

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

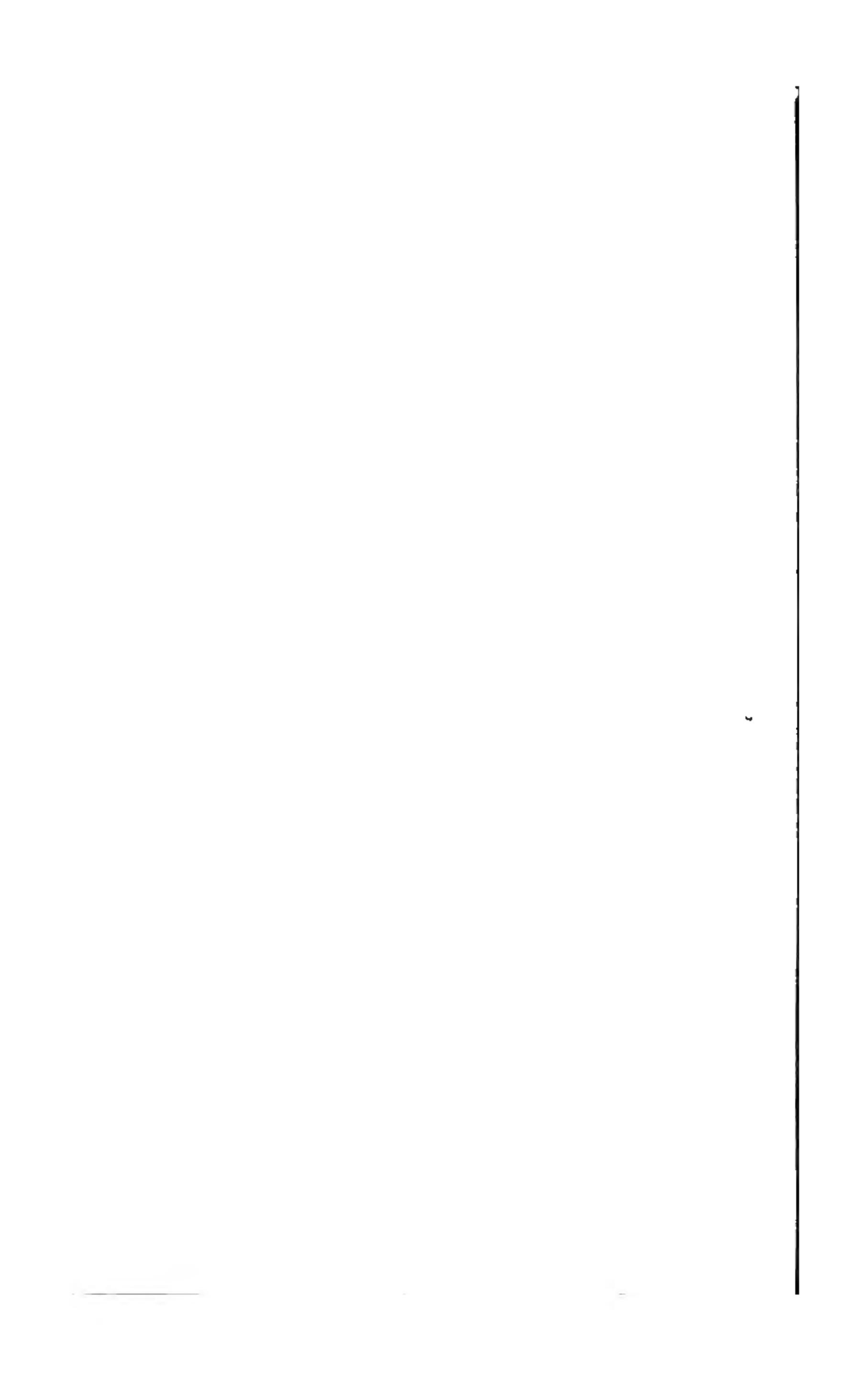
Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

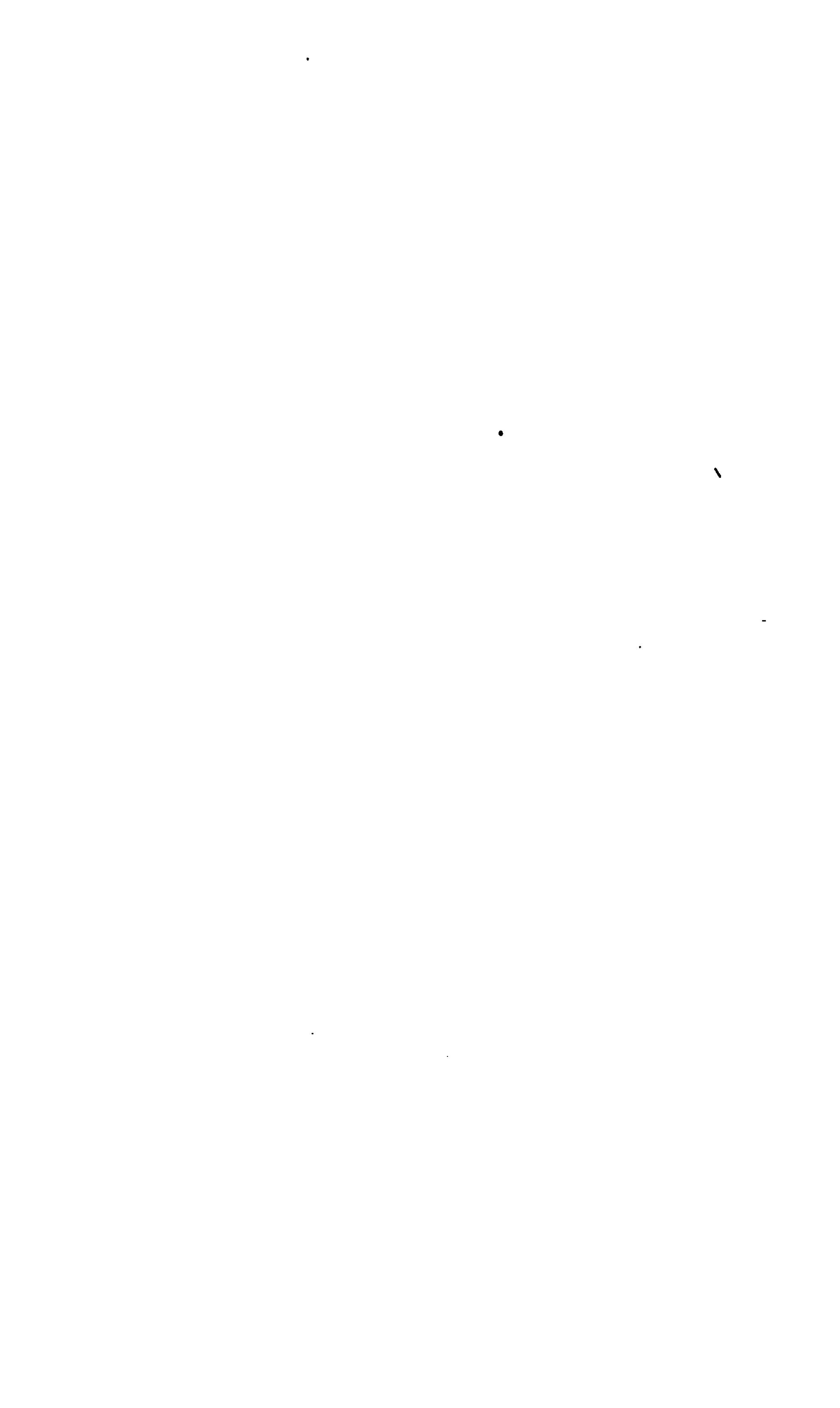
Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

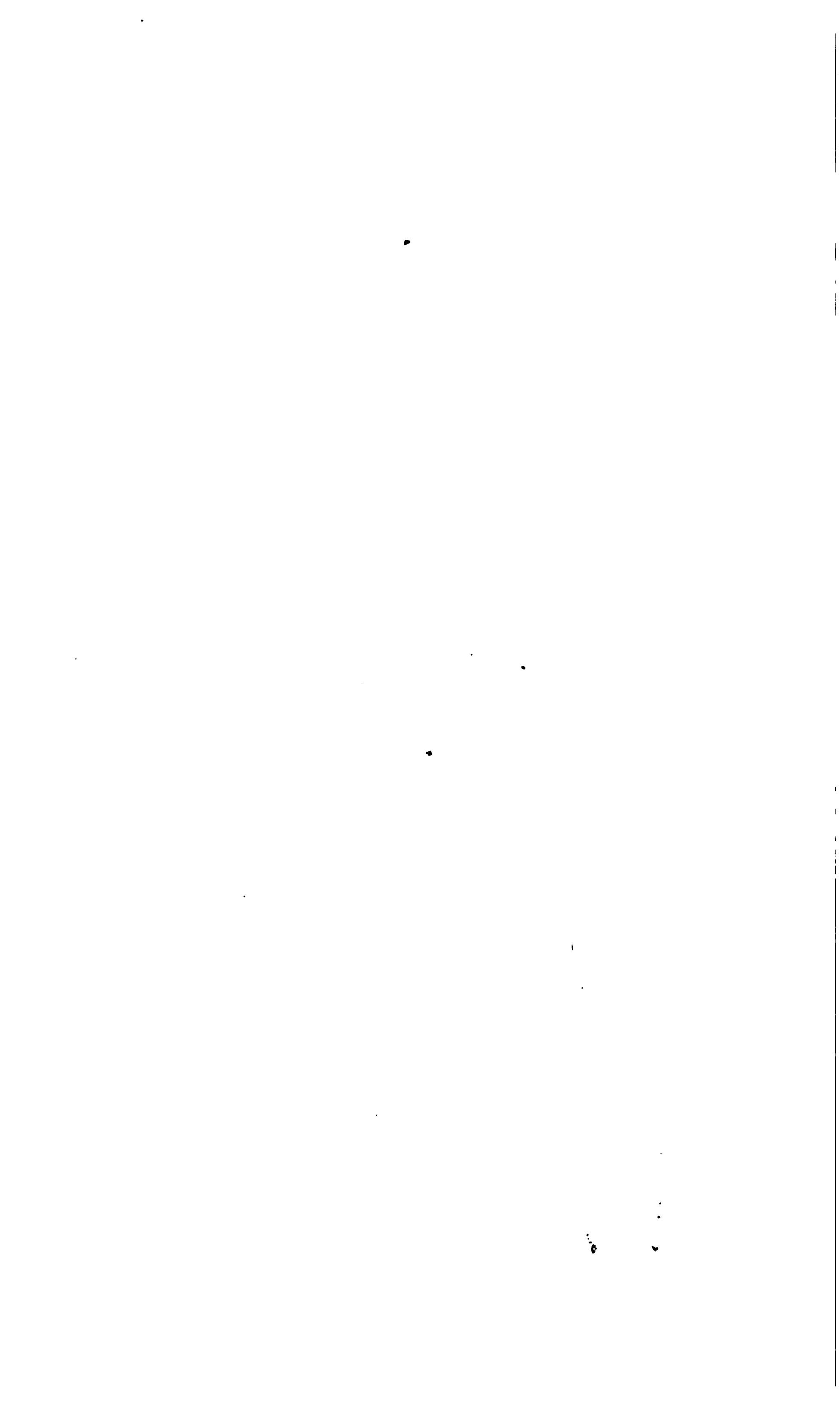
VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DKEB

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

TWEEDE REEK^S.

E l f d e D e e l.

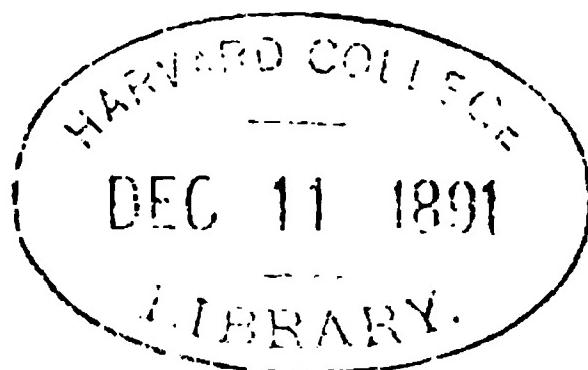

**AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.**

1882.

~~EX-169~~

LSoc3061.20

Minot fund.

I N H O U D
VAN HET
E L F D E D E E L
DER
T W E E D E R E E K S.

PROCESSEN-VERBAAL

D E R
G E W O N E V E R G A D E R I N G E N.

Vergadering gehouden	14 Maart	1881.	blz.	1.
"	"	13 April	"	" 25..
"	"	9 Mei	"	" 42..
"	"	13 Juni	"	" 107..
"	"	12 September	"	" 111..
"	"	10 October	"	" 123..
"	"	14 November	"	" 159..
"	"	12 December	"	" 204..
"	"	16 Januari	1882.	" 233..
"	"	13 Februari	"	" 253..
"	"	13 Maart	"	" 261..
:	"	17 April	"	" 279..
-	"	8 Mei	"	" 334..

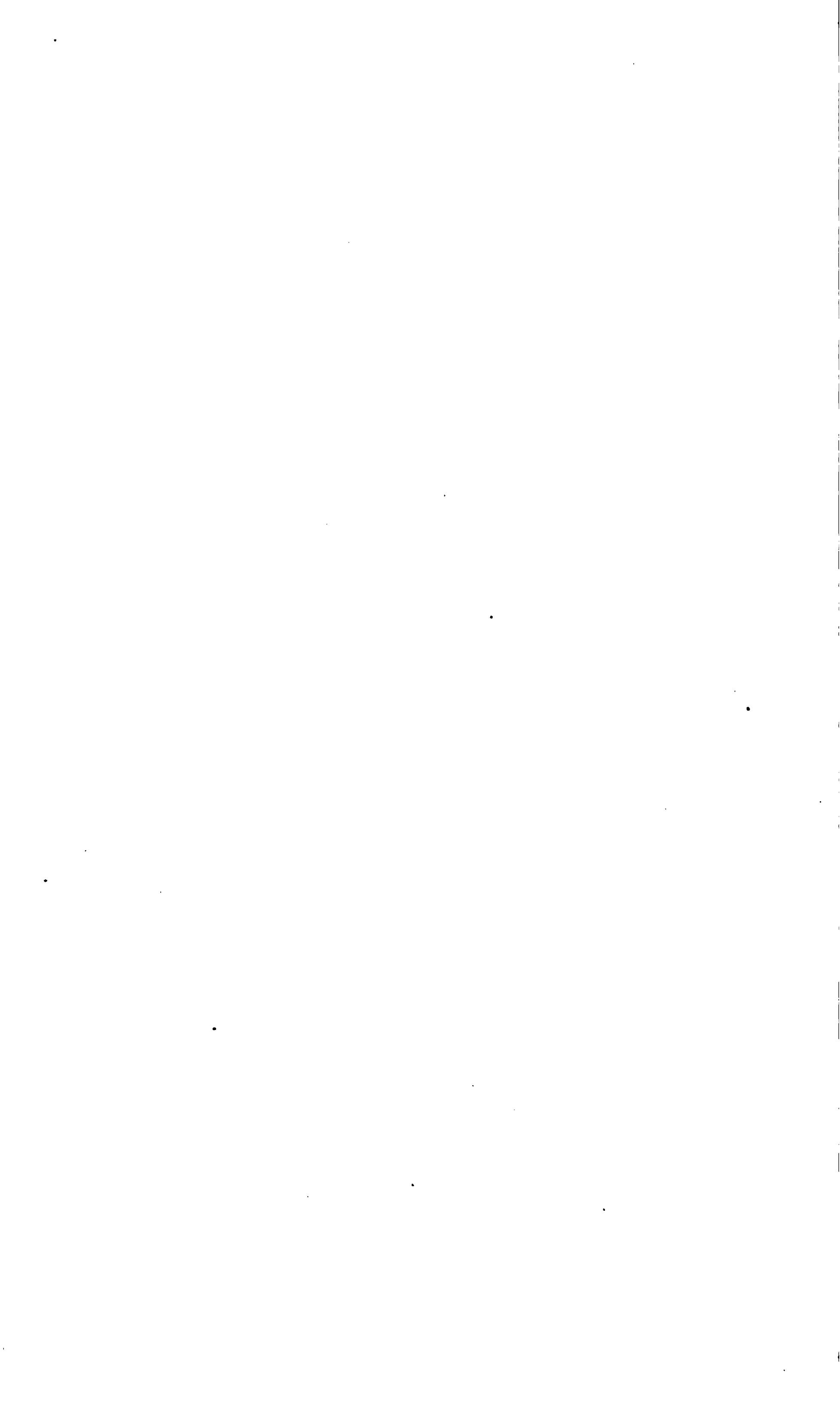
V E R S L A G E N.

Verslag over eene numismatische verhandeling van Dr. F. Im-	
hoof-Blumer, te Winterthur.	blz. 45.
Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie	" 268.
Verslag over de verhandeling van den heer Aem. W. Wy-	
brands: „de abdij Bloemhof te Wittewierum in de der-	
tiende eeuw”.	" 335.
Programma certaminis poetici	" 364.

M E D E D E E L I N G E N.

J. P. N. Land, Over de uitgaven en den text der ethica van	
Spinoza.	blz. 4.
C. Vosmaer, Over eenige van de jongste ontdekkingen van	
grieksche kunstwerken.	" 28.
W. J. Knoop, Over de krijgsverrichtingen van 1691 in de	
Nederlanden, tot aan den dood van Louvois.	" 51.
J. Habets, Twee romeinsche gedenkstenen te Horne bij Roer-	
mond. (Met 3 platen).	" 81.
J. P. N. Land, De Pathodia van Constantijn Huygens. . .	" 116.
J. Habets, Over de ligging der post-statiën op de romein-	
sche heerbaan van Tongeren naar Nijmegen.	" 126.
J. P. N. Land, Over vier drukken met het jaartal 1670 van	
Spinoza's Tractatus theologico-politicus.	" 148.
L. A. J. W. Sloet, Over twee stukken geslepen bergkristal	
te Leiden.	" 163.
J. C. G. Boot, Observationes criticae ad Ciceronis Brutum .	" 175.

H. Kern, Over de opschriften uit Koetei in verband met de geschiedenis van het schrift in den Indischen Archipel. (Met 3 platen).	blz. 182.
C. M. Francken, Over het origineel van Plautus' Aulularia.	" 211.
R. Fruin, Over een brief van den kardinaal Baronius betreffende het martelaarschap van Balt. Gerard.	" 218.
J. C. G. Boot, Twee latijnsche opschriften toegelicht	" 240.
R. Fruin, Nog eens over een brief van den kardinaal Baronius betreffende het martelaarschap van Balt. Gerard.	" 283.
C. M. Francken, Over de oorspronkelijke samenstelling en vroegste ontwikkeling der comitia centuriata.	" 292.
B. J. Lintelo de Geer, Over Cicero's pleitrede voor Caecina.	" 340.
Bijvoegsel en verbeteringen.	" 366.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} MAART 1881.

Tegenwoordig de heeren: S. A. NABER, ondervoorzitter,
C. LEEMANS, W. G. BRILL, L. A. J. W. SLOET, W. J. KNOOP,
J. DIRKS, G. DE VRIES AZ., N. BEETS, B. J. LINTELO DE GEER,
R. J. FRUIN, A. KUENEN, D. HARTING, J. P. SIX, H. KERN,
C. M. FRANCKEN, S. HOEKSTRA BZ., J. A. FRUIN, J. P. N. LAND,
B. D. H. TELLEGEM, C. VOSMAER, P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY,
M. F. A. G. CAMPBELL, H. P. G. QUACK, en J. C. G. BOOT,
secretaris.

Van den heer Opzoomer, voorzitter, en van de heeren Borret en de Hoop Scheffer zijn berichten ingekomen, dat zij door ongesteldheid verhinderd worden de zitting bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en goedgekeurd zijnde, brengt de secretaris ingekomen stukken ter tafel, als: 1°. een exemplaar van den Historischen Atlas van Noord-Nederland van de zestiende eeuw tot op de scheiding van België door G. Mees Az., met de beschrijving der kaarten, Leiden 1881, aangeboden door den auteur; 2°. Notice sur J. H. Bormans par Willem, Brux. 1881, insgelijks uit naam van den schrijver; 3°. verscheiden stukken betreffende het derde Internationaal Congres van Aard-

rijkskunde, dat van 15 tot 22 September e.k., te gelijk met eene tentoonstelling van geographische voorwerpen, te Venetië zal gehouden worden. Aangenomen voor kennisgeving.

Daarna neemt de heer Naber het woord om het verslag over de Latijnsche prijsversen voor te lezen. Na een afkeurend oordeel over vijf der in het proces-verbaal van 10 Januari ll. genoemde stukken, worden de Tannereis, het gedicht op Jac. Henr. Hoeufft en de elegie ad Bacchum als van veel betere gehalte genoemd en gekenschetst. De commissie van beoordeelaars wijst den eereprijs toe aan den dichter van *Ad Bacchum*, ingezonden onder de zinspreuk *Dulce est furcre*. Bij het openen van het naambriefje blijkt, dat de heer J. van Leeuwen te Amsterdam de bekroonde dichter is.

Eervolle melding en uitgaaf hunner gedichten wordt aangeboden aan de auteurs van *Jac. Henr. Hoeufft, certaminis poetici in urbe Amstelodamo auctor* en van *Tannereis*, indien zij daartoe opgeroepen vrijheid verleenen tot het openen der bij die stukken behorende naambriefjes.

De naambriefjes der afgekeurde gedichten worden verbrand.

Daarop levert de heer Land eene bijdrage over de uitgaven en den tekst der Ethica van Spinoza. Hij toont aan dat de Amsterdamsche uitgaaf der Opera postuma in 1677, het sterfjaar van Spinoza, de editio princeps is, dat die uitgaaf met groote voortvarendheid, niet met groote zorg is gereed gemaakt; en dat in de vijf uitgaven van E. G. Paulus, A. Gfrörer, C. Riedel, C. H. Bruder en H. Ginsberg, die allen in den loop der 19de eeuw in Duitschland zijn uitgekomen, de fouten, die het werk ontsieren en de lezing bemoeielijken, geenszins zijn weggenomen, zoodat eene nieuwe verbeterde uitgaaf hoog noodig is. Van de vertalingen is die van Dr. F. W. Valentin Schmidt, Berlin 1812, voor de tekstkritiek de meest verdienstelijke. De spreker toont

verder aan, dat Spinoza's Latijn verre van onberispelijk is, dat zijn schrift aanleiding heeft gegeven tot verkeerde lezingen, en dat hij in het gebruik van leestekens zijn eigen weg volgde. Eindelijk bewijst hij met vele voorbeelden, dat de tekst op vele plaatsen kan verbeterd worden, deels door het wegnemen van schrijf- en drukfouten, waaraan niet te twijfelen valt, deels door het opgeven van wenschelijke verbeteringen in aantoekeningen onder den tekst.

Deze mededeeling wordt door den spreker aangeboden voor de Verslagen. Zij lokt geene discussie uit.

Daar de vergadering te twee uren moet eindigen om de door het Reglement van Orde voorgeschreven buitengewone vergadering te doen plaats hebben, wordt de heer Knoop uitgenoodigd de aangekondigde bijdrage in de April-vergadering te leveren, en verklaard zich daartoe bereid.

Bij de rondvraag vestigt de heer Six de aandacht op eene belangrijke vondst te San'â in Zuidelijk Arabië van oude munten met Himyaritische opschriften, geslagen omstreeks den aanvang onzer jaartelling, en de heer Dirks deelt mede dat onlangs in de helling van een terp bij Wommels een aantal Romeinsche denarii van de laatste jaren der republiek gevonden en door het Friesch genootschap aangekocht is. Dezelfde biedt een exemplaar van N. XIX – XXI van zijn Penningkundig Repertorium voor de boekerij aan.

Daarna wordt de vergadering gesloten.

OVER DE UITGAVEN EN DEN TEXT DER ETHICA VAN SPINOZA.

DOOR

J. P. N. L A N D.

Wanneer een schrijver de drukproeven van zijn werk zelf heeft nagezien, en waar het noodig is nog een lijst van overgeblevene fouten toegegeven, dan moet hij geacht worden aan dat werk de laatste hand te hebben gelegd, en zullen zij die na hem komen verantwoord zijn, wanneer zij voortaan onveranderd afdrukken hetgeen hij hun als de uitdrukking zijner gedachte heeft nagelaten. Zelfs blykbare vergissingen verdienen bewaard te blijven, indien het erop aankomt, den overledene tot in zijne zwakheden toe te leeren kennen.

Een ander geval doet zich voor bij een boek als de *Ethica* van Spinoza, waar reeds de eerste druk door anderen bezorgd, en het handschrift daarna verdwenen is. Hier vindt de latere uitgever ongescheiden bijeen hetgeen de schrijver, en hetgeen die anderen tot den text hebben bijgedragen; en het wordt zijn pligt, zooveel mogelijk te onderzoeken, in hoeverre misschien, door schrijffouten van den eenen en onachtzaamheid van den anderen kant, aan de eigenlijke bedoeling des auteurs te kort is gedaan. Hij moet zich voorstellen, den arbeid te verrigten dien deze zelf, ware het hem vergund geweest, aan de leiding van den druk zou besteed hebben. Weliswaar is en blijft verloren, wat daarbij nog verkregen zou zijn aan verbeterde redactie, en kleine toevoegsels ter verduidelijking; doch er zijn veelal plaatsen te vinden, waar de schrijver iets anders moet gewild hebben dan er thans staat, en wij, met de noodige

kennis van zijne denkwijze en spraakgebruik, zijne mœning zoo goed als met zekerheid vermogen te herstellen. Hier zou het dwaasheid zijn, ons van verbeteringen te onthouden, hoewel de lezer het regt behoudt om te vernemen, wat in den oorspronkelijken druk, de bron van elke latere uitgave, te lezen staat.

Onder zulke omstandigheden is het geraden, de menschelijke onvolmaaktheid in aanmerking genomen, dat men als het ware een raad belegt van al degenen die geacht kunnen worden, zich met den text van het boek opzettelijk te hebben bezig gehouden. Van het hoofdwerk van Spinoza staan ons zes uitgaven, en minstens even zoovele vertalingen ten dienste, terwijl wij gedrukte en ongedrukte aanteekeningen van bevoegde uitleggers ter vergelijking kunnen bijbrengen.

Beginnen wij met hetgeen de vrienden van den wijsgeer in het eigen jaar van zijn overlijden, 1677, in het licht hebben gegeven: de *Opera Postuma* en de nederlandsche vertaling daarvan, de *Negelate Schriften*.

Wij lezen in de »Levensbeschryving van Benedictus de Spinoza» van Colerus, onlangs door de zorg der heeren Campbell en Nijhoff in keurigen vorm herdrukt¹⁾: »... de »nog levende Huisheer van Spinoza, Sr. Hendrik van der »Spyk verhaalt my, dat Spinoza verordineert hadde, dat »zyn lessenaar met de schriften en brieven daarin leggende »terstond na zyn dood naar Amsterdam aan Jan Rieuwertzen »Stadsboekdrukker zouden gezonden worden. gelyk hy dan »ook gedaan heeft. En Jan Rieuwertzeu in zyn rescriptie »aan voornoemde Sr. van der Spyk de dato Amsterdam »den 25 Maart 1677, bekent zodanigen lessenaar ontfan- »gen te hebben. Zyn woorden luiden op 't einde van »den brief aldus:" enz. Door dezen Jan Rieuwertz, woon- achtig in de Dirk-van-Assen- (= Dirk-van-Hasselt)steeg, in het huis waar het Martelaarsboek uithing, was reeds

¹⁾ Ongelukkig zijn de hebreeuwsche letters zonder correctie afgedrukt. Men leze blz. 13 אהן מְרַן וְגֹן, en blz. 26 יְפָה תִּלְמֹד הָוֶרֶה.

veertien jaren te voren voor het eerst een werk van Spinoza, de Principia, met diens naam uitgegeven, en later, zonder dien naam en onder een verdichte firma van Hamburg (1670), ook de Tractatus Theologico-Politicus. In denzelfden vorm als deze (hoewel eenigszins verschillende letter), en met hetzelfde ornement op den titel, verschenen de Opera Posthuma zonder naam van drukker of uitgever, en onder de voorletters »B. d. S.“ Indien Baumgarten (v. d. Linde, Bibliografie onder n°. 3) gelijk heeft met den Tractatus Theologico-Politicus aan den drukker Christ. Conrad te Amsterdam toe te schrijven, en Colerus met Rieuwertz den titel van stadsboekdrukker te geven, terwijl hij op het werk van 1663—1664 als boekverkooper vermeld staat (v. d. L. n°. 2), dan zou ik uit de volmaakte overeenkomst van het ornement opmaken, dat de laatstgenoemde tusschen 1670 en 1677 de drukkerij van Conrad overgenomen heeft, hetgeen misschien uit gildeboeken van dien tijd nader blijken kan. In allen gevalle lag het voor de hand, Spinoza's ouden uitgever, thaus ook boekdrukker, als een vertrouwd man almede met de technische behandeling van ziju nagebleven arbeid te belasten. Bedenken wij voorts, dat de groote denker den 21sten Februarij overleden was, dan zullen wij bezwaarlijk gewigt kunnen hechten aan het beweren, dat er voor de amsterdamsche reeds een haagsche uitgave in éene maand tot stand zou zijn gebracht.

Het was een reiziger uit Silezië ¹⁾, Gottlieb Stolle, die in 1703 uit den mond van Rieuwertz het volgende wilde vernomen hebben: »Er (Spinoza) sey im Haag gestorben. »Man habe alsdann sogleich seine Werke aus seinen Manuscriptis zusammen gesucht und unter dem Titel Opera Posthuma im Haag ediret. Sie würden damit vielleicht nicht ohne Gefahr gewesen sein, wenn ihnen nicht der Rector im Haag (so Spinosae guter Freund gewest) an der Hand

¹⁾ Zijn berigt is uit een hs. te Breslau bekend gemaakt door Guhrauer in Ad. Schmidt's Zeitschrift für Geschichte, VII (1847). Ik moet mij behelpen met de aanhaling in Ginsberg's inleiding op de uitgave der Ethica, S. 22.

»gestanden und sie selbige ohne Benennung eines Druckortes
»publicirt hätten. Hernach habe er sie nach Amsterdam
»kriegt und nochmals in der Stille wieder aufgelegt.” Het
is waarschijnlijk, dat een Amsterdammer en een Sileziër
van die dagen, tenzij zij beiden geleerden waren en Latijn
spraken, gevaar liepen van elkander slechts ten halve te
verstaan; doch niet, dat men erin geslaagd zou zijn, in
éene maand tijds, zelfs onder de magtige bescherming van
den haagschen rector, een quartijn van 614 bladzijden (be-
halve de uitvoerige voorrede en de hebreeuwsche gram-
matica) gereed te maken, — en dat die haagsche druk
thans spoorloos zou zijn verdwenen, terwijl het ruime debiet,
of de iubeslagneming der exemplaren door de justitie ¹⁾),
nog binnen het jaar een nieuwe oplage te Amsterdam noodig
maakte. Hetgeen Stolle op een dwaalspoor bragt, kan de
nieuwe titeluitgave zijn geweest, die de Principia en den
Tractatus Theologico-Politicus met de Opera Postuma als
Opera Omnia zamenvatte (v. d. L. n°. 37), en waarvan
Rieuwertz hem in het Hollandsch of gebroken Duitsch iets
vertelde, dat hij op zijne wijze met het beweren omtrent
den haagschen rector in verband bragt.

Het getuigt reeds van buitengemeene voortvarendheid,
dat de vrienden nog in de negen maanden die van het
sterfjaar over bleven, met de amsterdamsche drukken, en
in het Latijn en in het Nederlandsch, gereed zijn gekomen.
Aan het mechanische werk is daarbij de noodige zorg be-
steed. Toch zou de uitgave erbij gewonuen hebben, zoo
men zich den tijd had gegund om alles vooraf eens oplet-
tend door te lezen. Want het handschrift der Ethica, dat
in den lessenaar lag, was niet zoo onberispelijk als men
wel geloofde. De talrijke verwijzingen naar andere plaatsen
van het werk waren niet naar behooren gecollationeerd, en
in het geheel een zeventigtal vergissingen staan gebleven,
die Spinoza, ware zijne aandacht daarop gevallen, zeker niet

¹⁾ De Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage bezit een exemplaar,
door de justitie daar ter stede geconfisqueerd, doch van de bekende (am-
sterdamse) uitgave. (Mondelinge mededeeling van Dr. Campbell.)

zou behouden hebben. Zijn Latijn was niet van het beste, en in zijne gebreken niet eens consequent; des te meer nadenken vereischte het overal te bepalen, hoeveel daarvan in een druk dien hij zelf bezorgde waarschijnlijk zou zijn overgebleven. Toen de vellen waren afgedrukt, werd er op grond van een vlugtige revisie (misschien volgens opmerkingen van den vertaler, die inmiddels zijn werk dient te hebben verrigt om het in tijds te kunnen voltooien) een lijst van *Sphalmata Corrigenda* bijgevoegd; en deze, behalve dat zij zelve door acht drukfouten ousierd wordt, is niet alleen ver van volledig, maar berust hier en daar op misverstand¹⁾.

Als hulpmiddel tot de kennis van het verloren handschrift dient ons mede de nederlandsche vertaling, volgens Colerus het werk van Jan Hendrikzen Glazemaker. Zij is, afgezien van de vlugge bewerking. geen meesterstuk, en geeft bijv. (Schol. Prop. 71 p. 4), waar *aucupium* »winstbejag» betekent, »aanloksel» te lezen. Doch zij is naar het handschrift-zelt bewerkt. In cp. 25 App. p. 4 heeft zij een cijfer (Schol. 1) dat de latijnsche druk overslaat; en in Prop. 70 begaat zij een kapitalen misslag, dien men enkel uit Spinoza's schrift verklareu kan. Er wordt daar, in de stelling, het bewijs en het scholium, tot viermaal toe van *ignari* gesproken, en telkens gewaagt de vertaler van »bloden» en zet *ignari* aan den rand. De *r* en de *v* van Spinoza geleken op elkaar; getuigen o. a. de drukfout *virendi* i. pl. v. *virendi* (Opp. Posth. p. 210) en de facsimile-s bij Dorow en van Vloten²⁾.

Door het Latijn aandachtig na te lezen, en overal te letten op het verband zoowel als het spraakgebruik van den

¹⁾ Een treffend voorbeeld levert de Tract. Pol. cp. 3 § 1: *Denique status civilis tria dari genera, nempe Democraticum, Aristocraticum et Monarchicum*, in art. 17 Cap. praeced. diximus. De Corrigenda willen *dari* in *dantur* veranderd hebben, waarschijnlijk omdat het onmiddellijk voorafgaande in de oratio directa staat!

²⁾ W. Dorow, B. S.'s Randglossen zu s. Tract. Theol.-Polit., Berlin 1835. — Ad B. de S. Opera . . Supplementum, Amstelod. 1862.

schrijver, heb ik een reeks gevonden van deels bedorvene, deels twijfelachtige plaatsen, die de grondslag is geworden van mijn verder onderzoek. Immers het komt er niet op aan te weten, wat latere uitgaven aan nieuwe fouten heb-opgeleverd, maar wat zij hebben toegebracht om de oude te verbeteren.

In dit opzigt valt al dadelijk niet te roemen op die van H. E. G. Paulus, destijds hoogleeraar te Jena, in 1803 aan het hoofd van het tweede deel van Spinoza's *Opera Omnia* verschenen. Behalve eigene onjuistheden, waarvan Bruder er eene enkele en Pollock in zijn jongste werk drie van beteekenis aanwijst¹⁾, moet men haar ten laste leggen, dat zij na de eerste afdeeling (*pars prima*) slechts eens (Schol. Prop. 51 p. 3) van de Corrigenda notitie neemt, en in de tweede zelfs de aanwijzing *Propositio XIX* in pl. v. XXIX herhaalt. In zeer enkele gevallen wordt daarentegen iets verbeterd, meest door verandering van leestEEKENS, omdat de haastige pen van den corrector er bij toeval op stuitte. Ook de opgave der paginatuur van de *Editio Principes* is zonder enige zorg uit aan den rand der proef geschrevene cijfers overgenomen; hetgeen ik hier opmerk omdat men, daarop vertrouwende, soms aan de fabel van een anderen, haagschen druk waarde zou gaan hechten

Hetgeen de bibliothecaris te Stuttgart, A. Gfrörer, in 1830 in het licht zond, was de text van Paulus (o. a. *Prop. XXXIII.* i. pl. v. *XXIII* in p. 4), met vergelijking der door dezen verwaarloosde Corrigenda, en herziening der aangehaalde oorspronkelijke paginatuur, doch overigens evenzeer slechts hier en daar, op goed geluk verbeterd. Van de drie fouten, door Pollock uit Paulus aangeteekend, vindt men er hier nog eene terug²⁾.

¹⁾ In het straks aan te halen werk, *Introduct.* p. xviii:

Eth. I. 22: *Quicquid ex alio* i. pl. v. *aliquo*.

III 21 dem.: *Deinde quatenus re* i. pl. v. *res*.

V. 33 schol.: *nisi quod metus* i. pl. v. *mens*.

²⁾ Nl. die in I. 22. Bij Pollock l.l. onder III. 21 dem. vulle mer aan: except Gfrörer.

In 1843 verschenen er zelfs twee drukken, beide in sedecimo en te Leipzig. De eene, bezorgd door Dr. Carl Riedel, is een herhaling van Paulus, waarbij de Editio Princeps niet geraadpleegd, doch nu en dan een vlugtige conjectuur beproefd wordt. Zoo vond hij in het scholium van Prop. 44 p. 2 de woorden: »*tardius vel celerius vel aeque celerius*», en wist niet, dat de Corrigenda *aeque celeriter* opgeven, zoodat hij besloot te drukken: *vel aequale* (sic) *celeritate*.

Zijn tijdgenoot, de bekende Carl Hermann Bruder, hoe vlijtig ook in het bijbrengen van gegevens tot toelichting, en bedacht om vooral sommige cijfers te verbeteren, heeft zich evenmin de moeite eener doorgaande revisie getroost. De Editio Princeps moet hij gekend hebben; van waar anders de spelling *vendicet* (Schol. 2 Prop. 37 p. 4) naast *vindicandi*¹⁾, waar Paulus *vindicet* had ingevoerd? Niettemin neemt ook hij de drie kenmerkende fouten van Paulus getrouwelijk over, om van andere en zijne eigene niet te spreken.

Eindelijk ontvingen wij in 1875 de uitgave met duitschen titel en latijnschen text van Dr. Hugo Ginsberg, die aan Bruder ten laste legt, talrijke drukfouten te begaan, en zich menigvuldige veranderingen en toevoegsels in den text te veroorloven, vooral met het doel om Spinoza's latinitet te verbeteren. De aanklager heeft zich wel gewacht, zijne beschuldiging met een zondenregister te staven. Wat hijzelf misschien volgens een andere bron hersteld heeft, had ik geene aanleiding om na te gaan²⁾, doch op al de kritieke plaatsen der Editio Princeps heb ik hem van zijn versmaden voorganger volstrekt afhankelijk bevonden. Zelfs *vendicet* en het bewuste drietal ontbreken niet; terwijl hij op zijne beurt nieuwe misslagen begaat, als het weglaten, in Praef. part. 5, van de aanwijzing *vide art. 27 p. 1*

¹⁾) Daarentegen Tract. Pol. ep. 2 § 23 *vendicandi*, 7 § 19 *vendicare*, 8 § 4 *vendicat*, enz. met de Ed. Pr. en Paulus. Gfrörer heeft overal *vind.*

²⁾) In Prop. 66 en 68 p. 4 verbetert hij Bruder's *futura* en *quia* in *futuri* en *qui*, twee fouten die reeds in Böhmer's Spinozana waren aangewezen.

Pass. Anim. en, *Dem.* Prop. 35 p. 5, dat van p. 1 achter *Axiom. 1*).

Wij komen dus tot het besluit, dat aan geene van de vijf duitsche uitgaven van den latijnschen text de noodige moeite besteed is, en de thans ondernomene haagsche geen overbodig werk mag heeten.

Daarentegen wordt de eer der wetenschap van onze naburen op dit punt volkommen gehandhaafd door een al te weinig bekenden vertaler. Een paar vroegeren, Joh. Lorenz Schmidt (1744) en Schack (Jaques?) Hermann Ewald (1790), zijn mij tot hietoe enkel bij name bekend; doch het zou mij zeer verwonderen indien zij de vergelijking konden doorstaan met Dr. Friedrich Wilhelm Valentin Schmidt, wiens boek in 1812 te Berlijn in het licht verscheen. Hij bezat natuurlijk geene andere dan de *Editio Princeps* en die van Paulus, »welche letztere die Druckfehler der alten Ausgabe hat ohne das Verzeichniss derselben". Reeds zijne voorrede bevat een lijst van verbeteringen, en ook op de overige quaestieuse plaatsen bewijst de vertaling in den regel, dat hij begreep wat er staan moet. Bij de groote waarde die zijne landgenooten plegen te hechten aan de volledige kennis der »literatuur" van een onderwerp, mag men zich verwonderen over de vier latere uitgevers der *Ethica* in het Latijn, die allen verzuimden partij te trekken van zijn verdienstelijken arbeid, het beste dat zelfs tot heden voor de textkritiek van Spinoza geleverd is.

Toen Dr. Berthold Auerbach zijne eigene vertaling bewerkte (ik spreek van de laatste uitgave, 1871), begreep hij teregt, niets beters te kunnen geven dan een omverwerking van die van Schmidt, wiens stijl hij met groote zorg beschafte. Deze betrekking tot zijn voorganger wordt niet door Auerbach vermeld, waarschijulijk omdat hij niet zoozeer voor geleerden schreef; doch wie de twee boeken naast elkander legt, zal een overeenkomst in woorden en cijfers, met name op de quaestieuse plaatsen, en tot in vergissingen toe, opmerken, die geene andere verklaring toelaat. Zoo hebben beiden *Dem.* Prop. 43 p. 3 het citaat *Prop. 41* (i. pl. v. 40, tweede keer) met elkaar gemeen; doch ook

Schol. Prop. 62 p. 4 aan het slot: *per Prop. 15 hujus partis*, waar de Ed. Princ. 18 heeft, en 16 vereischt wordt.

Anders handelde Dr. J. H. von Kirchmann (Spinoza's Ethik, 3te verb. Aufl., Leipzig 1877), die, op rijperen leeftijd met deze studiën begonnen, zijne reeks van vertaalde wijsgeerige werken vooral spoedig voltooid schijnt te willen zien. Dat hij Schmidt, tot zijn schade, niet gekend heeft, leeren de verkeerde spelling *Schmitt* en het jaartal 1811 (S. 6). In de voorrede (S VI) wordt berigt: »Der Uebersetzung ist der lateinische Text nach der Rezension von »Bruder zu Grunde gelegt worden, welcher als der korrekteste gelten kann." Niettemin ontdekt men bij vergelijking van al de quaestieuse plaatsen, dat, te beginnen met Prop. 28 van het tweede deel, enkel Paulus, en eens (Prop. 66 p. 4) misschien Gfrörer, tot leidsman heeft gediend. De vertaling is bestemd om het oorspronkelijke (waarvan de oorspronkelijke druk niet gebruikt is) naauwkeuriger dan andere weer te geven: »aus diesem Grunde hat von den »früheren Uebersetzungen der Ethik wenig Gebrauch gemacht werden können." Van zoodanig gebruik vond ik, wat textkritiek betreft, geen spoor, tenzij misschien in de verbetering der drie bewuste fouten van Paulus. Met een herdruk van Schmidt zou aan de gebruikers der »Philosophische Bibliothek" een grootere dienst bewezen zijn.

Een tamelijk goede fransche vertaling leverde de parijsche hoogleeraar Emile Saissset, laatstelijk in 1861, op grond van de Ed. Princ., Paulus en Gfrörer, waarbij ook Bruder nu en dan gebruikt is. Soms wordt de ware lezing hersteld, waar ook anderen ze gezien hebben, elders een onaannemelijke verandering gewaagd, en over kleinere onjuistheden, gelijk over moeijelijkheden in den zin, meestal heengegleden. Het Scholium van II. 2', en misschien nog meer, blijft geheel achterwege.

De engelsche vertaling van Dr. R. Willis is te gebrekkig om hier in aanmerking te komen; en het zal eerst moeten blijken, wat de andere betekent, die, voor vele jaren opgesteld, in de nalatenschap der beroemde schrijfster, die wij als George Eliot hebben leeren hoogschatte, gevonden is.

Eukle proeven van textverbetering bevatten de »Spinozana" van Ed. Böhmer (1860 en 1863 in Fichte's Zeitschrift opgenomen), voorts het boek van Dr. Camerer (»die Lehre Spinoza's," Stuttgart 1877) en dat van Frederick Pollock (»Spinoza, his Life and Philosophy," London 1880).

Behalve gedrukte boeken heb ik, door de goedheid van Prof. C. Sigwart te Tübingen, eenige aanteekeningen kunnen raadplegen, afkomstig van hemzelven, van Dr. Camerer, en van een ougenoemde, die ze op den rand schreef van een exemplaar der Ed. Prine. in de tüblingsche bibliotheek. De beide andere geleerden gebruikten de uitgave van Paulus, en bragten dus meestal teregt hetgeen eerst door dezen bedorven was; met dat al danken wij hun eenige opmerkingen van zelfstandige waarde.

Bij het beoordeelen van lezingen, die voor een uitgave van Spinoza's werken in aanmerking komen, hebben wij aandachtig te letten op 's mans bijzonder spraakgebruik. Heeft hij zich wel eens verontschuldigd over zijn mindere dredvenheid in de nederlandsche schrijftaal¹⁾, ook zijn Latijn vertoont op elke bladzijde bedenkelijke verschijnselen. Wanneer wij b. v. lezen (IV. 21): »Nemo potest cupere beatum esse etc., dan zouden wij alligt met Gfrörer *beatus* willen schrijven; doch deze verbetering verdient niet meer dan een plaats aan den rand; immers het gebruik van den nominativus of accusativus bij een infinitivus is onzen schrijver niet regt duidelijk. Omgekeerd geeft hij I. 8: »...ad ipsius »naturam pertinet existere. Erit ergo de ipsius natura, vel »finita vel infinita existere", waar onmogelijk een neutrum

¹⁾ Aan het slot van den brief nr. 32, dien ik uit de Boekzaal van 1705 in het oorspronkelijke heb medegedeeld (Deel IX dezer Verslagen en Mededeelingen): „ik wenschte wel dat ik in de taal, waar mee ik op gebracht ben, mocht schryven, ik sow mogelyk myn gedachte beeter kunnen uyt-drukke." Zie daarentegen Tract. Theol. Pol. p. 8 Ed Pr.: „nam *Hebraice* frequentius substantivis quam adjectivis *stimur*".

plurale, maar alleen de substantia bedoeld kan zijn. Nog sterker spreekt de constructie (III. 17): »*Si res quae nos tristitia affectu afficeret solet, aliquid habere imaginamur etc.*”, waar Camerer en de ongenoemde van Tübingen *rem* corrigeren, hetgeen ik niet in den text zou durven plaatsen, wanneer ik elders lees (III. 56 dem.): »*natura unius a natura alterius cupiditatis.... differre necesse est,*” ja zelfs (V. 41 schol.): »*pietas et religio.... onera esse credunt*”, waar de Corrigenda den accusativus willen, hoewel de nominativus waarschijnlijk in het handschrift stond. Bij »*cupere beatum esse*” zweefde Spinoza waarschijnlijk een constructie als »*cupio me esse clementem*” voor. In zeker opzigt kan men ook hardheden als deze vergelijken (I. append.): »(mare conduct) ad alendum pisces”, en (II. 29 schol.): »*determinatur ad convenientias etc. intelligendum*”, terwijl Sp. toch ook wel schrijft (I versus finem): »*ad omnia producenda*”, en (de Int. Emend. p. 362 Ed. Pr.): »*ad nutriendum flammanum*”. Een valsche analogie met de constructie van *cupere, dici, credi* enz. vindt men in de vierde afdeeling (65 dem.): »*Ponatur corporis pars.... corroborari*” en elders.

Een ander punt waarop de stijl van Spinoza telkens zondigt, is de afhankelijke zin. Niet fraai is deze beroemde zin (III. 59 schol.): »*apparet... nos... perinde ut maris undae, a contrariis ventis agitatae, fluctuari.*” Erger de volgende: (I. 8 schol. 2) »*neque sciunt, quomodo res producuntur*”; (I. 17 schol.) »*scio equidem plures esse qui putant*”; (ibid.): »*nihil enim perfectius cognoscere sese ajunt, quod Deo tribuere possunt, quam id quod in nobis sumnia est perfectio*”. En zoo wordt gedurig in gesubordineerde zinnen de draad der constructie losgelaten. Wanneer er dus (V. 6 schol.) staat: »*Videmus, quod nemio miseretur infantis propterea quod nescit loqui etc. et quod denique tot annos quasi suis inscius vivat*”, is het zeer mogelijk dat het laatste verbum in den subjunctivus staat omdat de schrijver vergeten was, dat hij *quod*, en niet een accusativus cum inf. gebruikte had. Wel blijft het nog de vraag, of hier niet soms een aangehaalde bewering betreffende de inwendige gesteldheid van het kind door dien subjunctivus onderscheiden wordt van de

enkele opgave van in het oog vallende feiten; doch zoovergaat de spitsvondigheid van Sp, anders niet. Vgl. slechts II. 18 schol.: »quandoquidem virtus nihil aliud est, quam etc., et nemo suum esse conservare conetur, nisi etc.”

Opmerkelijk is ook het gebruik van *quid* met den indicativus in voorbeelden als deze: (II. 49 schol.) »inculcare non teneor, *quid* unusquisque somniare potest”; (III. 59 schol.) »*quid* in unaquaque observandum est, interponam”; (IV. praef.): »*quid*... affectus boni vel mali *habent*,... demonstrare proposui”; (V. 20 schol.) »facile concipimus *quid cognitio*... in affectus potest”. Van denzelfden aard is de plaats Tract. Pol. cp 6 § 18: »hujus concilii etiam sit... *quid* in remp. decretum est curare”, waar dus Camerer ten onregte *quicquid* zou willen lezen. Daarentegen volgt op *si* en *quod* meermalen een subjunctivus, en daarentegen wel eens een indicativus op *ut* »opdat”.

Zoo stuiten wij gedurig op plaatsen die elke gewone latinist met een peunestreek verbeteren zou. En stellig zijn er, die Spinoza waarschijnlijk in den druk veranderd zou hebben. Doch waar wij zijn werk uitgeven, moeten wij niet wijzer willen zijn dan hij. In enkele gevallen kunnen wij ons bezwaarlijk onthouden van een kleine emendatie, die den zin voor den gewonen lezer verstaanbaar maakt; doch dan onder aanteekening van hetgeen de Ed. Princeps aanbiedt. Hetgeen ons eenvoudig als een ondraaglijke taalfout voorkomt, kan nog van dienst zijn om van Spinoza's taalgebruik, of den graad zijner grammatische kennis te getuigen, en dus elders te pas komen bij het verklaren eener moeijelijke plaats.

Niet zonder beteekenis is ook de interpunctie, die door Bruder eenvoudig als »saepissime perversa” beschouwd en naar moderne begrippen gewijzigd is. Hij heeft zich blijkbaar geene rekenschap gegeven van het in de Editio Princeps gevuld systeem. In overeenstemming met de afbeeldingen van Spinoza's schrift, wordt daar geregeld een komma geplaatst voor conjunctiën als *vel*, *sive*, *aut*, *sed*, *et*, *ac*, en woorden met *que*, voor relative pronomina en partikels. Evenzoo doorgaans twee kommas om datgene in

te sluiten, waardoor woorden, die in de constructie bij elkaar behooren, van elkaar gescheiden worden ¹⁾, en over het geheel een komma overal waar men om eene of andere reden een verbinding wenscht te voorkomen ²⁾. Waar wij enige woorden tusschen haakjes voor een leesteken zouden plaatsen, doet de oude uitgave regelmatig het leesteken, zelfs een punt, voorgaan. Ook wordt er een ruim gebruik gemaakt van accenten en kapitale letters, hoewel de reeds genoemde facsimile-s geene accenten bevatten. Voor den hedendaagschen lezer is veel van dezen overvloed meer hinderlijk dan nuttig, terwijl het toch ook niet aangaat, gewoonten in te voeren die in de 17de eeuw nog bij niemand bekend waren. Als regel mag men aannemen, al de kommas, accenten en kapitalen weg te laten, die niets ter wereld bijdragen tot het gemakkelijk verstaan van den text, en er weerkeerig, hoewel bij groote uitzondering, sommige aan te brengen, die Spinoza had kunnen gebruiken, en waardoor zijne gedachte verduidelijkt wordt. Hetzelfde geldt van nieuwe regels en cursiven druk. De parenthesis dient voor het sluitteken te komen. Het kan hier niet te doen zijn om mechanische gelijkvormigheid, noch om diplomatieke getrouwheid, waar de schrijver zelf of zijne vrienden meermalen van de consequentie afwijken zoo goed als in de syntaxis. Doch om in dezen met oordeel te werk te gaan, behoort men te letten op het stelsel der Editio Princeps, het verband van den zin, en de behoefté van den lezer voor wien wij uitgeven.

Teneinde nog duidelijker denkbeeld te geven zoowel van den toestand van den text als van hetgeen daaraan gedaan en nog te doen is, wensch ik ten slotte enige plaatsen in de Ethica afzonderlijk te bespreken.

¹⁾ B. v, III. 25 dem.: „deque re amata affirmare conamur, *quod*, nos, „vel rem amatam laetitia afficere, *imaginamur*.” III. 58 dem. „Ergo *catus*, etiam laetatur, *quatenus*, etc.”

²⁾ III. def. aff. 32 expl.: „eo ipso disponimur, ad eandem eodem affectum contemplandum etc.” IV. 39 dem.: „in sine praefationis, hujus partis monuimus.”

In de eerste afdeeling begint het scholium der 28ste stelling aldus: »Cum quaedam a Deo immediate produci debuerunt, videlicet ea, quae ex absoluta ejus natura necessario sequuntur, mediantibus his primis, quae tamen sine Deo nec esse nec concipi possunt; hinc sequitur etc". Zooals het er staat, schijnt *quae* op *his primis* te slaan. Daardoor wordt *tamen* onverstaanbaar, want het zal toch wel vanzelf spreken, dat de dingen die »a Deo immediate" worden voortgebracht, »sine Deo nec esse nec concipi possunt". En waarbij behooren de woorden *mediantibus his primis*? Vandaar, dat Böhmer verbeteren wilde: »et mediantibus his primis *quaedam*, quae tamen etc.". Doch zijne conjectuur is overbodig voor wie Spinoza's taal verstaat. Het pronomen *quae* is natuurlijk nominativus, doch moet, met hetgeen daarvan afhangt, dienen als object van *mediantibus*; de bedoeling is: »terwijl deze eerste dingen dezulke bemiddelen die (al zijn zij niet regtstreeks uit het goddelijke wezen voortgevloeid) niettemin zonder God noch bestaanbaar noch te begrijpen zijn" ¹⁾. Ook in onzen tijd en onze taal zijn er voorbeelden van pronomina die men als in twee casus te gelijk staande wil doen gelden, en zoo ik mij wel herinner heeft die constructie zelfs ergens een verdediger gevonden.

In de tweede afdeeling staat in het bewijs der 9de stelling: »Idea rei singularis Deum, quatenus est tantum res cogitans, pro causa habet. At non quatenus est res absolute cogitans, sed quatenus alio cogitandi modo affectus consideratur, et *hujus etiam*, quatenus alio affectus est, et sic in infinitum." Er is geen woord te vinden waarvan dit *hujus* kan afhangen, en daarom ontleenen wij aan de stelling-zelve de verklaring: »et *hujus etiam Deus est causa*, quatenus etc.". Intusschen zou ik stellig aan een anacoluthon gelooven, dat bij de omwerking van den

¹⁾ Aan den anderen kant wordt wel een pronomen relativum, dat in den accusativus staat, met zijn toebehooren gebruikt om een subject uit te drukken; b. v. II. 47 schol.: ita ut *quos* in alio errores... esse putant, non sint. De Int. Emend. 391 Ed. Pr.: *quas* absolute format, infinitatem exprimunt.

zin is blijven staan, zoo niet de oude vertaling voor de invoeging pleitte: »van 't welk God ook oorzaak is, voor zoo veel enz." Het is mogelijk, hoewel niet zeker, dat het handschrift die betere lezing had, en Spinoza had alle reden om ze althans in den druk te verlangen.

In het derde deel ontmoeten wij een vraagstuk dat ons wat langer bezig houdt. Het scholium der 30ste stelling geeft bepalingen van *Gloria* en *Pudor* en een paar verwante begrippen. In den aanvang wordt herinnerd, dat Amor en Odium te verstaan zijn als »laetitia" en »tristitia, concomitante *idea causae externae*". Derhalve zullen, zoo vervolgt het betoog, de hier bedoelde toestanden species moeten zijn van Amor en Odium. Intusschen, deze laatste plegen betrokken te worden op *objecta externa*, en dit is hier het geval niet, want de toestanden waarvan wij spreken onderstellen eene *idea sui tanquam causa*. Daarom zal Spinoza hier, voor de species, bijzondere termen gebruiken: »nempe laetitiam concomitante »*idea causae externae* Gloriam, et tristitiam »huic contrariani Pudorem appellabimus." Geen wonder dat Dr. Camerer voorstelt, dit laatste *externae* in *internae* te veranderen; te meer daar wij aan het slot der afdeeling, in de explicatio der 24ste definitio affectuum, ter zake van diezelfde klasse van aandoeningen, op een »*idea rei internae* »tanquam causa" worden gewezen, hetgeen met een »*idea causae internae*" schijnt gelijk te staan. Voegen wij hierbij, dat de oude vertaling almede van »innerlijke" en »inwendige" oorzaak spreekt, dan komt men ligt tot het besluit, zoo hier als drie regels verder, de *causa externa* door een *interna* te vervangen.

Met dat al zou ik deze wijziging niet op mij durven nemen. Al dadelijk is zij niet in de Corrigenda opgenomen, hoewel de vrienden er door den vertaler mede bekend konden zijn. Doch wat meer is, zij zou schade doen aan het verband. Spinoza zou een begrip niet voor species van een ander verklaren zonder daaraan al de kenmerken van dat andere toe te kennen. Nu heeft hij de bedoelde begrippen voor species van Amor en Odium verklaard, en bij deze behoort een *idea causae externae*. Die term heeft

echter een bijzondere beteekenis, waaraan noch Glazemaker noch Camerer schijnt gedacht te hebben. Reeds in het tweede scholium der 8ste stelling in de eerste afdeeling lezen wij: »Notandum, dari necessario uniuscujusque rei existentis certam aliquam causam, propter quam existit," en »hanc causam . . . vel debere contineri in ipsa natura et definitione rei existentis (nimirum quod ad ipsius naturalram pertinet existere) vel debere extra ipsam dari." Diens volgens wordt in het scholium der 11de stelling onderscheiden tusschen »substantiae" en »res quae a causis externis fiunt." De substantia is, zooals hij het elders noemt, »causa sui" (I. 7, cf. def. 1; de Int. Emend. p. 386 Ed. Pr.), en er is geene substantia dan God alleen (I. 14). Voor al wat overigens bestaat worden *causae externae* aangenomen, d. i. dezulke die niet met het wezen (de »natura" of »essentia") van het veroorzaakte eenzelvig zijn¹⁾. En deze uitdrukking is hier toepasselijk. Dezelfde causa die *interna* zou kunnen heeten met betrekking tot den *homo gloriosus*, in onderscheiding van *objecta externa* of *res externae*, is niettemin *externa* ten opzichte van de *gloria*-zelve, omdat zij niet in het wezen dezer laatste, maar in een schatting van zichzelven bestaat, waaruit de *gloria* eerst geboren wordt. Spinoza heeft een reden om het epitheton *externa* telkens te herhalen, in zijn aanhoudenden strijd tegen het aristotelische en populaire denkbeeld, dat er iets in de wereld vanzelf of bij toeval (*ἀπὸ ταὐτομάτου* of *ἀπὸ τύχης*, *sponte* of *fortuito*) zou kunnen ontstaan.

Hoewel dus het bedoelde scholium onveranderd behoort te blijven, verdient de lezing *internae* een plaats in een noot, waarin tegen hare aanneming gewaarschuwd wordt.

In dezelfde derde afdeeling begint de 46ste propositio aldus: »Si quis ab alio cujusdem classis sive nationis a sua diversae laetitia vel tristitia affectus fuerit, concomitante ejus idea sub nomine universali classis vel nationis tan-

¹⁾ Vgl. ook Tract. Pol. cp. 10 § 10: „imperium... aeternum esse, sive nulla interna causa posse dissolvi etc."

»quam causa, is non tantum illum, sed omnes ejusdem classis vel nationis amabit vel odio habebit". Het lijdt geen twijfel of *cujusdem* moet *cujusdam* worden; en dit staat dan ook bij Paulus, die geen acht sloeg op de Corrigenda. Deze willen *eiusdem*, misleid door het slot van den zin; en hoewel zij daarmede den text bederven, gaat Bruder gewillig mede, zoowel als de oude, doch niet de nieuwere vertalers. Als kenschetsend voor de wijze van werken in 1677 en 1843 dient de drukfout met hare verkeerde correctie in een noot te worden vermeld.

Aan dezelfde afdeeling ontleen ik nog een ander leerzaam voorbeeld. Daar wordt, in de explicatio der 29ste definitio affectuum, aangehaald prop. 15 en 34. De Corrigenda en de oude vertaling willen 15 en 54, hierin gevolgd door Gfrörer, Bruder en Saisset. Er moet echter staan 13 en 54, zooals Schmidt, en dus ook Auerbach, reeds hebben ingezien.

Iets verder, in de expl. der 48ste def., hebben al de uitgaven het volgende: Avaritia tamen, ambitio et timor luxuria, ebrietati *vel castitati* non sunt contraria." Zoo ook de oude vertaling: »kuisheit." Doch hoe komt *castitus* in zulk gezelschap? Het geheele verband eischt, hetgeen geen der uitgevers, maar alleen de duitsche en fransche vertalers (behalve Kirchmann) begrepen hebben, juist het tegendeel: *vel libidini*.

In de vierde afdeeling heeft het bewijs van het corollarium der 12de propositio een ontkenning te veel. Wij lezen overal: »Affectus erga rem, quam in praeseuti existere imaginamur, intensior est quam si eandem ut futuram imaginaremur, et multo vehementior, si tempus futurum a praesenti non multum distare imaginaremur." Integendeel, zal ieder toegeven, hoe verder iets voor ons in het verschiet ligt, des te sterker is onze belangstelling in het tegenwoordige, vergeleken met hetgeen wij voor dat toekomende gevoelen. Toch hebben niet alleen alle uitgaven *non multum distare*, maar de nieuwere vertalers behouden dit, terwijl zij stilzwijgend aannemen, dat het laatste woord

imaginamur en niet *imaginaremur* luidt¹⁾). De oude vertaling daarentegen laat de negatie weg; en dit verdient de voorkeur, omdat zoodoende het subject hetzelfde blijft: de affectus jegens één zaak die men zich als tegenwoordig voorstelt, terwijl men anders aan het voorafgaande een nieuw subject, dat niet vermeld is, ontleenen moet: de affectus jegens hetgeen zich als toekomstig voordoet. Doordien Spinoza de 10de stelling aanhaalt, waar de redactie het vermelden van een *res cito affutura* medebrengt, zal de fout zijn ingeslopen. Het *non* dat wij hier wegnemen kan daarentegen met voordeel worden aangebracht in den Tract. de Intell. Emend., p. 370 Ed. Princ., eerste regel: »Si quis
»forte quaerat, cur *non* ipse statim ante omnia veritates
»Naturae isto ordine ostenderim,” waar het sedert Paulus is opgenomen.

In dezelfde afdeeling staat in het scholium der 54ste stelling: »si homines animo impoteutes aequem omnes superbirent,

¹⁾ Schmidt: Die Gemüthsbewegung gegen ein Ding, welches wir als gegenwärtig daseiend uns vorstellen ist heftiger, als wenn wir dasselbe als zukünftig uns vorstellen, (nach Zus. S. 9 Th. 4) und viel gewaltiger, wenn wir uns vorstellen, dass die Zukunft nicht weit entfernt ist von der Gegenwart (nach S. 10. Th. 4.)

Auerbach: Der Affect gegen ein Ding, welches wir uns als gegenwärtig vorhanden in der Phantasie vorstellen, ist stärker, als wenn wir dasselbe uns als zukünftig vorstellen (nach Folges. zu I. 9 d. Th.), und ist viel heftiger, wenn wir uns vorstellen, dass die Zukunft nicht weit von der Gegenwart entfernt ist (nach L. 10 d. Th.)

Saisset: Notre passion pour un objet que nous imaginons comme présent est plus forte que si nous l'imaginions comme futur...., et elle est d'autant plus énergique que nous imaginons l'intervalle qui la sépare du présent comme plus petit.

Kirchmann: Der Affekt für einen als gegenwärtig existirend vorgestellten Gegenstand ist stärker, als wenn man ihn sich bloss als einen zukünftigen vorstellt...., und ist [für einen zukünftigen] heftiger, wenn man sich vorstellt, dass dessen kommende Zeit von der gegenwärtigen nicht weit absteh.... De woorden die ik tusschen [] plaatste zijn een toevoegsel van den vertaler.

Glazemaker: De hartstocht tot een zaak, die wy ons inbeelden tegenwoordig wezentlijk te zijn, is krachtiglicher ingespannen, dan of wy ons de zelfde als toekomende inbeelden,.... en veel geweldiger, zo wy ons inbeelden, dat de toekomende tijt verre van de tegenwoordige af is...».

»nullius rei ipsos puderet, neque ipsi quicquam metuerent,
 »quo vinculis conjungi, constringique possent?" Hier staat
 een vraagteeken, dat Paulus en de overige uitgevers door
 een punt vervangen, zoodat quo relativum wordt en de
 apodosis bij *nullius rei* begint. Ook Saisset vereenigt zich
 met deze opvatting. De oude vertaling verbetert stilzwijg-
 end: *quibus vinculis*. Alleen Schmidt, en diensvolgens Auer-
 bach, vertalen *quo* met het duitsche *wie*, waaruit ik opmaak
 dat de eerste het als ablativus van *quid* heeft opgevat:
 »waardoor zouden zij met banden vereenigd en beteugeld
 kunnen worden?" Inderdaad maakt Spinoza elders van
 den ablativus neutrius generis dat ongewone gebruik, bijv.
 I. def. 7: »necessaria autem, vel potius coacta (dicetur res),
 quae ab *alio* determinatur" en I. prop. 6: »hinc sequi-
 tur, substantiam ab *alio* produci non posse; op beide
 plaatsen is de bedoeling eenvoudig: »door iets anders"
 (abl. van *aliud*). Vgl. I. 8 schol. 2: »earum essentia ita in
alio comprehenditur, ut per *idem* concipi possint." De Editio
 Princeps kan dus onveranderd blijven.

Onmogelijk is daarentegen de text der 66ste stelling van
 de vierde afdeeling: »Bonum majus futurum prae minore
 praesenti, et malum praesens minus *quod causa est futuri*
alicujus mali, ex rationis ductu appetemus." Is het redelijk
 of menschelijk, voor het oogenblik een geringer kwaad te
 verkiezen omdat er een ander uit voort zal komen? Of
 wel, zoo men soms *minus* als adverbium bij *appetemus* zou
 willen voegen, geeft het een gezonden zin, dat iemand een
 tegenwoordig kwaad minder sterk begeert dan hij anders
 wel doen zou, omdat hij er kwade gevolgen van voorziet?
 Ook de symmetrie in de stelling is niet zooals wij ze bij
 Spinoza gewoon zijn. De Corrigenda laten ze onaangeroerd.
 De oude vertaler, met de zaak verlegen, doet een greep in
 het corollarium om te schrijven: »en (wij) betrachten een
 »minder tegenwoordig quaat, 't welk oorzaak is van eenig
 »toekomend grooter goet." Van hetzelfde middel bedient
 zich Gfrörer, en geeft: »*quod causa est futura alicujus boni*",
 waarin Saisset hem zonder bedenken volgt. De hollandsche
 text noopt Pollock (p. 268 n.) om evenzoo te lezen, be-

halve dat hij er *majoris* tusschen voegt. Wij kunnen die conjectuur niet overnemen, reeds omdat dezelfde stelling niet tevens als tweede helft der propositio en als eerste van het corollarium dienst kan doen. Daarentegen schrijft Schmidt, en daarom ook Auerbach: »und (wir begehren) »das gegenwärtige geringere Uebel, statt *eines grösseren künftigen Uebels.*” Zoo verbetert ook Dr. Camerer op eigen hand in zijn boek S. 249: »et malum praesens minus pro (lees: *prae*) *majore futuro*. Op deze wijze komt alles teregt: de symmetrie wordt hersteld, de demonstratio verstaanbaar, en de betrekking van het corollarium tot de hoofdstelling, gelijk zij gezegd wordt te zijn, parallel met die bij de vorige propositio. De lezing der Editio Princeps, door Bruder nog met een drukfont (*futura* voor *futuri*) vermeerderd, is, door welk toeval dan ook, ingeslopen uit het tweede deel van het corollarium.

In cp. 17 van de appendix dezer afdeeling heeft de Editio Princeps: »*Unius praeterea viri facultas ingenii limitatior est, quam ut omnes sibi possit amicitia jungere.*” De Corrigenda en de oude vertaling verwerpen het woord *ingenii*, door allen, behalve natuurlijk Paulus, gevuld. Toch zou ik het niet gaarne missen. Wat betekent *unius viri facultas*? Saisset maakt daarvan »le cercle ou s'étendent les »facultés d'un seul homme est trop limité pour qu'il puisse »s'attirer l'amitié de tout le monde.” Doch hier is geen sprake van den beperkten werkkring van elken mensch op zichzelf genomen, maar van de onmogelijkheid om zelfs binnen dien kring de algemeene genegenheid te verwerven. Even te voren werd er van *stoffelijke* middelen gesproken: geen mensch is rijk genoeg om alle behoeftigen bij te staan en door mildheid voor zich in te nemen; d. i. natuurlijk niet alle behoeftigen in de wereld, — want dat geeft geen bezwaar zoolang er genoeg andere welgestelden zijn, — maar zoovelen als hij op zijn weg ontmoet. Nu komt daarbij, dat niemand zooveel menschenkennis en schranderheid, d. i. een zoo groote *facultas ingenii* bezit, als vereischt wordt om de vriendschap van allen, natuurlijk allen met wie hij te doen heeft, te winnen. Daarom moeten de handen worden

ineengeslagen om wie het noodig hebben, gezamenlijk te helpen, en daardoor welwillend te stemmen voor de maatschappij in haar geheel, al behouden zij zelfs een tegenzin tegen sommige harer leden. Het woord *ingenii* past geheel in dit betoog. Stond het niet in het handschrift, dan zou iemand anders het er niet ligt hebben bijgevoegd; doch zoo het er eenmaal stond, is het eer mogelijk dat bijv. Spinoza zelf het bij vergissing tegelijk met iets dat daarnaast stond had doorgehaald, dan dat hij het had willen vernietigd hebben. Naar mijn gevoelen behoort het in den text, met vermelding dat de Corrigenda het verwerpen. Want dat de Corrigenda zoomin als de text der Editio Princeps onvoorwaardelijk geloof verdienen, was bij den haast der bewerking te verwachten, en meen ik in deze bijdrage ook te hebben aangetoond.

Leiden, Jan. 1881.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

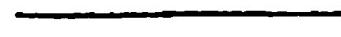
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} APRIL 1884.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, M. DE VELES,
W. G. BRILL, W. J. A. JONCKBLOET, L. PH. C. VAN DEN BERGH,
W. J. KNOOP, G. DE VELES AZ., N. BEETS, B. J. LINTELO DE GEER,
B. FRUIN, A. KUENEN, J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORET,
C. M. PRANCKEN, S. HOEKSTRA BZ., H. KERN, J. A. FRUIN,
B. D. H. TELLEGEM, M. J. DE GOEJE, H. VAN HERWERDEN, C. VOSMAER,
J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL,
P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY, H. P. G. QUACK, A. A. DE PINTO,
T. M. C. ASSER en J. C. G. BOOT, secretaris.

Van den heer Leemans is bericht ontvangen, dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris bericht, dat de heer Francesco Pavesi te Milaan zich heeft bekend gemaakt als de inzender van het Latijnsche gedicht op *Jac. Henr. Hoeufft*, en de heer Pietro Rosati te Bologna als de auteur der elegie *Tannereis*; dat hij de naambriefjes geopend heeft, behoorende bij die gedichten, en daarin dezelfde namen heeft gevonden; dat beide

gedichten dus gedrukt en weldra met het bekroonde gedicht uitgegeven zullen worden.

De heer Jonckbloet draagt voor eene levensschets van wijlen Dr. Eelco Verwijs, waarin rechtmatige hulde wordt gebracht aan het edel karakter en de wetenschappelijke verdiensten van dat lid der afdeeling. De schets zal in het Jaarboek voor 1881 geplaatst worden.

Vervolgens doet de heer Vosmaer eene mededeeling over eenige van de jongste ontdekkingen van Grieksche kunstwerken. Hij wijst eerst op het in 't begin van dit jaar te Athene gevonden marmeren beeldje van Athene Nikephoros, eene verkleinde kopie van de Athene Parthenos van Pheidias. Daarna spreekt hij over de beelden gevonden te Olumpia, meerendeels het werk van de Attische beeldhouwers Paionios en Alkamenes, leerlingen van Pheidias, en wijst op het verschil van hun werk en dat van hun meester, op de minder uitvoerige bewerking en op den terugkeer tot den archaischen stijl, en spoort de redenen van dat verschil op. Ook de Pergameensche beeldhouwwerken van veel jongeren datum, vooral de talrijke reliëfs, afkomstig van het groote altaar, werden ter sprake gebracht en hare kunstwaarde bepaald. De spreker besluit met een klacht, dat al die schatten door vreemden, meest door Duitschers, gevonden en naar Berlijn gevoerd werden, en dat hier te lande voor archaeologie en antieke kunst weinig of niets wordt gedaan en eindigt met den wensch dat eenmaal weder Nederland daarvoor geldsommen beschikbaar zal stellen.

Het gesprokene geeft den heer Six aanleiding tot een paar opmerkingen. Vooreerst wijst hij op eene weinig bekende munt met de Athene Parthenos, even als het Atheensche beeldje de rechterhand latende rusten op een zuil. Ten anderen beweert hij, dat in den tijd van Pheidias nog overal in de koppen de oude stijl gevuld werd en dat die van het Parthenon, die ook vertoonten.

Met deze opmerking verklaart de spreker zich niet te kunnen vereenigen. De enkele koppen der gevelvelden van het Parthenon vertoonen geene sporen van archaïsme.

De heer Vosmaer biedt zijne mededeeling aan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Bij de rondvraag biedt de heer Six eene numismatische verhandeling over oud-Grieksche munten, met vele daarbij behoorende gegraveerde en gephotografeerde platen, namens den schrijver, den heer F. Imhoof-Blumer te Winterthur, in het kanton Zürich, voor de verhandelingen aan. Zij wordt door den voorzitter in handen gesteld van de heeren Leemans en Six, met verzoek daarover in de volgende vergadering rapport uit te brengen.

Daar niemand iets verder wenscht ter sprake te brengen wordt de gewone vergadering gesloten, om door eene buiten-gewone gevuld te worden.

OVER EENIGE VAN DE JONGSTE ONTDEKKINGEN VAN GRIEKSCHE KUNSTWERKEN.

MEDEDEELING VAN

C. V O S M A E R.

Geen eigen vond of ontdekking op het gebied der oude kunst en archaeologie kan ik u mededeelen. Bij ons kunnen de vrienden dier wetenschap alleen volgen wat Duitschers en Engelschen, Franschen en Amerikanen, Italianen en Grieken verrichten. Op dat gebied ligt Nederland — natuurlijk present company excepted, zooals de parlementaire uitdrukking zegt, — in diepen sluimer. Cari, maar pauci zijn het die studie wijden aan de klassieke kunst. Wij mogen dus in veel opzichten maar uit de verte toezien, wat anderen doen; — evenwel kan het zijn nut hebben in ons midden ons rekenschap te geven van wat de archaeologie der laatste tien jaren elders deed en uit hare uitkomsten enige aesthetische en wetenschappelijke gevogelten af te leiden.

Het was in het begin dezes jaars dat de demarchos van Athene, de heer Soutzo, ook meerderen dan oudheidsvrienden in Europa het gemoed in beweging bracht door zijn telegram — den vond van Feidias' Athènè Parthenos!

Zoo als het met dergelijke vonden vaak geschiedt — eerst overdreven opgetogenheid — dan als terugslag, overdreven geringschatting. Het feit is dit: op ééne el diepte in den grond te Athene, dicht bij de straat van Socrates, naast het Lukeion, ontdekte men een marmeren beeldje, ééne el hoog, dat Athènè voorstelt. Het is eene van de vele klei-

nere kopieën, die men van het beroemde beeld van Feidias, de Athènè van het Parthenon, maakte, even als ook thans van een beroemd beeldwerk allerlei kopieën worden vervaardigd, met dit onderscheid echter, dat men thans getrouwe kopieën maakt en toen met meerdere vrijheid alleen de hoofdzaken navolgde. Dit beeldje, waarschijnlijk uit de tweede eeuw onzer jaartelling, zoo niet later, heeft geene buitengewone kunstwaarde, al is het niet zoo slecht als men in de boosheid der eerste ontgoocheling zei. Want men moet bij dergelijke zaken niet op de vluchtig en nalatig behandelde onderdeelen zien, maar op het geheel en den grooten aanleg der schoone hoofdlijnen; het beeldje heeft toch iets van die grootheid, die zelfs de geringste werken der oudheid bezitten. Maar vooral is het belangrijk voor de kennis van het verwoeste beeld van Feidias, dat wij vrij goed kennen uit de beschrijving van Pausanias, Plinius en anderen, in verband met de vele afbeeldingen op munten, reliëfs, den bronzen Athènè-kop in het Britsch museum, het Strangford-schild en het beeldje dat Charles Lenormant te Athene ontdekte.

Het is thans volkomen zeker en wordt in alles door het laatst gevonden beeldje bevestigd, dat de kolossale, van goud en ivoor gemaakte Athènè van Feidias in kalme houding stond, het lichaam rustend op het rechterbeen, het linker een weinig gebogen, het hoofd rechtop en voor zich uitziende; — het lichaam was bekleed met de lange chitoon, dubbel gegordeld, de schouders en borst bedekt door de aegis met de Gorgo in het midden. Athènè droeg den Attischen helm; de *falos* of helmkam gedragen door een sfinx met een griffioen aan iedere zijde, terwijl de wangkleppen van den helm overeind staan. De armen waren naar beneden gericht, de linker rustte op het ronde schild, waarop een strijd van Amazonen was afgebeeld. Aan de binnenzijde van het schild rustte, met verheven bovenlijf en kop, de Erichthonioslang; eindelijk stond ook tegen de linkerhand de speer.

Zoo leert het onlangs gevonden beeld haar kennen.

De hand van den naar voren gestrekten rechter voorarm rust op een zuiltje en draagt eene Nikè, bij dit beeldje niet

naar Athènè toegewend, maar voor drievierde naar voren gekeerd. Dit is een der punten van discussie geworden. Men meent dat het beeldje hierin niet het oorspronkelijke weergeeft, omdat het eerstens natuurlijker zou zijn dat de Nikè met den krans op Athènè toevliegt, — waardoor zij dan zelve eigenlijk eene Athènè Nikè zou worden, — en anderdeels omdat op alle munten de Nikè naar Athènè toegewend is. Ik zie het dringende van die gronden niet in. De Athènè van Feidias was geene eigenlijke Athènè Nikè, maar de Athènè Parthenos, en de schutsgodin der stad. Het kan even logiesch zijn aan te nemen, dat van den hoogen burg de Nikè die Athènè draagt en als aanvoert, der stad toegewend is; alzoo eene Athènè, die niet zelve Nikè is, maar Nikeforos voor de Atheners, eene niet slechts zegevierende, maar zegevoerende godin. Eindelijk bezit het Berlijnsche museum een bas-reliëf, waarop de Nikè van Athènè af- en op de stad toevliegt, even als bij het laatst gevonden beeld. Het kan dus zeer goed zijn, dat dit motief van het beeldje het oorspronkelijke juist teruggeeft. Op datzelfde Berlijnsche reliëf vinden wij ook het zuiltje, waarop de Nikedragende hand rust. Ook dit is een punt van discussie geworden. Men vond het niet schoon dat die hand aldus op een zuiltje voor het beeld zou gerust hebben. Intusschen deze zaak is geheel Grieksch. Middeltjes te verzinnen om de eene of andere moeielijkheid te bedekken, schijnbedriegers en difficultés vaincues, beelden die door het eene of andere statische kunstje op de toonen balanceeren, steunpunten weg te gooichelen, dat alles is modern, en de Helleensche kunst heeft er in hare frische oprechtheid nooit eenig bezwaar in gevonden een noodzakelijk steunpunt eenvoudig weg te laten zien. Dat was volkommen ondergeschikt en onverschillig.

Daar nu de Athènè zoo kolossaal was, dat de Nikè die zij op de hand droeg alleen reeds eene figuur van menschelijke grootte was, moet deze figuur te zwaar zijn geweest voor den arm om ze te kunnen dragen; er moet dus een steunsel onder gestaan hebben. Ik meen dan ook, dat wij gerust kunnen aannemen, dat die zuil bij de groote Athènè mede niet ontbroken heeft.

Ten slotte is ook dit beeldje door de vele sporen van kleuren belangrijk voor de kennis der oude polychromie van beelden. Is dit beeldje alzoo eene goede bijdrage voor de kennis voor het werk van den grootsten beeldhouwer aller eeuwen, toch zijn er in de laatste jaren vonden gedaan, gewichtiger en van wijder strekking.

Olumpia en Pergamon — van beiden komt de eer aan Duitschland toe. Ik beperk mij tot deze twee, want ontzaglijk en onoverzienbaar zijn overigens de vonden der laatste vijftien jaren; ik herinner u slechts de heerlijke terra cotta beeldjes van Tanagra, die met eene levendigheid en eleganie, welke men oppervlakkig geneigd zou zijn modern, ja schier Parijsch, te noemen, de bevalligste vrouwenfiguurtjes en tafereeltjes uit het dagelijksche leven vertoonen; —

de gewichtige ontdekkingen in Muskene en Troas;

de ontdekkingen van de Cesnola op Kupros, die bevestigen dat Foinikie de middelaarster was tusschen Egyptische en Helleensche kunst; — de vazen in Italië, de muurschilderingen bij de Farnesina, de bronzen in Pompeï gevonden.

Over Olumpia en Pergamon kan ik natuurlijk niet in bijzonderheden komen, die dan ook in druk reeds zijn openbaar gemaakt. Wat de beelden van Olumpia aangaat, daarvan kan men gelukkig te Leiden afgietsels zien.

De Olumpische zege van Duitschland heeft volkomen aan het licht gebracht hoe de Altis in Elis geweest is, hoe de tempels van Zeus, van Hera, enz. lagen, de plaatsing van tallooze beelden, wijgeschenken, anathemata, altaren enz.

Wij beperken ons tot de groote monumentale beeldhouwwerken.

De groote tempel van Zeus, door eenen Eleér gebouwd in Dorischen stijl, was door beeldhouwers der Atheensche school versierd. Het was in dien tempel dat de kolossale van goud en ivoor gemaakte Zeus van Feidias zetelde.

Aan de hand van Pausanias, den ouden cicerone, heeft

men alles weergevonden en met stelligheid kunnen verklaren. De hoofdversiering van den Zeustempel bestond, om dit in het kort aan te geven, in twaalf metopenreliëfs, die men weervond en die de daden van Herakles vereeuwigen. De schoonste is die waarop Herakles den last van Atlas heeft overgenomen en deze hem de Hesperiedenappels brengt.

Het oostelijk gevelveld, door Pausanias aan den beeldhouwer Paionios toegeschreven, verbeeldt den wagenwedstrijd tusschen Pelops en Oinomaos. In het midden zit Zeus als kamprechter; naast hem staan Oinomaos en Steropè, aan zijne andere zijde Pelops en zijne aanstaande bruid Hippodameia. Verder aan weerszij een vierspan; daarna links twee zittende mannen en een knielend meisje, de bronnymf Arethusa, en in den hoek de oude stroomgod Alfeios. Rechts weer twee zittende mannen, een knielend meisje, en in den hoek de jonge stroomgod Kladeos.

Het beeldwerk van den westgevel, door Pausanias aan Alkamenes toegeschreven, vertoont eenen strijd tusschen Kentauren en Lapithen. Bij gelegenheid van het huwelijk van Peirithoös overvallen de woeste Kentauren de vrouwen en kinderen der Lapithen. Ook hier heerscht hetzelfde strenge paralellisme van den anderen gevel. In het midden Apolloon, die de Kentauren bedwingt. Links en rechts een geweldige strijd, Kentauren worstelen met zich verdedigende vrouwen, in iederen hoek eene liggende plaatsnimf.

De ontzaglijke waarde van dit beeldwerk ligt:

10. in de kennis die wij gewonnen hebben aangaande twee groote kunstenaars uit de Atheensche school, Paionios, geboortig van Mende in Thrakië, en Alkamenes, geboren in Athene of op Lemnos, maar zeker Atheensch burger, beiden leerlingen en medewerkers van Feidias. Men kende hen alleen door schriftelijke bescheiden en vermoedelijke kopieën; thans ligt hun eigen werk voor ons. In den tijd waarover wij thans spreken was een groot aantal kunstenaars verspreid over Hellas, de Peloponnesos en de eilanden, maar de twee aanzienlijke middenpunten waren Athene en Argos (met Sikoon). Polukleitos was het hoofd dezer laatste, Feidias

dat der Atheensche. Paionios en Alkamenes behoorden tot de Attische school. Nu zien wij het opmerkelijke verschijnsel dat om den Olymischen tempel in Elis te versieren, geen Peloponnesische, geen Argische kunstenaars, meer in de buurt, maar Attische beroepen worden.

2º. Ik wijs in de tweede plaats op het gewicht dezer gevelgroepen als kenbron van de individuele en subjectieve verschillen binnen de kring den Atheensche school zelve. Principieel verschillen deze gevelgroepen niet van die waarmede Feidias het Parthenon gesierd had. Het is eene zelfde schikking, een zelfde parallelisme, de zelfde hoog ideale opvatting, eene soortgelijke behandeling en breede aanleg van naakt en draperieën. En toch binnen deze algemeene gelijkheid bijzondere verschillen.

Die verschillen zijn eerstens het gevolg van den eigen aard der kunstenaars. Paionios en ook Feidias' liefdste leerling Alkamenes waren geene slaafsche kopisten van den grooten meester. Geen van beiden had ook het geniale en de geheel eenige meesterschap van Feidias, dat meesterschap waarmede hij, hoe verheven en ideaal zijne gestalten zijn, ze kneedt met eene gemakkelijkheid alsof hij zelf de natuur ware en de verwonderlijkste vereeniging van het hoogste ideaal en de grootste natuurlijkheid tot stand brengt. Maar beiden waren toch grote meesters. Zij hadden ook hun eigen karakter, hunne eigen behandeling en typen.

Wat ons in hun werk, in tegenstelling met de Parthenongroepen treft, is dat het eensdeels minder uitvoerig uitgewerkt, anderdeels veel archaischer is. Het naakt en de koppen zijn, niet bij alle beelden maar bij velen, veel minder uitvoerig naar het leven geboetseerd; even als ook de draperieën volstaan zij meer met eene aanduiding in het groote en breede, zooveel als maar even genoeg is voor de werking op eenen afstand. De hoofdzakelijke vormen, de plooien, de schaduwen zijn als met groote trekken gehakt, — men zou zeggen zoo als Frans Hals schilderde. Ook het archaische is, voor dezen tijd vooral, zeer opmerkelijk. Terwijl aan het Parthenon van de behandeling der stoffen, der haren, der paarden, der houdingen alle archaïsme verdwenen is en alles

ideaal natuurlijk, — zien wij hier in koppen, gelaatsuitdrunking, houdingen velerlei overblijfselen van den ouden stijl; de draperie is vaak niet ideaal, maar geeft de snede der werkelijk gedragene kleedren; het haar is in met eene kleine omkrulling eindigende dunne, regelmatige lokken over het voorhoofd en langs de slapen geschikt, zooals de Griek het oudtijds droeg en toen waarschijnlijk niet meer gebruik was. Ook is de gelaatstype eenigszins anders dan in de overige werken van dezen tijd, vooral de Attische. De oogen liggen vrij hoog in het hoofd en eenigszins à fleur de tête; het oor staat hoog, al is het niet zóo onnatuurlijk hoog als in de andere werken van den ouden stijl; de mond is zeer kantig gesneden, breed van lippen en de onderlip komt een weinig naar voren; de kin gaat in een zeer breed gevormde kaak over.

Dit alles vormt een zeer duidelijk verschil met de Atheensche gelijktijdige kunst. En toch waren het twee Atheensche beeldhouwers uit de school van Feidias die het maakten. Hoe dit te verklaren? Mijns inziens is de verklaring zeer stellig deze: dat Paionios en Alkamenes hier den invloed hebben ondergaan, zich wellicht opzettelijk geschikt hebben naar plaatselijke omstandigheden. Ofschoon iets kleiner dan het Parthenon was de Zeustempel van Olumpia forscher en breder van verhoudingen — eerstens hebben de beeldhouwers daarnaar hunne vormen ingericht; een malsch en uitvoerig beeldhouwwerk aan forsche en stoere architektonische vormen — dat ware eene veronachtzaming der harmonie waaraan geen Helleensche kunstenaar zich zou schuldig maken.

Wijders vertegenwoordigt de Olumpische Altis een aloud nationaal verleden, en het is niet onwaarschijnlijk dat dit aanleiding heeft gegeven tot den ouden eenvoudigen stijl der gevelgroepen. Eindelijk springt het bij deze beelden in het oog dat zij verwantschap hebben met de school van Argos en Sikuoon; en in alle geval heeft hier waarschijnlijk ook de invloed zich doen gelden van de uitvoerende Peloponnesische kunstenaars en marmerhouwers, die Paionios en Alkamenes bij het maken van hunne beelden geholpen hebben.

Terloops vindt hier noch eene opmerking hare plaats; het

Britsch museum bezit eenen marmeren Apollokop die tot dusver als eene kopie van het werk van den ouden Sikounischen beeldhouwer Kanachos werd beschouwd. Nu wij het Olymatische werk van Alkamenes kennen schijnt het mij hoogst waarschijnlijk dat die kop, die in alles volkommen overeenstemt met zijnen Apolloon en andere koppen van Olympia, ook een werk van Alkamenes of zijne school is. Wat het onderscheid tusschen de twee besproken kunstenaars aangaat, Alkamenes schijnt mij meer uit te munten in vinding, in het uitdrukken van eene forsche houding; Paionios — men zie zijn romp van Zeus, zijn liggenden Kladeos, den torso van eenen paardenmenner — bootseert het vleesch veel malscher en smediger, natuurlijker (altijd binnen de stijlgrenzen van het ideale). Van hem is ook de prachtige Nikè, die, onder een tal van anathemata en overwinnaarsbeelden, voor den tempel aan de oostzijde stond, het heerlijke beeld dat de beste Attische kunst waardig is.

In eene gansch andere, minder grootsche sfeer voert ons de beroemde Hermes van Praxiteles, hier bij den Heratempel gevonden. Hier zijn wij ruim honderd jaren later. Praxiteles is de kunstenaar der elegantie en der schoone vrouwen. Zijn Hermes is algemeen bekend geworden; wat den vond zoo bijzonder belangrijk maakt is dat wij daarin voor het eerst een onbetwijfbaar oorspronkelijk werk van zijne hand leerden kennen.

Op geheel ander standpunt bevinden wij ons bij de Pergameensche beeldhouwwerken. De grote bloeitijd ligt dan meer van 300 jaren achterwaarts; Praxiteles, Skopas, Lusippos, de tijd van Alexander, zijn al 200 en 150 jaren voorbij. Daar zag men toen op, zooals wij thans op da Vinci, Michelangelo, Rafaël, op de kunst der 17^e, der 18^e eeuw. — Hellas en Peloponnesos zijn niet meer de brandpunten; de kunst week oostwaarts terug naar de eilanden, naar Klein-Azië; thans zijn Rhodos en Pergamon de hoofdzetels. Daar beleefde de kunst eenen herbloei; te Pergamon, onder verschillende vorsten met den naam van Attalos en Eumenes.

Men kende tot dusver de Pergameensche kunst niet dan uit enkele losse, onzamenhangende bladen, thans ligt het geheele boek voor ons open.

De eerste die meer licht wierp op deze kunst was Brunn; hij bestemde de groep in de Villa Ludovisi te Rome, die Arria en Paetus genaamd was, als de voorstelling van eenen Galliër die zijne vrouw en zichzelven doodt; wees op de analogie met den stervenden Galliër van het Capitool (vroeger bekend als de stervende gladiator), en herkende er beeldhouwwerk der school van Pergamon in. Dit wordt volkommen bevestigd.

Attalos I (229 v. Chr.) had de zegepralen op de Galliërs met een tal van beelden vereeuwigd, zoo ook Eumenes II (196—158). In 1871 vond de ingenieur Carl Hermann de eerste twee groote reliëfs op den burg van Pergamon; ten gevolge daarvan werden door Curtius, Conze en Hirschfeld de andere ontdekkingen gedaan en thans bezit het Berlijnsche museum honderden reliëfs en voorwerpen van het groote altaar afkomstig, waarschijnlijk onder Eumenes II gesticht. Ter vereeuwiging van zijne overwinningen werd boven op den burg dit altaar aan Athènè gewijd. Het gedenkteeken bestaat uit een peribolos van 67 □ M. Daarop verheft zich een onderbouw van $5\frac{1}{2}$ M. hoogte, 37.70 M. lengte, 34.60 M. breedte. Deze bestaat uit twee delen: 1°. een basis of voet met gladde vlakken en een krepidoma van drie treden; 2°. een wand met reliëfplaten versierd. Hierin was eene trap en waar deze den onderbouw snijdt, om naar het eigenlijke altaar te voeren, volgden de reliëfs de zijwanden van die trap, natuurlijk steeds kleiner wordende. Boven dit alles stond in het vierkant eene zuilenrij van Ionische orde; daar binnen stond onder den blooten hemel het altaar.

Het beeldwerk nu is afkomstig van dien onderbouw, dien het als een fries bekleedde; die fries is ruim 100 M. lang, 2.30 hoog; meer dan de helft is bewaard en thans te Berlijn, 90 reliëfplaten met meer dan levensgroote beelden, en duizenden fragmenten. Hirschfeld, een van de vinders, gaf daarvan aan den Ned. Spectator eene hoogst belangrijke be-

schrifving, (in het eind van het vorige jaar), naar welke ik verwijs. Slechts enkele punten ter herinnering: de voorstelling is eene Gigantomachie, de strijd van Goden en Giganten. De Giganten zijn deels als jeugdige, menschelijke krijgers verbeeld, deels als eene vereeniging van menschelijke en dierlijke lichamen; zoo zijn sommigen gevleugeld, anderen met kop en pooten van eenen leeuw of stier, velen met beenen die in groote kronkelende slangen (hun kenmerk als autochthonen) eindigen. Hun strijd is allerhevigst en op het oogenblik der laatste wanhoop. Overal treden de Goden zegevierend op: zij kampen met pijlen, zwaarden, speren, bliksem en fakkels; sommige op den wagen; sommige door dieren bijgestaan. Zeus' arenden vliegen over het slagveld en strijden mee; met Bacchus strijdt zijn panter mede; met Hekatè hare honden. »Zoo zijn alle krachten van hemel en aarde losgebroken," gelijk Hirschfeld schrijft Hij gaf mij een paar afbeeldingen die ik hier ter verduidelijking laat rondgaan. De eerste vertoont Zeus, zijnen bliksem werpend; de Aigiochos voert met den linker arm de aegis; voor hem stort een Gigant neer; een andere, met slangenbeenen, dreigt hem met den arm, die met eene dierenhuid omwonden is. De tweede plaat vertoont Athénè. Met de hand stoot zij een jongen Gigant neer, door haren slang omkronkeld; voor haar rijst Gaiè uit den grond om haar Gigantenkroost te beschermen; doch op Athénè vliegt reeds de Overwinning toe.

Wij hebben hier een geheel ander karakter van kunst voor ons, dan in de eeuwen van den hoogsten bloei. Het blijft altijd de groote, sterke tegenstelling van antieke kunst en moderne, dat de antieke, ook bij sterk bewogene voorstellingen altijd de gematigdheid en ingetogenheid bewaart, de moderne veel meer pathos heeft; — de antieke en wel vooral de Grieksche altijd, zij het dan in allengs verschillend geworden mate, het ideale, de moderne het naturalisme voorop stelt. Dit is zoo sterk dat er tusschen beiden eene kloof was, die vroeger aan een gansch heterogeen wezen heeft doen denken. Dit is echter niet zoo. Allengs hebben wij de overgangen leeren kennen en thans is het zeker, dat er een onafgebroken verband bestaat. De geheele zaak komt

neer op een natuurlijk verloop, de strekking naar meerder leven en natuurlijkheid. Door de Pergameensche beelden is daaraan weer een nieuwe schakel toegevoegd. De gaping tusschen de Grieksche kunst en de moderne is thans geheel aangevuld. Reeds binnen den omvang der Grieksche kunst zelve is die strekking naar leven en naturalisme waar te nemen.

De Atheensche, Argische, Olumpische kunst is noch streng, al is zij reeds veel natuurlijker dan hare voorgangsters. Skopas, Praxiteles, Lusippos, zijn reeds veel verfijnder en reëller. »Gloria Lysippi ANIMOSA effingere signa." De fries van Figaleia, van het Nereiedenmonument zijn al veel sterker bewogen. Die van Halikarnassos evenzeer.

Eindelijk zieu wij te Rhodos eenen Laokoön, de groep van Dirke (den zoogenaamden Farnesischen stier); straks den torso van Herakles, — en al deze laatstgenoemden zijn de voorbeelden van Michelangelo geweest, weldra door Bernini ook tot zelfs in het leelijke overdreven.

De kunst van Pergamon is eene consequente voortzetting dier beweging. Zij ontstaat en bloeit in het tijdstip waarin de kunst van het moederland allengs den hoogen stijl voor naturalisme, beweging, pathos verliet. De latere overgangsstations zijn ten eerste Rhodos (de Laokoön), dat zijne kunst aan het Peloponnetische Sikuoon en aan de latere school van Lusippos ontleent. Een Klein-Aziatisch kunstenaar uit Tralles in Karië maakte de Dirke-groep die op hare beurt weer naar Rhodos werd overgebracht. Er is dus verband tusschen Rhodos en Tralles; en Tralles is weer op zijne beurt met Pergamon in verband, want onder Attalos II komt deze stad onder de heerschappij van Pergamon.

Ziedaar de historische plaats en de beteekenis van het beeldhouwwerk van Pergamon. — Wat nu zijne kunstwaarde betreft, deze is zeer groot en eischt onze bewondering.

En toch — is het noodig hier een zeer scherp onderscheid in acht te nemen. Onze waardeering moet een voorbehoud stellen en een tweeledig standpunt innemen. vergeleken bij de oudere Grieksche, vooral de Atheensche kunst, mag niet ontkend worden dat hier eene daling is. Van den

hoogen stijl der verhevene, ideale beeldhouwkunst, is men gedaald tot eene schoonheid, bij ons vergeleken noch oneindig groot, maar bij de oud-Grieksche vergeleken, toch van minderen rang. Het is Vergilius bij Homeros, — of eenigermate Euripides bij Sofokles.

Alles wat er tot dusver ontdekt is, heeft gestrekt om ons de oneindige grootschheid van Feidias' Parthenonbeelden te duidelijker te doen zien, ze steeds hooger te doen stellen.

Bij het beeldwerk van Pergamon is het reliëf niet meer vlak en gematigd; het springt reeds ver buiten de architectuur uit; koppen, armen, voeten zijn soms geheel verheven, ronde bosse, *dus* op den weg waar de kunstsoorten niet meer zuiver, meer gemengd worden. De voorstelling is sterk bewogen, vol pathos, de behandeling ontleent meer trekken en onderdeelen aan natuur en leven; *dus* zij nadert meer en meer het gebied van het schilderachtige en gaat allengs de grenzen van het zuiver plastische overschrijden. Met één woord al de eigenschappen die de beeldhouwkunst sinds de moderne renaissance op steeds toenemende wijze is gaan vertoonen.

Ik stip dit alleen aan om ons oordeel zuiver te houden en onzen smaak niet te laten verleiden door de rechtmatige bewondering van dit beeldwerk. Want — rechtmatige bewondering moeten wij er voor gevoelen, nu wij ons plaatsen op het tweede, het moderne standpunt. En dan — wanneer ons het Pergameensche beeldwerk, tegenover het antieke, een keerpunt blijkt waarop een moderne geest *begint*, op ons modern standpunt wordt het weer antiek. Bij ons vergeleken heeft het noch veel behouden van de oude rust en idealiteit. En dan is het alles ten hoogste bewonderenswaardig, die grootsche behandeling van naakt en draperie; die waardigheid, dat leven, dat vuur; dat meesterschap over de menschelijke vormen, aan den voet waarvan de beste onzer hedendaagschen noch als een schoolknaap moet zitten leeren.

»En waarom doet uw land nooit iets van dien aard», zei mij onlangs een van hen die de opgravingen te Olumpia en Pergamon hebben bestuurd; — »uw land was vanouds een

kweekplaats van klassieke studiën ; gij hebt schepen ter uwer beschikking ; gij hebt eene klassieke geleerdheid die noch meetelt".

Ik antwoordde niet veel, maar de gewaarwording was niet van de aangenaamste.

Onze regeering kocht vóor eenige jaren de afgietsels van Olumpia, een voorrecht dat wij zeer op prijs stellen, maar sints lang niet eenig oorspronkelijk antiek werk van gewicht. Van opgravingen of zendingen in de landen der klassieke kunst is geene spraak. Geene van onze riksuniversiteiten bezit eenen leerstoel voor archaeologie en antieke kunst. De jongeren worden gevormd buiten haren invloed. In den geest van het algemeen is de zin voor de klassieken gedoofd ; het ziet er zelfs minachtend op neer als op iets verouderds en anti-nationaals. En er is een strooming thans, die ons liever wil leeren uit zoogenaamde Hollandsche renaissance en uit de middeneeuwen. Ik wil de betrekkelijke waarde daarvan niet miskennen, maar voor de vorming van smaak en talent kan men met meer vrucht school gaan bij die kunst, waaraan de beste geesten van alle eeuwen hun beste ontleend hebben.

Door die onthouding mist onze filologie eene machtige zusterwetenschap ; de smaak van het algemeen edele kuisching ; onze kunst verheffing en veredeling. Gij ziet het, onze bouwkunst is vervallen, en eene oprakeling van neo-pseudo-gothiek-renaissance vindt bijval. Geen beeldhouwer kan hier leven. Monumentale schilderkunst bezitten noch verlangen wij. Van decoratie en ornament, geen begrip. Onze penningen en munten, meerendeels afschuwelijk. Zelfs geen goed gestileerde boekband kan men hier maken. Dat alles is een rechtstreeksch, noodzakelijk gevolg. Helaas, aan het geld ligt het niet — één ton van het eene of de twee miljoen, die een leelijk ríjksgebouw ons te veel kost, had ons de schatten van Pergamon kunnen bezorgen. En er liggen er noch te over in Griekenland en Klein-Azië verborgen.

En wat zulk een schat van Pergamon of Olumpia betekent voor de wetenschap en de kunst, dat kan ik met een paar cijfers doen voelen. Thans heeft men te Berlijn uit

Pergamon zalen vol beelden, en van Olumpia de wetenschappelijke beschikking over:

1328 beelden,
7464 bronzen,
696 inscripties,
2935 munten,
2094 terra cotta's,

een tijdperk omvattend van de oud-Peloponnesische kunst tot en met die der Romeinen.

Welk eenen invloed moet dat uitoefenen, hoevelen ontgloeien voor de studie en de kunst!

In dit wetenschappelijk lichaam behoef ik het gewicht daarvan niet te betoogen. Alleen moet mij noch de wensch van het hart, dat eenmaal weder in Nederland de studie van de klassieke archaeologie en kunst van rikswege ingesteld en daardoor voor onze wetenschap en kunst vruchtbaar worde.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 9^{den} MEI 1881.

Tegenwoordig de heeren c. w. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. G. BRILL, J. DIRKS, W. J. KNOOP,
G. DE VRIES AZ., N. BEETS, G. MEES AZ., B. J. LINTELO DE GEER,
D. HAETING, J. P. SIX, S. A. NABER, C. M. FRANCKEN, J. A. FRUIN,
S. HOEKSTRA BZ., H. KERN, M. J. DE GOEJE, J. P. N. LAND,
J. G. DE HOOP SCHEFFER, P. DE JONG, M. F. A. G. CAMPBELL,
J. G. R. ACQUOY, J. HABETS en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

Van den heer de Wal is bericht ontvangen, dat hij door
voortdurende ongesteldheid verhinderd is de vergadering bij
te wonen.

De secretaris leest een schrijven van den Minister van
binnenlandsche zaken van 26 April l.l., behelzende kennis-
geving dat Z. M. de Koning de benoeming van de heeren
C. W. Opzoomer en S. A. Naber tot voorzitter en onder-
voorzitter der afdeeling heeft bekrachtigd, en een van 28
April met bericht van Zijner Majesteits bekrachtiging der
benoeming van den heer mr. A. E. J. Modderman, Minister

van justitie, tot gewoon lid. Hij vermeldt dat van die benoemingen aan die heeren bericht is gezonden, en leest een brief van den heer Modderman, waarbij deze mededeelt dat hij tot zijn leedwezen door ambtsbezigheden verhinderd wordt heden zitting te nemen.

De heer Six leest het verslag over eene numismatiesche verhandeling van den heer Dr. F. Imhoof-Blumer van Winterthur, kanton Zürich, aan de afdeeling ter uitgave aangeboden en in de vorige vergadering in handen gesteld van de heeren Leemans en Six. De vergadering vereenigt zich met het hoofdpunt der conclusie, strekkend tot opneming van dit werk in de Verhandelingen der afdeeling.

Vervolgens levert de heer Knoop een verhaal der krijgsverrichtingen van 1691 in de Nederlanden, tot aan den dood van Louvois, als eene nieuwe bijdrage tot de krijsgeschiedenis van die dagen. Hij treedt daarbij in eene beoordeeling der groote verdiensten en der groote ondeugden van Louvois, en wijst op de uitnemende talenten van Willem III als legerhoofd.

Nadat de heer Brill eene vraag gedaan heeft over het ontzet van Mons, of dat wel in het plan van Willem III lag, en de heer Mees gevraagd of de slachting van Glencoe werkelijk op last of met medeweten van den Koning is geschied, en nadat de spreker op beide vragen een bevestigend antwoord heeft gegeven, voor zoover zijne kennis der historische gegevens strekt, wordt het gesprokene voor de Verslagen en mededeelingen bestemd.

De heer Habets geeft eene beschrijving van twee Romeinsche monumenten uit de eerste eeuw na Christus, te Horne bij Roermond gevonden, en eene verklaring hunner opschriften. Daaruit blijkt dat het eene een gelofsteen is door een centurio van het 20ste legioen, T. Domitius Vindex ge-

wijd aan Mars Halamardus, het andere een altaar door D. Irmidius voor Mercurius Arvernus opgericht. Beiden bevinden zich in de verzameling van den heer Ch. Guillon te Roermond.

Deze mededeeling geeft aan de heeren de Geer en Leemans stof tot een paar opmerkingen, bijv. dat de dwarsstreep in de D vóór IRMIDIUS staande geene waarde heeft, en nu eens gebezigd, dan weggelaten wordt, en de vraag of de twee laatste letters van het tweede opschrift LV niet behoorden gehouwen te zijn EV en gelezen te worden *ex voto*, waarmede de spreker zich wel kan vereenigen.

Hij biedt zijne mededeeling aan voor de Verslagen en mededeelingen.

Door den heer Beets wordt een exemplaar op best papier zijner uitgaaf van alle de gedichten van Anna Roe-mers Visscher in twee deelen, door den heer Dirks n°. XXIV van zijn Penningkundig Repertorium, door den secretaris C. P. J. van den Berg's geschrift, De Theorie van het arbeidsloon, Utrecht 1879 en de Engelsche vertaling daarvan, The theory of wages, London 1880, namens den schrijver voor de boekerij aangeboden. Een en ander wordt in dank aangenomen.

Daarna wordt de vergadering gesloten.

V E R S L A G

OVER EENE

N U M I S M A T I S C H E V E R H A N D E L I N G

V A N

Dr. F. IMHOOF-BLUMER, TE WINTERTHUR.

De verhandeling van Dr. F. Imhoof-Blumer, welke in de vergadering van 11 April l.l. in onze handen is gesteld om daarover rapport uit te brengen, bevat op ruim 400 klein geschreven bladzijden de wetenschappelijke beschrijving van ongeveer 2200 grieksche munten, door 450 verschillende steden en vorsten geslagen.

Aanvangende met Italië en Sicilië en van daar overgaande naar Griekenland en Klein-Azië om met Egypte te eindigen, geeft de schrijver, in de volgorde sedert Eckhel in gebruik, op de hem eigene wijze, die uit zijne vroegere geschriften bekend is, eene zeer uitvoerige en hoogst nauwkeurige beschrijving der vele, meest onuitgegevene stukken, die zich in zijne rijke verzameling bevinden of waarvan hij, op zijne reizen, in de verschillende openbare en bijzondere verzamelingen van Europa, afdrukken heeft kunnen nemen.

Want dit is het eigenaardige van dezen arbeid, die vele jaren van onafgebroken studie heeft gekost, dat de schrijver niets geeft, dan wat hij met eigen oogen gezien heeft en zoo als hij het, na herhaalde beschouwing, als volkomen nauwkeurig heeft aangenomen, dat hij geen boek aanhaalt dat hij niet heeft gelezen en zich in zijne citaten, die door beknoptheid uitmunten, bepaalt tot de beste bronnen en tot die werken, waarin de munten het eerst zijn uitgegeven;

maar die dan ook zoo volledig aanhaalt, dat er moeilijk iets is bij te voegen, terwijl er zeker niets kan worden gemist. Hiertoe is de schrijver in staat gesteld door zijne numismatische bibliotheek, die in volledigheid en keur van zeldzame werken slechts door zijne verzameling munten en afgietsels van munten wordt overtroffen. Daarenboven heeft hij aanteekening gehouden van alle grieksche munten, die sedert het verschijnen van het groote werk van Mionnet uitgegeven of op andere wijze tot zijne kennis zijn gekomen, en is daardoor in staat het geheele gebied der grieksche Numismatiek te overzien, zoo als weinige anderen. Wij vermelden dit alleen omdat zoo dikwerf munten in het eene land als iets geheel nieuws worden bekend gemaakt, die sinds lang in een ander land waren uitgegeven. Van zoo iets kan in deze verhandeling geen spraak zijn.

Bij steden en vorsten, van wie men reeds munten kent, bepaalt de schrijver zich het meest tot het beschrijven der nieuwe stukken, die hem in handen zijn gekomen en tot eenige korte opmerkingen, waartoe het onderwerp aanleiding geef. Dit gedeelte der Verhandeling is als een supplement op het groote werk van Mionnet te beschouwen.

Zoodra het echter plaatsen of personen geldt, waarvan de munten nog onbekend waren of waaraan munten ten onrechte waren toegeschreven, heeft hij terecht begrepen, dat volledigheid een vereischte was en geeft hij alles, wat hij omtrent die steden en vorsten bijeen heeft kunnen brengen.

Zoo zal men hier lijsten vinden der munten van Elaeus, Dicaea, Hermione, Troezen, Cleitor, Heraea, Astacos, Mallos en anderen, omdat het bewijs moet worden geleverd, dat geheele reeksen niet aan Marium in Cyprus, maar aan Mallos in Cilicie behooren, — niet te Abydos of te Ancore, maar te Astacos zijn geslagen, — Elaeus in den Chersonesos aanspraak heeft op wat half onder Elaea in Aeolis, half onder Elaeusa in Cilicie was gerangschikt, — de opschriften Er en Era niet de aanvangletters zijn der namen van Eresos op Lesbos en Heraclea in Bithynie, maar van Hermione en Heraea in den Peloponnesos, enz. Voor den steller van dit rapport, die omtrent sommige dier punten eene andere

meening was toegedaan, is dit bewijs inderdaad geleverd en hebben de door den schrijver ontdekte munten, in de meeste gevallen, werkelijk allen twijfel doen ophouden.

Dat wij meermalen iets hebben gevonden, waaromtrent wij met den schrijver in gevoelen verschillen, is niet te verwonderen bij een werk van zoo grooten omvang. Doch het zijn punten van ondersgeschikt belang en die aan de waarde van zijnen arbeid geen afbreuk doen.

Hij heeft, in de eerste plaats, bouwstoffen willeu leveren voor verdere studie en het maken van gevolgtrekkingen uit het door hem verzamelde veelal aan anderen overgelaten.

Zoo heeft hij, op verzoek der heeren Th. Mommsen te Berlijn en W. H. Waddington te Parijs, de volledige lijsten opgemaakt der munten, waarop de namen vermeld zijn der magistraten in de Romeinsche Colonieën Dium, Pella, Buthrotum, Dyme, Cnosns, Parium en anderen, welke munten, voor het grootste gedeelte, of verkeerd of in het geheel niet aan eenige stad waren toegedeeld en in het verblijf van alles, waarmede men geen raad weet, dat »Les incertaines" tot opschrift heeft, op betere tijden lagen te wachten.

Volgens opgaaf van den schrijver worden ongeveer 40 steden en vorsten in dit werk voor het eerst in de numismatische wereld ingeleid. Daarvan hebben wij bij het doorzien dezer verhandeling de volgende opgemerkt. In Italië Orda? (*OPΔΑΝΩΝ*), misschien het latere Herdonia. In Sicilië Herbessos, Mytistratos, Piacos, Silesae, Thera? (*ΘΗΡΑ-ΑΙΩΝ*, doch niet duidelijk). In Griekenland de Thracische Vorsten Cersobleptes en (O?)rsoaltios en de steden Elaeus, Phila?, Hypata, Oeanthia, Neon?, Methydrion en Pyranthos. In Azië Lamponeia?, Autocane, Aegirros, Cith.. (*KΙΘΙ*), Nape, Callipolis, Caryanda, Amelas? Tymena?

Doch de vermeerdering van onze kennis omtrent het aantal steden, die eigen munten hebben bezeten, is niet het belangrijkste resultaat. Van groter gewicht zijn de tallooze gegevens die uit de munten zelven te putten zijn omtrent allerlei zaken, waaromtrent alleen munten licht kunnen geven.

De tijd heeft ons ontbroken om die 400 bladzijden met aandacht te lezen en te bestudeeren, maar toch is ons oog telkens op iets nieuws gevallen, vonden wij antwoorden op vroeger te vergeefs gedane vragen of merkten wij nieuwe typen op of voorstellingen nog niet op munten gezien, teekens of letters, die den naam en de waarde der munten aangeven, jaartallen of eigennamen, die nog niet waren voorgedoken.

Het aangevoerde zoude reeds voldoende zijn om de uitgaaf dezer verhandeling wenschelijk te maken, doch hetgeen ons vooral noopt een gunstig praeadvies uit te brengen, is de groote behoeftē die er bestaat aan beschrijvingen van grieksche munten als deze, waarop men vertrouwen kan en die men zonder schroom voor eene wetenschappelijken arbeid kan gebruiken. De werken van Sestini, die duizende munten voor het eerst heeft bekend gemaakt, zijn grootendeels onbruikbaar voor wie die munten niet uit eigen aanschouwen kent. In zijne latere werken schroomde hij niet opschriften te laten afbeelden, die alleen in zijne verbeelding bestonden en bovendien geven die afbeeldingen den stijl der munten in het minst niet terug. Mionnet heeft zich dikwijls vergist, ook als hij de munten voor zich had, maar bovendien de zwakheid gehad al die verkeerde beschrijvingen van Sestini en anderen over te nemen. Het gevolg is geweest, dat dezelfde munten herhaalde malen, soms op verschillende plaatsen van zijn werk voorkomen, telkens op andere wijze en dan dikwijls nog geen enkele maal goed beschreven. Hieruit is eene onzekerheid ontstaan, die uiterst hinderlijk is en dengene, die de numismatiek van eenig land of stad wil behandelen, in de noodzakelijkhed brengt de directeuren der openbare verzamelingen telkens lastig te vallen met aanzoeken om inlichtingen en afdrukken. Zoolang nu geene voldoende catalogen der voornaamste verzamelingen zijn uitgegeven — en tot nu toe bestaan die alleen van gedeelten der verzamelingen te Athene en in het Britsch Museum —, moet men dankbaar zijn aan hen, die, als de heer Imhoof, voorloopig de belangrijkste stukken der verschillende Museen bekend maken.

Van de munten in deze Verhandeling beschreven zijn er, behalve 15 in houtsnede, 234 afgebeeld op de 9 platen in phototypie, welke de heer Imhoof op zich genomen heeft voor zijne rekening aan het werk toe te voegen, toen hij vernam dat de Akademie de geheele kosten aan de uitgaaf verbonden, niet uit hare beperkte middelen kon bestrijden. Die platen komen ons voor, naar de proeven te oordeelen die mij gezien hebben, zeer goed geslaagd te zijn.

Bovendien zijn 268 andere munten afgebeeld op de 9 gegraveerde platen in klein folioformaat, waarvan in 1871 eenige exemplaren onder den titel van Choix de monnaies Grecques du Cabinet de F. Imhoof-Blumer zijn verkrijgbaar gesteld, doch die thans zijn uitverkocht. Zij waren bestemd om bij deze Verhandeling te worden gevoegd en de heer Imhoof heeft dan ook de koperen platen aan de Akademie aangeboden. Daar echter deze afdeeling de kosten van het afdrukken niet op zich kan nemen en het van den heer Imhoof niet is te vergen, dat hij, buiten de groote uitgaven die hij nu reeds te maken heeft, zich nog zal belasten met het leveren voor zijne rekening van 500 afdrukken der koperen platen, zoo komt het ons voor dat het voldoende zijn zal, zoo de heer Imhoof, gelijk hij heeft voorgeslagen, een aantal afdrukken verkrijgbaar stelt bij dezelfde uitgevers, die met den verkoop zijner Verhandeling zullen worden belast. Daardoor zal ieder die belang stelt in de Grieksche Numismatiek — en hun aantal is niet groot —, in de gelegenheid zijn om zich die platen aan te schaffen. De »Choix de monnaies Grecques» blijft een afzonderlijk boek, gelijk het nu reeds is, aan de Verhandeling, die nog geen titel heeft, wordt een andere titel gegeven en de Akademie vermijdt den schijn een werk aan te nemen, dat reeds gedeeltelijk sedert tien jaar in den handel was.

Voor registers, die bij zulk eenen arbeid hoog noodig zijn, en voor eene voorrede, die beiden nu nog ontbreken, zal de heer Imhoof zorgen.

Wij hebben alzoo de eer u voor te stellen te besluiten:

1°. De Verhandeling van den heer Dr. F. Imhoof-Blumer in de werken der Akademie op te nemen;

2°. zijn aanbod om de 9 platen in phototypie en de 15 houtsneden, die daarbij behooren, voor zijne rekening te laten maken en te leveren in dank aan te nemen, en

3°. hem de zorg over te laten om van de 9 koperen platen van den »Choix de monnaies Grecques» een voldoend aantal afdrukken met afzonderlijken titel en register verkrijgbaar te stellen bij dezelfde uitgevers, die zich met het debiet der voor den handel bestemde exemplaren zijner Verhandeling zullen belasten.

Leiden en Amsterdam,
7 April 1881.

C. LEEMANS.
J. P. SIX.

OVER DE KRIJGSVERRICHTINGEN VAN 1691 IN DE NEDERLANDEN, TOT AAN DEN DOOD VAN LOUVOIS.

BIJDRAGE VAN

W. J. KNOOP.

De stand, waartoe ik de eer had te behooren, heeft mij van zelf tot krijgskundige studiën aangedreven, vooral tot de studie van de krijgsgeschiedenis; in het rustige, ambtelooze leven ben ik hiermede voortgegaan, en heb onder anderen de oorlogen van Willelm III blijven bestudeeren; en ik blijf er de Akademie erkentelijk voor, dat zij meer dan eenmaal met welwillende aandacht heeft willen luisteren naar bijdragen, die vruchten dier studie zijn geweest. Vóór dat ik rustend lid word, wensch ik nog eenmaal eene bijdrage te geven tot de kennis der oorlogen van onze Republiek tegen Lodewijk XIV. Ik kies daartoe uit, de krijgsverrichtingen van 1691 in de Nederlanden tot aan den dood van Louvois.

Het bekende werk van Rousset, »*histoire de Louvois*», houdt hier op; dit werk is een goede bron voor de krijgsgeschiedenis van de 17de eeuw; — men moet, wel is waar, niet onvoorwaardelijk geloof slaan, aan alles wat daarin voorkomt, men moet de redeneeringen van den Schrijver niet als orakeltaal aannemen, men moet kritiek uitoefenen, en de leemten en onvolkommenheden weten op te merken; — maar, dat is een handeling die men ten aanzien van iederen schrijver moet in acht nemen, en wanneer, door die kritiek, bij Rousset soms gebreken voor den dag komen, dan doet zij tevens het uitmuntende en meesterlijke kennen van zijne

behandeling der krijgsgeschiedenis. Zijn werk heeft blijvende waarde.

Met 1691 treedt het vierde jaar in van den oorlog, in 1688 aangevangen tusschen Frankrijk en het verbondene Europa; de wederzijdsche partijen zijn nog niet genoeg uitgeput om aan vrede te denken; nog jaren houdt de menschenmoordende worsteling aan.

In 1691 breidde Frankrijk zijn leger al weer uit; de infanterie werd met 20 bataillons vermeerderd, en de ruiterij op eene geheele sterkte van 463 eskadrons gebracht; — neemt men weer de gewone sterkte aan van 160 man per eskadron, dan maakt dit 74000 man, alleen aan ruiterij. Waarlijk, een geduchte krachtsinspanning! Hoe bewerkte men dit? hoe kwam men aan de mensen, aan het geld?

Wat de mensen aangaat, door werving; waarbij allerlei bedriegelijke en geweldige handelingen werden aangewend, waarbij de ergste misbruiken plaats hadden. De fransche regeering nam wel den schijn aan, als of zij die misbruiken afkeurde en te keer ging; maar meer dan schijn was dit ook niet; als het maar niet te erg ging, dan had zij niets tegen die bedrieglijke en geweldige handelingen, die haar soldaten bezorgden. Zoo vaardigt Louvois, den 14^{den} Februarij 1691, weer een streng verbod uit, aan de officieren die met de werving zijn belast, om daarbij wederrechtelijk te werk te gaan; maar in dat verbod komen toch ook deze woorden voor: »Zijne Majesteit keurt het goed dat men geen gewag maakt van de kleine listen (*les petites tromperies*), die zij bezigen om de soldaten aan te werven". (Rousset, 4de deel, bl. 442). 's Ministers voorschriften komen dus hier op neer: *iets* moet men door de vingers zien; als het maar niet te v r gaat; als het maar geen schandaal maakt. Louvois was van de leer: *plumer la poule sans qu'elle crie*.

Wat het geld aangaat, het is bekend hoe de oorlogen van Lodewijk XIV Frankrijk hebben verarmd en uitgeput;

hoe toen de finantiën van dat Rijk achteruitgingen, en bleven achteruitgaan, tot dat daaruit, eindelijk, de omwenteling van 1789 is voortgesproten; — want die omwenteling heeft, zeer zeker, ook andere oorzaken gehad; maar even zeker is het toch ook, dat de geldelijke nood bijgedragen heeft tot den val der fransche monarchie.

Maar in den tijd dien wij behandelen, werden de meerdere uitgaven voor de fransche legers nog gevonden uit het »buitengewoon oorlogsfonds» (*l'extraordinaire des guerres*); een soort van geheim fonds, door Louvois bijeengebracht uit de oorlogs contributieën in Vlaanderen, en uit bezuinigingen die hij op het fransche leger had gemaakt. Dit fonds was een *appeltje voor den dorst*, een *potje*; iets dat nog al in de smaak valt van absolute regeeringen; iets dat overeenkomt met de miljoenen die in onze dagen Pruissen, als krijskas, in de vesting Spandau laat verschimmelen. Toen Louvois stierf was dit zoogenaamde »extraordinaire», een fonds van 18 miljoen francs; — dien lof moet hem worden gegeven, dat hij, wat spaarzaamheid betreft, een voorbeeldig financier is geweest.

Eene enkele aanhaling uit Rousset (4de deel bl. 444) moge volstaan om het duidelijk te maken, hoe of dat fransche oorlogsfonds aangevuld werd:

„De *Gazette de France* berichtte aan het publiek, dat de Markies de Boufflers, den 9de van Iperen was vertrokken met 13000 man voetvolk, 6000 paarden, 16 stukken geschut en 2 pontontreinen, en dat hij het fort te Plassendaal had genomen en geslecht, de Brugsche vaart was overgetrokken, een voorstad van Gent had verbrand, en het rijke land van Waas onder brandschatting had gesteld. Die enkele tocht bezorgde aan het buitengewone oorlogsfonds, een ontvangst van 1.800.000 *livres*.“

Ook aan de tegenpartij kostte de oorlog groote inspanningen. De geldmiddelen van de Republiek werden er niet beter op; hoewel het dan toch voornamelijk later de overgroote inspanningen van den spaanschen Successie-oorlog zijn geweest, die de hollandsche finantiën voor goed hebben bedorven. In Engeland begon men toen staatsleeningen te

sluiten; men gaf toen het aanzijn aan de publieke schuld, die later zulke reusachtige afmetingen heeft verkregen; onder de regeering van Koning Willem bleef die engelsche schuld zeer gematigd, en was niet drukkend; toch moest er geld zijn, meer dan gewoonlijk, voor vloot en leger.

Het leger dat Willem III in 1691 in Groot-Brittanje wilde hebben, bedroeg, volgens de Europische Mercurius, 8702 ruiters (144 compagniën), 3440 dragonders (52 compagniën), en 59054 man voetvolk (881 compagniën); dus in het geheel, 71196 man, wier onderhoud, gedurende een jaar, bijna 2 miljoen ponden sterling kostte. Onder de sterkte van dat leger waren begrepen een aantal Deensche regimenten, korpsen samengesteld uit fransche *refugiés* en denkelijk een 12 à 15000 man, die tot het leger van de Republiek behoorden; om niet te spreken van de vele vreemdelingen, die men nog vond in de geleideren van de engelsche en schotsche regimenten.

Dit leger van Willem III is in 1691 hoofdzakelijk werkzaam geweest in Groot-Brittanje en in Ierland; vooral in het laatstgenoemd eiland. Die iersche veldtocht van 1691 zullen wij thans niet behandelen; wij zullen er alleen dit van zeggen dat over die veldtocht weinig voorkomt bij Rousset; maar dat wij, uit andere bronnen puttende, meenen er in geslaagd te zijn om een bevredigend begrip te krijgen van de krijgsverrichtingen die toen in »het groene Erin“ hebben plaats gehad. Die veldtocht van 1691 in Ierland is, voor Holland's wapenroem, niet onbelangrijk; want hollandsche troepen hebben een gewichtig deel genomen aan dien strijd van 1691 in Ierland; een hollandsch legerhoofd heeft dat eiland toen tot onderwerping gebracht; terwijl Willem III in 1691 op het vaste land van Europa optrad, werden de overwinningen die hij het jaar te voren in Ierland had behaald, voortgezet en op glansrijke wijze voltooid door Rheede-Ginkel, die door moed en bekwaamheid als legerhoofd den luister van zijn oud geslacht heeft verhoogd.

Wij willen thans alleen gewagen, van de krijgsverrichtingen die in de Nederlanden voorvielen in de eerste helft van het jaar 1691.

Geheel in het begin van 1691 — in het laatst van Januarij — had Willem III Engeland verlaten, om de Republiek weer te zien, waaraan hij door neiging zoo sterk was verbonden, al is het dat hij uit staatkunde vaak hare belangen heeft opgeofferd aan de algemeene belangen van Europa. Het was toen dat hij, bij winterdag, door nevel en ijsschotsen heen, in een ranke boot de hollandsche kust bereikte, en de grootste gevaren braveerde met een moed, die misschien te uitbundig is geprezen geworden. Voor de overdrijving van dien lof is te minder reden, omdat de onversaagdheid van den Oranjevorst iets onbetwistbaar is, iets dat niemand ontkent, waaraan niemand twijfelt; dat Willem III een held is geweest, dat staat vast; kan men hem ten dien aanzien één verwijt doen, dan is het, dat hij de moed overdreef en die soms in roekeloosheid deed ontaarden. Zoo schrijft onder anderen nog in dit jaar 1691 — den 12^{den} September — de generaal Obdam aan den Raadpensionaris Heinsius: »Wat mij het meeste bezorgd heeft gemaakt in deze geheele veldtocht is, dat de koning zich zoo waagde, en meestijds zonder noodzakelijkheid; en in dat opzicht is hij zóó onverbeterlijk, dat niemand er hem iets over durft zeggen, uit vrees dat hij zich dan nog meer zal wagen". (Archief van Heinsius, 2de deel, bl. 44).

In de laatste maanden van 1688 bad het hollandsche volk den stadhouder zien vertrekken, tot het beginnen van zijne grootsche, maar ook hachelijke onderneming; die onderneming kon zijne grootheid ten gevolge hebben, maar ook zijn geheelen ondergang; zij kon de staatkundige en godsdienstige vrijheid van Europa verzekeren, maar ook, mislukkende, dat werelddeel doemen om slaafschen te bukken onder de dwingelandij der vorsten en de heerschappij der priesters. De onderneming was gelukt, volkommen gelukt; na eene afwezigheid van meer dan twee jaren kwam Willem III, als glorievol overwinnaar in Den Haag terug, dat zijne intocht op luisterrijke wijze vierde; tal van vorsten en grooten snelden naar Holland, om hem te begroeten en te huldigen; want hij was nu een machtig gebieder; de Agamemnon, de oppervorst in het legerkamp der bondgenooten, bestrijders van Frankrijk.

Willem III was te scherp van blik, te helder van verstand, om zich te laten bedwelmen door al den lof en hulde die men hem toebracht, door al de wierook die de vleierij voor hem brandde; hij wist, hoe ijdel, hoe voorbijgaand dit was; toen hij, pas op den Britschen troon verheven, nog met het uitbundigste vreugdegejuich werd begroet door het Engelsche volk, zeide hij reeds: »nu is het nog, *hosanna!* *hosanna!* spoedig zal het zijn, *kruist hem! kruist hem!*” De groote stadhouder had, in dat opzicht, overeenkomst met zijn voorganger Cromwell, wiens verstand hem ook het wufte van de volksgeest deed inzien; bij eene openbare plegtigheid werd Cromwell gewezen op de overgroote volksmenigte die zijn zegetocht toejuichte; zijn antwoord was: »groter nog zou de volksmenigte zijn, om mij te zien ophangen.”

Ook deed zich, te midden van de feesten en plegtigheden in Den Haag en op het Loo, plotseling een mare hooren, die als een schrille wanklank de algemeene vreugde verstoerde: Mons de sterke hoofdstad van Henegouwen, de belangrijke vesting voor wier behoud in 1678 de slag van Saint-Denis werd geleverd, was door de legers van Lodewijk XIV berend en angevallen. Het was dus tijd, misschien meer dan tijd, de hofzaal met de legertent te verwisselen.

Inderdaad was Mons den 15^{den} Maart door de Franschen berend, en na een korte belegering gaf zij zich den 10^{den} April aan hen over. Dit beleg van Mons van 1691 wordt van de Hollandsche zijde eenigzins anders voorgesteld, dan door Rousset; en daarom, alvorens over te nemen wat door den franschen schrijver over deze krijgsgebeurtenis wordt gezegd, willen wij kortelijk laten voorafgaan, wat bij onze schrijvers daarover voorkomt.

Volgens de Europische Mercurius was Mons een zeer goed versterkte vesting; want hoewel zij, tusschen de poorten van Brussel en Ath, niets anders had dan een eenvoudige muur, zoo deed dit niets ter zake, omdat zij, door de aanwezigheid van een groot moeras — het *étang des prêtres* en het *étang des apôtres* — aan die zijde ongenaakbaar was. Bevelhebber was een Prins de Berghe, — denkelijk een Brabandsch edelman. De bezetting was een 6000 man

sterk, — op ééne plaats wordt zelfs gesproken van 7000; — zij bestond, voor een deel, uit troepen van de Republiek; onder anderen was daar het regiment van Fagel, de bevelhebber, die later in den Spaanschen successie-oorlog zich een goeden militairen naam heeft gemaakt. Bovendien was er in Mons »een talrijke burgerij, wel geoefend in de wapenen, doch daar men veel grooter hoop op had gesteld, als het naderhand uit te vallen.”

Aan die burgerij wordt hoofdzakelijk het kortstondige van de verdediging van Mons geweten. Gedachtig aan de manhaftigheid van vroegere tijden, verwachtte men ook nu veel van die burgerij; »maar” — zegt de Europische Mercurius — »t was er wel anders gelegen, en d'uitkomst toonde dat de dapperheid der voorouders, zo menigmaal te vergeefs door de fransche wapenen aangetast, in lafhertigheid (om niet erger te zeggen) veranderd was.” Die slechte geest der burgerij van Mons schijnt het gevolg te zijn geweest van den invloed, uitgeoefend door de katholieke geestelijkheid, die ijverig kuipte in het belang van Lodewijk XIV; die geestelijkheid verlangde natuurlijk niets liever, dan de kettersche soldaten binnen Mons te vervangen door de soldaten van den koning, die door de vervolging van de Hugenooten bewezen had met welk een blinde gehechtheid hij verbonden was aan de Roomsche Kerkleer.

Maar kon dan die burgerij van Mons niet in bedwang worden gehouden door de bezetting? — Het schijnt van niet. Er wordt gezegd, dat die burgerij zich zoo zeer deed gelden, dat zij geen sterkere macht dan 6000 man als bezetting wilde opnemen; ook »dat de burgers meesters waren van de wallen, poorten en sleutels;” — het is Fagel zelf die dit zegt, in zijn verslag van 20 April aan de Staten over het gebeurde te Mons; en die woorden van Fagel laten geen twijfel over, hoe vreemd zulk een toestand ons ook voorkome in een belegerde stad. Niet gewaagd is de onderstelling, dat die Prins de Berghes, — hoezeer zijne dapperheid wordt geprezen — toch, door gemis van geestkracht, niet was opgewassen voor zijne taak als bevelhebber van een belegerde vesting.

Nog wordt genoemd als een nadeelige omstandigheid voor de verdediging van Mons, dat een groot aantal officieren van de Hollandsche en Brandenburgsche regimenten, op het oogenblik van de insluiting der vesting, in den Haag waren om hunne opwachting bij Willem III te maken; hofceremonies werkten, ook hier, nadecelig op het oorlogsbelang. Aan enkelen dier officieren gelukte het nog om, toen Mons reeds was ingesloten, door de Fransche linieën heen, binnen de vesting te komen. Onder die officieren wordt Sparre genoemd, die later, tijdens den Spaanschen successieoorlog, zich als krijgsbevelhebber heeft onderscheiden.

Volgens de opgaven van Fagel hebben de Franschen den 21sten Maart hunne nadernissen begonnen, tusschen de dorpen Quesmes en Huon, aan de zuidoostzijde van Mons. Aan die zijde had men buiten de vesting een molen, die door de belegerden eenigzins versterkt was en met eene afdeeling van een 100 man bezet; groote sterkte had die molen niet, maar voor het malen van het koorn wilde men haar gaarne, zoo lang mogelijk, behouden; na door de Fransche artillerie genoegzaam geteisterd te zijn, werd die molen den 25sten 's avonds stormenderhand genomen; de bezetting trok binnen Mons terug.

Den 26sten Maart begon het Fransche geschutvuur tegen de vesting; aanvankelijk maar uit 4 batterijen, eene van 20 kanonnen, twee andere, ieder van 6, en een batterij van 10 mortieren; later werden die batterijen zeer vermeerderd, en vooral werd er veel gebruik gemaakt van worpgeschut, en van gloeiende kogels om brand te doen ontstaan in de stad. De nadernissen van den belegeraar waren hoofdzakelijk gericht tegen het daar aanwezige hoornwerk van Bertaimont, met een klein ravelijn dat daartoe behoorde; de rechterzijde van het hoornwerk en het ravelijn waren bezet door Spaansche troepen; de linkerzijde beurtelings door Hollandsche en Brandenburgsche.

Den 30sten Maart werd het ravelijn door de Franschen genomen, maar dadelijk hernomen door eene kleine afdeeling van het regiment van Fagel. Den 1sten April werd het hoornwerk door den vijand bestormd, die aan de rechterzijde

die sterkte binnendrong, maar oogenblikkelijk er weer uitgeworpen werd door eene afdeeling van een 100 man, die Fagel had afgezonden tot versterking van de bezetting; aan de zijde der Franschen moet toen het verlies nog al groot zijn geweest, ten minsten zij vroegen en verkregen een unr wapenstilstand om hunne dooden te begraven.

Den 2^{den} April werd de storm op het hoornwerk hervat, en dit maal met gunstiger uitkomst voor den aanvaller: het werk werd genomen, en eene poging van de Brandenburgers om het te hernemen mislukte. In de vesting werd toen in eene krijgsraad de vraag behandeld, of het raadzaam was een groote uitval te doen om het verloren hoornwerk te herwinnen; men oordeelde dit echter onraadzaam, — het advies van een krijgsraad is zelden een *stoutmoedig* advies; — hier voerde men aan, als grond voor dit voorzichtig besluit, dat de bezetting toen niet meer dan een 3400 weerbare mannen telde; — dat cijfer klinkt wel wat vreemd, vooral als men vermeld vindt, dat de bezetting, toen zij den 10^{den} April Mons verliet, sterk was 280 officieren en 4500 soldaten.

Reeds den 2^{den} April begon de stedelijke regering van Mons onrust te betoonen over het lot dat de stad bedreigde; zij liet zich echter toen nog gerust stellen. Maar, klaarblijkelijk door de aanhitting van kwaadwilligen, nam die onrust gedurig toe; en dag aan dag kwam die regering vertoogen indienen bij den Prins de Berghes om toch maar te kapituleeren, daar de halve stad verwoest was door het bombardement, en de burgerij het ergste had te duchten, werd de stad stormenderhand ingenomen. De Berghes schijnt niet krachtig genoeg te zijn geweest, om voor goed een einde te maken aan die vertoogen; maar lang bleef hij daaraan weerstand bieden, en met recht: slechts een enkel buitenwerk van Mons was gevallen, de hoofdwal was nog geheel ongedeerd, en er was nog geen sprake van eene bestorming der stad. Maar den 8sten April kwam de burgerij van Mons in volslagen opstand, en dreigde de poorten der stad te openen voor den vijand, voor zichzelve met dien vijand een verdrag te maken, en de bezetting prijs te geven. Men had de zwakheid van te zwichten voor die bedreiging, en

onderhandelaars te zenden naar het Fransche leger; de kapitulatie werd gesloten, en den 10^{en} Mons aan den vijand overgegeven, terwijl de bezetting, gewapend, een vrije uittocht verwierf. Die bezetting had bij dit beleg een 900 man verloren aan dooden en gewonden.

Volgens de opgave van Fagel zou, bij de uittocht van de bezetting, de Dauphyn — de zoon van Lodewijk XIV — hebben gezegd, »dat nooit een stad zoo furieus geattaqueert was geweest als Bergen" (Mons); eene uiting, die meer getuigt van fransche beleefdheid dan van oprechte waarheidsliefde. Rousset daarentegen spreekt niet gunstig over die verdediging van Mons; — en wij gelooven dat hij hier in gelijk heeft.

Den 16^{den} Maart naar het Loo vertrokken, had Willem III daar spoedig de tijding ontvangen dat Mons werd aangevallen; den 21sten, 's avonds was hij daarop in Den Haag terug. Aanstonds werden toen alle maatregelen genomen om een leger samen te trekken, en daarmee Mons ter hulp te komen: aan den keurvorst van Brandenburg, en aan andere Duitsche vorsten, werd de uitnodiging gedaan, om zoo spoedig mogelijk hunne troepen te doen oprukken naar de Nederlanden; — men wist echter bij ondervinding, dat er op dien spoed volstrekt niet veel te rekenen, en dat men dus beginnen moest met alleen op eigen krachten te bouwen. Uit Maastricht, en uit andere vestingen die geen dadelijk gevaar liepen, deed men een deel der bezetting te velde trekken; de Hollandsche garde te voet verliet den 24sten Maart Den Haag en trok naar de Spaansche Nederlanden; den 25ste werd zij gevuld door de garde te paard; den 26ste door den Stadhouder zelven. Al die macht trok samen te Halle, tusschen Brussel en Mons; daar kwam ook de generaal Mackay met 4000 Engelschen.

Willem III wilde met het te Halle vereenigde leger oprukken, om den vijand die Mons belegerde slag te leveren. Verscheidene van zijne onderbevelhebbers — Waldeck, Solms en Bentinck — brachten vertoogen in tegen dat besluit, dat zij als roekeloos beschouwden; vooral wezen zij op de groote moeilijkheid, om bij dien opmarsch het leger te

voorzien van brood en van paardevoer, daar het nu bleek dat, terwijl de Spanjaarden toegezegd hadden 4000 wagens te zullen vereenigen om leeftocht en fourage voor het leger teervoeren, zij er inderdaad slechts 500 bij een gebracht hadden. De ongeduldige en voortvarende Vorst liet zich echter niet weerhouden door die vertoogen: de aanwezige wagens moesten dan maar gebruikt worden voor de fourage, en later het brood worden aangevoerd; — ook Willem III schijnt hier de meening te zijn toegedaan geweest, dat de mensch wel eens honger kan lijden, maar de paarden niet; *>les chevaux ne se nourrissent pas d'enthousiasme*", zeide een generaal uit Napoleon's tijd.

Alles was gereed tot den marsch naar Mons, toen men op den 9den April bericht kreeg dat die vesting kapituleerde; men gaf toen de onderneming op, tot groote spijt van Willem III, maar denkelijk niet van zijne onderbevelhebbers; — ten minsten in een brief van Dyckvelt, van den 8sten April uit Brussel, komt voor, na vermeld te hebben dat de stadhouder, in weerwil van de tegenwerpingen van Waldeck, Solms en Beutinck bij zijn besluit bleef om Mons ter hulp te komen, dat denkelijk *>die Heeren soo wel als verscheyde andere officieren van kennisse ende experientie niet bedroeft syn in gevalle het overgaen van de Stadt, de marche en de onderneming, dewelcke misluckende van een schrikelyck gevolgh soude connen syn, dede achterblyven....."* (Archief van Heinsius, 2de Deel, bl. 32—33).

Toen Mons gevaller was, rekende de Fransche Koning voor het oogenblik weer genoeg te hebben gedaan, en ontbond zijn leger. Ook Willem III volgde dit voorbeeld: het jaargetijde was nog niet ver genoeg gevorderd om langen tijd goed te kunnen voorzien in het onderhoud van een leger te velde. Brussel, dat men na den val van Mons het meest bedreigd achtte, kreeg eene bezetting van 9000 man; en Halle, als het ware een voorpost van Brussel, werd in staat van verdediging gebracht. Ook de bezettingen van Ath, Charleroi en Namen werden versterkt; het overige van het leger kwam in kwartieren in de steden van Brabant en van Vlaanderen; de troepen die te Mons in bezetting waren geweest in het

land van Waas. De Hollandsche garde keerde naar den Haag terug; derwaarts vertrok ook Willem III, en spoedig daarop weer naar Engeland.

Zie daar hoe van onze zijde die eerste krijgsbedrijven van den veldtocht van 1691 in de Nederlanden worden voorgesteld; — laat ons thans zien wat Rousset daarvan zegt.

De fransche schrijver noemt dat beleg van Mons van 1691 »een tweede exemplaar van het beleg van Gent” (1678), wat het onverwachte aangaat, en de goede maatregelen door Louvois genomen.

(bl. 459). »Den 12^{den} Maart 1691 had Louvois bevel gezonden aan de Intendanten van Vlaanderen en van Artois om in stilte 900000 rations hooi te doen aankopen, ieder van 15 pond; »onder voorwaarde”, voegde hij er uitdrukkelijk bij, »dat dit hooi vorhanden blijft bij hen die het verkoopen, tot op het oogenblik dat men het opvraagt; dit zal, op het allerlaatste, tegen het einde zijn van de maand April aaustaande.” Dit was bestemd voor het beleg van Mons....”

Den 13^{den} Maart 1691 vertrekt Louvois uit Versailles naar Vlaanderen:

(Rousset 4de deel bl. 461—464).... »Den volgenden dag, bij zijn lever, kondigt Lodewijk XIV aan, dat Mons en Nizza gelijktijdig belegerd worden. Louvois schrijft hem uit Valenciennes: »omstreeks drie uur ben ik hier aangekomen. De landstreek was zwart van al de oprukkende korpsen voetvolk en ruiterij, en van de artillerie-paarden.”

Den 17de begint Louvois, voor den heer De Pont Chartrain (Minister, of Intendant van finantiën), een dagboek dat hij gedurende het gansche beleg voortzet. »Mons is berend, Donderdag den 15de, om zeven uur 's morgens. De Gouverneur heeft de burgerij bijeengeroepen en haar gezegd, dat dit slechts eene vertooning was, dat den volgenden dag er geen vijand meer zou zijn te zien, en dat zeer zeker de Franschen niet bij machte waren om Mons te belegeren. Toen men gisteren, met het aanbreken van den dag, de Franschen nog zag, bracht dit in de stad eene groote ontsteltenis te weeg, die nog vermeerde, toen men tegen tien uur 's ochtends

aan alle zijden nog troepen zag oprukken. Het schijnt dat men gisteren, tegen den middag, geschut heeft gebracht op de wallen, en dat men daar batterijen maakt. Er is niemand binnen Mons gekomen, en de bezetting is even sterk als voor twee maanden; behalven dat de meeste officieren van de Hollandsche en Brandenburgsche regimenten naar den Haag zijn gegaan om hunne opwachting te maken bij hunne gebieders. Vandaag begint men aan de liniën te werken met 20000 schansgravers; binnen drie dagen is dit gedaan."

Denzelfden dag schrijft hij aan den Koning: »Uwe Majesteit zal ontwaren, dat den 15de, 's ochtends om tien uur, de heer De Gastanaga »(de landvoogd der Spaansche Nederlanden)" nog niets wist van de bewegingen door Uwer Majesteit's troepen verricht." En aan den Aartsbisschop van Rheims (broeder van Louvois): »over vier of vijf dagen zal de Koning, tusschen de Lijs en de Maas, 45000 man voetvolk hebben en 30000 paarden, de bezettingen niet medegeteld. Met zulk een macht zult gij wel niet gelooven, dat de Prins van Oranje en Gastanaga in staat zijn om 's Konings onderneming te beletten." De bezettingen medegerekend — of, om juister te spreken, de detachementen die men op het eerste bevel uit de vestingen kon trekken, zonder die onbezett te laten — had Louvois het geduchteste leger dat men ooit had gezien — 80 bataillons en 240 eskadrons — ter beschikking van Lodewijk XIV gesteld."

80 bataillons en 240 eskadrons; — dus denkelijk 64000 man voetvolk en 38400 man ruiterij; over de 100,000 man; veel meer dan noodig was. Maar, waar de Koning in persoon een beleg bestuurde, werd er een luxe van middelen aangewend om dat beleg te doen gelukken. Onmiskenbaar is hier weer de werking van despotismus en van hovelingsbeleid.

»Lodewijk XIV, vergezeld van *Monseigneur* (de Dauphyn), van *Monsieur* (de hertog van Orleans), en van den Maarschalk de La Feuillade, kwam den 21sten Maart van Versailles aan, en nam zijn hoofdkwartier aan de zuidzijde van Mons, daar waar Vauban de aanvallen richtte tegen de werken die de poort van Bertaimont dekten. De Maarschalk de

Luxembourg bezette het noordelijk gedeelte der linieën; alleen aan die zijde kon een hulpleger — als de verraste bondgenooten tijd en middelen hadden om dat samen te trekken — beproeven om het beleg te doen opbreken. Westelijk stond de Maarschalk d'Humières in de nabijheid, met een macht van voetvolk en ruiterij, die Louvois niet noodig had geoordeeld binnen de linieën op te hoopen. Materieel, munition, leeftocht, paardevoer, alles was ruimschoots voorhanden; men had nog nooit een militair hospitaal gezien, zoo goed ingericht en zoo weinig gevuld; zooveel heelmeesters, en die, gelukkig, zoo weinig te doen hadden. In één woord, het was een lust om dit beleg te zien (*ce siège était une vraie fête*); er ontbrak niets aan — naar het oordeel der kenners — dan wat meer levendigheid bij de verdediging. »Van alle vestingen die de Koning tot nu toe heeft belegerd" — zoo schreef Louvois aan Pont Chartrain — »is er geene wier bezetting minder veerkracht heeft betoond en zich flauwer gedragen dan deze. De 35 vierentwintigponders en de 25 mortieren, die gisteren ochtend om tien uur zijn beginnen te vuren" — zoo schreef hij den 27sten Maart — »hebben dit het overige van den dag voortgezet, en een vreeselijk vuur gemaakt, dat den vijand zoo heeft ontsteld dat hij bijna geen musket heeft gelost, zoodat iedereen vóór de loopgraven is gaan staan, zooals men dit doet tijdens eene kapitulatie."'

Dit klinkt anders, dan wat van onze zijde wordt gezegd, over die verdediging van Mons.

In de *Cinq-mai* van Béranger — 5 Mei 1821, de sterfdag van Napoleon — komt een treffende schets voor, van de vrees die de groote Fransche Keizer, zelfs op zijn rots van Sint-Helena, den koningen nog inboezemt; en hoe zij dadelijk er aan denken om zich tot de tanden toe te wapenen, zoodra zij maar hooren dat er op de kust een verdacht schip is verschenen, dat men niet weet te huis te brengen:

Dès qu'on signale une nef vagabonde,
»Serait-ce lui?" disent les potentats:
»Vient-il encor redemander le monde?
»Armons soudain deux millions de soldats."

Onwillekeurig denkt men aan die verzen van den Franschen zanger, als men bij Rousset leest, hoe of door de belegeraars van Mons, met angstige spanning werd uitgezien naar Willem III, waar hij was, wat hij wilde, wat hij deed. Het beleg van Mons, op zich zelve, was geen oogenblik onzeker; het was alleen onzeker, of Willem III zou oprukken om slag te leveren, en ten dien aanzien koesterde Lodewijk XIV een overdreven vrees:

(Rousset, bl. 465)..... »Men vroeg niet: zal Mons het houden? Maar men vroeg: zal Mons ontzet worden? Lodewijk XIV zelf bekommerde zich weinig over Mons, maar veel over den Prins van Oranje, — veel te veel voor zijn eigen roem. Hij had zooveel troepen bij zich, dat hij er geen weg mèe wist, en toch meende hij er nog te weinig te hebben; toch trok hij, den 1sten April, nog 18 bataillons tot zich, en korte dagen daarop, nog 140 eskadrons" — dus denkelijk 14400 man voetvolk en 22400 ruiters; te zamen 36800 man; die gevoegd bij de 75000 man, die er reeds waren, te zamen 111800 man uitmaken — »hij had er zooveel dat zij elkander in den weg stonden, en dat zij bij een veldslag geen terrein zouden gehad hebben, ruim genoeg om zich daarop te bewegen.”

Als men leest wat Louvois den 5^{den} April aan De Pont Chartrain schrijft, dan ontdekt men daarin, dat hij die overmatige en onbetamelijke vrees afkeurt; die afkeuring wordt niet geheel uitgesproken, maar zij is niet te miskennen: »van nacht is er een boer gekomen, die mij zoo stellig verzekerd heeft dat hij tot aan Halle met 's vijands leger heeft gemarcheerd, waar hij zegt dat hij het heeft zien kamperen, dat toen ik dit den Koning heb gemeld, Zijne Majesteit het raadzaam heeft geoordeeld mij te gelasten, bevelen uit te vaardigen om van daag en morgen 18000 man ruiterij tot versterking in het kamp te doen komen; in drie uren tijds zijn die bevelen uitgevaardigd. Maar ik heb weer een andere boer gesproken, die mij verzekerd heeft dat toen hij, van Brussel komende, om tien uur 's ochtends door Halle kwam, daar volstrekt geen troepen waren. De ruiterij die wij verwachten, zal hier niet van honger sterven;

en naar alle waarschijnlijkheid over drie of vier dagen weer naar hare garnizoenen terugkeeren, als de Prins van Oranje niet komt."

Willem III is Mons *niet* ter hulp gekomen; en Vauban — geen hoveling — beweerde zelfs dat, onder de bestaande omstandigheden, het een dwaasheid zou zijn, zoo iets te ondernemen, dat de Prins van Oranje er ook nooit aan gedacht had om Mons te ontzetten en dat, wie hem zulk een voornemen toedichtte, meer afbreuk deed aan zijn goeden naam, dan die naam afbreuk zou kunnen lijden door het verlies van eene groote vesting, zooals bijvoorbeeld Breda. Uit de opgaven van onze zijde weet men, dat Vauban zich hier vergist heeft, en dat hij ten onrechte Willem III prijst over eene voorzichtige onthouding, die volstrekt niet in het voornemen lag van den Stadhouder.

Bijzonderheden over het beleg van Mons, geeft Rousset overigens niet; alleen zegt hij het volgende van de overgave:

(bl. 468—469. »Door bommen verpletterd, door ricoetschoten omgewoeld, door brandkogels verwoest, gaf zich de hoofdstad van Henegouwen den 8sten April over; denzelfden dag kwam een renbode van Catinat de tijding brengen van de overgave van Nizza. Beide belegeringen, gelijktijdig aangekondigd, eindigden gelijktijdig; beide met nauw noemenswaard verlies. Voor Mons was er een 100 man gesneuveld, en 450 gewond. De troepen van de bondgenooten, die in opmarsch waren om zich te zamen te trekken, kregen tegenbevel en keerden terug naar hunne kantonnemingen; de hoofden van de Coalitie deden zich wederkeerig verwijtingen en beleedigingen. Koning Willem, door de Brusselaars zeer slecht ontvangen, bijna gehoond, nam een zeer koel afscheid van den Markies De Gastanaga, en keerde, ziek naar lichaam en naar geest, naar Den Haag terug.

Lodewijk XIV daarentegen had, voor dat hij naar Versailles terugkeerde, gelukwenschingen en belooningen uit te delen. »De Koning," zegt Dangeau den 9^{den} April, »heeft dezen ochtend aan Vauban 100000 francs geschenken en hem aan zijn tafel genoodigd, — een eer waarvoor hij nog meer gevoelig was, dan voor het geld; hij had nog nooit

de eer gehad bij den Koning te eten. Zijne Majesteit heeft 2000 pistolen" (*louis-d'or*) aan Vigny gegeven, die het bevel voerde over de artillerie, en 2000 pistolen aan Mesgrigny »(de eerste Ingenieur, onder Vauban).” Nog vele andere gunsten heeft hij in het kamp uitgedeeld.”

Zeker dit was van de zijde des Konings zoo goed als het maar zijn kon; maar Louvois? Hoe werd die beloond? — »Ik heb gehoord” — het is Dangeau die dit zegt — »ik heb gehoord dat, tijdens het beleg, de Koning een weinig vertoornd is geweest tegen den heer De Louvois, over de stijfhoofdigheid, waarmede hij volhield, dat de *Commissaires des guerres* het kamp moesten inrichten voor de ruiterij, die men dezer dagen binnen de liniën heeft doen komen. Die taak behoorde natuurlijk tot de verrichtingen van den *Marechal des logis* der ruiterij; en de Koning wilde dat men de gewone gang van zaken zou volgen.”

(Wij hebben het bovenstaande uit Rousset, of uit Dangeau overgenomen, en, om elke vergissing te vermijden, de woorden *Commissaires des guerres* en *Marechal des logis* onvertaald gelaten. Een *Commissaire des guerres* was een administratief beamte van minderen rang dan een intendant; men zou het door *Onder-Intendant* kunnen teruggeven. Maar *Marechal des logis* van de ruiterij? — Natuurlijk dat men hiervan niet kan maken, *wachtmeester*. Het was denkelijk een hooggeplaatst officier van de ruiterij, wiens voorname taak het was de kwartieren van dat wapen te regelen; een soort van *Kwartiermeester-Generaal*, zoo als men die had bij onze legers van dien tijd.)

Volgens den Hertog De Saint-Simon, had de twist de volgende aanleiding: »de Koning die zich er op liet voorstaan van meer dan ieder ander kennis te hebben van militaire zaken, tot zelfs van de kleinste, wandelde eens door het kamp en vond een gewone ruiterwacht, die hij oordeelde dat verkeerd was geplaatst; hij zelf plaatste ze elders. Het toeval wilde dat, op den namiddag van denzelfden dag nogmaals door het kamp wandelende, hij diezelfde ruiterwacht voorbijkwam, en die weer verplaatst vond. Dit wekte zijne verwondering op en zijn misnoegen. Hij vroeg den kapitein,

wie hem weer geplaatst had waar hij stond; en deze antwoordde dat Louvois dit had gedaan, die daar voorbij was gekomen. »Maar," hernam de Koning, »hebt gij hem dan niet gezegd, dat ik u geplaatst had?" — »Ja, Sire," antwoordde de kapitein. De gebelgde Koning keerde zich tot zijn gevolg, en zeide: »dat is weer iets van Louvois: hij meent dat hij een groot krijgskundige is, en dat hij alles weet." En oogenblikkelijk plaatste hij den kapitein en de ruiterwacht weer op de plaats, die hij hem 's ochtends had aangewezen."

Zeer zeker had Louvois groot ongelijk; de *Commissaires des guerres* waren niets meer dan officieren van administratie, en met de keus van een kamp hadden zij niets hoegehaamd te maken; maar ongelukkig bestond bij Louvois de neiging, om het militaire te veel ondergeschikt te maken aan het administratieve. Hij had ongelijk; — maar is dit wel de wezenlijke grief die Lodewijk XIV tegen hem had? Als Dangeau — voorzichtig, bedachtzaam, bedaard en gematigd tot aan flauwheid toe — het waagt om Lodewijk XIV voor te stellen, als »een weinig vertoornd," wat moet die toorn dan niet groot, hevig en luid zijn geweest?

De ware reden van dien toorn van Lodewijk XIV schijnt geweest te zijn, dat hij het aan Louvois niet vergaf, dat bij dat beleg van Mons, de Koning weer blootgesteld werd aan het gevaar van door Willem III te worden aangevallen; en dat hij, even als in 1676 bij Bouchain, zijn overdreven vrees voor dat gevaar niet wist te verbergen. De ongenade van Louvois werd zóó ruchtbaar, dat toen Madame Deshoulières, in een gedicht op de inname van Mons, eenige verzen tot lof van Louvois had ingevlochten, Dangeau, toen hij den Koning dat gedicht voorlas, juist *die* verzen oversloeg.

»Op die wijze," — vervolgt Rousset (bl. 469—470) — »was dat beleg van Mons, in stede van den roem van Louvois te verhoogen en zijn invloed grooter te maken, voor hem eene aanleiding van ongunst, van ongenade. Men kan zeggen, dat door die slag Louvois dodelijk werd getroffen; zijn gemoed werd daardoor verbitterd; en dit gaf aanleiding tot

verdnbbelde norschheid, zelfs tegen de vrienden, die hem het meeste waren toegedaan." — Onder anderen was dit het geval met Vauban; Vauban, de groote vestingbouwkundige, maar ook een eerlijk, onafhankelijk karakter; een patriot, zoo veel men dit zijn kan onder een absolute regeering.

Na de overgave van Mons werd in de Nederlanden, voor eerst niets bijzonders meer ondernomen. Luxembourg was toen daar opperbevelhebber over een fransch leger van 40 bataillons (32000 man), en 110 eskadrons (17600 ruiters); dus van bijna 50000 man. Bij Luxembourg kon zich nog aansluiten Bonfflers, die tusschen de Maas en de Moezel 20 bataillons had (16000 man) en 64 eskadrons (10240 man); te zamen een 26000 man. Voegt men bij die twee legers in de Nederlanden, de legers aan den Rhijn, in Italië en Katalonië, dan vindt men dat Frankrijk in 1691 een 180 à 190000 man heeft te velde gebracht. Het cijfer van de bezettingen der vestingen en van de troepen die in het binnenland zijn gebleven, wordt niet vermeld.

Louvois wil die legermachten minder aanwenden om den vijand slag te leveren, of om vijandelijke vestingen te nemen; hij wil nu vooral beproeven om, door verwoestingen, de bondgenooten tot den vrede te dwingen. Hij is in dit laatste jaar zijns levens wreeder, dan ooit te voren; — en dit zegt nog al wat.

(Rousset, 4^e Deel, bl. 473). . . . » De Maarschalk De Luxembourg kreeg last om de geheele stad Halle tot den grond toe te slechten, de kerken uitgezonderd. Halle was een soort van voorpost tot beveiliging van Brussel; en werd het verwoest, dan stond de hoofdstad van de Spaansche Nederlanden bloot, en dan zou men daar om genade beginnen te smeeken. Den 29sten Mei trok het fransche leger daar heen: en, alleen op het zien van de voorste troepen, nam de bezetting van Halle de vlucht in de uiterste wanorde. »Er zijn," — zoo verhaalde de Maarschalk — »twee officieren gevonden, die uit angst boven op den toren waren geklommen, onder het klokkespel." Den volgenden dag werd alles in de stad verwoest door mijn en pikhouweel; terwijl Luxembourg intusschen

met de ruiterij de stelling ging verkennen, onder de muren van Brussel bezet door Koning Willem, die onverwijd ter hulp was geroepen door zijn radeloze bondgenooten. Maar de Maarschalk oordeelde het onraadzaam om die stelling aan te vallen; en toen hij zijn taak volbracht had, nam hij stelling te Braine-le-Comte en wachtte daar nadere bevelen af."

Bijna terzelfder tijd wordt de stad Luik door Boufflers vernield:

(Rousset, bl. 474). . . . »Luik behoorde niet aan den Koning van Spanje; maar Luik was afgeweken van de onzijdigheid die het den franschen Koning had beloofd, en het had den Koning van Spanje bijstand geboden. Vreeselijk werd het daarvoor gestraft. Van den 2^{den} tot den 7^{den} Junij werden dag en nacht en zonder tusschenpoozen bommen geworpen en brandkogels geschoten, die in alle deelen van de stad de vlammen deden uitslaan en meer dan 3000 huizen door het vuur deden verteeren. De Luikenaren bleven standvastig en onderwierpen zich niet; zij wachtten hulp of wraak; maar toen de troepen der bondgenooten waren gekomen — te laat om het bombardement te stuiten — snelden deze niet ter vervolging van Boufflers, die langzaam terugtrok, maar gaven zij er de voorkeur aan om te voltooien wat de Franschen nog hadden overgelaten te doen: die troepen wierpen zich op de rookende puinhoopen van Luik, en plundering voltooide wat het vuur had gespaard. Louvois was niet karig met loftuitingen ten aanzien van Boufflers. . . . ”

Wij moeten hierbij aanmerken, dat de opgaven van onze zijde over deze gebeurtenissen bij Brussel en Luik, niet in alle deelen overeenstemmen met wat Rousset daarover zegt.

Bij die verkenning van de stelling der bondgenooten bij Brussel, door Luxembourg op den 30sten Mei verricht, was Willem III nog niet daar: die is eerst den 2^{den} Junij bij het leger gekomen.

Ten aanzien van het gebeurde te Luik is de afwijking veel grooter. In het verslag door den Hollandschen resident te Luik naar den Haag ingezonden, wordt gezegd, dat, in weerwil van de hevigheid van het bombardement door de

goede maatregelen die men te Luik nam, de verwoesting in de stad niet bijzonder groot is geweest. Na de gegevene bevelen tot handhaving der orde te hebben vermeld, wordt er bijgevoegd: »hetgeen diervoegen wierd nagekomen, dat daar door de meeste straten zijn behouden en alleen het beneden ste gedeelte van de brug *des arches* en de daaromtrent staande huizen, door de burgers om hun leven te salveeren verlaaten, door het gruwelijk en onophoudelijk inwerpen van bommen en gloeiende kogels in de assche geraakten;” — dit doet niet denken aan *drie duizend verbrande huizen!* Ook het oordeel over het gedrag van de troepen der bondgenooten is geheel anders; verre van hen te beschuldigen van plundering, worden zij integendeel op uitdrukkelijke wijze daarvan geheel vrijgesproken: »de dapperheid der vreemde troepen moet met stilzwijgen mede niet voorbijgegaan; en baar standvastigheid, getoont in niet een van de minste burgershuissen, schoon van de bewoonders verlaaten, te berrooven, verdient gepreesen te werden.”

De waarschijnlijkheid is er dus voor, dat Boufflers in zijn verslag de verwoesting van Luik overdreven heeft voorgesteld, wetende dat zoo iets Louvois aangenaam zou zijn; en dat hij tevens de troepen der bondgenooten zwart heeft gemaakt, om daardoor de blaam over het te Luik gebeurde niet op de fransche troepen alleen te doen rusten.

Wat het gebeurde te Halle aangaat, in dat opzicht schijnt de opgave van Rousset niet onjuist. Van onze zijde wordt gezegd: dat men eerst voornemens was Halle te verdedigen; dat men daarom de bezetting versterkte tot een 3000 man; dat men echter later begreep, dat, daar er geen kanon binnen Halle was, die stad niet bestand was tegen een aanval, en de bezetting dan denkelijk krijgsgevangen zou worden; dat het dus beter was bij de nadering van den vijand Halle te ontruimen; en dat die ontruiming met zooveel overhaast ing was geschiedt, dat een deel van de bagaadge werd achter gelaten. Dit alles komt vrij wel overeen met wat Rousset zegt.

Zeer zeker kan men aanmerken: wilde men Halle verdedigen, waarom er dan geen kanon in gebracht? En wilde

men het niet verdedigen, waarom dan aanvankelijk de bezetting versterkt? — Die aanmerking zou bewijzen, dat de regeling van de krijgssaken in de Spaansche Nederlanden wel eens wat te wenschen overliet; maar dit stond in verband met de ellendige toestand, waarin toen de geheele Spaansche monarchie verkeerde. De Spaansche Koningen van die tijden waren gekroonde nietelingen, die niets wisten, niets begrepen, niets wilden; het ware poppen, door de een of ander minister of hoveling bewogen; zij kenden zoo weinig den omvang van hunne heerschappij, dat, als de vijand hen eene vesting ontnam, zij soms in den waan verkeerden dat die vesting aan een andere mogendheid had toebehoord, die dus dat verlies leed, en niet zij. Toen Mons gevallen was, in 1691, kostte het zware beraadslagingen aan de Spaansche ministers om te beramen, hoe of men het best die tijding zou mededeelen aan den Koning, Karel II; en zelfs is het niet eens zeker, of ze hem immer is meegedeeld; — 't is waar, hij was ook half een waanzinnige.

Louvois maakte dus toen van den oorlog een brandstichting op groote schaal; hoofdzakelijk op hem drukt de schuld van die Satanische handelingen; want zelfs een Luxembourg wilde soms de wreede bevelen van den Minister niet uitvoeren.

Toen Willem III met zijn leger, eerst naar Leuven, en daarna naar de zijde van de Sambre was getrokken, verlangde Louvois, dat gedurende de afwezigheid van het leger der bondgenooten, Luxembourg de stad Brussel zou bombarderen; in twee brieven van 26 en 30 Junij aan den Minister, zegt de Maarschalk dat hij daartoe weinig gezind is:

(Rousset, bl. 477). »Wat mij aangaat, ik beschouw een bombardement als een ramp voor hen die het treft, en als van geen nut voor hem die het doet; en ik beken u, dat ik niet gaarne Brussel zou bombarderen; want de bevolking daar, komt er openlijk voor uit, dat zij gaarne onder 's Koning's gezag zou komen...." Het bombarderen van eene zoo groote stad en waar de bluschmiddelen zoo menigvuldig

zijn, "zou, volgens Luxembourg, ook weinig uitwerken; — dat laatste is mogelijk dan ook de voorname reden, waarom hij geen lust heeft om Brussel te bombarderen.

Vauban, altijd een tegenstander van het bombardement, uit die meening nu ook weer in een schrijven van den 27sten Junij aan Louvois:

»Mijnheer de Maarschalk heeft er mij over gesproken," — zoo schrijft hij aan Louvois — »om Brussel te bombarderen; maar daar ik niet bespeurd heb, dat het gebombardeer (*les bombarderies*) van Oudenaarden, van Luxembourg en zelfs van Luik, den Koning een duimbreed gronds heeft doen winnen; daar het integendeel hem heel veel munition heeft gekost, en de troepen uitermate heeft vermoeid en verzwakt, zoo heb ik hem daarover niets willen zeggen; het komt mij voor dat het een zeer slecht middel is om de genegenheid der bevolking te winnen, vooral in een tijd, waarin de gemoederen hier te lande veel gunstiger gezind zijn jegens den Koning, dan ooit het geval is geweest."

Daarop dringt Louvois niet meer aan op de *dadelijke* uitvoering van het bombardement van Brussel, maar daarom ziet hij er echter niet van af; hij acht dat bombardement noodig, »omdat, zoolang er zulke sterke legers in Vlaanderen zijn," (*en Flandre*; Louvois bedoelt: de zuidelijke Nederlanden), »de Koning, om de bevolking het geduld te doen verliezen, niet anders kan doen dan haar te teisteren, zooveel als in zijn vermogen is, en bombardementen de grootste ramp zijn, welke die bevolking ducht." (Rousset, bl. 477).

Kan men cynieker zijn?

In het begin van Julij heeft Luxembourg de troepen van Boufflers tot zich getrokken, en neemt nu met die vereenigde macht stelling bij Soignies; door die stelling beschermt hij Mons en bedreigt Brussel. Willem III met een leger, bijna even sterk als het fransche, plaatst zich nabij de Sambre, te Gembloux. De beide partijen blijven elkander observeeren. zonder iets te ondernemen.

Maar de dagen van den man van bloed en geweld loopen ten einde. Den 16^{den} Julij 1691, terwijl hij nog werkzaam is in het Kabinet des Konings, wordt Louvois ongesteld en sterft weinige uren daarna. Vergift? Beroerte? — wie weet het: het laatste wordt als het waarschijnlijkste aangenomen. Saint-Simon beweert, dat, zonder die onverwachte dood, Louvois in hechtenis zou zijn genomen op last des Konings: »Louvois," zoo zegt hij, »was, toen hij stierf, zoozeer in ongenade, dat hij den volgenden dag in hechtenis moest worden genomen en naar de Bastille gebracht. Dat de Koning dit besluit had genomen en vastgesteld, is een stellig feit; ik heb het later gehoord van zeer goed onderrichte menschen; maar wat alles afdoet, dat is, dat de Koning zelf het verhaald heeft aan Chamillart, die het mij heeft gezegd."

Die bewering van Saint-Simon is nog al zeer stellig; toch spreekt Rousset haar tegen; — maar hij erkent, dat er bij Lodewijk XIV wrok bestond tegen Louvois. Als een despoot wrok koestert tegen een zijner Ministers, is het dan zoo onwaarschijnlijk, dat die Minister zijn val nabij is en hem de kerker wacht? — Wij gelooven dat men geen reden heeft, om die bewering van Saint-Simon geheel te verworpen. — Maar zulk eene handeling zou van de zijde van Lodewijk XIV een snoode ondank zijn geweest; — zeer zeker; maar is de dankbaarheid dan zulk een alledaagsche deugd bij de Koningen? Die kroondragende egoïsten vergeten zeer spoedig de goede diensten, die hen zijn bewezen.

Voor het uiterlijke had Louvois nog al zijn macht behouden; en daarom wekte zijn onverwachte dood — hij was pas vijftig jaar oud — een algemeene ontroering in Frankrijk. Welsprekend is Madame De Sévigné als zij van dat sterven gewaagt: »dus is hij dan dood, die grote Minister, die man zoo hoog verheven, die een zoo grote plaats innam, wiens ik — om met Nicole te spreken — zich zoo wijd uitbreidde, die van zooveel zaken het middenpunt was! Wat al staatszaken, ontwerpen, voornemens, geheimen, belangen te ontwarren, begonnen oorlogen, wat al kuiperijen, wat al

schitterende zetten te doen of aan te raden op het groote schaakbord! O God! schenk mij nog een korten tijd; zoo gaarne zou ik nog schaak willen geven aan den Hertog van Savoye of den Prins van Oranje mat zetten. — Neen, neen; niet één enkel oogenblik wordt u meer geschenken."

»Die groote Minister?» — In den naam van recht en menschelijkhed spreekt de geschiedenis een streng oordeel uit over Louvois; maar zeker is het, dat zijne wreedheid, zijne dwingelandij, gepaard gingen met groote bekwaamheid, met groote toewijding aan de zaak zijns Konings. Die Koning heeft, na den dood van Louvois, met dezelfde wreedheid en dwingelandij blijven regeeren; maar de bekwaamheid, de toewijding waren er niet meer; men ondervond het gemis van Louvois; en er was eenige waarheid in het graf-schrift, dat men voor hem verzon:

—————
 »ici gît sous qui tout plait
 et qui de tout avait connaissance parfaite,
 Louvois, que personne n'aimait
 et que tout le monde regrette.”

Het zij mij vergund deze bijdrage te besluiten met nog een enkel woord over Willem III en over de door hem gevoerde oorlogen.

De steun van Rousset ontvalt hem die de latere oorlogen van Willem III wil bestudeeren; maar ook zonder dien steun hebben wij getracht die studie voort te zetten en de eenmaal begonnen taak ten einde te brengen. Door dien arbeid willen wij een tweeledig doel bereiken: vooreerst onze eigene geschiedenis, vooral onze krijgsgeschiedenis, toelichten; en ten tweeden, het beeld van Willem III meer doen uitkomen.

Is het noodig onze krijgsgeschiedenis toe te lichten, na dat Bosscha »Neérlandsch heldendaden” heeft geschreven?

en heeft het wel nut zich te verdiepen in de geschiedenis van onze oude oorlogen, thans, nu de oorlogen op zoo geheel andere wijze worden gevoerd? — Een enkel woord over die tweeledige bedenking, die men ons maken kan.

Bosscha's werk vereeren wij, even als iedereen dit vereert: het is een werk van groote en blijvende waarde, een klassiek werk, in de beste beteekenis van het woord; de schrijver heeft rechtmatige aanspraak op de hoogachting van het nageslacht, zoo als hij de hoogachting van den tijdgenoot heeft ontvangen; en wij zouden ons zelven schuldig kennen aan gemis aan eerbied voor de uitstekendheid, wanneer wij ten aanzien van Bosscha een woord bezigden dat van geringschatting zou kunnen getuigen. Maar die eerbied behoeft niet blind te zijn, niet zonder grenzen of palen; de waarheid heeft bovenal hare rechten; en die waarheid vordert de erkentenis, dat Bosscha niet altijd de krijgsgebeurtenissen, die hij verhaalt, helder heeft voorgesteld en met juistheid heeft booordeeld; terwijl, bovendien, de aard van zijn arbeid een krijgskundige kritiek vaak uitsloot. Ook na Bosscha mag men onze krijgsgeschiedenis schrijven.

Dat zij, die meenen dat onze oude oorlogen niet meer leeren hoe of men thans oorlogen moet, in zekeren zin gelijk hebben, dat lijdt geen twijfel; en wel dwaas zou het legerhoofd zijn, dat thans, evenals in de zeventiende eeuw, bij een veldslag, zijn voetvolk in ontwikkelde bataillons op twee linieën op de opene vlakte zou willen scharen, met de ruiterij op de beide vleugels, en het geschut gelijkelijk verdeeld over de slaglinie. Maar wie in de studie der vroegere oorlogen niets anders beoogt dan de studie der *taktische vormen*, die kan dan ook gerust Caesar's »communitarieën“ ongelezen laten; want waarlijk, niemand zal er aan denken thans onze bataillons in slagorde te scharen, zooals de legioenen en cohorten der Romeinen in slagorde werden geschaard. Maar de studie van vroegere oorlogen waarin groote legerhoofden optreden, heeft hare hooge waarde om de *strategische inzichten* dier legerhoofden te begrijpen: de strategie is veel meer van alle tijden, dan de taktiek. Natuurlijk ondergaat ook de strategie wijzigingen door de

teranderingen in de staatkundige en maatschappelijke toestand der volkeren; maar die wijzigingen vallen dadelijk in het oog, en zijn dadelijk te begrijpen voor ieder die oordeelen kan en niet vreemd is gebleven aan de studie van de geschiedenis, — de nuttigste studie voor den *mensch*, en die toch, bij de meesten, alleen de studie blijft van den *jongeling*.

De studie van oudere oorlogen heeft ook dat groote voordeel, dat zij ons duidelijk doet inzien, hoe of, bij den kamp tusschen twee legers, alles veel meer afhangt van de zedelijke dan van de stoffelijke kracht. »*L'esprit gouverne, et la matière est gouvernée*,» heeft Thiers met waarheid gezegd. Niet daarom overwint een leger, omdat het eenige duizend man sterker is, omdat zijne geweren en kanonnen wat beter zijn, omdat het wat geleerde taktiek heeft; — neen, dat alles is bijzaak; maar het overwint voornamelijk, omdat het beter wordt aangevoerd, omdat het een groot veldheer aan zijn hoofd heeft. Wanneer gij de veldtochten van Willem III bestudeert, houd u dan niet op om te onderzoeken op welke wijze hij zijne troepen in slagorde schaarde; maar zie, hoe of hij door stoute en bekwame strategische handelingen den loop des oorlogs wist te leiden; zie vooral, hoe hij van een slecht leger een goed leger wist te maken, uitstekende onderbevelhebbers te vormen, en met zijn heldengeest allen te bezielen en daardoor aller kracht te verhoogen. De woorden van Thiers vinden nergens beter bevestiging dan in de veldtochten van Willem III.

Een leven van Willem III moet nog geschreven worden; want wij kunnen ons niet te vreden stellen met wat Macaulay over dien vorst heeft geschreven: daarin is te veel overdrijving, het is te uitsluitend een lofrede. Een leven van Willem III te schrijven is echter een taak zóó groot, zóó veel omvattend, dat men, om die goed te volbrengen, oneindig meer kennis en geestvermogens moet bezitten, dan ons zijn ten deel gevallen; onze eerzucht gaat dan ook niet verder dan om, door het onderzoek van de oorlogen toen tegen Frankrijk gevoerd, het beeld van Willem III meer te doen uitkomen. Vooral als legerhoofd willen wij den

grooten Stadhouder doen kennen; als zoodanig wordt hij gewoonlijk óf miskend, óf geprezen zonder oordeelkunde; wij trachten die beide feilen te vermijden. Door de studie van de veldtochten van Willem III zijn wij tot de volle overtuiging gekomen, dat hij gerangschikt moet worden onder de grote legerhoofden.

Wij dweepten niet met Willem III; wij maken niet — zoo als Macaulay doet — van hem een ideaal van alle volmaaktheid; wij erkennen integendeel, dat er veel in hem is wat niet aantrekt, dat er gegronde aanmerkingen kunnen gemaakt worden op zijn karakter, dat er duistere gedeelten in zijn levensloop voorkomen: zoo is het ons niet duidelijk, dat hij met het leveren van den slag van Saint-Denis goed heeft gehandeld; zoo verfoeien wij dien gruwel van Glencoe, die toch op zijne verantwoording moet gesteld worden; zoo kunnen wij hem niet vrijpleiten van zedelijk medeplichtig te zijn aan den moord der De Witten. Maar, waar is de volmaaktheid op de wereld? En moet men niet, ter wille van de grote hoedanigheden, de enkele feilen en gebreken verontschuldigen? Mag men Napoleon geen groot man noemen, al is het dat hij den moord van Enghien op zijn geweten heeft? — Wij gelooven volle vrijheid te hebben, om, het kwade van Willem III erkennende, hem toch, in weervil daarvan, een der grootste mannen te noemen die in de geschiedenis voorkomen.

De haat zijner vijanden heeft tegen dezen Oranjevorst eene beschuldiging ingebracht, die de teederste gevoelens kwetst van de mannelijke schaamte. Zulk een beschuldiging is zeer gemakkelyk in te brengen, zeer moeielijk af te weerden; dat zij tegen Willem III is ingebracht door zijn verbitterde vijanden, door de slaafsche aanbidders van Lodewijk XIV, door de vertoornde aanhangiers van Jakobus II, dat heeft niets te verwonderen; zoo iets is een gewone zaak; vraag maar aan ouden van dagen, hoe of, in de eerste jaren na 1813, bij ons volk gesproken werd over de zedelijkheid van Napoleon.

Verwondering evenwel moet het baren, dat een uitstekend man, de grootste der thans levende geschiedkundigen, Leopold

Ranke, in een zijner werken die beschuldiging tegen Willem III opneemt, zonder haar in het minste te weerspreken. In Ranke's geschiedenis van Frankrijk gedurende de zestiende en de zeventiende eeuw, zijn brieven opgenomen van de tweede vrouw van den Hertog van Orleans, *la Princesse Palatine*; en op meer dan ééne plaats in die brieven wordt, op de duidelijkste wijze, de zedelijkheid van Willem III aangerand. Waarom geeft Ranke ons die brieven, zonder een enkel woord van bestrijding of twijfel, zonder de minste aanmerking of toelichting? Waarom neemt hij dus, stilzwijgend, die aanranding voor zijne verantwoording?

Die handeling van den grooten geschiedkundige is af te keuren; het is verkeerd, een onvoorwaardelijk geloof te hechten aan de woorden der *Princesse Palatine*; wie toch was die vorstin? eene vrouw, eerlijk misschien in hare daden, maar in hare woorden zoo cyniek als het maar mogelijk is, en die in haren onwaardigen man een toonbeeld zag van die ondeugd, die in Versailles aan Frankrijk's vijand werd ten laste gelegd. Met beschuldigingen van dien aard moet men omzichtig zijn; men mag ze niet lichtvaardig aannemen; vooral hierbij moet men indachtig zijn aan de woorden van Keizer Julianus: »is het voldoende te beschuldigen, wie zal dan ooit onschuldig zijn?» — Zoo wordt soms gewezen op de groote gunst, waarin Bentinck bij Willem III stond; maar mijn heitel, was dat zoo'n wonder? Bentinck had hem het leven gered; als er zulk een edele reden bestaat om die gunst te verklaren, waarom moet men er dan een schandelijke reden voor zoeken?

Als een nameeloos schotschrift, of de stem van een onbeduidend, nietswaardig wezen, de eer aanrandt van een groot man, dan bestaat er niet de minste verplichting om in de bres te springen voor die eer; integendeel, dan is het beter en verstandiger, die onwaardige aanranding te beantwoorden met het stilzwijgen der verachting. Maar geheel iets anders is het, wanneer een uitstekend geleerde, een man zoo hoog geplaatst als Ranke, zulk eene aanranding voor zijn verantwoordelijkheid neemt; dan gaat het niet meer aan, om het stilzwijgen te bewaren; dan is het plicht,

om te bestrijden en te wederleggen. Want de geschiedenis is ontrouw aan hare roeping, als zij, wat haar onaangenaam is, eenvoudig weg verzwijgt, onopgemerkt voorbij gaat. De zinspreuk der geschiedenis moet zijn: de waarheid, niets dan de waarheid; maar ook, de *geheele* waarheid.

TWEE ROMEINSCHE GEDENKSTENEN TE HORNE BIJ ROERMOND.

MEDEDEELING VAN

J. H A B E T S.

De gemeente Horne, op den linker Maasoever, tegenover Roermond gelegen, is in onze dagen een dorp van geen groot gewicht noch aanzien. De huizen wijd en breed verspreid, zijn langs den kant der Maas op leem — en langs die der heide op zandgrond aangelegd. De inwoners dríjven, gelijk die der meeste dorpen van den omtrek, akkerbouw en veeteelt. In vroegere dagen echter was Horne eene plaats meer aanzienlijk dan thans. Zij bevond zich toen onder het bestuur van eigen heeren en was de hoofdplaats van een klein graafschap, bevattende een tiental dorpen rondom die hoofdplaats geschaard. Deze Heeren waren ook in bezit der stad Weert, in latere eeuwen hunne residentie, en in die der heerlijkheden Altena en Woudrichem, in Gelderland, Cranendonk in Noord-Brabant en Cortessem in het prinsdom Luik. Twee telgen uit dit grafelijk huis bekleedden den bisschopszetel van Utrecht en menig ander familielid vindt men in de geschiedboeken van ons vaderland vermeld, 't zij als bondgenooten, 't zij als tegenstanders onzer oude graven van Gelderland en Holland.

De voorname plaats, die het graafschap en de graven van Horne in de geschiedenis van ons vaderland innemen, heeft gewis het hare bijgedragen, eenige oudheidkundigen onzer dagen aan te sporen, om te Horne de romeinsche stand-

plaats van *Catualium*, eene poststatie der heerbaan van Tongeren naar Nijmegen te zoeken¹⁾.

Wij kunnen ons met deze meening echter niet vereenigen, omdat de cijfers der afstanden van de reiskaart van Peutinger, de enige bron waaruit zij putten, met de werkelijke ligging van Horne niet overeenstemmen. Wij hebben elders, naar onze meening, genoegzaam aangetoond, dat de posthalte *Catualium* te Heel, een uur ten zuiden van Horne gelegen, moet gezocht worden²⁾.

Maar wij zullen ons niet veroorlooven het gevoelen van hen te bestrijden, die met Perreau³⁾ den oorsprong der oude burgt van Horne in eene romeinsche schans of vesting trachten weder te vinden. Deze immers lag, voordat zich Roer en Maas te Roermond vereenigden, onmiddellijk op den oever der Maas en kon best dienen tot dekking van den stroom. Sporen van zeer oud metselwerk en fragmenten van romeinsche dak tegels, in eenige gedeelten van den benedenbouw nog zichtbaar, bevestigen dit vermoeden. Overigens is het eene bekende zaak, dat men in of bij vele onzer oudste Limburgsche ridderburgten, zooals Valkenburg, Rimburg, Borgharen, Gronsfeldt enz., romeinsche overblijfsels aantreft.

Van waar deze toestand? Een voornaam Fransch letterkundige, die, gelijk onze Bilderdijk, ook op het gebied der geschiedenis met goed gevolg heeft gearbeid, de burggraaf de Châteaubriand zal het ons leeren in de volgende woorden, die wij uit zijne Etudes historiques overnemen⁴⁾: »D'après M. Guizot — zegt hij — les Francs devinrent propriétaires

¹⁾ Deze weg, die van Maastricht uit den linker Maasoever volgt en de dorpen Smeermaas, Neerharen, Reekhem, Vucht, Eysden, Lancklaer, Geistingen, Kessenich en Heel voorbijloopt, doet ook Horne aan.

²⁾ Publications de la Soc. d'hist. et d'arch. du duché de Limb. XVIII p. 207.

³⁾ Perreau, Notes sur Hornes in de Bulletins scientifiques et littéraires de Tongres, VII.

⁴⁾ De Châteaubriand: Etudes hist. I. p. 96, Editie van Brussel. 1852.

plus promptement dans l'Austrasie que dans la Neustrie; c'est que l'on y trouve selon lui, les plus considérables de ces demeures qui devinrent des châteaux. La remarque est juste, mais ces châteaux n'étaient pas l'ouvrage des Francs. Les derniers empereurs avaient permis dans leur faiblesse aux citoyens romains de fortifier leurs demeures particulières; les habitations fortifiées de l'Austrasie n'étaient que des propriétés anciennement données aux vétérans légionnaires, chargés de la défense des rives du Rhin, de la Meuse et de la Moselle, d'où leur est venu le nom de Ripuaires."

Deze laatste woorden van den Franschen schrijver bevatten eene zinspeling op de omstandigheid, dat Drusus meer dan vijftig sterkten op de oevers van den Rijn en der Maas bouwde, en dat na hem keizer Julianus op den oever der Maas, hoogstwaarschijnlijk in het tegenwoordig hertogdom Limburg, drie dezer kasteelen deed herstellen ¹⁾). Dat dus het kasteel van Horne in oude tijden een romeinsch gebouw, "une habitation fortifiée" of indien men wil een bevestigde Maasburgt kan geweest zijn — spreken wij, hetzij nogmaals gezegd, niet tegen.

In de verzameling oudheden van wijlen den heer Charles Guillon, notaris te Roermond, bevonden zich eenige romeinsche voorwerpen uit den omtrek van Horne's oud kasteel afkomstig. Op de volgende bladzijden stellen wij ons voor, den oorsprong en de beteekenis van twee dezer voorwerpen te bespreken. Wij doen dit met te meer genoegen, omdat deze voor onze Nederlandsche geschiedenis van belang zijn en tot nu toe het onderwerp eener uitvoerige bespreking nog niet geweest zijn.

In den muur der voormalige parochiekerk te Horne, naast den grafelijken burgt, bevonden zich eertijds twee romeinsche gedenkstenen. Deze kerk, die in 1838 werd afgebroken en door eene nieuwe vervangen, was in romaanschen stijl gebouwd; hare muren, bestaande uit onregelmatig met-

¹⁾ J. Florus, Epitome IV, 12 (II. 30 ed. Jahn). Amm. Marcellinus Rerum gest. XVII, 9.

selwerk van zand- en keisteenen, waren misschien nog getaigen geweest der kerkdiensten, die er in de tiende eeuw de geleerde Patricius, als pastoor verrichtte, een man aan wien Ratherus, bisschop van Luik, zijn brief over de Eucharistie toewijdde ¹⁾. Onder de grondvesten deser kerk vond men twee potten van frankischen of carolingischen oorsprong, waarvan één met een wafelvormig merk viermalen herhaald ²⁾.

Na de afbraak werden deze gedenksteenen toevertrouwd aan den Heer Ch. Guillon, in wiens verzameling ze zich nog heden bevinden.

De eerste vermelding der Hornsche monumenten had plaats door den kanunnik Hendrik van den Berch, wapenheraut van het prinsdom Luik, die in April 1640 deze steenen in oogenschouw nam en daarvan eene tekening met beschrijving boekte in zijn handschrift getiteld: *Copie des armes et blasons des évèques de Tongres et de Liège*, berustend in de Universiteitsbibliotheek te Luik. Onder de eerste tekening schreef hij: »Cette pierre antique avoit un pied trois quarts, un demi poulx moins de hauteur et un pied quatre poulices de longueur." Hij droeg volgens hem het volgend inschrift:

¹⁾ Wauters, Table chron. des Chartes de la Belgique I, p. 366. Jos. Habet, Kerkl. geschied. van het Bisdom Roermond I, p. 147.

²⁾ Catalogue des Antiq. rom., germ. etc. de feu M. Ch. Guillon, Nos. 889 en 890.

MARTI
 HALAMARE
 SACRUM
 T. DOMIT. VINDEX
 O. LEG. XX. V. V.
 V. S. L. M.

Onder de teekening van het tweede monument, hetwelk met eene zijde over zijne geheele lengte in den muur gemetseld lag (zie Plaat III, fig. 1) schreef hij: »Il convient regarder ceste antiquité en cette sorte et en sa vraie forme. Sa longueur est de deux pieds trois quarts et un demi poulx" en in breedte: »trois quarts de pied et un poulx." Volgens hem bevatte het geen inschrift, maar hij teekent eene soort vaas of flesch en daarboven eene schakel. Wij zullen aantonds zien, dat van den Berch zich aangaande de sieraden van dezen tweeden steen vergistte. »J'ai tirai — zegt hij verder — ces deux pierres antiques hors des pierres originelles qui sont massonnées dans la muraille de l'église parochiale de Horne, capitale de la comté, apenaige de la comté de Looz, le 9 d'apvril, premier des festes de pasques 1640. Et me dict pour lors le pasteur du lieu qu'il avoit plusieurs médailles des empereurs romains trouvées au dict Horne" ¹⁾.

Eene tweede vermelding onzer gedenkstenen vinden wij in het werk van Knippenbergh, getiteld: *Historia ecclesiastica Ducatus Gelriae.* (Brussel 1720 in 4°.) Wij lezen aldaar bl. 21 het volgende: »In den zuider muur der kerk te Horne vindt men eenen vierhoekigen steen, voorzien van een inschrift, dat, alhoewel voor het grootste gedeelte leesbaar, echter wegens het uitbrokkelen en verdwijnen van eenige letters, duister is geworden. De volgende vertolking, die ook den bijval van den geleerden Bibliothecaris te Dusseldorf,

¹⁾ Van den Berch maakt ter zelver plaatse ook nog melding van eenen derden steen, die echter niet uit Horne maar uit Chevremont bij Luik afkomstig is. Zie Schuermans: *Inscriptions romaines etc.* in de *Bulletins des comm. royales d'art et d'archéologie* VII, p. 54.

Joannes Buchels heeft weggedragen, kan ons — aldus spreekt altijd Knippenbergh — zeer goed bevallen. Zij luidt :

*Marti
Halamar dedicavit
Sacrum
Faciendum Domitianus Vindex
Centurio legionis vicesimae votis
Vicinalibus
Vivus sibi legavit monumentum.*

»In den zelfden muur — aldus sluit Knippenbergh zijne mededeeling — bevindt zich een tweede monument, maar zonder inschrift, waarover ik geen nader bescheid kan geven.“

Op het voetspoor van dezen schrijver werden beide stenen door Heylen, Cannegieter, In de Bétouw, Hupsch, De Wal, Schayes en anderen besproken. Daar dezen echter de een den andere hebben af en na geschreven komt het ons onnoodig voor hier hun gevoelen aan te halen ¹⁾.

Bij gelegenheid der afbraak van de oude kerk te Horne kwam de bijzonderheid aan het licht dat insgelijks de tweede steen, door van den Berch en Knippenbergh vermeld een inschrift droeg; zoodat de Hornsche gedenkstenen sedert dien tijd wederom de aandacht der geleerden begonnen te trekken en eene nieuwe meer juiste uitgaaf daarvan wenschelijk maakten.

Laat ons deze twee gedenkstenen wat nader in oogenschouw nemen, beginnende met dien van Mars Halamardus ²⁾. De eerste verbeterde lezing van dit inschrift werd voorgesteld door onzen geachten vriend en medelid der Akademie, den heer Leemans, in zijn werk over *Rom. oudheden te Rossum* (bl. 171). Hem volgde wijlen de heer Janssen,

¹⁾ Vgl. Brambach Inscript. Rhen., p. XXVII.

²⁾, De teekeningen, die dit opstel vergezellen, werden ons ter hand gesteld door den heer Clem. Guillon, advocaat en procureur te Roermond, die thans in bezit is der oudheidkundige verzamelingen van wijlen zijn broeder.

conservator bij het Rijksmuseum van oudheden te Leiden, die eene nieuwe uitgaaf, aan het origineel getoetst, den heer Brambach toezond, ter plaatsing in diens *Corpus inscriptorum Rhenanarum*, dat in 1867 het licht zag. Wij van onzen kant hebben dit monument meermalen onderzocht en teekenden het volgende daarop aan. Het bestaat uit witten grofkorreligen kalksteen en schijnt als voetstuk gediend te hebben voor een standbeeld. Van boven is het plat, maar voorzien van een breeden boord. In zijn tegenwoordigen toestand is het hoog 0.51 m., breed 0.39 m. en 0.32 m. dik. Zie Pl. I.

Men leest er:

MARTI
HALAMARD
SACRVM
T. DOMIT. VINDEX
Ξ. LEG. XX. V. V.
V. S. L. M.

Dat is: *Marti Halamardo (of Halamartho) sacrum. Titus Domitius Vindex, centurio legionis vicesimae, Valeriae Victricis, votum solvit lubens merito*¹⁾.

Dit inschrift moet gerangschikt worden onder de geloftestenen, eene afdeeling der inschriften van godsdienstigen aard. De inhoud is tamelijk duidelijk; wij bepalen ons tot de opheldering van enkele woorden. De enige moeilijkheid van dit inschrift bestaat in het woord Halamard, dat hier als bijnaam van Mars voorkomt. Om zich over dezen bijnaam een juist denkbeeld te vormen, moeten

¹⁾ De heer Leemans maakt ons de bemerking, dat er zich bij Brambach O. C. N°. 651 een inschrift bevindt, veel overeenkomst hebbende met het onze, en dat gevonden is te Brohl in Rijnland. Dit opschrift luidt: I. O. M. || HER SAX SEX || DONNIUS VINDEX Ξ LEG || X G. P. FD. ET || COMMILI || TONES V. S. L. M. De lezing Donnius of Doninius in dit opschrift is vreemd. Daar de twee letters *n* samen gebonden zijn, zou men misschien DOMITIUS kunnen lezen, 'tgeen de overeenstemming nog verrassender zou maken.

wij herinneren aan den eigenaardigen toestand van het romeinsche heidendom. Het is genoegzaam bekend dat de oude Romeinen hun godsdienst aan de overwonnen volken niet met geweld opdrongen, zoo als dit wel eens het geval is geweest met het Christendom en zoo als dit in den regel gebeurt bij de Mahomedaansche bevolkingen van Azië. Zij sloegen eenen anderen meer gemakkelijken weg in. Om de overwonnen en geannexeerde Barbaren voor Rome en diens beschaving te winnen, wierpen zij de tempels dezer volken niet omver en verbrijzelden ook niet de beelden hunner goden, maar verbroederden de eerediensten en vereenzelvigen den vreemde godheden van gelijke soort met de hunne. Op die wijze werd de godsdiensthaat, een der voornaamste hinderpalen ter verzoening tusschen den overwinnaar en den overwonnene, vermeden.

In het romeinsche Rijk bevonden zich evenwel twee eerediensten, die zich aan die algemeene verbroedering der goden niet konden aansluiten, het Jodendom en het Christendom. De redenen hiervan zijn licht te begrijpen. Terwijl de verscheidene takken van het heidensche veelgodendom zich zonder bezwaar naderden, vonden de christenen en de joden met dit heidendom hoegenaamd geen punt van vereeniging. Hun hoogste en voornaamste gebod luidde: »Gij zult eenen God alleen erkennen en dienen; gij zult geene vreemde goden voor uwe oogen hebben, die aanbidden of eer aandoen." Vandaar dat deze twee eerediensten van de algemeene tolerantie bleven uitgesloten en niet zelden het voorwerp werden eener bloedige vervolging van wege eene groote natie, die alle andere godsdiensten op de vrijgevigste wijze in haren schoot opnam en beschermdie.

Een god der romeinsche mythologie, die door de barbaren met zekere voorliefde werd aangenomen en met hunne godheden vereenzelvigd, was de zegepralende Mars. Dit kan geen verwondering baren in een tijdperk, waarin de oorlog regel en de vrede uitzondering was en waarin de strijd bijna altijd ten voordeele der romeinsche adelaren beslecht werd. Ten gevolge dezer zamensmelting treft men in Gallië en in Spanje een aantal geloftesteenen aan, waarop de naam

van den romeinschen Mars, ter nadere aanduiding, van een barbaarsch determinativum vergezeld gaat. Zoo vinden wij: *Mars Camulus*, *Mars Rigisamus*, *Mars Jeusdrinus*, *Mars Cnabetius* enz. Onder zulke benamingen begrepen de oude volkeren den Mars van hun vaderland of dien hunner voorliefde en bijzondere vereering.

Tot dit soort van goden moet ook de krijgsgod van onzen gelofsteen teruggebracht worden. Daar de bijnaam Halamard, naar ons beste weten, tot nu toe op geen ander monument voorkomt en de oude schrijvers er ook geen gewag van maken, valt het moeilijk daarover iets bepaalds te zeggen. Wijlen de heer Charles Guillon was van gevoelen, dat onze godheid in betrekking stond met het aan Horne palende dorp Halen en met de romeinsche posthalte Catualium, die hij te Melenborg, eene buurt van Halen, plaatste. Hij veronderstelde, dat het suffixum *marth* of *mardus* een bijvoegelijk naamwoord was, afgeleid van het substantivum *Mars* en bij gevolg vertolkt moest worden door *Halamartis* of de Halensche Mars.

Deze veronderstelling, hoe geestig ook, kan echter onze goedkeuring niet wegdragen. De naam van Mars zou dan twee malen in dit inschrift, naast elkander, en zonder doel voorkomen. Moesten wij dien naam in de topographie zoeken, dan komt het ons redelijker voor onze blikken te richten naar het vaderland van Titus Domitius Vindex, het land namelijk waar zich het 20ste legioen recruteerde. Immers het is bekend, dat de romeinsche soldaten de godheden van hun vaderland ook in den vreemde herdachten, hunne beelden vereerden en hunne namen op gedenkstenen lieten schrijven. De bewijzen voor dit gebruik zijn talrijk. Zoo vinden wij topische godheden door Tongersche, Triersche en Ubische soldaten in Spanje, in Dalmatië en in Engeland vereerd. Zulk een gebruik komt ons overigens zeer natuurlijk voor. De meeste menschen, die in den vreemde rondzwerven, denken gaarne terug aan hun geboorteland en houden ook dáár den Godsdienst in eere, waarin ze zijn opgevoed. Zelfs in de laatsten levensuren wordt dit edel gevoel nog wakker Men denke hier slechts aan het vers

van Vergilius: »Et dulces moriens reminiscitur Argos.»

Maar het is ook mogelijk dat het woord Halamardus, niet als een plaatselijk, maar wel als een den aard bepalend adjetivum moet beschouwd worden. Dit is de zienswijze van den Heer Karel Christ, die in een opstal over de Keltische godheid *Merdos*, het gevoelen uitspreekt, dat het woord *Halamardus* of liever *Halamarthus* van germaanschen oorsprong is. *Hala* = *ala* beteekent volgens hem *al*, *alles*, *geheel* en *MARD*(*vs*) = *Marthus* = *martha*, dood of moord. Deze bijnaam is inderdaad uitmuntend van toepassing op Mars, die overal moord verspreidt. Maar het komt ons bevreemdend voor, dat de Heer Christ, ons inschrift als van Keltische afkomst beschouwt en hier toch eene duitsche uitlegging van het woord Halamardus waagt¹⁾.

Zijne afleiding durven wij dan ook niet aannemen, omdat de naam Halamard niet tot den duitschen maar tot den Keltischen taalstam schijnt te behooren. Afgezien van zijne verwantschap met het Keltische *Merdos* of *Merthos*, dat als praedicaat van Mercurius op geloftesteenen voorkomt, vinden wij een meer gewichtig bewijs in den lettervorm van ons opschrift. De duitsche oudheidkenner J. Becker heeft aangetoond, dat de doorstreepte D in romeinsche inschriften alleen in Gallisch-Keltische eigennamen voorkomt. Men heeft ze gewoonlijk in het midden van het woord, zoo als *Boddu*, *Caraddona Coneddi*, *Geddi*, *Teddiatus*, enz. Twee malen vond hij ze als aanvangsletter gebezigd, namelijk in den naam der godin *Dirona* (Sirona) en in den voornaam *Diccius*. De uitspraak dezer letter schijnt, gelijk de Θητα der grieken, sterk betoond geweest te zijn²⁾. Zij wijst ons niet naar Duitschland maar naar Gallië en het Keltisch gebied.

Maar waarom offert onze soldaat aan den Keltisch-gallischen Mars? Het antwoord ligt voor de hand. Bij de ouden

¹⁾ Jahrbücher des Vereins für Alterth. im Rheinlande. LXIV. p. 59.

²⁾ Jahrbücher für Alterthümer enz. LVII. p. 68 en Kuhn, Beiträge zur vergleichende Sprachforschung III. p. 207 en IV. p. 164.

vindt men het gebruik gevestigd, dat niet alleen de plaatselijke godheden, maar ook die van een ambacht, nering of ander middel van bestaan op eene meer dan gewone wijs werden vereerd. Zoo wenden zich de koopman en de reiziger bij voorkeur tot Mercurius, de geletterde tot Minerva, de dichter tot Apollo en de Muzen, de zeeman tot Neptunus. Het was dan ook wellicht met het oog op zijn bedrijf, dat de oprichter van den gedenksteen te Horne, die een soldaat was, zijne gelofte aan Mars, den moorddadigen alverdelger bracht. De volgende aanhaling uit Caesar *De Bello Gallico* (VI. 17) bevestigt dit gevoelen ten volle.
 „Het is aan Mars — zegt hij — dat de Galliërs de macht toeschrijven van de oorlogskansen te regelen. Wanneer zij ten strijde trekken belooven zij hem doorgaans den te maken buit. Na den slag offeren zij hem het buit gemaakte vee; het overige wordt op eene daartoe bestemde plaats afgezonderd. In vele landstreken treft men gansche hoopen buitgemaakte goederen in geheiligde plaatsen opeengestapeld. Het gebeurt maar uiterst zelden, dat een Galliër zich verstout iets van den buit naar huis te dragen, of van het aan Mars toegewijde te rooven. Wordt iemand zoo godvergeten bevonden dan staat hem de zwaarste straf te wachten.” Zoover Cesar. Het lag dus op den weg van onzen dedikant, een Galliër en soldaat, naar vaderlandsche zede eene gelofte aan den Keltischen Mars te doen. De onrustige toestand van Neder-Germanië, waar de krijgsman gedurig op voet van oorlog stond, zal hem die belofte in het hart hebben gestort. Zijne aangeboren vroomheid deed hem die volbrengen.

Onze Keltisch-Gallische soldaat heette Titus Domitius Vindex. Zijn naam is volmaakt romeinsch, zoo romeinsch zelf, dat men den man voor een Italiaan zou laten doorgaan, indien men niet wist, dat de legioensoldaten veelal hunne vaderlandsche namen tegen latijnsche verruilden. De graad, dien hij in het leger bekleedde, wordt in het inschrift door eene omgekeerde C uitgedrukt. Hij was *Centurio* of honderdman, eene betrekking die met ons tegenwoordig kapitein gelijk staat. De centurio beval, zoo als zijn naam dit

aanduidt, honderd man, maar Tacitus verhaalt, dat deze getalsterkte niet altijd bereikt werd. Er kwamen wel eens tijden en omstandigheden voor, waarin de centurio maar 60 of 70 man aanvoerde¹⁾.

Het twintigste legioen, waarin T. Domitius Vindex diende, droeg den naam van *Valeria Victrix*, hetgeen op de monumenten doorgaans met de letters V. V. wordt uitgedrukt. Uit Dalmatië geroepen om Neder-Germanië te bezetten, kwam die keurbende onder de bevelen van Germanicus en sloeg hare kwartieren op in het gebied der Ubii²⁾. Wan-neer Germanicus in het jaar 17 onzer tijdrekening naar Rome vertrok, bleef zij in hare kampementen achter. Eerst in het jaar 59 vinden wij haar in Brittanie, onder de beve- len van Suetonius Paulinus terug. Hare aanwezigheid aldaar wordt onder anderen gestaafd door een inschrift, gevonden te Bath, en betrekking hebbende op een belgischen soldaat, die bij het militaire toezicht in dienst stond.³⁾ Zij schijnt Neder-Germanie tegen het einde der regeering van Keizer Claudius (41—54) verlaten te hebben. Dus schijnt het monument van den centurio T. Domitius Vindex te Horne uit de eerste helft der eerste eeuw te dagteekenen. Deze hoofdman was alzoo een tijdgenoot van den Heiland der wereld.

Op de romeinsche monumenten van Opper- en Neder-Germanië wordt het twintigste legioen maar zelden met zijne titels vermeld. Zoo vond men in 1632 een monument te Keulen en in 1691 een te Neuss, waarop men leest *miles leg. XX*, zonder meer. Op den grafsteen van een soldaat, in 1796 te Nijmegen ontdekt, en een van een pijper van dit legioen te Keulen, ontbreken insgelijks de titels. Men heeft ook dak tegels van dit legioen te Rheinzabern en in den omtrek van Nijmegen gevonden. Die laatsten alleen zijn gemerkt met den titel *Valeria Victrix*.⁴⁾

Uit deze opgaven blijkt dat verscheiden afdeelingen dezer

¹⁾ Taciti Annales I, 32.

²⁾ Ald. I. 31, 37, 39,

³⁾ Bulletin des Comm. royales d'art et d'arch. de Belgique V. N. 95.

⁴⁾ Brambach, Corpus inscript. Rhen. N°. 268, 877, 88, 378, 1814 en 128.

keurbende in de garnizoensplaatsen van de eerste en tweede Germania verspreid lagen. Wat nu onzen hoofdman T. Domitius Vindex betreft valt het moeilijk te bepalen, waar men zijne standplaats moet zoeken. Lag hij te Nijmegen, te Neuss of te Keulen in garnizoen? is zijne standplaats te Horne geweest, in eene versterking, die er den overgang over de Maas dekte? heeft hij deel uitgemaakt van eene afdeeling troepen, belast met het aanleggen der heerbaan van Tongeren naar Nijmegen? Wij weten het niet; maar mochten wij op gissingen bouwen, dan zouden wij denken dat dit laatste gevoelen het aannemelijkst schijnt. Inderdaad komt het tijdstip, waarop de hoofdman leefde, met dat overeen, waarin de voornaamste romeinsche wegen van ons vaderland werden aangelegd. Deze immers dagteekenen uit den tijd van keizer Augustus en diens onmiddellijke opvolgers. Zulks blijkt onder anderen uit Strabo en uit een inschrift te Pont-Sur-Sambre bij Bavay gevonden: welk inschrift echter, 't zij hier in het voorbijgaan gezegd, door wijlen Prof. Roulez op zwaarwegende gronden als onecht wordt beschouwd¹⁾. Wat er ook van zij, de man, die te Horne onzen gedenksteen als *ex voto* plaatste, schijnt er gewichtige voorvallen beleefd en er min of meer lang vertoefd te hebben.

Het monument bestaande uit kalksteen, vreemd aan onze Limburgsche groeven, heeft de dedikant van elders, wellicht bij scheepsgelegenheid langs den waterweg der Maas, ontvangen. Het inschrift alleen schijnt ter plaatse gebeiteld te zijn. Dit lag overigens in de gebuiken van het romeinsch tijdperk. Toen waren de graf- en gedenkstenen een voorwerp van handel; zij werden, gelijk in onze dagen de Triesche slijp- en draaisteenen, per schip of per as aangevoerd en aan de huizen der inwoners te koop aangeboden.

De militaire inschriften uit het romeinsch tijdperk zijn in Nederland niet talrijk. In Limburg kennen wij buiten het hier vermelde maar een enkel. Het is datgene wat in 1873 te Heerlen werd ontdekt en toegewijd is aan de nagedach-

¹⁾ Schayes, Les Pays-Bas avant et durant la domination romaine II, p. 248 en Bulletins de l'Acad. royale de Belgique VII, p. 224.

tenis van een soldaat van het vijfde legioen. Wij gewagen van dezen steen, omdat T. Domitius Vindex een tijdgenoot is geweest van den Heerlenschen soldaat Marcus Julius. Het vijfde en het twintigste legioen hebben in Neder-Germanië te gelijkertijd te velde gestaan en gevochten onder de bevelen van Germanicus ¹⁾.

Tot dusverre over den eersten gedenksteen.

Het tweede monument te Horne gevonden is minder bekend. De steen was over zijne geheele lengte in den muur der kerk gemetseld, en kon enkel van eenen zijkant gezien worden; zoodat het voor de afbraak der oude kerk in 1838 niet bekend was of hij een inschrift droeg of niet. De kanunnik van den Berch, die in 1640 Horne bezocht, meent dan ook dat deze tweede gedenksteen — zoo als wij boven reeds gezien hebben — zonder inschrift was. Hij vond er niets dan eene vaas of flesch op gebeiteld, waarover een soort ketting hing. Maar van den Berch heeft zich vergist; het monument alleen van eenen kant beschouwend, zag hij de geldbeurs van Mercurius voor eene flesch en een bloemfestoen voor eene hangende ketting aan. Eerst na het afbreken der kerk kwam het inschrift aan het licht. Het werd voor 't eerst in het *Corpus Inscriptionum* van Brambach (Bl. XXVII), maar zonder begeleidende commentariën uitgegeven. Tot nu toe is het door niemand besproken.

Dit monument bestaat uit eenen grijsachtigen blok van zandsteen 0,95 m. hoog, 0,56 m. breed en 0,23 m. dik. De voorkant en de zijkanten zijn gebeeldhouwd; de achterkant is plat. Den voorkant, die in zijn tegenwoordigen toestand zeer gehavend is, heeft de vervaardiger verdeeld in een boven- en een benedenvak. Het bovenvak vormt eene nis of klein tempeltje, rustende op twee pilastertjes en is schelpvormig gewelfd. Het benedenvak is een vierhoekig, iets uitspringend cartouche, waarop zich het inschrift bevindt.

¹⁾ Bulletin des comm. royales d'art et d'archéol. de Belgique XIII. p. 43.

In de nis aanschouwt men Mercurius, afgebeeld en relief, zittende, zoo het schijnt, op eene rots. Als bode van den Olympus draagt hij in zijne linkerhand het *caduceum* met vleugeltjes en serpenten versierd; in zijne rechter, als beschermer van dieven en kooplieden, eene beurs. Aan zijne voeten rust een bok, ten teeken dat hij ook schutspatroon der herders is. Ook dicht men hem de uitvinding van het schrift, van de goochelkunst, de sterrekunde, de geneeskunst en de musiek toe. Men ziet het, de gedienstige Mercurius vervult allerhande betrekkingen, en is — men vergeve ons de uitdrukking — van alle markten te huis. Geen wonder dan ook, dat hem de beeldhouwer op een der zijkanten nog een haan, als teeken zijner waakzaamheid heeft toegevoegd.

Een gedeelte van zijn lichaam is met een mantel bekleed; het overige is bloot. De beschadigde toestand van het beeld veroorlooft ons niet te zeggen of zijn hoofd is gedekt geweest met den gevlerkten *petasus*, en of hij vleugels heeft aan de hielen. Dit laatste was evenwel een der gewone kenteekenen van dezen god. Immers Ovidius (*Fast.* V, 665—666) zingt:

· *Pacis et armorum superis imisque deorum
Arbiter, alato qui pede carpis iter.*

De zittende houding van het beeld is kenschetsend. In 't algemeen stelden de ouden den getrouwnen boodschapper der goden staande voor, den rechter voet vooruit en eene gaande beweging makende. Zij wilden daardoor zijne bezigheden in den hemel, op de aarde en in onderwereld, die hem dag en nacht rusteloos werk verschaffen, uitdrukken. Evenwel is het geval van een zittenden Mercurius niet zeldzaam. Montfaucon maakt ons met de afbeelding van twee lepels uit het romeinsch tijdperk bekend, waarop een Mercurius is gegraveerd, zittende op eene rots en houdende in de rechter hand eene beurs en leunende met de linker op zijn gevleugelden staf. Voor hem op den grond zitten een haan, een bok en eene schildpad. Op een ander monu-

ment bij den zelfden schrijver, rust zijn lijf op den rug van een steenbok, en op een derde is hij afgebeeld leunende tegen eene rots. Eindelijk hebben wij hem ook gevonden zittende in eenen wagen door twee hanen getrokken ¹⁾.

Wanneer wij de talrijke attributen van Mercurius op dit monument aanwezig nagaan, dan kunnen wij de bemerking niet onderdrukken, die wij hierboven reeds gemaakt hebben betrekkelijk den steen van Mars Halamardus. Wij gelooven namelijk, dat dit gedenkteeken oorspronkelijk niet is vervaardigd voor den man, wiens naam het draagt, maar dat het zoo als het is, echter zonder opschrift, in het magazijn van een steenhouwer voor de liefhebbers van Mercuriusbeelden heeft te koop gestaan. De steenhouwer immers heeft er voorstellingen voor ieders gading op aangebracht. Hij kon het te pasbrengen bij lieden van alle slag, bij herders en akkerlieden, bij kooplieden en zoetelaars, bij reizigers en dieven, bij landloopers en soldaten op marsch, bij nachtwachters en portiers, in een woord bij allen die zich aanboden om het te koopen. Gelijk de god aan wien het gewijd was, zou dit monument als noodhulp dienen voor een iedereen. Het opschrift alleen is er later opgezet en stelt den gelofsteen in nadere betrekking tot den laatsten eigenaar. Zie Pl. II en III.

Dit opschrift bestaat uit vier regels; de drie eersten zijn nog tamelijk leesbaar, maar de laatste is gedeeltelijk uitgebrokkeld. Wij lezen er het volgende:

MERCVRIO
ARVERNO
D. IRMIDIUS
AR. PO. LV.

Dat is: *Mercurio Arverno D. Irmidius ar(am) po(suit) lu(benter).*

De doorstreepte D van dit inschrift verschilt iets van die

¹⁾ Montfaucon, L'antiquité expliquée I, pl. LXXII, pl. LXXIII №. 1 en 5, pl. LXXVI, №. 6.

in het inschrift toegewijd aan Mars. De dwarsstreep loopt niet door tot in den boog der letter, maar eindigt in het midden, zoodat het ons niet zeker toeschijnt of wij hier met eene *th* uit het keltisch volksdialect te doen hebben. *Wij* zijn zelve genegen om in de D den streep eener E te zien, 'tgeen meermalen in Latijnsche opschriften voorkomt. In dit geval zou de voornaam van Irmidius wel *Decimus* kunnen geweest zijn. *Wijlen* de heer Janssen, in een ongedrukt rapport aan het Ministerie van Binnenlandsche Zaken over de opdelvingen te Melenburg bij Horne bewerkstelligd, leest dezen voornaam *Didius*. Hij heeft dus waarschijnlijk in dezen dwarsstreep eene I gezien. *Wij* onthouden ons in dit geschipunt te beslissen.

De laatste regel is, zoo als *wij* hierboven bemerkten, slecht leesbaar. De letters R, P, L en V zijn bijna verdwenen. De heer Janssen zag in de laatste L eene E en las *ex voto*, maar tusschen zijne E en de laatste V is geen plaats voor eene X, zoodat onze verklaring *lubenter* ons waarschijnlijker voorkomt.

Ook deze gedenksteen is toegewijd aan eene godheid uit de geromaniseerde gallische mythologie. De Alverni of Arverni, die onzen Mercurius als hun bijzonderen god aanriepen, was een volk van Keltischen oorsprong in Aquitaansch Gallië. De hoofdplaats droeg den naam van Nemosus of Arverna, het hedendaagsch Clermont. Dit volk bewoonde de tegenwoordige departementen Puy-de-Dome, Cantal en Haute-Loire. De Arverni zijn bekend als een der machtigste volkstammen van midden-Gallië. Ofschoon onderworpen door de romeinsche veldheeren Domitius Ahenobarbus en Fabius Maximus, telden zij nog ten tijde van Caesar onder de machtigste stammen.

De volkeren van Keltisch Gallië vereerden Mercurius met bijzondere voorliefde en schreven hem omtrent dezelfde hoedanigheden toe als de Romeinen. Deze wel is waar vereerden meerdere godheden van dien naam ¹⁾), maar er is

¹⁾) Cicero, De Natura deorum III. 22.

eene, die al de hoedanigheden der anderen in zich vereenigde, de zoon namelijk van Jupiter en Maja. Aan hem werden de meeste tempels en altaren opgericht, hem bezongen de dichters met voorliefde, hem vereerde het volk boven de anderen, hem werden al de hoedanigheden toegedicht op onzen gelofsteen uitgedrukt.

De nationale Mercurius der Galliërs nu had oneindig veel overeenkomst met den zoon van Maja. Het is Caesar (*De bello gallico VI.17*), die ons dit leert wanneer hij zegt : »onder de goden wordt voornamelijk Mercurius door de Galliërs vereerd; aan hem richten zij vele beelden op. Zij schrijven hem de uitvinding der kunsten toe, vereeren hem als een geleider op reis en onderweg, en gelooven dat hij den grootsten invloed uitoefent op de geldwinst en den handel“¹⁾. Door deze woorden worden de hoedanigheden van den Gallischen en Romeinschen Mercurius, als het ware, gemeen goed verklaard. De attributen van beiden bevinden zich op de Hornsche *ara*.

De Mercurius der Galliërs voert op de monumenten verscheidene bijnamen die hij ontleende, hetzij aan landstreken of plaatsen waar zijn beeld onder volkstoeloop vereerd werd, hetzij aan de bijzondere hulp die hij geacht werd zijne aanbidders te verleenen. Zoo vinden wij eenen *Mercurius Cimbrianus*²⁾, een *Mercurius Alaunus*, een *Mercurius Taurensus* en anderen, die allen met Keltisch Gallie schijnen in betrekking te staan³⁾. Onder deze categorie dient ook onze Mercurius Arvernus gerangschikt te worden. Deze was zelfs eene godheid van hoog aanzien, die zich binnen en buiten het land in een groot getal vereerders mocht verheugen. Zijn eeredienst schijnt zelfs tot in onze streken te zijn doorgedrongen, want behalven te Horne vinden wij

¹⁾ *Deorum maxime Mercurium colunt. Hujus sunt plurima simulacula; hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem; hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur.*

²⁾ *Jahrbücher für Alterth. im Rheinl., L en LI, p. 168.*

³⁾ Brambach, O. C. N°. 1717 en 1830.

zijn naam en aandenken bewaard op drie gedenkstenen der Neder-Germaansche provincie. Zoo werden te Gipswald bij Duisburg twee geloftestenen ter zijner eer geplaatst, de eerste door zeker M. Julius Audax en de tweede door S. Sempronius Superus. Een derde werd opgericht te Wenna in het land van Gulik ¹⁾.

Ook in Beijeren is een inschrift ter eere van onzen Mercurius ontdekt, hetwelk wij ons veroorlooven hier in zijn geheel mede te delen; het luidt als volgt:

IN H. D. D.
MERCVRIO
ARVERNORIC^I
COSSILLVS. D
ONAVI. ESVI. SV
LETVS. LIBES. MERI
TO

Indien het vaderland van onzen Mercurius twijfelachtig ware zou dit inschrift ons van dienst kunnen zijn, want het hier gebezigde *Arvernорici* is blijkbaar de derde naamval van den Keltischen vorm *Arvernорix* ²⁾.

Den Mercurius der Arverners vinden wij ook bij de oude schrijvers vermeld. Zenodorus, een grieksche beeldhouwer uit de eerste eeuw der Christelijke tijdrekening heeft zich beroemd gemaakt door het vervaardigen van reusachtige standbeelden. Plinius leert ons dat hij tien jaren in Auvergne vertoefde en er een beeld van Mercurius vervaardigde, dat in grootte al de bekende standbeelden van zijn tijd overtrof. Hem werden veertig millioenen sestertiën, meer dan twee miljoen gulden, daarvoor aan werkloon betaald. Nadat hij aldaar zulke groote blijken zijner kunst had geleverd,

¹⁾ Brambach O. C. №. 256, 257 en 593.

²⁾ Brambach heeft O. C. №. 1741 dit inschrift foutief uitgegeven. Zie daarover Jahrb. des Vereins etc. am Nieder-Rhein XLVI p. 180 en LI p. 171.

vertrok hij naar Rome, waar hij een beeld van Nero vervaardigde, dat honderd en tien voet hoog was ¹⁾.

Wij bezitten geen genoegzame inlichtingen over het beeld van Zenodorus, om te weten of de Mercurius van Horne daarvan een namaaksel in 't klein is geweest. Wij kunnen echter niet nalaten dit te vermoeden, daar bij de Grieken en Romeinen — gelijk ook heden bij ons — het gebruik was, dat de populair geworden kunstwerken der groote meesters, in elke stof en vorm, onder het volk verspreid werden.

Ten slotte zij nog vermeld dat Gregorius van Tours een beroemden tempel van Mercurius Arvernus bespreekt in zijn *Historia Francorum*. Chroesus de koning der Allemannen — zoo verhaalt hij — trok aan het hoofd zijner legers Gallië rond, tijdens de regeering der keizers Valerianus en Gallinus, overal schrik en verwoesting verspreidend. In het gebied der Arverners gekomen stak hij het bekend heiligdom, in de Gallische taal Vasso-Galatae genaamd, in brand, liet het afbreken en met den grond gelijk maken. Dit heiligdom was een wonderwerk van kunst en hechtheid. De muren waren dubbel; van binnen bestonden zij uit kleine steenen, van buiten uit hoekige, behakte steenen. Dertig voeten waren de buitenmuren dik. Het binnenwerk was versierd met marmer en mozaiekwerk. De bodem — zoo vervolgt Gregorius — was met marmer bevloerd en het dak met lood gedekt" ²⁾. Koning Chroesus heeft deze verwoesting

¹⁾ Verum omnium amplitudinem statuarum ejus generis vicit aetate nostra Zenodorus, Mercurio facto in civitate Galliae Arvernus per annos decem, H.S. CCCC manupretio. Is postquam satis artem ibi adprobaverat, Romam accitus est a Nerone, ubi destinatum illius principis simulacro colossum fecit CX pedum longitudine. Plinius, Hist. Nat. XXXIV, cap. VII, § 45.

²⁾ Veniens apud Arvernos delubrum illud quod gallica lingua Vasso-Galatae vocant, incendit, diruit atque subvertit. Miro enim opere factum fuit atque firmatum, cuius paries duplex erat. Ab intus enim de minuto lapide; a foris vero quadris scalptis fabricatum fuit. Habuit enim paries ille crassitudinem pedes triginta. Intrinsecus vero marmore ac musivo variatum erat. Pavimentum quoque aedis marmore stratum; desuper vero plumbo tectum. Hist. Franc. I, 30.

niet lang overleefd. Hij werd in het jaar 260 door den romeinschen veldheer Marius verslagen, gevangen en gedood. Ook kennen wij een inschrift gevonden te Bittburg, Kreis Trier, aan *Mercurius Vasso-Caleti* toegewijd ¹⁾; zoodat niet alleen zijn standbeelden, maar ook zijn voornaamste heiligdom in onze streken is bekend geweest.

Tot dusver over den tweeden gedenksteen van Horne. Wij veroorloven ons naar aanleiding van beide steenen een paar bemerkingen van algemeenen aard.

De twee heidensche godheden, Mars en Mercurius, werden niet alleen door de Grieken, de Romeinen en de Galliërs van Keltischen oorsprong, maar ook door de oude Germanen en bijzonder door die van Neder-Germanie en Batavia, ons vaderland, met zekere voorliefde vereerd. Dat Mars in hoog aanzien stond bij de Hermanduren, Herulen, Gothen en Tenkteren getuigen ons Tacitus ²⁾, Procopius ³⁾ en anderen. Inschriften of beelden aan Mars toegewijd vond men te Kessel in Limburg één ⁴⁾, te Vechten bij Utrecht één ⁵⁾, te Nijmegen twee ⁶⁾, en op de grens van ons land te Xanten twee ⁷⁾.

Geloftesteenen ter eere van Mercurius in ons vaderland ontdekt zijn talrijker. Wij noemen er onder anderen te Nijmegen en omtrek zeven ⁸⁾, te Xanten en omtrek vier ⁹⁾. Allen getuigen voor de algemeene verspreiding dezer eeredienst. Dit leert ons trouwens ook Tacitus in de volgende woorden ¹⁰⁾: »Van de goden — zegt hij — vereeren de Ger-

¹⁾ Brambach O. C. №. 835.

²⁾ Germ. 9. Ann. XIII, 57, Hist. IV, 64.

³⁾ II, 15.

⁴⁾ Publ. etc. du Limb. VII, p. 386.

⁵⁾ Brambach O. C. №. 5.

⁶⁾ Brambach O. C. №. 91, 92.

⁷⁾ Brambach O. C. №. 212 en 214.

⁸⁾ Brambach O. C. №. 70, 78, 79, 80, 91, 97 en 123.

⁹⁾ Brambach O. C. №. 153, 158, 206 en 258.

¹⁰⁾ De Mor. Germ. 9.

manen het meest Mercurius, wien zij op bepaalde dagen ook met menschenoffers meenen te mogen bevredigen. Mars en Hercules verzoenen zij met geoorloofde dieren. Overigens achten zij noch de goden binnen wanden te besluiten, noch naar eenige soort van menschelijke gedaante af te beelden, overeenkomstig de grootheid der hemellingen."

Merken wij hier in het voorbijgaan op, dat Tacitus ons in deze woorden een nieuw bewijs ter hand stelt voor 'tgeen wij hierboven zeiden, dat namelijk de twee Hornsche monumenten niet tot de germaansche godenleer dienen gerekend te worden. Beiden immers schijnen tegen het toenmalig gebruik der Duitschers versierd te zijn geweest met beelden.

De germaansche Mercurius had trouwens maar weinig overeenkomst met dien der Romeinen en der Galliërs. Zijn duitsche naam was Wodan, de aldoordringende, almachtige, scheppende, vormende kracht, schenker van het goede, van wijsheid, vruchtbaarheid, rijkdom, dapperheid en overwinning, de uitvinder van het schrift, letter en spel, die de zielen der dapperen verzamelt. Naar hem wordt een dag der week, de woensdag, genoemd ¹⁾). Volgens het gevoelen van ons geacht medelid en vriend den Heer van den Bergh is Wodan de naam, dien hij bij het volk droeg en Mercurius die, welke hem de geletterden gaven; reden waarom hij doorgaans in de latijnsche stukken der eerste eeuwen van het Christendom Mercurius genoemd wordt ²⁾.

De eeredienst van Mars en Mercurius was bij onze voorouders zoo diep ingeworteld en zoo populair, dat de eerste predikers van het Evangelie oneindig veel moeite aanwendden om die uit te roeien. Voorbeelden om dit te staven ontbreken ons niet. Het waren immers deze goden, waaraan Clovis vóór zijn doopsel het meest schijnt gehecht te zijn geweest. Dit blijkt uit de woorden zijner echtgenote Chlotilde die hem, volgens den geschiedschrijver Gregorius van Tours, bij gelegenheid zijner kerstening aldus toesprak: Wat ver-

¹⁾ Grimm. Deutsche Myth. I, 120, 136.

²⁾ Van den Bergh, Nederl. Mythol. p. XII.

mogen Mars en Mercurius, die veeleer met magische kunsten dan wel met goddelijke macht begaafd zijn. »Quid Mars Mercuriusque potuere? qui potius sunt magicis artibus praediti, quam divini numinis potentiam habuere”¹⁾.

In de eerste helft der zesde eeuw, omstreeks het jaar 631, wanneer het Christendom in België reeds overal de bovenhand had, vernielde Amandus de latere bisschop van Maastricht, te Gent in Vlaanderen een zeer ouden tempel, waar 't gemeen landvolk op heidensche wijze Mercurius vereerde. Hij vertrapte het afgodsbeeld, wierp het altaar omver en liet het gewijde bosch omhakken. Daar waar de tempel stond bouwde hij het later zoo beroemd geworden klooster van Blandinum²⁾.

Iets dergelijks verrichtte Willibrord, ongeveer honderd jaren later onder de Friesen. Toen hij op Walcheren het Evangelie verkondigde en er waarschijnlijk velen bekeerd had, begon hij het beeld van Mercurius te breken, waaraan het volk op gezette tijden vereering bewees. De tempelwachter zag dit en wilde Mercurius wreken: hij sloeg naar Willibrord met zijn zwaard, maar de slag gleed af en de apostel stond ongedeerd in 't midden der schare³⁾.

Den 1sten Maart 743 had een concilie te Lestine plaats, bij Binche in het bisdom Luik, onder voorzitterschap van den beroemden apostel der Duitschers, Bonifacius. Daar werd in het 8ste canon de eeredienst en in het 20ste de viering der feestdagen van Mercurius en Jupiter verboden. Daar werd tevens in de laudtaal der Nederduitsche inwoners een geloofsformulier opgesteld, waarin de afzwering van Donar, Wodan (Mercurius) en Saxnot werd bevolen.

Uit deze voorbeelden blijkt voldoende dat de eeredienst van Mars en bijzonder van Mercurius in 't volksleven onzer voorouders zulke diepe wortels had geschoten, dat hij in 't midden der VIII^{ste} eeuw nog in volle kracht en bloei was.

¹⁾ Hist. Francorum II, 29.

²⁾ Hist. Translat. S. S. Wandregisili cet. in de Acta Sanctorum ord. St. Benedicti saeculi V, p. 20.

³⁾ Moll. Kerkgeschiedenis van Nederland I, p. 232. Bekk. Hist. Ultrajectina, ed. Buchelii, p. 10.

Maar 't waren toen die vaderlandsche goden niet meer, van wie Tacitus spreekt, onzichtbare geesten, die niet tusschen wanden konden besloten worden, noch afgebeeld onder menschelike gedaante. Eene radikale verandering had plaats gehad. De romeinsche en de gallische mythologie hadden in ons vaderland het oude volksgeloof ontaard, verward, verdrongen. De goden waren zichtbare wezens geworden en hadden nu tempels, altaren en standbeelden. Zulk eene verandering was langzamerhand, onder den invloed der romeinsche beschaving tot stand gekomen, en men kan, dunkt ons, zonder vrees van tegenspraak zeggen, dat voor den ondergang van het heidendom, de algemeene verbroedering van al de takken van het veelgodendom in het romeinsche rijk had plaats gehad.

Vestigen wij op het einde dezer kleine studie nogmaals onze aandacht op de twee Hornsche geloftesteenen, dan vinden wij dat ze uit een en denzelfden tijd schijnen afkomstig te zijn. Beiden zijn goed gebeiteld, het beeld- en sierwerk is van zuiveren stijl, de letters zijn die van 't hooge keizerrijk, hare vormen zijn zuiver, ze zijn diep in de steen gekapt; de stijl der inschriften is klassisch. Uit de vermelding van het XX^{ste} legioen weten wij, dat die van Mars Halamardus uit de eerste helft der eerste eeuw afkomstig is. Uit dit tijdperk, of iets later, kan ook die van Mercurius Arvernus dagteeken. Maar bepaalde bewijzen ontbreken ons.

De rugkant van beide steenen is plat en ongepolijst, wel een teeken dat ze tegen eenen muur, hetzij in een tempeltje of in een open *cella* hebben gestaan. Daar Horne als eene oorspronkelijke parochie en niet als eene *ecclesia filialis* in de oudste bescheiden voorkomt, is het wel mogelijk dat de eerste Christenkerk aan een heidensch heiligdom is opgevolgd en dat de tegenwoordige patroon of beschermheilige dier kerk, de H. Martinus, daarin de plaats heeft ingenomen van Mars en Mercurius, de twee populaire goden onzer voorouders. In zulk geval zouden onze gedenkstenen tot in 1838 de plaats hunner oorspronkelijke oprichting niet hebben verlaten. Het zegepralende Christendom heeft ze als getuigen doen dienen van zijn triomf.

Dit is een feit, hetwelk in onze streken meermalen is waargenomen. Zoo vondt men in 1869 te Kessel aan de Maas, onder het hoogaltaar der kerk, een heidensch altaar toegewijd aan Minerva, Juno en Hercules. Deze kerk vereert de H. Maagd als patrones. In 1863 vond men onder de fondementen der kerk van St. Martinus te Wijck-Maastricht den romp van een groot beeld van Mars. Voor ongeveer dertig jaren ontdekte men te Berg, bij Tongeren, onder het hoofdaltaar der kerk een heidensch altaartje van kalksteen, ongeveer een meter hoog, waarvan de vier kanten versierd waren met afgodsbeelden, drie godinnen en een god en de bovenrand een onleesbaar opschrift droeg. Wij herinneren ons twee dezer beelden erkend te hebben; eene Fortuna met rad en scheepsroer en eene vrouw met een gevulden horen op den arm, wellicht de Abundantia. Dit merkwaardig gedenkstuk bevindt zich thans in het bisschoppelijk museum te Luik. De kerk van Berg is toegewijd aan den H. Martinus. In den kerkmuur te Guichoven bij Tongeren ziet men nog heden het hoofd ingemetseld van een levensgroot heidensch standbeeld. Te Neukerk, bij Venlo, werd in 1865 een vonst gedaan gelijk aan die van Berg en Kessel. Men trof er onder het hoofdaltaar een heidensch altaar, voorzien van een heidensch en een christelijk inschrift ¹⁾. Zulke voorbeelden, die wij met opzet uit de omstreken van Horne genomen hebben, zijn ook elders waargenomen; zij dienen tot staving van het hierboven gezegde.

Ook heeft men bemerkt dat het beeldwerk der heidensche monumenten in kerken gevonden, bijna altijd geschonden is. Men schrijft dit toe aan den geloofsijver der eerste verkondigers van het Christendom, die uit vrees voor heidensche praktijken zulk beeldwerk verbrijzelden, schonden of verminkten. Op die wijze wellicht is het beeld van Mars Halamardus aan zijn eind gekomen. Dat van Mercurius,

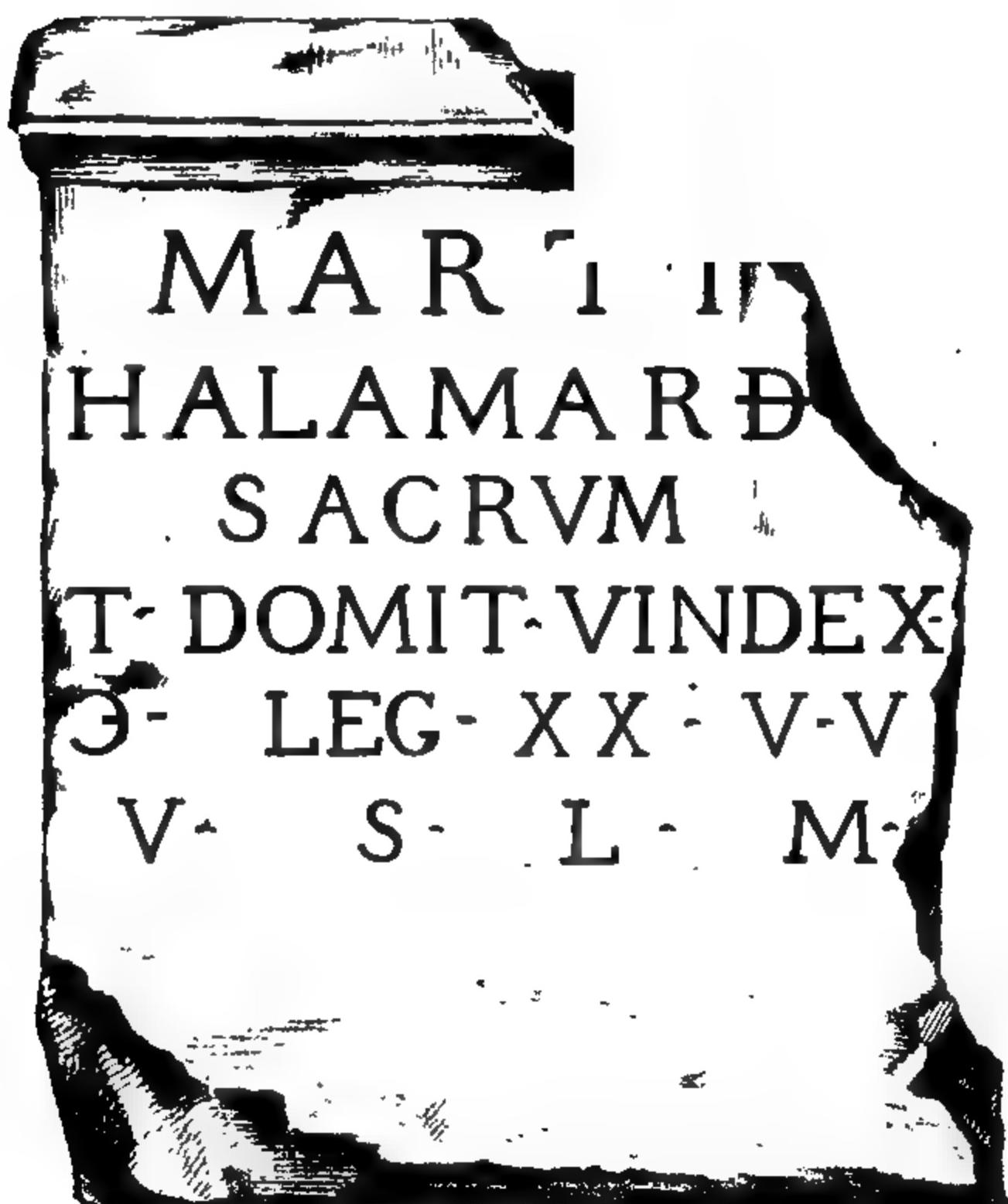
¹⁾ Vgl. ons opstel: Découverte d'un autel romain à Kessel près de Ruremonde, in de Publ. du Limbourg. VII. 38 en volg.

een relief, werd geschonden en heeft zijn verder behoud te danken aan de inmetseling in den muur.

Vatten wij nu het resultaat van ons onderzoek over de twee Hornsche monumenten in korte woorden te zamen, dan komen we tot de volgende conclusie, die ons zeer aannemelijk voorkomt: Twee vreemdelingen uit Keltisch-Gallië plaatsten te Horne gedenkstenen ter eere hunner vaderlandsche goden. De eerste, een soldaat, genaamd Titus Domitius Vindex, herdacht er Mars Halamardus, den krachtigen beschermer van den wapenhandel. De andere, D. Irmidius, wellicht een reizend koopman, volbracht zijne gelofte aan Mercurius den god der Arverners, den begunstiger van reizigers en winstzoekende lieden. Deze laatste godheid werd hier te lande op verscheidene plaatsen vereerd. Beide dedicanten leefden in de eerste eeuw onzer tijdrekening. Zij richtten hunne geloftestenen op in eene daartoe geschikte plaats te Horne, waar beiden naar alle waarschijnlijkheid vertoefden bij gelegenheid van 't aanleggen der militaire heerbaan van Tongeren naar Nijmegen.

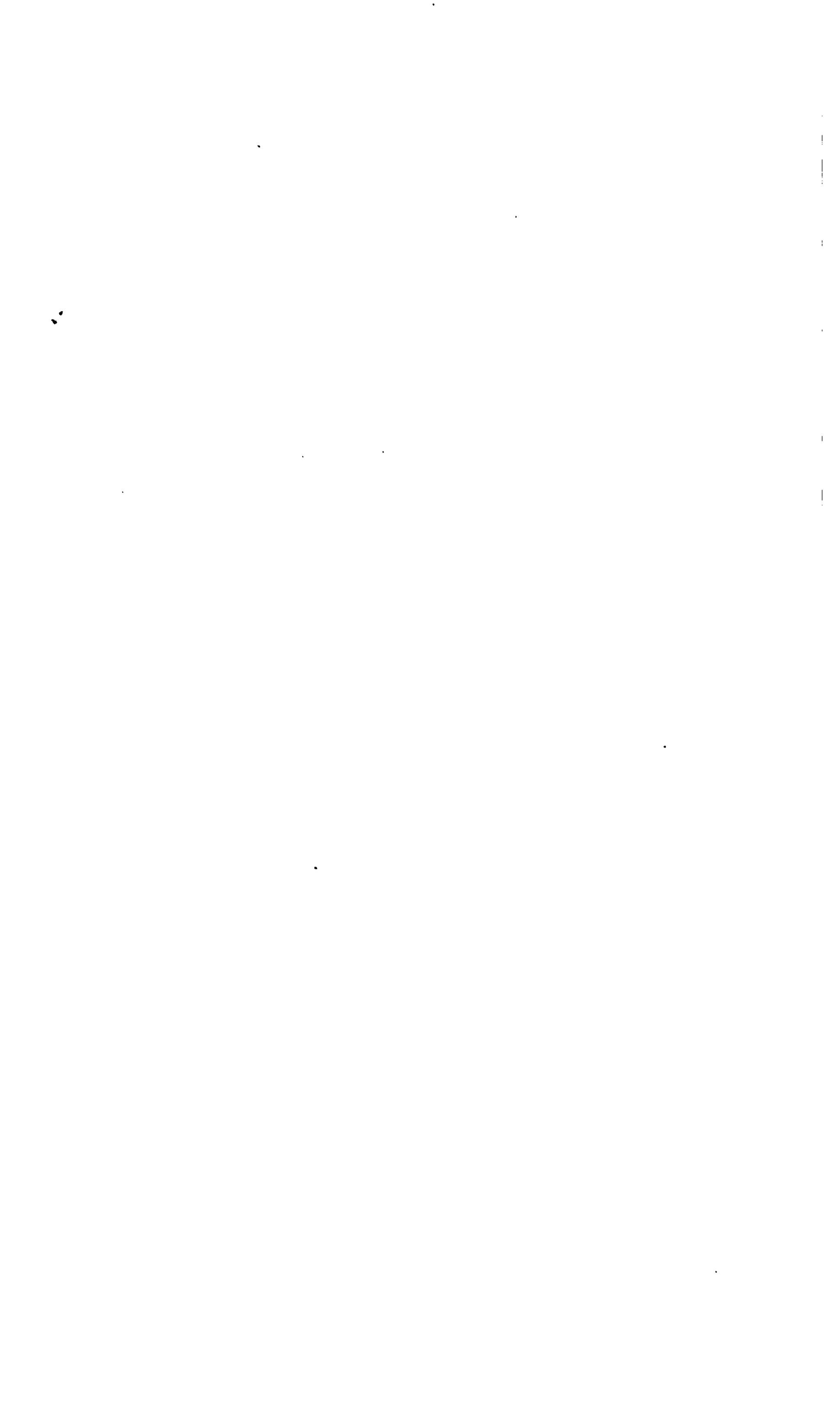
Pl. I.

Versl. en Meded. Afd. Letterk. 2^e Reeks D! XI.

1/4

Gedenksteen te Horne.

Gedenksteen te Horne.

Gedenksteen te Horne.

G

١٦٣

卷之三

1

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 13^{den} JUNI 1881.

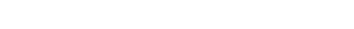
**Tegenwoordig de heeren c. w. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS,
M. DE VRIES, W. G. BRILL, W. J. A. JONCKBLOET, W. J. KNOOP,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. C. MEES, R. J. FRUIN, A. KUENEN,
G. DE VRIES AZ., B. J. LINTELO DE GEER, D. HAERTING, J. P. SIX,
S. A. NABER, TH. BORRET, H. KERN, J. A. FRUIN, J. P. N. LAND,
M. J. DE GOEJE, H. VAN HERWERDEN, C. VOSMAER, P. DE JONG,
J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, T. M. C. ASSER,
J. G. R. ACQUOY en J. C. G. BOOT, secretaris.**

**De heer de Wal heeft zich verontschuldigd wegens zijne
afwezigheid.**

**Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en
goedgekeurd.**

**Het nieuw benoemde lid Mr. A. E. J. Modderman wordt
door den secretaris binnengeleid en door den voorzitter ver-
welkomd.**

Ingekomen van Jhr. Mr. J. K. W. Quarles van Ufford
eene overdruk uit de Indische Gids van Juni '81, getiteld:
In zake van Dr. Matthes, en besloten tot plaatsing in de
boekerij.

De heer R. Fruin spreekt over het proces van den ritmeester Buat, die in 1666 door het Hof van Holland om verraderlijke correspondentie met den vijand ter dood is veroordeeld. De min juiste voorstelling door H. W. Tydeman in de Bijvoegselen op Bilderdijk's Geschiedenis des Vaderlands, D. IX, blz. 270—284, daarvan gegeven, verdient herziening. Na de tijdsomstandigheden, waaronder de zaak behandeld werd, geschatst te hebben, behandelt spreker de vraag, of beschuldigde wel voor eene provinciaal Hollandsch Hof gesteld had mogen worden, en antwoordt toestemmend op grond van de Resolutie van Holland over de judicatuur van 3 October 1656 en van de Instructie van Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier. Vervolgens toont hij uit de processtukken en de notulen van het Hof aan, dat de Raadsheeren den beschuldigden en zijne helpers met in het oog loopende zachtheid en slapheid hebben behandeld, en verklaart daaruit de bemoeiing der Staten van Holland, die tot tweemalen toe het Hof tot promptitude en vigueur en strenge administratie der justitie hebben aangespoord. Bij het beoordeelen van deze tusschenkomst der regeering in een rechtszaak wenscht de spreker rekening gehouden te zien met de begrippen en gewoonten van den tijd, met het landsbelang dat eene strenge bestrafting vorderde, en met de daartegen aangewende intrigues. Hij brengt de schuld van de Staten over op de rechters, zoo die althans een strenger vonnis, dan rechtvaardig is, geveld hebben om de Regeering te believen. Uit de procedures tegen van Mersen en van Ruyven in 1655 en tegen van Haliugen in 1693, en uit de houding der Staten bij die gelegenheden, leidt hij af dat de Rechters niet het minste gevaar liepen, zoo zij een zachter vonnis velden, dan de Regeering zou hebben verlangd. Der-

halve zijn niet de Staten, is niet hun Raadpensionaris, maar is het Hof voor den dood van Buat aansprakelijk.

Het medegedeelde wordt door den spreker niet afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen, daar hij er eene andere bestemming aan wenscht te geven. Het geeft stof tot eenige opmerkingen en vragen aan de heeren Brill, van den Bergh, Jonckbloet en Opzoomer, die door den spreker beantwoord worden. Hoofdpunten in het debat zijn de pressie door de Staten van Holland uitgeoefend op het Hof. De heer v. d. Bergh acht die ongeoorloofd en had gewenscht dat het Hof die had afgewezen. De spreker houdt vol, dat de Staten in hun recht waren. Het Hof was hun hof, zij waren souverein; — en de opmerking van den heer Opzoomer, dat er iets immoreels in ligt, dat de Regeering iemands diensten gebruikt en later hem aanklaagt meer gedaan te hebben dan zij verlangde. Hierop antwoordt de spreker dat Buat niet gemachtigd was door de Regeering tot eene correspondentie met Engelschen, maar eigenmachtig die had begonnen. Daarenboven was hij nog gewaarschuwd.

Bij de rondvraag deelt de heer Kern mede, dat hij van het correspondeerend medelid Holle, een door den heer van der Chijs vervaardigd facsimile heeft ontvangen van een opschrift op een zuil gevonden bij Koetei op Borneo, en geeft daarvan eene transscriptie en vertaling, met een enkele opmerking.

Aan het verzoek van den heer Kern dat eene verkleinde kopie van het facsimile aan zijne korte mededeeling zal worden toegevoegd, zal gevolg worden gegeven.

De heer Jonckbloet vraagt vergunning om de fransche brieven van Const. Huygens, bewaard in drie folio banden, HS. XLIX der Akademie, te mogen uitgeven, zoodra hij daartoe de noodige tijd zal vinden. De voorzitter antwoordt, dat de afdeeling niets liever wenscht, dan dat het-

geen bij de akademie in handschrift berust, meer algemeen bekend worde gemaakt, en zich verheugt dat weder een deel der handschriften van Huygens in goede handen is gekomen.

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 12^{den} SEPTEMBER 1884.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
M. DE VRIES, W. G. BRILL, L. PH. C. VAN DEN BERGH,
W. C. MEES, R. J. FRUIN, G. MEES AZ., S. HOEKSTRA BZ.,
J. P. SIX, H. KERN, J. A. FRUIN, B. H. C. K. VAN DEN WLJCK,
C. VOSMAER, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL,
J. P. N. LAND, J. G. R. ACQUOY, A. A. DE PINTO, en J. C. G. BOOT,
secretaris.

De heer Borret bericht, dat hij door ongesteldheid verhinderd is de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal wordt gelezen en met eene kleue wijziging vastgesteld.

De secretaris leest een brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken in dato 9 September l.l. aan de Akademie, inhoudend kennisgeving van het overlijden van Z. K. H. Prins Frederik der Nederlanden, welke brief met een brief van rouwbeklag aan Z. M. door den algemeenen secretaris beantwoord is. De voorzitter brengt hulde aan de nagedachtenis van den algemeen geëerde vorst en roemt de deugden, die zijn naam in eere zullen blijven.

Vervolgens doet de heer Brill zijne gedachten kennen over de taal der oude Meden en der Orde van de Chaldaeën, volgens de opschriften van Bisutan, waarvan het eerste Persisch, het derde Assyrisch is, het middelste tot eene Turanische taal behoort, die de geleerden Accadisch of Sumerisch noemen. Waarschijnlijk is het de taal van het volk, dat in het Persische rijk den tweeden rang bekleedde en dat waren de Meden. Dezen zullen dus eene Turanische taal gesproken hebben. Tot dit besluit is ook de geleerde Jules Oppert gekomen, en het strekt tot bevestiging van een gevoelen, door den spreker vroeger hier geuit, volgens hetwelk de Semitische talen oorspronkelijk Turanische zouden zijn, die door den invloed van eene Arisch sprekende bevolking van verbuigingsvormen voorzien en in andere opzichten ontwikkeld zijn. De spreker neemt aan dat, terwijl het Turanisch in Mesopotamie tot Semitisch vervormd is, bij de orde der Chaldaeën, die men veleer als profeten dan als priesters te beschouwen heeft, het oorspronkelijk Turanisch, te gelijk met de overleveringen en godsdienstige voorstellingen der oudheid, zuiver is bewaard gebleven, evenals de Latijnsche taal door de Christelijke Kerk en de geleerden, terwijl die taal in den mond van het volk tot de Romanische tongvallen vervormd is.

Dat de Chaldaeën er eene eigen taal op na hielden, blijkt uit Daniël IV, 2, waar wij lezen dat zij tot den Koning in *het Syrisch* spraken, eene medededeeling die geen zin zou hebben, als Syrisch hunne gewone taal ware geweest.

De overleveringen der oudheid, door de Chaldaeën bewaard, zijn door de Terachieten naar Palaestina overgebracht, en wij vinden haar in de eerste hoofdstukken van Genesis terug. Dat er overeenkomst in leer en geloof bij de Chaldaeën en de Israëlitén bestaan heeft, blijkt uit meer dan één bericht. Zoo wordt Bileam door den koning der Moabieten uit Mesopotamie ontboden om hem tegen Israël tot steun te zijn, en, in plaats van zich daartoe te leenen, zegent hij Israël in de krachtigste en schoonste bewoordingen. Merodach Baladan, die een onafhankelijk koningschap te Babylon bevestigen wil, en voorzeker de Chaldaeën op zijne hand

had, zendt gezanten tot Hiskia en deze wijdt hen, als volkomen vertrouwbaar, in den staat van zijn vermogen in. Blijkbaar zien de Chaldaeisch Babylonische koningen hunne broeders en bondgenooten in de Israëlitische koningen. Eindelijk Daniël en de jongelingen, zoo nauwgezet in de vervulling der plichten hun door de wet opgelegd, zien geene zwarigheid in het aanleeren van de taal en de leer der Chaldaeën (Dan. I, 4). Dat zij de taal der Chaldaeën moesten aanleeren, bewijst ook dat deze een eigen taal hadden; want om Syrisch en den Semitischen tongval, die Chaldeeuwsch genoemd wordt, te verstaan, had geen aanzienlijk Israëliet een bijzonderen leercursus noodig. De afgevaardigden toch, van Hiskia zeggen tot Rabsaké (Jes. 36,11): »spreek liever Syrisch: dat verstaan wij wel.”

De heer Six stelt tegenover dit gevoelen dat van den hoogleeraar Sayce, die in dat opschrift de taal der Elamieten meent te ontdekken.

Op eene vraag van den heer van den Bergh, of de lezing van dat opschrift door Westergaard nog voor de ware wordt gehouden, antwoordt de heer Kern dat aan dezen de eer toekomt de eerste geweest te zijn, die zich aan de ontcijfering van dat onbekende alfabet heeft gewaagd, maar dat na hem Norritch, Mordtmann en Oppert veel tot de oplossing hebben bijgedragen. Naar hetgeen wij nu weten, is de taal der oude Meden in die van Susiana blijven voortleven. Dat er overeenkomst tusschen die taal en de Oural-Altaïsche talen bestaat, is door niemand bewezen.

De heer Land vertoont een keurig exemplaar van bijna vergeten muzikale compositiën van Constantijn Huygens, dat in de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage bewaard wordt. Het is getiteld: *Pathodia sacra et profana Occupati*, en in 1647 te Parijs bij Robert Ballard uitgegeven. De spreker beschrijft den inhoud en de soort van compositie en geeft zijn voornemen te kennen om dat werk, dat voor de geschiedenis der muziek van dien tijd belangrijk is, met den heer Jonckbloet op nieuw uit te geven, in het thans

gebruikelijk muziekschrift overgebracht. Hij biedt zijne mededeeling aan voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer Kern deelt mede, dat hij door bemiddeling van den heer Holle een fac-similé van de vroeger door hem medegedeelde inscriptie van Koetei (zie D. X, bl. 143 vg.) gekregen heeft, en deelt daaruit eene verbeterde transscriptie en vertaling mede. Over zijn verzoek dat dit fac-similé en die van twee anderen, insgelijks vroeger ter spraak gebrachte opschriften, in de Verslagen zullen uitgegeven worden, zal het bestuur der afdeeling oordeelen.

De heer van den Bergh beklaagt zich dat de bronnen voor onze geschiedenis, die buiten de grenzen van Nederland in archieven en bibliotheken gevonden worden nog onvolledig bekend zijn, en vermeldt een en ander dat elders bewaard wordt, bijv. te Brussel de acten van den Raad van beroerte, te Parijs eene rijke verzameling diplomatieke bescheiden, te Luxemburg bijdragen voor de geschiedenis van Nederland in de elfde, twaalfde en dertiende eeuw, te Londen in het Britsch Museum eene verzameling stukken ons land betreffende, te Berlijn een aantal brieven van de gemalin van den stadhouders Willem V uit 1787 over de gebeurtenissen in die dagen. Onder de Relazioni der Venetiaansche ambassadeurs aan hun senaat, worden er ook van gezanten hier te landen gevonden, die evenwel even weinig nieuws bevatten als de brieven van Suriano en anderen.

Aan deze mededeeling wordt nog een en ander toegevoegd door den heer Brill. De heer Acquoy geeft op dat het provinciaal archief te Arnhem een gedeelte bevat van de acten van den Raad van beroerte, betreffende Zalt-Bommel en de Bommelerwaard, de heer Land dat in 't Britsch Museum brieven zijn van Huygens, de heer de Hoop Scheffer deelt mede dat het archief te Frankfort aan den Oder rijk is aan stukken, betreffende de kerkhervorming in de Nederlanden.

Nadat de heer Boot op een atlas met merkwaardige voorstellingen van oude kunstwerken in de Hermitage te St. Petersburg, heden van daar ontvangen, de aandacht had gevestigd, en nadat de heer de Pinto bedankt was voor het door hem aangeboden exemplaar van den tweeden door hem verbeterden druk der Handleiding tot het Wetboek van Strafvordering, van zijn broeder mr. A. de Pinto, wordt de gewone vergadering gesloten om door eene buitengewone gevuld te worden.

DE PATHODIA VAN CONSTANTIJN HUYGENS.

MEDEDEELING VAN

J. P. N. L A N D.

In de vorige vergadering heeft ons medelid Prof. Jonckbloet met een woord gesproken van zijn voornemen om uit de brieven van Constantijn Huygens, in het bezit der Akademie, althans het een en ander uit te geven. Het ontbrak toen aan tijd om er meer van te zeggen, en alvast te berigten, dat hij uit den grooten voorraad reeds belangrijke bijdragen verzameld had voor de geschiedenis der toonkunst in de 17de eeuw; dat hij bovendien op het spoor was gekomen van muzikale compositiën van den dichter; en deze bouwstoffen onder mijne medewerking voor de pers gereed dacht te maken. Het bestuur der Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis heeft zich aanstonds bereid verklaard om de kosten der uitgave te dragen, die door de firma E. J. Brill met hare gewone zorg behartigd wordt.

Degenen die Huygens' eigen levensbeschrijving hebben ingezien, weten dat hij zich met ijver op de muziek heeft toegelegd, en niet alleen verscheidene instrumenten bespeelde, maar ook de compositie beoefende, waarvan hij de bewijzen gaf in enige Psalmen, die te Parijs gedrukt zijn.

Nog van der Straeten, in zijne bonte verzameling van aanteekeningen, getiteld *la Musique aux Pays-Bas*, beklaagt zich, dat men deze Psalmen van Huygens noch te Parijs, noch ergens anders heeft kunnen opsporen; en wij zouden omtrent de beteekenis van onzen dichter als toonkunstenaar nog lang in het onzekere verkeerd hebben, zoo niet de Kon.

Bibliotheek te 's Gravenhage een exemplaar van het gezochte werkje had bewaard. Dit te vermelden is hetzelfde als te zeggen, dat onze Dr. Campbell dat exemplaar sinds vele jaren kende, en het aanstonds voor den dag bragt toen hij Prof. Jonckbloet's plan vernam. Hij had er jaren geleden in den Navorscher over geschreven, waar het aan de aandacht van den volijverigen Dr. Heije bij toeval moet zijn ontgaan.

Eenige jaren geleden is een tweede exemplaar van een verkooping bij den boekhandelaar Beijers te Utrecht naar Brussel in de Kon. Bibliotheek van België gekomen. Het haagsche ligt hier ter tafel.

De titel luidt: *Pathodia Sacra, et Profana Occupati. Parisiis, Ex Officina Roberti Ballard, vni Regiae Musicae Typographi. M.DC.XLVII. Cum Privilegio Regis.*

Het is een verzameling van twintig latijnsche psalmen, twaalf italiaansche en zeven fransche »airs», zooals zij aan het hoofd der bladzijden genoemd worden.

De naam van Huygens staat nergens te lezen; alleen de opdragt aan Utricia Ogle in het latijn gesteld, is onderteekend *Constanter*, en de schrijver noemt zich »ad haec studia neque natus neque educatus», dus een dilettant van goeden huize.

In het latijn zijn ook de *Cautio* en het *Ad lectorem* aan het hoofd der beide afdeelingen gesteld; een titel in die taal was nog zoo vreemd niet: zelfs nog in 1709 gaf Elias Brunnenmüller te Amsterdam aan een muziekwerk zonder een enkelen latijnschen text den titel *Tabulae Musicae etc.*

Als proeve van boekdruk met fraaije vignetten zou de *Pathodia* een goede plaats op een tentoonstelling verdienen. Trouwens de drukker Robert Ballard kon zich ongestoord aan de volmaking zijner kunst wijden, daar hij zich mogt beroemen op een koninklijk privilegie van 1639, achter ons boekje afgedrukt, waarbij de muziekdruk en muziekhandel voor geheel Frankrijk uitsluitend in zijne handen werd gesteld. Ja ieder ander die zich verstoutte om karakters voor dergelijk werk te gieten, verbeurde zijn fabrikaat benevens een boete van zesduizend livres.

Wie zulk een uitgever koos, moest, al was hij een ijverig lid der hervormde kerk, zich spenen van zijn mogelijken lust

om, als weleer Goudimel of Claudio le Jeune, een protestantsche berijming der psalmen te volgen; hij was gebonden aan den roomschen bijbel. Vandaar zijne Psalmen in het latijn der Vulgata, waartegen hij anders zeker zijne letterkundige bedenkingen heeft gehad, als waar de »jongeling" *adolescentior* (Ps. 118=119, vs. 9) of de »speeltuigen" *vasa Psalmi* (Ps. 70=71, vs. 9) moesten heeten.

De italiaansche en fransche texten zijn vol hoofsche galanterie, en keurig gedicht in den smaak dier dagen, haast te goed om ze zelfs aan een talentvol vreemdeling, als onze Hollander dan toch was, te durven toeschrijven. Opmerking verdient de verontschuldiging, waarmede hij deze wereldsche zangen inleidt (fol. 24 recto): »Hij die den regtvaardige »zevenmaal des daags vergeving schenkt, pleegt aan hen die »naar den hemel trachten eenigen aardschen droesem ten »goede te houden. Deze stukjes hebben weinig te beteekenen, »hetgeen van de meeste menschelijke dingen geldt; doch on-»reins en ergerlijks zal men er niet in vinden". Volgens onze begrippen is er niettemin één stukje, dat meer aan dorperlijke dan aan hoofsche minnarij doet denken; wie echter bekend is met hetgeen nog geen volle eeuw vroeger in de chansons van Orlando, Sweelinck en andere deftige meesters geduld werd, zal zich daar niet aan stoeten.

De soort der muzikale compositie wordt uitgedrukt door het nieuw gesmede woord *Pathodia*. Of dit een femininum dan een neutrum plurale moet verbeelden, blijkt niet; wel, dat op het weergeven van gemoedsbewegingen de nadruk wordt gelegd. En hierdoor toont zich Huygens al dadelijk een kind van zijn tijd. Hij sluit zich aan bij de beweging, die reeds voor het begin der eeuw voornamelijk van de casa de' Bardi te Florence, van Doni en de zijnen was uitgegaan, en die hier te lande ook in den roomschen priester Jo. Albr. Bau met zijne *musica flexanima* een warmen voorstander vond.

De zaak komt hierop neer. Onze nieuwere europaesche muziek heeft tweeerlei wortel: het volkslied, dat allereerst bij den dans, op weg of bij het handwerk werd gezongen, en het gregoriaansche kerkgezang. Bij het eerste staat de gelijkmatige beweging op den voorgrond, en wordt de ge-

moedsstemming slechts in het algemeen aangeduid; bij het andere legt men zich toe op verhoogde uitdrukking van hetgeen de gewijde text te verstaan geeft, en stoort zich aan rhythmus niet meer dan een redenaar dat doet. In den loop der geschiedenis is het een met het ander op verschillende wijzen verbonden, en heeft kunstwerken opgeleverd van zeer uiteenloopenden aard. Zoo was men door de samenwerking van twee en meer zangers in de kerk reeds vroeg op het denkbeeld gekomen om hen verschillende toonreeksen te doen zingen: eerst in gelijkblijvende intervallen, daarna in meer onafhankelijke beweging, waarvoor men de uitdrukking *discantare* (*déchanter*) bezigde. Eenmaal gewoon om twee of meer melodiën tegelijk te hooren, bedacht men, reeds zelfstandig bestaande zangwijzen door rekken en verkorten der noten voor elkaander pasklaar te maken, zoodat zij te zamen een harmonisch geheel vormden. Het schijnt een dwaasheid, wereldsche liederen en daarbij nog een gregoriaansch gezang op deze wijze tot een verbond te dwingen; doch juist de tallooze moeijelikheden, die men daarbij ontmoette, scherpten het vindingrijk vernuft en bevruichten de phantasie der echte meesters. De oude nederlandsche school heeft zich in dezen onsterfelijk gemaakt, en den vasten grond gelegd voor al het weten en kunnen, dat wij in Palestrina, Sweelinck, Bach, ja Beethoven met eerbied genieten.

In de zestiende eeuw werd van hare rusteloze beoefening van het meerstemmige gezang de laatste rijpe vrucht geplukt, zoo te Rome en Venetië als in de zuidelijke en noordelijke Nederlanden. In Duitschland, Frankrijk en Engeland sloten begaafde kweekelingen zich bij de toongevende natien aan. Met verbazing verdiept men zich in den schat van motetten en madrigalen, d. i. kerkelijke en wereldlijke zangwerken, die bij de eerste meesters van geniale heerschappij over den vorm, en bij de minsten der broederen nog van de degelijkste school getuigt. Doch op den hoogsten bloei van een kunstvorm volgt geregeld uitputting en reactie; zoo ook hier.

Natuurlijk moest bij de bijzondere eischen der veelstemmige muziek de verstaanbaarheid en juiste declamatie der

textwoorden telkens tekort komen. Nu werd juist op dit punt de aandacht bij vernieuwing gevestigd door de herleving der letteren, de hernieuwde kennismaking met de theoriën der klassieke oudheid, en aan den anderen kant door de strengere opvatting van den kerkdienst en het gewijde woord. Het woord stond meer dan vroeger op zijn regt; en daarom kwam men tot de monodie, het sologezang terug. Evenwel met een belangrijke wijziging. Reeds had men geleerd, waar een motet of madrigaal bij gebrek van zangers niet volledig bezet kon worden, desnoeds eene enkele stem daarvan door een zanger te doen voordragen, en het overige door instrumenten uit te drukken. Van dien kant was het solo met begeleiding voorbereid, hoewel bij den gelijken rang der stemmen, waarop de componist gerekend had, het sterker uitkomen van éene harer weinig voldoen kon. Iets anders was het wanneer men het geheele kunstwerk opzettelijk daarnaar inrichtte; en dit ondernamen vooral de Florentijnen omstreeks 1600. Een alleenspraak, een gesprek tusschen twee, een tooneel tusschen verscheidene personen, ontleende aan den zang een versterkte en veredelde uitdrukking, waarbij de instrumenten een ondergeschikte rol vervulden. Op dit moderne gezang oefende, gelijk te verwachten viel, zoowel het gregoriaansche als het volkslied vernieuwden invloed; het ene leidde tot het recitatief, het andere tot de aria. Het derde element onzer operas en oratoriën, het meerstemmige koor, stamt, onder inwerking dier nieuwe elementen, van de motetten en madrigalen af.

Hoe zelfstandig onze Huygens aan deze beweging deelnam, leert ons een brief van den kapelmeester van Lodewijk XIII, *le sieur Gobert*; welk belangrijk document in afschrift vóor in dit exemplaar der Pathodia bewaard is gebleven. »Je vous diray», schrijft hij den 26ste Jan. 1655, dus bijna acht jaren na de uitgave, »que les recitatifs commencent depuis deux ou trois ans destre estimez icy, aussy bien que les oeuvres à trois ou quatre parties, ce n'est pourtant que depuis les Italiens y sont venus, et que leurs Majestez y ont donné leur approbation...” Hetgeen »Monsieur de Zuylichem» schreef, was dus geen modeartikel, maar

eene muziek waarmede hij den smaak der Parijzenaars ettelijke jaren vooruit was. En wat meer betekent, hij verdient den lof waarmede dezelfde voorname kunstenaar reeds vóor de uitgave gewaagd had van zijne »beaux pseaumes, pleins »de belles chordes et beaux chants, avec belle expression et »scansion de la lettre, où les dissonances sont parfaitement »bien recherchées et employées". Het is waar, dat hij somtijds, zoo goed als Bach, Haydn en duizend anderen, werk maakt van het schilderen in tonen. Bij *exaltans* (fol. 4 r.) gaat de melodie naar boven, bij *descendentibus* (6 r.) naar beneden; het *de profundis* (19 v.) begint in de lage tonen; op *furor* (4 v.) komt een hevige beweging in den zang; op *dilataverunt* een reeks van lange noten; bij *quaere* (18r.) dwaalt de stem als zoekende rond; het woord *so-spirando* (34 r.) wordt door een pause afgebroken; en tweemaal begint de zanger (39 r.), als aarzelend, de zware beschuldiging, »*man- manqué de foy*». Gedurig wisselen drie en vierdeelige maat met elkaar af; hetgeen trouwens reeds in het volkslied, als in het oude Wilhelmus, voorkomt. Doch Huygens maakt van zulke dingen niet, als een stijve theoricus, een doorgaand en werktuigelijk gebruik. Zijne muziek is niet in koelen bloede bij elkaar gezocht, maar zangrijk en treffend van uitdrukking; in hare korte ontboezemingen het uitvloeisel van waren kunstzin. Er is verheffing in de psalmen, schalksheid in de *risposta dalla finestra* die op de hartstogtelijke *serenata* terugslaat, en al de statige teederheid der sarabande in de Fransche *serenade* aan het einde.

De stukjes zijn alle van kleinen omvang; uit een psalm neemt hij enkele verzen; de »airs» zijn van eene of twee strophes; en dit bewijst mede voor 's mans degelijke vorming. Zijne inspiratie is echt, doch van korten adem; om in een grooter werk de eenheid te bewaren, had hij rijker gaven moeten bezitten dan zijn juiste smaak hem betuigde dat hij ter beschikking had. Doch dan ook zou zijn genius hem geen rust hebben gelaten; hij had nog hooger school gezocht, en het nageslacht had hem misschien nog meer als toondichter dan als poëet en staatsman leeren roemen.

Wat eindelijk den vorm aangaat, waarin zijne muzikale proeven zijn opgeteekend, meene men niet, dat de heden-daagsche kunstvriend er dadelijk uit leert wat hij ter vol-doende uitvoering noodig heeft. Vooreerst is van de bege-leiding enkel de grondbas, met hier en daar een paar cijfers, opgeschreven; alleen de ervaren practicus ziet aanstonds wat daarbij behoort. Vervolgens ontbreekt het niet alleen aan maatstrepes, die men gemakkelijk invult, en zijn de sleutels slechts bij uitzondering nog heden in dagelijksch gebruik, — maar de toonsoort wordt anders uitgedrakt dan wij het gewoon zijn. Bij ons wordt de toonladder van C onder-steld, en waar men een andere behoeft, een aantal verhoo-gingen of verlagingen voor aan den balk geschreven. Huygens schrijft, volgens het gebruik van zijn tijd, alles als in C, of met een enkele mol als voortekenning, als in F, en plaatst dan op de vierde of vijfde lijn de letter der noot, die hij voor de daar staande in de plaats gesteld wil hebben; d. i. hij verlangt een transpositie voor het geheele stuk van een quint, een kleine of groote terns, of zelfs een kleine secunde. Om dus het werk toegankelijker te maken, hebben wij besloten, alwat Huygens opteekent, niet meer en niet minder, in het thans meest gebruikelijke muziekschrift over te brengen; aan welk besluit reeds uitvoering is gegeven.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 10^{den} OCTOBER 1881.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
M. DE VRIES, J. DIRKS, G. DE VRIES AZ., W. C. MEES, N. BEETS,
R. J. FRUIN, S. A. NABER, J. A. FRUIN, H. VAN HERWERDEN,
J. G. DE HOOP SCHEFFER, J. P. N. LAND, M. F. A. G. CAMPBELL,
P. DE JONG, C. VOSMAER, J. G. R. ACQUOY, J. HABETS en
J. C. G. BOOT, secretaris.

De heer Borret heeft bericht gezonden dat hij door ambtsbezigheden verhinderd wordt de zitting bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en vastgesteld.

De secretaris deelt mede dat de heer Kern voornemens is over de Koetei-inscriptien weldra eene bijdrage te leveren, waarbij dan de afbeeldingen der facsimilés gevoegd zullen worden.

De heer Habets leest eene verhandeling over de mansiones of posthalten op de Romeinsche heerbaan van Tongeren over Maastricht naar Nijmegen. De spreker heeft de opgaven van de kaart van Peutinger op de plaatsen onderzocht en

bevonden dat die weg van Smeermaas tot Cuyck nog grootendeels bestaat, en dat vele oude voorwerpen bij Mulhem, Heel, Blerick en Cuyck gevonden het waarschijnlijk maken dat men in die plaatsen de statien Feresne, Catualium, Bleriacum en Ceuclum moet zoeken. Ook dè afstanden komen met de op de kaart aangetekende vrij wel overeen. De spreker biedt zijn stuk aan voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer Land vertoont en bespreekt vier drukken van Spinoza's Tractatus Theologico-Politicus, allen volgens de titels in 1670 te Hamburg bij Hendrik Künraht (Künrath) uitgegeven. Hij bewijst met een aantal varianten dat de uitgaven B, C en D latere drukken zijn van de zeer zeldzame editio princeps A, de beste van allen. Het eenigst bekende exemplaar van A, toebehoorend aan de Wallenrodttsche bibliotheek te Koningsbergen is door Spinoza den 23^{en} Juli 1676 aan J. S. Klefmann vereerd en bevat eenige eigenhandige aanteekeningen van den schrijver. De spreker zoekt eene verklaring te geven der redenen, die tot het nadrukken van het werk met hetzelfde jaartal geleid hebben. Hij biedt zijne bijdrage aan voor de Verslagen der Afdeeling.

De heer Dirks biedt N°. XXVI van zijn Penningkundig Repertorium en den onlangs uitgegeven Catalogus van het Museum van het Friesch genootschap te Leeuwarden voor de boekerij aan. Hij deelt daarbij mede welke gedeelten van het Museum nog moeten beschreven worden en geeft een kort overzicht van hetgeen daar gevonden wordt. Hij vestigt in het bijzonder de aandacht op de Geologische verzameling, bijeengebracht, geschenken en beschreven door den heer J. J. Bruinsma en op de zich daaraan aansluitende verzameling van Friesche oudheden vóór het jaar 900, beschreven en ingedeeld door Dr. W. Pleijte. Dit gedeelte is in Augustus ll. onderzocht door den heer L. Pigorini, Directeur van het praehistorisch Museum en Hoogleeraar in dø praehistorische

archaeologie aan de Universiteit te Rome, die zijne onverdeelde goedkeuring over de rangschikking dier talrijke voorwerpen te kennen gaf. Hij was naar Friesland gekomen om de terpen aldaar te zien en die te vergelijken met de Terramaren in Noord-Italië, vooral om te onderzoeken, of zich in die terpen ook sporen voordoen van paalwoningen. Ten dien einde bezocht hij met den heer Dirks de hooge terp van Aalsum bij Dockum, aan de Paesens zeer nabij diens uitwatering in de Wadden gelegen. Deze leverde onmiskenbare sporen van paalwoningen op. De heer Pigorini zou deze ontdekking op het Internationaal Geographisch Congres in September te Venetië te houden mededeelen. Eindelijk vestigde de spreker de aandacht op de twee Hindelooper kamers in het Museum en noodigde de leden tot een bezoek uit.

Door den heer Beets wordt aangeboden namens de Utrechtse Zendingsvereeniging een exemplaar van het Evangelie van Mattheus vertaald in de Noefoorsche taal door J. L. van Hasselt, Utrecht 1881.

Daar niemand verder het woord vraagt en de tijd bijna verstrekken is, sluit de voorzitter de vergadering.

OVER DE LIGGING DER POST-STATIËN OP DE ROMEINSCHE HEERBAAN VAN TONGEREN NAAR NIJMEGEN.

BIJDRAGE VAN

J. H A B E T S.

Een der nuttigste en belangrijkste instellingen bij de oude Romeinen was ongetwijfeld het aanleggen van steen- en kiezelenwegen. Deze spreidden, als een net, hunne vertakkingen uit over Italië, over de provinciën en over de verste koloniën. Niet alleen het leger en de ambtenaren van den staat, maar ook ieder privaatman kon gebruik maken van dit middel van vervoer, ten einde zich met gemak te begeven naar alle punten van het romeinsche rijk. Zoo ook werden alle bewoners van dit rijk met Rome verbonden.

Het aanleggen der eerste romeinsche kunstwegen in Gallië en Germanië wordt toegeschreven aan keizer Augustus en diens schoonzoon Agrippa. Hunne opvolgers hebben die wegen gedurig verbeterd en verder uitgebreid. Tot het aanleggen er van gebruikte men, bij voorkeur, de soldaten des legers, het gemeene volk der provinciën, de slaven, de krijgsgevangenen en de galeiboeven. Deze arbeiders werden aangevoerd door bouwkundigen en ingenieurs, en bijgestaan door metselaars, steenhouwers en timmerlieden.

Langs deze wegen rezen steden, dorpen, landgoederen en boerenhutten als uit den grond op; mijlpalen werden in den bodem gevestigd, en steeneu trappen, op bepaalde afstanden, tot het op- en afstijgen der ruiters van hunne paarden, angebracht. Ofschoon, zoo als wij zeiden, deze wegen door iedereen konden gebruikt worden, waren zij echter inzonder-

heid bestemd tot het gebruik der posterijen en van het leger. Dit laatste kon er zich met paarden en tros gemakkelijk op bewegen; de levensmiddelen en het krijgsmateriaal werden er met spoed en gemak vervoerd. De estafetten en postillons, die brieven naar of van Rome brachten, reden er op en neder. Suetonius bericht ons, dat keizer Augustus den paardenpostdienst en het postkarretje zou ingevoerd hebben en dat men vóór dien tijd doorgaans loopboden bezigde.

Tot gerief van de post en van het leger werden langs de wegen ook statiën met woonhuis en stallingen (*mansiones, mutationes*) aangelegd. Daar konden de boden en het personeel der post geherbergd worden; daar ook stonden versche paarden gereed om de vermoede af te lossen. Volgens Berger legde een romeinsche paardenpost dagelijks een weg af van tien dagen gaans. In deze staties hielden de postmeesters open hof, niet alleen voor de postboden maar ook voor 't reizend publiek en de soldaten op marsch. Daar deze *stationes* gewoonlijk ver van elkaar verwijderd lagen, waren zij zoo ingericht dat men er overnachten kon. De mannen, die aan het hoofd eener mansio stonden, werden *mancipes* of *praepositi mansionum* genoemd.

De bekende reiskaart van Peutinger, waarop men de voor-naamste wegen uit het romeinsch tijdperk getekend vindt, verdeelt de pleisterplaatsen voor het reizend publiek in *civitates, mansiones* en *mutationes*. Op deze kaart worden de *civitates* en de voornaamste *mansiones* met een teeken aangeduid, hetwelk veel gelijkt op twee naast elkaar geplaatste schilderhuisjes, met spitse daken gedekt. De eenvoudige halten en kleinere statiën zijn door geen teeken, maar enkel door den naam der plaats, gevolgd van het afstandscijfer der naastbijgelegen statie, gekenmerkt.

Op dat gedeelte der Peutinger'sche kaart, waarop België en ons vaderland staan vermeld, zijn de afstanden door gallische leugae en niet door romeinsche mijlen uitgedrukt. Deze leugae waren trouwens de gewone afstandsuren in dit gedeelte van 't romeinsche rijk, zoo als blijkt uit het Reisboek van Antoninus, uit de geschiedenis van Ammianus Marcellinus, uit Jornandes en anderen. De leuga stond gelijk

met ander halve romeinsche mijl, of 2222 meter, 'tgeen overeenstemt met ongeveer vier-en-twintig minuten gaans. Wij gebruiken dan ook deze maat bij het onderzoek naar de afstanden, die in het onderhavig opstel voorkomen.

Verreweg de meeste dezer mansiones en mutationes waren aangelegd met het oog op het gemak van den reiziger of voor den dienst van den weg, maar niet ten voordeele of tot gemak van de bewoners der omstreken. Vandaar dat men statiën aantreft in kleine dorpen of in woeste en onbewoonde plaatsen.

Wij hebben ons voorgenomen de halten van een dier wegen, namelijk die van Tongeren op Nijmegen, te bespreken.

Tongeren, zooals Plinius ons leert (Hist. nat. XXXI, 2.) was eene civitas in 't bezit van ijzerhoudende mineraalwateren. Op de kaart van Peutinger staat deze stad onder den naam van *Aduaca* vermeld, welke echter niet verwisseld moet worden met het bekende oppidum *Aduatucorum* door Caesar beschreven (de B. G. II, 29) en waarvan de ligging hoogstwaarschijnlijk te Fallise, in de provincie Namen, moet gezocht worden.

De statiën van den weg, die te Tongeren ziju begin en te Nijmegen zjn einde neemt, zijn tot nutoe alleen uit gissingen bekend en, voor zoover wij weten, nooit het onderwerp eener speciale studie geweest. Vandaar dat het gevoelen over dit punt bij de meeste schrijvers zoo uiteenloopend is. Wij hebben boven velen 't voorrecht genoten van de meeste dezer statiën *in loco* te kunnen opsporen, daar wij in hare nabijheid gewoond hebben. Wij beroepen ons dus op autopsie en eigen ondervinding.

De statiën van dezen weg worden op de kaart van Peutinger volgenderwijs vermeld: Van *Aduaca* of Tongeren tot

<i>Feresne</i> , afstand	XVI	leugae	of	35,552	meter.
Van daar tot <i>Catualium</i>	XIIII	>	>	31,108	>
» » » <i>Blariacum</i>	XII	>	>	26,664	>
» » » <i>Ceuclum</i>	XXII	>	>	48,884	>
» » » <i>Neomagus</i>	III	>	>	6,666	>

Totaal LXVII leugae of 148,874 meter.

De afstand van Tongeren tot Nijmegen is dus volgens de kaart van Peutinger 67 leugae of ongeveer 149 kilometer. Nemen wij nu de kaart van Linburg ter hand en volgen wij de oude romeische heerbaan van Tongeren over Maastricht, Eysden, Maaseyck, Heel, Kessel, Blerick, Lottum en Geistereen, langs den linker oever der Maas, en trekken wij die rivier over bij Cuyck, om zoo te Nijmegen te komen, dan vinden wij:

Van Tongeren tot Maastricht	17 kilom.
Van Maastricht tot Nijmegen, in rekening bren- gende de buigingen der heerbaan	136 >
Totaal . . .	153 kilom.

Is deze berekening juist, dan bevinden zich in de afstands-cijfers der kaart van Peutinger geene merkbare fouten, indien wij die van Cuyck naar Nijmegen uitzonderen, waaraan, zoo als wij later zullen zien, iets haperen moet.

De weg naar Nijmegen was niet van zulk een groot gewicht als die van Tongeren naar Keulen over Coriovallum en Gulik. Deze laatste immers vormde de grooteader van vervoer naar 't noorden van Duitschland en was de bron van vele zijwegen. Die van Nijmegen nu was zulk een zijweg, aangelegd voor de reizigers, die zich van Tongeren rechtstreeks naar 't land der Batavieren begaven en niet genegen waren een omweg te maken over Coriovallum en Castra Vetera. Daar tevens de reizigers, die onzen weg volgden, tot in de nabijheid van Nijmegen op den linker Maasoever bleven, was deze voor hen, in een tijd van voortdurende invalen der Germanen en barbaren, veel veiliger dan andere. Eindelijk was deze weg, ook uit een strategisch oogpunt beschouwd, niet zonder beteekenis. Het krijgsvolk immers kon nu de overgangen der Maas en de waadbare plaatsen snel en gemakkelijk bezetten en de scheepvaart op voldoende wijs beschermen.

De Nijmeegsche heer- en postbaan nam eigenlijk te Maastricht of in den omtrek haren aanvang; want van Tongeren tot in de nabijheid der Maas volgde de reiziger op Nijmegen

de veertig voet breede heerbaan van Tongeren naar Keulen. Hij deed dit zonder een merkelijken omweg te maken — wel één der redenen, waarom de samensteller der kaart van Peutinger Tongeren en niet Pons Mosae als uitgangspunt der Nijmeegsche baan zal gekozen hebben.

De groote heerbaan van Tongeren op Keulen liep over Bloer, Berg bij Tongeren, Millen, Herderen, Riempst, Montenaken en Oudvroenhoven, om zich te Maastricht met de Nijmeegsche baan te vereenigen. Deze volgde dan op korte afstand den linker Maasoever in de richting van Smeermaas. De reiziger echter die van Tongeren naar Nijmegen wilde en te Maastricht geene zaken had te verrichten, kon te Oudvroenhoven, bij de tegenwoordige Belgische grens een diverticulum over 't gehucht Cauberg volgen. Hij kwam dan te Smeermaas op de heerbaan en spaarde zoodoende een half uur gaans uit. Te Cauberg werden door ons de grondvesten eener romeinsche woning en te Smeermaas grafurnen gevonden. De romeinsche baan vormt er een zwaren dijk, met een laag kiezel van ongeveer 0,30 m. bedekt.

Van Smeermaas tot Cuyck hestaat deze baan nog voor 't grootste gedeelte; 't is eene oude weg, hier eens overdreven breed en ginds weer smal als een veldweg, eene rechte lijn volgende zooveel als mogelijk, maar zich toch voegende naar de krommingen der Maas, wier oever hij nimmer verlaat. Te Smeermaas heet hij de Oude-Steenstraat, te Hocht en achter Neerharen de Oude Heerbaan. In dit laatste dorp zijn meermalen romeinsche voorwerpen gevonden; onder andere een zilveren schenkkan bij 't graven van 't kanaal de Zuid-Willemsvaart in 1827 ¹⁾) en eenige grafurnen in eene weide tegenover de kerk in 1863 ²⁾). Persoonlijk ontdekten wij in 1880 tusschen Neerharen en Reekhemi de grondvesten eener romeinsche huizing naast den weg. Dit laatste dorp voorbij wandelende komen wij over Mechelen te Vucht, waar de heerbaan het kanaal overschrijdt en ons voert naar Eys-

¹⁾ C. Leemans, Romeinsche Oudheden te Maastricht, p. 69.

²⁾ Publ. etc. du Limbourg II, p. 243.

den, waar meermalen voorwerpen uit het romeinsch tijdperk zijn aan het licht gekomen.

In den omtrek van dit dorp hebben de meeste geleerden de aanwezigheid der poststatié Feresne gezocht. Bertz, Clu vier en Katanicsich plaatsen die te Maaseyck, D'Anville te Reekhem en Walkenaer te Eysden zelf; voor Dilisen verklaart zich Lapie, voor Stockhem Uckert, voor Luidt de Heer Leemans alsmede Desjardins en de schrijvers der »Commission pour la carte des Gaules.“¹⁾

Volgens de kaart van Peutinger is Feresne XIII leugae van Catualium en XVI leugae van Tongeren verwijderd. Opmerkenswaardig mogen we de omstandigheid noemen, dat Tongeren op het kruispunt van drie wegen liggende zich op gelijken afstand van hare drie naaste statiën, Cariovallum, Pernacum en Feresne, bevindt. Zulks pleit dunkt ons voor de echtheid onzer cijfers. Feresne bevindt zich alzoo, gelijk de overige twee statiën, van Tongeren verwijderd XVI leugae of 35,552 meter, die gelijk staan met 35 en een halven kilometer. Wanneer wij deze cijfers als juist aannemen en onzen weg in al zijne buigingen nagaan, dan krijgen wij:

van Tongeren tot Pons Mosae 17 kil.

van Maastricht verder op in de richting van Nijmegen 18 $\frac{1}{2}$ »

te zamen. 35 $\frac{1}{2}$ kil.

Deze afstand brengt ons juist te Mulhem, een klein gehuchtje tusschen Eysden en Lanklaer.

In 1867 hebben wij te dezer plaats met den heer Schuemans, president van het hof van appel te Luik, enige opdelvingen op kosten der Belgische regeering bewerkstelligd, en wij meenen overblijfsels der statie van Feresne gevonden te hebben. Ter plaatse, genaamd het Panneschop, dáár waar de romeinsche baan voor de tweede keer het kanaal overschrijdt, stuitten wij op talrijke fondementen van een ro-

¹⁾ Al deze schrijvers vindt men aangehaald bij Desjardins: La table de Peutinger d'après l'original. Parijs 1869, p. 12.

meinsch gebouw, dat nog al uitgestrekt scheen geweest te zijn. Maar ongelukkig kon het onderzoek niet naar behooren plaats hebben, omdat een gedeelte daarvan was gelegen onder den dijk der Zuid-Willemsvaart. Een ander gedeelte was vernield door 't bouwen eener romaansche kapel, die er langs den weg gestaan heeft.

Twintig passen verder, in de richting van Lanklaer, vonden wij de grondvesten van een ander romeinsch gebouw, vormende eenen langwerpigen vierhoek en bestaande uit Maastrichtsche mergelstenen, in klein verband gemetseld. Dit gebouw was door brand vernield, zoo als wij konden opmaken uit den toestand, waarin de puinen verkeerden. Wij vonden er eene menigte houtskool, roodverbrande bouwstenen, verbrande granen, ijzeren spijkers, een brokstuk van eene zuil in wit marmer, een groote menigte *tegulae* en *imbrices*, potscherven van grof en fijn aardewerk, en daaronder een van Samische aarde met het gebroken merk MIS..; twee stukken van molenstenen van Andernachschen tras en meer andere voorwerpen, te veel om op te noemen.

De bovengemelde kapel werd in 1827, tijdens het aanleggen van de Zuid-Willemsvaart, afgebroken. Hare fondeeringen zijn door ons onderzocht. Zij vormde een langwerpige vierhoek, breed 10,30 en lang 12 meters, waaraan eene kleine absis gebouwd was om 't koor te vormen. De gewelven werden gedragen door vier kolommen. Hare richting was: 't koor naar 't oosten. De muren van 't schip waren gebouwd uit steenen van verschillende herkomst; men vond er keistenen, mergel in middelmatige en kleine blokjes, Eifelschen tufsteen en romeinsche tegels. De metselaars hadden alzoo bij hunnen arbeid de puinen van de aangrenzende romeinsche gebouwen benuttigd. Zulks was echter niet het geval met het kleine koortje. Dit gebouwtje, vijf meter breed en 3.50 lang, bestond uit metselwerk, gelijk aan dat der romeinsche villa's in 't zuiden van Limburg. De muren waren 0.40 m. dik en opgetrokken, met kleine, driehoekige of liever tandvormige blokjes van harden mergel, genomen uit de bovenste laag der groef. De bergwerkers noemen zulken steen Heerd- of Krouwberger. De

gapingen die deze driehoekjes binnen in den muur lieten, waren aangevuld door een soort van cement, bestaande uit kalk en fijnen kiezel. Wij hadden dus hier te doen met eene romeinsche constructie 'T waren hoogstwaarschijnlijk de overblijfsels van een klein heidensch tempeltje of cella, dat later, bij de invoering van 't Christendom, in een kerkje is herschapen en aan den H. Joannes den Dooper werd toegewijd. Zulke veranderingen in de bestemming der godgewijde gebouwen hebben ook elders plaats gehad. Wij wijzen hier alleen op 't geen men verhaalt van verscheidene kerken te Rome, van den Dom van Keulen, de kerk van O. L. Vrouw te Maastricht, de kapel van 't Valkenhof te Nijmegen, en meer andere, die de plaats schijnen ingenomen te hebben van heidensche tempels.

In en bij gemelde kapel werden gevonden een groot aantal platte en kromme dak- en vloertegels, ronde en vierkantige schijfjes van hypocausten, en andere terracotten; verder een lanspunt en een aantal ijzeren spijkers.

Melden wij nog, dat er dicht bij deze gebouwen twee tonputten bestaande uit houten duigen zijn gevonden, gelijk aan die welke door wijlen den heer Jansen zijn beschreven in het tiende deel der Verslagen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen. Al deze overblijfsels schijnen voort te komen van de aloude statie van Feresne, die door brand is vernield.

Van Mulhem tot Lanklaer volgt de heerbaan den rechteroever van het kanaal, doorsnijdt verder de gemeenten Dilsen, Rotheim, Heppeuert en Maaseyck. Te Aldeneijk vond men in Januari 1881 romeinsche grafurnen in hare nabijheid. Bij Ophoven overschrijdt zij den provincialen steenweg, loopt over Geistingen, laat Kessenich aan de rechterhand en verschijnt te Ittervoort, ter plaatse genaamd de Borg, op Nederlandsch grondgebied. De kapel van Thorne aan de Linden voorbijloopend, neemt zij hare richting op Panheel om zoo te geraken te Heel, waar wij de tweede statie, die van *Catualium* hebben op te sporen.

Catualium, is volgens de kaart van Peutinger XII leugae van *Blariacum* en XIII leugae van Feresne verwijderd.

Deze statie is het tegenwoordig dorp Kessel aan de Maas volgens Cluvier en d'Anville, Beegden volgens de »Commission de la Carte de la Gaule», Horne volgens Walkenaer en Schayes, Weert volgens Lapie, en Halen volgens Uckert¹).

Wijlen de Heer Janssen, van zijnen kant, heeft de ligging der statie van Catualium meenen te ontdekken te Melenburg, bij Halen, waar hij in 1848 en 1849 in gezelschap van wijlen den Heer notaris Guillon een onderzoek heeft ingesteld in de grondvesten van romeinsche gebouwen, die aldaar gelegen hebben. Hij bouwde zijne gissing voornamelijk op de genoegzame gelijkluidendheid van den naam Catualium met dien van het naast bij gelegen dorp Halen²). Wij zelven hebben ons vroeger wel eens vergist met eene dergelijke afleiding. Wij zochten namelijk de ligging van Catualium te Kessenich, omdat deze plaats in de handvesten der vroegste middeneeuwen voorkomt onder den naam van Casallum en later onder dien van Casellum en Gassenich. De naam van Casallum dacht ons eene verbastering te wezen van Catualium. Maar wij zijn teruggekomen van deze nutteloze nasporingen, en wij achten het voorzichtiger streng vast te houden aan de afstandcijfers van de reiskaart.

Catualium is, zoo als wij even zeiden, veertien leugen of 31,108 meters, iets meer aldus dan 31 mijlen van Feresne verwijderd. Dit is ook de afstand van Mulhem bij Eijsden tot Heel. Onze metingen voeren ons de kerk van dit laatste dorp voorbij naar den kant van Beegden. De kaart van Peutinger leert ons verder dat de statie Blaricum XII leugae is verwijderd van Catualium, 't geen zoo als wij later zullen zien, de afstand is van Heel tot Blerick. Maken wij nu de proef op de som, dan zullen wij al dadelijk ontvinden, dat wij te Heel op klassieken bodem staan. Ons onderzoek berust dus niet enkel op cijfers, die bij opmetin-

¹) Deze schrijvers zijn aangehaald bij Desjardins: La table de Peutinger p. 12.

²) Memorie over de opdelingen van Melenburg gezonden aan 't Ministerie van binnen! zaken.

gen van verre afstanden wel eens kunnen falen, maar tevens op een gelukkig onderzoek ter plaatse.

Dat de gemeente Heel als eene vonstplaats van velerlei oudheden beschouwd werd, was reeds bij onze voorouders uit de 17de eeuw bekend. De Luiksche Kanonik van den Berch, die in 1640 aldaar een bezoek bracht bij den pastoor Godfried van Hede, schrijft in zijn ongedrukt werk over de Luiksche geschiedenis, berustende onder N°. 188, in de Universiteitsbibliotheek te Luik, het volgende: »Heel en français Héleine, en latin Helena est un village au de là (lees: en de ça) de Hornes, seigneurie appartenante à l'église de Liége. L'illustre maison des anciens Baumélia de Horion a illec un beau corps de logis, avec fossés et bons biens et beaux héritages aux environs, et entre aultres pièces une isle dans la Meuse très playsante, contenant cent bonniers ou environ, et augmentant d'an en an, le fond de terrain estant si gras de lui-même qu'il n'a que faire d'être fumé, et néanmoins donne fors grains à foison tous les ans. La plus grande partie est prairie.

» Au village de Heel se retiennent de très belles antiquités, dont Madame Marguérite baronne de Horion, délaissée de feu Illme Guillaume baron de Horion, mort le 26 Juin 1640, m'a fait présent de plusieurs pièces d'antiquités, d'une bouteille de verre, très gentille, à une oreille, carrée. Item d'une jatte ou gobelet en dedans marqué au milieu. Item une médaille parfaitement antique, portante du costé de la tête l'inscription suivante: CAESAR DIVI DOMITIANUS CONSUL et à l'autre: PRINCEPS JUVENTUTIS. Le pasteur du lieu m'en a donné deux, l'une d'argent que je n'ay pu reconnoistre pour les lettres fort usées; mais au milieu se voit parfaitement: MAXIM. L'autre est de bronze et se lit, du costé de la tête: LUCILLA, mais est fort usée. Il en est venu d'autres, et un où est escript *Heel*, comme il m'a dict, et sont asservies au dict Heel. On en a trouvé souvent en terre, tant en argent qu'en bronze qui sont par ignorance perdues et jetées, comme ai appris de plusieurs.

» Le plus admirable est du mesme lieu, que le village de Heel s'appelle après *Helena*, ce qu'ils ont par tradition, et

est d'autant plus croyable qu'on a trouvé en terre une statue de marbre blanc, très fin, qu'on a tiré au jour, et est encore ce 15 Avril 1640 gisante sur le réal chemin, mais fort disrompue, car on y voit les cuisses d'en haut jusqu'aux chevilles, d'une mesme pièce de la haulteur de six pièces un poulce et demi, qui est d'une dame pour estre tout son corps voillée comme les dames romaines. On tient pour certain que le reste de la statue est encore en terre."

Ook de geschiedschrijver van het voormalig bisdom Roermond, die in 1719 zijne *Historia ecclesiastica ducatus Gelriae* in het licht zond, spreekt van dit marmeren standbeeld, als ook van romeinsche voorwerpen aldaar aanwezig en van den hoogen ouderdom van dit dorp: »Dat de aloude bewoners van Gelderland en van de Maasboorden afgodsbeelden vereerd hebben, leeren ons — zegt hij — de brokstukken van een groot beeld van wit marmer, 'twelk men aantreft te Heel, twee uren beneden Roermond; deze plaats schijnen de oude bewoners van den omtrek druk bezocht te hebben, om er hunne godsdiensplichten te verrichten; want de overlevering verhaalt, dat er verscheidene goden werden vereerd, onder anderen Pan, de god der herders, en Apollo. Tot het kerspel Heel behooren inderdaad twee buurten, waarvan 't een Pan-Heel, in een boschrijke streek gelegen, en 't ander Poll wordt genoemd. In 't eerste zou Pan en in het tweede Apollo vereerd zijn geweest. Vandaar hun tegenwoordige naam. Het volk verhaalt dat Heel zelve zijn naam zou hebben ontleend van de godin Helena, en 't heidensch beeld, dat heden nog zes voet ongeveer hoog is en zich boven den kerkhofmuur verheft, zou aan deze godin Helena moeten toegekend worden. Dat Helena eene dochter van Jupiter zou geweest zijn — zoo vervolgt Knippenbergh — leert de mythologie; of ze echter als godin is vereerd geweest laat ik in 't midden. Het standbeeld is echter dat eener godin, zoo als blijkt uit de vrouwenkleederen die het sieren. Indien men de oude munten, die zoo als mij de dorpsherder verzekerde aldaar veel gevonden worden, verzamelde en ontcijferde, zou in die duistere zaak meer licht kunnen gebracht worden. Maar deze worden door de boeren verkocht.”

Zoo ver Knippenberg. Melden wij in 't voorbijgaan, dat ook nog heden te Heel romeinsche munten ontdekt worden. Wijlen de heer notaris Guillon te Roermond bezat er verscheidene, die afkomstig waren uit deze gemeente. Ze behoorden niet alle tot het hoge keizerrijk, maar er waren er ook bij uit den tijd der regeering van Maxentius en Constantinus. Wij besluiten daaruit, dat de romeinsche standplaats Heel niet schijnt te niet te zijn gegaan bij de eerste invallen der barbaren, die de meeste landgoederen en villa's van Limburg hebben doen verdwijnen.

Wat nu de afleiding van de namen Heel, Poll en Panheel aangaat, laten wij die voor rekening der geschiedschronicvers van den Berch en Knippenbergh. Ze komen ons te gewaagd voor om er geloof aan te hechten. Het kerspel Heel droeg in de middeneeuwen den naam van Hedel of Hede; zulks getuigen ons charters uit de jaren 1240, 1243, 1251 en 1264 ¹⁾). Deze naam schijnt daarenboven van dietschen oorsprong te wezen en komt voor als plaatsnaam van verscheidene Nederlandsche dorpen. Men kan hetzelfde zeggen van Pol, waarvan 't radikaal wordt teruggevonden in de Nederlandsche en Belgische plaatsnamen Pol, Polle, Polanen, Pollaer, Pollinkhoven, Polsbroeck, Polwijk of Poelwijk en anderen. Indien wij gevraagd werden om ons gevoelen te uiten over de afleiding van den naam Panheel, zouden wij die wellicht vinden in het woord pan, waarmede men in Limburg de dak tegels aanduidt. In de nabijheid van Panheel bevinden zich inderdaad nog heden werkloodsen, waarin dakkpannen gefabriceerd worden.

De romeinsche oudheden van Heel hebben meermalen onze aandacht gevestigd. Vaak hebben wij er een onderzoek ingesteld, wel is waar niet met pijlijzer en spade, maar toch voldoende om ons een klein denkbeeld te vormen van den toestand dier standplaats. Overblijfsels der romeinsche civilisatie vindt men van Panheel af tot aan de grens van Beegden, langs den dorpsweg en in de tuinen. 't Zijn brokken

¹⁾ Wolters: Notice sur Horne, p. 269. Schoonbroodt: Inventaire des Chartes de la Cathédrale de Liége 48, 61 en 73.

van platte en kromme tegels, potscherven van grof en fijn aardewerk en hier en daar ook stukjes van *terra sigillata*. In den tuin der kapelanie vindt men — naar 't zeggen der geestelijkheid dier plaats — ook fondeeringen van gebouwen in den grond.

Maar de meeste overblijfsels scharen zich om de kerk. Deze is een gotisch gebouw uit de XV^{de} eeuw, toegewijd aan den H. Steven. De onderste verdiepingen echter van den toren zijn veel ouder; 't is eene constructie van ruwen groef- en veldsteen, waar tusschen wij ook bouwsteen en tegels, herkomstig van romeinsche gebouwen, aantroffen. Het waren harde mergelsteentjes en blokjes van Eifelschen tuf, in klein verband. Op het kerkhof zagen wij verder potscherven voortkomende van kruiken, en samisch aardewerk, rooden mortel van testa concusa en brokken van tegels. Ze lagen verspreid op de terpen der versch gedolven graven. Onze geleider, de heer kapelaan Truyens, verzekerde ons dat in geval de doodgraver, op eenige plaatsen van 't kerkhof, dieper groef dan naar gewoonte, hij op grof muurwerk stiet en er stukken tegels, rooskleurigen kalk en driehoekige bouwsteentjes voor den dag kwamen. Wij zelven vonden bij den weg een klein muurtje, hetwelk van onder den kerkhofmuur te voorschijn trad en de richting nam van den toren. Dit muurtje was, in klein verband, uit romeinsche driehoekig gehouwen mergelsteentjes gebouwd.

Den romp van het bovengenoemd heidensch afgodsbeeld hebben wij te Heel niet teruggevonden. Niemand wist waar het gebleven was. Wel toonde men ons, voor een boerenwoning, een zwaren, platten steen, dien men voor 't voetstuk liet doorgaan van 't beeld der Heelsche godin. Dit voetstuk bestond echter niet uit wit marmer, maar uit Kunrader kalksteen, die zich sierlijk laat polijsten en dan een soort marmer verbeeldt van eene witgeele, roomkleurige tint, die goed voldoet aan het oog. Op de pastorie vonden wij eenen tweeden steen van deze soort en herkomst, gelegen als drempel voor een stal. Het was een soort kegel van meer dan een meter hoog, het boveneind met eene calotte van schubvormige, gebeeldhouwde ornamenten voorzien.

Aan de romeinsche herkomst van deze laatste valt onzes inziens niet te twijfelen.

Ook achter den tuin der pastorie, op een stuk bouwland, naar den oever der Maas gericht, vonden wij brokken van romeinsche tegels en andere terracotten. Voegen we daarbij, dat in 1866, in eene weide van het naburige kasteel een beursvormig fleschje en twee pijlpunten van ijzer zijn opgedolven.

En nu, om hier volledig te zijn, nog eene kleinigheid. De zienswijs over de afleiding van den naam Heel van dien van Helena schijnt, in der tijd, ook op 's lands hooge regeering zeker invloed uitgeoefend te hebben. Zie hier wat er gebeurd is. Het oude schepenzegel van de heerlijkheid Heel verbeeldde den H. Stephanus, schutspatroon der parochie. Maar een koninklijk besluit van den 30sten November 1818 schonk aan die gemeente een schild van lazuur, waarop het gesluierde hoofd der Keizerin Helena, moeder van Constantijn den Groote, in goud is voorgesteld. De raad van adel schijnt dus het oude wapen niet gekend te hebben en volgde, bij het verleenen van dit zegel, de in omloop zijnde traditie betrekkelijk de afleiding van den dorpsnaam Heel. Men vindt dit wapen afgebeeld in het werk van d'Ablaing van Giesen-burg, getiteld: *De gemeentewapens van Nederland*. Te Heel werd ons door den ouden burgemeester, met zeker welgevallen eene romeinsche munt getoond, die zoo als hij voorzag, als type had gediend voor het nieuwe blazoen. Maar 't was helaas niet een munt van Helena, maar een bronzen penning van middelbare groote, waarop zich 't gesluierde hoofd van de keizerin Faustina mater bevond.

Uit alle deze bijzonderheden kunnen wij opmaken dat de romeinsche overblijfsels te Heel van zeker gewicht zijn, en dat dit gewicht niet alleen in onzen tijd van zorgvuldig onderzoek, maar ook vroeger, toen de kennis der oudheden nog gering was, is erkend geworden. Ten slotte komt ons betoog over deze poststatie hierop neer, dat èn de cijfers der afstanden èn het onderzoek ter plaatse gedaan op uitstekende wijze samenwerken, om ons te bevestigen in het gevoelen, dat te Heel en niet elders de ligging van Catualium dient gezocht te worden.

Hervatten wij nu onze wandeling langs' de romeinsche heerbaan, dan laten wij het kerkdorp Beegden ietwat rechts liggen en zien aan de linkerzijde op de grens van Horne een zandheuvel, waarin ten jare 1853 een steenen doodkist, en daarbij een zeker getal urnen en romeinsch aardewerk ontdekt werden ¹⁾; verder treffen wij het aloude dorp Horne, de vindingsplaats van twee romeinsche gedenkstenen, die wij besproken hebben in éene der jongste vergaderingen der Akademie ²⁾. Van Horne uit neemt onze weg zijn loop naar eene kleine buurt, die men Melenburg noemt, waar wijlen de heer Jansen in 1848 en 1849 van regeeringswege eenige opdelvingen heeft bewerkstelligd, ter ontdekking van de statie Catualium. Verder loopt onze weg over Buggenum, Groot-Hanssum en Kesseleyk; hij doorsnijdt Kessel, een groot dorp, rijk aan romeinsche oudheden, welks naam aan de taal van Latium herinnert. Dan het gehucht Oijen op onze linkerhand voorbijgaande, betreden wij de kom der gemeente Baarlo, wandelen langs het kasteel de Berckt, en komen zoo over Laerbroeck in het dorp Blerick, waar wij ons wederom moeten ophouden tot een onderzoek.

Het is te Blerick, dat al de schrijvers, zonder uitzondering, die over de romeinsche wegen hier te lande gehandeld hebben, de poststation *Blariacum* plaatsen. In deze gemeente werden overigens belangrijke voorwerpen uit het romeinsch tijdperk gevonden. In 1863 bracht er de ploeg, bij het bebouwen van den akker, een koperen messenhechtje aan het licht, prachtig bewerkt en rijk geëmailleerd, wit en blaauw. Dit steeltje 0,09 lang, verbeeldde eene Ceres, ten halven lijve, de vlechten van het hoofdhaar versierd met druiventrossen en korenaren en houdende met de rechterhand een druiventros op den rug ³⁾.

Te Hout-Blerick, een gehucht gelegen ten zuiden van de kom der gemeente, vindt men niet ver van 't Dood-end, een

¹⁾ Publ. etc. du Limbourg II, p. 244.

²⁾, Verslagen en Mededeelingen, Tweede reeks, XI. 1, 81.

³⁾ Publ. etc. du Limbourg VII, p. 233.

akker genaamd Veldenkamp. Daar brengt de ploeg stukken romeinsche dak tegels en potscherven te voorschijn. Wanneer men er graaft vindt men kleine driehoekige bouwsteen, rooskleurig cement, ijzerwerk en houtassche afkomstig van een afgebrande huizing.

Eene tweede vondst in de nabijheid van Hout-Blerick en Veldenkamp gedaan, is die van eene prachtige umbo of schildplaat en van bronzen versiersels van een paardentuig. Arbeiders bezig zijnde met het verdiepen eener kleine beek, die bij Hout-Blerick in de Maas valt, vonden deze voorwerpen in 1879. De schildplaat heeft eene doorsnede van 26 cent.; het boord is gevormd door een krans van eikenloof met eikels doorvlochten, boven versierd met een bloemknop en onder in een strik gebonden. Te midden van dezen krans staat een Medusahoofd *en haut relief* gedreven, een prachtig vrouwenhoofd, met regelmatige trekken, maar welks strengheid aan woestheid grenst. In de lange haarlokken van haar hoofd en om den behaarden hals liggen serpenten in kronkels gerold. Om het hoofd der Medusa is een tweede krans van eikenloof aangebracht. Deze plaat draagt sporen van vergulding en verraadt een kunstenaar van buitengewoon talent. Het ware te betreuren dat deze plaat, die in bezit is van een goudsmit te Venlo, in navolging van zoovele andere kunstwerken, ons vaderland verliet. Zij zou, indien ze door de regeering werd aangekocht, een der voornaamste sierraden wezen van het museum van oudheden te Leiden ¹⁾.

Eene derde ontdekking van oudheden had plaats in 1874, in de heide tusschen Blerick, Sevenum en Grubbenvorst. Een groote hoeveelheid grafurnen werden er toen door de Blericksche boeren, die 't op viinden van verborgen schatten gemunt hadden, opgegraven en aan stukken geslagen. Alhoewel de plaats dezer weinig kunstmatige opdelving de Reumer heet, schijnen de potten evenwel van germanischen oorsprong geweest te zijn ²⁾.

¹⁾ Gaedichens, Das Medusenhaupt von Blariacum. Bonn 1874 in 4to, met platen.

²⁾ Publ. etc. du Limbourg VII, p. 233.

Deze ontdekkingen leveren ons het bewijs dat de gemeente Blerick bewoond en bezocht is geweest, door Romeinen en Germanen, maar zij kunnen ons niet van dienst zijn bij het opsporen van de poststatie Blariacum. De romeinsche substructiën te Dood-end, bij Hout-Blerick, liggen te ver van den romeinschen weg verwijderd om in aanmerking te komen. Onze weg houdt den oever der Maas tot aan de kom van Blerick, terwijl voormalde grondvesten wel twintig minuten links liggen. Wel hebben wij in een oud register der parochiekerk, eene aanteekening des jaars 1620 gelezen, van volgenden inhoud: »Ecclesia de Blerick e propugnaculo Romanorum, ut constans fert traditio, extracta est." Deze korte aanteekening wekte onze nieuwsgierigheid op. Dientengevolge stelden wij een onderzoek in of er soms aan het kerkgebouw of op het aangrenzend kerkhof enige sporen uit den romeinschen tijd te vinden waren; maar onze navorschingen bleven vruchtelos.

Bij gebrek aan handtastelijke bewijzen, moeten wij ons bij dit onderzoek tevreden stellen met ons vertrouwen te schenken aan de gelijkheid der namen Blerick en Blariacum en ons afvragen of de afstandscijfers der kaart van Peutinger ons naar Blerick wijzen. Het antwoord op deze vraag zal bevredigend wezen. De afstand van Blariacum tot Ceuclum is volgens de reiskaart XXII leugae of 48,884 meter, makende ongeveer 49 kilometer. Van Catualium tot Blariacum is de afstand XII leugae, zijnde 26,664 meter of $26\frac{1}{2}$ kilometer. Zoodat wij Catualium te Heel plaatsende, met onze afmetingen kunnen tot tegen over Hout-Blerick, iets lager dan de watermolen, waar de Breebeek zich in de Maas stort. Van dit punt uitgaande brengen ons de 49 kilometer van Blariacum naar Ceuclum, tot Cuyck voorbij, aan het Catwijsche veer.

Is deze berekening juist, dan heeft de poststatie van Blariacum, niet in de kom van de tegenwoordige gemeente, maar bij Hout-Blerick gelegen, daar waar de romeinsche weg langs den lagen oever der Maas loopt; en het is best mogelijk dat in zulk geval de grondvesten van het statiegebouw bij hoogen waterstand zijn weggespoeld en spoerloos verdwenen.

Dat de tegenwoordige naam Blerick uit dien van Blariacum is ontstaan zal wel geene tegenspraak lijden. De handvesten bewijzen zulks duidelijk. Uit een charter der abdij Fulda in Duitschland, opgesteld omtrent het einde der achtste eeuw, blijkt dat dit dorp toen Blaricge werd geheeten. De naam van Blerick komt eerst later voor. In 1213 schreef men Blerike, in 1219 Blerick en in 1231, 1238 en 1285 Blericke ¹⁾. Verder vinden wij in 1382 Blederick, in 1383 Blerick, in 1498 Blederik en sedert de XVIe eeuw regelmatig Blerick ²⁾. Bemerken wij hier in het voorbijgaan, dat de naam Blederik voorkomt in twee stukken van duitschen oorsprong, die wellicht door een vreemdeling zijn geschreven. Nemen wij dit in aanmerking dan moeten wij bekennen dat de naam van dit dorp maar weinig is veranderd. In de vormen Blerick, Blericke, Blaricge is het oude Blariacum der kaart van Peutinger nog goed herkenbaar.

Ten slotte nog eene bemerking. 't Is zeer aannemelijk dat zich bij de poststatie Blariacum een overgang over de Maas heeft bevonden, om de reizigers in de nabijheid te brengen van de romeinsche heerbaan, die op den rechter Maasoever Coriovallum met Colonia Trajana verbond en Tegelen en Venlo voorbij liep. Beide wegen zijn hier het dichtst bij elkaar, en konden gevoeglijk door een diverticulum verbonden worden. Zulk een diverticulum meenen wij te herkennen in een zeer ouden weg die tegenover Hout-Blerick aan de Maas zijn oorsprong neemt en verder de scheidslinie vormt der gemeenten Venlo en Tegelen.

Tot dusver over Blariacum. In de nabijheid van Blerick verlaat de Nijmeegsche heerbaan den onmiddellijken oever der Maas en neemt hare richting op de Ste Anna Kapel, Oud-Soest, Gebroken-Slot en Grubbenvorst, de kerk van dit laatste dorp aan de rechter zijde latende. Men heeft dezen weg wel eens gezocht in de oude postbaan, die de heide doorsnijdt en over Tienray en Mierlo loopt; maar die weg verwijdert zich daar-

¹⁾ Sloet, Oorkondenboek van Gelderland. №. 21, 436, 454 en 545.

²⁾ Publications etc. du Limbourg VII, p. 302, 304—316.

voor te ver van de Maas. Zijne richting moet wel wezen over Lottum, waar vele romeinsche voorwerpen ontdekt zijn, over Broeckhuysen, Broeckhuysenvorst, Oijen, Blitterswijck, Wanssum en Geisteren. Zijn wij deze laatste gemeente voorbij dan overschrijdt onze weg, onder den naam van de heerstraat of heerbaan, de Limburgsche grenzen en doorloopt de Noordbrabantsche gemeenten en plaatsen: Maashees, Vierlingsbeek, Sambeek, Boxmeer, Beugen, Oefelt en Ste Agatha, om verder zijn koers te nemen naar het aloude Cuyck, waar wij weer eenigen tijd moeten vertoeven. Voor zoover zij de provincie Noord-Brabant doorloopt, is de heerbaan onderzocht en beschreven door wijlen den heer C. R. Hermans van 's Hertogenbosch ¹⁾.

De naam van de poststati^e, die wij nu gaan bespreken, is door de uitgevers der Peutingeriaansche reiskaart zeer verschillend gelezen. Men vindt ze genoemd: Cevecum, Cenenum, Genebum, maar doorgaans Cevelum. Al deze lezingen schijnen onjuist te wezen. In de laatste jaren is het handschrift der kaart het voorwerp geworden eener meer degelijke studie en men heeft ingezien, dat men dezen naam *Ceuclum* moet lezen ²⁾. Cluvier zocht deze plaats te Gennep, Bertz te Grave, Uckert te Malsen, Walkenaer te Cleverburg. Maar d'Anville en Lapie, met al de schrijvers van den tegenwoordigen tijd, plaatsen deze statie in de gemeente Cuyck aan de Maas ³⁾, en wij gelooaven te recht, om redenen die wij zoo dadelijk zullen aangeven.

Het dorp en de heerlijkheid Cuyck komen in de charters der middeleeuwen voor onder de namen van: Cuc, Kuc, Cuic, Cucha, Cucum, Cuecum, Cuchum, Cuchem, Kuyck en Kudick. Al deze namen staan in betrekking met het woord Ceuclum, indien wij in aanmerking nemen, dat de oude Romeinen doorgaans de C als K uitspraken. Ze zeiden dus Keuclum en niet Ceuclum. Iets dergelijks treffen wij in vroegere tijden

¹⁾ De woonplaatsen der Menapiers, Eburonen enz. 's Bosch 1860, p. 20.

²⁾ Desjardins, La table de Peutinger, p. 12.

³⁾ Desjardins, p. 12.

in onze moedertaal aan, waar 't gebruik wilde dat men b. v. Ceulen schreef en Keulen sprak. Wat de latijnsche uitgang *lum* aanbelangt, deze zal wel in het dietsch niet bestaan hebben of onder den invloed der uitspraak zijn verloren gegaan. Zoodat wij van het latijnsche Ceuclum tot het moderne Cuyck maar een korten stap hebben te doen.

Betrekkelijk de cijfers der reiskaart, die de ligging der statie Ceuclum bepalen, dienen wij in eenige bijzonderheden te treden. Volgens de kaart ligt deze romeinsche standplaats op een afstand van XXII leugae of 48,884 m. van Blaria-cum verwijderd. Deze cijfers brengen ons te Catwijk aan de Maas, een eind verder dan Cuyck. 't Is de plaats waar volgens wijlen den heer Hermans de romeinsche weg over de Maas liep. Die overgang schijnt door de natuur te zijn aangewezen; want, indien onze inlichtingen juist zijn, is men bezig ter zelfder plaatse eene brug te bouwen voor den spoorweg van Nijmegen naar Venlo. De heer van den Bergh, hoofdingenieur der Staatsspoorwegen schreef ons onlangs betrekkelijk dien overgang het volgende: »De romeinsche weg met de bestrating is, bij het uitvoeren van werken voor den spoorweg, teruggevonden op den linker Maasoever bij Catwijk, in de door Dr. Hermans aangeduide richting. In verband met de gesteldheid van het terrein is Catwijk-Mook de aangewezen plaats voor een traject." Zoover de heer van den Bergh.

Dat de poststatie bij dien overgang zal gelegen hebben lijdt wel geen twijfel. 't Is de haer aangewezen plaats. Ongelukkig zijn ons hier, gelijk te Blerick, geene grondvesten van gebouwen bekend, die ons gevoelen staven en bevestigen. Wel heeft men op den overkant der Maas, op de Mooksche zijde, romeinsche grafurnen ontdekt, zoodat daar wel woningen zullen gestaan hebben. Maar deze vondst is ons van weinig nut, want Ceuclum heeft op den linker en niet op den rechter Maasoever gelegen.

Zoo als wij daareven zeiden, voeren ons de opmetingen niet naar de kom van het dorp Cuyck, maar naar Catwijk eene buurt dier plaats. Dit vormt echter geen bezwaar tegen onze stelling, indien wij in aanmerking nemen, dat Ceuclum niet

alleen de naam eener eenvoudige statie, maar ook die van een bevolkt territorium schijnt geweest te zijn. Men kan dit afleiden uit een gelofsteen, toegewijd aan de Cuycksche moedergodinnen, en gevonden te Zulpich bij Duren. Volgens Brambach (Corpus inscript. Rhen. N°. 541) luidt dit inschrift als volgt:

MATRONIS. CVCHI
NEHIS. L. MARCIVS NE
RONIS F. VERECVNDVS
MIL. LEG. I MPF V. S. L. M.

Indien men bedenkt dat de Matronen of Moedergodinnen plaatselijke godheden waren eener kleine bevolking, dan kunnen wij uit dit inschrift afleiden, dat Cuyck niet alleen in de middeleeuwen, maar ook ten tijde der Romeinen, een grondgebied heeft gevormd, waartoe het naburige Catwijk behoorde.

De afstand van Ceulum tot Neomagum is volgens de reiskaart III leugae of 6,666 meters; maar dit geringe afstandscijfer kan onmogelijk juist zijn; 't is eene fout van den afschrijver, zoo als blijkt uit de kaart zelve. Inderdaad, de kaart plaatst de statie Ceulum op den linker Maasoever en 't is onmogelijk, van dien oever uit, Nijmegen te bereiken, langs een weg van zes en een halven kilometer. Veranderen wij evenwel 't cijfer III in VI, dat wel 't oorspronkelijke kan geweest zijn, dan verdwijnt alle moeijelijkhed. Wij krijgen dan de som van dertien kilometer, die in werkelijkheid de afstand is van Catwijk tot Nijmegen.

Cuyck is de laatste statie van onze heerbaan op den linker Maasoever, in Neder-Germanie. Hebben wij die rivier overschreden, dan bevinden wij ons in 't land der Batavieren en komen na een paar uren gaans te Nijmegen, waar onze reis een einde neemt.

En thans het slot en besluit. Na al het vorenstaande zal het, naar we vertrouwen, wel overbodig zijn nogmaals aan te toonen, dat wij de eerste statie der heerbaan te zoeken hebben te Mulhem bij Eysden, de tweede te Heel, de derde te

Blerick en de vierde en laatste te Catwijk bij Cuyck. De cijfers der kaart van Peutinger laten dat gereedelijk toe en onze eigen nasporingen hebben dit bevestigd. Om zulk een resultaat te bereiken hebben wij het vraagstuk uit de boekenkamer letterlijk op de straat moeten brengen, waar 't eigenlijk te huis behoort. Daar op den publieken weg, op die oude, eerbiedwaardige heerbaan, die zoo menig geslacht heeft zien voorbij wandelen, hebben wij de spade ondervraagd naar de geheimen des bodems; en deze heeft zijne eeuwenoude bladzijden geopend en ons geantwoord met woorden en volzinnen, die nooit liegen. Maar zijn wij geslaagd in het nauwkeurig lezen van dit geheimzinnig letterschrift? hebben wij de woorden wel begrepen? Wij weten het niet, maar durven het hopen. Men oordeel.

OVER VIER DRUKKEN MET HET JAARTAL 1670 VAN SPINOZA'S TRACTATUS THEOLOGICO-POLITICUS.

MEDEDEELING VAN

J. P. N. L A N D.

Van de twee voornaamste werken van Spinoza is slechts het eene, de Tractatus Theologico-Politicus, bij zijn leven verschenen, en wel zeven jaren voor zijn dood, in 1670. »Dit heilloos Boek," zegt Colerus (blz. 45 van den herdruk 's Gravenhage 1880), »moet op het Tytelblad de naam »voeren, als of 't tot Hamburg by Hendrik Koenraad gedrukt was, daar 't dog zeker is, dat nog de Magistraat »nog 't Eerw. Ministerium aldaar ooit of ooit zouden gelezen hebben, dat een zoo Goddeloos Tractaat in hare Stad »opentlyk gedrukt en verkogt wierde. 't Was dan gedrukt »tot Amsterdam by Christoffel Conradus Boekdrukker op d' »Egelantiers gragt, die my, in 't jaar 1679 derwaarts beroepen werdende, verscheide exemplaren daarvan vereerde, »hy zelfs niet wetende dat het een zoo verderffelyke Schrift »was;" of misschien minder bevooroordeeld dau hij in die dagen aan een predikant bekennen dorst.

Behalve dezen druk in quarto wordt door van der Linde (*Bibliografie* N°. 4—7) een in octavo vermeld, die in 1673—1674 onder verschillende titels verscheen om de vervolgingen der justitie te ontduiken. Het was in 1871 nog niet bekend, dat bij de quarto-uitgave juist het tegendeel zich voordoet, want dat hier onder eenen titel verschillende drukken schuilen.

Intusschen had de verdienstelijke boekenbeschrijver toen reeds bij Graesse (*Trésor des livres rares et précieux*, Tome VI, Dresden 1865, p. 469), het volgende kunnen lezen: »Il existe des diversités dans les exemplaires respectifs (sic). Sur le titre de quelques exemplaires le libraire est nommé Kühnraht, sur d'autres Künrath; dans quelques exemplaires se trouve à la fin une page contenant des errata, qui manque dans d'autres. Aussi la *praefatio* est imprimée dans quelques exemplaires en grands caractères et avec de petits dans d'autres." Het is vreemd, dat Graesse geene poging doet om den oorsprong dier afwijkingen te ontdekken.

Een stap verder brengt ons Max Heinze in de 5de uitgave van Ueberweg's *Grundriss der Geschichte der Philosophie* (1880). Hij kent een druk van *Künraht* en een anderen van *Künrath* van hetzelfde jaar, »worin die auf der letzten Seite des ersten Druckes angezeigten Fehler grössttentheils verbessert, aber einige neue und zum Theil sinnentstellende Fehler hinzugekommen sind; der Paulus'sche Abdruck ist nach einer dritten Ausgabe erfolgt, die angeblich Hamburgi apud Henr. *Künrath* erschienen, von der zweiten abgedruckt ist, aber bei Citaten aus dem Alten Test. den hebr. Text weglässt. U. s. w."

Toen ik met Dr. van Vloten de voorbereiding eener nieuwe uitgave ondernam, had ik twee exemplaren van 1670, beide met Hebreeuwsch, onmiddelijk ter beschikking: het eene in mijn bezit, uit de auctie van wijlen Mr. Bodel Nijenhuis, het andere ter Akademische Bibliotheek te Leiden, uit het legaat van Prosper Marchand. Het mijne bleek een *Künraht*, het andere een *Künraht*, en dus, volgens den laatst aangehaalde auteur, het oudere te wezen. Doch de verhouding tusschen die twee beantwoordde niet geheel aan de beschrijving. Het was zoo: het jongere was zeer foutief; doch beide hadden dezelfde lijst van 13 drukfouten, en zes van die fouten werden in geen van beide aangetroffen. Het vermoeden lag voor de hand, dat er een derde, nog oudere

druk moest zijn geweest, waarop de lijst in haar geheel van toepassing was.

Op mijne aanvrage aan Dr. Campbell verkreeg ik aanstonds het bescheid, dat de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage drie verschillende drukken bleek te bewaren, aan allerlei kleinigheden dadelijk te herkennen. Twee daarvan toonden met de mij bekende overeen te komen; de derde was echter niet de gezochte, maar liet de lijst der fouten geheel weg, en was op de daarin aangewezen dertien plaatsen gelijkluidend met de twee andere.

Uit Leipzig vernam ik van prof. Heinze niets anders. Al zijne našporingen in het middelpunt van den duitschen boekhandel hadden niets opgeleverd dan drieënlei drukken, dézelfde die in den Haag vertegenwoordigd zijn. — De opgaven in den *Grundriss* berustten dus niet op eigen anschouwing van den auteur, doch, mits zij naauwkeurig waren, in alle gevallen op het berigt van iemand die den gezochten druk in handen had gehad. Reden te meer om daar verder naar te zoeken, daar de ware editio princeps bij het vaststellen van den text bezwaarlijk gemist kon worden.

De uitgave (door Dorow in 1835) van Spinoza's aantekeningen in handschrift op den Tractatus had mij geleerd, dat er te Koningsbergen in de grafelijke Wallenrodtsche bibliotheek een exemplaar van het boek berust, dat door den schrijver zelf een half jaar voor zijn dood aan zeker Jacobus Statius Klefmannus werd geschenken. Het was niet onverschillig te weten, tot welken druk dat exemplaar behoorde; ik richtte eenige vragen aan den bibliothecaris, waarop het antwoord mij het noodige licht verschaffen moest. Ik heb thans het voorrecht te verklaren, dat het de zoo zeer gewenschte eerste druk bleek te zijn, en dat de heuschheid van den bibliothecaris, Dr. Rudolph Reicke, mij in staat stelde om het boek ten gebruik te erlangen en hier met de andere drukken ter tafel te leggen.

Het onderzoek heeft dus tot heden aan den dag gebracht: vier bestaande en twee beweerde drukken van den *Trac-*

tatus *Theologico-Politicus*, alle met het jaartal 1670; te weten:

- A, voorhands alleen uit Koningsbergen bekend;
 - B, te Leipzig, 's Gravenhage en in de Akad. boekerij te Leiden;
 - C, te Leipzig, 's Gravenhage en bij mij;
 - D, te Leipzig en 's Gravenhage;
- waarbij dan komen

[E] die van Kühnraht, reeds vóor Graesse vermeld in *Vincentii Placcii Theatrum Pseudonymorum et Anonymorum*, Hamburgi 1708, I. p. 176 n°. 889, die er o. a. het volgende van zegt: *revera consilio audaci sane satis (Nam id exprimit fictitium illud nomen Kühn-Raht etc.).* De man wist niet dat de ware drukker Conrad heette, en heeft alligt in de vreugde over zijne etymologische ontdekking onwillekeurig *Kühn* — in plaats van *Kün* — geschreven, hetgeen Graesse overnam. Van meer dan een druk in het bedoelde jaar weet Placcius niets. Het enige dat ons in verzoeking brengt om dezen druk E voor iets meer dan een fabel te houden is het derde punt van afwijking volgens Graesse, die ons verzekert, dat de *praefatio* wel eens met kleinere letter gedrukt voorkomt, hetgeen in geen der vier bekende drukken het geval is. Dan ook hieraan zou ik durven twijfelen, daar een verschil van inkt, van papier, van graad van afslijting der letter, bij een vlugtigen beschouwer alligt den indruk van grooter en kleiner letter maakt; en het is niet gezegd dat Graesse de kleiner gedrukte *praefatio* zelf had gezien. Zoolang ons dus geen exemplaar van druk E vertoond wordt, zullen wij weldoen met het bestaan daarvan voor zeer onzeker te verklaren.

[F] de druk zonder bijbelsche aanhalingen in het Hebreeuwsch, dien Paulus zou gebezigd hebben. Deze kan bij gissing zijn aangenomen alleen op grond van het feit, dat de genoemde uitgever die citaten stilzwijgend weglaat. Hetgeen de *Grundriss* daarbij voegt, dat ook Bruder deze uitgave voor de eerste schijnt te hebben gehouden, moet op vergissing berusten, want Bruder geeft het Hebreeuwsch. En

in zijn schrijven van 18 Julij van dit jaar verklaart prof. Heinze mij: »Ihre Vermuthung, dass Paulus die hebr. Stellen einfach weggelassen hat, ist mir sehr wahrscheinlich."

Terwijl ik dus de vrijheid neem, de beide laatste posten van de lijst der uitgaven voorhands af te voeren, heb ik vervolgens aan te tonen, dat de vier eerste in de door mij aangenomene orde op elkander behooren te volgen.

Al dadelijk zal men inzien, dat de lijst van drukfouten het eerst moet hebben gestaan achter een druk waarop zij ten volle toepasselijk was; en dat men, toen in de volgende oplagen de helft der fouten verbeterd was, die lijst niet eerst wegliet en daarna weer uit de eerste onveranderd overnam. Door deze opmerking komt A voorop en D aan het slot te staan.

Vervolgens zijn er twee drukken met *Künraht* en twee met *Künrath*; in dit opzigt sluit zich B bij A aan, en C bij D.

Deze voorloopige rangschikking wordt geheel bevestigd door de uitkomsten der collatie, waarvan ik slechts zooveel zal aanvoeren als noodig is om de drukken te kenschetsen en mijne stelling te bewijzen.

Zoo staat A meermalen met de ware lezing alleen, en geven B C D onzin te lezen; b. v.

Pag.	3	regel 10 v. o.	A נ — B C D ה
»	12	» 5 » »	A ש — B C D ש
»	16	» 14 » »	A ut Deo — B C D non ut Deo
»	36	» 10 » »	A fuerunt — B C D fuerint (dit tegen Spinoza's spraakgebruik).
»	88	» 7 » b. {	gen Spinoza's spraakgebruik).
»	147	» 18	A qua ratione — B C D quia ratione
»	226	» 9 » o.	A impossible — B C D impossible.

Opmerking verdient vooral de plaats pag. 104 regel 6 en 7. B C D hebben hier het volgende: »quo factum est ut »Scripturae historia, non tantum imperfecta, sed etiam men- »dosior manserit, hoc est, ut iis integra superstrui possit, sed

»etiam vitiosa sint. Haec emendare fundamenta cognitionis Scripturarum, non tantum pauciora, ut et communia Theologiae praejudicia tollere ad meum institutum spectat.” Deze wonderlijke taal wordt door Paulus eenvoudig overgedrukt. Gfrörer verbetert ten minste: *vitiosa sit*; Bruder houdt zich weder streng aan de overlevering. In groote verlegenheid bevonden zich natuurlijk de vertalers, die gehouden waren zich te gedragen alsof zij den text inderdaad verstanden. Auerbach (uitg. 1871) maakte er dit van: »Dadurch ist es gekommen, dass die Geschichte der Schrift nicht bloss unvollkommen, sondern auch fehlerhafter hinterblieben ist, d. h. dass auf das, was wir haben, kein Ganzes gebaut werden kann, sondern dass sie auch unrichtig ist. Diese Grundlagen der Erkenntniss der heil. Schrift zu berichtigen und nicht bloss einige wenige, sondern auch die gewöhnlichen Vorurtheile der Theologie zu heben, ist hier mein Vorsatz.” Hij voegt dus bij *possit* een ontkenning, leest *vitiosa sit*, en vertaalt *pauciora* door »einige wenige”. Nog vrijer gaat Kirchmann te werk; en Saisset glijd volgens gewoonte over de moeijelikheden heen. Aan geen hunner was het bekend, dat de plaats in den eersten druk (A) geheel anders luidde: »quo factum est ut Scripturae historia non tantum imperfecta, sed etiam mendosior manserit, hoc est, ut *fundamenta cognitionis Scripturarum non tantum pauciora, ut iis integra superstrui possit, sed etiam vitiosa sint. Haec emendare et communia Theologiae praejudicia tollere, ad meum institutum spectat.*” Alleen door plaatsverwisseling van regels 6 en 7 was in druk B de wartaal ontstaan, die sedert door uitgevers en vertalers alom verspreid is geworden.

Op andere plaatsen begint de corruptie eerst bij C; b. v.:

Pag. 3 regel 3 v. b. AB *ut fit* — CD *ut sit.*

- » 16 » 1 » o. AB *Quod* — CD *Quid.*
- » 22 » 6 » » AB *cum vulgo* — CD *eum vulgo.*
- » 23 » 1 » b. AB *fit* — CD *sit.*
- » 36 » 6 » » AB *לכל* — CD *מל.*
- » 73 » 3 » o. AB *Psal. 73* — *Psal. 37.*

- Pag. 75 regel 9 v. o. A B *iridem* — C D *itidem*
 » 83 » 1 » » A B *utrique* — C D *utique*
 » 94 » 1 » » A B *Ex hac* — C D *Et hac*
 » . 102 » 14 » b. A B *Nam si ex ipsa* — C D *Nam si ipsa*
 » 107 » 13 » o. A B *ipsus* — C D *ipse*
 » 132 » 14 » b. A B de geheele regel — C D de regel ontbreekt
 » 155 » 1 » » A B יְהוָה — עֹזָה
 » 172 » 13 » » A B *Cap. 18* — C D *Cap. 28*
 » 211 » 1 » o. A B *magistratum* — C D *magistratum*
 » 218 » 6 » » A B *cultum* — C D *culum*
 » 228 » 18 A B *qua ratione* — C D *quia ratione*

Op enkele plaatsen kunnen wij de geschiedenis van het textbederf duidelijk vervolgen:

Pag. 2 regel 12 v. b. A *ad formandas quasdam notiones*
 B C *ad formandam q. n.* (drukfout)
 D *ad formandum q. n.* (verbetering bij gissing)

Pag. 87 twee laatste regels: A B *Haec omnia inquam historia*
Scripturae continere debet.
 C *continere.* (*debet weggevallen*)
 D *continet.* (verbetering bij gissing)

סּוֹפְדִים Pag. 126 regel 9 v. b. — סּוֹפְרִים — C D סּוֹפְרִים
 » 148 » 8 » » A B דְבַר — C hetzelfde met gebroken וְבַר ד — D
 » 206 » 13 » o. A *infensum* — B C door verwarring van f met lange s: *insensum* — D *incensum* bij gissing uit het verband.

Zoo zien wij den text van A tot D al slechter worden, met deze enkele uitzondering, dat somtijds een erg in het oog loopende drukfout, of een zeer blijkbaar verkeerde interpunctie, in een volgenden druk verbeterd wordt. Doch in het algemeen gesproken is de volgende telkens afhankelijk

van den naastvoorgaanden druk, en is er van een doorgaande en behoorlijke revisie nergens sprake. Geen van de correctoren der drie jongste drukken verstand Hebreeuwsch, en een hebreeuwsche drukfout die eens is ingeslopen blijft voortaan onveranderd staan; alleen schijnt D wel eens gehoord te hebben dat מלך een koning betekent, en herstelt hij die lezing p. 119 r. 13 v. o., waar BC er מלט van gemaakt hadden. Overigens is C de minste der broederen: waar hij alleen staat heeft hij stellig ongelijk, om niet te spreken van slordigheden als *al-liis* voor *aliis* (87 r. 1 v. b.), *en* voor *ex* (76 r. 17 v. b.), *solum* voor *solem* (78 r. 14 v. o.) en een heirleger van gewone drukfouten. Daarentegen B verbetert wel eens een interpunctie of de spelling van een latijnsch woord, en D had eenige aanspraak op den naam van latinist, en kon daardoor soms de ware lezing herstellen, al was het maar de spelling zooals zij in Spinoza's bedoeling lag. Van daar

- Pag. 14 regel 13 v. b. A D *eatenus* — B C *eatemus*
- » 193 » 7 » o. A D *minuit,* — B C *minuit.*
- » 199 » 4 » » A D *legationis* — B C *legationibus*

En zoo ontstaat hier en daar de schijn, alsof D de beste van de vier uitgaven ware; b. v.

- Pag. 34 regel 15 v. o. A B C *suplicium* — D *supplicium*
- » 78 » 10 » b. A B C *Chronographi* — D *Chronographi*
- » 153 » 5 » o. A B C *Accademia* — D *Academia*
- » 155 » 4 en 9 v. b. A B C *Haebraice, Haebraei* — D *Hebraice, Hebraei.*

Zoodra het daarentegen noodig zou worden, een vroegeren druk dan C te raadplegen, het betoog-zelf te begrijpen, of Hebreeuwsch te lezen, is D niet bij magte om het bederf van den text te keeren. In weerwil van zijne grootere netheid, en waarschijlijk meerdere kennis, staat hij toch, als getuige voor den text, beneden C.

Dat wij hier niet soms te doen hebben met verschillende exemplaren van ééne oplage, waarin onder het afdrukken

nog verbeteringen werden aangebragt, maar integendeel telkens met een nieuw gezetten vorm, blijkt duidelijk, eensdeels uit den gang dien de textverbastering van A tot D neemt, anderdeels uit een menigte van kleinigheden. Wat het eerste betreft, moeten wij A voor den oudsten der vier houden reeds op grond van de lijst van errata, die op B en C niet meer in haar geheel past, en de volgorde A B C D staat vast door de boven aangehaalde bewijsplaatsen; welnu, zoo het ééne oplage ware, zouden de latere exemplaren gestadigen vooruitgang in plaats van achteruitgang moeten aanwijzen. Wat het andere aangaat, ontmoeten wij bij de collatie een tal van typographische afwijkingen waarin geen opzet hoegenaamd, en dus ook geen toeleg om te verbeteren, te ontdekken valt. Reeds op de eerste bladzijde der Praefatio is de verdeeling in regels in A B anders dan in C D. Op blz. 57 wordt de derde noot in A B door een dubbel kruis, in C D door een maltezer kruis aangewezen. Aan het slot der Praefatio staat een ornement, dat in A B, in overeenstemming met het titelornement, een hangend festoen voorstelt, in C de knopjes op zijde van den bovenbalk mist, en in D door een bloemkorf wordt vervangen. Voorts is er tusschen de vier drukken een afwisseling zonder regel ten opzichte van den vorm van het monogram voor *et*, den tweeklank *ae*, de cursive kapitale *J* en *N*, de korte of lange *s*, de dubbele *s*, de cursive *v*, de kapitale *Q*, het formaat der cijfers, en wat dies meer zij. Ook de afmetingen der opschriften verschillen onderling, doordien men de spatie niet altijd even groot nam; b. v. de titel *Praefatio* bedraagt, in de grondlijn gemeten, beurtelings 86, 85, 90 en 87 millimeter. Nog is er verschil in het afdrukken, en mogelijk in den inkt en de afslijting der letters, dingen waarover een boekdrukker van beroep het best zal kunnen oordeelen. Niettemin komt het mij voor, nadat ik de vier drukken vele uren lang onder de oogen heb gehad, dat zij alle van dezelfde drukkerij, waar ook de *Opera Posthuma* in 1677 bewerkt werden, afkomstig zijn.

Het praktische gevolg van dit onderzoek zal zijn, dat wij den druk A, waarvan Spinoza in 1676 een exemplaar aan

Kleefmann vereerde, voortaan als de *editio princeps* en de enige gezaghebbende erkennen, die dus alleen de grondslag eener nieuwe uitgave worden mag. Uit de vergelijking van de meest karakteristieke plaatsen is mij gebleken, dat Paulus de oplage D als de eerste aanvaardde: hij heeft het *formundum* (p. 2 ed. pr.), het *continet* (ib. p. 87), het *incensum* (ibid. p. 206), dat eerst de corrector dier oplage verzonnen had. Alleen verbetert hij hier en daar een fout, die bijzonder in het oog viel. Gfrörer volgde in zijne voetstappen. Bruder, die de Hebreeuwsche citaten weder opnam, en dus Paulus niet blindelings volgt¹⁾, moet niettemin eveneens een exemplaar van D gebruikt hebben.

Voor de geschiedenis van Spinoza's werken is het voorts een niet onbelangrijke bijdrage, te weten dat er vier volslagen drukken van de Tractatus Theologico-Politicus, alle oogenschijnlijk uit dezelfde drukkerij en met het jaartal 1670, vorhanden zijn.

De eenvoudigste verklaring van dit feit schijnt op het eerste gezigt, aan te nemen dat het boek in het genoemde jaar werkelijk viermaal ter perse is gelegd. Dat onderstelt echter een debiet, waaraan bij een werk als dit in de verte niet te denken valt; ook zou de uitgever, ziende hoe verbazend groot de navraag werd, de vormen der tweede oplage liever hebben laten staan dan telkens op nieuw zetloon te betalen. Ook de justitie kan bezwaarlijk toen reeds voor een kunstmatigen aftrek hebben gezorgd door het werk bij herhaling in beslag te nemen; al nemen wij aan, dat de uitgever dan telkens met het geld voor een neuen druk gereed stond; immers het placaat van verbod van den Hove van Holland verscheen eerst 19 Julij 1674 (*Gr. Placaet Boeck III. 523* en bij Pollock, *Spinoza* p. 444 sq.), en voor dien tijd had niemand het regt om het boek te confisceren.

Mettertijd echter werd de navraag groot genoeg om in

¹⁾ Zie vooral p. 99 Ed. Pr., waar Paulus het Hebreeuwsch uit den *More Nebuchim* weglaat, terwijl hij dat uit den *Mishne Thora* (p. 65 E. P.) doet afdrukken.

1673—4 de octavo-uitgave raadzaam te maken. Toen verscheen tevens het placaat; en nu komt het mij voor, dat wij het vraagstuk ongeveer aldus hebben op te lossen.

Er bleef in den boekhandel gedurig vraag naar den Tractatus in quarto, het formaat waarin men Descartes, Hobbes, Vossius de Philosophorum Sectis, en honderd andere wetenschappelijke werken in zijne bibliotheek had staan. Nu had het placaat voortaan verboden het boek te verkoopen (waaraan men weinig lust had zich te houden), maar allereerst, het te drukken en te divulgeren (waartoe het voortdurend debiet toch uitlokte). Was het reeds een ongehoorzaamheid exemplaren te koop te hebben, dit liet zich des noods bemantelen, omdat het bloote bezit niet als bij de Inquisitie strafbaar was gesteld; een drukker of uitgever echter kon het bewijs van zijn veel erger vergrijp geheel doen verdwijnen, door op den nieuwe druk het oude datum te herhalen en de oude lettersoorten te gebruiken. De gevondene exemplaren kwamen dan, tegenover den Schout en den Fiscaal, op rekening van den oorspronkelijken druk, die lang voor het placaat bestaan had. Gelukkig dat men op het punt van volstrekte overeenkomst toen minder veel-eischend was dan tegenwoordig; anders ware het de vraag, of het bestaan der vier drukken niet nog langer dan deze twee eeuwen verborgen zou zijn gebleven.

Een enkele vingerwijzing voor de tijdsbepaling vindt men mogelijk aan het slot der *Praefatio*. Het ornement is in A en B nog in zijn geheel; doch in C mist het de knopjes op zijde, misschien weggenomen wegens afslijting van den vorm. Nu wordt hetzelfde ornement met de zijknopjes te ruggevonden in de *Opera Posthuma* van 1677, aan het slot van den *Tractatus Politicus*. Is het soms na dien tijd wat bijgewerkt en toen voor druk C gebezigt, terwijl het voor D te veel afgesleten was en daarom door iets anders moest worden vervangen? Zoo kan een technisch onderzoek mogelijk nog meer opleveren, waaraan het niet op mijne weg ligt verdere moeite te besteden.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} NOVEMBER 1884.

Tegenwoordig de heeren: S. A. NABER, onder-voorzitter,
M. DE VRIES, L. PH. C. VAN DEN BERGH, L. A. J. W. SLOET,
W. G. BRILL, G. DE VRIES AZ., B. J. LINTELO DE GEER, N. BEETS,
W. C. MIES, S. VISSERING, C. M. FRANCKEN, S. HOEKSTRA BZ.,
M. J. DE GOEJE, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL,
H. KERN, J. P. N. LAND, P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY, en
J. C. G. BOOT, secretaris.

Van de heeren Opzoomer, Leemans en Borret is bericht ingekomen, dat zij door ongesteldheid verhinderd worden de vergadering bij te wonen.

De secretaris leest een brief, inhoudende kennisgeving van het overlijden van het buitenlandsch lid de Geheimraad Prof. Dr. J. C. Bluntschli te Heidelberg op 21 October ll. Wordt besloten aan de familie een brief van rouwbeklag te zenden.

Voorts bericht de secretaris de ontvangst van een latijnsch gedicht *Progressus christianus* voor den wedstrijd, met het motto van Horatius: *Est modus in rebus, sunt certi denique fines* en biedt namens den heer Leemans vijf Spaansche geschriften, meerendeels de geschiedenis en oudheden van Amerika betreffende, voor de boekerij ten geschenke aan.

De heer Sloet spreekt over twee stukken geslepen bergkristal uit het kabinet van mineralen te Leiden en geeft als zijne meening te kennen, dat zoowel het bolvormige, als het spits ovale van Gallischen oorsprong is en aan Druiden gediend heeft bij het waarzeggen.

Deze mededeeling, die voor de Verslagen en Mededeelingen wordt aangeboden, geeft aanleiding aan de heeren Land, Kern en Brill tot enkele opmerkingen. De heer Land heeft in het Britsch Museum een soortgelijke bol gezien, waarin Sir Kenelin Digby in de zeventiende eeuw de toekomst liet zien. Het woord *ombria*, waarover de spreker iets gezegd heeft, betekent volgens Veneroni flin, pierre qui sert à polir les lames, en volgens Littré is flin, gelijk aan marcassite, eene verbinding van zwavel en ijzer. De heer Land vermoedt dat verscheidene mineralen, waarmee staal en geslepen steenen gepolijst werden, met elkaar verward zijn en alzoo de naam *ombria* bij vergissing aan het bergkristal is gegeven. Een steen in het hoofd van een pad komt voor in Shakespere's Romeo en Julia.

De heer Kern merkt op, dat onder de edelstenen, aan welke door de Indiers wonderkracht wordt toegeschreven, ook mythische zijn, als die welke in den kop van slangen en van olifanten gevonden zouden worden. Daar slangen en olifanten rhetorische termen zijn ter aanduiding van wolken is het waarschijnlijk dat daarmee bliksemlicht en andere meteorische luchtverschijnselen bedoeld worden. Daar de zon ook hemel- of luchtedelsteen genoemd wordt, is het niet vreemd dat men ook aan aardsche edelstenen wonderkracht heeft toegekend.

De heer Brill meent, dat als de Druiden zich van die voorwerpen bediend hebben, zij die door den handel uit het Oosten konden verkregen hebben. Hij wijst er op, dat Prof. Oppert onlangs een opschrift in spijkerschrift heeft verklaard, waaruit blijkt dat in zeer oude tijden de Westelijke en Noordelijke kusten van Europa door Oosterlingen bezocht werden.

De heer Boot toont aan dat de handschriften van Cicero's

Bratus allen zijn voortgevloeid uit den verloren, onduidelijk geschreven codex *Laudensis* en dat men zich dus niet moet verwonderen over den veelszins bedorven tekst. Veel is goed verbeterd door de kritiek, maar er blijft nog wel iets te doen over. Hij stelt gissingen voor ter verbetering van een tiental bedorven plaatsen en van ééne plaats in de rede voor M. Caelius, § 5.

De heeren Francken en Naber achten vele dezer verbeteringen aannemelijk, maar kunnen zich met enkelen niet vereenigen.

De eerstgenoemde verdedigt de gewone lezing in § 175 en zijne conjectuur in de *Caeliana praesenti praetori populi Romani*, de ander oppert eenige bezwaren tegen de voorgeslagen veranderingen in § 87, 115 en 281. De heer M. de Vries meent dat in § 147 de zin met geringere verandering hersteld kan worden door te lezen: *qui utebatur prope familiaritate Scaevolae.*

Nadat de spreker voor deze opmerkingen zijn dank betuigd en zijne conjecturen verdedigd heeft, verklaart hij zich bereid het gesprokene in het Latijn voor de Verslagen en Mededeelingen der afdeeling af te staan.

De heer Beets biedt uit naam van den heer Dr. S. Muller Fz. te Utrecht eene portefeuille met een groot aantal brieven en gedichten van verscheidene personen, aan Const. Huygens gericht, ten geschenke aan om bewaard te worden bij de Hugeniana in 't bezit der Akademie. Op voorstel van den voorzitter zal dat geschenk aanvaard en den gever daarvoor dank betuigd worden.

Dezelfde voegt daaraan toe een brief van Huygens aan Barlaeus van 7 Febr. 1641, brieven, gedichten en kritisehe opmerkingen op Statius en Tacitus, aan Huygens gezonden door Fr. Peyraredet, Italiaansche en Latijnsche gedichten van zekeren Hieronymus Columna (Colonna), die in armoedige omstandigheden hier te lande leefde en van Huygens ondersteuning verlangde, eindelijk exemplaren van de in 1619 te 's Gravenhage gedrukte Verclarin gh van de XII Artycke-

len des christelycke geloofs en van De christelycke bedenckinghen over de thien geboden des Heeren door Constanter eigenhandig voor een herdruk verbeterd.

Eindelijk leest de heer Beets een dichterlijken brief van J. van der Burgh te Arnhem voor, met het antwoord van Huygens, dat in de Korenbloemen opgenomen is, maar eerst door dien brief goed verstaanbaar wordt. Het origineel behoort aan den Jonkheer Beeldsnijder van Voshol.

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten.

OVER TWEE STUKKEN GESLEPEN BERG-KRISTAL TE LEIDEN.

MEDEDEELING VAN

L. A. J. W. SLOET.

In het fraaie kabinet van mineralen te Leiden zijn twee stukken geslepen bergkristal, die mij voorkomen aandacht te verdienen. Zij voeren terug tot lang verloopen tijden, hebben kultuurhistorische waarde.

Het eene is een bol of kogel. De Chineesche burgerlijke mandarijnen van den 5^{den} rang — er zijn 9 rangen — dragen dergelijke bollen als onderscheidingssteekken op den punt hunner hoeden. Ik heb er een uit Indië medegebracht, wat kleiner dan de Leidsche, doch helderder en beter bewerkt. Een mijner vrienden bezit een grooteren door hem in Japan, waar dergelijke bollen als pronkstukken dienen, verkregen. Op zich zelf kan het dus geene bevreemding wekken, dat een bergkristallen mandarijnknop aanwezig is in eene Nederlandsche verzameling, zooals in de ethnographiesche te Leiden.

Het Leidsche kabinet is saamgesteld uit eenige andere, waarvan het voornaamste uit Frankrijk afkomstig is. De verzamelaar bracht er niet alleen in voorwerpen, zoo als de natuur ze levert, maar ook die eene bewerking hebben ondergaan, o. a. een geslepene steen in een ring gezet en deze bol. De etiquette is in de Fransche taal. Het genus wordt aangeduid door »Hyalin roulée»; de species door »Ombria de cristal dont les Druides se servoient».

Daar het woord »ombria» in eene later te vermelden Hoogduitsche etiquette oock voorkomt, veronderstelde ik dat

het eene uitdrukking uit het vak der mineralogen kon zijn. Prof. Martin, door mij geraadpleegd, schreef mij echter, dat de naam aan de mineralogische wetenschap geheel vreemd is, daar hij evenmin in de oudste als in de jongste werken voorkomt. Zoekende vond ik in de Eneyclopédie van Diderot: »Ombria, nom donnée par quelques naturalistes à la pierre appelée vulgairement crapaudine” en op dit woord: »Bufonites en Latin, une excellente amulette portée au cou.” Wij hebben dus hier te doen met den mythischen steen, die gevonden wordt in den kop van zeer groote padden in een mierenest opgevreten. Zulk een paddesteen — het is nog volksgeloof in Boheme en Tirol, — geneest alle wonderen; zweet, als hij in de nabijheid van vergift komt en wordt er eene vrouw mede aangeraakt, dan springen al hare toegeknoopte, toegebondene en toegespelde kleederen los. Bedriegers, zoo leert de Encyclopédie, maakten deze begeerlijke steenen na uit de tanden van fossile Ombervissen, waartoe de zeebaarzen behooren, die, weleens tot een gewicht van 100 kg , in de Middellandsche Zee, en soms ook aan onze kusten voorkomen. Bufonites, de naam van den echten paddesteen, werd verdrongen door Ombria, dien van het namaaksel, welke als generieke naam overging op steenen voorwerpen, waarin eene geheimzinnige, magische kracht verborgen is. De Leidsche Ombria van kristal is dus zulk een voorwerp.

Deze was, ik erken het gaarne, bij gebrek aan eene betere, de wat gewrongen uitlegging die ik, tijdens ik mijne bijdrage voordroeg, aan het woord meende te kunnen geven. Toen echter Prof. Land mededeelde dat ombria een Italiaansch woord is, gelijk aan het Fransche »flin, pierre qui sert à polir les lames”, kwam ik op het denkbeeld, dat het woord in het Latijn ook te vinden zou zijn. Ik zocht en vond het in de bekende Thesauri van Forcellinus en Gesuer. Beiden verwijzen naar Plinius en daar staat, waar hij over de edelgesteenten handelt¹⁾: »De ombria, door eenigen notia genaamd, valt, zoo zegt men, evenals de ceraunia en de bron-

¹⁾ Plinius H. N. XXXVII. 10, 65 (§ 177 Sillig.)

tea, met regenvlagen en bliksem uit den hemel en zou dezelfde uitwerking als deze hebben en daarenboven nog deze, dat wanneer men haar op het altaar legt de offergaven niet ontbranden."

Van de ceraunia deelt hij o. a. mede, dat er donkere en roode zijn, die op bijlen zouden gelijken; dat men met de donkeren en ronden, die heilig zijn, steden en vloten overtuigt en dat er eene zeer zeldzaam soort is, die de magiers ijverig zoeken, daar men ze nergens anders vindt, dan waar de bliksem ingeslagen is. De gewone schijnt zoo zeldzaam niet geweest te zijn, daar hij, met vele andere edelgesteenten, in eene opgave van de Species pertinentes ad vectigal van het Romeinsche recht voorkomt ¹⁾.

De brontea valt, zoo zegt Plinius verder, wanneer het dondert eene schildpad op den kop en zou, als men het geloven wil, vuur, door den bliksem ontstaan, blusschen ²⁾.

Het Fransche woord Flin wordt in Nederlandsche en Hoogduitsche woordenboeken, vertaald door dondersteen, donnerstein, »den" — zoo voegt Silbermann ³⁾ er bij — »die Schwertfeger und Büchsenschäfter zum Poliren brauchen."

Van Maerlant zegt: ⁴⁾

»Ceranius dats over een,
Dat men heet den donresteen,
Want hi valt metter blexeme neder."

en vermeldt de wonderkrachten van den steen, die in Alemannie en Spanje gevonden wordt.

Bij Henisch, Deutsche Sprache und Weisheit, staat: ⁵⁾
»Donnerstein ceraunia gemma quae cum imbris et fulminibus cadere dicitur". Hederich zet »Donnerstein" over door »Lapis ceraunius, brontia".

Vat ik nu alles te saam, dan kom ik tot de slotsom, dat de steenen van Plinius zijn de steenenwiggen of bijlen, die

¹⁾ L. ult. D. § 7 de publicanis (XXXIX, 4.).

²⁾ H. N. XXXVII, 10, 55 (§. 150 S.)

³⁾ Nouveau dictionnaire François-Allemand, an VIII.

⁴⁾ Nature Bloeme, uitg. Verwijs, bl. 207.

⁵⁾ Aangehaald bij Grimm, Wörterbuch o. h. w.

volgens een algemeen volksgeloof in Europa en Indië ontstaan door den bliksem, waar hij in den grond slaat en Donderbeitels of Donderstenen heeten. In de ombria waren alle krachten van de beide overigen vereenigd; zij had er zelfs meer. Aan geheimzinnige, aan wonderstenen werd haar naam als eene generische gegeven, die dus niet afkomstig is van een visschengeslacht.

Onze geachte secretaris had de welwillendheid mij te zenden het werk van De Boot, over gemmen en steenen¹⁾. De schrijver behandelt daarin, met verwijzing naar Plinius en de mineralogische werken van Agricola, Gesner en anderen, uitvoeriger, wat ik beknopt mededeelde over den paddenstein, de ombria, de ceraunia en de brontea. Ik vond er mijne gissing, dat die steenen donderstenen zouden zijn in bevestigd, niet alleen door de namen donnerkeil, donnerstein, wetterstein, maar vooral door de goede afbeeldingen op bl. 483. De Boot vermeldt de proef, die thans nog genomen wordt, om te onderzoeken of de steen wel echt is. Hij wordt met draden omwonden, boven gloeiende kolen gehouden en dan moeten, als de steen echt is, die draden niet verbranden, maar vochtig worden. De Boot, die wel geneeskracht, doch bl. 88 geene tooverkracht aan de steenen toekent, twijfelt aan de waarheid van die proef, doch ik kan zeggen: experientia docuit. De oorzaak is eenvoudig. Brengt men een koud lichaam in een warm vertrek dan slaat het vochtig aan. Dit geschieht ook met den omwonden steen boven de gloeiende kolen gebracht. De vochtigheid kan er niet indringen en deelt zich aan de draden mede. Het volk, deze oorzaak niet kennende, ziet in het versehijnsel, dat zich trouwens bij ieder ander hard voorwerp vertoont, de uitwerkingen van eene geheimzinnige kracht.

Nu nog meer dan vroeger acht ik het zeker dat de aanduidingen ombria op het etiquet bij de bol aanduidt, dat zij

¹⁾ Gemmarum et lapidum historia, quam olim edidit Anselmus Boetius de Boot, postea Adrianus Tollius recensuit. 3de uitg. 1647, bl. 301, 341, 348, 483—487. Vgl. de achter het werk gevoegde twee boeken van De Laet, De gemmis et lapidibus, 1647, bl. 155—158.

is eene magische bol, waarvan er onder den naam van Druidenknoppen in sommige verzamelingen als zeldzaamheden bewaard worden.

Hoe kwamen de Druiden er aan?

Ik wil aannemen, dat er Gallische werklieden waren, die door wrijven, slijpen en mogelijk door zagen aan een stuk bergkristal een ruwe ronde vorm konden geven, doch ik meen te mogen betwijfelen, of zij er een volkommen, gepolijsten bol uit konden maken. Is het draaien van een bal uit het weeke ivoor reeds moeielijk, hoeveel bezwaarlijker moet dit zijn uit het bergkristal, dat in hardheid slechts overtroffen wordt door opaal, korund en diamant.

Ik waag de gissing, dat de goed afgewerkte bollen afkomstig zijn van de Romeinsche artsen, die geen beter middel kenden om te branden, te cauteriseeren, dan een kristallen bal — pila christalina, — die tusschen de zon en het lichaam geplaatst als brandglas werkten¹⁾. Dit kan echter de reden niet zijn, dat, al gebruikten de artsen onder de Druiden die ook, er hun naam aan verbonden werd.

Er zijn geleerden, die aannemen dat de bollen gediend hebben om de waardigheid van Druide aan te duiden, verschillend in grootte naar verschil in rang. Die in het Groene Gewelf te Dresden, de grootste bekende, hebbende een middellijn van 17 c.M. en een gewicht van 15 pond, zou dan voor de Opperdruide hebben kunnen dienen en een paar kleintjes, in mijn bezit, voor leerlingen of Druidinnen. Er zijn afbeeldingen van Druiden tot ons gekomen en uitgegeven, o. a. door Montfaucon, doch geen spoor van knopen is aan hunne kleeding te ontdekken.

De Druidenorde was zeer groot. Het aanzien, waarin de leden stonden, de vrijstelling van staatsbelastingen en van krijgsdienst lokten vele uit om er zich in te doen opnemen. Hadden de leden, op welke wijze dan ook, de onvergankelijke bollen gedragen, de nog aanwezigen zouden groot in getal en geene zeldzaamheid zijn.

¹⁾ Plinius, H: XXXVII, 2, 17 (§. 28 S.)

De Druiden, ervaren in al het kennen en weten van hun tijd waren goede astronomen. Zij hadden den cyclus berekend van de maan en op dat hemellichaam verhevenheden ontdekt. Men zal dus moeten aannemen dat zij vergrootglazen hadden, doch dat daartoe de kristallen bollen gediend zouden hebben is onmogelijk. Ziet men er door, dan vertoonen zich de voorwerpen zeer klein en omgekeerd. Een voorwerp dicht bij de oppervlakte van den bol geplaatst, wordt slechts vergroot waargenomen.

Onze bol kan dus wel als microscoop, als loep, doch niet als verrekijker dienst gedaan hebben.

En toch diende hij en zijns gelijken om er door te zien, niet om aardsche voorwerpen beter te leeren kennen, maar om de toekomst te onthullen.

De geleerde Dr. Graesse, ook in het vak der Magie ervaren¹⁾, zegt § 30 van den door hem bewerkten »Beschreibenden Catalog des K. Grünen Gewölbe zu Dresden, 1878, van den reeds vermelden bol: »Ihr Zweck war jedenfalls ein geheimes, es wird eine Zauberkugel zum Lesen in die Zukunft gewesen sein und sie mag wohl Kurfürst August zum krystallgucken gedient haben.”

In Göthes blijspel: »Der Gross-Cophta” worden, bedrijf 3, tooneel 9, in een verlichten kogel verschijningen gezien. Hij was van kristal, daar de dichter elders²⁾ zegt: Das Geistersehen in der Krystallkugel von dem schlafend weissagenden Kophta sollte als blendendes Final vor allen glänzen.

Wanneer Göthe in de bekende wandeling van Faust, nadat het eene burgermeisje gezegd heeft, dat Agathe haar in den voor trouwlustige meisjes zoo gewichtige Andreasnacht haren aanstaanden vrijer heeft doen zien, het andere laat antwoorden »Mir zeigte sie ihn in Krystal”, drukt hij een oud volksgeloof uit. Hans Sachs zegt:

»In der christall und der paril kan ich auch sehen viel gesicht was über etlich meil geschieht.”

¹⁾ Hij gaf, onder meerderen, uit de Bibliotheca magica.

²⁾ Campagne in Frankreich, Werke kl. 8°., XXX. S. 268.

Door de welwillendheid van Dr. Campbell heb ik inzage gekregen van het werk van Del-Rio, dat mij, zoo als ik bij de mondelinge voordracht zeide, niet ten dienste had gestaan. Omtrent de Christallomantie leert hij ¹⁾, dat zij geschiedt door stukken kristal in een ring gevat, aan een beker bevestigd, cylindervormig of tot een spitse zuil bewerkt. Er wordt aangenomen dat er een daemon in huist. Door deze kunst ontving een Neurenberger de aanwijzing eener plaats buiten de stad, waar eene schat verborgen was. Vergezeld van een vriend, als toeschouwer, groef hij daar, vond eene grot en zag daarin eene kist, waar naast een zwarte hond lag. Hij ging in de grot om de kist te openen, doch kon het lekker beetje van den Cerberus niet mede nemen. Hevig schudde hij den rand van de grot en werd ellendig onder het puin begraven.

Uit het geleerde werk: »De Daemonum natura" deelt Del-Rio het volgende mede. De schrijver, later Sprengler genoemd, was in kennis met iemand uit een aanzienlijk Neurenbergsch geslacht. Deze bracht hem eens een kristallen bol, gewikkeld in een zijden doek, hem gegeven door een onbekenden aan wien hij drie dagen gastvrijheid in zijne woning verleend had. Deze had hem onderricht, dat wan neer hij iets zeker wilde weten, hij het kristal voor den dag moest halen, er een kuische jongen in laten kijken ²⁾ en hem vragen wat hij zag, om uit de verschijningen op te maken, wat hij wilde weten. De bezoeker verzekerde, dat hij nooit was te leur gesteld en wonderbare zaken vernomen had door de jongens, terwijl anderen niets zagen dan de heldere, zuivere gem. Toen zijne vrouw eens zwanger was van een jongen vertoonde zich een kind van dat geslacht

¹⁾ Disquisitionum magicarum libri sex, lib. IV. C. II, qu. VI, S. IV, pag. 603 der 5de uitgaaf van 1657. De 1ste uitgaaf werd in 1598 kerkelijk goedgekeurd door den vice-provinciaal in Belgie, namens den generale proost van de orde der Jesuiten, waartoe de schrijver behoorde.

²⁾ Hoe dat geschieden moet leert een vrij lang citaat uit het Tooverboek van Hartlieb van het jaar 1455 bij Grimm, Mythol. 4te Ausg. Bd. 3, S. 431.

in het kristal. Gewoonlijk verscheen het eerst het beeld van een man in gewone kleeding en dan datgeen, waarover geraadpleegd werd. Was dit uitgelegd, dan verdween het beeld. Dit werd dikwijls gezien, wandelende door de stad of gaande in kerken. De gevoelens over de onthullingen liepen zeer uiteen. Die haar ontkenden of loochenden werden algemeen daarmede bedreigd, dat men het aan het mannetje in het kristal gezien zou aangeven. Het was zelf gebleken dat geleerden over twijfelachtige punten in hunne studiën in het kristal gelezen hadden.

Na dit en noch veel anders vernomen te hebben, zeide Sprengler aan zijn bezoeker, dat deze zich onthouden moest het kristal te gebruiken, waarmede hij zich zeer bezondigde. Hij vroeg om het kristal, verkreeg het, sloeg het in kleine stukken en wierp deze met den zijden doek in eene latrine.

Bene, profecto bene, nec aptius potnit! roept Del-Rio uit.

Het wereldlijk gezag trad tegen het kristalkijken op.

De Paltzgraaf Maximiliaan, hertog van Beieren, vaardigde den 12den Februari 1611 eene strenge verordening uit tegen allerlei soort van bijgeloovigheden, waaronder het waarzeggen o. a. door kristal of beryl, dat niet anders geschieden kan dan »per spiritus familiares und heimliche vermeintlich gefangene oder beschworne böse geister».

In 1629 stond in Hessen een kristalkijker te recht; in eene verordening van Bremen en Verden van 1668 werd het verboden te gelijk met waarzeggen, planeetlezen, kaassnijden enz.

Het waarzeggen uit spiegels, de katoptromantie, door Del-Rio gelijk gesteld met het kristalkijken, en waardoor een geblinddoekte jongen aan Didius Julianus, die het Romeinsche rijk gekocht had, de komst van Severus en zijn eigen dood voorspeld had,leeft nog voort in de holle en bolle tooverspiegels op onze kermissen ¹⁾.

¹⁾) Onder het nazien der drukproef ontving ik den 9den Jaargang, voor 1881, van Alemannia. Zeitschrift für Sprache, Litteratur und Volkskunde

Des zomers, zoo verhaalt Plinius ¹, maken in de beide Galliëen een onnoemelijk getal slangen, die zich door elkaander gewonden hebben, uit het speeksel harer bekken en het schuim harer lichamen het slangenei. De Druiden zeggen, dat het, door sissen en blazen der slangen naar boven geworpen, opgevangen moet worden in een mantel voor dat het op den grond gevallen is. Die het waagstuk verricht moet zorgen op een gereed staand paard de hem vervolgende slangen te ontvluchten. Een echt slangenei drijft tegen stroomend water op, al is het ook in goud gezet.

Een wondermiddel, als het goed zal werken, moet op de eene of andere mysterieuze wijze verkregen zijn. Op de zinnen en op de verbeelding van het volk moet gewerkt worden. Deze taktiek van alle tijden en bij alle volken verstanden de Druiden zeer goed. Ik herinner slechts aan de wijze waarop de marentakken gesneden, de selago geplukt werd. Een kristallen bol, door menschenhanden gemaakt, kon het wonderbaar ontstane en met gevaar verkregen slangenei geworden zijn.

Ik kan echter, zooals sommigen schijnen te doen, de identiteit van beide bollen niet aannemen. Plinius zag een slangenei. Het was zoo groot als een middelmatige ronde appel, had eene kraakbeenige schaal, met vele wratten als op de vangarmen van eene poliep, wat bij de Druiden voor een hoofdkenteken van echtheid gold. Het had de kracht den bezitter toegang tot koningen te verschaffen en hem zijne processen te doen winnen, hetgeen keizer Claudius niet verhinderde een romeinsch ridder, trouwens van Gallische afkomst, ter dood te laten brengen, omdat hij met dit doel er een bij zich gestoken had. De Romeinen, die de bergkristallen bollen hunner artsen kenden, kunnen deze met het slangenei niet verwisseld hebben.

des Elsasses, Oberrheins und Schwabens, waarin de geleerde uitgever Dr. Birlinger, professor te Bonn, in een opstel blz. 71 vlg. over Krystall- und Zauberspiegelseheres, het onderscheid tusschen beide uit een zet en vooral omtrent de laatste magic vele merkwaardige bijzonderheden mededeelt.

¹) H. N. XXIX, 3, 12. (§ 52 S.)

De Boot a. w., bl. 347, en De Laet, a. w., bl. 161, geven afbeeldingen van slangeneieren. Er blijkt uit dat zij niets anders zijn dan versteende zeeëgels of echiniten, die met de beschrijving van Plinius gelijkenis hebben.

Voor verscheidene jaren hield J. A. Nijhoff te dezer plaats een voordracht over een Plenarium, H. S. afkomstig van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, in het oud provinciaal archief van Gelderland. Het is merkwaardig, niet zoozeer om den inhoud en de miniaturen, als wel om den frontaalband. De voordracht is opgenomen in het 1ste Deel der Verhandelingen van onze afdeeling. Er is eene afbeelding van den band bijgevoegd, doch voor mijn doel onduidelijk ¹⁾. Op mijn verzoek heeft de Minister van Binnenlandsche Zaken den archivaris gemachtigd mij het oorspronkelijke voor deze bijdrage ten gebruik te geven.

Ik vestig de aandacht op twee stukken geslepen bergkristal, die er op aangebracht zijn, vooral op dat aan de linker zijde. dat een spits-ovale driekantige gedaante heeft. Ik meende vroeger dat een steenslijper aan een stuk dat reeds eenigermate die gedaante had, dien vorm had gegeven.

Het schijnt echter dat de driekantige vorm een typische is.

Ik wist wel dat er H. S. met frontaalbanden waren veel kostbaarder dan het Bethlehemsche, doch niet dat het aartsbisschoppelijk museum te Utrecht, dat ik op raad van een mijner hoorders — Prof. Acquoy — bezocht, er drie, afkomstig uit de Lebuinuskerk te Deventer, bevat van bijzonder hoge waarde. Tusschen de vele edelgesteenten, waaronder vele geslepenen, kameeën en intagliën vond ik op den band uit de XIIIde eeuw, om het oudste H. S., een Evangeliarium uit de VIIIste, een driekantig geslepen, bijna rond stuk bergkristal aanmerkelijk kleiner dan de Bethlehemsche en twee nog kleinere, zoo ik meen, van zoogenaamd melkkwarts.

¹⁾ Bij Lacroix, *Les arts au moyen age* komt bl. 491 eene afbeelding van zulk een band voor, zoozeer op den Bethlehemschen gelijkende, dat men geloven moet, dat zij uit dezelfde werkplaats afkomstig zijn.

In het kabinet te Leiden — en nu kom ik tot het tweede stuk — is er een van dezelfde gedaante en grootte als op den Bethlehemschen band, met deze etiquette in het Hoogduitsch: »Ombrio von Crystall, welche die Druiden zum wahrsagen gebrauchten".

Al kan ik niet aannemen, dat de Galliërs kogelronde kristallen bollen konden maken, wil ik hun echter de vaardigheid niet ontzeggen aan kristallen zuilen, die door langdurig rollen de zes kanten verloren hebben, drie vlakken te schuren, te slijpen en te polijsten. Dit stuk kan dus een gallisch kunstproduct zijn.

Geesten in een of ander voorwerp te zien of te laten zien om daaruit de toekomst te voorspellen, is nog geen bepaald waarzeggen. Hierin waren de Druiden en Druidinnen zeer ervaren ¹⁾.

Diocletianus, nog in een lagen rang dienend, maakte in eene herberg te Tongeren zijne dagelijksche uitgaven op. Eene Druidus zeide tot hem, dat hij zoo spaarzaam niet moest zijn. Schertsend antwoordde hij, dat hij vrijgevig zou zijn als hij eens keizer was. Zij sprak toen: »Diocletianus, ik scherts niet. Gij zult keizer worden als gij een aper gedood hebt." Dat hij van dien tijd af op de jacht evers zocht te vellen en Aper, prefect der Pretorianen, doodde, bewijst wel dat hij geloofde aan de waarzegging, die vervuld werd. Dezelfde schrijver, die dit verhaalt, deelt ook mede, dat Aurelianus de Druidinnen over het voortbestaan zijner dynastie raadpleegde ²⁾. Tot het waarzeggen, wanneer het geene uiting van eene goddelijke ingeving is, dus in beperkten zin, behoort het een of ander dat door zien of hooren waargenomen kan worden: ingewanden van offerdieren, het zingen en vliegen van vogels, die in het begin der XVe eeuw in Duitschland nog dienst deden, speelkaarten en koffiedik, thans nog in zwang.

¹⁾ Cicero, De divinatione, I. 41.

²⁾ Vopiscus, Numerianus. C. 14 en 15; Aurelian C. 44.

Origenes zegt ¹⁾ van de Druiden: Habentur a Gallis, eo quod arte pythagorica e calculis et numeris praedicentur ipsis quaedam futura, prophetarum et praesciorum numero. — — Quin et magicis utuntur Druidae.

Del-Rio vermeldt, p. 614, de lithomantie, doch voegt er bij: cuius ritus mihi non satis perspectus.

Mag ik uit een en ander niet het gevolg trekken dat de Leidsche steen tot waarzeggen heeft gediend?

Bergkristal, dat in Zwitzersch Gallië veel voorkomt, is geen kostbare steen. Als goed gevormde toegespitste zes-kantige zuil is het in zijn natuurlijke vorm fraaier en glinsterender dan de driekantig geslepene. En toch werden zij gebruikt om met andere kostbare edelgesteenten een boek te versieren, dat tot de openbare christelijke godsdienst bestemd was. De oude heidensche vereering, gegrond op de inwonende magische kracht, was nog in herinnering en gaf aan het boek eene hogere waarde.

¹⁾ Philosophumena, C. 25 der uitgaaf van Wolf, met de vertaling van Gronovius.

OBSERVATIONES CRITICAE AD CICERONIS BRUTUM.

SCRIPSIT ET RECITAVIT

J. C. G. B O O T.

Quanquam lex Academiae propter aetatem mihi concedit vacationem et hoc munere dicendi alii potius fungi debent, non tamen utor perfugio aetatis et datam sodalibus veniam recusabo, quamdiu ingenii vires me non deficient et plures in hoc coetu erunt, qui alios dicentes audire, quam ipsi aliquid in medium proferre malint. Ergo, si tempus sinit, subinde e commentariis scholarum nonnulla depromere libet, quae hoc loco non plane indigna esse videantur et fortasse studiis litterarum, in quibus aetatem consumpsi, prodesse possint.

Initium hodie faciam a nonnullis locis eius dialogi, quo Cicero historiam eloquentiae romanae adumbravit. Nam etiam post plurimos virorum doctorum labores Brutus in codice Laudensi pervetusto, sed male scripto, initio saeculi X inventus et ex illo libro mox deperdito per plura exempla propagatus, sed ita ut genuina forma immutando, interpolando, corrigendo pessum daretur, plurima menda continet, quae manum emendatricem etiam nunc exspectant. Qua de re recte monuit Orellius in Analectis suae editioni Operum Ciceronis adiectis Vol. IV P. II p. 596: »quum deperditus sit codex ille primarius, in aliis circumspectissimus erit criticus, in aliis liberrimus, certe in suspicionibus; sed certum modum, qui hic teneri beat, quis docebit? Nemo, opinor, nisi Tullius ipse et Latina consuetudo et recte cogitandi ratio.“

Utor editionibus Frid. Ellendtii altera, quae prodiit Regimontii 1844, Ottonis Iahnii quarta, quam curavit Alfr. Eberhardus, Berolini 1877, qui diligenter rationem habuit eorum, quae ad Brutum emendandum multi contulerunt, quorum scripta indicantur in extrema praefatione, p. 14.

§ 75. *Atque utinam exstarent illa carmina, quae multis seculis ante suam aetatem in epulis esse cantitata a singulis convivis de clarorum virorum laudibus in Originibus scriptum reliquit Cato.* Quae his subiiciuntur; tamen illius, quem in vatibus et Faunis adnumerat Ennius, bellum Punicum quasi Myronis opus delectat non sine causa displicebant Iahnio et Eberhardo, qui edidit: nam Naevi, illius cet. Facilius poterat apta sententia restitui pro incepto tamen scribendo: *ita me Naevi nomine nihil opus est.* Nam Brutus et Atticus sciebant belli Punici poetam hunc unum posse vocari.

In Rutilii narratione de Sergio Galba oratore, quae capite 22 continetur, me offendit, quod ille, postquam in quadam testudine cum servis litteratis commentatus esset, quum causa ei esset agenda, *exisse in aedes* traditur § 87. Qui enim in suis aedibus est, exire in vestibulum, prodire foras potest, non potest *exire in aedes*. Eberhardus conatur hoc defendere interpretando aedes partes aedium ante illam testudinem sitas, *die Vorderräume*. Sed si Cicero hoc dicere voluisse, scripsisset *exisse in primas aedes*, ut Ovidius Metam. V. 284 *annuimusque viro primisque intravimus aedes*. Nihil autem aliud indicare voluit, quam quod paulo post solo verbo *exisse* declarat, in verbis § 88: *scriptores illos male mulcatos exisse cum Galba*, nimirum eum reliquisse testudinem. Potuit igitur variandae orationis causa scribere *exisse e cavaedio*, et sic generali nomine designare testudinem, quod erat cavaedium tectum, cf. Varro de ling. lat. V. 161, aut si hoc longius a tradita scriptura recedere putatur, vide ne corrigendum sit *exisse inde*, adverbio post verbum posito, ut factum est ad Att. XII. 15 *quum mane me in silvam abstrusi densam, non exeo inde ante vesperum*.

§ 115. Quum P. Rutilus Rufus innocentissimus a Scauro in iudicium vocatus esset, causam suam agi noluit a summis oratoribus L. Crasso et M. Antonio, sed dixit ipse pro se et

pauca pro eo dixit sororis filius C. Cotta. De hoc narratur: *et is quidem tamen ut orator, quanquam erat admodum adolescens, quod adversatur reliquae narrationi.* Rutilius nolebat causam suam ornatius dici, oratorio artificio defendi nolebat, idque et Cottae et Q. Mucio dixerat. Itaque partim cum Bakio (Schol. Hypomn. III p. 324) scribendum videtur: *sed ne is quidem tamen ut orator, quod erat admodum adolescens.* Verba *quod erat admodum adolescens* rationem reddunt cur Cotta, etiamsi ei per Rutilium licuisset, ut orator dicere non potuisset. Pro *quod* quum scriptum esset *quō*, illud *quom* non intellectum peperit *quam*, idque mutatum est in *quanquam* propter praecedens *tamen*, plane sic ut initio huius § *quom* in *quam* abiit, pro quo Lambinus aliique *quanquam* ediderunt. Conf. A. S. Wesenbergii emend. alt. ad Ciceronis epistolas p. 7 (adn. ad Fam. IV. 3, 4).

§ 147. *Tum Brutus, etsi satis, inquit, mihi videbar habere cognitum Scaevolam ex iis rebus, quas audiebam saepe ex C. Rutilio —, tamen ista mihi eius dicendi tanta laus nota non erat.* Hinc discimus C. illum Rutilium, de quo nihil constat, ipsum Scaevolam cognovisse aut certe ex aliquo eius familiari multa de eo audivisse. Ergo post verba *ex C. Rutilio* apte sequeretur aliquid, quod aut hoc ant illud indicaret. Sed quod ibi legimus: *quo utebar propter familiaritatem Scaevolae nostri* nihil continet, quod alterum utrum explicat; est vero additamentum plane otiosum. De sinceritate autem illius sententiae eo magis dubitare licet, quod libri scripti praeter unum omnes praebent utebatur. Quod Eberhardus pater coniecit: *quo utebatur per quam familiariter Scaevolae noster* nimis recedit a librorum scriptura, additque definitionem nomini Rutilii plane supervacaneam. Ego suspicor nomen, quod pendet a praep. *propter* intercidisse, et ut *propter* suum casum regeret *familiaritatem* scriptum esse pro *familiaritate*, qui ablativus regitur verbo *utebatur*. Tum Scaevolam illum iuniorem, Ciceronis et Bruti aequalem et familiarem, hinc removendum censeo locumque sic restituo: *qui utebatur propter patrem familiaritate Scaevolae, ut nosti.*

§ 174. De L. Gellio post alia haec traduntur: *multam operam amicis et utilem praebuit atque ita diu vixit, ut mul-*

tarum aetatum oratoribus implicaretur, multum etiam in causis versaretur. Sequuntur haec: *Isdem fere temporibus D. Brutus, — homo et Graecis doctus litteris et Latinis.* Bakius primus vidit verba multum etiam in causis versarctur inepte superioribus addi, duobusque argumentis id demonstravit in Schol. hypomn. III p. 329, et coniunxit cum sequentibus, quae sine tali additamento vix intelligi possunt, *versaretur mutato in versatus.* Recepit correctionem Eberhardus. Sed scribere debuerant *versabatur*; sequuntur enim imperfecta *dicebat* et *obtinebat*. Nam quod Bakii correctioni obiectum est Ciceronem in hoc libro oratorum genera distinguenter aetatibus initio sententiae, non post plura verba ponere temporis notio-
nem ut in § 79, 129, 182, id ita verum est, ut tamen ab illa norma aliquando recesserit. Quemadmodum enim in § 98 legimus: *P. Crassum valde probatum oratorem isdem fere temporibus accepimus, sic nihil prohibet quin h. l. eum scripsisse statuamus: multum etiam in causis versabatur isdem fere temporibus D. Brutus.*

§ 200. Miror Bakium in detegendis interpolationibus tam acutum et saepe nimium h. l. tulisse *oratorem* in verbis: *intelligit oratorem in ea causa non adesse, qui possit animis iudicum admoveare orationem tanquam fidibus manum.* Nihil opus est nomine appellari eum, qui sententia relativa describitur.

§ 213. *Similiter suspicor — Curionis, etsi pupillus relic-
tus est, patrio fuisse instituto puro sermone assuefactam domum.* Propter illa, *etsi pupillus relictus est, non dicendum erat quo sermone usa sit Curionis domus, sed quid ipse didicerit ex disciplina patria, eisi puer patre orbatus est.* Hoc obtinebi-
mus scribendo: *Curionem — assuefactum domi.*

In § 253 et seq. Ciceronis laudes ab Attico verbis Cae-
sar is et a Bruto praedicantur, in eoque loco haec legimus:
quo enim uno vincebamur a victa Graecia, id aut ereptum illis est aut certe nobis cum illis communicatum. Sine dubio haec expressa sunt ex iis, quae Molo dixisse fertur, quum Ciceronem Rhodi audiviset Graece declamantem, quaeque memoriae servavit Plutarchus in Ciceronis vita c. 4.: Σέ μὲν, ω Κικέρων, ἐπαινῶ καὶ θαυμάζω τὴν τύχην,

όρων ἀ μόνα τῶν καλῶν ημίν ἀπελείπετο, ταῦτα
Pωμαῖοις διὰ σοῦ προσγενομένα. Recte διὰ σοῦ. Ergo
 Bruto reddamus, quod dicere debuit: — *aut eruptum illis
 est per te aut nobis cum illis communicatum.* Quum aut locum
 mutasset, callidus librarius e *per te* fecit certe.

§ 259. In Catulo laudatur suavitas vocis et lenis appellatio litterarum, Cotta reprehenditur *quod se valde dilatandis litteris a similitudine Graecae locutionis abstraxerat.* Apte nominari poterat urbana, suavis, lenis locutio, sed Graecam locutionem inepte citari Eberhardus bene ostendit. Eius vero suspicionem *a similitudine tragicae locutionis* minime probo, nec eam quicquam adiuvari video locis ab eo laudatis e § 141, 203, de Orat. II, 227. Si comparamus insignem locum e libro III de oratore, c. 11 et 12, ubi de illo vitio sermonis, quo Cotta gaudebat, agitur, sponte se offert quod aptissimum est. Nam ibi legimus urbanorum neminem esse, qui non litteratissimum Latinorum lenitate vocis atque ipso oris *pressu* et sono facile vincat § 44, et quum Laelia, tum eius pater et maiores *presse* et aequabiliter et leniter locuti esse narrantur § 45. Ergo Cotta valde dilatandis litteris se *a similitudine pressae locutionis* abduxit. Nam, ut utar verbis. Io. Christ. Theoph. Ernesti e Lexico technologiae Latinorum rhetoricae p. 302 »*presse loqui* dicitur is, qui tam presso ore loquitur, ut inde lenitas et suavis quaedam subtilitas soni et vocis consequatur, quae vastitati et rusticitati loquendi contraria est, in qua os non premitur, sed dilatatur et extra modum aperitur.”

In § 273 agitur de M. Caelio Rufo, et laudantur ea, quae Cicerone auctore tribunus plebis cum populo egit. Sequuntur haec: *quam eius actionem multum tamen et grandis et eadem imprimis faceta et perurbana commendabat oratio,* quae mihi quidem incorrupta videntur, dummodo *actionem* referas ad ea, quae praecedunt, ut in or. pro C. Rabirio perd. reo, 17 *tribunicia actio* et saepe a multis *tribunorum actiones* memorantur. Itaque neque Iahnio ante haec verba plura periisse concedo, neque Eberhardo incertissimam suspicionem *nimiam eius actionem* ita placuisse, ut eam recipieret, probo, neque recentissimam M. Hertzii coniecturam

antiquam eius actionem vulgari scripturae praefero. Sed M. Caelii mentio propterea a me facta est, ut meam de loco controverso orationis pro Caelio habitae sententiam aperirem patriamque ei suam redderem. In § 5 haec legimus: *Nam quod est obiectum municipibus esse adolescentem non probatum suis, nemini unquam praesenti praetoriani maiores honores habuerunt, quam absenti M. Caelio; quem et absentem in amplissimum ordinem cooptarunt et ea non petenti detulerunt, quae multis potentibus denegarunt.* In corrupta voce *praetoriani* multi nomen municipii latere suspicati sunt, et *Puteolani* (Aldus), *Praetutiani* (Barwes), *Tusculani* (Baiter) scribendum coniecerunt. Ego cum Kaysero in *prae-ani* ut in cod. Parisino scriptum est, nihil video nisi corruptam repetitionem vocabuli praecedentis *praesenti*, quod in cod. Bruxellensi omissum est. In eo latet nomen municipum et scribendum est *Praenestini*. Quum ex eo *praesenti* factum esset, aliquis in altero membro comparationis adiecit *absenti*, quod falsum esse id quod sequitur declarat. Nam Cicero nunquam scripsisset: *quam absenti M. Caelio, quem et absentem* —

Nihil melius inveniri posse puto quam hoc: *nemini unquam Praenestini maiores honores habuerunt quam M. Caelio, quem et absentem in amplissimum ordinem cooptarunt*, cest. *Praeneste* lege Iulia municipium factum est, ideoque Praenestini in Pauli Diaconi notissimo excerpto e Festi opere, p. 127 ed. Mull., tertio generi municipum adnumerantur. cf. quoque Florus III. 21, 27.

Desinam in verbis § 281 a Bakio et a Iahnio temptatis, sed, ut mihi videtur, nondum correctis. Cicero ibi vituperat C. Curionem, quod noluit adscendere gradibus magistratum, *ut pater eius fecerat, ut reliqui clariores viri*. Uterque criticus offendebatur comparativo illo, et Bakius (in Mnemosynes vol. VI p. 434) affirms Ciceronem scripsisse: *ut reliqui de maioribus clari viri, Iahnius paulo lenius emendat: ut reliqui maiores clari viri*. Neutrum mihi satisfacit. *Patri* recte opponuntur *maiores*, non *reliqui* maiores, quasi ipse pater inter maiores numerari possit. Pro vitioso *reliqui* scribatur *denique*, ut coniecit discipulus meus Ianus Six, quum mecum Brutum legeret, et transponatur *ut*: *ut*

pater eius fecerat, denique ut clariores viri. *Denique* etiam post unum nomen recte poni, ubi quid maius additur, et respondere particulis *atque adeo* constat. cf. ad Q. fr. I. 1, 1. II. 3, 2. Att. IX. 19, 4, et ne plura, notissimum illud: *Est modus in rebus, sunt certi denique fines.* Patri Curioni quin recte opponantur *clariores viri*, nemo dubitabit, qui legerit quae Cicero de eo scripsit c. 58 seqq.

OVER DE OPSCHRIFTEN UIT KOETEI
IN VERBAND MET DE GESCHIEDENIS VAN HET
SCHRIFT IN DEN INDISCHEN ARCHIPEL.

MEDEDEELING VAN

H. K E R N.

Nadat ik in de zittingen onzer Akademie van 13 September 1880, van 13 Juni en 12 September ll. eene korte mededeeling heb gedaan van de Sanskrit-opschriften, welke in het rijk van Koetei op Borneo ontdekt zijn, wenschte ik nogmaals op die vondst terug te komen en in uitvoeriger beschouwingen daaromtrent te treden. Ik meende hiertoe zelfs verplicht te zijn, nadat de Secretaris onzer Afdeeling mij de juiste opmerking gemaakt had, dat de facsimile's der inscripties, die eerst nu konden uitgegeven worden, niet van de daarop behorende toelichtingen behoorden gescheiden te wezen.

Aangaande de geschiedenis der ontdekking van de drie opschriften weet ik weinig te melden. Uit een schrijven van den Assistant Resident van Koetei van 9 September 1879, medegedeeld in de Notulen van de algemeene bestuursvergaderingen van 't Bataviaasch Genootschap van 7 Oct. 1879, blijkt het dat de beschreven steenen en andere voorwerpen uit den Hindu-tijd ontdekt zijn geworden te Moeara Kaman, drie dagreizen boven Pelarang, waar men ook de overblijfselen eener Chineesche jonk aantreft; wel een bewijs, zou men zeggen, dat Moeara Kaman eenmaal een handelsplaats geweest is, welke door zeeschepen bezocht werd. De bedoelde steenen waren ten tijde toen het Bestuur van 't Ba-

taviaasch Genootschap bovengemeld schrijven ontving, nog in het bezit van den Sultan van Koetei, doch zijn later — ik weet niet of in 1880 of in 't loopende jaar — door dien Vorst welwillend aan het Genootschap afgestaan. De door ons correspondeerend medelid van der Chijs vervaardigde opschriften heb ik, zooals de Vergadering zich zal herinneren, van den Heer Holle ontvangen. De laatste schreef mij in een zijner brieven, dat de steenen waarop de inscripties gegrift zijn, eenigszins den vorm van een Linggam hebben en eene manslengte hoog zijn. Daaruit maak ik op dat het eenvoudige cylinders zijn, met gewelfd bovenstuk, zooals trouwens gewoonlijk ook op het vaste land van Indië de zuilen met inscripties cylinder- of kegelvormig zijn. Dat zulke van boven afgeronde cylinders op een Linggam gelijken, spreekt van zelf, omdat het bovenste gedeelte hiervan denzelfden vorm heeft. Het eigenaardige van een Linggam is echter dit, dat het bestaat uit drie stukken: het onderste is een vierkant en wordt in den grond begraven; het middelstuk is een achtkant en vormt het onderste van de twee zichtbare deelen; het bovenstuk is een afgeronde cylinder. Dat er tusschen den Linggam en de offerzuil of zegezuil (*yúpa*) een inniger verband bestaat, wil ik niet ontkennen; integendeel, ik geloof, dat de *yúpa* of *swaru*, de *lingga* en de obelisk, niets anders zijn dan varieteiten van één en hetzelfde symbool, de zonnestraal. Noch in 't woord *lingga*, dat eenvoudig "kenteken" beduidt, noch in den vorm is er iets onkiesch te ontdekken, al heeft de volksverbeelding in verloop van tijd er een teeken van mannelijke voorttelingskracht in gezocht.

De drie opschriften hebben alle betrekking op zekeren koning Mûlawarman, wiens mildheid jegens de brahmanen verheerlijkt wordt in onbeduidende, maar onberispelijke verzen. Wij vernemen, dat hij de zoon was van Açawarman, de kleinzoon van Kuṇḍangga. Indien wij aan de verklaringen der lofredenaars van koning Mûlawarman geloof willen hechten, is zijn mildheid buitengewoon groot geweest. Doch zelfs indien wij veronderstellen, dat de wederdaden des vorsten veel te breed zijn uitgemeten, dan blijft er

genoeg over om ons te doen gelooven, dat het rijk van Koetei in den ouden tijd eene mate van welvaart genoot, waarbij de tegenwoordige toestand zeer ongunstig afsteekt. Er is niet de minste reden om den vroegeren bloei van dat land te betwijfelen; integendeel, er zijn verschillende feiten, die ons nopen, het bestaan er van aan te nemen. Vooreerst is de ligging van het land gunstig, daar het ligt op den handelsweg tusschen Java en China; de overblijfselen der Chineesche jonk te Moeara Kaman bevestigen zulks. Ten andere pleit de aanwezigheid van brahmanen voor het bestaan, in meerdere of mindere mate, van Indische beschaving. Ware het land niet rijk geweest, dan zou er geen reden geweest zijn, waarom Indiërs, inzonderheid brahmanen, zich daar zouden gevestigd hebben. Zelfs in onze dagen is Koetei, hoe weinig beteekenend ook anderszins, nog eene handelsplaats, waarvan de reiziger C. Bock het volgende getuigt¹⁾: »Ieder is hier koopman. Ongetwijfeld is de handel niet onbelangrijk, welke nog aanmerkelijk uitgebreid kon worden, indien die in handen van Europeanen was en er maar mensen in de binnenlanden woonden, om de producten in te zamelen.”

Als men bij dienzelfden schrijver leest, dat de inkomsten van den tegenwoordigen Sultan, voornamelijk bestaande in in- en uitvoerrechten, de verpachtingen en de opbrengst der mijnen, door den Assistant Resident geschat worden op 50 tot 60 duizend gulden maandelijks, en als men verneemt, dat de Sultan zelf verklaarde nog groter inkomen te hebben, zoodat men niet ver van de waarheid zal zijn, als men het op ongeveer een miljoen gulden 's jaars wil schatten, dan kunnen wij zonder moeite gelooven, hoe in bloeiender tijden Mûlawarman eene buitengewone milddadigheid heeft kunnen ten toon spreiden.

De naam van Koetei wordt ook Koti (Coti) gespeld. Deze omstandigheid heeft bij mij het vermoeden doen rijzen,

¹⁾ Reis in Oost- en Zuid-Borneo van Koetei naar Banjermassin, ondernomen op last der Indische regeering in 1879 en 1880; blz. 7. ;

of wij soms in dezen naam het Jawa-koti der Indische aardrijkskunde te herkennen hebben. De sterrekundigen van 't middeleeuwsch Indië plaatsen op 90° W. L. van hun eersten meridiaan, die over Ujjayinî en Ceilon getrokken wordt, de stad en 't gebied der Romeinen, Romaka; op 90° O. L. van Ceilon ligt, volgens hen, Yawa-koti¹⁾. Vroeger heb ik ergens de meening ontwikkeld, dat hiermede de oostpunt van Java kon bedoeld zijn, want het woord betekent in zuiver Sanskrit »punt, uithoek van Java". Dat de afstand op lange na zoo groot niet is, als de sterrekundigen meenden, behoeft niet uitdrukkelijk vermeld en evenmin verklaard te worden. Ieder weet dat Columbus, evenals de Indische astronomen, op het voorbeeld van Claudius Ptolemaeus, zich de aarde veel te klein voorstelde, zoodat hij bij de ontdekking van Amerika waande reeds Indië bereikt te hebben.

De oudste vermelding van Yawa-koti komt voor in Ārya bhaṭa's handboek, geschreven 499 na Chr.²⁾. In den Sûrya-siddhânta³⁾ vindt men het vermeld als eene stad of hoofdstad (*nagari*). Nu is dit werk in de redactie, die wij er van bezitten, zeker jonger dan 't Āryabhatîya en daarom voer ik het niet aan als oudsten getuige, doch ik wil niet verzwijgen, dat de verzen, waarin de naam voorkomt, naar mijn meening uit de oudere bewerking zijn overgenomen. Wat Warâha-Mihira in zijne Pañcasiddhântikâ van Yawa-koti zegt, is ontleend aan 't Āryabhatîya. In Bhâskara's Golâdhyâya⁴⁾ wordt gezegde plaats ook eene stad (*pattana, purî*) genoemd. Daar zulk een toevoegsel op onvolledige kennis kan berusten, meende ik gerechtigd te zijn in Yawa-koti niets anders te zien dan de oostelijke punt van Java, maar het is de vraag of mijne gissing juist was. Het zou wel eens kunnen wezen dat Yawa-koti inderdaad de naam

¹⁾ Verbasterd tot Yamakoṭi; de oudere HSS hebben terecht Yawa-koti.

²⁾ Āryabhatîya 4, 13.

³⁾ Hoofdstuk 12. vs. 37.

⁴⁾ Hoofdstuk 3, vs. 17, 28, 44.

van een hoofdstad was, of, wat bij de Indiërs op hetzelfde neerkomt, van een rijk, en wel van 't rijk van Koetei. Eene opmerkelijke bijzonderheid is het, dat de mond der rivier van Kutei, de Mahakkan, den naam draagt van Djawa (Java). Wij hebben hier dus dezelfde woorden *yawa* en *koti*, al is het dan ook in eene andere volgorde. Is dit aan toeval te wijten? Vermoedelijk ja. Want, zooals ons medelid Veth mij heeft doen opmerken, heet de bedoelde mond der rivier, behalve Moeara Djawa, ook en zelfs gewoonlijk M. Oeloe of Bandjar, en hij is verder van meening, dat die mond zoo genoemd is, omdat men naar Java varende langs dien arm den weg neenit, terwijl de noordelijke mond, die dient voor de vaart naar Berou, de Moeara Berou genaamd wordt. Dat Veth's verklaring juist is, acht ik niet twijfelachtig.

Onze inscripties bevatten geen datum; uit de taal is niets af te leiden ter bepaling van de eeuw waarin ze zijn opgesteld; wij hebben dus geen ander middel om den vermoedelijken tijd der monumenten op te sporen, dan den vorm der karakters. Alvorens hierover te spreken zal ik den tekst in transcriptie, benevens de vertaling, hier laten volgen.

I.

çrīmad-wirājakīrtteḥ
rājna (ç) çrī-Mūlawarmmanah puṇyam
çṛṇwantu wipramukhyāḥ
ye cānye sādhawah purushāḥ. [1]
bahudānajīwadānām
sakalpawṛksham sabhūmidānāñca
teshām puṇyagaṇānām
yūpo 'yam sthāpito wipraiḥ. [2]

D. i. »Laten de aanzienlijke brahmanen en de overige brave menschen de vrome verdienste verneemen van koning Mūlawarman, wiens roem luisterrijk straalt: (bestaande in) schenking van veel (goed), schenking van levende have, alsmede Kalpawṛksha en schenking van land. Voor die vele goede werken hebben de brahmanen deze zuil opgericht.“

Kalpawrksha is de mythische wonderboom, die alles voortbrengt wat men maar wenscht. Hier moet bedoeld zijn een of ander bewijs van mildheid; vermoedelijk de oprichting van een boom, beladen met allerlei kleinooden en kostbaarheden, die de begunstigden maar voor 't grijpen hebben; iets in den trant van den Kerstboom.

De afdeelingen der twee Āryā-strofen zijn in de inscriptie duidelijk aangewezen. Vóór de caesuren worden de sluitletters behandeld als vóór een pause; dit is volkomen logisch en behoorde zooveel als doenlijk in onze uitgaven der Indische gedichten, althans der oudere, nagevolgd te worden, want het lijdt geen twijfel, dat in zulke werken als 't Mahâ-bhârata, Manu en dgl. dezelfde regel werd in acht genomen, zooals uit de talrijke voorbeelden van een anders ongeoorloofde hiaat bij de caesuur blijkt. In de twee volgende opschriften, die in Anushtubh zijn, vindt men denzelfden regel trouw gevuld.

II.

çrimataḥ çrinarendrasya
 Kuṇḍanggasya mahâtmanah
 putro' çwawarmmâ wikhyâtaḥ
 wangçakarttâ yathângçumân || 1 ||
 tasya putrâ mahâtmanah
 trayas traya iwâgnayah
 teshân trayâñâm prawarah
 tapobaladamânwitah || 2 ||
 çri-Mûlawarmmâ râjendraḥ
 yashtâ bahusuwarñṇakam
 tasya yajñasya yûpo'yam
 dwijendrais samprakalpitaḥ || 3 ||

D. i. »De doorluchtige vorst Kuṇḍangga, de edelaardige, had eenen zoon, Açwawarman geheeten, die gelijk de Zonnegod zijn geslacht voortplantte: hij had drie edelaardige zonen, te vergelijken met de drie vuren. De oudste (en: voortreffelijkste) van die drie was Koning Mûlawarman, die,

met groote vroomheid en ingetogenheid begaafd, een Bahusuwarṇaka-offer heeft laten verrichten. Dit is de zuil welke de brahmanen voor dat offer hebben gemaakt."

Açwawarman, de vader van 3 zonen, wordt daarom met de drie vuren vergeleken, omdat deze alle hun bron in de zon hebben ¹⁾.

Bahusuwarṇaka betekent: waaraan veel goud of goudgeld besteed wordt. Het synonieme *bahuhiranya* is de naam van een bijzonder Soma-offer. Of nu met *bahusuwarṇaka* juist hetzelfde offer bedoeld is, kan niet met zekerheid gezegd worden. Opmerkelijk is het, dat de offerzuil tevens dienen moet tot blijvend gedenkteeken van de vroomheid en mildheid des konings.

De taal van het stuk is onberispelijk. De spelling wijkt van de in Voorindië gebruikelijke alleen in zooverre af, als de Anuswāra vóór een sisklank vervangen is door de nasale gutturaal. Deze spelling, die ook in de 3de inscriptie gevolgd wordt, is algemeen in alle Sanskrit-opschriften in Kamboja (Achterindië) en in het Kawi. Deze kleinigheid is niet van gewicht ontbloot, omdat men daaruit het bewijs kan putten, dat de Indiërs in Kamboja en den Archipel tot op zekere hoogte dezelfde school volgden. De wijziging van de Voorindische spelling in dit opzicht moet van één punt zijn uitgegaan; van waar? laat zich nog niet vaststellen, maar vermoedelijk van Kamboja uit. Naast deze overeenstemming treft men ook verschil aan, en wel ten opzichte van den Wisarga. In het oudste mij bekende Sanskrit-opschrift uit Kamboja, dat van Hanh-khiei, wordt vóór de harde gutturalen en labialen geen Wisarga gebezigd, maar de Jihwāmūliya en de Upadhmāniya, gelijk zoo-veel inscripties uit Voorindië ook doen ²⁾. Op een der

¹⁾ In de oudere voorstelling moeten de 3 vuren vereenzelvigd zijn geweest met de 3 Weda's, als ook met de 3 Ratna's der Buddhisten; vgl. de opmerkingen in mijn Geschiedenis van het Buddhismus 284.

²⁾ Het is mij volstrekt onbegrijpelijk hoe Professor Whitney in zijn Sanskrit Grammar die teekens voor "pure grammatical abstractions" houdt. Hij zegt „neither printed texts nor manuscripts make any account

inscripties aan Pūrṇawarman gewijd, uit westelijk Java, komt de Upadhmāniya ook voor. Daarentegen hebben de jongere inscripties uit Kamboja, namelijk die van koning Sāryawarman, die regeerde 755 Çaka = 833 na Chr. steeds Wisarga en zoo ook onze Koeteische stukken. Ook in het Kawi is geen spoor van die beide teekens meer over.

III.

çrīmato nṛpamukhyasya
 rājñā(ç) çrī-Mūlawarmmaṇah
 jā (?) tapuṇyatame kshatre
 yad dattam¹⁾ waprakeçware || 1 ||
 dwijātibhyo 'gnikalpasya [h]
 wingçatir ggosahasrikam
 tasya puṇyasya yūpo 'yam
 kṛto wiprair ihāgataih²⁾ || 2 ||

D. i. »(Ter herinnering) aan het vrome werk dat de doorluchtige, uitstekende vorst, Z. M. de koning Mūlawarman tijdens³⁾ zijne zeer gezegende regeering, bij het heilige vuur ?), als ware hij zelf Agni, aan de brahmanen duizend en twintig runderen geschenken heeft, hebben de herwaarts gekomen priesters deze zuil gemaakt.”

. Het woord *waprakeçwara*, dat ik vertaald heb met »heilig vuur” is tot nog toe, althans voor zooverre mij bekend is, niet in Indische bronnen aangetroffen. Wel komt het voor in het Ondjavaansch, namelijk in Kawi Oorkonden II, 8, waar wij lezen: *sakwaih-ta bhaṭāra baprakeçwara*, o gij alle,

of them.” Maar onze HSS. zijn zeer jong en hebben in zulke punten niet het minste gezag, gelijk algemeen erkend wordt.

¹⁾ Uit deze *m* blijkt dat men de volgende *w* als *b* uitsprak.

²⁾ In 't facsimile ontbreekt hier een Wisarga, terwijl er een overtollige staat, drie regels vroeger. Dit is een fout van den steenhouwer of den teekenaar.

³⁾ Jāta is vreemd; ik vermoed jāte.

goden, *baprakeçwara's.*" Hieruit laat zich niet bepalen welke goden of beschermgeesten zoo geheeten worden. *Wapra* of *wapraka* beteekent »zaadveld, afgeperkt stuk land, wal, gracht". Met de Oudjavaansche *baprakeçwara's* kunnen dus bedoeld zijn de beschermgeesten van den hof of de huis-goden. Nu is *waprā* meer bepaaldelijk de heilige vuurplaats, de gewijde haard, en daarom denk ik dat met *waprakeçwara* in ons stuk bedoeld is »de heer des heiligen haards", anders genaamd *grhapati*, de huisheer, d. i. Agni. Op deze wijze laten zich de beteekenissen van 't woord in de oorkonde en in ons stuk licht met elkaar rijmen, en de vergelijking van den vorst met Agni krijgt dan meer beteekenis.

Winçatir gosahasrikam beteekent »duizend en twintig runderen"; het is dus natuurlijk dat het praedicaat *dattam* in geslacht overeenstemt met *sahasrikam*, niet met het vrouwelijke *winçati*, hoewel het hier dichter bij staat.

Het belangrijkste wat wij uit de drie medegedeelde stukken leeren is, dat onder de regeering van zeker een koning Mūlawarman Hindu-beschaving in meerdere of mindere mate in Koetei bloeide. Reeds onder zijn vader was het zoo, want de naam Açławarman is voldoende om dit te bewijzen. De naam van Mūlawarman's grootvader is niet Sanskritisch, doch die vorst moet toch een aanhanger van 't Hinduisme geweest zijn, anders had hij zínen zoon geen Indischen naam gegeven. Mogelijk is dus onder Kuṇḍangga het Hinduisme ingevoerd. Aangezien van Koetei's oude geschiedenis volstrekt niets bekend is, kunnen wij uit deze gegevens niets afleiden omtrent den tijd waarin de inscripties gemaakt zijn. Ook baat het ons weinig, te weten, dat de Chineesche pelgrim Fa-Hian omstreeks 413 na Chr. het Hinduisme op Java gevestigd vond; alleen dit mag beweerd worden, dat Koetei terzelfder tijd Indische beschaving kan gehad hebben; er is niets wat hiertegen pleit. Uit de gelijkstelling van Koetei met Yawa-koṭi, zelfs indien ze aannemelijk ware, zou alleen blijken dat Indische zeevaarders reeds in de 5de eeuw dit land kenden, meer niet. Zoo wij dus eene poging willen wagen om den tijd der inscripties bij benadering te bepalen, blijft ons niets over dan de stijl der letterteekens, gelijk ik

boven reeds zeide. Zoo de uitkomst van het onderzoek niet zoo bevredigend zal zijn als men wel wenschen zou, dan wijte men dit aan het ontoereikende van 't materiaal, niet aan de toepassing van het hulpmiddel. Wie toch die enige oefening heeft in het lezen van brieven uit de 17de en 18de eeuw bijv. zal schrift van 1650 verwarren met dat van 1750 of 1850? Was er geen gebrek aan oorkonden uit alle tijdperken en landstreken waar Indisch schrift in zwang was, dan zou het niet moeilijker zijn den tijd eener inscriptie — binnen zekere grenzen — te bepalen dan het is handschrift uit de laatste eeuwen van elkaar te onderscheiden.

De Indische alphabeten van de volken des Archipels laten zich in groepen verdeelen, die alle te gader de verwijderde afstammelingen zijn van 't schrift dat wij op de edicten van Açoka in de 3de eeuw vóór onze jaartelling gebruikt vinden. Na verloop van tijd en naarmate het schrift zich verder verbreidde, werden de afwijkingen der alphabeten van 't oorspronkelijke en onderling groter, zoodat ten langen leste de verwantschap der in verschillende tijden en landen gebezigde Indische letters verduisterd werd. In den Archipel nu, gelijk ook in Kamboja, doet zich het verschijnsel voor dat wij in één en hetzelfde land lettervormen anntreffen die niet alleen tijdelijk, maar ook in soort verschillen; met andere woorden, er zijn in genoemde streken meer dan één familie van Indisch schrift in gebruik geweest, wel een bewijs dat er van meer dan één streek van Voorindië uit landverhuizing heeft plaats gehad. Ik zal trachten een algemeen overzicht te geven van de bekend gewordene Indische schriftsoorten, die in vroeger en later tijd in den Archipel voorkomen. Daar mijn doel is de verschillende groepen naar hu^ma meerdere of mindere verwantschap te scheiden, en niet om de varieteiten in elke groep ontstaan, door verschil van schrijfmateriaal, door schoonschrijverij of gebrekkige kunstvaardigheid, nauwkeurig te beschrijven, zal ik bij de vergelijking der alphabeten slechts de hoofdpunten behandelen ¹⁾.

¹⁾ Ook behoeft ik niet te spreken over lettervormen voorkomende op

De meest omvattende, maar niet oudste groep wordt gevormd door het Kawi-alphabet, waarvan het hedendaagsch Javaansche (tevens Soendaneesche, Madoereesche) en Balineesche in rechte lijn afstamt. Het is ten nauwste verwant met één soort van Kambojaasch schrift, namelijk dat hetwelk men aantreft op de inscripties in 't Sanskrit en de landtaal uit den tijd van koning Sûryawarman. Verder heeft het zoo'n groote overeenkomst met het zoogenaamde »square Pali» dat alle drie alphabeten klaarblijkelijk slechts ééne familie uitmaken. Vergelijkt men de drie varieteiten onderling dan merkt men terstond op, dat de letters welke haar het meest van andere familiën onderscheiden de *ka* en de *ta* zijn. Er moeten ettelijke eeuwen verlopen zijn, eerdat uit de karakters der *ka* en der *ta* van Açoka zich de vormen ontwikkelen konden, die wij in de Kawi-Kamboja-Pali familie voor ons zien. Onder de drie is het Kawi nog het meest ouderwetsch; dat openbaart zich vooral in den vorm van de *sa* en de *ma*. Nu is de oudste gedateerde Kawi-oorkonde van 840 na Chr.; de gedagtekende inscriptie van Sûryawarman uit Lophaburi is van 833. Derhalve moet het Kambojasche alfabet, vooral ten opzichte der *sa* en *ma*, zich reeds iets vroeger van de gemeenschappelijke type verwijderd hebben, doch het verschil is niet zóó groot of het kan zich ontwikkeld hebben binnen het verloop van een paar eeuwen. Bij benadering kan men dus stellen dat tegen 600 Kawi en Kambojaasch schrift nog volkommen identisch was. Van het »square Pali» ken ik geen oude stukken; de *kha*, *ma* en *sa* staan aanmerkelijk verder van den oorspronkelijken vorm af dan in 't Kawi. De verdere verwanten van deze groep op 't vaste land van Indië op te sporen, valt buiten mijn bestek.

Weinig onderscheiden van 't Oudjavaansche schrift is dat waarin de opschriften van Âdityawarman op Sumatra, uit de 13de eeuw, geschreven zijn.

voorwerpen, die uit Indië zijn ingevoerd. Die behooren niet tot het inheemse schrift.

Eenigszins meer afwijkend is het Bataksch alphabet, alsmede het Redjangsch en 't Lampongsch. Deze kennen wij slechts uit den nieuwsten tijd, zoodat zelfs bij oorspronkelijke identiteit het bestaan van een aanmerkelijk verschil te verwachten is. Het eigenaardig materiaal, waarvan de Bataks enz. zich bedienen, moest noodzakelijk er toe bijdragen om het *fatsoen* der letters sterk te wijzigen. Vooral in het Bataksch hebben de ronde trekken plaats gemaakt voor strepen en daarom kan het bij oppervlakkige beschouwing lijken alsof de teekens de oude vierkante type der inscripties van Açoka naderen. Doch wanneer men de karakters een voor een nauwkeuriger gadeslaat, ziet men dat de overeenkomst slechts schijnbaar is en dat het Bataksche schrift eene wijziging is van 't Kawi-Kambojasche. De meest bewijzende letters zijn de *ka* (in het Tobasch *ha* uitgesproken¹⁾, en de *ta*¹⁾. De *ka* (*ha*) is vermindert, in zooverre een der rechtopstaande strepen is weggelaten; eene soortgelijke vermindering vertoonen de *ya*, de *pa* en de *ga*. De strepen van de *ka* (*ha*) zijn voorts schuinsch getrokken, zooals in elk loopend schrift pleegt te geschieden, doch ze staan nog evenwijdig en het meest karakteristieke van de *ka* der gansche groep, de dwarsbalk van boven, is, inzonderheid in den Mandailingsschen vorm, licht herkenbaar. Dat het Bataksch schrift nader verwant is met het Oudjavaansche, dan met het Kambojasche, volgt uit vergelijking van de vormen der *ba* en *ma*. Het kenmerkende van de Kawi en Bataksche *b* is, dat de onderste lijn naar binnen inspringt, hetgeen niet bij de Kambojasche het geval is, en evenmin bij de meer westersche Indische schriftsoorten. Ook de *ma* is nagenoeg geheel de Kawi *ma*, doch horizontaal geplaatst. Iets dergelijks is gebeurd met de *ra*; de boven het teeken der liggende *ra* geplaatste streep laat zich verklaren, als men den vorm der letter in 't Lampongsch vergelijkt. Uit de feiten waarop ik hier uwe aandacht gevestigd heb is af te leiden, dat het Bataksche schrift ontstaan is uit het Oudjavaansche.

¹⁾ Namelijk die vorm van *ta* welke opgegeven staat in v. d. Tuuk's Tobasche spraakkunst, § 2 Aanmerking.

Van de Lampongsche alphabetten ¹⁾ geldt hetzelfde. In menig opzicht hebben ze de oorspronkelijke type nog beter bewaard dan het Bataksch. Men vergelijkt slechts de *ja* (*dja*), *ña*, *nga*, *wa*, *ya*, en zelfs de *ka*. Het komt mij voor dat de Lampongers, hetzij ten gevolge van levendiger verkeer met de Javanen of andere oorzaken, langer dan de meer noordelijk wonende Bataks het Kawi-alphabet onveranderd behouden hebben. De *ra* vormt den overgang tusschen het reeds zeer ontwikkelden, bijna Nieuwjavaansche teeken dier letter, zooals men dat in sommige der Kawi-oorkonden aantreft, en het Bataksche.

In 't Redjangsch schrift vermag ik niets anders te zien dan een type die het midden houdt tusschen Lampongsch en Bataksch.

Van Sumatra gaan wij over tot Celebes. Daar vinden wij het Makassaarsch-Boegineesche alphabet, dat ook op Bima en, in eenigszins ouderen vorm, op Mangarai in gebruik is. Volgens het gevoelen van Professor Friedrich Müller ²⁾ zou het schrift der Tagalsche (d. i. Philippijnsche) volken, der Bataks, der Boegineezen en Makassaren afstammen uit een vorm van Indisch schrift, dat in menig opzicht het alphabet van Açoka's edicten in ouderdom overtreft. Dat gevoelen kan ik niet beamen. Van de menigvuldige gronden die daar tegen pleiten zal ik er slechts een paar aanvoeren. In 't alphabet van Açoka wordt de *i*-klank aangeduid door eeneninkelhaak rechts aan 't boveneinde van den stok der letter. In verloop van tijd is die haak afgerond; later wederom heeft men deze kleine kromme lijn boven de letter verlengd. Verder zien wij soms die kromme lijn geheel kringvormig gemaakt, en dan verder de *i* uitgedrukt door eenen cirkel, onmiddellijk boven den stok; soms is de lijn doorgetrokken, en eindelijk zóó ver, dat links, evenwijdig van den

¹⁾ Zie van der Tuuk, Les Manuscrits Lampong, blz. 139, vgg. De door mij bedoelde *ja* (*dja*) is die van 't eerste alfabet bij v. d. Tuuk; in de overige heeft de letter veel van eene slordig geschreven Nieuwjavaansche *dja*.

²⁾ Grundriss der Sprachwissenschaft, Band II, Abth. II. bl. 90.

stok, eene streep gemaakt wordt; op deze wijze wordt de *i* in 't Nâgarî uitgedrukt. Uit den anderen vorm van 't *i*-teeken, den cirkel aan 't boveneinde van den stok, is ontstaan een cirkel boven den stok; de cirkel heeft zich eindelijk losgemaakt; op dit standpunt staat het Kawi-Kamboja-Pali schrift en is 't Javaansch, enz. gebleven. Het Boegineesch-Makassaarsch gaat een stap verder, heeft uit het kringetje een stip gemaakt. Met de *e* is iets dergelijks gebeurd; eerst vastgehecht aan de linkerzijde van den stok, is zij hoe langer zoo meer vergroot, omgebogen, doorgetrokken naar beneden, en eindelijk heeft men ze van den stok losgemaakt. Dit is betrekkelijk reeds vroeg geschied, maar altoos eenige eeuwen na Açoka. Genoeg. De wijze waarop de klanken *i* en *e* worden aangeduid is voldoende om te bewijzen dat het Makassaarsch-Boegineesche alfabet niet ouder is dan 't Oudjavaansche; de vorm der medeklinkers levert het bewijs dat het veel jonger is.

Reeds bij eene oppervlakkige beschouwing gelijkt het M. B. schrift op het Bataksche of Lampongsche, maar het is meer afgerond en nog erger verminkt, of wil men, haastiger geschreven. De karakters welke de verwantschap tusschen het schrift van Sumatra en van Celebes¹⁾ in 't helderste licht stellen, zijn de *na* (Mak. en Bat.), de *ra* (Mak., Bat. en Lampongsch); deze letter op zich zelf zou voldoende wezen om de nauwe verwantschap te bewijzen; de Mak. *pa* en *ma* zijn verminkingen van de Lampongsche; evenzoo de *ka*. Hoe ver die vereenvoudiging gedreven wordt, bespeurt men 't duidelijkste misschien aan de *nga* en de *ta*. Juist ten gevolge van die zucht tot verkorting hebben sommige letters een vorm die zich evenzeer laat afleiden uit den Oudjavaanschen als uit den Lampongschen, of, we mogen gerust zeggen, eenmaal algemeen Sumatraanschen; dit geldt o. a. van de *ja* (*dja*). In sommige opzichten heeft het Mak. Boeg. een ouder type

¹⁾ Behalve de gewoonlijk gebruikte typen vergelijke men ook die welke opgegeven worden door den Abbé Favre, Dict. Malais-Français XVIII.

bewaard dan het Bataksch, bijv. bij de *ca* (*tja*); ik denk er dan ook niet aan, het Mak. schrift van het hedendaagsche Bataksche af te leiden, maar van een Sumatraansch, zegge oud Maleisch, alphabet, uit een tijd toen Lampongsch, Bataksch en Redjangsch schrift nog één enkele varieteit van het Oudjavaansche vormden.

De uitkomst waartoe het voorgaande onderzoek ons leidt, is, dat de Boegineezen en Makassaren hun schrift rechtstreeks of middellijk aan een Sumatraansch volk te danken hebben. Bedenkt men dat Boegineezen en Maleiers zeevarende en handeldrijvende volken zijn, dan zal men in dit resultaat niets vreemds vinden. Er is één bijzonderheid in de schrijfwijze der Makassaren, welke ons zou kunnen doen vermoeden, dat zij haar aan westelijk Java ontleend hebben, namelijk de gewoonte om den klank der *o* niet uit te drukken met een Taling en Tarung, maar eenvoudig met de laatste. Immers in het Sundaneesch wordt de Tarung, of zooals de Balineezen zeggen: Tēdung, gebruikt om de *o* aan te duiden. Ik geloof echter niet dat er tus-schen deze twee feiten eenig verband bestaat, en verklaar de weglating van de Taling in 't aangeduide geval uit den toeleg, die in de geheele manier van schrijven bij de Makassaren en Boegineezen doorstraalt, om 't schrift te vereenvoudigen. Om kort te gaan, Celebes heeft zijn schrift ontvangen van Sumatra uit, of misschien van Maleiers op Borneo gevestigd. Van alle Indische alphabetten is 't het allerjongste, het verste verwijderd van de grondtype.

De type van het schrift der Tagalers en Bisayers op de Philippijnsche eilanden is ouder dan die van 't Makassaarsche, doch het aantal der letters is nog meer geslonken. Het Tagala bezit slechts 17 karakters, het Bisaya 14, terwijl de Makassaren en Bataks er nog 19 hebben; de teekens voor *e* en *o* ontbreken geheel. Dat het Tagalsche alphabet, waarvan 't Bisayasche slechts een weinig gewijzigde vorm is¹⁾, in nauw verband staat met het Sumatraansche, blijkt uit de

¹⁾ Beide schriftsoorten opgegeven in Favre's Dict. Malais-Français, XIX.

overeenkomst der letters *na*, *ba*, *ha* en *ma*; de lettervormen, die ook in andere groepen worden aangetroffen, sluit ik natuurlijk van de vergelijking uit, want die bewijzen niets voor den nauweren samenhang tusschen Philippijnsch en Sumatraansch. Nog karakteristieker voor de beide schriftsoorten is de *ra*, welke thans in de Philippijnsch talen als *la* wordt uitgesproken; zonder behulp van de Lampongsche *ra* zou de vorm dezer onoorspronkelijke *la* onverklaarbaar wezen. In 't algemeen komen de Tagalsche letters meer met de Lampongsche dan met de Bataksche overeen; ze zijn ook ouderwetscher dan de laatste. Daar niet te veronderstellen is dat de Lampongers onmiddellijk invloed op de bewoners der Philippinen hebben uitgeoefend, neem ik aan dat de Philippiners hun schrift aan 't oudere Maleische ontleend hebben en dat dit laatste met eenige, in verloop van 4 of 5 eeuwen ontstane wijzigingen, bij de Lampongers voortleeft. Het verdient opgemerkt te worden, dat in sommige Lampongsche HSS twee vormen der *da* voorkomen, welke men in 't Bisaya terugvindt. Wellicht is de eene er van eigenlijk de linguaal, doch wegens de gelijkenis der karakters voor *d* en *q* ook in andere groepen is dit moeilijk uit te maken. De Tagalsche letter *da* heeft de meeste overeenkomst met de dentaal, hetgeen zonderling kan schijnen, omdat de uitspraak zeer bepaald die der linguale *q* is, zelfs in die mate, dat de Spanjaarden ze transcribeeren met *r*¹). Nu is ook de *d* der Maleiers een linguaal, hetgeen hen echter niet belet heeft dien klank in hun hedendaagsch alphabet uit te drukken met de Arabische dentale *dal*. Het is dus volstrekt niet onmogelijk dat dezelfde Maleiers ook in hun vroeger, Indisch schrift de Sanskritsche en Javaansche dentaal bezigden, maar als linguaal uitspraken. Indien dit het geval geweest is, laat het zich licht verklaren hoe de Philippinen, bij 't overnemen van 't alfabet der Maleiers, evenals deze met het tee-

¹) Uit de opmerkingen van Fray S. de Totanes in zijne *Arte de la lengua tagala* 2 blijkt voldoende, dat die transcriptie gebrekig is.

ken der tandletter de uitspraak der tongletter verbonden¹). Vooralsnog blijft deze verklaring slechts eene veronderstelling, maar eene veronderstelling, die geoorloofd is, omdat ze verder onderzoek kan uitlokken. Om dezelfde reden wil ik nog een ander punt van overeenkomst tusschen de Lampongsche en Philippijnsche schrijfwijze aanroeren. Gelijk ik reeds met een enkel woord gezegd heb, bezitten het Tagala en Bisaya geen afzonderlijk teeken voor de klanken *e* en *o*. Welnu, ook de meeste Lampongsche HSS. kennen die niet. Het is in geenen deele gewaagd aan te nemen, dat het evenzoo geweest is bij een deel der oude Maleiers, want de Maleische *e* en *o* verschillen quantitatief en qualitatief van de Sanskrit ē en ō; aan deze laatste uit tweeklanken ontstane klinkers beantwoorden veeleer de echte Maleische diphthongen *ei* (ouder *ai*) en *au*, die, juist omdat ze nog volle tweeklanken waren, niet gevoegelijk met de Indische ē en ō konden weergegeven worden²).

Er zijn twee letters in het Tagala en Bisaya wier verklaring eene moeilijkheid oplevert; de *u* en de *ka*. De *u* heeft ongeveer de gedaante van ons cijferteken 3. Zoowel in de groep Kawi-Kamboja-Pali, als in de overige, met uitzondering van het betrekkelijk jonge Nâgarî en Bengâli, staat de letter juist andersom. Aan invloed van Nâgarî en Bengâli, of eenig ander schrift van N. O.-Indië, is niet te denken, dewijl de wijze, waarop de klank *i* bij medeklinkers in het Tagala, enz., wordt aangeduid, het volledig van Nâgarî, enz. scheidt. Het eenigste wat men kan zeggen is, dat evengoed als in 't Nâgarî die omzetting heeft plaats gehad, ze ook in het Tagala verklaarbaar is. Jammer dat in 't Lampongsch de letter ontbreekt. Uit de drie strepen der Bataksche *u* laat zich niets met zekerheid afleiden: zonder twij-

¹) Ook het ontbreken van een middel om de dentale van de linguale *ta* te onderscheiden hebben de Philippijnsche alphabeten met de Sumatraansche gemeen.

²) Met het Javaansch was het een gansch ander geval; daarin heeft de overgang van *ai* en *au* tot ē en ō veel vroeger plaats gehad dan in 't Maleisch.

fel is die *u* daardoor ontstaan, dat men de twee rondingen wegliet, maar die rondingen kunnen zich even goed links als rechts bevonden hebben. Nog moeielijker dan de *u* laat zich de *ka* verklaren. Het karakteristieke van de Kawi-Kamboja-Pali *ka* is geheel en al verdwenen en men zou geneigd zijn er eene dubbele *kk* in te zien van de type van Koetei, Tjampea enz. Doch daarentegen strijdt de dwarsbalk, die boven den stok, niet door het middelgedeelte hiervan, getrokken is. Deze laatste eigenaardigheid stempelt de Tagalsche en Bisayasche *ka* tot een lid der Kawi-groep, al schnilt de geschiedenis van de letter anders in 't duister.

Op grond van de voorgaande beschouwingen meen ik te mogen stellen, dat alle bestaande Indische alphabetten van de talen des Archipels tot één groep behooren en onmiddellijk of middellijk afkomstig zijn uit Kamboja. Doch dit is volstrekt niet van toepassing op de Sanskrit inscripties in de Sundalanden en te Koetei. De type van Koetei verschilt weinig of niet van die, welke men aantreft te Tjampea en Bekasih¹⁾, ook niet van de Wengische in Kalinga²⁾, behalve dat de laatste de hand van een minder bekwaam werkman verraadt. Ik zal deze type de Kalinga'sche noemen. Niet ver af staat de type van Tjiroenten, die echter meer de Cera-familie³⁾ nadert. Het onderscheid is vooral zichtbaar bij de *ra*; uit de oudere, loodrechte streep met eenen naar boven getrokken haal aan 't ondereinde is, ten gevolge van 't hooger doortrekken van den oorspronkelijken haal, een tweestokkige letter ontstaan. Deze eigenaardigheid komt ook voor in de inscriptie uit Hanh-Khiei in Kamboja, waarin zekere koning Bhawawarman verheerlijkt wordt. Identisch met de type van Hanh-Khiei is die van den tempel van Pattadakal in den Dekkhan. Zoo als gezegd, toont het opschrift van Tjiroen-

¹⁾ Van deze laatste, zeer verminkte inscriptie, die nog niet is uitgegeven, bezit ik een facsimile, dat de welwillendheid van Holle mij bezorgd heeft. Ze is evenzeer aan Pūnawarman gewijd als die te Tjampea en Tjiroenten.

²⁾ Pl. I in Burnell's Elements of South Indian palaeography.

³⁾ Pl. II bij Burnell.

ten groote overeenkomst hiermede. Het komt er nu op aan, zoo ten naasten bij den tijd dier twee alphabeten, de Kalinga'sche en de Cera'sche, te bepalen.

Naar 't gevoelen van Burnell stamt het opschrift van Wengi uit de 4de eeuw; die uit Mercara (Cera-type) uit de 5de; stellig is de laatste jonger dan de eerste. De tempel van Pattadakal dagteekent, volgens den archaeoloog Burgess, uit de 5de eeuw, doch Fleet, de uitgever der inscripties van genoemde plaats, acht dit ten minste eene eeuw te vroeg. Wat het stuk uit Hanh-khiei betreft, moet ik opmerken dat er tusschen Bhawawarman en Sûryawarman ettelijke vorsten geregeerd hebben, en dat de stijl van 't schrift en de poëzie in beide tijdperken ons noopt de regeering van Bhawawarman niet minder dan twee eeuwen vóór die van Sûryawarman te stellen. Namen wij eens aan dat Bhawawarman tegen 600 leefde, dan moeten wij den bouw van den tempel van Pattadakal omstreeks dien zelfden tijd stellen. Dit strookt met het boven medegedeelde gevoelen van Fleet. Ik ontken echter volstrekt niet de mogelijkheid dat wij nog eene eeuw vroeger kunnen terug gaan, zoodat Burnell's schatting van den ouderdom der Mercara-inscriptie juist zou kunnen wezen. In allen gevalle zijn de Koeteische opschriften nog ouder; zoo ze niet uit de 4^{dc} eeuw zijn, zooals Burnell voor het Wengi'sche stuk aanneemt, dan toch kwalijk jonger dan de 5de. Om de onderlinge verhouding der alphabeten, zeer ten ruwe, te doen uitkomen, zal ik stellen: Wengi-Koetei-Tjampea 400; Tjiroenten 500; Bhawawarman en Pattadakal 600; van Sûryawarman en de oudste Kawi-oorkonden weten wij dat hun tijd in de eerste helft der 9de eeuw valt.

Het kan niet geloochend worden dat de Kalingasche en Cerasche groepen punten van overeenkomst vertoonen met de familie waartoe het Kawi, latere Kambojasche, en »square Pali" behooren, maar de laatste familie kan niet een telg van de eerste groep zijn, wel de telg van een zijtak der Cera-groep. Toch vinden wij dat het laatste alfabet het eerste en tweede èn in Kamboja èn in den Archipel verdrongen heeft. Hoe dit verschijnsel te verklaren? Daar het ons tot nog toe aan de noodige gegevens ontbreekt om den gang

van zaken stap voor stap na te gaan, moeten wij, òf de zaak geheel laten rusten, òf eene gissing wagen. Ik kies het laatste, niet omdat ik aan de gissing die ik zal voordragen zooveel waarde hecht, maar omdat het mij gelegenheid geeft uwe aandacht nader op sommige feiten te vestigen.

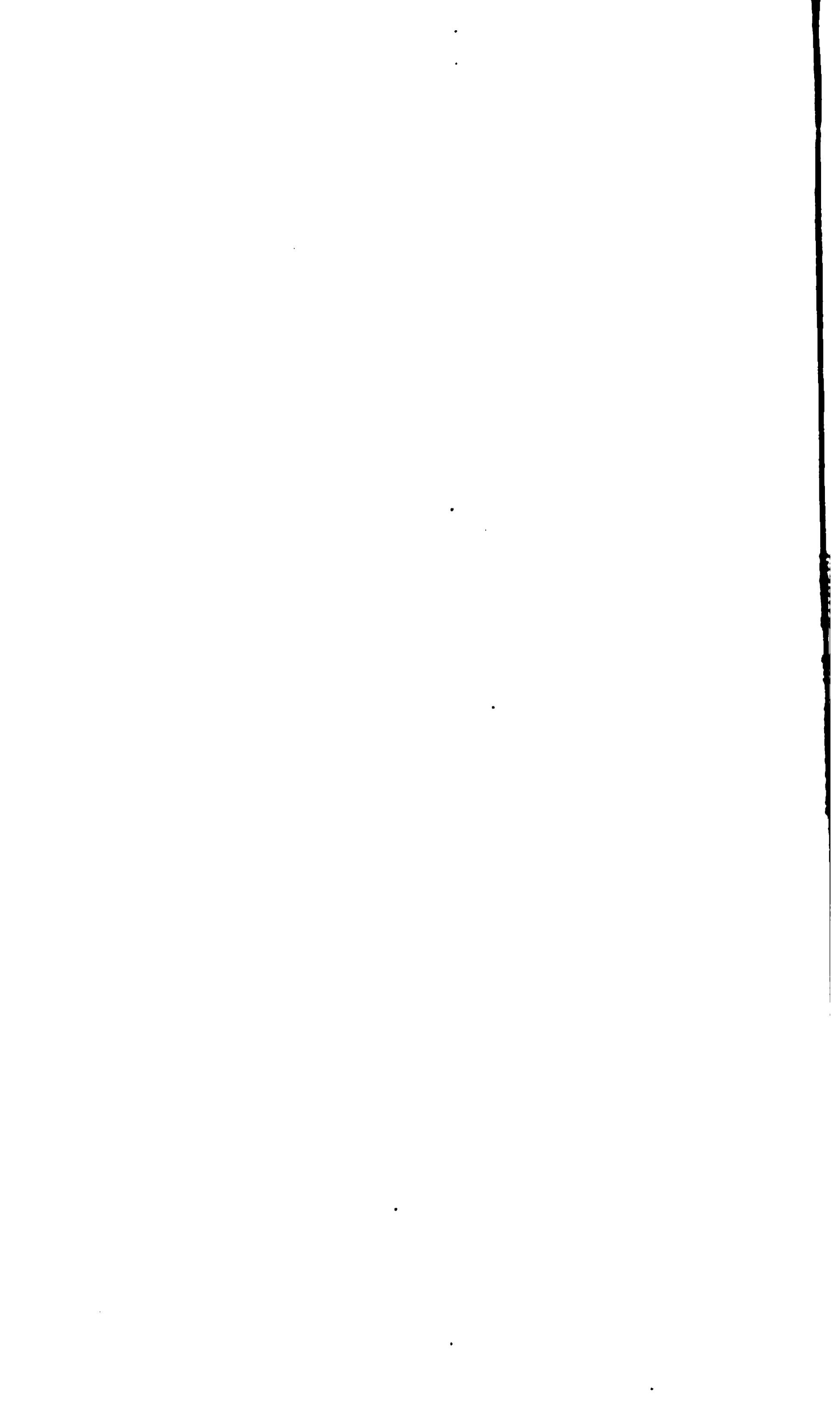
Toen de Chineesche pelgrim Fa-Hian om 413 na Chr. Java bezocht, vond hij er eene Hindusche maatschappij; geloofsgenooten van hem, Buddhisten, waren er, volgens zijne verklaring, onbeduidend weinig. Trouwens uit alles wat hij verhaalt van zijne zeereis blijkt, dat de zeevarende Indiërs geen Buddhisten waren; had de van geloofsijver blakende man een met Buddhisten bemand schip kunnen vinden, dan zou hij zich het verfoeide gezelschap van ongeloovigen, die met zijn heilige beeldjes en manuscripten spotten, niet getroost hebben. Wat Fa-Hian verhaalt, wordt volkomen bevestigd door de inscripties van westelijk Java, want de oprichters van den steen te Tjampea waren Wishnuieten of in 't algemeen Hindus. Tot welke secte de brahmanen te Koetei behoorden, blijkt niet; het schijnt dat ze Agnihotrins waren, aanhangers van den Weda in engeren zin; in elk geval behoorden zij tot een tak van 't Hinduisme. Koning Bhawawarman en zijne onmiddellijke opvolgers waren Çiwaieten. Er is geen enkel spoor in het stuk van Hanh-khiei, waaruit men zou kunnen op maken dat er toen reeds Buddhisten in Kamboja bestonden. Een paar eeuwen later, onder Sûryawarman, was het anders; hij zelf en de meerderheid zijner onderdanen waren nog Çiwaieten, maar naast Çiwa wordt, in een officieel stuk, de Buddha geëerd. In den Archipel treft ons hetzelfde verschijnsel; op Java heerschte in de 9de en volgende eeuwen het Çiwaietisme tot op de invoering van den Islam, gelijk thans nog op Bali, maar we weten toch ook uit de Kawi-oorkonden dat reeds in dezelfde eeuw het Buddhismus aanzienlijke aanhangers telde. Het optreden der Buddhisten in Kamboja en op Java gaat gepaard met de verschijning van een schriftsoort, die wel niet uitsluitend bij hen alleen in gebruik was, maar toch *ook* door hen gebezigd werd. Tusschen 800 en 600 of 500 na Chr. heeft er, mag men veronderstellen, eene gebeurtenis plaats gegrepen, ten

gevolge waarvan in Kamboja een nieuwe stijl van schrift is in zwang gekomen, een schrift waarvan de Kawi-oorkonden den oudsten vorm vertoonen. In verband met die gebeurtenis heeft eene andere gestaan, die de aanleiding geweest is dat een nieuwe stroom van kolonisten, zoowel van Çiwaivatische als van Buddhistische geloofsbelijdenis, zich over Java en een deel van Sumatra heeft uitgebreid. De Çiwaieten vermeerderden het aantal Hindus op Java en namen van lieverlede ook diegenen onder dezen welke tot eene andere onderafdeeling van 't Hinduisme behoorden in zich op; de Buddhisten vestigden zich eerst toen voor goed op het eiland. Hetgeen mij versterkt in het vermoeden, dat de bedoelde uittocht gemeenschappelijk door Çiwaieten en Buddhisten ondernomen werd, is de omstandigheid dat zeer uitdrukkelijk de bevolking van Java verdeeld werd in Çaiwa's en Saugata's, waaruit volgt dat er twee officieele godsdiens bestonden. Beide, Çiwaieten en Buddhisten, gebruikten niet alleen hetzelfde schrift, maar hadden ook dezelfde heilige taal, het Sanskrit. Het ligt in den aard der zaak dat zij dus ook, met uitzondering hunner dogmatische geschriften, dezelfde literatuur beoefenden. Daardoor moest de verhouding tusschen beide gezinten eene geheel andere zijn of worden dan mogelijk zou geweest zijn, indien de Kambojasche Buddhisten tot de zuidelijke, beter gezegd Singhaleesche kerk, behoord hadden, wier taal het zoogenaamde Pali is.

Te gelijk met de twee gebeurtenissen, die we verondersteld hebben, is de Çaka-jaartelling zoo niet ingevoerd, dan toch eerst in officieel gebruik gekomen. Hierbij mag wel vermeld worden dat Āryabhaṭa 499 na Chr. met geen woord van de Çaka gewag maakt; hij rekent van den aanvang van 't Kali-tijdperk. Daarentegen kent en gebruikt Warāha Mihira 50 jaar later ze wel, evenals alle sterrekundigen na hem. Hierin ligt de verklaring opgesloten van het feit, dat de oudste Sanskrit-inscripties in den Archipel geen datum behelzen: ze zijn ouder dan 500 na Chr. en toen was de Çaka nog niet algemeen ingevoerd.

Het zal misschien nog lang duren, voordat men in staat zal wezen, met de stukken in de hand, de voorgedragene

Inscriptie uit Koetei.

Versl. en Meded. Afd. Lett. 2: R. D! XI.

శ్రీయతిప్రావాహకిభే
శ్రీయతిప్రావాహకిభే
శ్రీయతిప్రావాహకిభే
శ్రీయతిప్రావాహకిభే
శ్రీయతిప్రావాహకిభే

శ్రీయతిప్రావాహకిభే
శ్రీయతిప్రావాహకిభే
శ్రీయతిప్రావాహకిభే
శ్రీయతిప్రావాహకిభే
శ్రీయతిప్రావాహకిభే

Inscriptie uit Koetei.

॥ ४ त्रिपुराल्य
 ॥ द्वितीय अवधि
 ॥ शंखपुराल्य
 ॥ यज्ञोदय
 ॥ द्वितीय अवधि
 ॥ द्वितीय अवधि
 ॥ द्वितीय अवधि
 ॥ द्वितीय अवधि
 ॥ द्वितीय अवधि

gissing te staven of te bestrijden, doch er is geen reden om te wanhopen dat er ooit meer licht over de geschiedenis van den Indischen Archipel zal verbreid worden. Er is in 't laatste tiental jaren zooveel onverwachts ontdekt en de studie der Indische epigraphie heeft zulke vorderingen gemaakt, dat wij met goeden moed de toekomst mogen afwachten.

N A S C H R I F T.

Een der bewijzen voor de stelling dat het Bataksche alfabet aan 't Kawische is ontleend, is, dat het teeken der Bataksche *o* niets anders is dan de Pĕpĕt¹⁾. In veel gevallen is de Tobasche *o* dan ook uit een oudere *ɛ* ontstaan, bijv. in *borna* uit Jav. *wĕrna*, Skr. *warṇa*. De naam van 't teeken, nl. *sihora*, eigenlijk gespeld *sikēra*, is 't Skr. *cikharā*, spits, *Giebel*; daar het den vorm van een schuinsch kruis heeft, zal wel de gevelspits bedoeld zijn. In 't Lampongsche schrift heeft de Pĕpĕt, anders genaamd Sihora, de oude uitspraak behouden.

¹⁾ Zie bijv. Kawi Oorkonden I, X, XIV, XV, XX.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} DECEMBER 1881.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, C. LEEMANS,
W. G. BRILL, G. DE VRIES AZ., N. BEETS, H. VAN HERWERDEN,
R. J. FRUIN, S. A. NABER, M. J. DE GOEJE, C. M. FRANCKEN,
TH. BORRET, S. HOEKSTRA BZ., J. P. N. LAND, J. A. FRUIN,
H. KERN, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL,
J. G. R. ACQUOY T. M. C. ASSER en J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en goed-gekeurd zijnde, geeft de secretaris enige inlichtingen over de verzameling brieven, waarmede de Hugeniana der Akademie verrijkt zijn. Behalve enkele brieven aan andere personen bestaat zij uit brieven aan Christiaan Huygens van de jaren 1586 tot 1619 en een groot aantal brieven en gedichten aan Constantijn, loopende van 1604, toen hij acht jaar was, tot 1678.

Van den heer Biker te Lissabon heeft hij eenige exemplaren gekregen van een facsimile eens briefs van A. de Albuquerque van het jaar 1512 aan den koning van Portugal, van welke hij drie ter beschikking der leden stelt. De heer Campbell, die er ook ontvangen heeft, voegt daarbij dat het facsimile genomen is uit een verzameling van tractaten uitgegeven door den heer Biker, waarin de brief is afgedrukt.

De secretaris meldt nog de ontvangst van twee latijnsche gedichten voor den wedstrijd, het eene getiteld: *Tobiae iunioris peregrinatio* met de zinspreuk *Filiī sanctorum sumus* Tob. II, 18, het andere: *Poesis in liberalium disciplinarum conventu. Idyllion*, onder het motto uit den brief van Horatius aan de Pisonen: *Est animis natum inventumque poema iuvandis.*

De heer Kern vestigt op nieuw de aandacht der afdeeling op de drie bij vorige gelegenheden door hem medegedeelde Sanskrit-opschriften van Koetei. Hij deelt mede wat te zijner kennis is gekomen over den vorm der steenen, op welke zij gegraft zijn, over de plaats waar zij zijn gevonden, over den ouden bloei en den vroegeren naam van Koetei. Na mededeeling van den tekst en van de vertaling wijst hij het belangrijkste van den inhoud aan, en om bij benadering den ouderdom der opschriften te berekenen, treedt hij in eene beschouwing der karakters, die door onderscheidene volkeren van den Indischen Archipel gebruikt zijn. Eindelijk deelt hij de resultaten van zijn onderzoek op dit punt van epigraphie mede, die wellicht door latere ontdekkingen kunnen gewijzigd of bevestigd worden.

Deze mededeeling, die met drie reeds afgedrukte platen zal voorzien worden, wordt door den spreker aangeboden voor de Verslagen en Mededeelingen. Zij geeft aan de heeren Beets en de Goeje aanleiding tot enkele vragen, die door den spreker beantwoord worden. Aan den wensch uitgesproken door den heer Naber, dat de spreker de verschillende hem bekende alphabeten van den Indischen Archipel op een tafel zal vereenigen, zal misschien te eeniger tijd door den heer Kern voldaan worden, indien het bestuur der Akademie de kosten der uitgave voor hare rekening wil nemen.

De heer Leemans vestigt de aandacht op de fac-similes in gips van ongeveer veertig oud-Javaansche opschriften in het Rijks-Museum van oudheden te Leiden, die nog eene verklaring wachten, en wier uitgaaf hem zeer gewenscht voorkomt.

Daarna deelt de heer Francken zijne gissing mede over den auteur der Grieksche comedie, dien Plautus in zijne *Aulularia* heeft gevolgd. Hij wijst aan dat het geen stuk van Posidippus kan geweest zijn, maar wel een van Menander, evenwel bezwaarlijk diens *ὑδρία*, aan welke de titel van Plautus' stuk het eerst herinnert. Denkelijk was het eene navolging van een stuk, welks titel tot nu toe niet is teruggevonden.

De spreker biedt zijne mededeeling voor de Verslagen aan.

Daar er nog eenigen tijd beschikbaar blijft erlangt de heer Leemans het woord, om de leden bekend te maken met enkele belangrijke aanwinsten in den laatsten tijd voor het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden verkregen.

Als zoodanige worden door hem vermeld en kort omschreven:

- » Marmeren plaat, waartegen, in zeer hoog opkomend werk, bijna geheel vrij uitgehouwen, het bovengedeelte van eenen jongen Dionysos, geheel naakt, onder den linkerarm eenen jongen tijger houdende, dien hij met de regterhand voedsel aanbiedt; hoofd en regterarm ontbreken.

Marmeren plaat, op welker voorzijde het borstbeeld eener vrouw, insgelijks in hoog opkomend werk, achter de schouders de uiteinden van twee vleugels; mogt men daarin de maansikkel moeten erkennen, dan zouden wij hier aan Diana kunnen denken; doch de omgebogen uiteinden der vleugels en de eenigszins droevige uitdrukking van het gelaat verzetten zich tegen die opvatting.

Marmeren beeld van eenen jeugdigen knaap, die in zijne armen vóór zijn ligchaam eenen leeuw omvat houdt; het benedengedeelte van het lijf en beide beenen ontbreken. Het werk is fraai en dagteekent uit eenen bloeitijd der Grieksche kunst.

Marmeren beeld eener staande vrouw, met de regterhand op eenen pijler rustende; de linkerarm ontbreekt; afkomstig uit den onsek van Sardes, uit puinhoopen niet ver van het grafgebouw van Alyates.

Eenige grafstenen met uitkomend beeldhouwwerk, alle,

even als de drie eerstgenoemde beeldwerken, afkomstig uit den omtrek van Smyrna, als:

Het grootste gedeelte van eenen marmeren grafsteen met hoog opkomend beeldwerk, eenen man en twee vrouwen, en in veel kleinere afmetingen, eenen slaaf, eene slavin, met eenen waaijer in den vorm van een klimopblad, en eene tweede slavin. Alleen van eene der vrouwen is bijna het geheel bewaard gebleven.

Een marmeren grafsteen, in den vorm van de voorzijde van een tempeltje, waarin eene staande vrouw, en nevens baar, in kleinere afmetingen, eene slavin.

Groote marmeren grafsteen in den vorin als voren, in hoog opkomend beeldwerk, een staande man, regts van hem een boom waarin eene slang, onder aan den stam een slaaf in kleinere afmetingen, links van den man in den bovenhoek een herme, in den benedenhoek een tweede slaaf met over elkander gekruiste armen. In het gevelveld

van het tempeltje, een lauwerkrans waarin $\frac{OAH}{MO\Sigma}$, in de lijst: *APIΣΤΟΔΙΚΟΝ ΤΕΥΞΙΑΟΣ*; wel op te vatten als ὁ δῆμος (*στεφανοῖ*) Ἀριστόδικον Τεύξιδος, *het volk (biedt eenen krans aan, vereert) Aristodikos (den zoon) van Teuxis.*

Een kleinere marmeren grafsteen, van gelijken vorm, met eenen op eenen stoel zittenden man; voor hem, in kleinere afmetingen, een staande slaaf. In het gevelbeeld eene lauwerkrans, maar zonder opschrift: in de lijst het opschrift: *ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ*, *Dionysios (zoon) van Apollonios.*

Vooral verdient vermeld te worden een insgelijks marmeren grafsteen, uit het aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht tegen billijken prijs overgenomen. De afkomst van dit, in meer dan een opzigt belangrijke monument is onbekend; het was eenige jaren in het aartsbisschoppelijk Museum bewaard gebleven, zonder dat men wist op te geven.wanneer, van waar en hoe het in ons vaderland en in het bezit gekomen was van hem die het aan genoemd Museum had afgestaan. In een tempeltje links van den toeschouwer, zit op eenen

stoel een bejaard man met baard. Vóór hem staat een jongere, nog baardelooze man, wiens uitgestoken regterhand de oudere in zijne regterhand vasthondt, terwijl deze laatste met zijne linkerhand, den regterarm van den jongeren gegrepen heeft; in de linkerhand houdt deze laatste op de hoogte van zijn middel eenen horen (?) of diergelijk voorwerp, welk een kenteeken van zijne maatschappelijke betrekking.

Op de kroonlijst een bijna onleesbaar uitgesleten en vrij slordig uitgebeiteld opschrift in twee regels en wel boven den zittenden man:

*ΔΕΞΑΝΔΡΙΔ[Η]Σ ΝΙΚΑΝΔΡΕΩΣ
ΙΣΟΤΕΛΗΣ*

boven den jongeren:

ΚΑΛΛΙΣΤΡΑΤΟΣ ΔΕΞΑΝΔΡΙΔ[ΟΥ]

De oudere (de overledene) is dus *Dexanrides* (zoon) van *Nikandreus*, een *Isoteles* (gelijke schatting betalende als de burgers). De jongere man: *Kallistratos* (zoon) van *Dexanrides*. De *Isoteleis* volgden op de *Proxenoi*, welke na de burgers den eersten rang innamen. Dexanrides was van elders metderwoon overgekomen. Wisten wij waar de grafsteen gevonden was, dan zou ons waarschijnlijk ook de woonplaats bekend zijn van den man, aan wiens nagedachtenis zijn zoon Kallistratos het grafteeken oprichtte. Dexanrides is eene echte Attische naam; Nikandreus, Nikandros, Nikandrides zijn nog niet bekende namen, maar toch naar de regelen gevormd. Nikandreus schijnt wel in lateren tijd zeer gebruikelijk geweest te zijn, maar ook in vroegere eeuwen; want de grafsteen moet blijkbaar tot de IVe eeuw vóór onze jaartelling gebracht worden. Spreker ging met betrekking tot dit monument te rade met den Straatsburger hoogeleeraar A. Michaëlis, van wien wij waarschijnlijk eene getrouwe uitgaaf met toelichtenden tekst mogen te gemoet zien.

Onder de uit Klein-Azië, door tusschenkomst van den heer Consul van Lennep verkregen voorwerpen, verdient vooral nog een allerzeldzaamste glazen balsemflesch, in den vorm van een *alabastron*, genoemd te worden. Welligt van de

soort bij de oude schrijvers vermeld onder den naam van *vasa murrhina*, over welke men intusschen nog in vrij wat onzekerheid verkeert. Het glas is in zijne massa versierd met golvende lijnen, in verschillende kleuren en goud ingesmolten of langs anderen weg aangebragt. Maar hetgeen nog de zeldzaamheid en bij gevolg de waarde van het fleschje verhoogt, is dat het bovengedeelte (hals, rand en monding) in blaauw glas, volkommen in de opening van het fleschje sluit, en zoodoende de geheele volledige vorm bewaard gebleven is. Het heeft eene hoogte van 19,4 centim., en is afkomstig uit een half vernield steenen graf in den omtrek van Smyrna.

Onder de binnen de grenzen van ons vaderland gevonden en voor het Museum verkregen Romeinsche oudheden, die vooral de aandacht verdienen, vermeldt spreker, een verguld ijzeren masker, waarschijnlijk het vizier van eenen helm, bij de fortificatiswerken in de Houtensche vlakte onder Vechten, onder de overblijfsels van de oude Romeinsche vestiging Fectio, opgegraven. Door O. Bendorf, die dit, om fraaije bewerking en goede bewaring, maar ook om de voortreffelijke uitdrukking merkwaardige voorwerp, in zijne verhandeling, *Antike Gesichtshelme und Sepulcralmasken*, Wien 1878, Taf. XIII, 1. in fraai lichtbeeld uitgegeven, en blz. 39 toegelicht heeft, wordt vermoed dat de maker naar een doodenmasker gearbeid heeft.

Onder de vele voorwerpen, die bij het baggeren van biggel in de Waal bij Nijmegen aan den dag kwamen, en hunne bestemming in het Museum erlangden, verdienen vooral de aandacht, een wel beschadigde, maar toch grootendeels bewaard gebleven bronzen helm van eenen Romeinschen kampvechter of gladiator, misschien wel eenen bestiarius, want de buitenrand van den helm was versierd met uitgeslagen loopende en springende dieren, leeuwen honden, paarden, enz.

Het ijzeren met brons bekleede wangschild van eenen helm; en een iu brons uitgeslagen krans van lauwer- olijf- of eikenloover. Waarschijnlijk als helmversiering gediend hebbende.

Maar vooral verdient hier vermelding eene onlangs insge-lijks uit de Waal bij Nijmegen opgebaggerde en in het Museum opgenomen bronzen helm van eenen Romeinschen krijger. Dit stuk in zijn geheel bewaard gebleven, en thans van de deuken, bulten en andere beschadigingen volkommen hersteld, is voorzien van eenen rondloopenden rand, die naar achteren tot een nekschild verbreed is; in het midden van dit schild bevond zich vroeger een ring of oog om den helm aan eenen haak aan het borstharnas op te hangen. Maar wat vooral de waarde verhoogt is het boven op het schild, digt aan de helmkap met gestipte letters aange-brachte opschrift: CATVLI·L·CORNELI, waardoor wij den naam van den krijgsman Catulus, den zoon van Lucius Cornelius leeren kennen, en uit die namen tevens een gegeven erlangen om den helm tot de eerste eeuw of de eerste helft der tweede eeuw onzer jaartelling te brengen. Behalve op de aangewezen plaats heeft elders op het nekschild, onze Catulus nog andermaal zijnen naam tweemalen, onder elkander,

CATVLI „,
doch onvolledig vermeld: CATV .

Deze mededeeling werd door lichtbeelden van enkele der voorwerpen toegelicht.

Eenige vragen en opmerkingen van de heeren Francken, Naber en Boot werden door den spreker beantwoord. De gissing van den heer Naber, dat op den boven genoemden grafsteen *ZΕΥΣΙΑΟΣ* zal staan, heeft zich bij nader onderzoek niet bevestigd.

Nadat de heer de Hoop Scheffer een afdruk zijner artikels *Menno Simons* en *Mennoniten* uit Herzog's Real-Encyclopaedie B. IX en de Secretaris namens den heer Dirks diens Penningkundig Repertorium XXVII en Aanwinsten van het penningkabinet van het Friesch genootschap 1880—1881 voor de boekerij heeft aangeboden, wordt de vergadering gesloten.

OVER HET ORIGINEEL VAN PLAUTUS' AULULARIA.

BIJDRAGE VAN

C. M. FRANCKEN.

Het is bekend dat niet alleen de inhoud maar ook de titels van Grieksche stukken, die Plautus nagevolgd heeft, ons zeer onvolledig zijn overgeleverd. Van niet meer dan vijf zijner stukken staat de oorsprong op uitdrukkelijke getuigenissen vast (*Asinaria* Demophilus, *Casina* Diphilus, *Mercator* Philemon, *Stichus* Menander, *Trinummus* Philemon). Slechts twee didascaliae zijn tot ons gekomen, waarvan de eene, in bijna ontredderden staat overgeleverd, alleen door de scherpzinnigheid van Ritschl eene gevolgtrekking over den opvoeringstijd van den Pseudolus veroorlooft, terwijl de andere, die op den Stichus, eerst door Studemund volledig is ontcijferd. In dezen staat van zaken is elke, ook de geringste overeenkomst tusschen aanhalingen uit Grieksche komedies en Plautus van eenig gewicht, te meer omdat die zoo zelden wordt aangetroffen.

Van dezen aard is eene passage van Choricius, het eerst bekend gemaakt door Graux in de Revue de Philologie van 1877, p. 228, waar te lezen staat, dat het voorstellen van komische karakters geen nadeeligen invloed behoeft te hebben op den tooneelspeler; dat noch Moschio, een der personen van Menander, hem tot een wellusteling, noch ook Smicrines hem gierig zal maken; $\eta\; \chiαι\; \tauῶν\; Μενάνδρω\; πεποιημένων\; προσώπων\; Μοσχίων\; μὲν\; ημᾶς\; παρεσκεύασε\; παρθένους\; βιάζεσθαι,\; Χαιρέστρατος\; δὲ\; ψαλτρίας\; ἐρᾶν,\; Κνήμων\; δὲ\; δυσκόλους\; ἐποίησεν\; εἶναι,\; Σμικρίνης\; δὲ$

*φιλαργύρους ὁ δεδιὼς μή τι τῶν ἔνδον ὁ καπνὸς οἴχοιτο φέρων;*¹⁾ De verdienste van op deze plaats het eerst opmerkzaam gemaakt te hebben komt Ussing toe (Add. p. 587), ofschoon hij op de beteekenis van die aanhaling niet genoeg nadruk gelegd heeft. Smicrines, die bij Menander als vrek voorkwam (*φιλαργύρους* staat er, niet *μικρολόγους*) was zoo gierig, »dat hij vreesde, dat de rook hem iets van zijn goed zou ontstelen.“ De rook voor te stellen als een dief, die met een deel van het goed naar buiten sluipt, is een zoo ongewoon denkbeeld, dat het moeilijk bij twee dichters onafhankelijk van elkaar zal opkomen. Met deze overdrijving nu van Menander komt het karakter van den gierigaard bij Plautus volkommen overeen. Euclio wil, dat de spinnewebben bewaard worden, hij is gierig op schoon water, hij verzamelt de afgesneden nagels, hij heeft geen brandhout in huis, hij spaart zijn adem, hij zou zelfs den honger niet te leen geven. Mij dunkt, deze tot het ongerijmde overdrevene vasthoudendheid komt met de vrees van door den rook bestolen te worden overeen. Maar wij kunnen de mogelijkheid van eene navolging tot eene waarschijnlijkheid brengen als wij v. 297 van Plautus vergelijken: Quin divom atque hominum clamat continuo fidem, Suam rem perisse seque eradicarier, *De suo ligillo funus si qua exit foras.* Men moge hier *ligillo* of *tigillo* lezen, de overeenkomst is bezwaarlijk toevallig: Smicrines en Euclio beklagen zich beiden, dat zij door den rook worden bestolen. Treffender is nog de overeenkomst als men *ligillo* leest; dan onttrekt de rook niet zich zelf, maar een deel van de brandstof, — *τὶ τῶν ἔνδον* bij Menander — aan den schraapzuchtigen Euclio. Tot deze lezing leidt niet alleen Nonius

¹⁾ De sporen van 't metrum zijn gemakkelijk te herkennen:

μή τι —

τῶν ἔνδον — — ὁ καπνὸς οἴχηται φέρων,

metrisch zou b. v. voldoen μή τι οἱ Τῶν ἔνδον ὄντων, enz. (de optativus οἴχετο is waarschijnlijk uit het redeverband van Chor. voortgevloeid) of eenvoudiger met v. Herwerden τῶν ἔνδον ὁ καπνὸς μή τι ο. φ.

die *ligellnm* met aanhaling van deze plaats van Plautus onder de met *l* aanvangende woorden schikt p. 134.9, maar ook het ongebruikelijke van tigillum in den hier vereischten zin van dak of schoorsteen. De interpretatie van tigillum, die de scherpzinnigheid van Ussing heeft uitgevonden¹⁾ is onbevredigend en bevestigt mij in mijne, vroeger verdedigde²⁾ meening, dat Nonius de ware lezing *ligello* (*ligillo* vgl. *sigillum*) heeft bewaard.

Volmaakt is de gelijkheid zeker niet, daar Plautus zich zeer nauw aan Menander aansluitende had moeten schrijven »fumus si quid fert foras;” en ook bestaat de mogelijkheid, dat anderen Menander nagevolgd en aan Plautus tot model gestrekt hebben. Maar wat het eerste aangaat, de karakteristieke trek: de verarming door den rook, of wel de rook tot een dief gemaakt is hier de hoofdzaak; en tegenover het laatste zij aangemerkt, dat wij voor de mogelijkheid dat anderen het gezegde aan Menander hebben ontleend en aan dezen weder Plautus, de *waarschijnlijkheid* dat Plautus Menander zelven heeft nagevolgd, zoo goed als hij zijn Colax en zijne Adelphi bewerkte (in den Stichus en waarschijnlijk in den Miles; vgl. vooral Ter. prol. Eun. 25 en 30) niet moeten prijsgeven.

Eenmaal Menander op het spoor zijnde vinden wij nog een enkelen trek, die als aanvulling op het opgegeven argument dienst kan doen. Het is bekend dat Theophrastus in zijne characteres meermalen trekken aan komedies heeft ontleend. Reeds Casaubonns bemerkte de overeenkomst tus-

¹⁾ „Tigillis suspendebantur, quae fumo conservanda erant, ut pernae, uvae passae, cucurbitae, sorba. Cf Petron. 135: l’Praeterea quae fumoso suspensa tigillo Conservabat opes humilis casa”; quin etiam vinum in fumariis conditum esse novimus ex Hor. Od. III, 8, 11. Martial. X, 36”. De juistheid dezer opmerking erkennende, kan ik toch hare toepasselijkheid te dezer plaatse onmogelijk toegeven, want de rook neemt niet een deel mede van de zaken, die er in opgehangen worden, en nog veel minder van den balk, het touw of den haak, waaraan het spek of de rozijnen opgehangen zijn.

²⁾ In mijne uitgave van 1877, die November 1876 was afgedrukt, voordat het stuk van Choricius was uitgegeven.

schen Theophrastus περὶ εἰρωνείας (cap. 1) en Menander IV, 205 Mein. Op beide plaatsen wordt gesproken van mensen, die steeds in den mond hebben: »ik zal er eens over denken.»

*Oἱ τὰς ὄφρους αἴροντες ὡς ἀβέλτεροι
καὶ σκέψομαι λέγοντες.*

Theophrastus: *καὶ τὰ μὲν σκέψεσθαι φάσκειν, τὰ δὲ οὐκ εἰδέναι.* Bij een comicus aangehaald door Clemens Strom. VII. p. 842 wordt gesproken van een bijgeloovig man, die er een boos voorteken in ziet, als een muis een zak meel stuk knaagt, ofschoon het beest niet anders had te eten:

*"Ἄν μῆς διορύξη βωμὸν ὅντα πήλινον,
καν μηδὲν ἄλλ' ἔχων διατράγη θύλακον.*

Theophrastus c. 16. (*δεισιδαιίμων ἐστὶν οἶος*) ἐὰν μῆς θύλακον ἀλφίτων διατράγη, πρὸς τὸν ἐξηγητὴν ἐλθὼν ἐρωτᾶν τί χρὴ ποιεῖν. καὶ ἐὰν ἀποκρίνηται αὐτῷ ἐκδοῦναι τῷ σκυτοδέψῃ ἐπιρράψαι, μὴ προσέχειν τούτοις, ἄλλ' ἀποστραφεὶς ἐκλύσασθαι (wellicht ἐγκαλύψασθαι¹⁾). Pamphila beweerde zelfs (Diog. Laert. V. 36) dat Theophrastus de leermeester van Menander was geweest. Daaruit kan men opmaken, hoe de overeenkomst tusschen beiden in de oudheid is opgemerkt, ofschoon voor 't overige Pamphila niet veel gezag heeft en de verhouding eer omgekeerd schijnt te zijn, indien men let op den vorm van het boek, dat door zijn afgebroken stijl en door de einde-looze opsomming van bijzonderheden, die in de werkelijkheid een enkele keer voorkomen, maar hier als gewone verschijnselen worden opgegeven, als van zelf de gedachte doet opkomen, dat de auteur van de concrete gevallen in de komedie is uitgegaan en niet omgekeerd eenige voorbeelden heeft bedacht tot opheldering van een algemeene beschouwing.

Van deze verwantschap tusschen Menander en Theophrastus, denk ik, is ook een spoor te vinden in de beschrijving van

¹⁾ Uit wanhoop namelijk, als een verloren man; stervenden bedekken het gezicht. Het voorafgaande ἀποστραφεῖς is van v. Herwerden. Zie Versl. en Meded., 2e Reeks, D. I, p. 287. HSS. ἀποτραπεῖς.

den *μικρολόγος*, althans van overeenstemming tusschen Menander en Plautus. Bij den laatste gaat Euclio uit om vleesch en visch te koopen, maar komt onverrichterzake uit de hal terug, omdat alles duur was (*cara omnia*) II, 8. Theophrastus zegt dat *ὁ μικρολόγος ἐσὶν οἶος ὀψωνῶν μηδὲν πριάμενος εἰσελθεῖν*. Ook deze gelijkheid is kwa-lijk toevallig. Waarschijnlijk is ook hier de schakel tus-schen Theophrastus en Plautus Menander. Zeker kan ook een ander comicus Theophrastus voor oogen hebben gestaan, maar met de getuigenis van Diogenes Laertius aangaande Pamphila voor ons ligt het toch voor de hand om aller-eerst aan Menander te denken.

Vroeger, voordat Choricius bekend was geworden, was het aannemelijk dat Posidippus de auteur van 't origineel was, omdat Athenaeus ergens bericht, dat de kok bij de Atheners een vrij persoon was en dat slaven als koks voor 't eerst bij Posidippus voorkomen (XIV, 658 E), terwijl de kok bij Plautus v. 306 zegt te wanhopen van den oude zooveel geld te kunnen los krijgen, dat hij zich vrij koopen kan: »ut det qui fiamus liberi". De man is dus slaaf en het stuk is niet vóór Posidippus vervaardigd ¹⁾). Deze gevolgtrekking schijnt op zich zelve juist. Men zegt, wel is waar, dat de bedoeling van Athenaeus is dat vóór Posidippus geen kok als *huisslaaf* voorkwam, en dat dus die plaats over Posidippus op de Anlularia, waarin de koks van de markt gehaald worden, niet toepasselijk is; maar terwijl Athenaeus wil aantoonen, dat die bedoelde personen geen gemeene lui waren, kan hij niet gezegd hebben, dat zij wel slaven, maar geen huisslaven waren; dáárdoor werden zij niet gerehabiliteerd. Iets anders is het, dat de grondslag van deze redeneering niet vast staat. Plautus blijft zich niet gelijk. Want de handelwijze van Congrio is die van een vrij man. Hij betaalt zijn geneesheer, hij dreigt een burengerucht te zullen maken (*obvagulare*) voor de deur van Euclio (III, 2, einde), wordt voor de rechtbank geroe-

¹⁾ Zie mijne uitgave, p. XVI, vlg.

pen (III, 3.10, 454), heeft zijne onderhoorigen of leerlingen (III, 1.4, 406), en scheldt Euclio alsof hij met hem gelijk stond (III, 2.9, 419). Het bewijs dus aan den stand van Congrio en Antrax ontleend ontglipt ons, en aan Posidippus behoeft en kan zelfs niet gedacht worden, als werkelijk de plaats van Theophrastus over den vruchteloozen gang naar de markt aan het Grieksche origineel van Plautus is ontleend; dat kan dan niet van Posidippus zijn, daar Theophrastus in dezelfde Olympiade gestorven is, waarin Posidippus voor 't eerst optrad; T. sterft O. 123 volgens Apollodorus bij D. L. V. 58, Posidippus voert voor 't eerst een stuk op O. 123, 2 of 3. Zie Meineke I, p. 482.

Gaarne zouden wij in de gelegenheid zijn ook den titel van het stuk van Menander aan te wijzen, waaraan de *Aulularia* ontleend is. Aan de *ὑδρία*¹⁾ kan niet gedacht worden. De hoofdpersoon in dat stuk heeft zich, wars van de verdorvenheid en den prunk van de stad, op zijn landgoed teruggetrokken (fr 1). Bij Plautus is Euclio de buurman van Megadorus en woont met hem in de stad. Op Megadorus of op Euclio zou kunnen overgebracht worden wat fr. 2 mededeelt, dat een oud man op onaangename wijze aan vroegere rampen wordt herinnerd; maar er kan geen reden bedacht worden waarom Plautus dit, naar de *ὑδρία* werkend, zou hebben weggelaten. Wel stemt met hem overeen dat (fr. 3) van een oude verhaald wordt, die naar de mening van den verhaler zóó op eene in een *ὑδρία* begraven schat was gesteld, dat hij zich zou om 't leven brengen, als hij zag dat die was opgegraven²⁾. Daarentegen werd de proloog uitgesproken door een jong mensch, die den oude sprekend invoerde (Quinct. XI, 3.91), dat weer met Plautus niet overeenstemt³⁾. Het stuk zou dus sterke omwerking

¹⁾ Zooals ook Goetz in zijne onlangs verschenen uitgave, p. VII, oordeelt. Aan de plaats van Choricius hoeft hij overigens geen recht laten wedervaren.

²⁾ Ik lees met G. Hermann en Bernhardy: εὐθὺς καταχρήσεσθ' αὐτὸν ἀνορωρυγμένη ταύτην ιδόντα (nam. *ὑδρίαν*). In het vorige moet *οἴμαι* zijn voorgekomen, waarvan de acc. c. inf. afhangt.

³⁾ Cum mihi comoedi quoque pessime facere videantur, qui, etiamsi

hebben moeten ondergaan onder de handen van den Latijnschen bewerker. Bij de vrijheid in de navolging, die zoo groot is, dat alle komedies, aan welken Griekschen dichter ook ontleend, in 't Latijn geheel denzelfden stijl hebben, en die aan Terentius vergunde geheele karakters te veranderen, kan men niet zeggen, dat het bepaald onmogelijk is dat Plautus de *ὑδρία* tot model had; maar waarschijnlijk is het vooralsnog niet; mogelijk dat alleen de titel *ὑδρία*, die, blijkens een stuk van Antiphanes, niet ongewoon was, door Plautus gewijzigd is aangenomen, en dat een andere komedie van Menander den inhoud leverde. Het is bekend dat Plantus de titels van de oorspronkelijke stukken meermalen heeft veranderd. De Stichus heette naar de gewone meening *ἀδελφοί* (zeker dit of *ἀδελφαῖ*), de Casina *κληρούμενοι*, de Poenulus werd bij de eerste opvoering *Patrius* genoemd, het oorspronkelijke heette *Καρχηδόνιος*. Menander heeft ook ongetwijfeld in meer dan één stuk van het vinden van een schat gebruik gemaakt. Het was een geliefkoosd onderwerp, zóózeer dat er bijna geen dichter is van de *Nέα* of hij heeft een Thesaurus vervaardigd. Het is dus zeer wel mogelijk, dat een ander stuk tot grondslag ligt, bijv. een voor ons verloren *φιλάργυρος*. Het zij genoeg op deze mogelijkheid gewezen te hebben; dat het origineel van Menander was, mag in een onderwerp, waar evidente bewijsgronden niet wel mogelijk zijn, voor genoegzaam bewezen worden gerekend.

iuvarem agant, cum tamen in expositione aut sensu sermo, ut in Hydriac prologo, aut mulieris, ut in Georgo, incidit, tremula vel effeminata voce pronuntiant.

OVER EEN BRIEF VAN DEN
KARDINAAL BARONIUS AAN EEN ONBEKENDEN
BETREFFENDE
HET MARTELAARSCHAP VAN BALT. GERARD.

In de portefeuille met brieven, van Constantijn Huygens afkomstig, die ons medelid Beets in een vorige vergadering uit naam van Mr. S. Muller Fzn. aan de Akademie geschonken heeft, bevindt zich een brief van den beroemden Kardinaal Baronius, die wel verdient, inzonderheid nu hij eigendom der Akademie geworden is, dat wij van zijn inhoud kennis nemen. Hij is, voor zoover ik heb kunnen nagaan, nog niet uitgegeven en betreft de vereering, die, naar het oordeel van den Kardinaal en van den niet genoemden geestelijke aan wien hij schrijft, de Kerk verschuldigd was aan Baltazar Gerard, den moordenaar van Prins Willem van Oranje. Het is onze geachte secretaris, die met zijn gewone voorkomende goedheid er mijn aandacht op heeft gevestigd niet alleen, maar door het toezenden van een afschrift mij ook in staat heeft gesteld om den inhoud aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen, waarvan ik u de slotsom ga mededeelen. Voor dit nieuwe blijk van zijn vriendelijke dienstvaardigheid gelieve hij bij dezen mijn welgemeenden dank te aanvaarden.

De brief luidt aldus :

Reddita est mihi epistola tua cum officio B. Gerardi Baltazari,
qui Principe in olim Auraicum, Ecclesiae et Majestatis Catholicae

perduellem, constanter aggressus sustulit et postmodum infinitis excarnificatus tormentis pro orthodoxa religione mortem oppetiit. De quo et aliis huiusmodi, ut multa paucis comprehendam, illud te latere nolo, Smum D. N. de talibus Beatis seorsum aliquod officium, quando per otium licebit, confidere statuisse, quo et ipsorum memoria, ut apud Deum est in gloria, ita penes Ecclesiam militantem sit in honore. De tuorum alumnorum, quos per me Pontifici commendari rogas, inopia, cum primum occasio se dederit, eidem memoriā refricabo; nihil enim est quod non tua causa velim. Vale. Romae III Kal. Martij cīo iō c III.

R^{mæ} D. T.

addictissimus

frater amantissimus

Caes. Card. Baronius.

Tot dusver is alles, alleen de (cursief gedrukte) ondertekening uitgezonderd, geschreven met een fraaie duidelijke hand van een amanuensis. Het postscriptum, ter zijde van de ondertekening gesteld, is daarentegen van de eigen-hand van den Kardinaal en niet zoo gemakkelijk te lezen. Het is evenwel aan onzen secretaris en aan mij gelukt den geheelen zin met zekerheid aldus te ontcijferen:

Expectandum est qood cogitatur, ut more majorum omnes martyrum passi hoc nostro seculo causa fidei catholicae in Album SS. Martyrum referantur, quo facto tunc ut tuis quem commendas martyris sacrum officium ex voto comprobetur curandum.

Het komt mij voor dat niet slechts het schrift maar ook de taal van den Kardinaal minder duidelijk is dan die van zijn secretaris. Met dat al is het duidelijk genoeg wat zijn Eminentie wil zeggen, zoowel in het eigenhandige postscriptum als in den brief, dien hij zijn secretaris in de pen had gegeven. Wij hebben ons de toedracht der zaak, die er in besproken wordt, dus voor te stellen. Een zijner bekenden had den Kardinaal met een begeleidenden brief een door hem

ontworpen officium proprium ter gedachtenis en ter eere van Baltazar Gerard toegezonden, natuurlijk in de hoop of althans met den wensch dat de Kardinaal zijn invloed bij den Paus, Clemens VIII, wiens biechtvader hij was, zou willen aanwenden om den man, dien hij als een held en martelaar vereerde, door de kerk tot den rang der Sancti of ten minste der Beati verheven te zien. Op die epistola cum officio B. Gerardi Baltazari strekt de brief van den Kardinaal, die voor ons ligt, ten antwoord.

Misschien zal het in een vergadering als deze niet overbodig zijn, eer wij dien brief nader gaan beschouwen, vooraf duidelijk te maken wat onder een officium Beati alicujus vel Sancti te verstaan is. De Rubricae Generales, die het Breviarium Romanum inleiden, kunnen het ons leeren. Evenwel om zeker te zijn dat ik mij in de beteekenis der woorden niet vergiste, heb ik de voorlichting ingeroepen van een geleerde geestelijke der Roomsche-Katholieke kerk, en het is in vertrouwen op zijn gezag dat ik het volgende bij u in herinnering breng.

Onder officium, of vollediger gezegd officium divinum, verstaat men in de taal der Kerk de Nacht- en Daggetijden, welke dagelijks door de geestelijken en kloosterlingen, hetzij door meerderen te zamen hetzij door ieder afzonderlijk, gezongen of gebeden worden. Gedeeltelijk zijn deze getijden voor iederen dag dezelfde, gedeeltelijk verschillen zij iederen dag. Het veranderlijke gedeelte brengt het officium divinum in bijzondere betrekking tot het gedachtenisfeest of den heilige, waaraan de dag gewijd is. Het draagt den naam van Proprium. Een officium Gerardi Baltazari zou dus een officium wezen, bepaaldelijk ingericht ter herdenking en ter eere van dien persoon. Natuurlijk kan zulk een officium niet bestaan, zoolang de Kerk dien persoon niet onder haar Sancti of Beati heeft opgenomen. Daar dit, toen Baronius schreef, niet geschied was, gelijk het nog altijd niet geschied is, spreekt het van zelf dat in zijn brief officium Gerardi Baltazari niets anders beteeken kan dan het ontwerp van zulke getijden, door iemand die den man de hoogste vereering waardig achtte, bij voorraad opgesteld.

En wie mag die ontwerper wel zijn, of, met andere woorden, aan wien mag de brief van den Kardinaal, waarover wij handelen, gericht zijn?

Ik ben niet in staat op die vraag een stellig antwoord te geven. Het adres ontbreekt aan den brief, en de omstaudigheid dat hij onder brieven aan Huygens werd gevonden brengt ons niet verder, want aan iemand van diens geslacht kunnen wij niet denken. Blijkbaar is de geadresseerde een Katholiek geestelijke van rang, de ondertekening toont dit: Reverendissimae Dominationi Tuae addictissimus, frater amantissimus. Van welken rang hij zal geweest zijn, kan ik echter alweer niet met zekerheid zeggen. Ik vind in brieven van dien tijd zoowel dekens aan het hoofd van kapittels als bisschoppen met den titel van Reverendissima Dominatio begroet. Maar ik zou toch meenen, dat een Kardinaal iemand van minder dan bisschoppelijke waardigheid niet zoo aangesproken zou hebben. Ik vermoed daarom dat wij met een Bisschop te doen hebben. En dan bijna zeker met een Nederlandschen, met een Belgischen, want wie dan een Nederlander of een Franc-Comtois zal zich aan Baltazar Gerard zoo bijzonder veel gelegen hebben laten liggen? Zijn die vermoedens, die ik voor niet meer dan waarschijnlijke gissingen wensch uit te geven, juist, dan is het aantal geestelijken, waaruit wij te kiezen hebben, zeer beperkt. Ik heb inzonderheid aan Henricus Cuyckius, den Bisschop van Roermond, gedacht. Of deze met den Kardinaal in briefwisseling stond, is zeker twijfelachtig. Onder de uitgegeven brieven van en aan Baronius¹⁾ komt er geen van of aan den Bisschop van Roermond voor. Maar vergeten wij niet, dat het slechts enkele uit vele brieven zijn, die in druk zijn gegeven. En dat er in alle geval tusschen beide kerkvoogden bekendschap en zelfs vriendschap bestond is zeker. Zij hadden die gesloten tijdens de Bisschop in 1600 Rome bezocht en aldaar een poos vertoefde. Kort daarna had de abt van St. Maarten van Doornik, Jacques de Marquis, aan den

¹⁾ Venerabilis Caesaris Baronii Epistolae... recensuit Raymundus Albericus, Romae 1759—'70, 3 Vol. in 4°.

Kardinaal een geschrift van den Bisschop van Iperen toe te zenden dat deze aan het oordeel van den Heiligen Stoel onderworpen begeerde te hebben. Hij beriep zich daarbij op zijn liefde voor de Universiteit van Leuven, maar bovenal — — ik zal de eigen woorden geven — »tum maxime quod scirem quanto zelo ejusmodi negotia communis pietatis amplectereris, quod se expertum testatur cum summa nominis tui gloria Reverendissimus Ruremundensis, ad suos reversus sanus et incolumis”¹⁾. Mij duukt, na dit eene voorbeeld zou het ons niet kunnen verwonderen, indien eenige jaren later de Bisschop het gewaagd had een geschrift, dat hij thans aan het goeddunken der kerkelijke overheid onderworpen wenschte, met dit doel aan den Kardinaal over te zenden. Evenmin zou het ons kunnen verwonderen, indien hij het was die een officium voor een Nederlandschen martelaar had ontworpen. Hij toch was een vruchtbaar en geacht auteur en die zich met soortgelijken arbeid werkelijk heeft bezig gehouden²⁾. Hij was het die, voor dat hij Bisschop werd, uit de letterkundige nalatenschap van Joannes Molanus de Natales Sanctorum Belgii (de getijden der Heiligen die met Nederland in bijzondere betrekking hadden gestaan) voor den druk gereed maakte. Wel komen in het door hem uitgegeven Kalendarium Belgicum de martelaren uit den tijd der troebelen niet voor, maar aan het slot van zijn werk gewaagt hij toch van hen: »De gloriosis interim sub hac persecutione martyribus diversi diversos meditautur libellos, sed qui propter furorem Guesiorum nondum in lucem produnt. Brevi tamen saevissimae et barbaricae Guesiorum immanitatis finem fore speramus.” Die rustiger tijden, waarop hij hoopte, mocht hij niet beleven, en aan een ander, aan Arnold de Raisse, bleef het voorbehouden een Auctarium ad Joannis Molani Natales Sanctorum Belgii op te stellen, en daarin o. a. op 14 Juli aan te tekenen: [Natalis] Baltasari Gerardi, martyris, Delfi,

¹⁾ III. p. 278.

²⁾ Zie over hem inzonderheid Havensius, de erectione novorum in Belgio episcopatum, p. 250 sq.

en verder in het werk zelf een kort begrip van de geschiedenis van dien martelaar, uit de bekende boeken van Estius en Michael ab Isselt getrokken, op te nemen. Maar al bleef het Cuyckius ontzegd zulk een toevoegsel op het door hem uitgegeven boek in het licht te zenden, onwaarschijnlijk is het zeker niet dat hij zich met het verzamelen van de bouwstof heeft bezig gehouden, en dan lag het opstellen van een getijde ter eere van den meest bekenden der Nederlandsche geloofshelden uit den tijd der troebelen zeker niet ver van de hand. Buitendien bestaat er nog een reden waarom ik juist aan hem, bij het lezen van den brief van Baronius, gedacht heb. Er wordt daarin ook geantwoord op een verzoek om den Paus te spreken over de hulpbehoefendheid van leerlingen van hem aan wien de brief gericht is: »de tuorum alumnorum inopia." Dit schijnt ons te wijzen op een leeraar of een dignitaris der Universiteit, hetzij van Leuven hetzij van Douay. Nu was Cuyckius, tot op het ogenblik waarop hij de bisschoppelijke waardigheid aanvaardde, jaren achtereenvolgens in verschillende betrekkingen aan de Hoogeschool van Leuven werkzaam geweest. Niet onwaarschijnlijk komt het ons voor, dat hij bij zijn bezoek aan Rome de belangen zijner behoeftige leerlingen aan Zijn Heilige had aanbevolen: de brief van Baronius zinspeelt op een vorig verzoek: »Pontifici memoriam refricabo." — Ik zeg nog eens, het zijn slechts gissingen die ik voordraag. Misschien vergis ik mij in den persoon van den geadresseerde. Dat wij dien echter in den kring te zoeken hebben, waartoe de Bisschop van Roermond behoort, is, dunkt mij, meer dan waarschijnlijk.

Over den man, wiens aanspraak op kerkelijke eerdienst het onderwerp der briefwisseling tusschen Baronius en onzen onbekende uitmaakt, is in de laatste dertig jaren een schat van nieuwe bescheiden aan het licht gebracht. Te voren stonden ons slechts tweeënlei verhalen ten dienste. Het eene door 's Prinsen hofprediker, François l'Oyseleur, dit de Villiers, op last der Staten opgesteld, gaf ons de officieele voorstelling der gebeurtenissen, zooals de vrienden van den Prins die verbreid en geloofd wenschten. Het andere de »Historie Balthazers Gerardt, alias Serach, die den tyran van 't Ne-

derlandt... doorschoten heeft," door een ons onbekenden Roomsch- en Spaanschgezinde geschreven, stelde het voorgevallene uit een tegenovergesteld oogpunt voor. Aan herhalingen van deze twee berichten ontbreekt het niet; maar wilden wij uit de bronnen putten, dan moesten wij altijd tot hen, en hen alleen, terugkeeren. Van de processtukken was overigens niets bekend. Eerst in 1853 kwam een afschrift der Confessie van den moordenaar voor den dag, en niet lang daarna het oorspronkelijk daarvan, benevens dat van de vier verhooren, die de misdadiger buiten pijn en banden of op de pijnbank ondergaan had. Ter zelfder tijd hadden de heeren Prof. Arendt van Leuven en de Belgische Rijksarchivaris Gachard een ver uitgestrekt onderzoek naar alles wat op het proces betrekking had in de archieven ingesteld, en onder een menigte bescheiden van mindere waarde ook den brief ontdekt, waarin de moordenaar zijn dienst ter voltrekking van 's Konings ban aan Parma aanbiedt, en het verslag van zijn zamenspraak met Parma's afgevaardigde, Assonleville, die daarvan het gevolg was. Eindelijk in 1863 had ons geacht medelid, de tegenwoordige Rijksarchivaris van den Bergh, het geluk in het Britsch Museum een afschrift te vinden van den brief, waarmee de moordenaar zich bij den man, dien hij dacht te vermoorden, aanmeldde en gehoor verzocht. Wij kunnen, na al deze vondsten, verklaren dat ons thans niets ontbreekt van hetgeen wij wenschten te bezitten, om met volledige kennis van zaken over de drijfveeren en het karakter van den misdadiger te oordeelen.

Dat deze niet uit geldzucht, om het beloofde bloedgeld te verdienen, gehandeld heeft, staat op grond der genoemde bescheiden vast. Al heeft de pijnbank hem ten slotte de betuiging afgeperst »d'avoir attenté la dicte entreprinse pour se faire riche" wij hechten geen geloof aan die afgedwongen zelfbeschuldiging; zijn gedrag pleit hem van dat kwaad volkommen vrij.. Hij heeft de misdaad bedreven, gelijk hij zich buiten pijn en banden beroemde, »estimant que je ferois sacrifice agréable à Dieu de faire le monde quitte d'un si méchant homme, qui par sa seule ambition et cupidité de dominer et estre réputé grand seigneur, s'est séquestré de la

vraye et catholique religion". Kerkijver en partijhaat hebben hem bezield en tot den moord gedreven.

Zulke dweepzucht is zeker niet gelijk te stellen met eigenbaat en geldzucht. Een moord om vuig gewin gepleegd is afschuwelijker dan een moord uit godsdiensthaat bedreven. Maar met dat al, moord blijft moord, en die tot zulk een misdaad komt, om welke reden ook, toont dat de misdadige drift in zijn gemoed niet opgewogen, niet bedwongen wordt door hartstocht van edeler aard. Onze daden zijn zoowel het gevolg van het gemis van eigenschappen als van eigenschappen, die wij bezitten. Honderden en misschien duizenden hebben evenals de moordenaar den lust gevoeld om 's konings ban ten uitvoer te leggen, en den man, dien zij als vijand der Kerk en van den vorst verfoeiden, om te brengen, maar bij die velen heeft de afschuw van den moord als moord dien lust overmeesterd. De moordenaar zou zijn opzet evenmin ten uitvoer hebben gelegd, indien hij ook onder den invloed van een krachtig zedelijk gevoel geleefd had. Dat de daad, die hij voorhad, onvoorwaardelijk was goed te keuren, kan hij niet hebben gemeend. Wij vinden het bewijs van het tegendeel in zijn eigen bekentenissen. Hij begon met de geestelijken, die hij van zijn opzet kennis had gegeven, en Parma, wiens goedvinden hij had gevraagd, van alle medeplichtigheid vrij te spreken; en eerst op de pijnbank kwam hij tot de bekentenis, die, voor zoo ver wij haar toetsen kunnen, met de waarheid overeenstemt, dat èn Parma, èn Assonleville èn de Jesuit van Trier èn de Kordelier van Doornik, allen hem hadden gestijfd in zijn voornemen en aangemoedigd door belofte van belooning hier en hiernamaals. Waartoe die aanvankelijke ontkenning van de ontvangen goedkeuring van zijn opzet, indien hij de daad in alle opzichten lofwaardig keurde? De mannen, dien het aanging, woonden buiten het bereik van den Hollandschen rechter; gevaar liep hun leven of hun veiligheid niet. Vrij gekend te worden van medeplichtigheid was alleen dan voor hen gewenscht, als de daad, waartoe zij hadden aangespoord, geen loffelijke daad kon geacht worden. Wel is waar had Parma hem de belofte afgevorderd »qu'il ne l'accuseroit point s'il

en fust attaint sur le faict, puisqu'il ne luy commandoit à ce faire, mais s'il le feist que ce fust *in nomine domini*". Maar bewees niet juist die afgevergde belofte, dat ook Parma begreep geen eer te kunnen inleggen met het bevorderen van zulk een aanslag!

Wat een daad als deze dubbel verfoeilijk maakt, is het verraad, het bedrog, dat vereischt wordt om haar te volvoeren. De moordenaar heeft zich in dit opzicht een meester in de kunst betoond. Het veinzen gaat hem zoo natuurlijk, zoo gemakkelijk af, dat wij hem wel eene bijzondere neiging tot bedriegen en een langdurige oefening van dien aanleg moeten toeschrijven. Dat hij om toegang tot 's Prinsen hof te bekomen zich voordoet als een vervolgden geloofsgenoot, laat zich verontschuldigen. Maar noodig was het daarom toch niet, die rol zoo breed op te vatten en met zooveel smaak te spelen. Hij wordt ons geschilderd als »altijd in de hand dragende een psalmboek of eenig boek van religie, en leenende van den portier (van 's Prinsen hof) den bijbel" als hij ter predikatie gaat. Een meesterstuk in zijn soort is de brief aan Prins Willem, waarin hij zich bij dezen aanbeveelt als een vluchteling om den gelooft uit Franche Comté. Aandoenlijk om te lezen is zijn gejammer over het gemis aan godsdienstvrijheid in zijn ongelukkig vaderland, »quoy qu'elle (la liberté) soit donnée de Christ par l'effusion de (son) sang precieux à tous les fidèles". Een gevoel van afschuw voor den moordlustigen huichelaar bevangt ons als wij dien brief (een ware Judas-kus) lezen; en Bakhuizen van den Brink, die aanvankelijk een gunstiger oordeel over den mensch had uitgesproken, komt na kennisneming van den brief tot de betuiging: »Wij moeten erkennen, dat hij Balthazar Gerard in een ongunstiger daglicht plaatst dan wij verwacht hadden, en, ofschoon hij voor de koele bedaardheid en het berekenend opzet van den misdadiger pleit, werpt hij een onuitwisbare smet op zijn zedelijk karakter en dat van de partij, die zich van hem als werktuig bediende". Merkwaardig is het, in psychologischen zin, dat de volleerde huichelaar zelf op het bedrog smaalt, wanneer hij het in een ander meent waar te nemen. Hij beschimpt 's Prinsen

vertrouwde, Villers, omdat deze de valsche zegelbrieven, die hij hem uit Luxenburg had meegebracht, aauneemt, in de hoop van daarmee eenige krijgslist aan te vangen; geen wonder, zegt hij, »c'est le propre de telz imposteurs et séducteurs du peuple, comme luy, de s'ayder de faulsetés pour suyvre leurs affaires *per fas et nefas*''. Het is echter waar, en wij brengen het in rekening, dat hij, alvorens zijn verraad aan te vangen, de vergiffenis der Kerk voor hetgeen hij giug misdoen, had wenschen te verwerven en waarschijnlijk ook verworven had.

Zulken mensch wegens zulk een daad zoo te hooren verheffen als de Kardinaal Baronius, in antwoord op gelijke lofspraak van een ander hooggeplaatst geestelijke, het in onzen brief doet, maakt voorwaar een treurigen indruk. Het is al erg genoeg dat Koning Philips de familie van den moordenaar, ter erkennung van diens »si généreruse résolution et acte si magnanime'', in den adelstand verheft en met verbeurd verklaarde goederen van den vermoorde begiftigt. Maar wat betekent dat eerbetoon van een wereldlijk vorst, vergeleken met de verheerlijking, die deze kerkvoogden den moordenaar waardig keuren? Zij geven hem reeds bij voorraad den naam van Beatus; ontwerpen een eerdienst voer hem als voor een heiligen martelaar en dragen die ter bekraftiging aan het Hoofd der Kerk voor; zij betuigen dat hij, die de doodstraf wegens gepleegden moord ondergaan had, gestorven is „pro orthodoxa religione”.

Stellen wij tegenover deze afdwaling van den kerkijver de uitspraak van het gezond verstand en van het gezonde menschelijk gevoel. Hooren wij met welke vermaning de kroniekschrijver Le Petit zijn verhaal van den moord en van de executie van den moordenaar besluit: »Tout homme, zegt hij, ayant quelque estiencelle de piété et de tant soit petit jugement pourra cognoistre si par tels meurtres et assassinats (comme aucuns tachent à persuader aux simples gens) le paradis est à gagner: veu que la Loy les defend, justice et police y repugnent, la nature les abhorre; voire les soldats mesmes du Prince de Parme ont blasmé et de-

testé, comme aussi la plus part de la commune du partie ennemy ne la sceu approuver". Dat oordeel van den tijdgenoot is door de nakomelingschap in gedurig stelliger vorm herhaald. Gachard, die meer dan iemand anders tot opheldering van dit gedeelte onzer geschiedenis heeft bijgedragen, besluit zijn beschrijving aldus: »A Rome, en Espagne et dans les Pays-Bas catholiques on célébra sa mémoire comme celle d'un martyr. L'histoire, qui juge sans passion et dont les arrêts se fondent sur les principes immuables de la morale, ne peut le placer qu'au rang des assassins". De overgrote meerderheid onzer tijdgenooten, onverschillig van welke godsdienstige overtuiging, beaamt dit vonnis, in naam der geschiedenis geveld, zonder aarzelen en volmondig.

Maar laten wij ook niet onbillijk zijn jegens hen, die in vroeger tijden, voordat het licht der historie was doorgebroken, een ander oordeel hebben geveld, met name Baronius en den onbekende aan wien hij schrijft. Hun lofspraak geldt niet zoo zeer den man, gelijk wij hem leerden kennen, als den held, dien zij zich hadden verbeeld. Is hun voorstelling gebrekkig en verkeerd geweest, dan mogen wij de onjuiste waardeering, die daaruit voortsproot, niet als een getuige tegen hun zedelijk gevoel laten optreden. Zij prezen dan niet den misdadiger der geschiedenis, maar den geloofsheld der opgesierde legende. Zoo is het inderdaad. De Baltazar Gerard, dien de onbekende, met toestemming van den Kardinaal, een sanctum officium waardig keurde, is de Serach der katholieke verdichting, de nieuwe Sint Joris, die door liefde gemoveerd den venijnigen draak heeft doorschoten. Bij het beoordeelen van den moordenaar hebben wij tot nog toe opzettelijk onbeacht gelaten, wat hem in de oogen van zijn vereerders eerst recht kenteekent, zijn marteldood, zijn onbezweken moed onder het gruwelijkste lijden, zijn standvastigheid in den gelove ten einde toe. Inderdaad de onverschrokkenheid, de geest- en geloofskracht, door den ongelukkigen jongen man in de laatste dagen van zijn leven ten toon gespreid, verdienen, op zich zelf beschouwd, bewondering en eerbied. De legende, waaraan zijn partijgenooten uitsluitend hechten, liet in dien stralenkrans van

het martelaarschap, al het overige opgaan. Slechts dat wilde zij weten en geweten hebben, dat de held bij het ombrengenu van den vijand der Kerk en des Konings geen ander doel voor oogen had gehad, dan de Christenheid te verlossen van de pest, die haar besmette, en dat hij tot loon voor die heldendaad had geleden wat de gruwelijkste wreedheid kon uitdenken, met een standvastigheid, die den roemrijksten martelaars naar de kroon stak.

Dat was het ten slotte wat de Staten-Generaal en de Staten van Holland met hun bloedige weerwraak hadden uitgewerkt. Zij hadden den edelen en zachtmoedigen vorst, dien zij als vader des vaderlands vereerden, gewroken op een wijs, waarvan hij meer dan iemand anders zou hebben gegruwd ¹⁾). Zij hadden zijn moordenaar een dood doen sterven even gruwelijk als dien de tyrannen der Christelijke legende weleer den heiligen martelaars hadden aangedaan. Zij hadden hem zoo doende de gelegenheid gegeven om de laaghartigheid van den sluipmoord te bekleeden en te bedekken met de grootschheid der doodsverachting. Aan hen, aan hun blinden wraaklust, in de eerste plaats is het te wijten, dat de katholieke wereld zich in den mensch en in de waarde

¹⁾ Wie daaraan mocht twijfelen, leze den brief van Prins Willem aan Marnix, in Gachard's Corresp. de Guill. le Tacit. VI. p. 80.

Bij de discussie, die op deze mededeeling volgde, werd opgemerkt ter verdediging der Rechters, die het vonnis velden, en der Staten, die het onveranderd ten uitvoer legden, dat de straf, hoe gruwelijk naar onze zeden en begrippen geoordeeld, toenmaals de gewone voor vorstenmoord was, en dat het ruwe rechtsgevoel der menigte zich ook niet een mindere voldaan zou hebben betoond. Daarop antwoordde ik: dat het mij ook niet te doen was om de Staten te beschuldigen, maar om hun tegenpartij, zooveel blijk is, te verontschuldigen; dat ik hen in het minst niet verweet bij hun eeuw ten achter gestaan te hebben, maar het betreurde dat zij zich niet in dat opzicht, als in zooveel andere, boven het gewone peil hunner tijdsgenooten hadden verheven; naar het voorbeeld dat Prins Willem hun gegeven had, in den door mij aangehaalde brief aan Marnix; dat allerminst een beroep op den wraaklust van het volk hier gelden kon, omdat het de plicht der regeering is door wetgeving en voorbeeld het rechtsgevoel der onderdanen te verzachten en te veredelen, niet, door er zich naar te schikken, het te stijven in zijn ruwheid.

van zijn bedrijf vergiste, en een geloofsgetuige waande te zien in een dweepzieken misdadiger. Wat wij aan Baronius en zijn correspondent verwijten mogen, is niet meer dan dat zij in de dwaling van hun tijd hebben gedeeld, en om het schitterende levenseinde, dat op alles de kroon scheen te zetten, het lage en misdadige van de gepleegde daad — dat als de hoofdzaak had behooren te gelden — voorbij zagen.

Gelukkig dat de Kerk zich door den onberaden ijver van zoo vele harer zonen niet heeft laten meeslepen ! Wat de Nederlandsche kerkvoogd had beraamd en Kardinaal Baronius genegen was met zijn invloed te bevorderen, is nooit voltrokken. Baltazar Gerard is niet onder de heilige martelaren opgenomen. Of zijn aanspraak op die eer ooit van Kerk's wege opzettelijk beproefd is, weet ik niet. Zoo zij gewogen is, is zij te licht bevonden. Aan de slachtoffers van Lumey's woestheid in den Briel is in onze dagen de martelaarskroon toegewezen ; de moordenaar van den groten Oranje daarentegen is eenvoudig moordenaar gebleven. Tegen de uitspraak der geschiedenis in dezen heeft de Kerk zich niet verzet.

Ten slotte moet ik nog de vraag bespreken — oplossen kan ik ze niet — hoe de brief van Baronius onder papieren van Constantyn Huygens beland mag zijn. Dat hij oorspronkelijk niet aan iemand van het geslacht van Huygens gericht kan geweest zijn, behoeft geen nader betoog. Waarschijnlijk heeft Huygens hem in later dagen, na den dood van den geadresseerde, toevallig onder de oogen gekregen, en, eens hem ziende, was het natuurlijk dat hij begeerde hem te bezitten. Ik heb reden om te verzekeren, dat hij, in alles, wat op den moord van Prins Willem betrekking had, een bijzonder belang stelde. Zoo vond ik in zijn briefwisseling, die aan de Akademie toebehoort en in onze boekerij berust, een briefje van zijn hand, dat over hetzelfde onderwerp loopt. Het is gericht aan Frederik, graaf van Dhona, en gedagteekend van 28 Maart 1667.

Het luidt als volgt :

.... La confession de Balthazar Gérard, que j'ay copié moy-

mesme de l'original, m'a consté beaucoup d'heures à rechercher parmy mes papiers, et si ne l'ay jamais pu trouver. Bien souvent je garde les choses si bien qu'après longtemps la mémoire m'en eschappe. Je vous en demande pardon, Monsieur, pour ce coup, et vous promets volontiers de vous communiquer cette pièce si je la puis recouvrer ou chez moy ou ailleurs."

Het is verrassend uit dit briefje te vernemen, dat van de zoo lang verloren gewaande en eerst zoo onlangs teruggevonden confessie van den moordenaar een eigenhandig afschrift van Huygens bestaan moet hebben en wellicht nog bestaat. Is het misschien deze zelfde copie, die in 1853 door den boekverkooper Meurs te 's Gravenhage in veiling gebracht en voor het Belgisch Rijksarchief aangekocht werd? Die vraag rijst als van zelf bij ons op, maar om even snel in ontkennenden zin beantwoord te worden. Immers de geleerden die dat stuk aan hun nauwlettend onderzoek onderworpen hebben, Gachard, Arendt, onze Bakhuzen vooral, kenden zeker de hand van Huygens te goed om haar niet te herkennen, als zij die copie had geschreven. Buitendien de belangstelling, die Huygens tot het nemen van een afschrift bewoog, kan wel niet bij hem alleen ondersteld worden. Meerdere copiën zijn waarschijnlijk genomen. Niettemin zal thans een vergelijking der copie van het Brusselsche archief met het schrift van Huygens geraden zijn en ongetwijfeld ook niet uitbllijven.

Ik heb hier niets meer bij te voegen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 16^{den} JANUARI 1882.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, W. C. MEES, N. BEETS,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, R. FRUIN, A. KUENEN, J. P. SIX,
S. A. NABER, TH. BORRET, J. A. FRUIN, C. VOSMAER, P. J. COSIJN,
C. M. FRANCKEN, M. F. A. G. CAMPBELL, A. E. J. MODDERMAN
en J. C. G. BOOT, secretaris.

- * Het proces-verbaal wordt gelezen en, na opneming eener bijvoeging op verzoek van den heer Leemans, vastgesteld.

De secretaris leest een brief in dato 22 December ll. van den heer K. W. Parker Verboom te Amsterdam, inhoudende kennisgeving dat zijn schoonvader de heer P. Knoll, overleden 15 December l.l. bij uiterste wilsbeschikking de geheele verzameling van uitgegevene en onuitgegevene werken van wijlen Mr. Jacob van Lennep mitsgaders de bibliotheek daaraan verbonden, heeft vermaakt aan de Kon Akademie van Wetenschappen, onder verband van de te betalen successierechten.

Wordt besloten dit legaat te aanvaarden en aan den secretaris, die met eenige woorden de waarde dier verzameling had aangewezen, opgedragen, hiervan kennis te geven aan den heer Parker Verboom, met betuiging van de bijzondere

ingenomenheid, met welke dit geschenk wordt te gemoet gezien.

Daarna geschiedt mededeeling van de titels en zinspreuken van zeven latijnsche gedichten, die na de laatste vergadering en vóór 1 Januari voor den wedstrijd zijn ingekorte weten: I. *De materia et forma et corporum mutationibus.* — *Felix qui potuit rerum cognoscere causas.* II. *Sponsa nautae. Elegia.* — *Non auro aut gemmis miseri torquemur amantes.* III. *Crovotanneromachia.* — *Nihil est ab omni parte beatum.* IV. *Ad veteres commilitones.* — *Semper meminisse iuvabit.* V. *Muscae.* — *Lusimus gracili modulante Thalia, Atque ut araneoli tenuem formavimus orsum.* VI. *Ad poesis Musam salutatio.* — *Laeti animi ergo.* VII. *Laurentius Brundusinus.* — *Scribimus indocti.* Zij zijn met de drie vroeger vermelde aan de commissie van beoordeeling verzonden.

De secretaris biedt boekgeschenken van de heeren J. P. Six (Nubische Grammatik von R. Lepsius, Berlin 1880), G. Rosenthal (Preces Sancti Nersetis Clajensis, Armeniorum Patriarchae, XXXIII linguis editae, Venetiis, 1862), H. G. Rogge (Gesch. der stedelijke boekerij van Amsterdam, 1882) en J. F. van Someren (Essai d'une bibliographie spéciale de la peinture et de la gravure en Hollande et en Belgique, 1500—1875) voor de boekerij aan. Daarvoor zal aan de gevers dank betuigd worden.

De heer Six spreekt over Cyprische munten en biedt het volgende uittreksel van het door hem gezegde voor het proces-verbaal aan:

Toen de Hertog de Luynes ontdekte dat, tot op den tijd van Alexander den groote, in Cyprus een alfabet gebruikt werd, dat van alle andere bekenden verschilde, en hij daarop de munten en opschriften, waarop die letters voorkwamen, in zijne *Numismatique et Inscriptions Cypriotes*, 1852, uitgaf, was de waarde dier letters hem onbekend en kon hij

dus geene vertaling geven der opschriften, welke op de talrijke munten, die hij liet graveeren, gevonden werden. Evenmin was het hem mogelijk die munten aan bepaalde steden of vorsten toe te wijzen, met uitzondering natuurlijk van het geld, geslagen door de koningen van Salamis, dat sedert Euagoras grieksche opschriften draagt.

Twintig jaar later heeft eene bilinguis, een opschrift in het Cyprisch en Phenicisch, den sleutel gegeven van het Cyprisch alfabet, (zie Renan, *Corpus Inscr. Semiticar.*, I. p. 104, n. 89) en het liet zich verwachten dat, toen de opschriften op brons en steen gelezen en meest allen verklaard waren, ook de namen, die op de munten voorkomen, zouden te lezen zijn, en men spoedig zoude weten in welke steden de verschillende reeksen geslagen zijn en hoe de vorsten heetten, die ze hadden doen vervaardigen. Tot nu toe is dit echter slechts ten deele gelukt en zijn zeer vele munt-opschriften nog duister en onverklaard. M. Schmidt heeft ze niet eens opgenomen in zijne *Sammlung Kyprischer Inschriften in epichorischer Schrift*, 1876, en behalve Voigt (in *Leipziger Studien z. Class. Philol.* I. 1878 p. 251) heeft niemand ze in den laatsten tijd opzettelijk behandeld.

Wat hiervan de oorzaak is, wensch ik, met een enkel woord aan te geven.

1°. Vele letters zijn onduidelijk; soms zijn ze afgesleten, soms staan ze aan den rand der munt en zijn niet goed afdrukkt of slechts ten halve zichtbaar. Eerste en laatste letters van een naam ontbreken dikwijls geheel. Had de Luynes geen bijzonder goed bewaard exemplaar voor zich liggen, dan is het zijne schuld niet, dat, niettegenstaande al de moeite, die hij zich gegeven heeft, enkele letters op de platen van zijn werk niet met volkomen juistheid zijn afgebeeld.

Zoo geeft hij bijvoorbeeld pl. V, 1, *zv·πι·ε·υς*, waar een afgietsel der munt, dat ik gezien heb, *zv·ρι·ε·υ·ς* heeft, en door die lezing wordt het opschrift eerst verstaanbaar.

2°. Vele letters gelijken zoo zeer op elkander, dat ze niet te onderscheiden zijn als ze niet duidelijk zijn afdrukkt. Men moet dan raden of men *pi*, *o* of *so*, *ma*, *za*,

fa, of *ji*, *ka*, *ti*, *si*, *jo* of *zu*, *re* of *lu*, enz. erkennen moet, waarbij nog komt

3°. dat de Cypriërs dezelfde teekens voor *pa*, *ba* en *pha*, voor *ta*, *da* en *tha*, voor *ka*, *ga* en *cha*, enz. gebruiken, en de namen dikwijls alleen door het eerste teeken van het woord aanduiden, bijv. *BA IIN*, *BA NI*, op de munten van de koningen van Salamis Pnytagoras en Nicocreon. Hetzelfde teeken *pa* of *ba* kan dus verkorting van *βασιλεως* of van den naam der stad Paphos, *ko* kan Golgos aanduiden of een vorst, wiens naam met *ko*, *go* of *cho* begint. Alleen, wanneer men, zooals spreker onlangs gebeurde, *Pny* aantreft, waar vroeger slechts *Py* bekend was, kan men zeker zijn, dat een *Pnytagoras* betaald wordt, de enige naam die met *Pny* aanvangt. Anders wordt men uit zulke enkele letters niet veel wijzer, wanneer men niet gelijk met de vorsten van Salamis in de 4de eeuw het geval is, hunne namen en den tijd hunner regeering uit de geschiedschronicvers kent. Dan alleen is het te bepalen of bijv. *BA NI*, Nicoches of Nicocreon is, en over welke stad deze koning geheerscht heeft. Daardoor is dan tevens te erkennen, aan welke stad de geheele muntreeks, die dezelfde typen heeft, toebehoort.

Ongelukkigerwijze gaan de berichten van Herodotus omtrent Cyprus niet verder dan tot den tocht van Xerxes, en beginnen de opgaven omtrent de vorsten der verschillende steden in Cyprus eerst weder uitvoeriger te worden met de komst van Alexander den Groote. Voor dien tusschentijd zijn wij bijua zonder andere bronnen dan de opschriften en deze zijn tot nu toe alleen voor Citium in voldoende mate aanwezig, om tot opheldering der geschiedenis te kunnen dienen, en daar de koningen van Citium toen ook Idalium bezaten, ook voor deze stad.

Namen van steden komen slechts bij uitzondering voor, eenmaal die van Idalium en daardoor is het bekend geworden, welke der vele munten bij elkaar te Idalium gevonden door die stad zijn geslagen.

Evenzoo kennen wij de oude munten van Salamis, omdat op sommige koning Euelthon genoemd wordt, die uit Hero-

dots bekend is, en op anderen ook de naam Salamis schijnt gelezen te moeten worden. Ook van Paphos, Marium en Lapathus zijn er enkele, vrij late stukken, met grieksche opschriften.

Geheel in het onzekere zijn wij echter nog omtrent al het overige; wij kunnen slechts gissen wat aan Paphos en Curium toebehoort, en vragen nog te vergeefs welke de munten zijn van Amathus, Soli, enz. en de onderen van Marium, Lapathus, enz.

Nu is het wel mogelijk dat, even als wij reeds vorsten van Paphos uit hunne grafschriften kennen, die ook op munten voorkomen, zoo ook nieuwe opgravingen ons spoedig iets meer zullen leeren omtrent de geschiedenis der andere steden. Toch zoude ook dit hulpmiddel niet baten, zoolang de muntopschriften niet met juistheid ontcijferd zijn. Om hiertoe te geraken, zal het noodig zijn, zich niet te bepalen tot het bestudeeren der platen van de Luynes die niet altijd juist zijn, en vooral niet te vertrouwen op de afbeeldingen in andere werken, die bijna altijd onjuist zijn, waarvan ik mij door vergelijking met afgietsels overtuigd heb, maar zich de moeite te geven om afdrukken te verzamelen van alle bekende stukken, tot dat er exemplaren voorkomen, die goed te lezen zijn.

Tot nadere toelichting van het gezegde toont spreker de Cyprische munten zijner verzameling en afgietsels van anderen.

Over de letterteekens op de Cyprische munten wordt tus-schen den heer Land en den spreker van gedachte gewisseld.

De heer Boot vestigt de aandacht op de verslagen over de opgravingen in Italie en Sicilië, die door den heer Fiorelli in elke gewone vergadering van de Akademie der Lincei worden uitgebracht en in de Gedenkschriften der letter-kundige afdeeling medegedeeld. Daaruit deelt hij twee latijnsche inscriptien mede, de eene van het jaar 256 n. C., in Augustus 1880 te Pesaro gevonden, zijnde een besluit van het kollegie der handwerkslieden ter eere van Petronius

Victorinus, de andere van 408 n. C. gevonden te Pignataro (Interamna ad Lirim), waarbij de burgers dier plaats uit erkenning der groote diensten hen door M. Sentius Redemptus bewezen, voor hem een standbeeld willen oprichten. Wat daarin epigraphisch, grammatisch, antiquarisch verklaring behoeft, wordt door hem opgehelderd. Op de bedenklingen der heeren Francken en Cosijn tegen het gebruik van den tweeklank *ae* voor *ɛ*, zal de spreker, voordat het stuk ter perse gaat, het oog gevestigd houden. Inmiddels houdt de heer Brill het niet voor onwaarschijnlijk dat *e* ook door *ae* is afgebeeld, daar ook Ulfila in plaats van de korte *i* vóór *r* en *h*, in de uitspraak naar *ɛ* zweemend, *ai* schreef, wat bij hem ook dient om den latijnschen tweeklank *ae* terug te geven.

De mededeeling is bestemd voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer R. Fruin deelt een merkwaardigen brief mede van den kardinaal Baronius, geschreven te Rome 28 Febr. 1604, die gevonden is onder de Hugeniana, die onlangs door den heer S. Muller Fz. aan de Akademie zijn geschenken. Het adres ontbreekt, maar de brief is stellig gericht geweest aan een hoogeplaatsten Nederlandschen geestelijken, vermoedelijk aan H. Cuyckins, bisschop van Roermond. Hij behelst het antwoord van Baronius op diens verzoek, dat de kardinaal bij den Paus zijn invloed zou aanwenden om den moordenaar Baltazar Gerard tot den rang van Heilig of althans van Zalig te doen verheffen. De curie heeft het verzoek van den ijveraar niet ingewilligd. De spreker deelt ook zijne gissing mede, hoe deze brief onder de stukken van Const. Huygens afkomstig kan geraakt zijn.

De heer Campbell verzekert, dat het voor Belgien aangekochte stuk niet van de hand van Huygens is.

De heer Brill voert iets aan tot verdediging van het harde vonnis tegen den moordenaar van den Prins, terwijl de heer van den Bergh de vogelvrijverklaring van den Prins als eene beweegreden tot de daad wil doen gelden.

De spreker antwoordt dat de Prins de barbaarsche straf-oefening stellig zou hebben afgekeurd, en dat het publiek, dat daarbij tegenwoordig was, eene vrouw die haar afkeurde, alleen met terugdringen strafte.

De spreker staat zijne mededeeling voor de Verslagen af.

Daar de tijd bijna verstreken is, wenscht de heer Lemans eene korte mededeeling tot eene latere vergadering uit te stellen.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

TWEE LATIJNSCHE OPSCHRIFTEN

TOEGELICHT DOOR

J. C. G. B O O T.

Sedert het begin van 1876 wordt te Rome in elke gewone vergadering van de letterkundige klasse der Koninklijke Academie der Lincei door den bekenden directeur-generaal der Museen en der opgravingen G. Fiorelli verslag gedaan over alle nieuwe ontdekkingen van oudheden, die in den loop der voorgaande weken of maanden in Italie en op Sicilie en de overige eilanden geschied zijn. Zoo wel de opzichters der opgravingen, die bekend om hun ervaring en hunne liefde voor de anticaglien op verscheidene plaatsen zijn aangesteld, als particulieren, die op hun eigen bodem eenige oude voorwerpen ontdekken, leveren daarvoor de bouwstoffen. Fiorelli's rapporten worden uitgegeven in de gedenkschriften der klasse, die dus in de snel aanwassende reeks van lijvige kwartijnen eene volledige opgave bevatten van al wat in de laatste vijf jaren uit den nooit uitgeputten bodem is voor den dag gehaald. Het getal der opschriften neemt steeds toe en de werken der Lincei leveren rijke bouwstof tot aanvulling van het Corpus inscriptionum latinarum der Berlijnsche Academie van wetenschappen. Bij ons is die bron minder bekend dan zij verdient.

Bij eene vroegere gelegenheid vestigde ik er uwe aandacht op door de mededeeling van een metrisch grafschrift van Stabiae¹⁾; nu waag ik het eenige oogenblikken uwe wellwillende aandacht te verzoeken voor de mededeeling en verklaring van twee *tituli honorarii*.

Ik begin met het laatst gevonden, maar vroeger vervaardigde opschrift. Uit het rapport vernemen wij dat de heer

¹⁾ Zie Versl. en Meded. 2de reeks, D. X. bl. 70 vg.

Senen Cecchi te Pesaro, eigenaar geworden van het palazzo Barignani, onder hetwelk in de zestiende eeuw drie bronzen beelden zijn gevonden, daar op het einde van Juli 1880 merkwaardige resten van een oud gebouw, mozaiekvloeren en muurschilderingen heeft ontdekt, en dat op den 10^{den} Augustus daarbij is gekomen een keurige bronzen tafel groot 57, breed 58 ctm. gevat in een bronzen rijk versierden lijst, met dit opschrift ¹⁾:

L. Valerio—Maximo—et—M—Acilio—Glabrio
ne—co(n)s. Non. —Jan.

Colonia—Iulia Felicae Pisauro—in schola Deae—
Minerve—Aug—Col—fab—collegae—univer

5. si—convenerunt—Q—V—C—V—facta sunt—
plena obsequia—amoris—numeri—nostri in claritatem
[domus

Petroni Victorini—C—I—patroni nostri demonstrari
[gloriosum est—quippe cum
dignatio eius in omnibus prona provocet ut et Seti—
[nam Iustum—C—F—coniu
gem eius incomparabilis pudicitiae plurimo numero
[filiorum gloriantem de

10. quorum genere cum aetate—eorum crescit felicitas—
[patronam nobis
cooptari—Petronium quoque Aufidium Victorinum—
[Iun—pari modo sicut
ti et maiores—fratres eius—CC—PP—abere nos in numero
[laetamur eum quoque
cooptatum patronum prono consensu adscribi gloriae
[et ex hoc gaudium—n—n
amplificari. — placere pro generis claritate proque
[senatoriae dignitatis

15. Petroni Victorini—C—I—cuius incomparabili amore et
[in numerum nostrum dig
natione licet impares—tamen obsequio dignitati eius
[in omnibus parentes

¹⁾ Atti della R. Accad. dei Lincei, Serie terza, Memorie d. classe di scienze morali, storiche e filologiche, vol. VI. p. 29.

nec-aliquit pretermittentes prono animo et voto pro-
 [peramus-cum et Setinam.
 Iustam-C-F-coniugem eius patronam-set et Pei-
 [ronum Aufidium Victorinum
 -Iun-filium eorum sicuti et fratres eius patronum
 [n-n-cooptasse nos per decre
 20. tum insinumus quod offerri eis per-QQ-n-n-set et
 [plurimos collegas placuisse
 hocque testimonium incidi in tabulam-aeneam et
 [quam primum eis offerri ut in
 plenum intelligentes amorem numeri nostri perpetua
 [gloria ornare et fo
 vere nos dignetur-

censuer

De vijf eerste regels en het slotwoord zijn met een grootere lettervorm ingesneden, de rest met kleinere kapitale letters zonder afzondering der woorden, behalve waar de graveur gemeend heeft een klein dwarsstreepje te moeten plaatsen, waarbij hij tamelijk willekeurig is te werk gegaan.

Overigens komt hem de lof toe, dat hij zijn werk goed verricht en weinige fouten gemaakt heeft. In regel 8 is tusschen *provocet* en *et* het woordje *ut* misplaatst, daar het verbum dat van *provocet* afhangt in den infinitivus *cooptari* reg. 11 staat, waar afhankelijk van *ut* zou moeten staan *cooptemus*; in r. 13 is achter *gloriae*, voor *et* weggevallen *est*; in reg. 18 staat *Peironum* voor *Petronium*, maar vermoedelijk is daar de dwarsbalk van *t* niet vergeten, maar zoo flauw ingegroefd, dat de naar een lichtbeeld gemaakte copie dien niet te zien geeft; eindelijk moet in regel 23 in plaats van *dignetur* geschreven worden *dignentur* om het voorafgaande *eis* en *intelligentes*, die bewijzen dat hier minder van Petronius Victorinus zelven, als van zijne vrouw en zoon spraak is.

Al wat overigens in taal en spelling van de gewone regels afwijkt, is deels een gevolg van den tijd, toen het opschrift gemaakt is, deels te verklaren uit de uitspraak en spelling van de plaats, en vindt zijne verdediging of verontschuldiging in gelijksoortige voorbeelden van enkele schrij-

vers en van elders in en buiten Italie gevonden opschriften. Ik zal dit aanstonds bewijzen.

Vooraf zij vermeld, dat de tafel een besluit bevat op den 5^{den} Januari van het jaar 1008 van Rome, 256 onzerjaartelling door het gild der handwerkslieden van Pisaurum, in hunne vergaderplaats, die onder bescherming der Godin Minerva stond, met eenparigheid genomen, waarbij het collegie uit erkentelijkheid jegens zijn patroon Petronius Victorinus, diens huisvrouw Setina Iusta en een zijner zonen, die bij den vaderlijken naam nog dien van Aufidius droeg, tot beschermvrouw en patroon hebben aangenomen,

De namen Petronius, Victorinus, Aufidius komen in opschriften zeer menigvuldig voor. Ik vermeld alleen Aufidius Victorinus, Fronto's schoonzoon, dien deze in een brief aan de decurionen van Cirta als patroon aanbeveelt ¹⁾, C. Aufidius Victorinus, die tot de Colonia Septimia Aurelia in Mauretanie in betrekking heeft gestaan ²⁾, en de gelijknamige consuls van de jaren 183 en 200 n. C.

Het kiezen eener dame tot patrones is niet zonder voorbeeld. In een besluit der decurionen van Peltuinum in de landstreek der Vestini wordt de priesteres van Venus Felix Nummia Varia tot patrona van die praefectuur benoemd ³⁾, en het diploma van het patronaat wordt in eene tafel van Paestum uitgereikt aan zekeren Helpidius met de bijvoeging *sicut parentibus eius obtulimus* ⁴⁾.

Aan het hoofd staan de namen van L. Valerius Maximus en M. Acilius Glabrio, die, zooals wij van elders weten, in het vierde jaar der regeering van de keizers Valerianus en Gallienus consuls zijn geweest. Dan volgt de naam der plaats in den ablativus, als appositie van *colonia*, dat zonder *in* voorafgaat, gelijk bij een aantal appellativen ook zonder attribuut sedert Livius meermalen voorkomt ⁵⁾. Pisaurum

¹⁾ Frontonis epist. ed. Niebuhr p. 214, ed. Naber p. 200.

²⁾ C. I. L. VIII. 9062.

³⁾ In Zell's del. inscr. rom. tit. 1762.

⁴⁾ ald. tit. 1763.

⁵⁾ Zie eene menigte voorbeelden in Draeger's hist. Syntax der lat. Sprache I. bl 485, vg.

heeft na het jaar 727, toen keizer Augustus eene nieuwe volkplanting derwaarts zond, den naam van *Colonia Julia Felix* gedragen, ofschoon de oude naam voortduurde ¹⁾. De Godin Minerva met den bijnaam *Augusta* wordt in opschriften herhaaldelijk genoemd ²⁾.

Dat bij het slotwoord *censuer(e)* geene namen zijn gevoegd, behoeft niemand te bevreemden. Het beduidt dat het besluit met eenparigheid van stemmen genomen is. Evenzoo staat *Censuer.*, maar gevuld door *Prim(us) cens(uit) C. Lucretius Helvianus* aan het eind van een eeredecreet van Aquileja ³⁾ en *Censuere* is de subscriptie van twee Senaatsbesluiten uit den tijd van keizer Claudius en Nero ⁴⁾.

Geene zwarigheid levert de verklaring der sigla in regel 7, 8, 12, 13, 15, 18, 19 en 20. C. I. dat tweemaal voor komt achter *Victorini* kan niet anders beteekenen dan *civis illustris*, C. F. insgelijks tweemaal achter den naam *Setinam lustam*, is *clarissimam feminam* ⁵⁾, CC. PP. beteekent *clarissimos pueros*, evenals C.P. beteekent *clarissimo puero* in twee andere opschriften ⁶⁾, N.N. *numeri nostri*; zooals voluit geschreven is in regel 6 en 22, eindelijk QQ. N.N. kan niet anders gelezen worden dan *quinquennalem numeri nostri*, met welken naam de voorzitter van het gild, de *magister collegii*, die vijf jaren in functie bleef, wordt aangeduid, zooals onder anderen blijkt uit de *Lex collegii Diana et Antinoi*, col. II v. 18 ⁷⁾ en uit eene inscriptie van Ostia ⁸⁾.

¹⁾ A. W. Zumptii comm. epigr. I. p. 353. In het C. I. L. VIII 8207 wordt een *Curator col. Pisaurenum* genoemd.

²⁾ Bij voorbeeld in het C. I. L. V. te Aquileja tit. 800—802, 8238, te Brixia 4282, te Verona 3276 en 3277.

³⁾ Zell, l. c. tit. 1741.

⁴⁾ Verg. Th. Mommsen in de Berichte der kön. Sachs. Gesellschaft zu Leipzig 1852 bl. 274.

⁵⁾ Vg. *Nummia Varia C. F.* in de inscriptie bij Zell n. 1762.

⁶⁾ Zie de Ephem. epigr. IV, 256 en 306.

⁷⁾ Zie de inscriptie achter Th. Mommsen, de *collegiis et sodaliciis Rom.* en aldaar p. 106.

⁸⁾ In Zelli del. inscr. Rom. tit. 1774, waar vóór den quinquennalis ook nog een quinq. perp(etuus) wordt genoemd, hetgeen zekerlijk een eertitel van een verdienstelijken oud-magister is.

Meer bezwaar leveren de abbreviatien in regel 5 op. Nadat tijd en plaats der bijeenkomst van het volledig collegium is opgegeven, volgen de letters *Q. V. C.* *V. facta sunt*, die onmiddellijk aan de woorden van het besluit voorafgaan. Ik heb de oplossing der niet volkomen duidelijke sigla gevonden in de formule, die meermalen aan besluiten van den senaat en van gemeenteraden vooraf gaat, zooals in den brief van M. Caelius aan Cicero ¹⁾: *Quod M. Marcellus cos. V. F. de provinciis consularibus, D. E. R. I C. d. i. consul verba fecit*—, de ea re ita censuerunt; in een Senaatsbesluit van het jaar 808: *Quod Q. Volusius P. Cornelius verba fecerunt*, enz. ²⁾; in een municipaal decreet van Perusia van het jaar 931 ³⁾: *Quod P. Casinerius Clemens IIvir suo et — collegae sui nomine verba fecit*, enz. Op deze wijze wordt opgegeven wie het voorstel gedaan en het woord gevoerd heeft om het aan te prijzen. Maar de voorsteller behoeft niet uitdrukkelijk genoemd te worden, en dan wordt de formule in den passieve vorm gegoten, zooals in het vierde boek der *Verrinae* § 143: »*Refertur de Peducae. Ut quisque aetate et honore antecedebat, ita sententiam dixit ex ordine. Id adeo ex ipso SCto cognoscite: nam principum sententiae perscribi solent. Recita. Quod verba facta sunt de Ser. Peducae. — Refertur deinde de Verre. Dic, quaeſo, quomodo. Quod verba facta sunt de C. Verre.*” Evenzoo zal hier gelezen moeten worden: *Quod universis collegis verba facta sunt*.

Vergunt mij nu even stil te staan bij eenige orthographische en syntactische eigenaardigheden, waarop wij bij de lezing stuiten.

In r. 3 staat *Felicae* voor *Felice*. De diphthong voor ē komt meermalen voor, maar voor ē is ae niet gebruikt, zoolang het onderscheid tusschen korte en lange vokalen in de uitspraak gehoord werd. Eerst in opschriften uit de derde en volgende eeuwen wordt dit gevonden, zoowel vóór

¹⁾ ad Fam. VIII. 8, 5 en 6.

²⁾ Zell, a. w. n. 1692. II, waar verkeerdelyk *Quodque* in plaats van *Quod Q.* is geschreven.

³⁾ aldaar tit. 1748.

één klinker of medeklinker, als op het slot der woorden. Na *haberae* in een Pompeiaansch graffito, waaraan ik weinig gezag toeken, is dit, zoover ik heb kunnen nagaan, het oudste voorbeeld. Vele van jongeren datum zijn verzameld door Corssen ¹⁾.

r. 3. *in schola—conveneunt.* Als wij dit bij een ouden schrijver aantroffen, zouden wij stellig het wegvalLEN van een dwarsstreepje boven *a* vermoeden en *in scholam* schrijven. Dat mag hier niet worden aangenomen; want dat teeken voor *m* komt nooit voor in oude opschriften. Evenmin mag hier aan een fout van den graveur gedacht worden, die ten minsten in het hoofd van het decreet wel met nauwkeurigheid het hem verstrekte afschrift zal gevuld zijn. *In schola convenire* is een idiotisme, dat door meer dan een gelijksoortig voorbeeld zich laat verdedigen. Men kan daarover eene aantekening van J. Arntzenius op den Panegyricus van Plinius c. 37 bl. 180, Haase's aanm. 572 op C. Reisig's Vorlesungen ueber lat. Sprachwissenschaft en vooral den Tursellinus van Hand, III, bl. 294—299 raadplegen. Ter loops merk ik op, dat *schola* voor een gebouw, waar een zekere klasse van personen gewoon is te vergaderen, zeer dikwijls voorkomt. Zoo hadden de *scribae librarii* met de *praecones* te Rome hunne *schola* aan het forum onder den Saturnustempel ²⁾, en op eene te Amiens (*Samarabriva*) gevonden gedenksteen voor M. Valerius Iustus lezen wij, dat deze *scolam provincialium instituit* ³⁾. Zij waren vaak met marmer, bronzen zitplaatsen en beelden versierd ⁴⁾.

Reg. 6 *in claritatem domus*, tot verheerlijking van het geslacht, wordt bevestigd door eene plaats van Tacitus, waar wij lezen: *quicquid ubique magnificum est in claritatem eius*

¹⁾ Aussprache, Vokalismus und Betönung der lat. Sprache II. p. 391 fg. Zie ook Lachmann op Lucretius V. 1229 en VI. 651.

²⁾ Ephem. epigr. III. p. 269.

³⁾ Revue archéol. Sept. 1881, p. 146.

⁴⁾ Zie de inscriptien bij Zell 1227 en 1229.

(s: Herculis) referre conseusimus¹⁾. *Dignatio* in den zin van waardeering, hier voorkomend in reg. 8 en 16, wordt reeds gevonden bij Cicero ad Att. X, 9, 2, waar men mijne aanteekening kan raadplegen.

Reg. 8 in *omnibus prona* wijkt van de gewone constructie af, volgens welke *in omnes* of de dativus bij *pronus* staat. *In* met den abl. moet evenzoo verklaard worden als liberalis in *populo*, *fideles* in *amicis* en dergelijke uitdrukkingen²⁾.

Reg. 10 leveren de woorden, *de quorum genere cum aetate eorum crescit felicitas*, dezen zin op: propter quos parentum felicitas cum annis crescit.

Reg. 12 *abere* voor *habere* komt niet zelden voor. Onjuist is de opgaaf van Corssen³⁾ dat in het zoogenaamde Setum de Bacchanalibus van 568 u. c. op de bronzen tafel *abuise velet* gevonden wordt. In regel 4 staat *habuise*, in r. 11 zijn in de woorden *comoinem habuise* de opeenvolgende letters *m* en *h* uitgesleten, niet door den graveur weggelaten⁴⁾. Maar in Pompeiaansche opschriften worden *abiat* voor *habeat* en *abeto* voor *habeto* gevonden⁵⁾. Men vergelijke *asta* en *ircus* bij Varro⁶⁾.

Dat in reg. 15 en 16 de ablativi *amore* en *dignatione* van *impares* afhangen, waar dativi meer gebruikelijk zijn, moet ons niet verleiden hier fouten van den graveur te vermoeden. Als Ovidius schreef:

Claudia quinta genus Claudio referebat ab alto,
Nec facies impar nobilitate fuit⁷⁾,

dan zal hij wel niet ter wille van het vers den ablativus voor den dativus gezet hebben, en volgens het getuigenis

¹⁾ Germ. 34.

²⁾ Zie mijne aanteekening op Cic. ad Att. IV. 17, 3.

³⁾ Corssen, a. w. I bl. 49.

⁴⁾ C. I. L. I, 196.

⁵⁾ C. I. L. IV, 538 en 2013.

⁶⁾ De ling. Lat. V. 115. 97.

⁷⁾ Fast. IV, 305 en 6.

van Arusianus Messius ¹⁾ schreef Salustius in zijne Historiae: *Scalas pares moenium altitudine.*

Acht iemand deze getuigenissen niet voldoende om den abl. bij *impar* hier te steunen, dan beschouwe hij die schijnbare ablativi als dativi en vergelijke de talrijke voorbeelden van op *e* uitgaande dativi, die Corssen uit de oudste en jongere inscriptien heeft verzameld ^{2).}

Dat in reg. 20 *insinumus* opzettelijk voor *insignimus* geschreven is, durf ik niet stellig verzekeren, maar acht het waarschijnlijk, omdat de gutturale media in vele latijnsche woorden voor *l* en *n* is weggevallen — b. v. in *natus* uit *gnatus*, *navus* uit *gnavus* (vergelijk *i-gnavus*) — en de overgang van *i* tot *u* zeer menigvuldig is. *Insignire* voor *manifestum* reddere, openbaren, is goed en komt in dien zin voor bij Plinius Epist. VIII. 22.

Het tweede opschrift, waarop ik uwe aandacht wilde vestigen, is in Juni 1879 te Pignataro-Interamna, bij het oude Interamna ad Lirim gevonden op een marmeren voetstuk, dat vroeger een ander standbeeld had gedragen en nog enige sporen van eene vroeger daarop gegrifte inscriptie draagt. Het is van dezen inhoud ^{3):}

Industriae · ac sapientiae · praeclaro
M · Sentio · Redempto · V · L · primario civitatis
nostrae omnibus · honoribus et honeribus cu
riae suae perfuncto ex origine patronatus (se)
5. venientemque populum suum pro sua be
nevolentia · ab inductione auri argentiq · pop(u)
lum · suum liberum reddidit termas · extivas
insordentibus ac ruina conlabsas · ex prop(rio)
ad summam manum revocavit · cuius tantis

¹⁾ Bij Lindeman Corp. gramm. lat. I. pag. 253. Verg. de Salustius van Kritze Vol. III. p. 309.

²⁾ A. w. I. bl. 215.

³⁾ Atti—dei Lincei, Ser. terza, Vol. III, p. 380.

10. (ben)eficiis circa nos comulatis ad perpetuam famam statuam eidem erigendam nniversus populus Interamnatum censuerunt.

en ter rechterzijde

D. Prid. Non. Iulias
Basso. et Filippo. VVCCCons.

Het is bekend dat Anicius Bassus en Flavius Philippus onder de regeering van Arcadius en Honorius consules suffecti zijn geweest in het jaar der stad 1160, na C. g. 408. In dat jaar is derhalve een staubbeeld voor M. Sentius Redemptus geplaatst en deze inscriptie ter zijner eer vervaardigd, die gemakkelijk te verstaan is, maar door een paar zinstorende fouten wordt ontsierd. Vooreerst toch kunnen de woorden *ex origine patronatus* in regel 4, waarachter twee letters zijn uitgesleten, niet bij het vorige gevoegd worden; want dan zou er staan *a principio* of *ab initio patronatus*. Met haar vangt een nieuwe zin aan, en men moet aldus lezen: *Ex origine patronus ad (se) renientem qui populum suum* enz. Voorts moet in plaats van *insordentibus* de accusativus *insordentes* of liever *insordescentes* gelezen worden. De herhaling van *populum suum* in regel 6 is geheel overtollig, maar laat zich uit zekere breedsprakigheid verklaren.

De spelling en stijl levert weinig bijzonders op, *honoribus* in reg. 3 is, denk ik, met voordracht geschreven om de allitteratie met *honoribus* sterker te maken en vindt zijne analogie in *holus* voor *olus* (Fest. p. 100 Mull.), *have* voor *ave* en dergelijken¹). — *extivas* in reg. 7 voor *aestivas* is een provincialisme. De afslijping van *ai* en *ae* tot *e* in den stam en den uitgang van woorden wordt in opschriften van midden Italie dikwijls aangetroffen²), en de *x*, die met een sissend geluid als *s* werd uitgesproken, kon voor die letter in de plaats treden. — *ad summam manum revocavit* in reg. 9 is

¹⁾ Verg. Gellius N. A. II. 3, waar ook *honera* wordt vermeld..

²⁾ Zie voorbeelden bij Corssen, t. a. p. I, 185.

eene mij onbekende uitdrukking, die schijnt te moeten beteekenen *extremam manum iis imposuit* of korter *refecit*.

Even als volgens mijne herstelling de *vir lectissimus* (V. L. reg. 2), voor wien een standbeeld is opgericht, *ex origine patronus* van zijn municipium wordt genoemd, is ons uit Puteoli bekend een *puer egregius ab origine patronus ordinis et populi* (sui) ¹⁾, waaruit volgt dat het patronaat niet uitsluitend werd verleend aan personen, die Romeinsche senatoren of ridders waren, maar bij uitzondering ook, zooals uit de boven behandelde inscriptie is gebleken, aan zonen van verdienstelijke burgers werd geschenken en erfelijk kon zijn.

Een ander voorbeeld vinden wij in eene inscriptie te Rome, waarin dit te lezen staat: *Senatus populusque Siagitanus hospitium fecerunt cum C. Silio C. F. Fab. Aviola ... eumque posterosque eius sibi posterisque suis patronum cooptaverunt* ²⁾.

Het belangrijkste van dit opschrift ligt in de woorden: *ab inductione auri argenteique populum suum liberum reddidit*.

De *indictio*, eene buitengewone heffing, die tegenover de directe en indirecte belastingen stond ³⁾, komt reeds in den vroegeren keizertijd voor, zooals bij Tacitus, waar hij van Vitellius bericht: *Servorum numerum et pondus argenti senatoribus indicit* ⁴⁾, en bij Plinius, waar hij het geluk der *socii* onder de regeering van Traianus prijzend zegt, dat zij de opbrengsten hunner landerijen naar Italie zenden, *nec novis inductionibus pressi ad vetera tributa deficiunt* ⁵⁾.

De *indictiones* kregen eene groote uitbreiding onder Diocletianus, toen de hooge bezoldiging van een groot aantal hof- en staatsbeamten ten gevolge had, dat het vermogen der landbewoners *enormitate inductionum* werd uitgeput en de landbouw verwaarloosd ⁶⁾. Onder Constantijn werd de

¹⁾ Bij Fabretti tit. 232. Orell. n. 3767.

²⁾ Zell, n. 1760.

³⁾ Ulpianus in de l. 13 § 6 Dig. de action. empti et venditi (XIX. 1).

⁴⁾ Histor. III. 58.

⁵⁾ Paneg. 29.

⁶⁾ Lactantius de mort. persec. 7.

indictio beter geregeld volgens vijftienjarige perioden, vanwaar deze zelven inductiones genoemd zijn ¹⁾.

Van eene *indictio auri et argenti* is alleen sprake bij Lactantius de mort. persecut c. 31, waar aan *Maximianus alter*, met welken verachtelijken naam de door Diocletianus in 't jaar 292 tot Caesar benoemde Galerius bestempeld wordt, te laste wordt gelegd, dat hij met het oog op de viering zijner twintigjarige regeering, *iamdudum provincias adflixerat auri argenteique inductionibus factis*. Italie, dat onder Maximianus haar vrijdom van grondbelasting verloren had ²⁾, werd dus ook in dit opzicht met de provinciën gelijk gesteld.

Of men daarbij aan gouden en zilveren munt (*aurum et argentum signatum*), of aan goud- en zilverstaven (*auri et argenti massa*), of eindelijk aan goud- en zilverwerk (*aurum et argentum factum of caelatum*) moet denken, durf ik niet bepalen. Toen Nero tegen het eind zijner regeering door geldgebrek buiten staat was om den opstand der troepen in Gallie te onderdrukken, legde hij aan alle standen buitengewone lasten op, *exigitque*, schrijft Suetonius, *ingenti fastidio et acerbitate nummum asperum, argentum pustulatum, aurum ad obrussam* ³⁾). Ook in die woorden is het onzeker, of men met Salmasius ⁴⁾ aan koper-, zilver- en goudgeld moet denken, of liever met Jac. Gronovius onder *nummum asperum* nieuwe, niet afgesleten gouden, zilveren en koperen munten, en onder de beide andere benamingen staven en klompen zilver en goud wil verstaan. In beide gevallen komt mij de laatste opvatting het meest aannemelijk voor.

Uit ons opschrift leeren wij dat van de *indictio auri et argenti* vrijstelling verleend kon worden, evenals wij uit twee wetten van keizer Honorius in 422, en van Valentinianus III

¹⁾ Vergelijk Manso, Leben Constantins des Groszen, Breslau 1817 bl. 181—189 en v. Savigny's Verh. ueber die röm. Steuerverf. unter den Kaisern in Verm. Schriften, II. Abschnitt III.

²⁾ Aurelius Victor de Caesaribus, 39. Vg. v. Savigny, t. a. p. 108 vg.

³⁾ Suet. in Ner. 44.

⁴⁾ In eene aant. op de Hist. Aug. script. p. 209.

in 451 weten, dat in de provincien aan centurien en iugera somwijlen tijdelijke vrijstelling van grondlasten is toegekend¹). Dat aan M. Sentius Redemptus van Interamnae voor deze dienst door zijne dankbare medeburgers een standbeeld is opgericht, bewijst dat die indictio eene drukkende last moet zijn geweest.

¹) Zie de wetten uit den Cod. Theod. en de Novellen aangehaald en verklaard bij v. Savigny t. a. p. 208 vg.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 13^{den} FEBRUARI 1882.

—••6•—

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
M. DE VRIES, W. G. BRILL, G. DE VRIES AZ., D. HAETING,
N. BEETS, B. J. LINTELO DE GEER, J. P. SIX, S. A. NABER,
TH. BORRET, C. M. FRANCKEN, S. HOEKSTRA BZ., M. J. DE GOEJE,
H. KERN, H. VAN HERWERDEN, C. VOSMAER, J. G. DE HOOP SCHEPFER,
J. P. N. LAND, M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, P. J. COSIJN,
A. A. DE PINTO, A. E. J. MODDERMAN en J. C. G. BOOT, secretaris.

Door de heeren Leemans en Dirks is bericht gezonden,
dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Nadat het proces-verbaal der vorige vergadering vastgesteld is, noodigt de secretaris de leden uit om na afloop der werkzaamheden de verzameling van werken van Mr. J. van Lennep, die nu in de groote zaal der boekerij geplaatst is, te bezichtigen.

De heer Borret vestigt de aandacht op het belangrijke werk van pater Garrucci, *Storia dell' arte christiana nei primi otto secoli della chiesa*, in acht delen in folio met 500 platen en keurige uitvoering te Prato gedrukt. In het eerste deel wordt de theorie der kristelijke symboliek be-

schreven, en de oorsprong en verdere ontwikkeling der kristelijke kunst aangewezen. In de volgende de kunstwerken beschreven en toegelicht. De schrijver, die eene buitengewone bekendheid met de oud-kristelijke letterkunde bezit, heeft menig duister punt daardoor opgehelderd.

Als voorbeeld haalt de spreker aan de Grieksche verzen op een encolpium te Monza, die men niet wist te verklaren, toen Garrucci aantoonde, dat het verzen waren uit een gedicht van Gregorius van Nazianze. De afbeeldingen verdienen groot vertrouwen, daar de schrijver zelf met bekwame teekenaars een groot deel van Europa, het noorden van Afrika en een deel van Azië heeft doorgereisd en alles onderzocht.

De spreker heeft het vijfde deel medegebracht, waarin gehandeld wordt over de sarcophagen en de muurschilderingen der catacomben niet alleen van den omtrek van Rome, maar ook van Napels, Milaan en andere plaatsen.

De heer Brill deelt eenige denkbeelden mede over de letterkunde in de middeleeuwen. Door vergelijking met de letterkunde der Grieken meent hij best te kunnen aanduiden wat hij in de letterkunde der middeleeuwen eigenaardigs heeft opgemerkt. Bij de Grieken bestond de onderscheiding tusschen wereldlijke en geestelijke dichtkunst niet. Homerus, door geenerlei priesterlijk karakter gerechtigd, maakt zich meester van de heilige stof, van de daden der Goden en van de heilige legenden. Het wezen der Epische poëzij kan men stellen in het populariseeren en vulgariseeren der godsdienstige stof. Homerus brengt de gewijde geschiedenis tot het volk, door ziju dicht is zij algemeen goed geworden. En hoe de tragische dichters de daden der Goden en de lotgevallen der helden behandelen, behoeft geene omschrijving. Wil men nog een voorbeeld, aan eene andere dichtsoort ontleend, Pindarus mag wel den naam van theoloog onder de dichters dragen.

Sedert nu het Christendom in de wereld gekomen is, wordt de zaak anders. De heilige geschiedenis is in zulk

een eenvoudigen, populairen, onder het bereik des volks vallenden vorm vervat, dat hier voor een episch dichter niets meer te doen overbleef. Bovendien die stof werd al dadelijk als afgesloten beschouwd, zoozeer dat er geene dichting iets aan toevoegen of iets in wijzigen mocht. Waar later nog dichters, als Vondel en Hoogvliet, bijbelstoffen behandelen, bespeurt men met welk eene zorgvuldigheid zij vermijden aan de heilige geschiedenis te roeren.

En zoo men vraagt, of dan de Germaansche mythen geene dichtstof kunnen opleveren, strekt ten antwoord, dat deze met de invoering van het Christendom als voertuig van heidensch bijgeloof waren veroordeeld. Slechts de Noormannen, die tot in de tiende eeuw hun heidendom behielden, hadden toen zij het Christendom aannamen, hun dichtvermogen en dichtlust niet verloren en beproefd hunne krachten op de gebeurtenissen, waarin zij zelven eene rol gespeeld hadden. Vandaar de *chansons de gestes*, aan welke echter een Homerus, een *vates sacer*, heeft ontbroken. Trouwens ook de geschiedenis der wereld kon geen middeleeuwschen geest waarachtige dichtstof opleveren. Daartoe werd zij te zeer beschouwd als een tafereel van gebeurtenissen, jammerlijk door de zonde, die in de wereld was gekomen, en als een tooneel van onoplosbare verwarring. Dat werkelijk de geschiedenis der wereld dus beschouwd werd, blijkt uit de taal van een Otto van Freising en Maerlant.

Werd er iets aan de heilige geschiedenis toegevoegd, zoo moest dit door bevoegden, door kerkelijke personen geschieden. Dus ontstonden de kerkelijk geijkte legenden. Ook het godsdienstig gevoel stortte zich uit in geestelijke liederen. Maar juist op deze wijze ontstond eene geestelijke dichtkunst van de wereldlijke onderscheiden, eene onderscheiding, die de oude wereld niet gekend heeft.

Tegenover die geestelijke poëzij ontstond eene soort van dicht, die men wel eene wereldsche mag noemen, daar zij zich in *fabliaux* en *farces* de behandeling van onderwerpen en eenen toon veroorlooft, die de Hemelsche Muzen niet dulden.

Maar de heerschappij der Roomsche Geestelijkheid over de gemoederen bleef niet onbestreden. In de twaalfde en de

dertiende eeuw ontstond eene reactie, door welke de Christenvolken hunne oorspronkelijke eigenaardigheid als van ouder dagtekening dan het Roomsche Rijk erkenden. Vandaar eensdeels nieuwe belangstelling in de chansons de gestes, en hunne vernieuwde behandeling, niet zonder toespelingen op de staatkundige en maatschappelijke toestanden, — en anderdeels allerlei pogingen om de vergeten geschiedenis en den oorsprong der Christenvolken in verband te brengen met de vóór-Romeinsche, ja zelfs vóór-Grieksche tijden, en verzinels van Trojaansche prinsen, die de stamvaders zouden geweest zijn van Britten en Franken: fabelen verzameld door Jeffrey van Monmouth voor de Celten, door Saxo Grammaticus voor de Scandinaviers, door Helmold voor de Duitschers.

Deze reactie nu was anti-Roomsch-kerkelijk, en zij vond hare uitdrukking, én in de Chevalerie, die eene soort van leekenkerk, én in de allegorische poëzy, die eene soort van leekenevangelie vormde. Ook vonden de pseudo-historische fabelen hare dichters: de Germaansche in de auteurs der Nibelingen en der Gudrun; de Britsche in die der Arthurromans. Deze laatsten zijn bij uitstek merkwaardig, omdat zij niet bloot van de Kerk en de kerkelijke dogmata geene kennis neuen, maar inderdaad wat den auteurs voorkwam aan de kerkleer te ontbreken, meenden aan te vullen, teneinde de eenzijdigheid der Kerk te verhelpen. Die romans toch behelzen tegenover den kerkelijken eisch der kuischheid eene verheerlijking der zinnelijke liefde, en tegenover het kerkelijk verbod eene wettiging der tooverkunst. Lancelot, in zijne overspelige liefde zonder vergoelijking voorgesteld, is het toonbeeld der ridderlijkheid; Merlyn is een verheven wezen; Malagijs speelt in den roman van Renoud van Montalbaen eene schoone rol, en wordt in den roman, die naar hem genoemd wordt, om zijne verdienste als toovenaar, ridder geslagen. En deze verdichte personen werden als werkelijk historisch erkend. Het volk in Bretagne, zegt Alanus de Insulis, zou den man gesteengd hebben, die aan de terugkomst van koning Arthur in het land der levenden zou getwijfeld hebben, en Melis Stoke haalt nevens een feit uit den bijbel en uit de daden van Alexander den Groote, eene

bijzonderheid uit de geschiedenis van Merlijn aan. En met zulke verdichtselen meende men het Christelijk geloof niet te bestrijden. Integendeel, niemand twijfelde aan de waarheid van het Christendom en de rechten der Kerk. Zoo gaan de hartstochtelijkste uitstortingen eener wellustige liefde gepaard met vrome uitdrukkingen en gebeden. En dit niet alleen. De dichters van zulke romans brachten heilige legenden in omloop, door de Kerk nimmer erkend, en inderdaad eene nieuwe verlossingsgeschiedenis predikend. Men denke aan de legende van den heiligen Graal en aan de geboorte van Galaäd, die waardig zal bevonden worden om in den ontzaggeijken zetel plaats te nemen en de verontrustende wonderen van den Graal te doen ophouden.

Zoo was de spreker aan het einde van zijn overzicht gekomen. Met Maerlant, zeide hij, was de nieuwe tijd in de letterkunde daar. Doch Maerlant stond niet alleen. Vijftig jaren voor hem was Rudolf von Ems in Duitschland wat Maerlant voor het Dietsche Nederland is geweest.

De heer M. de Vries maakt bezwaar om de stelling van den spreker, dat in de middeleeuwen de godsdienstige stof voor dichters was uitgesloten, aan te nemen. Hij wijst op den Heliand, eene beschrijving van het leven van den Heiland. De auteur is een wereldsch dichter, die eene heilige stof behandelt.

De heer Kern verklaart het gesprokene met belangstelling gehoord te hebben, maar niet met alles in te stemmen. Hij wijst behalve op den Heliand op de Angel-Saksische gedichten van Caedmon en Cynewulf, en deelt twee opmerkingen mede: vooreerst wijst hij er op dat de Germanen veel van hunne oude godsdienstige denkbeelden bewaard hebben, waarvan een gevolg was dat bij hen dichters optradën met gedichten in christelijken geest en oude vormen; ten andere vindt hij het gewaagd de ontwikkeling der poëzie in het Westen van Europa toe te schrijven aan de Noormannen. Hij gelooft integendeel dat vele sagen uit Duitschland en Frankrijk naar het Noorden zijn overgebracht, b. v. de Nibelungen. Eindelijk voegt hij aan het gesprokene eene opmerking toe over de beteekenis van menigen onkieschen mythus, zoo in de dichtkunst als in godsdienstige handelingen.

Op de opmerkingen van de heeren de Vries en Kern antwoordt de spreker, dat de letterkunde der Oud-Saksen en Angelsaksen een afzonderlijk gebied uitmaakt, hetwelk hij buiten zijne beschouwing gelaten heeft; maar toegevende dat de Heliand en de gedichten van Caedmon en Cynewulf een godsdienstig karakter hebben en de heilige stof vrij behandelen, ziet hij juist hierin eene bevestiging zijner beschouwing, daar de oude Saksen en de Angelsaksen in de negende eeuw eene nationale zelfstandigheid hadden behouden, die, waar zij Christenen waren of werden, de dichterlijke predikers dwong hun het Christendom in nationalen vorm te geven. En wat de Britten aangaat, bij wie de Arthur-legenden te huis behooren, hun Christendom is aanvankelijk merkwaardig vrij van Roomschen invloed gebleven.

Aan den heer Kern in 't bijzonder antwoordt de spreker, dat hij van de Noormaunen alleen gezegd heeft, dat zij den aanstoot tot dichtoefening gegeven hebben, niet dat zij de dichtstof hebben medegebracht. Voorts beaamt hij het gevoelen van den heer Kern, dat de soms zoo aanstootelijke mythen en gebruiken der oude Heidensche volken, een godsdienstigen oorsprong hebben en erustige leering bedoelen. Zulke gebruiken zijn als het ware heilige mythen in actie.

De heer Hoekstra vraagt of de spreker wel genoeg onderscheid heeft gemaakt tusschen het mythologische en religieuse element. Naar zijne meening hebben Homerus en Hesiodus geen 'grooten invloed uitgeoefend op de godsdienstige denkbeelden van hunne land- en tijdgenooten.

Den heer Hoekstra herinnert de spreker het woord van Herodotus, die zegt dat Homerus en Hesiodus de theogonie voor de Hellenen gemaakt hebben. Hebben de dichters niet bedoeld de mythen te bestrijden, zij hebben in het godsdienstige een anderen geest onder de Grieken gebracht.

De heer Naber wijst op de toenemende verkrachting onzer taal, en wenscht dat de taalgeleerden der afdeeling daartegen krachtig hunne stemmen zullen verheffen. Zoo als de Duitschers van een *Goethische Faust* spreken, spreken onze

natuurkundigen van *Geisslersche buizen*, onze studenten van den *Chaufleurijschen tang*, ons publiek van den *Seyffardtschen boekhandel*. Niet minder verdienent de benamingen *Wetboek Napoleon*. *wet van Hall*, *motie Keuchenius*, en meer soortgelijke afkeuring, evenzeer als het *denkbeeld Pijnappel*, waarvan in den Gemeenteraad der hoofdstad sprake is geweest.

De heer M. de Vries is het geheel met den spreker eens en wijt veel aan de dagbladen, die uit vreemde bladen alles overnemen en onze taal onder Germanismen, Gallicismen, Anglicismen, begraven. Uitdrukkingen als Seyffardtsche boekhandel mogen in Duitschland geoorloofd zijn, ze zijn in strijd met de regels onzer taal, en beteekenen een boekhandel als die van Seyffardt, enz. Elke andere boekhandel zou met min of meer recht dien naam kunnen dragen, alleen die van den heer Seyffardt niet.

Wetboek Napoleon is eene slechte vertaling van *Code Napoleon*, dat, hoewel door de Franschen meestal niet verstaan, zich laat verklaren uit de oude taal. Bij ons is het een zuiver Gallicisme.

De heer de Vries eindigt met een beroep op het parlement om te waken tegen de schending der taal.

De heer Beets meent dat veel van het gewraakte zich laat verklaren uit de haast, waarmede, sedert de spoorwegen, telegraphen en telephonen overal heerschen, gehandeld wordt. Evenzeer als Seyffardtsche boekhandel, acht hij met Bilderdijk vaderlandsche en bijbelsche geschiedenis verkeerd, maar raadt niet al te streng te zijn in zijne eischen, omdat men zoo dikwijls in de taal van het logisch denken afwijkt. Hij heeft geen bezwaar tegen een wet van Hall en eene motie Keuchenius.

De heer G. de Vries heeft nooit gehoord van eene *wet Thorbecke* en van de *leening van Hall*; zelfs waar van tot de eigenaam behoort, is men gewoon te zeggen, de leening van van Hall. Hij wil het weglaten van het voorzetsel toelaten bij vreemde woorden als amendement en motie, en vraagt wat te doen met *waterstaatkundige verordeningen*.

De heer M. de Vries antwoordt: noem ze waterstaatsverordeningen en spreek vooral niet van een *aardrijkskundige*

fout, eene contradictio in terminis, al heeft de benaming een aardrijkskundig boek bij ons burgerrecht verkregen.

De heer Opzoomer waarschuwt om niet te ver te gaan. Hij wil uitdrukkingen als *wetboek Napoleon, motie Keuchenius* enz. alleen als titels beschouwd hebben. Niemand zal daarom ooit zeggen: »daar ligt de hoed Keuchenius.” Uitdrukkingen als *zeventiende eeuwsche kunst zijn* noch juist, noch welluidend, maar daar zij door schrijvers van naam gebruikt worden, moeten wij er ons bij neerleggen.

Ook de heer de Pinto houdt *wetboek Napoleon* alleen voor een titel, en bewijst zulks uit het in 1809 te 's Hage uitgegeven »Wetboek Napoleon, ingerigt voor het Koningrijk Holland.” Hij hoopt dat wij voor ons Burgerlijk Wetboek nog eens een Wetboek N.N. zullen krijgen, dat beter dan het Wetboek Napoleon en dan het Burgerlijk Wetboek aan zijn doel zal beantwoorden, al is de benaming in strijd met het taaleigen.

De heer de Hoop Scheffer biedt voor de werken der afdeeling eene verhandeling aan van den heer Aem. W. Wybrands te Hoorn, getiteld: »De Abdij Bloemhof te Wittewierum in de dertiende eeuw.” Zij wordt in handen gesteld van de heeren Borret en Acquoy, om daarover zoodra mogelijk rapport uit te brengen.

De secretaris deelt mede dat hij de vergaderingen van Maart, April en Mei wegens een buitenlandsche reis niet zal kunnen bijwonen, en dat de Heer Hoekstra welwillend zich bereid heeft verklaard zijne functiën waar te nemen tot op zijn terugkeer. Hij verzoekt de leden hiervan nota te nemen, opdat de correspondentie na 6 Maart met dien heer gevoerd worde.

Daar niemand verder iets verlangt mede te delen, wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} MAART 1882.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. G. BRILL,
M. F. A. G. CAMPBELL, A. KUENEN, C. LEEMANS, R. J. FRUIN,
S. A. NABER, J. A. FRUIN, J. P. N. LAND, P. DE JONG, S. P. SIX,
J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. J. DE GOEJE, H. VAN HERWERDEN,
R. VAN BONEVAL FAURE, J. DIRKS, W. C. MEES, TH. BORRET,
C. M. FRANCKEN, G. DE VRIES AZ., B. J. L. DE GEER, N. BEETS,
L. A. J. W. SLOET en S. HOEKSTRA BZ., waarn. secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en
goedgekeurd.

Bij monde van den heer Naber brengt de commissie ter
beoordeeling van de ingekomen gedichten, mededingende
naar den eereprijs volgens het legaat van den heer Hoeuft
verslag uit; de uitslag was dat van de tien ingekomen ge-
dichten, dat van den heer P. Esseiva, Tobiae junions pere-
grinatio, bekroond werd, terwijl twee andere, die met de zin-
spreuken *Semper meminisse juvabit* en *Non auro aut gemmis*
misere torquemur amantes, loffelijke vermelding en uitgave
voor rekening van het legaat Hoeuft waardig werden ge-
keurd, natuurlijk onder voorwaarde, dat de schrijvers de
opening der naambriefjes vergunnen.

Het verslag over de door den heer Aem. W. Wijbrands aangeboden verhandeling was nog niet gereed, en wordt daarom tot de volgende vergadering uitgesteld.

De heer Dirks deelt eene vertaling van opmerkingen vergezeld mede, van een geschrift van Luigi Pigorini over de terpen in Friesland.

In het laatste gedeelte van de maand Augustus 1881 werd Friesland bezocht door den heer Luigi Pigorini, Hoogleeraar te Rome en directeur van het préhistorisch en ethnographisch museum aldaar. Het hoofddoel van ziju bezoek was 'de beantwoording van de vraag: *Welke overeenkomsten zijn er tusschen de italiaansche en hongaarsche terremaren en de Friesche terpen?*

Den uitslag van zijne bevinding lag hij neder in twee verhandelingen. De eene is getiteld: *I Terpen della Frisia* opgenomen in het *Bullettino di Paleontologia Italiana*, Anno VII; fasc. 7 en 8, 1881 gedrukt te Reggio dell' Emilia. De andere draagt den titel van: *Le prime città della Frisia*, hetgeen men kan vertalen als: »*de eerste bewoonde plaatsen van Friesland of de eerste agglomeraties van woningen aldaar*. Dit laatste stuk is geplaatst in de *Nuova Antologia*, die in November 1881 te Rome werd uitgegeven.

Beide stukken heb ik ten behoeve van eene lezing in het Friesch Genootschap vertaald om opgenomen te worden in de *Vrije Fries*. Voor eene voorlezing in deze vergadering is het tweede stuk het meest geschikt als minder bezet met breede aanteekeningen, die soms polemisch zijn of verwijzingen behelzen naar andere geschriften en onderzoeken van den schrijver en van anderen. Vermits de stukken toch elders in hun geheel te lezen zullen zijn zal een zeer beknopt verslag hier voldoende zijn. — De schrijver vangt aan met het aanstippen van het doel van zijne reis naar het afgelegen Friesland »*het onderzoek der terpen aldaar*. Nadat hij de groote steenen van Carnac had gezien en Stonehenge had bezocht, konden de Drentsche hunnebedden op hem niet dien allergeweldigsten indruk maken dien hij van Morbihan

had medegebracht. Daarentegen, zoo schrijft hij, »noteerde ik in mijne reisaanteekeningen het uitstapje naar de terpen als een der meest geluk aanbrengende die ik gemaakt heb." Hij vond toch de grootste overeenkomst tusschen de Friesche *terpen* en de *terramaren* van Emilia, van die althans welke grondig onderzocht zijn hetzij door hem of door andere geleerden. Zijn onderzoek, in mijn bijzijn, geschiedde op 22 Augustus 1881 van de terp van Aalsum, $\frac{1}{2}$ uur ten N. O. van Dokkum gelegen. Hij vindt daar de zelfde bestanddeelen van de terramaren. De *formatie* (om het met één woord uit te drukken) van *terramaren* en *terpen* zijn *gelijk*. Dit was zijn resultaat, en wel op grond dat hij in de terp van Aalsum meende te herkennen de *gracht* of sloot (*fossa*), den daaruit opgeworpen *dijk* (*l'argine*) die den omtrek *het bekken* (*il baccino*) van de *terramare* vormden, en voorts de horizontale lagen van vergane afval, geworpen en gevallen uit de *paulwoningen* (*palafittà*) die zich binnen dat kunstmatig gevormde bekken verhieven.

Deze *drie* kenteeken deden zich zoo duidelijk voor dat niettegenstaande het *vierde*, *het vinden der palen* (*in loco*) den heer *Pigorini* zelven ontbrak, hij tot het bovengenoemde resultaat vermeende te moeten komen, vooral op de verzekering van den eigenaar van de terp dat *men menigmaLEN palen in de terp had gevonden*. De heer Dirks zegt zelfs toen in die terp op groote diepte een pas uitgetrokken paal te hebben gezien op aanwijzing der arbeiders. Eens door de stelling van den heer *Pigorini* op dit ontwerp aandachtig geworden, blijkt het nu dat ook elders palen in terpen zijn gevonden, bijv. te Menaldum en Goyum. Ein locaal onderzoek onlangs (9 Maart 1882) in de terp van Feitsnia State achter Huizum bij Leeuwarden gedaan, bragt een aantal eikenhouten nog in den diepstenden bodem zittende, regtop of scheef staande palen te voorschijn, een dunne plank of schalie en een aantal puntige paaltjes, die gediend hebben om de vloeren enz. te bevestigen.

De heer Six richtte tot den spreker eene vraag omtrent de bij den bouw der terpwoningen gebruikte houtsoorten.

De heeren Leemans, Borret en Opzoomer handelen over de eigenaardige beteekenis van het woord *citta*, hetwelk, mede volgens eene plaats in Dante, niet alleen stad, maar ook onderdeel eener stad, b. v. de *citta Leonina* in Rome, ook bewoonde plaats, en in 't algemeen plaats, woonplaats kan beteekenen.

De heer Leemans bericht de ontvangst bij het Rijksmuseum van oudheden van een afdruksel in papier van de hiëroglyphische voorstellingen en opschriften op een sarkofhaag, afkomstig uit de verzameling van den hoogleeraar Seyffarth.

De heer Henricus de Castro te Amsterdam, die dit afdruksel door aankoop verkreeg, had onlangs de goedheid het aan den afdeelingssecretaris, Prof. Boot, voor de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, of voor het Rijksmuseum van oudheden beschikbaar te stellen, en besloot, in overleg met den secretaris tot eene bestemming bij het museum, bij welke instelling het thans is opgenomen. Bij onderzoek is den spreker gebleken dat het een vrij wel geslaagd en in tamelijk goeden staat bewaard gebleven afdruksel is van den kolossalen, prachtigen sarkofhaag in rood graniët, van Ramses III, van het 20ste vorstenhuis uit den aanvang der dertiende eeuw vóór onze jaartelling, thans een der voornaamste sieraden in het museum van den Louvre te Parijs en in het begin der loopende eeuw uit Egypte naar Parijs overgebracht. Het deksel van het merkwaardige gedenkteeken bevindt zich in de verzameling van de universiteit te Cambridge. De sarkofhaag heeft eene lengte van 3,05, bij eene hoogte van 1,70 en eene breedte van 1,60 meter en levert dus aan de buitenzijden eene gezamenlijke lengte van 9,30 meter. Het afdruksel is ruim 8,79 meter lang en heeft eene hoogte van 2,10 meter; ofschoon de oppervlakte van het oorspronkelijke die van het afdruksel met een 50tal centimeters overtreft, hebben wij toch in dit laatste eene volledige afbeelding van de hiëroglyphische voorstellingen en opschriften van de buitenzijde van den sarkofhaag.

Op een *Verzeichniss der Bibliothek des Gustav Seyffarth*,

die in April 1856 im Weigelschen Auctionslokale te Leipzig verkocht is, wordt het afdruksel op blz. 12 beschreven; ofschoon de opgaaf der afmetingen een nog al aanzienlijk verschil doet kennen, bestaat er echter geen twijfel, of het thans in Leiden zich bevindende stuk is hetzelfde, dat in het *Verzeichniss* omschreven is en dat door Seyffarth zelven, even als de afdruksels van drie andere Sarkophagen en van een steenen tempeltje, te Parijs vervaardigd werd. Ofschoon het oorspronkelijke geheel of gedeeltelijk meermalen afgebeeld en in druk bekend is gemaakt, behoudt ons afdruksel altijd nog eenig belang, tot vergelijking van twijfelachtige plaatsen en verbetering van min nauwkeurig wedergegeven teekens, en heeft ook daarom de heer de Castro aanspraak op onzen dank.

Daarna deelt de heer Leemans nog twee opmerkingen mede betreffende opstellen, voorkomende in het jongst verschenen stuk der Verslagen en Mededeelingen..

In het dezer dagen aan de leden toegezonden, laatst verschenen stuk der Verslagen en Mededeelingen is de belangrijke mededeeling van ons Akademielid, den heer Habets, over de ligging der post-statiën op de Romeinsche heerbaan van Tongeren naar Nijmegen, opgenomen. Verhinderd om de vergadering van 10 October jl. bij te wonen, erlangde spreker eerst een paar dagen geleden de gelegenheid om zich met den inhoud van die mededeeling bekend te maken.

Op blz. 127 der Verslagen en Mededeelingen lezen wij:
 »Op dat gedeelte der Peutinger'sche kaart, waarop België en ons vaderland staan vermeld, zijn de afstanden door gallische leugae en niet door romeinsche mijlen uitgedrukt.
 »Deze leugae waren trouwens de gewone afstandsuren in dit gedeelte van 't romeinsche rijk, zooals blijkt uit het reisboek van Antoninus, uit de geschiedenis van Ammianus Marcellinus, uit Jornaunes en anderen." Hier bestaat eene vergissing. Voor den Romeinschen weg van Tongeren tot Nijmegen worden de afstandsggetallen op de kaart van Peutinger in leugae vermeld; zelfs schijnt, waar de weg uit

Gallië langs den linker Maasoever dien van den rechter Rijnoever kruist, de afstand tot de eerste plaats voorbij Nijmegen aan eerstgenoemden weg in den aanvang nog in leugae berekend geweest te zijn; ofschoon op de kaart de afstand met XVIII mijlen wordt aangewezen, levert de naam der plaats »Ad duodecimum" een bewijs, dat de afstand niet met 18, maar met het getal 12 berekend was geweest; die 12 leugae waren gelijk aan 18 romeinsche mijlen, en toen men voortaan voor de wegen in ons vaderland de afstanden met mijlen bleef berekenen, werd ook die van Nijmegen tot Ad duodecimum met 18 Romeinsche mijlen aangewezen, maar bleef natuurlijk de naam van laatstgenoemde plaats onveranderd. De berekening van afstanden in leugae gold voor Gallië, en dit niet eens voor het geheele land; dit blijkt ook uit de aantekening op de kaart zelve, het 2de segment D, waar wij bij »Ludnam" (lees Lugdunum) »XVI", lezen: »Lugdune (Lugdunum) caput Galliar .. usque hic legas" (l. leugas), wat wel beteekenen moet dat men tot aan Lugdunum, (Lyon) met leugae rekende. Het is van belang dat de vergissing met betrekking tot de berekening der afstanden langs de Romeinsche wegen in ons vaderland in het oog worde gehouden, bij de vergelijking en toepassing van de in de kaart van Peutinger, en ook in het reisboek van Antoninus vermelde afstandsggetallen.

Eene tweede opmerking van het lid Leemans had betrekking op eene dwaling, die hij zelf had begaan in zijne mededeeling omtrent eenige in den laatsten tijd van het Rijksmuseum van oudheden verkregen aanwinsten. In de vergadering van 12 December j.l. was door hem (Zie Verslagen en Mededeelingen, blz. 207) in een opschrift van een Grieksch grafgedenkteeken de naam van den vader des overledenen, Teuxis gelezen. De heer Naber had toen gevraagd of niet werkelijk in plaats van *ΤΕΥΞΙΑΣ, ΖΕΥΞΙΑΣ* op den steen gelezen werd. Een hernieuwd onderzoek, maar waarbij het oorspronkelijke niet genoeg gereinigd geworden was en de letters van het opschrift niet duidelijk genoeg aan den dag waren gekomen, scheen de gissing niet te bevestigen. Sedert intusschen het gedenkteecken in onbeperkt eigen-

dom aan het Museum was overgegaan, en dientengevolge meer vrije beschikking tot reinigen was verkregen, bleek, zooals uit een door spreker genomen en in de vergadering overgelegd afdruksel in papier duidelijk was geworden, dat niet de *T* maar de in opschriften gebruikelijke vorm **I** van de *Z* ingebeiteld was. De grafsteen bewaarde dus het aandenken aan Aristodikos, den zoon van Zeuxis. Spreker achtte zich verpligt tot de erkentenis dat de Heer Naber dus, als bij intuïtie, den naam op het hem door eigen aanschouwing nog niet bekend geworden, opschrift juister gelezen had dan spreker, die het opschrift in het Museum dagelijks voor oogen en te zijner beschikking had.

Nog ontvangt de afdeeling door tusschenkomst van den heer Leemans de volgende boekwerken van den heer Ad. de Ceuleneer, Sous-bibliothécaire à l'Université de Liège:

Essai sur la vie et le regne de Septime Sévère, Brux.
1880.

Notice sur un diplome militaire de Trajan. Liège, 1881.
L'École française d'Athènes, Gand, 1880.
Découverte d'un tombeau chrétien, Liège 1881.

De voorzitter bepaalt dat de volgende vergadering, wegens Paaschmaandag op 10 April, zal plaats hebben Maandag 17 April.

Na rondvraag sluit de voorzitter de vergadering.

B E R I C H T

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

Volgens de bepaling van het legaat van Mr. J. H. Hoeufft worden de beoordeelaars geroepen om in de vergadering van Maart het resultaat van hun onderzoek bekend te maken. Onze taak was in dit jaar veelomvattend, en wij hebben ons geene geringe moeite moeten getroosten. Want niet minder dan tien gedichten werden in onze handen gesteld, waaronder meer dan een van grooten omvang, zoodat onder de lezing wel eens de wensch oprees, dat de insteller van den wedstrijd, die een minimum van versen vaststelde, ook een maximum mocht hebben bepaald. Wij begrijpen evenwel dat zoodanige bepaling de vrijheid der dichters te zeer zou belemmeren, en hebben ons door de lezing en beoordeeling van meer dan achttienhonderd versen niet laten afschrikken.

Wij verzoeken u, M. H., ons eenige oogenblikken uwe aandacht te schenken, terwijl een onzer het resultaat onzer beraadslaging zal mededeelen.

I. Het enige lierdicht, dat ons ter beoordeeling werd toevertrouwd is eene iambische hymne op een generaal van de Franciscaner orde Laurentius van Brundisium, die geboren in 1559, gestorven in 1619 door levenswandel, geleerdheid en verdiensten ook als staatsman heeft uitgemunt en in December van het vorig jaar door Paus Leo XIII heilig is verklaard. De dichter richt het woord tot diens geboorteplaats, en wenscht dat Brindisi hem tot beschermheilige moge aan-

nemen. Het lied is een meesterstuk van kalligraphie en zou in een wedstrijd van schrijfkunst den prijs kunnen behalen. Jammer dat de poëtische waarde veel lager staat, en naar onze schatting ver beneden het middelmatige blijft. De versen zijn rhythmische, geen metrische, en de dichter kan op zijn lied de woorden van een ouden monnik toepassen:

Posthabui leges, ferulas et munia metri;
Non puto grande scelus, si sillaba longa brevisque
Altera in alterius dubia statione locetur.

Op enkele plaatsen is de zin duister b. v. in de twee laatste regels van het zevende couplet:

Francisci in agmen pauperis
Contendit illustris puer;
Ad fluxa non se conditum
Cui mens ab astris vivida.

en het veertiende, dat aldus luidt:

Eius quot orbes temporum
Tot aere sculpto et carmine,
Vel si quid est perennius,
Credenda facta posteris.

Wij gaan over tot N°. II, *Ad · poesis Musam salutatio* welks eenige verdienste in zijn kortheid bestaat. Daar het slechts uit achttien disticha bestaat, voldoet het niet aan een der eischen van het programma, waarbij 50 versen als minimum zijn gesteld. Moesten wij het niet daarom ter zijde leggen — en bij groote poëtische waarde zouden wij dat misschien niet doen — dan zou toch de onbeduidendheid van het stukje en de metrische fouten, die daarin voorkomen b. v. in het eerste vers:

Summa, o summa Virgo, duce qua res publica mundi,
ons tot een afkeurend oordeel verplichten.

III. De dichter, die zijn doel aanwees door twee versen uit den *Culex* van Vergilius:

Lusimus — gracili modulante Thalia
Atque ut araneoli tenuem formavimus orsum,

tot zinspreuk te kiezen, heeft in zijne *Muscae* zich deels dat dichtstuk, deels de in 1878 eerder vermelde en op kosten van het fonds van Hoeufft uitgegeven *Pulices* van Esseiva tot voorbeeld gesteld, en verklaart dat zelf in zijn prooemium. Na de bloeddorst van muggen en vlooien doorgehaald te hebben, gaat hij den lof der vlieg bezingen, vooreerst omdat zij is bode en aankondigster der lente, dan omdat zij

Est praesaga mali, veniens quod praeparat hora.

Iimmers de vliegen bij groote zomerhitte in de kamers binnendringende en de bewoners erg plagende voorspellen slagregens en onweersvlagen, zoogoed als de *bucula* of vaars dat doet,

*Elatis captans patulis et naribus auras
Et vaga hirundo solum radens pernicibus alis.*

welke voorbeelden, om dit in 't voorbijgaan te zeggen, met enige wijzigingen zijn overgenomen uit het eerste boek der *Georgica*, waar wij lezen v. 373—377:

Nunquam imprudentibus imber
Obfuit: aut illum surgentem vallibus imis
Aeriae fugere grues, aut bucula coelum
Suspiciens patulis captavit naribus auras,
Aut arguta lacus circumvolitavit hirundo.

Hiermede is het gedicht tot halverwege gevoerd; maar wij achten het onnoodig den verderen inhoud op te geven. Want, hoewel de versen vrij vloeiend zijn en de taal zuiver is, heeft de dichter zijn doel om den lezer te vermaken niet bereikt. Hem ontbreekt de gaaf om een zoo onbeduidend

onderwerp geestig te behandelen, en zijne *Muscae* staan veel lager in onze schatting dan Esseiva's *Pulices*.

IV. Tot het boertige genre behoort ook de *Crovotannermachia*, een vervolg op de ten vorigen jare eervol vermelde *Tannereis*, waarschijnlijk ook van afkomst daarmede verwant.

Een Amsterdammer, hier Crovus genoemd, groot liefhebber van een glas jenever, houdt Tanners heldendaad voor gezwets, hem voor een bedrieger, smaalt op het water en verheerlijkt de jenever:

Potio at Hollandis fertur gratissima, nulla
Quam praeter magis est quae facit ad stomachum.
Hac hausta excito recalescunt sanguine venae,
Sese habilis membris insinuatque vigor,
Quem nitidis oculis et rubro est cernere naso:
Nectar rere Deum, iuniperumque vocant.

Dit gezwets komt door den telefoon Tanner in Amerika ter oore, die woedend besluit zich te gaan wreken. Zijne vrouw laat hem niet alleen vertrekken. Ze komen aan den Amstel, waar hij schrikt van de draaiende molens en terug wil. Zijne vrouw spreekt hem moed in. Ze treden de stad in, waar hij met een stentorstein uitroept:

Hic est qui sola tolerat ieunia lympha;
Crovus nulla fides causa venire fuit.

Dit gerucht verspreidt zich door de stad. Crovus ligt nog te ronken, maar wordt gewekt door een oude vrouw. Nauwelijks heeft hij zijne kleeren aangetrokken, of Tanner staat voor hem. Er ontstaat twist. Tanner door den Amsterdamer teruggedrongen rolt van de trappen, breekt zijn hersenpan en sterft *diras saepe precatus aquis*. Dat *saepe* is prachtig.

't Zou ons niet zwaar vallen meer andere verkeerde woorden en uitdrukkingen aan te wijzen, maar 't is onnoodig. Het laffe en flauwe onderwerp had niet in 146 versen moeten uitgerekt worden. Het stukje zou den lezer eenige oogenblikken kunnen vermaken, als het in een kort

epigram was behandeld, zooals de meeste boertige liederen van Bernardus Moneta (de la Monnoye), die men kan vinden in de *Recentiores poetae latini et graeci selecti quinque*, curis Jos. Oleveti editi, herdrukt te Leiden, 1743. Nu is het langdradig en vervelend, en wordt daarom door ons ter zijde gelegd.

Van geheel anderen aard zijn drie uitvoerige gedichten, over welke wij nu ons oordeel wenschen uit te spreken. Wij beginnen met het zwakste der drie, getiteld:

V. *Progressus christianus*. In 188 hexametri bezingt de dichter den mensch, die door God tot iets groots bestemd is, door de zonde tot allerlei kwaad gedreven wordt en tot revolutie en nihilisme vervalt. De schuld ligt zoowel bij de vorsten, als bij de volken. Alleen terugkeer tot het kristelijk geloof kan hulp geven. Daarom wordt de Heiland sprekend ingevoerd, en hem woorden in den mond gelegd, die:

Vis vehat electri, vis igne excita vaporis,
Non chartae sileant, vibrans quoque lamina vulget.

Maar telegraaf, stoom en telefoon kunnen die zwakke versen niet tot eene krachtige reden maken, die in staat is afgedwaalde vorsten en nihilisten te bekeeren.

Wij teekenden eene menigte zwakke en duistere versen aan, onnoodige archaismen als *quoi* in v. 3, *proscindier* v. 188, en aan goede dichters ontleende versen, zooals *Discite iustitiam moniti* in v. 87, van welk vers de andere helft *nec temnere divos* in v. 139 gebruikt is, *Quid populi faciant, audent cum talia reges?* v. 95, *Durate et vosmet regnis servate supernis*, die bijna woordelijk aan Ecloga III, v. 16 en Aen. I. 207 zijn ontleend.

Het gezegde is, vertrouwen wij, voldoende om ons afkeurend oordeel te wettigen.

VI. *De materia et forma et corporum mutationibus carmen didacticum* is de titel van een gedicht van 214 hexametri. Er is geen God, die de wereld regeert, de ziel is niet onsterfelijk, alles bestaat uit de samenvloëing van ato-

men is de leer van Epicurus en van Lucretius, die door den dichter bestreden wordt. Maar al zijn de versen doorgaans onberispelijk, de redeneering is zwak, duister en vervelend. 't Is mogelijk dat versen als deze:

Porro elementa vigent nonnulla sub aetheris axe,
Quae gremium veluti iucundo saucia amore,
Discipiunt valido sese coniungere nexu;
Et dum bina valent vires miscere vicissim,
Proh mirum! exempla coalescunt corpus in unum,
Quod sibi naturam sumit formamque novellam:
Unde hydrogeneique oxigeneique elementa
Mixta simul limphae guttas stillare videmus

't is mogelijk dat zulke versen kunstig genoemd worden, maar ze zijn noch helder noch fraai. Is het dus wel noodig stil te staan bij het tweede deel van dit gedicht, waarin de maker zijne denkbeelden over den groei der planten, de ontwikkeling van de kip uit het ei, de vorming van het kind in den moederschoot uiteen zet? Na het gezegde meenen wij neen. Wil hij de les en den wensch, waarmede hij besluit:

Itala terra sophos claros quos nomine dicit,
Oh sapient, oculos et veri ad lumina paudant,
Cunctarum ac rerum mirando ex ordine discant
Numen adesse polo mundi quod torquet habenas,

aan zijn adres doen toekomen en ingang vinden, hij beschave dan zijn stuk met veel zorg en geve het zelf uit. Zooals het voor ons lag, beantwoordt het slecht aan zijn naam van *leerdicht* en zal zekerlijk geen genade, veel minder lof vinden bij den auteur van

numero VII, *Poesis in liberalium disciplinarum conventu*, die een *Idyllion*, zooals hij zijne poësie betitelt, van niet minder dan 354 zesvoetige versen met een voorbericht, ophelderende aanteekeningen en varianten vervaardigde en inzond, ten betooge dat leerdichters bovenaan staan in de rij der

dichters en dat onze tijd behoeft heeft aan leerdichten. Hij heeft een afkeer van hen,

Carmina qui faciunt hodie aut mirantur, ad aures
Nil hominum praeter strepitum referentia vanum,

en wil alleen poëzie, die de velerhande belangen der maatschappij bevordert.

De inrichting van het gedicht is deze: In het museum zijner woonplaats zijn de poëzie, in v. 2. genoemd *numerosi ars callida versus*, en allerhande wetenschappen saamgekomen, onder voorzitting van de wijsbegeerte. Deze staat op en verzoekt de poëzie zich te zuiveren van den blaam, dat zij niets nuttigs uitvoert. Deze houdt eene breedesprakige verdedigingsrede van v. 67 tot 186, en gaat na eene korte interpellatie van de Physica v. 190—194, waarbij zij geprezen wordt dat zij al dat lokaas en klatergoud wil wegwerpen, waarmede zij de wereld zoolang beheerscht heeft, op de vraag:

Quae tibi postilla supereat fiducia regni?

over tot eene opsomming van de meesters, die al lang een beteren weg hebben ingeslagen, als daar zijn Hesiodus, Empedocles, Aratus, Manilius, Lucretius, Vergilius in zijne Georgica, vooral Dante, waaraan een uitval geknoopt wordt tegen de Italiaansche dichters, die dien grooten leidsman niet gevuld zijn:

patulos plerisque moratis
Circa orbes, ut suasit eos mens grandia pallens
Aut procerum arbitriis inhoneste addicta voluntas,
Aut nimium affectans popularem spiritus auram.

Als eervolle uitzonderingen worden door de poëzie genoemd Lorenzo Mascheroni de dichter van *l'invito a Lesbia* (254—262), Giuseppe Parini (263—270), Alessandro Manzoni, wiens *mens coelestia callens Vatis Tessaei plectrum regale tetendit*, wat wij niet verstaan, en wiens bekende roman hier als een gedicht wordt voorgesteld (271—280),

en van de levenden Antonio Stoppani, de beroemde geoloog en palaeontoloog te Florence, om zijne Asteroiden:

Per quae victa manus Charisin Sapientia dedit.

Wij maken er den Italiaan, die ons dit stuk toezond, geen verwijt van dat hij andere eischen aan de poëzie stelt, dan wij doen, wij schenken hem volkomen vrijheid om voorbeelden uitsluitend onder zijne landslieden te kiezen, wij erkennen dat hij veel, somtijds te veel vertrouwdheid met oudere dichters toont en vloeiende versen maakt, maar zijne breedesprakigheid bederft het verdienstelijke van zijn werk. Hij weet den stroom van zijne versen niet in te dammen. Dit vermoeit den lezer en hij legt het gedicht half gelezen ter zijde. Om den auteur dat verdriet te besparen zijn wij tot het besluit gekomen hem de uitgaaf van dit stuk uit de fondsen van Hoeufft niet aan te bieden.

VIII. *Sponsa nautae.* Eurilla een visschersdochter stort hare klachten uit over haren minnaar den visscher Amintas, die doof voor hare beden om geld te verdienen dienst heeft genomen aan boord van een zeeboot en nu al vijf jaren afwezig is zonder dat zij iets van hem hoort. Dit geschiedt in vloeiende versen en het gedichtje, dat zich ook door beknoptheid aanbeveelt, laat zich met genoegen lezen, al kan aan het onderwerp niet de verdienste van nieuwheid worden toegekend en al is de inhoud wat onbeduidend.

De auteur van het vorige dichtstuk zal het stellig onder de *nugae canorae* rangschikken; wij oordeelen dat het te veel verdiensten heeft om het in de papiermand te gooien en achten het eene eervolle melding en de uitgaaf waardig, als de auteur een leelijke fout, die het laatste vers ontsiert, zal hebben weggenomen.

IX. Veel hooger staat eene elegie, getiteld *Ad veteres commilitones*, die evenals de in 1864 bekroonde *Senis vota pro patria* een onderwerp uit de geschiedenis van Nederland in onzen leeftijd behandelt. De dichter, die in 1830 de wapenen voor zijn land heeft opgevat, verlevendigt daarin

de herinnering aan het halve eeuwfeest van de verdediging der grenzen en van den strijd tegen de oproerige Belgen. Hij doet het in schoone versen, en heeft op eene geestige wijze het leven in de kantonnementen en een paar snedige gezegden van soldaten er in gevlochten. Ook de teleurstelling van het Nederlandsche leger, toen de vrucht der overwinning door het Fransche leger werd ontnomen en de toch heilzame gevolgen van den veldtocht zijn goed getekend. Het gedicht, dat door zijne soberheid de aandacht van den lezer boeit, eindigt met een wensch voor het vaderland, dien wij om een proef der versen te geven, hier opnemen :

Di faveant patriae pro qua pugnavimus olim ;
Sospes et incolumis sit maneatque diu.
Fraterno aspiciat coniunctos foedere cives ;
Omnis ab externo sit procul hoste metus.
Sed nova (di melius!) si quando pericula surgant,
Visque sit a proprio vi prohibenda solo,
Tunc videat iuvenes tam mente manuque paratos,
Tam studii plenos tam pavidosque parum,
Illi quam fuerunt, operi qui nomina Martis
Pro causa ante decem lustra dedere bona.

Als de bepalingen van Hoeufft's testament toelieten twee gedichten met goud te bekroonen, zouden wij niet aarzelen een gouden eerepenning aan den inzender van dit dichtstuk toe te wijzen ; nu zal hij zich met onzen lofspraak en eene eervolle melding moeten tevreden stellen, daar een nog krachtiger athleet aan den wedstrijd heeft deelgenomen, aan wien wij eenparig toeroepen : *Prima feres ederae victricis praemia*, ofschoon het onderwerp door hem gekozen niet bijzonder onze belangstelling opwekte, en de uitvoerige behandeling zijne beoordeelaars, voordat zij het stuk gelezen hadden, niet heel gunstig stemde.

De titel *Tobiae iunioris peregrinatio* wijst reeds aan, dat men eene dichterlijke bewerking van den hoofdinhoud van het boek genaamd Tobias te wachten heeft. En zoo is het,

geene paraphrase, maar eene vrije bewerking, die veel omstandiger dan het oude verhaal al het merkwaardige der lotgevallen van de reis in het licht stelt.

De dichter vangt aan met het verhaal hoe de zoon, na de last hem door zijn vader opgedragen, gelukkig volbracht te hebben, zich naar huis spoedt, waar de ouders vol angst zijn terugkomst verbeiden. De moeder verwijt haren man het wegzendende van hun zoon, en is gejaagd naar eene hoogte gegaan om te zien of ze hem nog niet ziet komen.

Fallitur? an spatio bene quae discernere non est,
 Adventare videt corpora terna procul?
 Pendet in incerto prospectuque haeret eodem:
 Materna exacuit lumina prolis amor.
 Agnoscit tandem puerum comitemque canemque,
 Qui reducum velox nuntius esse cupit.
 Exsilit et subitas mulier quasi sumpserit alas,
 Vix celeri libat devia saxa pede.
 Sic volat illa domum primoque ab limine clamat:
 »Natus adest, coniux, surge age, natus adest.»

Dunkt u dit niet eene heerlijke beschrijving van de moeder die op eens haar angst in vreugde ziet verkeeren? Hoort nu ook nog, welke partij de dichter van den hond trekt, die in het oorspronkelijk verhaal hst. 5 v. 20 en hst. 11 v. 3 alleen genoemd wordt, maar nergens toe dient:

Ecce, profecturis qui se sociaverat ulti,
 Irrumpit tectum fidus herile canis.
 Saltibus et mota testans sua gaudia cauda,
 Gratatur dominis, quo potis ille, modo.

Daarna heeft de ontmoeting tusschen den zoon en de ouders plaats, de oude man krijgt het gezicht terug, alles is vreugde, en de mare verspreidt zich dat de oude Tobias door de rijke huwelijks-gift zijner schoondochter in goeden doen is gekomen. De vrienden dagen nu van alle kanten op, een gastmaal wordt aangericht en ieder is verlangend het verhaal te hooren van de lotgevallen der reis. Hieraan wordt door den jongen Tobias voldaan van v. 73 tot v.

300, die zijn verhaal eindigt met den wensch dat zijne lieve Sara, die hij met haar gevolg onder weg heeft verlaten, om vooruit te snellen naar zijne ouders, nu spoedig zal opdagen. Met dezelfde keurigheid, die dit reisverhaal kenmerkt, wordt daarop de aankomst van Sara, die van haar geknield kameel springt, en de hartelijke ontvangst der jonge vrouw geschetst. Nadat de nabruiloft, de *repotia* (v. 345), zeven dagen lang gevierd is, vraagt de vader welke belooning gegeven kan worden aan Azarias. De zoon somt de uitstekende door hem bewezen diensten op en stelt voor aan hem de helft der meegebrachte schatten af te staan. De vader keurt dit goed en biedt het aan Azarias aan. Deze weigert en openbaart wie hij is:

Non temere in terris Raphael ego nomine dicor,
Qui praesens aegris sum medicina Dei.

Na hieraan vermaningen om God te loven en wel te doen en wenschen voor het geluk van hun huis gevoegd te hebben,

leves subito tenuatus in auras
Eludit visus destituitque viros.

Ziedaar eene korte schets van den loop van het gedicht. Uit de versen, die wij aanhaalden, blijkt dat de uitvoering niet beneden de vinding staat, en dat wij volkomen gerechtigd zijn dit schoone gedicht met goud te bekroonen.

Zooals wij reeds zeiden, bieden wij aan de dichters van het lied *Ad veteres commilitones*, ingezonden onder het motto *Semper meminisse iuvabit* en van de *Sponsa nautae*, gewaarmerkt met dit vers van Sannazarius: *Non auro aut gemmis miseri torquemur amantes*, eervolle melding en uitgave hunner gedichten met het bekroonde stuk aan en verzoeken den voorzitter het naambriefje, waarop de woorden uit Tobias II, 18 *Filiī sanctorum sumus* staan, te openen.

J. C. G. BOOT,
TH. BORRET,
S. A. NABER.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 17den APRIL 1882.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
C. M. FRANCKEN, C. LEEMANS, L. PH. C. VAN DEN BERGH,
A. A. DE PINTO, J. G. R. ACQUOY, M. DE VRIES, G. DE VRIES AZ.,
W. G. BRILL, M. F. A. G. CAMPBELL, D. HARTING, C. VOSMAER,
R. FRUIN, A. KUENEN, B. D. H. TELLEGEM, S. A. NABER,
J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEPFER, J. P. SIX, M. J. DE GOEJE,
P. DE JONG, H. VAN HERWERDEN, J. A. FRUIN, W. C. MEES,
B. J. LINTELO DE GEER, H. KERN, N. BEETS, S. VISSERING,
P. J. COSIJN, A. E. J. MODDERMAN, T. M. C. ASSER en S. HOEKSTRA BZ.,
waarn. secretaris.

Notulen der vorige vergadering gelezen en goedgekeurd.

De heer Borret bericht per telegram, dat hij door onge-
steldheid verhinderd is de vergadering bij te wonen, tenge-
volge waarvan het door de daartoe benoemde commissie uit
te brengen verslag over de verhandeling van Aem. W. Wy-
brands moet worden uitgesteld.

De secretaris deelt mede, dat den 21sten Maart j. l. een
brief ontvangen is van mevr. de wed. R. Goudsmit, geb.
Vos, inhoudende het bericht van het overlijden van haren
echtgenoot den heer Mr. J. E. Goudsmit en dat hij dezen

brief den 27sten Maart daarop volgende in naam van de Afdeeling beantwoord heeft. Naar aanleiding van deze mededeeling brengt de voorzitter in eene gevoelvolle rede eene warme hulde aan de nagedachtenis van den overledene, wien hij schetst als een geleerde van de meest uitstekende verdiensten, wiens uitgebreide studien over het Romeinsche recht niet alleen veel licht over dit onderwerp verspreid, maar het ook in ruimeren kring bekend gemaakt hebben. Goudsmit had het zeldzame talent, om de vruchten zijner studiën zoo geestig en boeiend uiteen te zetten, dat hij zelfs die leden onzer vergaderingen, wier studiën zich op een geheel ander gebied bewogen, wist te boeien, en hunne gespannene aandacht aan het door hem voorgedragen onderwerp te kluissteren. Hij was altijd puntig en pittig in hetgeen hij sprak, en zelfs zijne scherpste woorden, die uit eerlijke overtuiging voortvloeiden, waren nooit kwetsend. Het geestige en lui-mige op zijn gelaat drukte zich in zijne woorden uit. Goudsmit was een man, van wien wij niet weten, of wij hem meer als denker hebben te bewonderen, dan als edel mensch lief te hebben. Zijne familie was met aandoenlijke piëteit aan hem gehecht, en de geestdrift en ingenomenheid, waarmede zijne leerlingen van hem spraken, was inderdaad roerend. Zoo van iemand anders, dan kan men van hem getuigen, dat zijn leven rijk was in schoone vruchten; een terugblik op dit rijke leven dringt ons, om op dezen braven en voortreffelijken Israëliet het inhoudrijke woord van Israëls grooten profeet toe te passen: »De leeraars nu zullen blinken als de glans des uitspansels, en die er velen den weg des rechts wijzen, gelijk de sterren, altoos en eeuwiglijk." Dan. XII. vs. 3.

Daarna wordt het woord gegeven aan der heer R. Fruin, die zijne mededeeling betreffende den brief van Baronius over Baltazar Gerard, gedaan in onze vergadering van Januari, aanvult; wat hij toen beweerd had, dat de geadresseerde, zoo hij niet was Henricus Cuyckius, in ieder geval binnen denzelfden kring, waartoe deze behoorde, gezocht moet worden, is hem nu gebleken volkommen juist te zijn.

De navorschingen van den heer Pater A. van Lommel S. J. hebben bewezen, dat de brief geadresseerd was aan Sasbout Vosmeer, het toenmalig hoofd der katholieke kerk in Noord-Nederland. De bijdrage van den heer Fruin zal worden opgenomen in de Verslagen en mededeelingen onzer afdeeling.

Na hem leest de heer Francken eene studie voor over de oorspronkelijke samenstelling en vroegste ontwikkeling der comitia centuriata, die mede in de Verslagen en mededeelingen der afdeeling zal worden opgenomen. Deze bijdrage geeft aanleiding tot eene korte discussie. De heer de Geer namelijk richt eene vraag tot den spreker over de oorspronkelijke verhouding der Patriciërs en der Plebejers met betrekking tot de comitia centuriata. De heer Francken beantwoordt deze vraag door de opmerking, dat er eigenlijk voor de comitia centuriata geene Patriciërs of Plebejers bestaan, terwijl hij geen grond meent te vinden om met den heer de Geer aan te nemen, dat de Plebejers vooral grondeigenaars, de Patriciërs veehouders zullen geweest zijn: veeleer meent hij omgekeerd, dat oorspronkelijk vooral de Patriciërs grondbezitters waren.

De heer Six merkt op, dat Mommsen zich vergist, als hij aanneemt dat er reeds wichtige assen geslagen waren in het jaar 430, daar veleer deze datum op of na 300 moet gesteld worden. De heer Francken beantwoordt den spreker door de opmerking, dat het voor zijn onderwerp niet ter zake doet, welken vorm het ruilmiddel gehad hebbe, maar dat er zeker reeds vroeger dan 300 assen in omloop waren.

Bij de rondvraag deelt de heer Naber mede, dat als auteurs der twee niet bekroonde, maar loffelijk vermelde gedichten, die medegedongen hebben naar den prijs volgens het legaat Hoeufft, zich bekend gemaakt hebben de heeren J. van Leeuwen te Amsterdam, en Giuseppe Albini, student in de rechten aan de Universiteit te Bologna.

De heer van den Bergh biedt uit naam van den schrijver
aan de Academie aan de volgende werken van den heer
J. C. C. den Beer Portugael: 1. Het oorlogsrecht; 2. De
militaire jurisdictie; 3. Levensschets van J. D. den Beer Por-
tugael.

De vergadering wordt gesloten.

NOG EENS OVER EEN BRIEF

VAN DEN

KARDINAAL BARONIUS BETREFFENDE HET
MARTELAARSCHAP VAN BALT. GERARD

DOOR

R. F R U I N.

Ik vraag een oogenblik gehoor voor een mededeeling betreffende den brief van Baronius, waarover ik de eer had in onze vergadering van Januari te spreken. Sedert ik sprak is het namelijk gebleken — misschien hebben sommigen Uwer het reeds uit de Nieuwsbladen vernomen — wie de onbekende was aan wien de Kardinaal zijn schrijven had gericht. Ik had de gissing gewaagd, dat het de Bisschop van Roermond, Henricus Cuyckius, wezen kon, en beweerd dat, zoo die gissing al niet juist mocht zijn, de geadresseerde in alle geval binnen denzelfden kring, waartoe Cuyckius behoorde, gezocht zou moeten worden. Die bewering is bewaarheid, maar mijn gissing is gebleken een vergissing te zijn.

Wij hebben het aan den heer A. van Lommel S. J., een ijverig navorscher in de archieven, inzonderheid in die zijner kerk, te danken, dat wij achter de waarheid zijn gekomen. De geleerde pater was dan ook, zooal niet de enige, dan toch een der weinigen die vooralsnog in staat waren ons in dezen zekerheid te verschaffen; want juist toen mijn mededeeling in druk verscheen, hield hij zich bezig met het voorbereiden der uitgaaf van het geschrift, waaruit die zeker-

heid alleen te putten is. Ik bedoel de »relatio seu descriptio status religionis Catholicae in Hollandia . . . quam Romae . . . exhibuit Alexandro VII et Cardinalibus congregationis de propaganda fide Jacobus de la Torre . . . a^o 1656.” Gij zult U herinneren dat De la Torre sedert 1651, toen Philippus Rovenius overleed, tot op zijn eigen dood in 1661 als Vicaris Apostoliek aan het hoofd stond der Katholieke kerk in Nederland. Tijdens zijn bezoek aan Rome, in 1656, bracht hij aldaar over den toenmaligen toestand zijner diocese een hoogst belangrijk verslag uit, waarvan afschriften in enkele Nederlandsche boekerijen berusten en waarvan enige schrijvers, onder anderen van Heussen in zijn *Batavia Sacra* en Broedersen in zijn *Tractatus Historici*, zich bediend hebben, maar die nu eerst in haar geheel naar het oorspronkelijke handschrift, dat in het Archief der Propaganda berust, door den heer van Lommel wordt uitgegeven, in het »Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom van Utrecht”. Zijn Eerwaarde had de goedheid, zoodra hij mijn mededeeling gelezen had, mij te komen toonen wat de relatie voor nieuws bevatte aangaande de voorgenomen vereering van Baltazar Gerard, waarover gij U herinnert dat de brief van Baronius hoofdzakelijk liep. Ik was terstond overtuigd dat het bericht met voldoende zekerheid den geestelijke aanduidde, aan wien die brief gericht was geworden, en ik zag tevens in dat de hooge rang, dien deze in de Katholieke kerk van Nederland bekleedde, de belangrijkheid van het onderwerp aanmerkelijk verhoogde. Wat de heer van Lommel mij in het bijzonder had meegedeeld, maakte hij vervolgens in het dagblad *De Tijd algemeen bekend*¹⁾; maar het kwam mij toch voor dat niettemin op mij de verplichting bleef rusten om hetgeen ik vernomen had bepaaldelijk ter Uwer kennis te brengen, en dat te meer omdat ik er aanleiding in vond tot het maken van enkele opmerkingen.

¹⁾ *De Tijd* van Donderdag 23 Maart. Met eenige wijzigingen overgedrukt in het *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage* van 25 Maart,

Bij het beschrijven van den toestand der Katholieke gemeente van Delft en van haar lotgevallen gedurende de troebelen, verzuimt De la Torre niet gewag te maken, eerst van het lijden en sterven van pater Musius, en vervolgens van den marteldood, waarmee Baltazar Gerard het ombrengen van den Prins van Oranje had moeten boeten. Over den heldenmoed van den laatste weidt hij breed uit, hij beschrijft de gruwelijke terechtstelling en hoe eindelijk aan de poorten der stad het gevierendeelde lichaam en het afgehouwen hoofd ten toon werden gesteld;

quod caput (zoo vervolgt hij dan) ego servari scivi a nostro Sasboldo Vosmero, Vicario Apostolico, Coloniae Agrippinae, et ibidem postea simul vidi officium, in laudem huius constantis athletae ab eodem Sasboldo compositum, sed utrumque a politico aliquo respui et caput nescio quo contemptim detrudi atque officium comburi, non iuvante mea protestatione, quam interponebam, consulendi ac audiendi desuper Sanctitatem Vestram, quae eadem tunc in civitate aderat Nuncius Apostolicus.

Meer behoeven wij wel niet te vernemen om den correspondent van Baronius in Sasbout Vosmeer, het toenmalige hoofd der Katholieke kerk van Noord-Nederland, te herkennen. Van dezen hooren wij nu getuigen, dat hij een officium Beati Baltazari Gerardi had opgesteld, gelijk er een aan Baronius door zijn ongenoemden correspondent als eigen werk was toegezonden. Dat twee hooggeplaatste Nederlandsche geestelijken, ter zelfder tijd, ter eere van den moordenaar van Prins Willem zulk een stuk zouden hebben opgesteld, is al aanstonds niet waarschijnlijk, en ik zou dan ook aan Cuyckius niet hebben gedacht, indien ik geweten had dat Vosmeer er een had vervaardigd. Beschouwen wij verder, met Vosmeer op het oog, onzen brief, dan vinden

¹⁾ Zie de geheele plaats in de eerlang te verschijnen 2e aflevering van het Xe deel van het Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom van Utrecht, blz. 219.

wij dat al de omstandigheden, die op Cuyckius schenen te wijzen, even goed en zelfs nog beter op Vosmeer toepasselijk zijn. De titel van Reverendissima Dominatio komt den Vicaris Apostoliek, tevens Aartsbisschop van Philippi, in partibus, niet minder toe dan den Bisschop van Roermond, en evenals de laatste was ook de eerste met Kardinaal Baronius bekend en bevriend¹⁾. De aanbeveling eindelijk der behoeftige alumni, waaronder wij leerlingen van Cuyckius aan de Universiteit van Leuven verstanden, krijgt in den mond van Vosmeer een veel betere toepassing op de alumni van het Seminarium te Keulen, dat ten dienste der Noord-Nederlandsche kerk gesticht, werkelijk in armoedigen toestand verkeerde en door den Vicaris Apostoliek bijzonder begunstigd werd: »praecipua totius reparationis spes in illo seminario firmatur," getuigt hij bij zekere gelegenheid²⁾. Ik aarzel dan ook niet op grond van een en ander als zeker aan te nemen, dat de brief van Baronius het antwoord is op een brief van Vosmeer, en dat het officium B. Balt. Gerardi, waarvan in brief en antwoord sprake is, geen ander is dan dat hetwelk De la Torre te Keulen heeft gezien.

Hoe is het mogelijk, moeten wij zelfs ons afvragen, dat wij niet liever aan Vosmeer dan aan Cuyckius hebben gedacht, toen wij naar den vermoedelijk geadresseerden omzagen. Ik heb op die vraag mijn antwoord gereed. Ik hield Vosmeer voor te goed ingelicht en te goed gezind, dan dat hij den moordenaar van den ook jegens zijn Roomsche landgenooten verdraagzamen en liefderijken Oranje, als een geloofsheld en een martelaar voor de goede zaak, de hoogste vereering waardig

¹⁾ Hij schrijft zelf: »Feci mentionem historici compendii a me tentati, quod laudabat (Card. Baronius) et videre optabat". Batavia Sacra, p. 57.

²⁾ Zie Broedersen, Tract. V, p. 122. — Bentivoglio, in zijn Relazione delle Provincie Unite, parte II, cap. 2, van onzen Vicaris Apostoliek sprekende, zegt: »Ma la residenza piu ferma del presente vicario è in Colonia, dove s'è fondato per suo mezzo particolare con molto frutto un seminario d'alunni per la maggior parte Olandesi. Sostentasi questo seminario principalmente con le limosine de' Cattolici d'Olanda et dell' altre Provincie Unite" etc.

had kunnen keuren. Van iemand als Cuyckius, die gedurende de troebelen steeds te Leuven aan de Universiteit heeft geleefd, totdat hij den bisschoppelijken zetel te Roermond ging bezetten, zou het niet te verwonderen zijn als hij zich met de gebeurtenissen en personen van Noord-Nederland gebrek-kig bekend toonde en ze verkeerd beoordeelde. Maar die reden van verontschuldiging, die wij voor hem, en in nog hogere mate voor Baronius lieten gelden, bestaat niet of nauwelijks voor een man als Sasbont Vosmeer, een Delvenaar van geboorte en van familie, die zijn jeugd wel aan de Universiteit van Leuven had doorgebracht, maar reeds in 1583 als Vicaris Generaal van het vacante Aartsbisdom van Utrecht herwaarts wederkeerde en zich doorgaans in zijn vaderstad ophield, waar hij zich denkelijk ook tijdens den moord van Prins Willem zal bevonden hebben ¹⁾). Tot op zijn tocht naar Rome, waar hij in 1602 de Aartsbisschoppelijke waardigheid verwierf, verkeerde hij gedurig in Noord-Nederland, en, al vestigde hij zich ook daarna te Keulen, ten gevolge van zijn uitbanning uit de Vereenigde Nederlanden, hij bleef toch, in onafgebroken verstandhouding met zijn landgenooten, een oplettend getuige van hetgeen hier gebeurde, en verheugde zich in de herleving van het Katholicisme onder de gema-tigde en betrekkelijk verdraagzame regeering der Staten. Dat zoo iemand, die bovendien als vroom en goed wordt geprezen, voor de kerkelijke vereering van den moordenaar van den Prins zou hebben geijverd, schijnt ongelooflijk. Te meer omdat hij overigens volstrekt geen ijveraar was en wel inzag dat de Katholieke geestelijkheid zich onthouden moest van al wat de tegenpartij noodeloos aanstoot geven en tot zwaarder onderdrukking tergen kon. Met de ordenpriesters en vooral met de Jesuiten, die sedert 1592 in Holland op de hun eigene wijze aan het werk togen, voerde hij een onafgebroken strijd; hij klaagt in zijn brieven, waarvan ons breede uittreksels ten dienste staan, dat hij van hen nog

¹⁾ Hij verhaalt zelf: "se ex Urbe venisse Coloniam a° 1583 sub festum purificationis Beatae Mariae Virginis, et Colonia Delphos Octavis Passchae" Broedersen, V. p. 59.

meer dan van de vijanden der kerk te lijden heeft, en meent dat, zoo zij zich bescheidener en meer overeenkomstig den volksaard gedragen wilden, de vervolging der Roomschen hier te lande ook minder streng wezen zou¹⁾. En met dat al zien wij hem ijveren om Baltazar Gerard openlijk als een gezaligde, zoo al niet als een heilige, door de Katholieken van Nederland te laten dienen. Hij kon toch voorzien wat hiervan het onvermijdelijk gevolg moest wezen. Geen wonder voorwaar, dat hij de verantwoording van een zoo stout bestaan niet op zich durfde nemen en vooraf door tusschenkomst van Baronius het welbehagen van den Paus zocht te vernemen. Anders, als hij had durven doortasten, stond het hem naar de toenmalige gebruiken vrij zulk een eerdienst op eigen gezag te verordenen²⁾.

Er bestaan voorbeelden genoeg van dergelijke plaatselijke vereering van in zekere streken hoog aangeschreven geloofsgetuigen. Eerst in 1625 heeft Paus Urbanus VIII, bij zijn decreet van 13 Maart, verboden — ik wil de eigen woorden aanhalen — »abusus, qui irrepserunt et quotidie irrepere non cessant, in colendis quibusdam cum Sanctitatis aut Martyrii fama vel opinione defunctis, qui neque Canonisationis neque Beatificationis honore ab Apostolica Sede insigniti sunt»³⁾. Wat van toen af en inzonderheid sedert 's Pausen constitutie »Coelestis Hierusalem» van 5 Juli 1634, die dit decreet bevestigde en nader verklaarde⁴⁾, niet langer geoorloofd was, werd voorheen, zij het ook als een misbruik, gedoogd; en het voorbeeld, door zoo velen gegeven, had Vosmeer kunnen volgen, indien hij den moed had gehad om ter liefde van zijn held den toorn der Staten Generaal

¹⁾ „Hujusmodi fuerunt initia Religiosorum, qui si modestius et moribus assuetis Patriae agere voluissent, declinassemus multas persecutiones et plurimum cum bonorum pace profecissemus.” Broedersen, V. p. 25.

²⁾ Ik dank deze opmerking aan Prof. J. W. L. Smit te Warmond, die mij ook omtrent andere kerkelijke zaken met de meeste hulpvaardigheid heeft ingelicht.

³⁾ Magnum Bullarium, edit. Luxemb. 1727, t. V. p. 85.

⁴⁾ Ibid. V. p. 260.

te trotseeren. Dat hij zich bewust was daartoe de noodige bevoegdheid te bezitten, blijkt, zoo ik mij niet bedrieg, uit een zijner brieven aan zijn broeder, van vroegere dagtekening, van 5 Mei 1588, toen nog niet hij zelf maar Johannes Bruhesius aan het hoofd der Nederlandsche kerk stond. Aan dezen laat hij door zijn broeder Tilmannus verschillende aangelegenheden voordragen. »Offeres illi (zoo schrijft hij) additiones ad martyrologium, et, si ei placet, junctis quibusdam officiis, ipsius nomine promulgabo”¹⁾. Zoo dus Bruhesius er in toestemt, verklaart hij zich bereid om (let wel) op diens naam, enige toevoegsels van het martyrologium benevens zekere officia af te kondigen. Dat onder die officia ook het officium Balt. Gerardi, dat hij zestien jaren later aan Baronius ter goedkeuring toezond, begrepen zal geweest zijn, komt mij althans waarschijnlijk voor. In 1588 vraagt hij dan om het in te voeren de machtiging van het hoofd der Nederlandsche kerk, en in 1604, zelf hoofd dier kerk geworden, waagt hij het toch niet eigenmachtig in dezen te handelen, maar wendt hij zich vooraf om goedkeuring tot den Heiligen Stoel.

Te Rome, wij weten het reeds, vond zijn voorstel geen ingang. Men kende daar te goed den geest der eeuw en hield er rekening mede. Het antwoord dat Baronius, met of zonder medeweten van den Paus, hem gaf, was in de ontwijkende bewoordingen der Roomsche hoffelijkheid gekleed, maar wezenlijk toch een weigering. Later zou aan het verlangen van den Nederlandschen Kerkvoogd in dezen of genen vorm worden voldaan; zijn ontwerp zou dan misschien kunnen dienen; vooralsnog moest het zorgvuldig bewaard blijven. Zoo werd de zaak op de lange baan geschoven.

Het officium werd te Keulen, waar zich Vosmeer gevestigd had, nog jaren na zijn dood, benevens het hoofd van den martelaar, dat door een vriendenhand van den schandpaal te Delft geroofd was (een kostbare reliquie bij tijd en wijlen) bewaard. Het is zijn tweede opvolger in het Apostolisch Vicariaat, Jacobus De la Torre, die het ons bericht,

¹⁾) Broedersen, Tract. I. p. 4.

Dezelfde meldt ons tevens wat er tusschen 1640 en '50 ¹⁾ van een en ander geworden is. Het hoofd werd smadelijk weggeborgen en het officium verbrand, niettegenstaande De la Torre, toen nog Coadjutor van den Vicaris Apostoliek, dien hij weldra zou opvolgen, er zich tegen verzette en te vergeefs voorstelde althans het gevoelen van den Nuncio, Mgr. Fabio Chigi, den lateren Paus Alexander VII, die zich te Keulen bevond, vooraf in te winnen. Wie mag het geweest zijn die zich vermat zoo eigendunkelijk te handelen? »*Politicus aliquis*», zegt De la Torre: iemand die meer met berekeningen van wereldsch belang dan met het heil der Christenen te rade ging. Geen bepaalde aanwijzing voorwaar! Maar wijst de aard der zaak zelf niet uit, wien De la Torre blijkbaar niet heeft willen noemen. Wie was bevoegd niettegenstaande het protest van den Coadjutor het opzet door te drijven, behalve de Vicaris zelf? Hoe zou zich ook de Coadjutor op den Nuncio eer dan op den Vicaris hebben kunnen beroepen, ware deze niet reeds als een der partijen in het geschil betrokken geweest? Philippus Rovenius, die op dit tijdstip Vicaris was, had in 1640, om minder ergerlijk vergrijp, het ongenoegen der wereldlijke overheid ondervonden en was door het gerecht van Utrecht bij verstek gebannen uit de Vereenigde Nederlanden. Licht mogelijk dat hij onder den indruk dezer rechtsvervolging al wat naar verheerlijking zweemde van den moordenaar, die door het protestantsche Nederland verafschuwd werd, eens voor goed heeft willen opruimen. Is dit zoo, dan heeft hij zeker aan zijn geloofsgenooten geen ondienst gedaan en verdient hij in den goeden zin van het woord een *politicus* te heeten.

Want niets ter wereld had het Nederlandsche volk in het midden der XVIIe eeuw meer kunnen verbitteren en tegen de Roomsche gezinden, die men allengs gemakkelijker begon te verdragen, in het harnas kunnen drijven dan een heilig-

¹⁾ Deze tijdsbepaling is hieruit af te leiden, dat de latere Paus Alexander VII van 1639 tot 1651 te Keulen als Nuncio Apostolicus gescreed heeft.

verklaring of openlijke eerdienst van den snoodaard, die den Vader des Vaderlands verraderlijk had vermoord. Niets wat de tegenstrijdigheid van inzicht en bedoeling tusschen Roomsch en Onroomsch zoo treffend deed uitkomen als de beoordeeling juist van dien moord.

Uit dien hoofde vooral komt de brief van Baronius of, beter gezegd, de brief van Vosmeer, waarop die van den Kardinaal het antwoord is, mij voor merkwaardig en belangrijk te zijn. Hij teekent ons den onverzoenlijken strijd der staatspartijen met één trek. Door zoo te schrijven als hij doet verklaart de Vicaris Apostoliek, de wettige vertegenwoordiger van het Roomsch gebleven deel der Natie, den oorlog aan den nieuwe staat, die als in het bloed van den vermoorden Prins gegrondvest stond. Door zich den moordenaar aan te trekken neemt hij tevens de verdediging op zich van de barbaarsche wijs, waarop de vijand den krijg tegen ons voerde. Op al de gruwelen, door den Spaanschen Koning en zijn trawanten tegen het Nederlandsche volk bedreven, zette de Vorstenmoord, waartoe hij door het uitloven van vergiffenis voor alle gepleegde misdaden en van verheffing in den adelstand het schuim der maatschappij had opgeroepen, de afzichtelijke kroon. De Kerkvoogd, die deze daad durfde prijzen als Gode welgevallig en de hoogste eer der kerk waardig, deed zoodoende zich zelf en zijn volgelingen in den ban. Wij blijven het betreuren dat de Staten des lands dat bannonis hebben uitgesproken en, zij het dan ook met velerlei verzachting, ten uitvoer gelegd. Maar de gezindheid van hun tegenpartij, zooals die door den Vicaris Apostoliek wordt beleeden, perst ons op nieuw de bekentenis af, dat zij niet anders konden. Voor de dragers van zoo strijdige inzichten en bedoelingen was geen gelijkheid van rechten mogelijk. De eene partij moest wel heerschen over de andere. Aan de gelijkstelling van beide in den staat moest noodzakelijk een toenadering in begrippen, een overeenstemming in bedoelingen voorafgaan. Alleen de tijd zou die teweeg brengen. Gelukkig wij, die beleven mogen dat hij die ook eindelijk heeft voortgebracht.

OVER DE OORSPRONKELIJKE SAMENSTELLING EN VROEGSTE ONTWIKKELING DER COMITIA CENTURIATA.

DOOR

C. M. FRANCKEN.

In de Romeinsche oudheidkunde zijn er onderwerpen, die zoo dikwijls en met zooveel geleerdheid zijn behandeld, dat het onmogelijk schijnt er iets nieuws over te zeggen, dat waar, of iets waars, dat nieuw is, en de beoefenaar van die wetenschap geen onverdeeld genot smaakt, als hij nieuwe, zeer geleerde en zeer uitgebreide betogen ziet opdagen, om aan te vullen wat verloren, te verklaren wat soms onverklaarbaar is. Des te verblijdender is het, als door eene eenvoudige opmerking een nieuw licht wordt ontstoken, waar men dat het allerminst verwachtte. Van dien aard is de wens, dien wij in het onlangs verschenen werk van Madvig, die *Verfassung und Verwaltung des Römischen Staates* (I. p. 114), over de *comitia centuriata* ontvangen.

Wat wij over die gewichtigste volksvergadering in den Romeinschen staat weten steunt, zooals bekend is, hoofdzakelijk op drie plaatsen, namelijk Livius I. 43. Dionysius IV. 16—21 (vgl. VII. 59) en Cicero de Rep. II. 22. Na langdurige onderzoeken, waarbij men hetgeen voor de voeten lag, heeft ter zijde gelaten, omdat het al te eenvoudig scheen, is de twijfel over het getal der *centuriae* en de regeling van koning Tullius, die uit de gebrekkige overlevering van Cicero's tekst voortvloeide, nu tot eene bevredigende oplossing gekomen. Het behoort niet meer betwijfeld te wor-

den sinds Mommsen Röm. Forschungen I. 135 en Becker Handbuch II. I. 207 schoorvoetend, Madvig zeer bepaald er op hebben gewezen, of Cicero heeft zich in zijne berekening vergist, en de tweede hand van den palimpsest bevat de ware lezing · nunc rationem videtis esse talem, ut equitum centuriae ¹⁾ cum sex ²⁾ suffragiis et prima classis addita centuria, quae ad summum usum urbis fabris tignariis est data, octoginta novem ³⁾ centurias habeant (quibus ex centum quatuor centuriis ⁴⁾, tot enim reliquae sunt, octo solae si accesserunt, confecta est vis populi ⁵⁾ universa), reliquaque multo maior multitudo sex et nonaginta centuriarum neque excluderetur suffragiis, ne superbum esset, nec valeret nimis, ne esset periculosum ⁶⁾. Door een fout, die honderdmaal voorkomt, zijn door de eerste hand, terwijl het oog van den afschrijver van *centurias* tot *centuriis* afdwaalde, dit laatste woord benevens de onmiddellijk voorafgaande *habeant*-*quatuor* weggelaten. Door het aannemen van eene alleszins verklaar- en verschijnbare rekenfout, daarin bestaande, dat Cicero in zijne optelling van 80 centuriae primae classis, 18 centuriae equitum en 1 centuria fabrorum zich vergiste, en als som 89 in plaats van 99 opgaf, verdwijnen alle moeilijkheden met een tooverslag. Wanneer bij de genoemde 89 centuriae, zoo bedoelt de auteur, van de overige zich slechts 8 voegen, gezamenlijk tot een bedrag van 97, dan hebben

¹⁾ 1^e hand: CERTAMINE, de 2^e veranderde K in N en schreef boven de laatste syllaben (na de T) URI . E.

²⁾ 1^e hand: ET.

³⁾ 1^e hand: VIII, 2^e voegt er LXXX bij.

⁴⁾ De woorden *habeant* tot *centuriis* laat de 1^e hand uit. De 2^e geeft de woorden zooals boven behalve *habeant*, waarvoor zij den singularis HABEAT geeft.

⁵⁾ 1^e hand: VISPOLI. Men vergelijke de collatie van du Rieu in de Schedae Vaticanae p. 103.

⁶⁾ De consecutio temporum is niet geheel juist: *videtis* — *ut* — *habeat* — *quibus si accesserunt* *confecta est* — *reliquaque multitudo* — *neque excluderetur* — *nec valeret* nimis. De imperff. *excluderetur*, *valeret* zijn te verklaren door inwerking van de parenthesis. Soortgelijke perioden de Fin. II. 10, 29; 23, 72; 33, 109; III. 3, 11, vooral V. 9, 25.

zij de meerderheid; er blijven namelijk van het geheele getal 193 nog 96 centuriae over. Het getal 96 staat in den tekst boven alle bedenking, omdat het in het vervolg nog tweemaal voorkomt, en daar dit door Cicero als de grootste minderheid wordt vermeld, moet het getal der overige natuurlijk slechts één meer, of 97 zijn; tot die 97 komt men door 70 centuriae primae classis, 18 centuriae equitum, 1 centuria fabrorum met 8 van de overige classes op te tellen. En wederom stent het overeen met het totaal der centuriae, als Cicero zegt, dat er behalve de door hem genoemde 89 nog 104 zijn. Ongetwijfeld zou hij de fout niet hebben begaan van uitdrukkelijk te zeggen, dat de eerste classis 70 centuriae had, maar in den ijver van zijn betoog ontslipt hem deze rekenfout.

Ik acht het na het gezegde onnoodig aan te tonen, dat alle pogingen om de eerste hand te emendeeren van Mommessen¹⁾, Urlichs, Ritschl, Halm en anderen geheel mislukt zijn. De tweede hand kan onmogelijk naar gissing de plaats verbeterd hebben; de corrector heeft een ander handschrift, of, met grotere nauwkeurigheid, hetzelfde gebruikt, dat de afschrijver gecopieerd had; wellicht is zelfs de *prima* en *altera manus* van denzelfden persoon; du Rieu heeft ten minste in het schrift van beide geen doorgaand verschil kunnen vinden (Schedae Vatic. p. 13).

Cicero heeft dus even als Dionysius 193 centuriae aangenomen en het verschil tusschen hem en de beide andere berichtgevers en tusschen dezen onderling betreft slechts punten van ondergeschikt belang²⁾.

Minder duidelijk is het, hoe Cicero de wijsheid der voorvaderen daarin kan verheffen, dat de centuriae van de rijken, hoezeer *zwakker bezet* dan die der onvermogenden, toch overwegenden invloed hadden: illarum autem sex et nonaginta centuriarum in una centuria tum quidem plures censebantur, quam paene in prima classe tota (Cic. l.l. § 40, vgl. Dion.)

Hij vergeet hierbij dat de indeeling naar centuriae eene

¹⁾ Röm. Tribus p. 62, vlgg., Ritschl, Opuscc. III. p. 637. De vroegere literatuur bij Becker, Handbuch, II. 1. p. 203 (1844), Halm op de aangehaalde plaats van Cicero (1861).

²⁾ Zie Bijlage I.

legerorganisatie was: het is niet mogelijk eene krijgsmacht gereeld op te stellen, wanneer de sterkte van de compagniën zoo verschillend is, dat ééne centurie (ééne van de 96 minvermogenden) bijna evenveel manschappen bevat als tachtig andere (de centuriae van de eerste klasse gezamenlijk). Was volgens deze berekening de ééne afdeeling bijna tachtigmaal zoo sterk als de andere, waarom dan beide met den naam centuria benoemd? Is werkelijk het verschil zoo groot, dan is de indeeling voor een militair doel onbruikbaar. Een van beide: óf de inrichting is van haren oorsprong af niets dan eene politieke geweest, óf Cicero verkeert hier in dwaling.

De eerste van deze twee stellingen kan niet ernstig verdedigd worden. De inrichting is blijkbaar militair: het volk naar centuriae heet en heeft altijd geheeten *exercitus*; niet alleen is de naam *centuriae* in het Romeinsche leger voor een vast aantal manschappen steeds in gebruik gebleven, maar ook het woord *clasis*, zooals het in 't oud-latijn luidde, wijst duidelijk op eene oproeping of lichting (vgl. *comitia calata*, *curia calabra*, *kalendae*); trompetters en hoornblazers maken niet in de maatschappij een stand, maar wel in 't leger een afzonderlijken troep uit; dezen lieden in onderscheiding van alle andere bedrijven en ambachten twee afzonderlijke centuriae toe te kennen kan alleen opkomen bij hem, die aan den dienst der muzikanten in het veld en de legerplaats denkt; en evenzoo is het gesteld met de *fabri tignarii* en *aerarii*; de indeeling in *seniores* en *iuniores* past voor een legermacht, die deels uittrekt, deels als bezetting dienst doet, hoegenaamd *niet* voor eene stemvergadering; eindelijk hebben de verschillende afdeelingen eene uitrusting, als een wezenlijk kenmerk der verschillende klassen zorgvuldig door Livius en Dionysius medegedeeld: de eerste is volledig zwaar gewapend, met helm, harnas, scheenplaten en schild, lans en zwaard voorzien, de laatste heeft slechts slinger en steenen; de classes, die daartusschen liggen, zijn naar rangorde meer of minder uitgerust. Hiermede staat ook de gewoonte in verband, die vorderde, dat het volk gewapend opkwam en dat de comitia centuriata, als bestonden zij uit gewapenden, steeds buiten de stad, in den campus Martius werden gehouden.

Het lijdt wel geen twijfel, of de centurie is oorspronkelijk geweest wat de naam zegt: een vendel van honderd man, — altoos behoudens eene reeds door Niebuhr opgemerkte uitzon-zondering, noodzakelijk voortvloeiende uit het verschil van leeftijd tusschen seniores en iuniores. Het getal van de manschappen in eene centuria iuniorum en eene centuria seniorum heet namelijk gelijk; en toch staat het vast, dat het aantal van hen, die 46 jaar en ouder zijn (de seniores) veel geringer is dan van de mannen in de kracht des levens van 17 tot 46 jaar (de iuniores). Hieruit volgt dat de centuriae iuniorum et seniorum in sterkte moesten verschillen ¹). Stel de evenredigheid tusschen beide als 2 : 1 (iets, dat van de waarheid niet al te ver zal af zijn), dan heeft ḥf de centuria iuniorum 100, die der seniores 50 man, ḥf de eerste 200, de laatste 100 (zoo Lange). Daar het scharen van troepen in de phalanx, waartoe de volkomen weerbare man-schap, de iuniores, gebruikt wordt, een vaste sterkte van de centurie vereischt en de velddienst hoofddoel is, moeten wij aannemen dat het woord in zijne strenge beteekenis van de iuniores gebruikt is, namelijk voor eene afdeeling van 100 man; het geheele leger te velde bevat dan 85 centuriae iuniorum of 8500 man, ten naaste bij de normale sterkte van twee legioenen benevens de treinsoldaten (cornicines en tibicines, fabri en accensi). Dat de afdeelingen van de seniores, ofschoon slechts van

¹⁾ Voor den aanvang van de aetas militaris vgl. Liv. XXII. 57.9: minores ab annis septemdecim van het intreden in het 18e af, XXVII. 11.15: septemdecim annos nati; na intrede van het 18e begint de aetas militaris. Tubero bij Gellius X. 28: Servium — pueros esse existimasse, qui minores essent annis septemdecim (die minder dan 17 jaar oud waren, dus die hun 18e jaar nog niet waren ingetreden), atque inde ab anno septimo decimo (nadat ze zeventien jaar geworden waren, gelijkstaande met ab annis septemdecim bij Livius) — milites scripsisse. Met het einde van het 46e jaar houdt de krijgsdienst op volgens Polyb. VI 19.2, Cic. de Sen. 17,60 en Tubero, l. l. De Romein is dus dienstplichtig als hij 17 jaar geworden is; als hij 46 jaar is, wordt hij van den werkelijken dienst ontslagen. Anderen rekenen tot het einde van 't 45e jaar, zie Marquardt, Staatsverw. p. 314. Den aanvang van de aetas militaris met Becker III. 2. 240 te stellen het begin van het 17 jaar schijnt met de boven aangehaalde plaatsen, vooral met Liv. XXVII. 11, niet te strooken,

ongeveer 50 man¹⁾ toch *centuriae* genoemd zijn, laat zich verklaren. Men stelle zich de zaak dus voor, dat elke centuria iuniorum met eene centuria seniorum in dier voege vereenigd geweest is, dat elk man van de iuniores, 46 jaar oud geworden, tot de seniores overging, en het vendel seniores, aldus achtereenvolgens opnemende de honderd manschappen van de centurie der jongeren, daarmede in naam werd gelijk gesteld. Verschil van meening is hier natuurlijk nog mogelijk, al houdt men deze verhouding op het oog; maar aan te nemen, dat noch van de seniores, noch van de iuniores het woord centuria in eigenlijken zin moet worden opgevat, dat bijv. in de eene 120, in de andere 60 man waren, is in strijd met de oudheid der instelling.

Zóózeer is de militaire stempel op de Serviaansche instelling ingeprent, dat het moeilijk is te begrijpen, hoe die indeeling tot volvoering van een werk des vredes heeft kunnen dienen. De algemeene voorstelling is, dat Servius *comitia centuriata* heeft ingevoerd, d. i. *stemvergaderingen* van het Romeinsche volk, naar centuriën geordend. Hij wilde der burgerij de beslissing over staatszaken geven, en den invloed van elk burger afhankelijk maken van zijn vermogen, en daarnaar tevens hem zijn plaats in het leger aanwijzen. Het springt echter in 't oog dat de eischen eener legerindeeling en eener stemvergadering zeer uiteenlopen. Voor de laatste zal men kunnen bepalen, dat burgers van zeker vermogen eenig voorrecht zullen genieten, dat de stand der rijken een zeker aantal stemmen zal uitbrengen buiten verhouding tot hun aantal, men zal een census invoeren en verschillende klassen maken kunnen. Maar de classes in te delen in vendels van honderd man en bij honderdtallen te doen stemmen heeft geen zin. Die verdeeling van stembevoegden zou alleen reden van bestaan hebben, als elk honderdtal eene

¹⁾ Namelijk wanneer men allen boven de 46 jaar rekent, ook de sexagenarii. Van 150 mannen boven de 16 jaar hebben naar de statistieke opgaven bij Lange I³ p. 476 100 den leeftijd van 17—45, 30 van 46—60, 20 van 61 en daarboven.

eigene soort van in rechten of stand gelijke burgers bevatte, eene bijna ongerijmde veronderstelling. De splitsing in onderafdeelingen, waarvan elke één stem uitbrengt, leidt tot valsche gevolgtrekkingen. Voor A brengen bijv. 41 van de 80 centuriae elk 51 stemmen uit; hij heet de door de meerderheid gekozen; maar voor B hebben in 39 centuriae elk 100 stemmen zich verklaard; hij is in de minderheid, ofschoon hij eenige honderdtallen stemmen meer heeft gekomen (3900 tegen 2091). Voor het gemak der stemopneming wordt deze splitsing ook niet vereischt. De menigte, in de volksvergadering vereenigd, was toch niet zoo groot, dat zij, als een Xerxes deed (Hrdt. VII, 60), bij de maat moest worden gemeten. Die niet in staat is om zes tot achtduizend man te tellen, zal ook eene zoo ingewikkeld stemming niet uitvinden. Evenmin als Agamemnon het probleem in verlegenheid brengt om de betrekkelijke sterkte van Achaeers en Trojanen te bepalen (Il. II, 123), kon aan de Romeinen het middel ontbreken, om uit te maken, aan welke zijde de meerderheid was, daar zij praktisch genoeg waren om bijv. in den senaat *per discessionem* de niet twijfelachtige zaken spoedig tot eene beslissing te brengen. Of het geval, dat over meer dan twee personen of zaken moest gestemd worden, zich dikwijls heeft voorgedaan, mag voor die oude tijden betwijfeld worden: de voorstellen aan eene volksvergadering zijn gewoonlijk bepaald en kort, slechts ter goed- of afkeuring gesteld, zooals bijv. in de staatsregeling van Lycurgus en in den heldentijd van Griekenland; maar indien drie of meer punten in stemming komen, drie of meer personen aanbevolen worden, dan strekt eene indeeling in kavelingen, waarvan elke eene stem uitbrengt, insgelijks tot onrechtmatische achteruitzetting van een aantal individuen. Stel, dat in de eerste centurie een kandidaat A, in de tweede een andere C de meerderheid heeft, dan kan het geval zich voordoen, dat B, die in elke der beide centuriën de minderheid heeft, het grootste getal stemmen op zich heeft vereenigd en toch niet wordt gekozen. Ik denk, dat de goede Koning Servius niet zoover heeft gedacht, maar de gemaakte opmerking is toch niet overtollig voor hen, die in zijne instelling een

toonbeeld van staatsmanswijsheid zien. De centuriata zijn een onhebbelijk stemwerktuig; de centuriae zouden nooit tot stemming zijn gebruikt, indien zij niet met een ander doel, tot legerorganisatie, reeds waren ingevoerd.

De omstandigheid dat de senior, omdat hij in eene kleinere centurie stemt, meer invloed heeft dan de iunior, kan niet als een fout aangemerkt worden. Maar het blijkt niet, dat dit door Servius voorzien en bedoeld is; althans geen der oude schrijvers heeft daarop gelet.

Wanneer Cicero verzekert, dat in ééne centurie der lagere classes zooveel burgers waren als in de geheele eerste klasse, en daarin eene bijzondere slimheid van Servius ziet, die aldus den minvermogenden slechts in schijn invloed op de staatszaken zou hebben verleend, dan is die handelwijze noch eerlijk noch verstandig. Maar de lof is zonder grond. De toestand, waarop Cicero het oog heeft, bestond, naar ik meen, niet bij de invoering van classes en centuriae. Toch bevat zijn opmerking, de overdrijving daargelaten, waarmede van een groot aantal centuriae wordt gezegd wat eigenlijk alleen die der proletarii gold, een grond van waarheid: immers moest de wanverhouding, waarvan hij spreekt, vroeg of laat geboren worden. Daarop doelt ook Dionysius IV. 19, als hij zegt: »het gebeurde nu, dat zij, die de grootste bezittingen hadden, minder in getal, maar in meer centuriae verdeeld, meer veldtochten maakten, zonder ooit te rusten, — dat zij daarentegen, die een middelmatig of gering vermogen hadden, terwijl er meer waren, maar in minder centuriae ingedeeld, zelden en bij afwisseling dienden". Als blijvende legerorganisatie is de inrichting van Servius door deze opmerking veroordeeld. Geen twijfel, of zij sloot zich aanvankelijk aan den feitijken toestand aan; maar spoedig moest deze veranderen. Al is het grondbezit, de voornaamste rijkdom van die dagen, ook nog zoo onveranderlijk geweest, het kon toch niet missen of het getal gezetene burgers was door het uitsterven van geslachten en de verdeeling van goederen aan voortdurende wijziging onderworpen. De vaste goederen kunnen zich met der tijd in de handen van weinigen ophoopen en naar die mate kan het getal grondbezit-

ters verminderen, en ook het omgekeerde kan plaats vinden. Het gaat natuurlijk niet aan, het getal van de welvarende burgers als eene constante grootheid aan te nemen. En nog veel minder de verhouding van rijken tot armen; deze hangt alleen af van de meerdere of mindere bronnen van welvaren en dezen kunnen milder of schraler vloeien. Er moet wel iets hebben plaats gevonden in den trant van het-geen Dionysius op zijn fantaseerende wijze zegt, dat wan-neer een leger moest worden bijeengebracht, er eene lichting plaats vond uit de centuriae. Maar de ongelijkheid der lasten wordt daardoor, bij toeneming van het aantal minver-mogenden, zoo groot, dat die handelwijze wel den grondslag moest leggen tot de ontbinding van de centuriata als leger-organisatie, en veroorzaaken, dat de lichting al ras, zooals later altijd geschiedde, naar tribus plaats vond. De voor-stelling van Dionysius, die blijkbaar aan latere tijden is ontleend, heeft geen gezag, maar zij bewijst, dat hij hier meer heeft doorgedacht, dan men gewoonlijk geneigd is bij hem aau te nemen.

Schwegler is mijns inziens zeer nabij de waarheid geko-men als hij l. 755 zegt: die Verfassung, die uns als Ser-vische überliefert worden ist, existirte anfangs nur als Heeresverfassung; ihr Zweck war ursprünglich einzig der, aus den Alt- und Neubürgern ein Heer zu schaffen; die fünf Classen waren Waffengattungen oder Heeresabtheilun-gen. Erst mit der Zeit erwachte der Gedanke, diese mili-tärische Gliederung zur Grundlage der politischen Gliede-rung und Eintheilung des Römischen Volks zu machen." Wanneer hij echter daarbij voegt: vielleicht ist eben nur diess die That jenes Gesetzgebers, den die Sage Servius Tullius nennt, dass er jene Combination vollzogen, und das vorgefundene Kriegsheer zugleich als *Stimmheer* organisirt hat," dan is daardoor eene hypothese uitgesproken, die voor den naam van Servius bedenkelijk is; want dergelijke com-binatie bewijst geen ordenenden geest; en ontneemt hem de eigenaardige verdienste van den plicht tot landsverdediging afhankelijk te hebben gemaakt van landbezit.

De vijf klassen zijn oorspronkelijk verschillende wapenin-

gen: de eerste tot en met de derde klassen behooren tot de phalanx, hare uitrusting, hoezeer onderling verschillend, stelt alle daartoe behoorenden in staat om als zwaargewapenden dienst te doen; de vierde en vijfde klassen zijn lichtgewapend (Mommsen, *Tribus* p. 140). Het is bekend, hoeveel nadruk Livius en Dionysius beiden op dat verschil in wapening leggen. Trouwens elk soldaat bekostigde zijne uitrusting, en deze was dus het teeken van meer of minder welvaren. Het is deze trek, dien wij in de zooeven aangehaalde woorden van S. niet terugvinden, die intusschen onmisbaar is, als de berichten omtrent den census althans een grond van waarheid bevatten zullen.

Het ongerijmde van de overgeleverde censuscijfers voor een zoo ouden tijd is reeds door Boeckh ingezien. Toen de oudste annalisten de geschiedenis van de stad te boek stelden, was de as reeds zeer in waarde gedaald en minder dan een zesde van het oorspronkelijke gewicht, het aes grave. Nu zijn de censussommen 100000, 75000, 50000, 25000, 12500 of 11000 asses voor den koningstijd te hoog: honderd jaar na de verdrijving der koningen gold iemand, die 10000 asses aeris gravis had, voor een rijk man (*Liv. IV. 45*: *dena milia gravis aeris, quae tum divitiae habebantur*, *419 v. C.*), terwijl, in strijd met de gewone waardevermindering van het geld, een burger van de vijfde Serviaansche klasse, die tot de onvermogenden moet behooren, een paar duizend as meer zou hebben bezeten (11 of 12,5 mille). Dionysius (*IV. 16*) stelt de censussommen met het Grieksche geld in de gewone verhouding van één mina gelijk duizend asses, die op het aes grave niet past. Van meer gewicht nog is de vergelijking van de waarde van het vee in *430 v. C.*; de *lex Iulia Papiria* stelde de waarde van een rund op 100 as, en naar dien maatstaf zou iemand van de laagste klasse een vermogen hebben gehad van 110 à 125 runderen, dat ongetwijfeld te hoog is. Op deze gronden neemt men dan ook thans op het voetspoor van Boeckh vrij algemeen aan, dat de Serviaansche cijfers, zooals zij ons zijn overgeleverd, sextantare assen aanduiden en bij de invoering van den sextantaren as door vermenigvuldiging van het getal

librale asses met vijf zijn ontstaan; zoodat de bedoelde sommen, weder herleid tot de oude librale asses, 20000, 15000, 10000, 5000, 2500 of 2200 moeten luiden. Naar mijne meening, die ik later zal toelichten ¹⁾, doet men beter met aan trientale asses te denken, die tot de librale staan als $2\frac{1}{2}$: 1, zoodat de oorspronkelijke sommen in aes grave zijn geweest 40, 30, 20, 10, 5 of 4,4 mille. Zelfs na die reductie zijn de cijfers voor dien ouden tijd nog opmerkelijk hoog. Kinderen en onbeschaafden komen met moeite tot de voorstelling van groote sommen; voor een wilde is het denkbeeld van een duizendtal waarlijk verbijsterend en iemand, die in aartsvaderlijken eenvoud is opgevoed, zal eer begrijpen, dat een voorwerp voor een groot aantal kameelen wordt ingeruild, en de krijgsman in het heldentijdvak zich eer denken kunnen, dat Glaucus ἐκατόμβοι' ἐννεαβοῖων gaf, of dat Agamemnon als bruidschat bij vele andere zaken ook nog als toegift ἐπτάχρυσοῖο τάλαντα beloofde, dan zich een voorstelling kunnen maken van den berg metaal, dien 20000, zegge twintig duizend pond koper opeengestapeld uitmaken. De oeconomische toestand van het Rome van de vierde eeuw der stad (335), die uit de boven aangevoerde woorden van Livius blijkt, vergunt niet ons een groot denkbeeld te maken van Rome onder de koningen. Het staat ook vast, dat gemunt kopergeld niet voor de lex XII tab. is in gebruik geweest. Boeten worden eerst na dien tijd bij de lex Iulia Papiria (430) in geld uitgedrukt, terwijl zij vroeger blykeus de Aternia Tarpeia van 454 in runderen en schapen bestonden (Hultsch Metrol. p. 188 vlgg. Lange Alt. I³ p. 488, Mommsen, Gesch. des Röm. Münzwezens p. 169). Maatstaf voor waarden was onder de koningen het koper, dat bij gewicht voor ruilmiddel dient. Eerst in den tijd van de tienmannen ²⁾, wellicht door hen, is

¹⁾ Zie de 2e bijlage aan het slot.

²⁾ Zoo is het gewone gevoelen. Mijn geachte vriend Six heeft in de vergadering daaraan twijfel geopenbaard en later de goedheid gehad mij zijne meening nader toe te lichten. De stijl van de oudste gemunte asses is van dien aard, dat zij niet hooger opklommen kunnen dan onge-

geld gemunt, dat wil zeggen: er zijn toen stukken koper ter zwaarte van een pond vervaardigd en tot waarmerking van gewicht en gehalte van een teeken voorzien, waardoor het afwegen onnoodig werd. Voor dien tijd was men genoodzaakt elkaar het geld toe te wegen (*pendere*). In dien staat van zaken was een stuk land van bepaalde grootte of een zeker getal runderen beter middel om een groote waarde uit te drukken dan het gewone betaalmiddel.

De invoering van den sextantaren as had plaats in den eersten Punischen oorlog. Plin. XXXIII, 34, vgl. Festus, epit. p. 98, en 347^a. Vijf jaar voor het begin van dien oorlog was het eerste zilvergeld geslagen en daarom was het van minder belang of het koper op het normale gewicht bleef. In dat jaar ¹⁾ moeten de librale asses van den census tot triëntale herleid, de cijfers 100000, enz. ontstaan zijn. Deze sommen heeft Fabius Pictor ²⁾, die tijdens of kort na den tweeden Punischen oorlog schreef, opgegeven. In zijn tijd was de as zoozeer gedeprecieerd, dat hij (sinds 217) niet meer dan een uncia woog. Fabius volgde dus de officiële cijfers van vroeger tijd, naar ik meen, in trientale assen uitgedrukt.

De theorie, die in de censussommen schatting van grondbezit zoekt, is uitgegaan van Mommsen Tribus, p. 111, R.G. I⁶, p. 90 en o. a. door Lange I³, 492 aangenomen. Toch stuit zij, naar de wijze van Mommsen zelven opgevat, op een gewichtig bezwaar. Zij veronderstelt, dat naar de

veer 300 v. C. Onder de asses van de 12 tafels heeft men te denken aan afgewogen stukken koper, die men in vertrouwen aannam of desoods woog.

¹⁾ De asses van eene halve libra, waarvan er naar de mededeeling van den Heer Six meer bestaan dan gewoonlijk wordt aangenomen, moeten volgens hem tusschen de eerste zilvermunt en de trientale asses intussen liggen.

²⁾ Of een ander annalist, die voor de latere geschiedschrijvers bron was. Het is waarschijnlijk dat allen één zegsmannen gevolgd zijn om de grote overeenstemming, ook in bijzaken, in een onderwerp, dat tot de oudste geschiedenis van Rome behoort. Over de reductie van 217 v. C. vgl. o. a. Lange I³ 496.

verdeeling van het grondbezit ten tijde van de invoering van den census de helft van de landhoeven waren »Vollhufen». De helft der centuriae bestond dan uit de groote landbezitters, die elk (volgens Mommsen en Lange) 20 iugera bezaten, terwijl het getal der kleine grondbezitters, die niet veel meer dan een heredium van twee morgen hadden, en tot de 5de klasse behoorden, nog geen zesde deel van al de grondbezitters uitmaakte (30 van de 170 centuriae). Nu is de sterkte van zekere klasse in de maatschappij in omgekeerde verhouding tot den rijkdom; naarmate het vermogen grooter is, is het aantal van de bezitters geringer. Hier zouden wij juist het tegendeel aantreffen. Dergelijke toestand zoude verklaarhaaer zijn, als men denken konde aan eene reeds eenigszins verstoorde gelijke verdeeling van het akkerland, zooals eenmaal in Lacedaemon plaats vond, in dier voege dat slechts betrekkelijk weinige geslachten hun oorspronkelijken *κλῆρος* van 20 iugera hadden verloren; maar daarvoor ontbreekt alle grond bij een volk, dat niet een vijandelijk land had veroverd en verdeeld, maar allengs door vereeniging van stammen en toevloed van vreemde bestanddeelen was ontstaan. De genoemde zwartigheid lost zich echter geheel en al op, als men in aamering neemt, dat het opgegevene grondbezit der eerste klasse een minimum is, dat zeer laag gesteld en door velen overschreden werd. De redeneering, die Mommsen gebruikt om aan te tonen, welken omvang de ager Romanus had, uit het getal van classici en burgers infra classem moet geheel vervallen. Omgekeerd zou ik uit den vrij voldoend bekenden omvang van den ager Romanus bij de verdrijving der Koningen willen opmaken, of er veel groote grondbezitters waren. Wij hebben hier te doen met ten deele zeker bekende grootheden; het iugerum is nauwkeurig bekend, insgelijks de uitgebreidheid van den door de schrijvers opgegeven ager Romanus. Volgens de berekening van Béloch (der Italische Bund unter Roms Hegemonie, Leipz. 1880, p. 69), steunende op de kaart van den generalen staf van bet Koninkrijk Italië, bevatte hij weinig minder dan 100000 hectaren, of 18 vierkante Geogr. mijlen, gelijk staande

met 400000 iugera. Nu blijkt het als men in aanmerking neemt dat de filii familias, die niets bezitten, in de classis van hun vader dienst doen (iets wat Mommsen heeft verwaarloosd ¹)), dat slechts een vierde gedeelte van die maat noodig is voor den minimum-census der Serviaansche burgerij, zoodat, ook als men een ruime maat voor woeste gronden en voor de bezittingen der equites aanneemt, een groot aantal classici meer dan het minimum iugera moet hebben bezeten en er voor een zeer groot verschil van vaste goederen plaats blijft.

Behoudens deze noodzakelijke correctie is het duidelijk dat het denkbeeld van Mommsen om het grondbezit als maat van den rijkdom en dienstplicht te houden aannemelijk is ²). Op een of andere wijze moest bepaald worden wie de zwaarste lasten in den oorlog dragen, als zwaar gewapende dienen zoude. Het bezit van vee was als algemeene maatstaf niet voldoende, omdat veeteelt in Latium niet het enige middel van bestaan was. Van den anderen kant was de opbrengst van den grond, in maten graan uitgedrukt, niet geschikt voor eene bepaling van het kapitaal, wél voor een begroting van het inkomen, maar dat bedoelde de geheele Serviaansche regeling niet. Het is overigens niet vreemd, dat de poging om het equivalent van het land in geld vast te stellen thans niet meer dan waarschijnlijkheid kan bereiken; want over den prijs van het land ontbreekt elke aanwijzing in de bronnen. Natuurlijk wisselt hij af met de grotere of geringere welvaart. Aan gegevens, die enige conclusie vergunnen, ontbreekt het echter niet. Als minimum van grondbezit voor een gezin is bij aanleg van koloniën in de eerste eeuwen van de republiek twee iugera beschouwd (Marquardt Staatsverw. I², p. 98). Dat zoude ook de maat geweest zijn, die Romulus

¹) Zooals hij ook geheel het verschil tusschen de sterkte van de centuriae iuniorum en seniorum heeft over 't hoofd gezien, zie bijv. Röm. Tribus, p. 135: "die ebenso starke Reserve der seniores".

²) Te meer omdat hetzelfde bij enkele oude Duitsche en Scandinavische stammen volgens Waitz, Deutsche Verfassungsgeschichte I³ 403 ook voorkomt.

aan elk zijner burgers toekende, het *heredium* volgens Varro (R. R. I. 10). Men moet aannemen, dat dit in den census van Servius de uiterste grens is geweest en dat mitsdien de 5000 librale asses van de 5de klasse daarmede gelijk staan; het ingerum zoude derhalve bij benadering op twee duizend vijfhonderd librale asses kunnen gesteld worden, en het grondbezit van de verschillende klassen 16, 12, 8, 4, 2 bunders zijn. Bij gebrek aan beter moet deze kans van de waarheid te treffen hier dienst doen, te eer omdat de prijzen van het vee, zooals die officieel een halve eeuw later werden vastgesteld, met deze veronderstelling bestaanbaar zijn (vgl. ook Mommsen *Tribus*, p. 111). In denzelfden tijd, waarin de boeten in klinkende munt voor veeboeten werden in plaats gesteld, mag men ook de omzetting van grondbezit in zware asses stellen, namelijk in de tweede helft van de vijfde eeuw v. C. De toen eerst ingestelde censoren, die vallen in den tijd, dat het koper blijkens de reductie der boeten meer gangbaar werd, zijn waarschijnlijk de personen, die in hun edict deze herleiding hebben tot stand gebracht.

In het bedoelde tijdvak was de geheele organisatie van Servius in aard veranderd. Oorspronkelijk militair was zij langzamerhand burgerlijk geworden. Dit is niet eensklaps, maar langzamerhand geschied; en de grond dezer verandering ligt reeds in de oorspronkelijke inrichting. Soltau heeft te recht en met meer volledigheid dan zijne voorgangers (Mommsen *Gesch.* I⁶, p. 93, Schwegler l.l.) aangetoond, dat de bedoeling van Servius niet was om comitia centuriata, d. i. eene stemvergadering voor het Romeinsche volk in te stellen. Het is echter eene andere vraag of hij niet in enkele gevallen de goedkeuring der weerbare manschap, de keur der burgerij, heeft willen inwinnen door een of ander voorstel aan de stemming van den exercitus centuriatus te onderwerpen. Ik meen deze vraag bevestigend te moeten beantwoorden, ook uit analogie met andere volken, en beroep mij daartoe verder op de bekende plaats van Livius I. 60, volgens welke de eerste consuls gekozen zijn *ex commentariis Servi Tulli*. Dit kan kwalijk beteekenen dat Servius Tullius had bevolen, dat er consuls zouden worden verkozen;

dit zoude voor den Koning gelijk hebben gestaan met een zelfmoord. Wel is waar lezen wij bij denzelfden auteur I. 48, einde, dat Servius volgens sommige berichtgevers van plan zou zijn geweest de regeering neer te leggen, omdat zij aan één persoon was toevertrouwd (*imperium tamen, quia unius esset, deponere eum in animo habuisse, quidam auctores sunt*), terwijl Dionysius in zijn breeden tract IV. 12, iets dergelijks heeft uitgewerkt; maar dit gerucht is meer eene tastbare uitdrukking van de bewondering van het republikeinsche Rome voor den grondvester der burgerlijke gelijkheid, dan een voor bewijs vatbare bewering. Het zoude tot de zeldzame uitzonderingen behooren, dat iemand, die onder algemeene goedkeuring de hoogste macht in handen heeft, niet als aesymneet of dictator, maar als voor het leven gekozen Koning, vrijwillig afstand deed, zonder den persoon aan te wijzen, in wiens handen hij den schepter overdroeg. Een tijdvak van vier en veertig jaar, dat de sage aan zijn regeering toekent, was, denk ik, lang genoeg om dit plan ten uitvoer te leggen. Is het dus niet waarschijnlijk, dat Servius bij uitersten wil zal hebben voorgeschreven, dat consules den koning moesten vervangen, dan kan het bericht van Livius wel op niets anders zien dan op een kiesvoorschrift door hem nagelaten: de consules zijn verkozen in overeenstemming met de regelen van Servius. Met een greintje vernuft kan men raden, wiens keuze door Servius in zijne commentarii was geregeld: het naast ligt namelijk om aan de keuze van den Koning te denken, en het is geen bezwaar daartegen, dat de Koning na hem niet door den exercitus centuriatus gekozen is: Tarquinius Superbus, die hem opvolgde, was een geweldenaar. Ik wil geen gewicht daarop leggen, dat Livius I. 46, in zijn bericht over de bevestiging van Tullius' regeering door het volk uitdrukkingen gebruikt, die aan de centuriata herinneren. Zoo-veel staat vast, dat de dragers van het imperium, de opvolgers van den Koning bij de stichting der republiek, volgens de commentarii van Servius in de centuriata werden gekozen. Het is daarom alles behalve onwaarschijnlijk, dat ook hij, die bij uitstek het imperium bezit, de Koning, naar zijn

wil door de centuriae moest worden verkozen. De Koning is de aanvoerder van het leger, en wanneer hij door de classes en centuriae wordt gekozen, dan is het in den grond der zaak hetzelfde alsof het leger zijn aanvoerder kiest.

Een tweede punt, waaromtrent de beslissing van het gewapende volk evenzeer mag worden aangenomen, is de oorlogsverklaring. De formaliteiten die bij de centuriata steeds in zwang waren, pleiten daarvoor. Op de arx¹⁾ waait dertig dagen voordat de burgerij op den campus Martius aantreedt een rood vaandel. Als dit wordt weggenomen, wordt de vergadering opgeheven. Dit schijnt niet de bedoeling gehad te hebben om voor een vijandelijken overval, terwijl de gewapende manschap afwezig was, te waarschuwen, (daar het dan steeds had moeten plaats vinden als het leger afwezig was) maar is terecht in verband gebracht (Lange I³, 554) met den termijn, dien de fetiales na de clarigatio aan het vijandige volk ter beraadslaging laten. Wanneer het gezantschap der fetiales uitgetogen is om herstel van grieven te eischen (*res repetitum*), moet men zich op een mogelijken oorlog voorbereiden, daarom waait de vaan van de arx; op den dertigsten dag trekt de burgerij, die tevens het leger is, gewapend en marschvaardig uit naar den campus Martius om het antwoord der fetiales af te wachten en, indien het niet voldoende is, tot den oorlog te besluiten, en geschaard als het daar is, onverwijld, het vijandelijke land binnen te trekken. Het besluit daartoe wordt door de comitia centuriata genomen op voorstel natuurlijk van den koning.

Met terzijde stelling van wat ten onrechte aan een zoo ouden tijd blijkt toegeschreven te zijn, komt de inrichting van Servius dus op het volgende neder: hij heeft de Romeinsche burgermacht

¹⁾ Niet op het Ianiculum zooals Dio Cassius XXXVII, 28 zegt. De overige auteurs, Livius, Festus, Macrobius, Servius vermelden allen de arx, d. i. den noordelijken kruin van den Capitolinus, die uit den Campus Martius beter te zien was dan het Ianiculum. Zie ook Gronovius, Obs. l. 1. Dat het vaandel dertig dagen geplant was, zeggen Festus p. 103 en Macrobius I. 16.

in zwaar- en lichtgewapenden verdeeld; die burgers die meer dan tien iugera bezaten (1—3 classis) behoorden tot de eersten, die minder hadden tot de laatsten. Onder de zwaargewapenden maakte hij weder een onderscheid in wapening, verreweg het grootste gedeelte, dat van de burgers die 16 bunders en meer bezaten diende in volle wapenrusting; zij maakten de eerste classis uit; de overigen waren in twee classes verdeeld, naar wapening en bezit onderling en van de eerste verschillend; zij die 12 bunders hadden zijn minder kostbaar uitgerust: in plaats van het metalen schild en het insgelijks uit koper vervaardigde pantser voldoet het lange houten scutnm, dat het geheele lichaam beschut; nog iets minder kostbaar rusten zich de mannen van 8 bunders ten strijde uit; bij dezen vallen ook de scheenplaten weg. De kleinere grondbezitters zijn de lichtgewapenden; zij zijn in twee troepen verdeeld, de hastati en funditores en voeren alleen tela, geen arma; het zijn de vierde en vijfde classes, de kleine landbouwers van 4 en 2 bunders. Die minder hebben, mogen geen deel van het leger uitmaken; zij zijn ook niet in staat om uitrusting en onderhoud te bekostigen. De ruiters alleen, ofschoon behoorende tot de rijksten, ontvangen paard en havergeld van vermogende vrouwen en weezen, die op deze wijze ook iets tot de weerbaarheid van den staat bijdragen.

Het eigenaardige en leidende denkbeeld bij dit alles is dat de grondbezitters bovenal belang hebben bij de verdediging van den vaderlandschen bodem, dat de burger zelf de wapenen voor zijn bezit voeren moet en dat de behoeftige van krijgsdienst moet worden uitgesloten. De landeigenaars, de assidui en locupletes, zijn bevoegd en verplicht tot het voeren der wapenen; zij mogen hun aanvoerder in den persoon des konings kiezen, hun betaamt het als vrije mannen te beslissen, of zij al of niet ten strijde zullen trekken.

Heeft nu reeds in den koningstijd in overeenstemming met het vaste gebruik van later eeuwen, de exercitus centuriatus den hoogsten machthebber in den staat verkozen en stem gehad in het verklaren van den oorlog, dan is hierin de aanleiding gevonden voor de latere verleening van de

wetgevende macht en het kiesrecht aan het naar classes en centuriae ingedeelde volk. De bewering van Soltau p. 265, dat de comitia centuriata reeds dáarom in den koningstijd niet kunnen hebben bestaan, weil jede Competenz für sie fehlen würde, is onjuist. Eigenlijke comitia met algemeene wetgevende macht heeft de koning niet ingesteld, maar aan onderwerpen, waaromtrent het in 't belang van den koning zelven was het welnemēu des legers te vernemen, ontbrak het blijkens het gezegde niet. Het hoofddoel van Servius was niet politiek; maar zijne maatregelen hadden toch de strekking om door en in het krijgswezen den geheelen staat gaandeweg te hervormen. Naast den adel trad de geldelijk onafhankelijke burgerij op, niet om de comitia curiata te vervangen, noch om de patriciërs te onttronen, maar om hehalve het recht om de wapenen te voeren een bescheiden aandeel in de gewichtigste staatsbelangen te erlangen. Het deelnemen aan den oorlog was en bleef in 't vervolg de hefboom der politieke vrijheid; zonder de bereidvaardigheid om ten strijde te trekken bij den gewonen burger kon in den krijgshaftigen staat van Rome de bevorrechte stand zich niet handhaven; voor de deelneming aan den krieg, niet voor het inwilligen van beden en opbrengsten ruilde de Romeinsche plebeier burgerlijke vrijheden in: die streed, kon niet dienen.

Met dat al blijft de instelling van Servius, ook naar onze opvatting, eene timocratie, maar niet in dien zin, dat weinige rijken het heft in handen krijgen: het getal deelhebbers aan de eerste klasse, waartoe zeker alle patricii, van Rome's oorsprong af grondbezitters, behoorden, was zeer aanzienlijk. En in zóó verre was eene timocratie reeds een vooruitgang, als het voorrecht der hooge geboorte, dat voor verdienste niet verkrijgbaar is, daardoor werd gebroken en de slagboom, die de oude burgers van de nieuwe bestanddeelen van Rome's bevolking scheidde, werd opgeheven.

Ik zal u niet lang ophouden M. H. met eenige bijzaken, waaromtrent ik niet anders dan negatieve resultaten zou kunnen geven. Het is een opmerkelijk verschijnsel dat vele geleerden, wanneer zij de geschiedenis der oude tijden behan-

delen zeer wantrouwend zijn omtrent de bijzonderheden van de overlevering, maar wanneer zij de oudheden van diezelfde periode behandelen, zoo bekommerd zijn om een welgesloten geheel te geven, dat zij schromen een enkelen draad te laten vallen van het weefsel, dat de nijvere hand van een later berichtgever ons als echt voorhoudt; de voorstelling van denzelfden persoon in de geschiedenis en in de antiquiteiten is geheel verschillend. Mommsen ¹⁾ meent, dat de 5 klasse in plaats van 12500 een census van 11000 had zooals Dionysius mededeelt omdat de eerste klasse tot de tweede staat als $1\frac{1}{3}:1$, de 2de tot de 3de als $1\frac{1}{2}:1$, de 3de tot de 4de als $2:1$, de vierde tot de vijfde dan als $2\frac{3}{11}:1$, zoodat het interval van de 1ste tot de 5de klasse stijgend is van $1\frac{1}{3}$ tot $2\frac{3}{11}$. Ik kan hierop niets anders zeggen dan dat Servius of zijn navolger in de vierde eeuw der stad dan een brevet in de rekenkunde verdiende in de negentiende n. C. en dat een van de mogelijkheden, die men zich denken kan voor het abnormale getal 11000, is dat Dionysius zekere klasse van proletarii van 1100 asses ²⁾ in het hoofd heeft gezeten. Met soortgelijke berekening was Niebuhr voorgaan, als hij van eene uit de lucht gegrepene veronderstelling uitgaande ³⁾ voor de eerste klasse 6000, voor de overige

¹⁾ Tribus, p. 112, noot 98a, vlg. p. 119, noot 106.

²⁾ Cicero, Rpb. II, 22—40. *Mille quingentos* is gissing. Van eene correctie in deu codex, waardoor *centum* tot D zou zijn verbeterd (MC dus tot MD), kon du Rieu niets bespeuren.

³⁾ Namelijk dat "het belastbare vermogen van elke klasse tot het vermogen van de geheele natie staat als het getal centuriae van elke klasse tot het geheele getal", dus I kl. als $8:17$, II als $2:17$, zoo ook III en IV, V als $3:17$. De 1ste klasse zou dan $\frac{8}{17}$ van het geheele vermogen hebben, de 2de $\frac{2}{17}$ enz. Maar daar 6 leden van de eerste even veel bezitten als 8 van de tweede ($6 \times 100000 = 8 \times 75000$), 12 van de derde (12×50000), 24 van de vierde (24×25000), 48 van de vijfde (48×12500) zoo verkrijgt men de belastingschuldigen der 5 klassen in de volgende verhouding $\frac{8}{17} \times 6:\frac{2}{17}, \times 8:\frac{3}{17} \times 12:\frac{4}{17} \times 24:\frac{5}{17} \times 48$ d. i. $48:16:24:48:144$ of $1:\frac{1}{3}:\frac{1}{2}:1:3$. Dat is in woorden: de tweede klasse heeft slechts een derde, de derde de helit van de burgers der eerste; de vierde staat met haar gelijk, de vijfde heeft driemaal zooveel. Soltau heeft dit nog uitvoerig wederlegd. Vgl. Niebuhr I¹, 494, Soltau, p. 242.

35000 man aanneemt. Evenmin behoeft eene weerlegging de meening van Lange I³, 527, dat de 5de klasse met hare 30 centuriae eerst na Servius is tot stand gekomen; ware dit ergens bericht, dan zouden wij zijne opmerking dat het getal van 70 centuriae iuniorum beter met de sterkte van twee legioenen strookt dan dat van 85, nauwkeurig moeten onderzoeken; dit is niet noodig, zoolang niet op goede gronden wordt aangetoond, dat het inrichten van een vijfde klasse door Servius op onoverkomelijke zwarigheden stuit. En hetzelfde geldt van Ihne, die meent dat Servius geen dertig, maar slechts twintig centuriae aan de 5de klasse heeft toegekend, alsof de feitelijke toestand onder Servius niet zoodanig kan geweest zijn, dat de minst gegoeden in groteren getale aanwezig waren dan de iets meer vermogenden.

Overgaande tot het verband van classis en tribus in de Serviaansche legerordening, zal ik de verzoeking weerstaan moeten om op het papier een leger te organiseren, eene verzoeking, die voor uitnemende geesten gebleken is te sterk te zijn. De lichting voor den oorlog heeft steeds, zoo ver als de historische berichten opklommen, tribusgewijze plaats gehad; Servius heeft de tribus (de lokale worden bedoeld) ingevoerd; derhalve heeft, zoo zegt men, ook in zijne organisatie, die op klassen en centuriae gegrondvest was, de lichting der manschappen toch *tributum* plaats gevonden. Deze meening wordt aanbevolen door eene numerieke overeenstemming van het getal tribus en het getal krijgslieden in de centuriae. Zij veronderstelt echter, 1°. dat het volk en het leger niet identisch zijn, 2°. dat het getal tribus vier was, en houdt 3°. geen rekening met de seniores. Alsof niet elk burger eene vaste centuria had, maar elke oorlog eene nieuwe formatie van kaders eischte, wordt — op welke wijze dan ook — uit de burgerij een zeker getal strijders aangewezen. Het zoogenaamd »Stimmheer" vervalt dan, tenzij aangenomen worde, dat een andere orde van stem-, een andere orde van oorlogcenturiae geweest zij. De merkwaardige (Tribus p. 140) proportie, waarin volgens Mommsen de cijfers van de legerindeeling naar centuriae met het getal der tribus staat, berust eigenlijk daarop dat honderd door vier deelbaar is;

de centurie heeft honderd man en het getal *tribus* is *vier*, dies dat elke centurie 25 man uit elke *tribus* bevatten kan; of wel de centurie heeft 120 man en elke der vier *tribus* levert 30. Is het getal van *tribus* oneven geweest, dan vervalt de evenredigheid. Nu gaat Livius ¹⁾ wel van de veronderstelling uit dat Servius slechts de vier, later *urbanae* genoemde, *tribus* heeft ingesteld, maar, terwijl de berichten van Fabius en Varro daarmede strijden, en Cato het getal der Serviaansche *tribus* onzeker achtte ²⁾, is dit geenszins boven bedenking verheven; ja zelfs is dit onwaarschijnlijk, indien wij — en hieromtrent zijn allen het eens — voor nog twintig jaren na de verdrijving der koningen verloopen waren, twintig of een en twintig *tribus* aantreffen ³⁾. Eindelijk heeft die vermeende lichting de vorming van legioenen ten doel, en sluit daardoor de *seniores*, die van den velddienst ontslagen waren, buiten. Ik ben mij bewust, dat ik voor den eersten oudheidkundige van onze dagen de meeste achtung heb en zoude gaarne in een uitvoeriger bestrijding van zijn stelsel treden, indien ik niet op dit oogenblik M.H. meer achtung gevoelde voor uwe vergadering, en u niet verdere becijfering wilde besparen, overtuigd als ik ben, dat het resultaat daarvan geen ander zou wezen, dan het in weinig woorden zoo even medegedeelde. Mommsen's behandeling van het onderwerp in zijne *Tribus* pleit meer voor zijn vernuft dan voor zijne zelfbeheersching.

¹⁾ I, 43 einde, waar de lezing der HSS. te behouden is: *quadrifariam enim urbe divisa regionibusque et collibus, qui habitabantur, d.i. de stad evenzeer als de buurten en heuvels voor zoover zij bewoond waren.*

²⁾ Varro de vita P. R. l. I bij Nonius p. 43, Fabius en Cato bij Dion. IV, 15. Dat de "merkwaardige" overeenstemming tusschen *tribus* en *centuriae* bij de onevene *tribusgetallen* van later 25, 27 enz. vervalt, merkt Soltau aan p. 338.

³⁾ Twintig Mommsen, door de woorden *una et viginti* bij Livius II, 21 voor onecht te verklaren. Zij beteekenen m. i.: "het getal *tribus* is geklommen tot 21." Het getal XXXI in de HSS. is verschreven voor XXI, zoals uit de overige plaatsen van Livius (waarover in het breede Clason Krit. Erört. p. 72) en uit Dionysius IV, 15 (ook volgens het oordeel van Cobet ad Dion) blijkt. Voor het aannemen van eene chronologische fout bij Livius (Lange I³ 510) is geen grond.

Intusschen: zooveel is zeker, dat bij den aanwas der bevolking en de daardoor verstoerde verhouding van rijk en arm de legevorming door eene lichting moest geschieden. Was de laagste klasse b.v. groot genoeg om het dubbel van hare 15 centuriae op te leveren, dan moest natuurlijk eene aanwijzing van de personen, die in dienst zouden treden, plaats vinden; maar de verhouding van de in dienst zijnde manschappen van die classis en van de overige bleef altijd dezelfde, zoolang het klassenleger bestond; kwam men manschappen te kort of verdroot het den rijke immer ten strijde te trekken, terwijl de arme minder ingespannen werd, dan moest eene andere wijze van lichting worden ingevoerd. Deze noodzakelijkheid moet zich spoedig hebben doen gevoelen bij de veelvuldige oorlogen, die soms weinig roem en veel ontberingen opleverden, kleine schermutselingen, strooptochten en moeilijke marschen in een bergachtige streek, waar weinig gelegenheid was voor een gevecht met de zwaargewapende en breede phalanx. Maar de lichtgewapenden, die veelal voldoende waren, kon men volgens de classes niet onder de wapenen roepen zonder minstens tweemaal zooveel zwaargewapenden (4^e en 5^e kl. 25, 1—3 kl. 60 iuniorum) te gelijk. Zoo moest men dus wel tot de lichting bij tribus overgaan ¹⁾.

Bij dit argument uit den aard der zaak voegt zich een tweede uit de geschiedenis van de eerste eeuw der republiek. Het heet bij de oude geschiedschrijvers voortdurend ²⁾, dat het de plebeiers waren, die den krijgsdienst weigerden, waaronder zij de armen verstaan. Het geringe volk behoorde niet tot de classes, en toch is het duidelijk, dat niet alleen de kleine grondbezitters van de 5^e klasse, maar de geheele geringe bevolking aan deze onlusten deelneemt. De delectus

¹⁾ De lichting gebeurde altijd naar tribus. Als iets in de Romeinsche oudheden vaststaat, dan is het de stelling, dat alle Romeinsche burgertroepen onmiddellijk uit de tribus gelicht zijn. Soltau p. 337. Tribuslijsten bestonden er, die men kon volgen, geen lijsten van centuriae. Het lichten naar centuriae is eene ongerijmdheid.

²⁾ Zie b. v. Liv. II, 23. 10; 24. 6, 8; 28. 6; 39. 8; 43. 3, 8; 44. 1 enz.

treft de armen bijzonder; als de plebs beleedigd is, geeft zich niemand bij den delectus aan (Liv. II. 27); de tribuni verhinderen dan den delectus (44. 1), en brengen de optimates in verlegenheid; de arme plebeiers weigeren als slaven voor hunne heeren te dienen (28. 6); de werving van het krijgsvolk schijnt alleen de armen te treffen; al te maal voorstellingen, die ten eenenmale strijden met een klassenleger, dat voor verreweg het grootste deel bestond uit welgezeten burgers, die aan den kleinen man wel de gunst wilden verleenen, om in hunne geleideren plaats te nemen. En deze onlusten behooren reeds tot den eersten tijd der republiek. Zij geven met den schuldenlast, waaronder het volk zucht, aanleiding tot de eerste secessie. Zeer spoedig moet er eene verandering in de samenstelling van hct leger hebben plaats gevonden, ik vermoed te gelijk met of kort na de instelling der 21 tribus in 495. Het volk wordt nu naar tribus opgeschreven, maar krijgt ook zijne tribuni, die, zooals wij weten, o. a. bij de werving toeziend. De last der rijken was merkelijk verminderd: zij dienen niet meer dan de armen, en bij een gelijke behoefté aan krijgsvolk worden de veldtochten voor de laatsten natuurlijk vermeerderd. Hierbij komt dat het gebruik der proletarii bij het centuriënleger een oding is, terwijl de werving naar tribus er bij voorkomende gevallen de gelegenheid toe gaf ¹⁾). De benarde omstandig-

¹⁾) Met Lange e. a. neem ik aan dat *alle* vrije bewoners die het Romeinsche gebied bewoonden in de topische tribus waren. De Serviaansche tribus waren uitsluitend plaatselijk. De gronden waarop Soltau Mommens hieromtrent bestrijdt p. 384 enz. veronderstellen in Servius' tijd toestanden, die niet voorkwamen (het eigendom van landerijen in verschillende distrikten door één persoon) of een doorzicht en een verdacht zijn op alle eventualiteiten (het verhuizen van de eene tribus naar de andere) als men Servius niet mag toekennen, wiens inrichtingen zich aan den bestaenden toestand aansloten. In 't voorbijgaan zij nog aangemerkt, dat de poging van Soltau, p. 458, om de XXVI regiones van Varro (Non. 43) anders dan van tribus te verklaren, mislukt is; het zou een zeldzaam toeval zij, als van eene andere soort van distrikten ook juist 26 waren aanwezig geweest. En dat de schrijver daarbij aan de Feldmarke der Curien (?) denkt, bewijst, dat J. J. Müller volkomen recht had om dat vermeende resultaat der wetenschap te bestrijden. Fabius zeide dat T. 26 landelijke

heden, waarin men als buitengewonen maatregel de bezitters van 12500—4000 asses in dienst nam, deden zich ook in dezen tijd op. Het opnemen van die arme bevolking moest met het geven van uitrusting en soldij gepaard gaan, die dan ook lang vóór Camillus reeds vermeld wordt.

Overigens behoeft het invoeren van eene lichting naar tribus niet terstond het onderscheid in de gegoedheid uit de gelederen te hebben weggenomen. Men moet wel onderscheid maken tusschen de splitsing van de *geworren* manschap naar verschillend wapen, en het opzet om bij het oproepen van de dienstplichtigen naar tribus volgens eene vaste verhouding van centuriae te werk te gaan. Het laatste maakt de werving zoo ingewikkeld, dat zij in dien ouden, min beschaafden tijd bijna onuitvoerbaar schijnt. De poging om de tribus op het centuriënleger toe te passen heeft Mommsen geleid tot zijn kunstmatig schematismus. Omgekeerd is het bijna even ondoenlijk om de centuriae in een tribusleger te handhaven. De tribus, waaruit een legioen getrokken wordt, worden daarin gelijkelijk vertegenwoordigd; is het legioen uit vier tribus genomen, dan zijn er op de 100 man 25 uit elke. Moet bij die 25 nu nog weder in aanmerking genomen worden, dat de classis naar verhouding van 8, 2, 2, 2, 3 daarin moeten vertegenwoordigd zijn, dan is zij moeilijk vol te houden ¹⁾ en moet zij wel spoedig worden opgegeven. Het bezwaar, dat uit de vermeuging van verschillende standen in het tribusleger outstaan kon, was niet zoo groot, daar een goed deel der aanzienlijken in de ruiterij dienst deed en men zich bij het toenemen van het aandeel der

tribus (*φυλαῖ*), Varro dat hij 26 regiones extra urbem had ingesteld. De slotsom is duidelijk genoeg.

¹⁾ Gelijk dan ook eene aanwijzing van het onderscheid tusschen arm en rijk in het leger zeldzaam is en geen recht geeft om daarin het onderscheid van classes te zien. Zoo is het met de *νεώτατοι* en *πενιχρότατοι* bij Polybius VI. 21 en 22. Wanneer hij zegt (23) dat *οἱ ὑπὲρ τὰς μυρίας τιμώμενοι δραχμὰς* zich kostbaarder wapenden, dan bewijst dit alleen, dat ook onder het voetvolk zich personen bevonden, die burgerlijk tot de 1e classis behoorden.

tribus in het staatsbestuur meer niet het reeds in de centuriata rechtens erkende beginsel kon verzoenen, dat niet alléén de geboorte in aanmerking moest komen.

Het denkbeeld, dat het tribusleger met de 21 tribus is ontstaan, is niet meer dan gissing; met zekerheid kan men zeggen, dat het klassenleger tijdens Camillus niet meer aanwezig was, en met hooge waarschijnlijkheid, dat het evenmin met de instelling van de tribuni militum consulari potestate en de censoren zich verdroeg.

Het toekennen van soldij ten tijde van Camillus is niet met het klassenleger niet bestaanbaar; het laatste is samengesteld uit financieel onafhankelijke mannen, die geen loon of vergoeding ontvangen, het bezoldigde leger is in aard verschillend; de instelling van soldij veronderstelt minder vermogen of minder opoffering dan voor de regeling van Servius noodig was. Ook is het karakter van den Veientischen oorlog, die toen gevoerd werd, minder bevorderlijk aan het voldoen aan den ridderlijken geest, die schitterende heldendaden en veldslagen verlangt. De offervaardigheid van den adel, die zoo luisterrijk aan de Cremera was gebleken, schoot in dezen strijd, waarbij taai geduld meer dan persoonlijke moed noodig was, te kort, en de rijken uit den senaat en de primores plebis bieden uit eigen beweging geld en brengen het koper voor de soldij met karrevrachten aan. De aanzienlijksten trekken zich meer uit de gelederen terug; vandaar het anders vreemde verschijnsel dat, terwijl het voetvolk loon ontvangt, nu naast de ridders, die vroeger voor hunne uitrusting schadeloos werden gesteld, een ruiterij op de been wordt gebracht, die hare eigene paarden bekostigde ¹⁾.

¹⁾ Liv. V. 7. 13 naar de eenige ware lezing: *tunc primum equis suis* (en niet: *equo*) merere equites coeperunt. Daarmede schijnt de meening van Marquardt, Staatsverw. II, 323 dat hier alleen van de soldij van de equites der 18 centuriae gesproken wordt, onbestaanbaar. Hij leest dan ook *equo merere*; maar dan is *equo* geheel overtollig en de geheele zin na "equiti certus numerus acris est assignatus" bijzonder mat. Voorts is nog op te merken, dat wanneer er later vermogende lieden *equis suis*

Veertig jaar voor Camillus had de bekende wijziging in het staatsbestuur plaats, die bij afwisseling krijgstribunen of consuls aan het hoofd van den staat bracht. Bewijst dit, hoeveel het militaire element in het bestuur vermocht, toch moest het leiden tot de opheffing van de legeraristocratie. De naam tribunus getuigt van den invloed van de tribus in de samenstelling des legers.

Het is zeker niet toevallig, dat te gelijk met die tribuni de censores zijn ingesteld. Census en tributum hangen ten nauwste samen, en daar de census als eene regelmatige instelling aan vaste magistratus werd opgedragen, blijkt het dat het heffen van tributum of oorlogsschatting¹⁾ meer voorkwam dan vroeger. De behoefte aan den *nervus belli* deed zich gevoelen. Dat was bij het Serviaansche leger niet, of niet in die mate, het geval. Men bedenke hierbij, dat bij den adel tegenzin moest bestaan om onder een plebeischen aanvoerder van inferieuren militairen rang te dienen, en het zal niet vreemd schijnen, dat de regelmatige betaling van soldij reeds in dezen tijd is voorgewerkt. De berichten dat de krijgslieden voor Camillus *suo sumtu* dienden²⁾ moeten cum grano salis, en niet al te streng worden opgevat; zij zijn in strijd met enkele plaatsen, waar gesproken wordt van eene vroegere, bij het halfjaar berekende ondersteuning (Dion. VIII. 68, IX. 59, Momms. Trib. 32). Het is bekend, dat men thans op het voetspoor van Mommsen veelal aanneemt, dat het bedoelde stipendium semestre niet uit de staatskas, maar uit de bijdragen van de tribus werd verstrekt; maar al ware het ook dat aan het aerarium moet worden gedacht, toch zoude eene onregelmatige buitenge-

dienen (zoo Marqu.), daarvan het noodzakelijk gevolg is, dat zij een van de overige equites afgezonderd corps uitmaakten.

¹⁾ Slechts zelden wordt een tributum voor iets anders dan den oorlog vermeld. Zie Huschke, Verf. des Serv. Tullius, p. 489, noot 1.

²⁾ Men zie de plaatsen bij Mommsen, Tribus p. 31, vooral Liv. IV, 59, Dion. IV, 19. Het wordt bij de lateren (Lydus, Zonaras, Florus) eene vaststaande tegenstelling: "vroeger op eigen kosten, later voor loon", die gedachteloos herhaald wordt.

wone ondersteuning uit de staatskas voor 406 zeer wel bestaanbaar zijn met het bericht dat onder Camillus het eerst de regelmatige soldij is ingevoerd, en ik waag de onderstelling dat vroeger, inzonderheid na 444, nu en dan proletarii onder de wapenen geroepen ziju, die men moest uitrusten en onderhouden. Gellius zegt in het algemeen XVI. 10. 13: *asperis reipublicae temporibus, cum iuventutis inopia esset, in militiam tumultuarium legebantur, armaque eis sumtu publico praebebantur.* Vgl. ook Livius VIII. 20¹).

Hoe het zij, in het leger heeft evenals in het staatsbestuur, de tribus de centuria achteruitgeschoven; in het bestuur bij de hervorming der comitia centuriata, in het leger reeds vroeger, misschien reeds kort na de bevrijding van de tyranneis, zeker in de eerste eeuw der vrijheid. Het beginsel evenwel van koning Servius is in zooverre bewaard, als den schamele arme het recht is ontzegd om in de legioenen te dienen; want bij de indienststelling van proletarii heeft men toegezien, dat men voor het voetleger niet lager daalde dan tot een census van 4000 asses, en eerst Marius heeft de laagste soort der proletarii, de capite censi, in het leger opgenomen².

Dionysius (IV. 19) verhaalt dat de oorlogskosten door

¹) Aº 326, a. C.: *quin opificum quoque vulgus et sellularii minime militiae idoneum genus, exciti dicuntur.*

²) Volgens Augustinus (de Civ. Dei III. 17, p. 110. 22 Dombart) en Orosius (IV. 1), die wellicht Livius volgden (Vahlen Ennii fragmm. p. L), zou de indienstneming der proletarii eerst geschied zijn in 287 na den dood van den dictator Q. Hortensius. Cassius Hemina moet een vroeger jaar hebben opgegeven (Non. 67. 19); hij berichtte daarvan in zijn tweede boek. Zijn vierde ving aan met den 2en Punischen oorlog; had hij dus het jaar 287 nog in zijn tweede behandeld, dan zou dit, dat o. a. over Porsena handelde, 510—287, het derde 286—219 omvat hebben; dat om de ongelijke verdeeling niet aannemelijk is. Zijn woorden zijn: *tunc Marcus praeco primus proletarios armavit.* Is hier van een praetor sprake, dan valt het bedoelde feit volgens hem toch na 366. Meestal neemt men thans aan, dat de proletarii door Camillus, censor 403 zijn opgenomen, en zeker zijn de omstandigheden van dit jaar, zooals zij bij Livius te lezen zijn, voor die meening zeer gunstig; overigens is eene tumultuaria militia met proletarii vroeger daardoor niet uitgesloten.

Servius over de centuriae zijn omgeslagen: *τὴν δὲ δαπάνην τὴν εἰς τὸν ἐπισιτισμὸν τῶν στρατευομένων καὶ εἰς τὰς ἄλλας χορηγίας τὰς πολεμικὰς ἐπιτελεσθησομένην συμμετρησάμενος ὅπόση τις ἀρχοῦσα ἔσται, διαιρῶν τὸν αὐτὸν τρόπον εἰς τοὺς ἑκατὸν ἐνενηκοντατρεῖς λόχους τὸ ἐκ τῆς τιμήσεως ἐπιβάλλον ἐκάστῳ, διάφορον ἄπαντας ἐκτίλευσεν εἰσφέρειν.* Indien dit juist is, dan heeft de klassenindeeling ook eene financiële bedoeling gehad, dan heeft de oorlogsschatting naar centuriae plaats gevonden. Maar het is zeker dat het tributum altijd naar *tribus* is geheven, gelijk dan ook Dionysius de opbrengsten in het algemeen (*εἰσφοραῖ*) naar *tribus* laat innen (14 en 19 init.). Natuurlijk had de classificatie naar den *census* plaats, indien maar voor een zoo vroegen tijd dat woord gepast is; hoogstens kan men zich een *tribusgewijze* ingerichte lijst van *tribules* denken met eene eenvoudige aanwijzing van grondbezit in één enkel cijfer uitgedrukt, en niet, volgens Soltau, een kadastralen legger en een lijst van dienstplichtigen¹⁾. Ik kan mij niet met hem vereenigen als hij beweert: »geen census voor de censoren», mits men dan het woord *census* stipt opvat zooals wij die instelling uit de beste tijden van de republiek kennen. Voor de stichting en het onderhoud van tempels (b. v. van Jupiter Capitolinus en Vesta), afvoerkanaal, muren enz., was eenige opbrengst in geld noodig; en was het nu, zooals geen rede is om te betwijfelen, de ver-

¹⁾ Soltau stelt p. 585 dass Servius, abgesehen von der Schätzung, welche nothwendig seiner Centurien- und Tribusordnung vorangehen musste, die aber vielmehr nur eine einmalige genaue Katastrirung des ager privatus war, auf welcher die Aushebungsliste beruhte, nicht den Census d. h. eine in bestimmten Intervallen wiederkehrende Vermögensabschätzung gegründet habe. De opgave der belastingschuldigen is eerst later ingevoerd volgens p. 577. Het is mij niet duidelijk, welk nut dat kadaster zou hebben, als er toch geen tributum werd geïnd en het slechts te doen was om te weten, welke burgers bekend stonden als eigenaars van een grondbezit boven zekere maat, die toegang gaf tot de classes. Aan den grond hechtte zich natuurlijk geen belasting, zie ten overvloede p. 412. Hoogstens kan in Servius tijd aan één lijst gedacht worden. Dionysius V, 75 laat Spurius Larcius den eersten census houden.

dienste van Servius dat hij niet meer hoofdelijk, maar naar verhouding van de bezitting de geldelijke verplichtingen ¹⁾ bepaalde, dan dient er toch wel eenige opteekening geweest te zijn, die zweemde naar een censuslijst. Want aan te nemen, dat op den problematieken stand der aerarii alleen de finances van den staat dreven, schijnt mij bedenkelijk ^{2).} Aangenomen dus dat er een lijst was, die de eventueele opbrengsten der burgers regelde, dan was deze tevens lenger voor het leger; die volgens haar in zekere klasse viel, moest ook dienovereenkomstig bij voorkomende behoefte tributum betalen, maar *niet omdat* hij deel van het leger uitmaakte, noch ook zoo dikwijls een krijgstocht werd ondernomen.

Omtrent de financiële beteekenis van de comitia centuriata is dus ons resultaat zuiver negatief, en ook als krijgsinstelling gaat die vergadering onder de republiek steeds in belangrijkheid terug. Niet aldus in het burgerlijke. Eene van de voornaamste veranderingen, die alleen een zuiver burgerlijk karakter heeft, is de toevoeging van eene nieuwe centurie, die der proletarii. Zij was volgens de uitdrukkelijke en eenstemmige getuigenis van Livius en Dionysius van krijgsdienst en opbrengst vrij, en kan derhalve geen deel van den oorspronkelijken exercitus centuriatus hebben uitgemaakt, ten zij men zou willen gissen, dat de armen, om aan het lustrum te kunnen deel nemen, eene plechtigheid die zeer oud is (Dion. IV. 22, Liv. I 44) en altijd *centuriato* plaats vond (Varro VI. 93), voor die gelegenheid tot eene centurie zijn verzameld. Dergelijke verwatering van de beteekenis van *centuria* is voor Servius' tijd evenwel niet waarschijnlijk, en de eenstemmigheid van Livius (I. 43, 8) en Dionysius, waarvan de laatste zelfs van eene classis (*συμμορία*) der pro-

¹⁾ Liv. I. 42, 5. Varro L.L. V. 181.

²⁾ Vgl. over de aerarii Lange I³ 468, Soltau, 428, 611 en daartegen Madvig, Verf. I, p. 122, die terecht aanmerkt dat de aerarii bij de auteurs niet anders voorkomen dan als een "strafklasse"; doch dit sluit geenszins uit, dat te Rome vroeger vreemdelingen *kunnen* hebben gewoond, die als *μετοικοί* een hoofdgeld betaalden.

letarii spreekt (IV. 18, VII. 59, p. 1449) is, bij het streven der lateren om de inrichting kant en klaar aan haar doorluchtigen grondvester Servius alleen toe te kennen, niet zoo vreemd. Het verleenen van een stem aan de proletarii moet als eene inwilliging beschouwd worden, nadat de legerordening begonnen was zich van de centuriata los te maken en de plebeiers een macht waren geworden, waarmede in den staat te rekenen viel; dus zeker na de aanstelling der tribuni ¹⁾.

De verdere ontwikkeling van de centuriata heeft in dezelfde richting plaats. Het ligt niet in mijne bedoeling hier aan te wijzen hoe de uitsluitende bevoegdheid van den comitiatus maximus in lijfstraffelijke rechtspraak, door de tribunen bedreigd, na korten tijd bevestigd is, noch ook andere zaken hier te vermelden, die niet betwist en algemeen bekend zijn. Ik zwijg over de *auctoritas patrum*, om niet van uw geduld te veel te vergen. Ook is die auctoritas bij de centuriata niets dan eene antiquiteit, een vorm, waarover in een ander verband (bij de curiata) beter gesproken wordt.

Wij hebben naar ons vermogen getracht het kluwen der overlevering te ontwarren. Servius heeft noch comitia centuriata, noch census ingesteld, maar toch bevat zijn bestuur de kiemen van beiden; hij is eer een wijs bestuurder dan een wetgever, omdat zijn maatregelen alleen berekend waren voor den staat in zijn toenmalige uitbreiding. Het legendarische karakter van den Romeinschen koningstijd is evenzeer algemeen bekend en erkend als het streven van de overlevering in het gemeen om overoude instellingen aan beroemde namen vast te knopen; alle belangrijke wetten te Athene heeten van Solon, de geheele Spartaansche staatsregeling, met inbegrip van de ephoren, wordt aan Lycurgus toeschreven; de Romeinsche staatsgodsdienst, de offerleer en de auguraalwijsheid zijn een geschenk van den wijzen Numa; Servius Tullius is, omdat hij het voorrecht der geboorte ver-

¹⁾ Ik acht het veilig niet stelliger te spreken, en vat de redeneering van Lange die na 449 stelt niet I³ 478.

brak, de grondvester van de gelijkheid der burgers, de voorlooper van de republiek en het voorwerp van bijzondere hulde bij het nageslacht. Reden genoeg om niet angstvallig rond te zien naar middelen om het onwaarschijnlijke aannemelijk te maken, ten einde hem meer berekening, meer politieke wijsheid toe te kennen dan zelfs de oudheid heeft gedaan, en om de krans nog te verfraaien, die een al te dankbaar nageslacht om zijne slapen heeft gevlochten.

B I J L A G E I,

op bl. 294.

Bij Livius staat (l. l.) na de vermelding van de vijfde classis: *in his accensi, cornicines tubicinesque in tres centurias distributi*, waarvoor Perizonius en Sigonius wilden lezen: *his accensi c. t. in duas centurias d.* Cicero heeft echter op 't eind van 22 voor de lacune: *quin etiam accensis velatis, liticinibus, cornicinibus, proletariis...*, waaruit men kan opmaken dat de *accensi velati* (éene centuria, zie fragm. Vat. 138, p. 740, Huschke, Paul. Fest. p. 14) evenals de *liticines* (= *tubicines*), de *cornicines* en de *proletarii* éene afzonderlijke centuria uitmaakten. Ik houd daarom die gissing voor bedenkelijk. Aan te nemen dat de drie centuriae van Livius begrepen waren onder het 30tal der vijfde classis gaat evenmin aan; het verstoort vooreerst de gelijke verdeeling in *seniores* en *iuniores*, rijmt vervolgens niet met de geheele som der centuriae, en strijdt daarenboven met de wijze, waarop Livius na de eerste klasse de soortgelijke centuriae *fabrum buiten* het getal dier klasse invoegt. Nog minder gaat het aan met Huschke, Verf. des Serv. Tull. p. 170 en Mommsen, Tribus p. 136 de helft van deze centuriae (nam. de *accensi*, naar gissing tot twee gebracht) onder, de helft buiten de 5^e klasse te rekenen. Ik stel voor bij Livius: *in hac accensi — in tres —*. Palaeographisch en zakelijk laat zich dit verdedigen; de letters *ac* zijn uitgelaten en toen is de plaats verkeerd gecorrigeerd. De andere denkbare emendatie *in hac censi* maakt ook de verandering van het getal *tres* noodig in *duas*, maar heeft van den anderen kant dit voor, dat het geheele getal centuriae bij Livius dan met de opgaven van Cicero en Dionysius overeenstemt. In beide emendaties slaat *hac* natuurlijk op het

voorafgaande *classis*: die centuriae waren in de klasse, maar niet onder hare normale 30 centuriae. Overigens verklaarde Cato *accensus* voor *dienaar* (Varro L.L. VII. 58); men zegt dat Cato in zijn tijd dat woord meermalen in dien zin dagelijks hoorende niet beter wist. Weten wij het dan beter? En is niet eene reserve of een overkompleet van 100 man op een leger van meer dan achtduizend man belachelijk? De magistraat te Rome heeft een *accensus* bij zich, de consul in 't leger heeft, wanueer een legerplaats betrokken wordt, de *accensi* tot ziju dienst, dat natuurlijk niet behoeft te verhinderen dat zij gewapend zijn. Zie Plaut. fr. Frivol. bij Varro l.l. en de verzameling van plaatsen bij Mommsen, Trib. 135, 137 en bij anderen. — Dionysius, die over de *accensi* zwijgt, plaatst de centuriae fabrum na de tweede, Livius na de eerste klasse; de waarschijnlijkheid pleit voor den laatste, daar de fabri tignarii op marsch zooveel mogelijk bij het front moeten zijn om bruggen te leggen, enz. De centuriae tubicinum en cornicinum verschijnen bij D. na de vierde, bij L. na de vijfde. Dit onbeteekende verschil kan evenals het vorige veroorzaakt zijn door dat beide uit een tabellarisch overzicht, waarop de buiten de klassen staande centuriae naast de kolom der klassen waren geplaatst, zijn overgenomen.

B I J L A G E II,

op bl. 302.

Indien de as zijne volle zwaarte had behouden tot op zijne reductie tot den sextantaren voet, zou men de bestaande sommen met *zes* moeten deelen om sextantare asses tot librale te maken. Mommsen neemt echter aan, dat de librale as of het *aes grave* (eene onderscheiding tusschen beide is willekeurig) slechts $\frac{5}{8}$ pond woog, en zoo stond dan de librale as ($= \frac{5}{8}$ libra) tot den sextantaren ($= \frac{1}{8}$ libra) als 5 : 1. Het blijkt niet dat de librale as van 10 unciae of $\frac{5}{8}$ libra ooit een wettig ruilmiddel is geweest; de as is veeleer allengs in gewicht verminderd, en de laatste wegingen bij Ailly geven door elkaar iets meer dan 10 unciae of $\frac{5}{8}$ pond, zie Marquardt Staatsverf. II. 9: Evenwel doet het hier niet zoozeer ter zake, wat het gemiddelde gewicht is geweest van zekere te herleiden muntwaarde over een vroeger tijdvak, als wel wat de waarde is op het oogenblik der reductie, en deze zal in den regel de laagste zijn. En het is zeer waarschijnlijk, dat men bij de herleiding van librale asses niet op het oorspronkelijk volle, maar op het feitelijke, reeds gedaalde gewicht gelet heeft.

De vraag is nu evenwel of de librale as terstond tot den sextantairen of eerst tot den semilibralen en den trientalen is herleid; ja zelfs kan men vragen of eene herleiding van de censussommen wel noodzakelijk moet worden aangenomen. Zeker, indien de as ongemerkt en niet met schokken tot zijn laag standpunt ware gekomen zou het niet waarschijnlijk zijn, dat er eene reductie van den census had plaats gehad; het tegendeel intusschen is waar, zooals straks zal blijken. En nu is het toch niet waarschijnlijk, dat wanneer bij de wet het gewicht van de as verminderd werd, niet tevens bepalingen

omtrent den census werden gemaakt. Het getal leden van de classes zou daardoor plotselijk vermeerderd wezen en de aard van de tot haar behoorende soorten van burgers eene verandering hebben ondergaan. Omdat iemand door de reductie in het bezit kwam van hetzelfde aantal (trientale of sextantaire) asses als het getal librale, dat vroeger noodig geweest was om tot de eerste klasse te behooren, had hij daardoor niet dezelfde gegoedheid als vroeger noodig was gerekend, om tot de meest invloedrijke burgers te behooren.

Nog veel minder zou men kunnen aannemen, dat de census bij eene of andere reductie verhoogd werd. Belot, *Histoire des chevaliers Romain*s, I. 250 e. e. gevolgd door Willems, *Droit public*³, p. 53 en 167 houdt de censuscijfers voor de oorspronkelijke en ziet dus in 100000 enz. librale asses, zich steunende op Plin. XXXIII. 13: *Servius rex primus signavit aes; antea rudi aere usos Romanos Timaeus tradit. Signatum est nota pecudum, unde et pecunia appellata. Maximus census CXM assium fuit illo rege (waarschijnlijk een fout); et ideo haec prima classis.* Plinius, die zich verbeeldt, dat Servius het eerst zwaar koper gemunt heeft (vgl. Varro bij Charisius p. 105 Keil), nam daarom ook aan, dat de waarden in Servius' tijd in het geld, dat hij sloeg, waren uitgedrukt; maar daar de eerste veronderstelling onjuist is, heeft zijn getuigenis geen waarde. Belot gaat nog verder, en beweert, dat bij de hervorming van de comitia centuriata in 241 v. C. de census niet alleen in asses sextantarii zou zijn omgezet, maar ook aanzienlijk verhoogd: in plaats van 600000 sextantaire asses zou de census der eerste classis op 1000000 gebracht zijn. Zóo groot was de census der equites op het laatst der republiek; zoodat equites en 1ª classis gelijk zouden hebben gestaan. Hetzelfde is hiertegen aan te voeren als vroeger tegen soortgelijke meening van Zumpt door Moenssen, *Tribus*, p. 110, n. 97. Het is niet denkbaar, dat men het heeft gewaagd de burgers, die het hogere bedrag van den census niet bezaten, uit hunne classis te stoeten.

De herleiding daarentegen van de censussommen naar de opzettelijk in het geld gemaakte wijziging is niet anders dan eene administratieve zaak, die door de eerstvolgende

censoren ongetwijfeld gedaan is. Doch de eerste reductie van den as was niet de sextantaire maar de trientale, of eigenlijk de semilibrale. Deze verminderingen in het gewicht van het kopergeld staan in verband met de eerste aanmunting van het zilver in 269 (and. 268, Momms. Münzw. p. 300). De trientale asses waren te Rome in 252 en 244 in gebruik, omdat Lipara en Brundusium, koloniën die in die jaren gesticht zijn, den trientalen as hebben. De sextantaire as, die blijkens getuigenis van Plinius XXXIII. 3. 44, Verrius Flaccus bij Festus p. 347 en Paulus p. 98 volgens senaatsbesluit gedurende den eersten (niet den tweeden Fest. p. 347) Punischen oorlog in plaats van den libralen as is ingevoerd, kan dus eerst in de allerlaatste jaren van den eersten Punischen oorlog zijn in zwang gekomen. Achterdacht verwekt het in deze berichten, die alle waarschijnlijk uit ééne bron, Verrius Flaccus gevloeid zijn, dat de overgang van den libralen as dadelijk op den sextantairen gemaakt wordt met voorbijgang van den trientalen; en het is zeer wel mogelijk dat de berichtgevers zich vergist en den trientalen in plaats van den sextantairen bedoeld hebben.

Doch hoe dit zij, de trientale as staat met het zilver in verband; de vermindering van dezen tot den sextantairen had hoofdzakelijk op het koper, in veel mindere mate op het zilver, invloed. De wichtige as werd tot een derde van zijne zwaarte, van 12 unciae (die hij nominaal had) tot 4 unciae gebracht, tot den triens. Twee en een half van deze nieuwe assen maakten, 10 unciae, en het is bekend dat deze munt van $2\frac{1}{2}$ as, de Sestertius, in zilver geslagen werd tot een bepaalde zwaarte (een scrupel). Wel is waar is deze zilveren munt bij de volgende waardevermindering van het koper tot 217 toe ook eenigszins lichter gemaakt (tot $\frac{6}{7}$ scrupel), maar dit komt niet in vergelijking bij het koper, dat tot 2 en eindelijk tot 1 uncia per as terugging; maar het sleepte het zilver in zijn waardeverlies niet mede. Er werd in 217 bepaald, niet dat de IIS, omdat het koper gedaald was, in waarde zou verminderen, maar op den IIS nagenoeg zooveel meer koperen asses zouden gaan als de waarde van 't koper verminderd was. De IIS zou vier in

plaats van $2\frac{1}{2}$ as bevatten (Mommsen p. 379). Dit zijn louter bekende zaken, die hier alleen moesten vermeld worden om te doen zien, dat, toen de censussommen eens zoo gereeld waren, dat zij in zilver konden worden uitgedrukt, daarin meer stabiliteit moest komen. En dit is geschied door de conversie in trientale asses. De sommen heeten nog asses, maar zij zijn werkelijk in verband met het zilver gedacht: het zijn trientale asses, wier waarde door de betrekking tot het zilver vaststaat (natuurlijk in die mate als dit zelf). Anders is het met de sextantare asses. Dat een sextantare voet werkelijk eenigen tijd normaal heeft bestaan is twijfelachtig (Mommsen p. 291); men kan kwalijk aannemen, dat de censussommen in een getal van slecht gemunte asses zijn opgegeven, van een gewicht, dat niet legaal erkend was en voortdurend verminderde. Men zou wel kunnen aannemen eene reductie van de sommen naar den unciaalvoet, die wettig in 217 is vastgesteld, en het resultaat van deze hypothese zou van de sommen van Boeckh niet zooveel verschillen; want de unciaal koper werd toen gerekend op $\frac{1}{4}$ van den sestertius (16 unciale asses in plaats van 10 op den denarius), d. i. $\frac{1}{4}$ van $\frac{6}{7}$ scrupel zilver = $\frac{6}{14}$ of $\frac{3}{7}$ scrupel zilver, terwijl de sextantaaras, twee unciae wegende, $\frac{1}{2}$ was geweest van den sestertius van een scrupel, derhalve $\frac{1}{2} = \frac{3}{5}$ scrupel in zilver was, zoodat de unciaal-as tot den sextantaar-as, beide in zilver, staat als $\frac{3}{7} : \frac{3}{5}$. Maar terwijl het teeken op den IIS. ook na den unciaalvoet bleef $2\frac{1}{2}$ en men dus die reductie niet officieel aanduidde, en verder ook het koper nog steeds daalde, is het niet aan te nemen, dat toen de legale cijfers in unciale asses werden gegeven. Na de invoering van het zilver is het koper op weg om pasmunt te worden, gelijk dat werkelijk in 217 is geschied. Pasmunt voegt niet bij legale opgaven, noch bij groote sommen. Wilde men eene groote som aanduiden, dan gebruikte men of asses graves, die gelijk stonden met $2\frac{1}{2}$ trientale asses, of sestertiën, die daarmede in waarde overeenstemmen. De census van de 1^e klasse is naar trientale asses berekend 40000 IIS. of asses graves. De census van de equites is tienmaal zoo hoog, namelijk 400000 HS.

De prijs van het ridderpaard bij Livius, 10000 asses wordt iets meer bezwaarlijk als men aan trientale asses denkt (d. i. aan 4000 librale) dan aan sextantare (d. i. 2000 librale). Het voorname bezwaar is echter de relatieve hoogte van die som en deze blijft in elk geval bestaan; altijd zal het paard van den ridder bijna evenveel kosten als de geheele bezitting van een assiduus van de 5^e klasse. In verhouding tot het overige zou 1000 tr. asses beter uitkomen, dat zou 400 aes grave van Servius zijn, en wel in overeenstemming wezen met den prijs van het vee (100 asses graves voor een rund). Aan eene verbetering van den tekst bij Livius: *ad equos emendos dena milia aeris ex publico data, et, quibus equos alerent, viduae attributae* (een wonderlijke dubbelzinnigheid wellicht: *quae equos*), *quae bina milia aeris in annos singulos penderent* valt bezwaarlijk te denken. Hoe het zij Varro zegt dat het ridderpaard *mille assariorum* was L.L. VIII. 71.

Misschien is Livius nergens slordiger geweest en minder zich gelijk gebleven dan in hetgeen hij over de equites in 't eerste boek zegt I. 13, 8; 30, 3; 36, 7; 43, 9. Het is m. i. blijkbaar dat Livius twee berichten, die streden, waarvan het eene het getal van 1800 ridders aan Tarquinius Priscus, het andere aan Servius Tullius toeschreef, gedachteloos heeft vereenigd. Als men dit niet op 't oog houdt, is de verwarring niet terecht te brengen en is het getal der equites onzeker. Bewijs dat de 10000 asses van Livius in geen geval als asses graves juist kunnen zijn, levert de prijs van andere koopwaren. Het ridderpaard zoude 50 minae waard zijn. Hannibal verkocht zijn krijgsgevangenen voor 5 minae; een slaaf, die als voorwerp van ontucht hoog betaald en door Cato als ceusor bij wijze van strafvoefening hoog belast werd, kostte 10 minae, en dat in een tijd toen het geld goedkooper was. Zie Marquardt, *Privateben* (1879) I. p. 170.

B I J L A G E III,

op bl. 305, r. 10.

Dat dit het geval was, blijkt uit het volgende. Daarbij wordt uitgegaan van een minimum van 20—2,5 iugera voor de 1^e—5^e klasse; a fortiori is het betoogde waar, als men dat stelt op 16—2 iugera.

Van de centuriae iuniorum is een groot deel der manschappen nog in patria potestate; dezen hebben niets. Dat zij in dezelfde classis worden opgenomen, waarin hun vader staat is op zich zelf waarschijnlijk; anders toch zouden zij als arm geheel van den krijgsdienst zijn uitgesloten. Bovendien blijkt het voor de tribus uit Gell. V. 19 einde, Dion. IX. 36 einde, Festus, Paul. p. 66 v. duicensus, te recht door Müller verklaard, Willems p. 56. Als regel kan gesteld worden dat de seniores sui iuris zijn; daarenboven zijn er onder die iuniores, die ouder dan 37 jaren zijn, een groot aantal, die zonen (van 17 jaar en ouder) onder de wapenen hebben; $\frac{2}{3}$ van de iuniores nog onder de filii familias rekenende (van 17—36 jaar) verkrijgt men voor degenen die sui iuris zijn 1° de seniores, uitmakende van een dubbele centuria (één sen. en één iun.) $\frac{1}{3}$. — 2° Van de iuniores, die $\frac{2}{3}$ uitmaken van de dubbele centuria, $\frac{1}{3}$ gedeelte d. i. $\frac{2}{9}$. Dit geeft $\frac{1}{3} + \frac{2}{9} = \frac{5}{9}$ homines sui iuris. Voor degenen, die filii familias zijn, heeft men $\frac{2}{3}$ van de iuniores, d. i. $\frac{2}{3} \times \frac{2}{3} = \frac{4}{9}$. Met andere woorden: de personen die landeigenaars zijn maken slechts ruim de helft uit van het geheele getal. Nu zijn er 85 centuriae iuniorum = 8500, insgelijks 85 centuriae seniorum = 4250 man. De geheele sterkte is dus 12750. In de eerste klasse 40 cent. iuniorum = 4000 man; 40 seniorum = 2000 man, gezamenlijk 6000. Hiervan zijn $\frac{2}{3}$ landeigenaars d. i. 3333. Het minimum van grondbezit is volgens Lange 20 iugera.

Op de eerste klasse valt dus een grondbezit van $20 \times 3333 = 66660$ iugera.

Voor de tweede klasse van 10 seniores en 10 iuniores, d. i. 1500 man, heeft men $1500 \times \frac{5}{9} = 833$ grondbezitters; elk heeft 15 iugera $15 \times 833 = 12495$ iugera.

Voor de derde klasse heeft men hetzelfde aantal manschappen, dus grondbezitters $833 \times 10 = 8330$ iugera.

Voor de vierde klasse insgelijks 833; vermenigvuldigd
met 5 iugera = 4165 iugera.

Voor de vijfde klasse, 15 seniores en 15 iuniores, d. i.
 $1500 + 750 = 2250$ man, heeft men $\frac{5}{9} \times 2250 = 1250$
 grondbezitters; dit getal te vermenigvuldigen met 2,5 iug.
 $=$ iugera 3125.

Hieruit volgt:

eerste klasse.	66660	iugera
tweede klasse.	12495	»
derde klasse.	8330	»
vierde klasse	4165	»
vijfde klasse.	3125	»
<hr/>		
	94775	iugera.

Het iugerum is gelijk 0,252 hectare (Hultsch, p. 76) d.i. $\frac{1}{4}$ h., zoodat 94775 iugera gelijk zijn aan 23693 hectaren. De ager Romanus bevatte bij het einde van de republiek naar de berekening van Béloch 98275 hectare. Al rekent men nu voor woeste gronden, weiden, bergen, water en gebouwen een ruim gedeelte van de oppervlakte, dan blijkt nog dat er speling genoeg is voor een zeer groot verschil van landbezit. Want de boven opgegevene 23693 h. (die het minimum zijn van het grondbezit der 5 classes) maken slechts een vierde gedeelte uit van den ager Romanus. Indien Mommseu en Lange dus met hun vergelijking van den *Hufner* meenen, dat de bezitting van 20 iugera een normale maat was, dwalen zij. Uit bovenstaande berekening volgt dus, dat de census of liever het grondbezit, dat tot de hoogste klasse recht gaf, vrij laag was. Daaruit laat zich althans eenigszins het groot aantal classici verklaren.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten MEI 1882.

Tegenwoordig de heeren C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. G. BRILL,
J. DIRKS, R. FRUIN, B. J. LINTELO DE GEER, D. HARTING, J. P. SIX,
S. A. NABER, TH. BORRET, C. M. FRANCKEN, H. KERN, J. A. FRUIN,
R. VAN BONEVAL FAURE, B. D. H. TELLEGEM, H. VAN HERWERDEN,
J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL,
C. VOSMAER, J. G. R. ACQUOY, A. A. DE PINTO en S. HOEKSTRA BZ.,
waarnemend secretaris.

De heeren Leemans en de Wal hebben kennis gegeven,
dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

De heer Acquoy brengt, namens de daartoe benoemde commissie, verslag uit over de door den heer Aem. W. Wijbrands aangeboden verhandeling. De conclusie, strekkende om haar in de werken der Akademie op te nemen, met uitnodiging aan den schrijver om er de wijzigingen in te brengen. die hem zullen goed dunklen, wordt met algemeene stemmen door de vergadering aangenomen, nadat de heer Dirks gesproken had over de redenen, waarom de uitgave

door het Friesch genootschap minder raadzaam scheen, o. a. omdat de Abdij Bloemhof te Wittewierum buiten de grenzen van het eigenlijke Friesland gelegen was.

De heer Land biedt aan de Akademie aan het eerste deel der uitgave van alle werken van Spinoza, door J. van Vloten en J. P. N. Land; de heer Dirks N°. XXX van het Penningkundig Repertorium; de heer de Pinto aflev. 6 en volgende der Handleiding tot het wetboek van Strafvordering.

Na rondvraag wordt de vergadering gesloten

VERSLAG OVER DE VERHANDELING VAN DEN HEER
AEM. W. WYBRANDS:

„DE ABDIJ BLOEMHOF TE WITTEWIERUM
IN DE DERTIENDE EEUW”.

De Commissie ter beoordeeling van de verhandeling, die de heer Wybrands voor de werken der Akademie heeft aangeboden, staat na eenige vertraging van haren arbeid gereed, verslag uit te brengen van hare bevinding. Wijl de schrijver der genoemde verhandeling niet tot de leden der Akademie behoort, wil zij beginnen met hem eenigermate bij u in te leiden.

De heer Wybrands te Hoorn is voor de beoefenaars onzer vaderlandsche kerkgeschiedenis, met name van die der middeleeuwen, geenszins een onbekende. IJverig leerling van wijlen ons medelid Moll en ons nog aanwezig medelid De Hoop Scheffer, heeft hij zich reeds enige jaren geleden gunstig onderscheiden door zijne belangrijke opstellen in de door beiden uitgegeven *Studien en bijdragen op 't gebied der historische theologie*. Vooral twee dier opstellen, tevens de meest uitvoerige, getuigden van meer dan gewone studie: »De Dialogus miraculorum van Caesarius van Heisterbach», waarmede het 2de deel werd geopend, en »Opmerkingen over het geestelijk drama hier te lande in de middeleeuwen», dat een der sieraden van het 3de deel blijven zal. In 1879 gaf de heer Wybrands, door het Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde daartoe in staat gesteld, onder den titel van *Gedenkschriften van de abdij Mariëngaarde in Friesland* de »Gesta abbatum Orti Sancte Marie» naar het te Brussel bewaarde H. S. uit op eene wijze, die opnieuw van groote kennis en goede methode getuigde. Tot lof van

dit werk zij het genoeg gezegd, dat de uitgevers der *Monumenta Germaniae historica* in hun *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, Bd. V (Hannov. 1880), S. 233, er van schreven: »In Leeuwarden 1879 ist erschienen: »Gesta abbatum Orti S. Marie", in musterhafter Weise herausgegeben von Aemilius W. Wybrands", terwijl zij ook verder verklaarden, dat de uitgave zich onderscheidde »durch vortreffliche Lesung".

Hebben wij hiermede den schrijver genoegzaam gekenschetst, wij moeten thans uwe aandacht vestigen op zijne jongste, onzer Akademie ter uitgave aangeboden verhandeling. Haar volledige titel luidt als volgt: »De abdij Bloemhof te Wittewierum in de dertiende eeuw. Bijdragen tot de geschiedenis van kerk en beschaving in Nederland". Dat deze verhandeling voor de pers werd gereed gemaakt, had de heer Wybrands reeds vermeld op blz. xi der voorrede van zijne zooeven genoemde uitgave der *Gesta abbatum Orti Sancte Marie*. Hij had daar zelfs medegedeeld, dat men er op menige plaats zou aangetoond vinden, hoeveel belangrijks in deze Gedenkschriften te vinden is vooral voor hem, die ze onderzoekt in verband met de welbekende kronieken van Emo en Menko, die als abten aan het hoofd van het klooster Bloemhof te Wittewierum hebben gestaan. Voorts had hij dáár reeds te kennen gegeven, dat zijn arbeid bijdragen zou leveren tot de geschiedenis van kerk en beschaving in Nederland in de dertiende eeuw.

Wat alzoo in 1879 werd beloofd, is ons thans geschenken. Ziehier een kort overzicht van het aangeboden werk.

Aangezien het klooster Bloemhof tot de orde der Praemonstratensers of Norbertijnen behoorde, begint de schrijver met eene Inleiding over het ontstaan dier orde, haren aard, hare inrichting, hare overeenkomst en haar verschil met die der Cisterciënsers. Na zijne lezers alzoo geplaatst te hebben op het kloostergebied, waarop alles zich zal bewegen, behandelt hij in drie hoofdstukken zijn eigenlijk gezegd onderwerp. Het eerste omvat de vestiging van Praemonstratensers in de Friesche gewesten en de wording van het klooster Bloemhof; in het tweede wordt de geschiedenis der

abdij verhaald gedurende den tijd, dat Emo aan haar hoofd stond (1209—1237); het derde vervolgt die geschiedenis van Emo's dood tot aan het einde der dertiende eeuw. Deze twee laatste hoofdstukken zijn beide op dezelfde wijze ingedeeld in drie paragrafen, van welke de eerste de uitwendige, de tweede de inwendige geschiedenis van het klooster behandelt, terwijl de derde den abt of de abten in hunne bemoeiingen buiten het gebouw doet kennen. Hiermede is de verhandeling als zoodanig ten einde. Er volgt echter nog een uitvoerig Aanhangsel over de Kronieken der abdij, terwijl vijf meerendeels breede Bijlagen den arbeid besluiten. Het geheel vormt in handschrift een tamelijk lijvig boek in quarto.

Dat uwe Commissie dit boek met niet geringe belangstelling ter hand nam, zal u na het straks gezegde niet verwonderen. Indien het geoorloofd is, van een gunstig vooroordeel te spreken, dan kan zij verklaren, zich met zulk een vooroordeel aan het lezen te hebben gezet. Met blijdschap voegt zij er bij, dat hare goede verwachting, behoudens enige aanmerkingen, die zij zoo aanstonds zal mededeelen, niet is beschaaamd. Gelijk in alles, wat de heer Wybrands heeft uitgegeven, vond zij ook hier weder eene historische studie uit de eerste en beste bronnen, en werd zij getroffen door eene belezenheid, die inderdaad rijk mag heeten en die te meer gewaardeerd moet worden bij een man, zóó verre van onze grote bibliotheken verwijderd en zóó weinig geplaatst in een middelpunt van wetenschappelijk verkeer. Niet slechts het zeldzame, maar ook het allerzeldzaamste heeft de schrijver uit binnen- en buitenland weten bijeen te krijgen. Blijkbaar is zijn onderwerp hem lief geweest en heeft hij geene moeite ontzien, om het naar vollen eisch te behandelen. Alle bezwaren, die hij ontmoette, heeft hij aangedurfd; soms is het zelfs, of hij er behagen in heeft geschept ze te zoeken, ten einde er zoolang mede te worstelen, totdat hij ze overmocht. Dit geldt van allerlei kleinere en grootere punten in de verhandeling zelve, niet minder van het belangrijk Aanhangsel en de al even belangrijke Bijlagen. Men zou dit boek een

boek zonder vraagteekens kunnen noemen. Daarentegen zou men kunnen zeggen, dat achter alles, wat er in behandeld is, een punt is geplaatst, achter het meeste zelfs een lange-rustteeken er bij.

Intusschen — gij gevoelt dit reeds — is de schrijver hierdoor weleens vervallen tot hetgeen men zou kunnen noemen »les défauts de ses vertus". Geschiedenis van menschen, die ons geen bijzonder belang inboezemen, wijl zij slechts andere exemplaren zijn van overvloedig bekende soorten, en verhalen van twisten, die onze aandacht nauwelijks kunnen gaande houden, daar zij niet veel anders zijn dan variatiën op het Eris-lied van alle eeuwen, worden ten beste gegeven met eene uitvoerigheid, die zij niet altijd schijnen te verdienen. Kleine détail-studien, die op zich zelve verre van onbelangrijk zijn, maar den gang van het verhaal dreigen te verstoren en daarom liever naar de bijlagen of de aanteekeningen moesten verlegd worden, zijn hier en daar in den tekst zelven opgenomen. In één woord: de verhandeling is soms noodeloos breed. Zij beantwoordt wat al te veel aan haren titel, die van bijdragen in het meervoud spreekt. Of om eene vergelijking te gebruiken, ontleend aan het tijdperk, waaruit het onderwerp is genomen, — deze studie doet vaak denken aan de uitvoerigheid der middel-eeuwsche miniatuurschildering, niet altijd aan hare kunst.

De schrijver zelf heeft dit gevoeld. Eenige opmerkingen op een bijgevoegd papier strekken daarvan ten bewijze. Wij gelooven waarlijk, dat zijne zoo grondige verhandeling er bij winnen zal, wanneer hij hier en daar het al te uitvoerige wat samentrekt, het al te breede een weinig bekort, en het minder belangrijke eenvoudig verwijdert. Hij kan dit te veiliger doen, wijl de twee hoofdwerken, waaraan de meeste kleine bijzonderheden zijn ontleend, zich in de boekenkast zijner lezers zullen bevinden, en dus eene enkele verwijzing aan den voet der bladzijden voor de belangstellenden in dergelijke particularia geheel voldoende zal zijn. Overigens worde deze besnoeiingsarbeid met volkommen gerustheid aan hem zelven toevertrouwd. Geen ander is er zoo geschikt toe als hij.

Gij bemerkt reeds, M. H., dat uwe Commissie niet aarzelt, de aangeboden verhandeling voor de uitgave aan te bevelen. Natuurlijk wil zij zich hiermede niet aansprakelijk gesteld zien voor de persoonlijke gevoelens en kerkelijke opvattingen van den schrijver. Om geheel oprecht te zijn, mag zij niet ontveinzen, zich te hebben afgevraagd, of deze bijdrage tot de geschiedenis van kerk en beschaving in de dertiende eeuw, hoe belangrijk ook voor de geschiedenis van ons vaderland in zijn geheel, niet nog belangrijker moet geacht worden voor die van onze noordelijke provinciën in het bijzonder, en of het niet nog méér op den weg bijv. van het Friesch Genootschap dan op dien van de Koninklijke Akademie zon liggen, haar in hare werken op te nemen; doch zij schroomt bijna, hiervan openlijk gewag te maken, wijl zij niet gaarne oorzaak zou willen zijn, dat deze verhandeling niet werd gedrukt. Veeleer wil zij, zooveel in haar is, medewerken tot de uitgave er van. Daarom adviseert zij u, dezen arbeid van den heer Wybrands, door den schrijver zelven gewijzigd zooveel en zoodanig als deze goed achten zal, en van het door hem beloofd Register voorzien, op te nemen in de Werken onzer Akademie. Zij dringt dit advies te meer aan door de mededeeling, dat wijlen ons medelid Moll eene monographie over de abdij Bloemhof heeft gewenscht (zie zijne *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.*, dl. II, st 2, blz. 35; Registers, blz. 184), en met den wordenden arbeid zijns leerlings ter vervulling van dien wensch zeer was ingenomen. Zij houdt zich overtuigd, dat bij hare twee zichtbare handtekeningen met gerustheid de onzichtbare van onzen Moll als derde mag worden gevoegd.

Th. BORRET.

J. G. R. ACQUOY.

OVER CICERO'S PLEITREDE VOOR CAECINA.

BIJDRAGE VAN

B. J. LINTELO DE GEER.

Cicero's rede voor Caecina heeft steeds belangstelling gewekt bij hen, die zich met de beoefening van het romeinsche recht bezig hielden wegens de belangrijke rechtsvragen die daarin behandeld worden. Toch bestaat er nog veel verschil omtrent de opvatting en verklaring dezer rede en al is men meer en meer tot het besluit gekomen dat Cicero daarin eene twijfelachtige zaak met groot talent verdedigd heeft, de gang der procedures tusschen Aebutius en Caecina, waarvan wij al onze kennis uit deze enkele rede moeten putten, is nog altijd een onderwerp van verschil. En geen wonder; want toen Cicero zijne rede hield sprak hij niet voor de eerste maal in deze zaak, zij tot wie hij sprak, waren reeds met alle bijzonderheden bekend, hij behoefde hun niets meer te herinneren dan wat hij noodig had om de zaak van zijn cliënt in een gunstig licht te stellen, zijne handelingen te rechtvaardigen en zijne beweringen te bevestigen. Daardoor duidde hij nu eens slechts met een enkel woord aan, wat er gebeurd was, dan weder zweeg hij geheel van bijzonderheden die voor hem van geene waarde, aan allen bekend waren (§ 11). Die Cicero hoorden, hadden niet meer noodig dat hij hun uitvoerig den procesgang beschreef of de bewegredenen aanwees, die partijen op de eene of andere wijze hadden doen handelen, zoo niet het belang der zaak, die hij verdedigde, dit vorderde. En dit geeft ons recht om ook zulke handelingen te onderstellen, die noodig zijn om het medege-deelde te verklaren, al vinden wij die in de rede niet ver-

meld, om ons het verloop der geschillen tusschen partijen zoo voor te stellen als wij die naar aanleiding van hetgeen ons van het toenmalig recht bekend is, mogen aannemen, zoo maar Cicero's mededeelingen die hij hier en daar geeft, daarmede overeenkomen.

De procedures tusschen Caecina en Aebutius vonden hun oorsprong in het testament van Caesennia. Zij was eerst met Fulcinus, daarna met Caecina gehuwd geweest en bij haar testament had zij haar man ex deunce et semuncia, dat is voor $\frac{23}{24}$ tot haren erfgenaam ingesteld. Aan Fulcinus, een vrijgelatene van haren eersten man, had zij duae sextulae, $\frac{1}{36}$, en aan Aebutius, die haar procurator geweest was, had zij una sextula, $\frac{1}{72}$, harer nalatenschap gegeven. De eerste vraag die nu door Aebutius werd opgeworpen, betrof de bevoegdheid van Caecina om die erfenis te beuren. Hij bestreed die bevoegdheid door de bewering, dat Caecina deteriore jure esset quam ceteri cives. Dit steunde daarop dat hij uit Volaterra geboortig was, waar men nog het graf van zijn geslacht aanwijst. Deze eens zoo beroemde stad had door haren hardnekkigen wederstand tegen Sylla's troepen¹⁾ haar burgerrecht verloren en door eene lex Cornelia waren hare inwoners tot Latini coloniarii gemaakt, en wel met dezelfde beperkingen als bij die 12 coloniae latinae waren gesteld, waaronder Ariminium behoorde (vgl. Marquardt, Röm. Staatsverw., I, p. 53, Walter, Rgesch., § 253, n. 84, Madvig, die Verf. u. Verw. d. r., St I, p. 28), zoodat die wel commercium maar geen connubium met romeinsche burgers hadden. Gelukte het werkelijk Aebutius het bewijs te leveren dat Caecina als burger van Volaterra geen erfenis van Caesennia kon verkrijgen, dan voorzeker bleef hij alleen met Fulcinus over en beiden hadden de geheele nalatenschap te delen. Hij ontving dan in plaats van $\frac{1}{72}$ deel, een derde deel er van. Wel mocht Cicero zeggen dat hij daardoor sextulam suam nimium exaggeraret (§ 19). Ik zou niet met Madvig durven zeggen dat het eene eenvoudige chicane van Aebutius tegen-

¹⁾ Strabo, p. 223.

over Caecina was, dat hij een vergeten en krachteloos geworden wet van Sylla voor den dag had gehaald. Cicero althans plaatst zich niet op dit standpunt. Hij stelt er blijkbaar belang in hier die bewering te bestrijden, al verzekert hij dat zij in dit proces niets afdeed. Uitvoerig betoogt Cicero dat geen wet den romeinschen burger zijn burgerrecht kon ontnemen, si civitas adimi non possit (Jordan, Prolegg. p. 282 wijst op Cicero, p. dom. 20, 77, p. Balbo, 11. 27—'3, 31 vgl Madvig, I p. 55). Daarop maakt hij dan ook de in de wet opgenomen clausule toepasselijk: si quid ius non esset rogarier, ejus ea lege nihilum rogatum. Wat Cieero hiermede bedoelde was wel dat nimmer door strafbepaling bij wet of verordening iemand te Rome onmiddelijk van zijn burgerrecht werd ontfzet. Als indirect gevolg toch van wetsvoorschrift of gewoonte ging zeker het burgerrecht verloren, zoodra een toestand was ontstaan, die met het burgerrecht onbestaanbaar dit van zelf deed vervallen. Als de tenebrio, die zich aan den militairen dienst onttrok als slaaf verkocht mocht worden, dan mocht dit geschied zijn omdat men hem der vrijheid niet meer waardig achtte, die om vrij te blijven zich aan geen gevaar durfde bloot stellen, maar de bepaling zelve toont dat men wel iemand in een toestand met het burgerschap onvereenigbaar kon verplaatsen, en het heeft wel iets van een woordenspel te zeggen, dat men daardoor hem zijn vrijheid niet ontnam, maar alleen uitsprak dat hij niet meer vrij was (Marquard, II, p. 371, Cohn, Beiträge I, p 70). Hetzelfde geldt van den incensus, om niet van de gevolgen der aquae et ignis interdictio te spreken (Cohn p. 81. Holtzendorff, der Deportations Strafe. p. 23). Maar zelfs de door Cicero bedoelde wet van Sylla had wel niet zoo eenvoudig de Volaterraners van hun burgerrecht ontfzet als straf voor hun geboden tegenstand, — want dit zou zeker eene geheel buitengewone bepaling geweest zijn, waarvan ons geen enkel voorbeeld bekend is, — maar zij had hun, die uit Sylla's standpunt, vijanden van den staat en overwonnen waren, hetzelfde recht verzekerd dat de Ariminenses hadden verkregen. Cicero zegt dit zelf: jubet enim eodem jure esse quo fuerint Ariminenses, en juist hieruit leidt hij vervolgens eenen ande-

ren grond af voor de bevoegdheid van Caecina om te erven; want de Ariminenses hadden ongetwijfeld die bevoegdheid, als gevolg van hun commercium. Men mag vragen waarom Cicero dan wel zoo nadrukkelijk de bewering bestreed, dat Caecina door Sylla's wet zou hebben kunnen ophouden romeinsch burger te zijn. In dit proces, waarin deze rede gehouden werd, kwam toch die vraag niet te pas, hij getuigt het zelf, dat daaromtrent de rechters in deze zaak geen uitspraak te doen hadden, en dat dit geschil buiten dit geding lag. Die vraag was echter van het hoogste belang in het geding omtrent Caesennia's nalatenschap, dat nog onbeslist was en Piso, Cicero's tegenpleiter, zal wel in zijne rede voor Aebutius, waar het hem te doen was, om de zaak van zijnen cliënt in een gunstig licht te stellen en hem als den eerlijken en braven man, den verongelijkten romeinschen burger te doen voorkomen, niet verzuimd hebben er op te wijzen dat het zelfs nog niet eens zeker was dat Caecina als romeinsch burger recht op Caesennia's nalatenschap had. Daarom had Cicero reeds bij den aanvang zijne rede er op gewezen (§ 18) hoe Aebutius dit had durven beweren en duidt hij niet onduidelijk aan dat het Aebutius te doen was geweest om Caecina vrees aan te jagen en te zien of hij niet over Caesennia's nalatenschap een dading zou willen treffen en hem een grooter deel afstaan (*posteaquam videt nihil se ab Caecina litium terrore posse abradere*, § 19). En op het einde zijner rede kwam Cicero er nog eens meer uitvoerig op terug om het ongegronde van dit beweren van Aebutius, en dus ook van elke toespeling daarop van Piso, nog weder aan te tonen om dan van die gelegenheid gebruik te maken, om hieruit het besluit te trekken, dat als werkelijk Caecina al het burgerrecht zou verloren hebben door Sylla's wet, alle goede lieden eer zouden trachten den hooggeachten, eerlijken man, zoo verstandig, zoo deugdzaam als burger te behouden, dan dat er iemand zou zijn die zou durven beweren dat hem het burgerrecht was ontnomen, of hij moest even dwaas en schaamteloos zijn als Aebutius.

Zoo komt Cicero in de epiloog zijner rede terug op het punt waarvan hij was uitgegaan (Jordan, Prolegg. p. 71), op

het punt, waarvan Aebutius zijn aanval begonnen had en waarmede het geschil tusschen beide partijen was aangevangen.

Maar had Caecina zich door die bewering van zijn tegenpartij en medeerfgenaam laten afschrikken of terughouden? Integendeel, zooals het een flink en verstandig man pastte, had hij diens aanval bestreden: *Immo ut viro forti ac sapienti dignum fuit, ita calumniam stultitiamque ejus obtrivit ac contudit.* Niet afwerend, aanvallend trad hij nu op zijne beurt op en daar hij nog in het bezit der nalatenschap zijner vrouw Caesennia was, sloeg hij zelf den weg in om eene beslissing te verkrijgen en tot afdoening van zaken te komen. Zonder te wachten totdat Aebutius eene opvordering der erfenis, eene hereditatis petitio beproefde en instelde tegen hem, stelde hij eene vordering tot verdeeling der erfenis, de *actio familiae erciscundae*, tegen Aebutius in, waarbij dan de vraag of Caecina al of niet als medeerfgenaam moest erkend worden, van zelf ter beslissing moest komen en niet kon worden ontweken (Gaius in L. 1, § 1 D. famil. ercisc. Keller, Semestria II, p. 289).

Wel heeft Karlowa (Beiträge p. 44) de meening verdedigd, dat Aebutius in het bezit der nalatenschap zou geweest zijn en de vordering zou hebben ingesteld, maar Cicero's redebeleid bevestigt die meening niet, waar het juist Caecina voorstelt als handelend (*obtrivit ac contudit*, § 18) en men mag vragen, zou Aebutius een *actio familiae erciscundae* ingesteld hebben tegen hem dien hij als medeerfgenaam niet erkende. Caecina in het bezit der nalatenschap had belang tot de verdeeling te komen met zijn tegenpartij. Bezat echter deze de erfenis, hij had al zeer weinig belang met Caecina over de verdeeling te procederen, dien hij niet als daartoe gerechtigd erkende.

Dit proces tot verdeeling van Caesennia's nalatenschap was nog hangende, toen Cicero zijne rede hield. Was het reeds beslist geweest, hij zou zeker niet op eene afgedane zaak op die wijze zijn teruggekomen, of zou althans de gevallen beslissing hebben vermeld. Maar ook daarom zegt Cicero dan ook uitdrukkelijk, dat nu in dit proces die vraag, die hij trouwens niet als eene vraag beschouwde, niet behoefde beantwoord te worden (§ 102).

Hier betrof het nu een geheel ander geschil. Aebutius namelijk beweerde eigenaar te zijn van een stuk land, dat hij vroeger gekocht had uit de nalatenschap van Marcus Fulcinius, den zoon van Caesennia uit haar eerste huwelijk. Daarentegen hield Caecina vol dat dit land aan Caesennia in eigendom had toebehoord, dat Aebutius het voor haar als haar lasthebber had gekocht, dat het derhalve tot Caesennia's nalatenschap behoorde. Eene eerste vraag, en hier reeds terstond van groot belang en waarover Aebutius en Caecina het oneens waren, was nu, wie van beiden als de tegenwoordige bezitter van dit land moest beschouwd worden. Was toch Caecina de rechtmatige bezitter, dan zou Aebutius later zijn eigendom tegenover hem moeten bewijzen en als eischer optreden, want vooreerst moest het nu in ieder geval buiten de verdeeling blijven (L. 45. pr. D. fam. ercisc). Caecina kon dan afwachten totdat Aebutius zijn recht zou doen gelden. Moest daarentegen Aebutius als bezitter beschouwd worden, dan zou het Caecina zijn, die later als eischer optredend, zou moeten bewijzen dat het land aan Caesennia had toebehoord en zijne rechten als mede-erfgenaam van hare nalatenschap daarop zou moeten doen gelden.

Om dit verschil ter beslissing te brengen, was dus een bezitsproces de aangewezen, de enige weg. Dit moest, daar beide partijen beweerden in het bezit te zijn van het bedoelde land, het proces over den eigendom voorafgaan. Op een dag kondigde dan ook Aebutius op het forum te Rome aan Caecina aan dat dit land het zijne was, fundum illum suum esse, en waarschijnlijk had hij zich toen reeds in het feitelijk bezit er van gesteld.

Zeker hebben wij hierbij niet aan eene toevallige mededeeling te denken, die men elkander zoo in het voorbijgaan doet, maar aan eene eerste rechtshandeling, die de inleiding tot het geding over den eigendom moet worden. Dat zij op dat oogenblik volkommen wisten welk land bedoeld werd, dat zij beiden volhielden in het bezit er van te zijn, blijkt uit het geheele verloop der zaak.

Op welke gronden steunde nu beider bewering in het bezit te zij? Aebutius had zich in het feitelijk bezit gesteld

van het stuk land en kon natuurlijk er zich op beroepen dat hij als eigenaar tot die in bezitneming na Caesennia's dood, waardoor het vruchtgebruik dat zij er aan gehad had was vervallen, gerechtigd was. Caecina van zijne zijde, die Aebutius eigendom niet erkende, beweerde dat hij, als haar erfgenaam zich na haar dood in het bezit had gesteld. Caesennia toch had als vruchtgebruikster dit land verhuurd en de inkomsten tot haar dood genoten. Had zij werkelijk door koop den eigendom verkregen, dan had zij het daarna als eigenares bezeten en dit bezit door den bruiker uitgeoefend. Maar dit was de vraag. Zelfs in de onderstelling dat niet zij maar Aebutius het gekocht en den eigendom verkregen had, had zij toch het bezit gehad. Cicero zegt dit niet alleen uitdrukkelijk, maar Piso had het ook erkend, *Caesenniam propter usumfructum possedissem non negas* (§ 94), hetzij men hier aan eene juris quasi possessio met Savigny (Besitz p. 287), hetzij men aan eene toen nog aan den vruchtgebruiker toegekende possessio rei met Keller (Sem. II. p. 345) ¹⁾ wil denken. Maar kon Piso dit vruchtgebruiks bezit gerust toegeven, daar het met Caesennia's dood had opgehouden, de vraag was of Caecina als haar erfgenaam voor verreweg het grootste gedeelte harer nalatenschap, zich na haar dood in het bezit gesteld en dat dus verkregen had. Dit beweerde Cicero en hij voert om Caecina's bezit te bewijzen drie redenen aan. Vooreerst (§ 94) dat dezelfde huurder, die tijdens Caesennia's leven het land gebruikte, het ook nog na haar dood was blijven gebruiken, dat derhalve zoo Caesennia het bezit door dien huurder had uitgeoefend, dan haar erfgenaam na haar dood het door dienzelfden huurder even zoo had blijven uitoefenen. Na haar dood toch het land blijvende gebruiken, kon hij alleen voor haar erfgenaam en ten diens behoeve het bezit uitoefenen, zoolang hij als huurder het nog bleef gebruiken. Ten tweede beroept Cicero er zich op dat Caecina, toen hij als erfgenaam de landerijen nazag, ook zelf op dit land was

¹⁾ Vgl. Karlowa Beiträge p. 37.

gekomen en met den bruiker had afgerekend en derhalve daardoor zich in het bezit had gesteld. Eindelijk voert hij nog aan dat Aebutius zelf met Caecina was overeengekomen dat hij hem uit het bezit van het land ontzetten zou.

Savigny, Keller en anderen hebben de kracht dezer argumenten bestreden en zeker uit het standpunt der latere juristen met recht. Maar was de leer van het bezit, zijn voorwaarden en gevolgen, reeds toen tot die ontwikkeling gekomen, die zij later verkreeg? Ik geloof het niet en meen dat Bekker (die *Aktionen des Röm. Privatrechts II*, p. 330) te recht heeft opgemerkt, dat juist de beteekenis die het bezit verkreeg door de bescherming er aan verleend en de gevolgen er aan geknoopt, de aanleiding is geworden voor de juristen om het nader te onderzoeken en de kriteria voor het bestaan van bezit en de voorwaarden der bescherming nader vast te stellen. Oorspronkelijk drukte het alleen het in de macht hebben eener lichamelijke zaak uit en gold hij als bezitter, die de zaak te zijner beschikking had en er als ware hij eigenaar mede handelde, en was het die feitelijke toestand, die beschermd werd tegen aanranding en stoornis, zonder dat men zich nog nauwkeurig reden gaf van de wijze waarop hij zich vertoonde (Bruns, *Recht des Besitzes*, p. 1). En was dit nog zoo ten tijde van Cicero, zooals ik geloof, dan kon werkelijk zijn aanwijzing dat Caecina na Caesennia's dood op het land was geweest, als eigenaar er een huurder op gehad had, van deze rekening had gevorderd en ontvangen, die nu voor hem en in zijnen naam het bezit had uitgeoefend, nog wel iets betekenen en zelfs de aankondiging van Aebutius zijde, dat hij aanspraak op het land zou maken, toonde dat hij Caecina beschouwde als dengenen tegen wien die aanspraak moest worden gericht, waarmede dan ook in overeenstemming was de afspraak dat Aebutius Caecina uit het bezit ontzetten zou.

Bij dien strijd wie bezitter was, was het vragen van het *interdictum uti possidetis* voor partijen de aangewezen weg om daardoor van den praetor handhaving van den bestaanden bezitstoestand te verkrijgen en tot eene beslissing daaromtrent te komen.

Dat Caecina en Aebutius dan ook werkelijk dit interdict van den praetor verkregen, al zegt Cicero het niet met zoveel woorden, volgt uit hetgeen verder gebeurde. Waar toch de een en de ander, zoowel Caecina als Aebutius, beweerden in het bezit te zijn en elkanders bezit niet wilden erkennen, moest, zou uit het verkregen interdict eene beslissing volgen, in de allereerste plaats een vim facere, een bezitsstoornis, noodwendig plaats hebben. Dit toch wijst Gaius (IV. 170) als het eerste aan, dat volgens het interdict te doen was, als zichtbaar en feitelijk bewijs dat men elkander het bezit betwistte en als grond voor de vordering. En werkelijk spraken dan ook beide partijen nu met elkaar af om die vis, die stoornis op een bepaalde dag en uur te zullen doen plaats hebben. Dan zouden beiden op het betwiste stuk land met hunne vrienden als getuigen komen en dan zou Aebutius en de zijnen Caecina van dat land verwijderen en hem als met een schijnbaar geweld noodzaken het te verlaten, opdat hij herstelling in het bezit als tegen het bevel des praetors met geweld daaruit ontzet zou kunnen vorderen en het geding over de vraag wie op dat oogenblik als bezitter moest gelden zou kunnen inleiden.

Dat dit geweld, die onzetting uit het bezit slechts een bloote formaliteit was, blijkt reeds uit de aanduiding als vis ex. conventu, vis et deductio quae moribus fit, blijkt ook uit de afspraak om die te doen plaats vinden. Over de beteekenis dezer woorden echter bestaat veel verschil, en vooral over de handeling daardoor aangewezen.

Vooral het zwijgen van Cicero over het verkrijgen door partijen van het interdictum *uti possidetis* heeft daartoe aanleiding gegeven, dat men voor dit vim facere en deducere eene andere beteekenis heeft gezocht dan die van eene ongehoorzaamheid aan 's praetors bevel, een bezitsstoornis waar die verboden was.

Ik zal niet spreken van hen die, zooals Krüger en Karlowa (Beiträge z. Gesch. des Röm. Civilpr. p. 26, der Röm. Civilprocess. p. 102) het vim facere ex conventu en de deductio als twee verschillende handelingen opvatten, van welke de eene bij het agere in rem per sponzionem behoorde en be-

stemd was daarbij den stand der partijen en het bezit te regelen. Dat Cicero door beide uitdrukkingen dezelfde handeling bedoelde, dat de vis ex conventu gelegen was in de deductio quae moribus fit, blijkt uit zijn redebeleid en is dan ook door ons geacht medelid Kappeijne van de Coppel (over het vim facere, p. 47) aangewezen. Deze heeft echter het vim facere, dat de praetor bij zijn interdict verbood, beschouwd als het in strijd met den inhoud van het interdict *aauspraak* maken op het bezit en daarover gaan pleiten, vim facere, zegt hij, betekent het proces verliezen. De vis ex conventu, de deductio was iets anders. Zij kon vóór de uitspraak van het interdict plaats vinden, zij kon, zoo zij niet vooraf had plaats gevonden, nog gevorderd worden bij bestrijding van het verzoek tot fructus licitatio, maar als partijen dit zoo goed vonden, kon men ook zonder voorafgaande deductio tot de fructus licitatio overgaan en de geheele handeling achterwege laten, die trouwens slechts diende als plaatsopneming om vast te stellen over welk land men verschil had. Met hoeveel scherpzinnigheid verdedigd en ontwikkeld, ik kan niet anders dan ook die opvatting voor minder juist houden. Vooreerst toch zou het vreemd zijn zulk eene handeling, eene plaatsopneming als vis of deductio voor te stellen. Was er werkelijk verschil of onzekerheid over de bedoelde plaats, het betwiste land, en bij Caecina en Aebutius bestond die zeker niet, dan was een afspraak om samen op het terrein te komen verklaarbaar, maar een afspraak wie al of niet zou worden uitgeleid en outzet, wie vadimonium zou stellen en de rol van gedaagde in het bezitsproces op zich zou nemen kon alleen te pas komen bij een interdictum duplex, waar het gold te bepalen, wie als gestoord in het bezit tegen den stoorder eischend zou optreden¹⁾.

Maar ook een stoornis in het bezit vóór dat het interdict gegeven was en die verboden had, kon toch wel nimmer als overtreding van het interdict gelden. Welke beteekenis zou die gehad hebben? Wel is waar hebben velen op Savigny's

¹⁾ Eck, Die sogen. doppel-Klagen, p. 33.

voetspoor de vis ex conventu als eene voorbereidende handeling opgevat om het bestaan van een verschil over het bezit tusschen partijen te constateren of wel om den grond op te leveren, waarop het edict gegeven zou worden. Maar was het voor partijen van eenig belang hun verschil te constateren, waarvan zij zich volkomen bewust waren? en de praetor, van wien beiden het interdict vroegen, juist omdat zij vreesden of wisten dat stoornis te wachten was, had gernerlei reden eenig onderzoek in te stellen naar hetgeen reeds mocht voorgevallen zijn, hun vraag was hem genoeg om te doen blijken dat tusschen hen een bezit strijdig was, een stoornis gevreesd of gewacht werd en hij schonk zijn bescherming des bezits aan hen die het verlangden, zooals hij die ieder in zijn edict beloofde zonder verder onderzoek. Nergens vinden wij eenig blijk van eene voorafgaande causae cognitio.

Eerst nadat het interdict gegeven was, moest een vim facere volgen. Waar nu de een en de ander eene beslissing wie als bezitter moest aangemerkt worden, verlangden, was zij noodwendig om eene vordering te doen ontstaan. Dit blijkt uit de woorden van het interdict vim fieri veto en uit Gaius beschrijving en juist daarom had zij onder getuigen plaats, opdat geene der partijen die vis et deductio zou kunnen ontkennen (Bruns, Besitzklag. p. 32).

Was zij geschied, dan was daardoor uit het oogpunt van hem, die het geweld geleden had, die ontzet was door zijn tegenpartij, het praetorisch bevel in het interdict uitgesproken, overtreden en de deducens overtuigd van zijn recht, beloofde nu te Rome hem te woord te zullen staan als hij dáár voor den praetor zijne bewering zou doen gelden van door geweld uit zijn bezitstoestaand ontzet te zijn tegen des praetors bevel. Juist die vraag werd immers in den vorm eener sponsio en restipulatio gebracht, waar in ieder der partijen zijne bewering onder belofte eener bepaalde som als die onwaar zou blijken, aan het oordeel des rechters onderwierp.

Kou de deductus bewijzen dat hij werkelijk in het bezit was, toen hij werd ontzet, dan was hij daardoor werkelijk in het bezit gestoord en er was derhalve tegen het bevel,

dat stoornis verbood, gehandeld. Dan werd de deducens veroordeeld hem het bezit over te laten en verloor hij zijn geld. Kon daarentegen de vim faciens aantoonen, dat de eischer niet in het bezit was geweest, dan was deze ook in zijn bezit niet gestoord, dan was door de deductio in den bezitstoestand door hem geen verandering gebracht en dan behield de gedaagde het bezit en verloor de eischer zijn geld. Die summa sponsonis was derhalve geen schadevergoeding, maar een conventionele straf voor de ten onrechte gevoerde bewering (Gaius IV, 141: *an aliquid adversus praetoris edictum factum sit — et modo cum poena agitur velut cum per sponsonem agitur*, zie ook 166 de sponsonis formula). De vis facta contra edictum praetoris was dus de grond van het proces, waaruit dit zijn vorm ontleende en nu kan men toch moeilijk zich voorstellen, dat die vis niets anders zou zijn dan het voeren van het proces zelf (Machelard, p. 183). Dan zou de eischer, die zich over de geleden vis beklaagde, degeen zijn die de vis pleegde, en het proces zou niet over de waardeering van eene gepleegde daad, maar over die van het proces zelf loopen. Savigny nam zelfs eene ganz unschuldige Fiction van vis facta aan, maar dat de Romeinen in Cicero's tijd over eene fictie zouden hebben geprocceederd, zou ik niet waarschijnlijk durven achten. Keller voelde dit en zocht de vereischte vis contra edictum in de fructus licitatio (Rudorff, aant. op Savigny's Besitz, n. 131). Maar deze was geheel verschillend en afgescheiden van de sponsio en restipulatio, waarin het verschil over eene gebeurde stoornis werd vervat. De fructus licitatio kon nooit als overtreding van het interdict gelden, want zij kon geen plaats vinden dan nadat door de overtreding van het interdict reeds gebleken was, dat er vis ex edicto had plaats gevonden en dat werkelijk nog de eene partij de andere het bezit betwistte. De fructus licitatio toch had juist ten doel om eene interimaire bezitstoestand gedurende het proces te regelen, zoolang nog niet dat bezit naar recht kon geregeld worden, om daar dit betwist was en nog onbeslist, langs een geheel anderen weg en naar een anderen maatstaf dit interimairbezit te bepalen. Die weg was een verkoop bij opbod.

tusschen de twistende partijen, opdat hij, die het meeste durfde bieden, de bevoegdheid zou erlangen, om de zaak provisioneel en zoolang omtrent het bezit nog niet was beslist, onder zich te houden en te benuttigen en zich dat provisioneel bezit te verzekeren. Onder gehoudenheid evenwel om zoo hij bij de uitspraak des rechters omtrent de al of niet gepleegde vis contra edictum, in het ongelijk werd gesteld, dan met de zaak ook de vruchten intusschen genoten en de koopprijs voor het provisioneel bezit uitgeloofd, uit te keeren.

Is nu werkelijk de vordering *ex interdicto* niet ontvankelijk en de *fructus licitatio* niet mogelijk en evenmin de *sponsio*, zoolang er geen vis *ex edicto* heeft plaats gehad, dan volgt daaruit toch wel dat die vis eene handeling zijn moet die vooraf gaan moest aan het proces, maar die na het verleenen van het interdict *uti possidetis* moest hebben plaats gehad. En vinden wij nu dat die vis noch in het proces voeren zelf noch in de *fructus licitatio* kan gezocht worden, vinden wij daartegenover eene vis *ex conventu* vermeld, eene *deductio quae moribus fit*, die wij voor het proces geene beteekenis kunnen aanwijzen, waarmede wij eigenlijk geen weg weten, die daarom zelfs overbodig en aan den willekeur van partijen overgelaten wordt gesteld, dan mogen wij toch vragen of het niet waarschijnlijker is, dat juist die vis *ex conventu*, die *deductio quae moribus fit* aanduidt die vis *ex edicto*, die niet voor, maar na het verkregen interdictum *uti possidetis* moest geschieden, die niet willekeurig maar noodzakelijk was om het proces te gronden, die het onderwerp der *sponsio et restipulatio* uitmaakte.

Als Cicero ons had medegedeeld dat Aebutius en Caecina vóór zij de afspraak maakten het interdict gevraagd hadden, zou niemand er aan getwijfeld hebben; moet zijn stilzwijgen dan nu het zoo zeker maken dat het niet geschied is. Ik geloof dat men dit aannemende te groote waarde hecht aan het niet vermelden van iets, wat voor hem op dat ogenblik geenerlei belang had, wat trouwens allen die hem hadden reeds wisten. Door de vis *ex conventu* als de vis *ex edicto* aan te nemen ontkomt men aan de vele moeilijkheden, die bij elke andere verklaring overblijven.

Gaius (IV, 170) geeft ons dan ook in de juiste volgorde op hoe de verschillende rechtshandelingen ex edicto zich opvolgen moesten, als eens het interdictum gegeven was, zou zich daaruit een bezitsproces ontwikkelen. Eerst het vim facere ex edicto, waarbij de Praetor niet noodig was, een daad van stoornis en ontzetting. Dan voor den Praetor, waar nu de eene partij beweerde gestoord te zijn door de andere, de fructus licitatio, waardoor het interimair bezit oogenblikkelijk werd geregeld, met zekerheidstelling voor de uitgeloofde som. Dan de sponsio en restipulatio an contra edictum Praetoris factum esset, en daarop eindelijk de litis contestatio en het geven van een iudex, het iudicium.

Wie van partijen zich aan een dier handelingen ontrok, erkende daardoor ongelijk te hebben en van zijn beweringen af te zien en de interdicta secundaria werden dan aan zijn tegenpartij gegeven, waardoor hij van het recht om zijn bezit verder beschermd te zien tegenover deze tegenpartij werd verstoken, en deze in het bezit gesteld.

Stellen wij ons de zaak zoo voor, dan komt er in het bezitsproces uit dit interdict veel meer verband en samenhang en waar een vis ex conventu voordat het interdict gegeven was, geenerlei beteekenis zou hebben gehad, des te natuurlijker was die daarna, omdat de sponsio juist de vraag betrof of er al dan niet aan het verbod des Praetors gehoorzaamd, de bezitstoestand geeerbiedigd was. Nu mocht die vis ex conventu ook al de beteekenis hebben gehad om elken twijfel omtrent de ligging van het betwiste land weg te nemen, in ieder geval was die beteekenis eene ondergeschikte, de eerste en voornaamste bedoeling was door vis den feitelijken grondslag voor de sponsio te geven en daardoor den procesvorm te bepalen. En deze was zoo noodig dat men getuigen er bij moest nemen om de geheele handeling het solemneel karakter te geven van eene rechtshandeling, over wier opvatting als vis, bewuste en gewilde uitzetting van den houder of als afwering van den niet bezitter, men straks den rechtsstrijd zou voeren.

Daarom kon het ook niet van partijen afhangen of zij al dan niet die handeling wilden plegen, die vis wilden uit-

oefenen, evenmin als het al of niet manum conserere bij de rei vindicatio aan partijen was overgelaten, Het behoorde tot die formele eischen van het oudere romeinsche proces, waardoor dit geheel beheerscht werd. Ons moge het vreemd schijnen dat partijen zich naar het land moesten begeven, dáár vim facere, volgens eene vroegere afspraak zeker in de meeste gevallen, dat daar op de plaats zelf de een den ander moest deducere; de oorsprong van dien vorm stamde uit een tijd toen het recht steeds eene feitelijke aanranding of ontkenning van het recht des eischers, op voor de zinnen waarneembare wijze, vereischte om den eischer hulp en bescherming te kunnen verleenen, eene concrete in daad gebleken schennis of ontkenning des rechts, om eene vordering te doen ontstaan.

Meent men nu dat de afspraak omtrent de deductio ook wel plaats kon hebben vóór dat het interdictum verkregen was, wie zal dit ontkennen? Wij vinden er een stellig voorbeeld van in de afspraak tusschen Fabius en Tullius in Cicero's oratio pro Tullio (§ 20) maar dan onderstelde men als van zelf spreekend, dat vóór den afgesproken tijd het interdictum *uti possidetis* verkregen zou zijn. En heeft dit ook even zoo tusschen Aebutius en Caecina plaats gehad, dan was ook zeker hun bedoeling het interdictum terstond te vragen en hadden zij het vóór de bepaalde dag van samenkomst aanbrak, gedaan. Terecht heeft dit dan ook Coninck Liefsting (Themis 1876, p. 245) reeds opgemerkt, dat het interdict reeds vóór de vis ex conventu moest verleend zijn.

Men was toen nog op den weg om op de gewone wijze eerst de bezitsvraag te doen beslissen, om daardoor de plaats der partijen en den last van het eigendomsbewijs in het volgend geding over den eigendom te doen vaststellen.

Vóór dat evenwel de dag kwam waarop nu volgens afspraak Aebutius zijn tegenpartij Caecina uit het land uitleiden en hem daardoor in zijn bezit, gesteld dat hij het had, storen zou, om hem daarna zekerheid te stellen, dat hij voor den Praetor verschijnen en met hem de sponsio zou aangaan, veranderde Aebutius van meening.

Toen op den vastgestelden tijd Caecina met zijn vrienden

tot het betwiste land naderde, dreef hij hem met eene gewapende bende terug, belette hij hem een voet op het land te zetten en ontzag zich niet van bedreiging met wapengeweld, als Caecina en zijn vrienden het zouden wagen te naderen.

Klaarblijkelijk wilde Aebutius aan Caecina het betreden onmogelijk maken, opdat hij er zich later niet op zou kunnen beroepen, er op geweest, en er uit gezet te zijn, hij wilde geen gewone deductio plegen, geen vadimonium promittere, zoo als Cicero zegt, quoniam, si facta vis esset moribus, superior in possessione retinenda non fuisset (§ 2). Als eigenaar, zooals hij beweerde te zijn, werde hij den indringer van zijn eigendom af, keerde hem met geweld en noodzaakte hem nu van den bezitsstrijd af te zien en zoo hij zijn recht wilde volhouden, als eischer met eene rei vindicatio op te treden. De heer Kappeyne heeft (bl. 24, 25) ook nog op andere motieven gewezen, die Aebutius bewogen kunnen hebben zoo te handelen; wellicht vreesde hij dat Caecina, misbruik makende van zijn toelating op het land er hem zelven zou afwerpen en zich zelven in het bezit stellen (vgl. Jordau prolegg. p. 34).

Was daardoor aan Caecina een voortzetting van het proces uit het interdictum *uti possidetis* onmogelijk gemaakt? Ik geloof het niet; maar wel was het voor Caecina moeilijker gemaakt. Wel was er vis gepleegd en kon zeker niet van Aebutius gezegd worden, dat hij geen vis had willen plegen, maar hij had er voor gezorgd het zóó te doen dat Caecina moeilijk kon beweren dat hij in zijn bezit er door gestoord, er uit ontzet was; want de feitelijke uitoefening van het bezit door het betreden van het land was verhinderd en dus ook de mogelijkheid om uit dit bezit feitelijk ontzet te worden, hij was toen niet eens op het land geweest en wel bijna zeker niet sinds langeren tijd, sinds hij met den pachter was komen afrekenen. Nu was evenwel voor Caecina het gebruik van de secundaria interdicta onmogelijk. Aebutius had niet geweigerd vim facere, het was er zelfs zoover af, dat hij de formeelle vis tot eene reele gemaakt had en de bewering dat door deze handeling Aebutius zelf vrijwil-

lig van het bezit afstand gedaan had, werd door de feiten wederlegd.

Hoe dit zij, Caecina afgeweerd en weggejaagd liet nu het interdictum *uti possidetis* rusten en hij kon dit natuurlijk, daar, zoo geen der partijen met de bewering opkwam dat hij door geweld in zijn bezit gestoord was, sibi vim factam esse, het interdict van zelfs buiten gevolg bleef. Daarentegen vroeg hij nu van den Praetor Dolabella een ander restitutorisch interdict als met wapengeweld van het betwiste erf verdreven. Daardoor ontsloeg hij zich van de moeielijkheid, misschien liever de onmogelijkheid van het bewijs dat hij na het gegeven interdict nog feitelijk bezit had gehad en daarin was gestoord. Een gemakkelijker weg was hem nu geopend om in het verloren bezit hersteld te worden. De formule toch van het interdictum de *vi armata* (Keller, Sem. II. p. 324, Rudorff, Edict, p. 214), was alleen een bevel tot herstelling in een vroegeren toestand, die door gewapend geweld was verstoord, vóór dat het interdict verkregen was en de inhoud der sponsio tusschen partijen, waarin nu de vraag werd geformuleerd die ter beslissing moest komen, was of er aan het bevel des Praetors tot restitutie was voldaan, was alleen of de gedaagde werkelijk had gerestitueerd, wat hij naar 's Praetors bevel moest restitueeren, al was dit dan ook niets omdat hij niets te restitueeren had, zooals nu Aebutius beweerde, dan wel of de eischer werkelijk niet wapengeweld *dejectus* was en dus te recht vorderde dat het bevel des Praetors werd nagekomen en hij in het bezit van de zaak waaruit hij was verjaagd, zou worden hersteld, door den aan dit bevel nog ongehoorzamen gedaagde.

Dit is dan ook het standpuut waarop Cicero zich in zijne rede stelt. Dat Aebutius coactis armatisve hominibus Caecina had ontvangen en afgeweerd was erkend. Wel spreekt Cicero als of hij daaromtrent tegenspraak had verwacht, maar, daar die niet had plaats gevonden, constateert hij alleen, dat zoowel Aebutius als de door hem aangevoerde getuigen, het daaromtrent eens waren (C. 8—11). Hij stelt zich te vrede deze handelwijze van zijn tegenstander van de ongunstigste zijde voor te stellen en te brandmerken. Maar

gaf dit geweld dan waarlijk aanleiding om herstelling in het bezit te vorderen? Zeer zeker als werkelijk Caecina op het oogenblik van dit gepleegd geweld zich als daartoe gerechtigd op het land had bevonden en er door dit geweld was uitgeworpen. Maar dit was het juist wat Aebutius ontkende. Caecina, beweerde hij, was niet van het land geworpen, want hij had het niet betreden, het geweld had niet gediend om hem uit het stuk land te zetten, maar om te voorkomen dat hij er opkwam en er zich op vestigde; *non dejeci sed obstiti*, beweerde Piso. Met groote kunst pleit Cicero hiertegen. Zou dan, zegt hij, iemand tegen over zulk een geweld weerloos zijn? zou hij geen recht op herstelling in het bezit hebben die, belet om zijn huis binnen te treden was afgeweerd? moest zulk een stout geweld ongestraft blijven? Maar hij vergat daarbij dat Aebutius juist ontkende dat Caecina enige bevoegdheid had om op het laud te komen en dus het geweld niet als een aanval, maar als eene afwering beschouwde en dat het hier niet de vraag gold of zulk een daad van eigen richting, zulk een geweldadige afweer van iemand, die op ons eigendom wil komen, was geoorloofd, maar alleen of Caecina als met geweld verjaagd kon worden beschouwd van een land, waarop hij gerechtigd was te verblijven (Keller, p. 410; Jordan, p. 44). Dat hij, werkelijk als verjaagd en ontzet, *dejectus*, beschouwd moest worden, meent Cicero, want welk onderscheid kon het maken of iemand verjaagd was en ontzet uit het land of wel belet er op te komen (c. 14). Er was immers vis coactis armatisve hominibus gepleegd in den zin van het interdict, al waren Caecina en de zijnen niet gedood, gewond of geslagen — genoeg was het dat zij gedwongen waren zich uit de voeten te maken (c. 15—17), maar dan was ook Caecina *dejectus*, want dit kon toch niet alleen opgevat worden van dengenen die aangegrepen en uitgeworpen wordt of wel zelfs alleen van hen qui se *prae-cipitatos ex locis superioribus dicerent*. Het zou eene ongeoorloofde beperking der beteekenis zijn, dit te beweren, die tot de meest verkeerde gevolgen zou leiden en nimmer door den praetor kon bedoeld zijn. Men bemerkt het duidelijk,

bij deze bewijsvoering voelt Cicero zich sterk en hij verwijlt er gaarne bij. Maar wat Piso bedoeld had met zijn *non dejeci sed ejeci*, was wel iets anders, hij kon hem wellicht zelfs zijn redenering over *unde* en *eo* (c. 30—31) toegeven, maar de vraag was in waarheid of hier een zoodanige daad van gewelddadige eigen richting was gepleegd als het interdict bedoelde. De zin van het interdict toch, unde tu aut familia aut procurator tuus illum aut familiam aut procuratorem illius vi hominibus coactis armatisve deiecisti, eo illum quaque tunc ille ibi habuit, restituas, was klaarblijkelijk gericht op het geval dat men met wapengeweld verjaagd, verdreven was uit een land waarop men zich bevond, de bedoeling was om zulke gewelddadigheden en handelingen van eigen richting te voorkomen en, waar zij gepleegd waren, vóór alles anders daaraan de gevolgen voor den dader te ontnemen en hem te noodzaken alles weder in denzelfden staat te herstellen, waarin men zich bevonden had vóór de geweldpleging. Die *dejectus, afgeworpen* was, kon dus vorderen er weder ingezet te worden zooals hij er in was geweest; die bloot afgeweerd was kon dat niet, voor hem was het interdict niet geschreven, was hij bij die afwering verwond of mishandeld, dan kon hij daarvoor eene *actio injuriarum* of eene andere vordering hebben, een *restitutorisch interdict* kon hem niet helpen en in dien zin had Piso gelijk als hij zulk een onderscheid maakte tusschen afwerpen en afweren en was dit geen enkel verschil over woorden, maar een aan de woorden en de bedoeling van het interdict ontleend argument. Aebutius had niets te restitueren, omdat hij Caecina uit niets had uitgejaagd. Als Piso ook in zijne rede eerst betoogd heeft dat men op de bedoeling, op de billijkheid der bepaling in de eerste plaats moest letten en daarna dan ook op de woorden des interdicts heeft gewezen, dan kon hij dit met meer recht doen dan Cicero, toen deze denzelfden gang van redenering volgde (Keller, p. 423), maar om van de bedoeling te zwijgen en enkel zich tot de uitlegging der woorden te bepalen, om Piso's opvatting ten slotte met een aardigheid te wederleggen. Men kon dan, zegt Cicero, Piso antwoorden, dat Caecina dan

toch altijd uit eenige plaats was weggejaagd en dat Aebutius hem derhalve in ieder geval restitueren moest, was het dan al niet het betwiste erf, dan toch de plaats, waaruit hij was weggejaagd. *Si non sum ex eo loco dejectus quo prohibitus sum accedere, at ex eo sum dejectus, quo accessi, unde fugi* (c. 29). Dit was een bewijs waarheen men kwam als men zich aan de woorden vastklemde, maar was het ook geen bewijs, waarheen men kwam als men niet op de bedoeling van het interdict lette?

Vorderde het interdict daarom bij hem die met geweld verjaagd werd possessio? Deze vraag is verschillend beantwoord. Keller (p. 338, 383) heeft die op Cicero's voorbeeld ontkend, maar Savigny en anderen waren door Cicero niet overtuigd. Ook hieromtrent komt, zou ik meenen, alles aan op de vraag welke opvatting men te dier tijde van bezit had. Want Cicero zelf, al ontkende hij ook elk verband tus-schen bezit en recht op restitutie, voelde toch ook zeer goed, dat om het bevel tot herstel op den verdrevenen toepasselijk te doen zijn, er althans eenig verband tusschen dezen en het land, waarvan hij verjaagd was, moest bestaan, dat er een grond van bevoegdheid voor hem moest aanwezig zijn, om zich op het erf te bevinden en er op te blijven. Daarnit alleen kon toch in zulk een geval het verjagen het karakter van eigen richting ontleenen. Om aan te tonen dat werkelijk Caecina terecht verlangen mocht op het erf toegelaten te worden en te blijven, daarom begint Cicero zijne rede met een verhaal van het gebeurde, daarop ingericht om ter stond de overtuiging te vestigen dat Caesennia het erf gekocht had, dat het tot hare nalatenschap behoorde, daar zij het vier jaar als eigenares had bezeten, dat Aebutius er volstrekt geen recht op had, maar dat Caecina als haar erfgenaam en bezitter harer nalatenschap het in bezit had. Daarom zegt Cicero aan het slot nog eens dat hij dit had aangetoond, daarom neemt Cicero de gelegenheid te baat om aan te tonen dat Piso, als hij ook dit bezit als een vereischte gesteld had voor de toepassing van het ingeroepen interdict dat de ontzette bezitter moest zijn geweest van het erf waaruit hij was ontzet, dat hij dan dit ten on-

rechte bij het interdictum de vi armata had vereischt, maar knoopt er evenwel onmiddelijk de verzekering aan: posse-dit Caecina, recuperatores, et id, tametsi extra causam est, percurram tamen brevi.

Maar als Piso een bezit bij Caecina had gevorderd in den zin van het latere interdicten-bezit dan was hij te ver gegaan. Tijdens Cicero was de onderscheiding tusschen possidere en in possessione esse, tenere nog niet vastgesteld en was de beoordeeling dan ook of iemand als dejectus kon gelden ten opzichte van een bepaald erf nog niet door zulke scherpe grenzen afgebakend, al trekt Keller die misschien wat heel wijd. Ook tegenover hem die zich als vruchtgebruiker, als pachter, alshouder op het land bevond geloof ik wel dat het interdict de vi armata gegeven werd. Was zulk een, die naar latere onderscheiding alleen in possessione was, die alleen als detentor kon gelden en eens anders bezit uitoefende, door geweld verjaagd, door hem die zelf zich van de zaak wilde meester maken, dan was er waarlijk eigen richting, eene met geweld gebrachte verandering in den toestand der partijen zooals het interdict de vi armata die voorwaarde voor de restitutie vorderde. Mij dunkt dit volgt reeds daaruit dat het interdict zelfs niet naar den oorsprong van het in possessione esse wilde gevraagd hebben en de gewone exceptie was weggelaten, zoodat zelfs hij moest gerestitueerd worden die van de tegenpartij clam, vi, precario het bezit had erlangd, zoodat alleen de herstelling hem werd geweigerd die ook zelf eerst coactis armatisve hominibus zich van de zaak had meester gemaakt, waar het geweld dat hem verjoeg geen eigen richting maar verdediging, bestrijding moet worden.

Waarom hadden de recuperatores de beslissing dezer zaak nu al twee malen uitgesteld? Heeft Cicero werkelijk in deze rede eene slechte zaak verdedigd, had hij ongelijk? Dit zijn vragen die als van zelf oprijzen en waarop zeker niet eenstemmig is geantwoord.

Volgens Cicero's voorstelling aarzelden de rechters uitspraak te doen, omdat dit judicium voor Aebutius strenger was, zoowel wegens de poena sponsonis als wegens de be-

schuldiging van zulk een wapengeweld als den aanvaller als impudens, audax, improbus, die zijn heul in geweld en gewapenden moest zoeken, brandmerkte. Zij vroegen zich af, waarom hij juist die actio had ingesteld. Quare muta actionem aut noli mihi instare ut judicem, riepen zij den rede-naar toe. Met andere woorden, men keurde het af dat Caecina dit interdict de vi armata had gevraagd en niet liever het bezitsproces uit het interdict *uti possidetis*, als door Aebutius daad in zijn bezit gestoord, had voortgezet. Daarom zegt Cicero dan ook in het begin, si vis facta esset moribus, superior in retinenda possessione non fuisset, om te doen gevoelen dat het niet vrees was voor de uitkomst van een proces over het bezit uit het interdict *uti possidetis*, dat hem tot deze procedures had genoopt. Ook daarom komt hij, nadat hij had gezegd, dat bij het interdictum de vi armata het niet op possessie aankwam, toch nog eens op Caecina's bezit aan het einde terug, daarom eindelijk schildert hij Aebutius telkens af, als iemand aan wiens reputatie niets te verliezen was.

Maar er was wellicht nog een andere twijfel bij de recuperatoren opgekomen. Als Caecina eens, als uit Volaterra geboortig, geen erfgenaam van Caesennia kon zijn? Dan verviel voor hem elke aanspraak op het land, waarover het geschil liep, dan had Aebutius hem terecht afgeweerd en zoo men nu besliste dat hij weder in het bezit hersteld moest worden, zou hij daardoor in werkelijkheid in een veel beteren toestand komen dan hij te voren was. Aebutius zou dan als eischer in het eigendomsproces moeten optreden, den bewijslast op zich nemen en den strijd voeren tegen een volkomen ongerechtigden, die slechts dit interdict de vi armata behendig had gebruikt, om zich eene gunstige stelling te verzekeren. Zoo iets schijnt die herhaalde vermelding, dat het hier eene vraag van het jus civile betrof aan te duiden en die geheele bewijsvoering, schijnbaar zoo geheel ten overvloede ingevoegd, van de niet toepasselijkheid van Sylla's wet en die schildering van het gevaar dat ieder dreigde als men de mogelijkheid aannam dat iemand ontburgerd kon worden. Zoo verkrijgt eerst alles in Cicero's rede eene beteekenis.

Maar hoe dit zij, voorzeker was de vraag hier den recu-

peratoren voorgelegd, voor hen moeielijk te beslissen. Oorspronkelijk een bezitsvraag, wie van beiden als bezitter van het betwiste land te beschouwen was, had Aebutius door zijn geweldadig verzet, door Caecina het betreden zelfs van het land gewapend te beletten, getoond hem elke aanspraak, elk recht op dat land te ontzeggen en Caecina zag zich nu gedrongen om door het interdictum de vi armata te beproeven in het bezit er van te komen.

Hier stond hem de tegenwerping non dejeci sed restiti in den weg. Hij beweerde nu wel dat ook de afgeweerde als afgeworpen moest gelden, maar dit was toch alleen waar als die afwering het kenmerk eener daad van geweldadige eigen richting droeg, en dit kon zij alleen zijn, daar er geen handtastelijkheden hadden plaats gehad, in zoover die afwering zelve hem belet had te komen, waar hij bevoegd was te komen als erfgenaam van Caesennia, als bezitter van alles wat tot hare nalatenschap behoorde. Daarin lag de zwakke zijde van Caecina's zaak en het was wel noodig dat Cicero de rechters voor hem zocht in te nemen en hen vooral van het schaamteloze en stoute van Aebutius handelwijze te overtuigen, om hen over dat zwakke punt te doen heenstappen, om hen zoo te doen besluiten den braven, flinken man in het bezit te stellen en den slechten geen vruchten van zijne audacia te laten plukken.

Wij mogen niet vergeten dat Cicero voor gezworenen pleitte en hoe het hem daarom te doen moest zijn om het juridisch betoog zoo in te richten, dat het hen van de billijkheid zijner zaak overtuigde, maar ook gunstig voor zijn cliënt, ongunstig voor de tegenpartij stemde. Daarom wisselt het telkens af met zulke beschouwingen als een gunstig licht op den cliënt, een ongunstig op den tegenstander kunnen werpen. Caecina had volgens hem niet alleen recht, maar hij verdienede ook, zoowel om eigen voortreffelijkheid als in het belang van alle eerlijke menschen gelijk te krijgen, Aebutius had door zijne geweldadige handeling, door al zijne gedragingen zoo stout en schaamteloos, elke aanspraak op bescherming en overwinning verbeurd. Gelukte het Cicero deze overtuiging bij de rechters te vestigen, dan kon hij verwachten dat zij over de

zwakke zijde van zijn betoog zouden heen stappen en den braven Caecina zijne vordering toestaan.

Of zij het in deze zaak gedaan hebben weten wij niet. Wel (Keller, p. 430) herinnerde Cicero zich nog later dezer rede, toen hij schreef: tota mihi causa pro Caecina in verbis interdicti fuit, res involutas definiendo explicavimus, jus civile laudavimus, verba ambigua distinximus (Orator c. 29), en dit doet wel vermoeden dat de afloop gunstig was en dat de recuperatoren zoo konden oordeelen, valt moeilijk te bewijfelen. Aebutius eigendom was nog niets meer dan een bewering, eigenmachting had hij zich in het bezit gesteld, Caecina met geweld afgeweerd, die dan toch nog de erfgenaam van Caesennia was, haar boedel nog beheerde, op het land was geweest, de pacht had ontvangen. Dit mocht toch eenigen indruk op hen maken, en wij mogen ons verheugen dat Cicero aan de overwinning althans niet heeft gewanhoopt; want dan had hij de zaak wel niet aanvaard en wij zouden een zijner schoonste redevoeringen niet bezitten.

P R O G R A M M A
CERTAMINIS POETICI
AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEERLANDICA
EX LEGATO HOEUFFIANO
IN ANNUM MDCCCLXXXIII INDICTI.

In conventu Ordinis litterarii a. d. III Id. Martias habitum iudicium pronunciatum fuit de decein carminibus, quae legitimo tempore oblata erant.

Sepositum fuit unum carmen, quod quum versuum esset XXXVI, certaminis legibus non satisfaciebat. Inscriptum erat: *Ad poesis Musam salutatio.*

Rationes allatae sunt, cur quinque carmina mediocria esse viderentur, nempe: *Laurentius Brundisinus, Muscae, Crorotanneromachia, Progressus Christianus et De materia et forma et corporum mutationibus carmen didacticum.* In his neque argumenti tractatio nec latinitas satis potuit iudicibus placere, ut poetas honorifica mentione dignos censerent.

Haud paulo melius est carmen quod inscribitur: *Poesis in liberalium disciplinarum conventu*, sed saepe lima desideratur et poeta Musam colit non plane quidem infacundam, sed nimis tamen atque interdum ultra modum garrulam et loquacem.

Dulce carmen est quod inscribitur *Sponsa nautae cum lemniate: Non auro aut gemmis miseri torquemur amantes.* Etiamsi ad praemium adspirare non possit, quia argumentum nimis tenue est et poeta magis vitiis caret quam singularibus virtutibus commendatur, tamen hoc carmen dignum videtur, quod Latinarum litterarum amantes cognoscant.

Egregium carmen est *Ad veteres commilitones*, instructum
lemmate: *Semper meminisse iuvabit*, quodque libentissime
aureo praemio iudices ornavissent, nisi unum poema super-
esset: *Tobiae iunioris peregrinatio*, quod tanto intervallo re-
liqua post se relinquit, ut minime sit dubium quin primas
ferre debeat. Scidula aperta apparuit nomen poetae PETRI
ESSEIVA Friburgensis Helvetii.

IOHANNES VAN LEEUWEN Amstelodamensis nobis significavit
sibi deberi carmen *Ad veteres commilitones*; *Sponsam nautae*
cecinit Iosephus ALBINI Bononiensis. Itaque haec duo car-
mina consentientibus poetis una cum *Tobiae peregrinatione*
edentur.

Novum certamen his legibus ponitur, ut carmina ei de-
stinata neque ex alio sermone translata neque iam edita
neque L. versibus minora, nitide et ignota iudicibus manu
scripta sumptibus poetarum ante Kalendas Ianuarias anni
proximi mittantur IOANNI CORNELIO GERARDO Boot, Ordini
litterario Academiae ab actis, munita sententia, quae item
inscribenda est scidulae obsignatae, in qua nomen scriptoris
et locus, ubi vivit, indicatur.

Praemium victoris erit nummus aureus CC florenorum.
Carmen praemio ornatum et si qua mentione honorifica
digna censebuntur, cum bona venia auctorum sumptibus ex
legato suppeditandis typis describentur.

In conventu Ordinis mense Martio habendo exitus certa-
minis pronunciabitur, scidulaeque carminibus nec praemio
nec laude ornatis additae comburentur.

Amstelodami, pridie Kal. April.
anno MDCCCLXXXII.

C. G. OPZOOMER
Ordinis Praeses.

BIJVOEGSEL EN VERBETERINGEN.

In de verklaring van het opschrift ter eere van M. Sentius Redemptus heb ik op bladz. 249 vg. *ad summam manum revocavit* in regel 9 eene mij onbekende uitdrukking genoemd. Toen ik op den 16den April ll. te Rome dat opschrift in een vergadering van de Koninklijke Akademie der Lincei ter sprake bracht, herinnerde de heer Theodor Mommsen mij dat de uitdrukking ook voorkwam in opschriften der *burgi* of kasteelen, die Valentinianus aan de oevers van den Donau heeft doen oprichten en wees mij op het derde deel van het *Corpus inscriptionum latinarum*. Daar vind ik in een opschrift uit beneden-Pannonie (tit. 3653), dat een bevelhebber van de legio Martiorum *burgum*, cui nomen *Commercium*, a fundamentis construxit et ad summam manum operis pervenire fecit, en in een opschrift uit Noricum (tit. 5670 a), dat soldaten te Lauriacum *burgum ad summam manum perduxerunt perfectionis*.

Mijne verklaring van die uitdrukking komt mij nog voor de ware te zijn. *Ad summam manum*, met of zonder bijvoeging van *operis* of eenig ander woord in den genetivus, *revocare*, *perducere*, *facere ut perveniat* is hetzelfde als *consummare*, *restituere*, *reficere*. Dat summa manus hetzelfde is als extrema manus bewijzen behalve de door Forcellinus bij *summus* aangehaalde plaatsen uit Ovidius Art. amat. III, 226 en Seneca ep. 12, 4 ook Quintilianus I. O. I. prooem., 4

summam eloquentiae manum imponere en Solinus in de prafatio incohatae rei summa manus imponeretur.

J. C. G. BOOT.

Blz. 261 leze men *iunioris* voor *junions* en *miseri* voor *misere*.

Blz. 264, reg. 11: De heer D. Henriques de Castro, en
reg. 25: overgebracht.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

TWEEDEREEKS.

T w a a l f d e D e e l.

AMSTERDAM,

JOHANNES MÜLLER.

1883.

GEDRUKT BIJ DE ROGVER KRÖBER - BAKELS.

I N H O U D

VAN HET

T W A A L F D E D E E L

DER

T W E E D E R E E K S.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

G E W O N E V E R G A D E R I N G E N.

Vergadering gehouden 12 Juni	1882.	blz.	1.
" " 11 September	"	"	24.
" " 9 October	"	"	88.
" " 13 November	"	"	171.
" " 11 December	"	"	182.
" " 8 Januari	1883.	"	195.
" " 12 Februari	"	"	251.
" " 12 Maart	"	"	272.
" " 9 April	"	"	287.

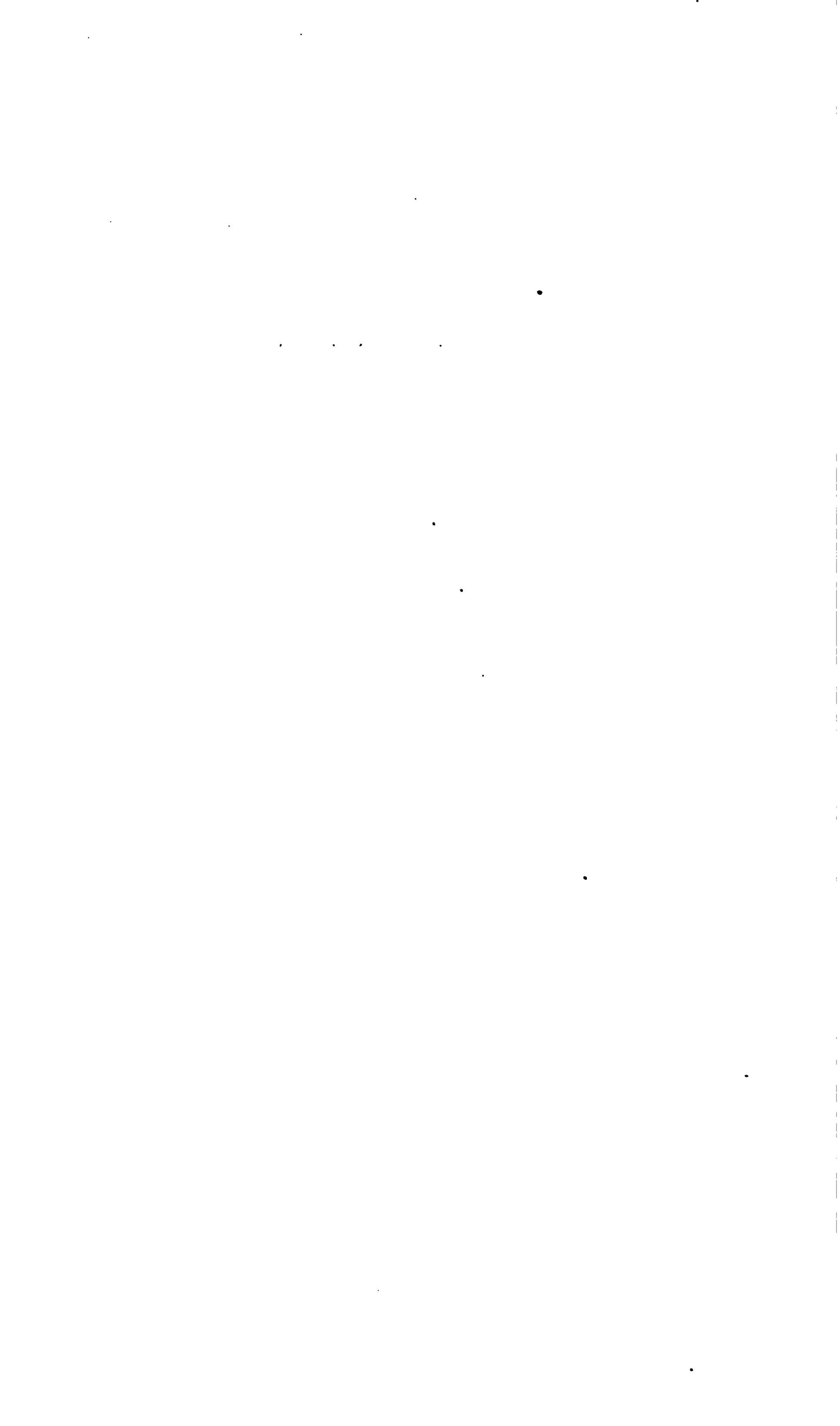
V E R S L A G E N.

Verslag over de herdenking van den jaardag van H. Grotius.	blz. 174.
Verslag over verhandelingen van den heer G. Allevi.	" 254.
Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie.	" 275.
Programma certaminis poetici.	" 285.

M E D E D E E L I N G E N.

C. Leemans, Over eene plaats van Paulus Aegineta, betreffende verschillende pijlsoorten.	blz. 4.
Jos. Habets, Over twee fragmenten van een Romeinsch opschrift, gevonden te Odilienberg	" 27.
B. H. C. K. van der Wijck, Over het begrip der eudaimonia bij Aristoteles. .	" 39.
L. Ph. C. van den Bergh, De binnenlandsche staatkunde van Oldenbarneveld. .	" 72.
R. Fruin, Over de beteekenis van Bannus pacis in een charter van Floris V. .	" 99.
J. G. de Hoop Scheffer, Overzicht der geschiedenis van den doop bij onderdompeling. .	" 119.
N. Beets, Polyglottische uitgave van de Cent emblêmes chrestiens van G. de Montenay. .	" 186.
C. P. Tiele, Is Sumér en Akkad hetzelfde als Makan en Mêlucha? .	" 199.

J. A. Wijnne, Onderzoek naar de waarheidsliefde van den franschen gezant J. A. d'Avaux.	blz. 209.
S. A. Naber, Het geboortejaar van Cratinus	" 264.
C. W. Opzoomer, Toespraak.	" 290.
A. Kuenen, Hugo de Groot als uitlegger van het oude ver- bond. .	" 301.
J. C. G. Boot, Hugo Grotius et Cornelius Tacitus. . . .	" 333.
W. G. Brill, Hugo de Groot als auteur van staatkundige strijdsschriften.	" 363.
S. Vissering, De rechtstaal van H. de Groot's Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid.	" 372.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} JUNI 1882.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
M. DE VRIES, C. LEEMANS, W. G. BRILL, N. BEETS, R. FRUIN,
G. DE VRIES AZ., B. J. LINTELO DE GEEB, A. KUENEN, J. P. SIX,
S. A. NABER, TH. BORRET, S. HOEKSTRA BZ., H. KERN, C. VOSMAEK,
J. A. FRUIN, M. J. DE GOEJE, J. P. N. LAND, P. DE JONG,
J. G. DE HOOP SCHEFFER, J. G. R. ACQUOY, A. A. DE PINTO,
M. F. A. G. CAMPBELL, J. C. G. BOOT, secretaris.

Na voorlezing en vaststelling van het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen een brief van den Minister van binnenlandsche zaken van 19 Mei l.l., inhoudende kennisgeving dat de benoemingen van de heeren C. W. Opzoomer tot voorzitter, S. A. Naber tot onder-voorzitter, Dr. W. Pleyte, Mr. M. S. Pols, Dr. C. Bellaer Spruyt, Dr. C. P. Tiele, Dr. J. A. Wijnne en Dr. B. F. Matthes tot gewone leden der afdeeling door Z. M. den Koning bij kabinetbeschikking van 12 Mei N°. 9 bekrachtigd zijn.

Op een vraag van den heer Leemans, of er geen bericht is ontvangen van het overlijden van den heer F. C. Chabas, buitenlandsch lid der afdeeling, antwoordt de secretaris ont-kennend. De heer Leemans deelt mede, dat bij hem het voornemen bestaat de verdiensten van dien Egyptoloog voor de Akademie in het licht te stellen. De voorzitter verklaart dat de afdeeling dit voornemen toejuicht.

De zes nieuwe ledēn der afdeeling worden door den secretaris binnen geleid en door den voorzitter welkom geheten.

Vervolgens draagt de heer de Geer zijne beschouwingen voor over Cicero's pleitrede voor A. Caecina, en komt bij de bespreking van enkele daarin behandelde rechtsvragen tot andere resultaten, dan die in de verhandeling van ons medelid J. Kappeyne van de Cappello over vim facere in het interdictum uti possidetis zijn verdedigd.

De spreker staat zijne verhandeling, die geene aanleiding geeft tot discussie, af voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer Leemans vestigt de aandacht op een plaats van Paulus Aegineta uit het zesde boek, hoofdstuk 88 met het opschrift *περὶ βελῶν εἰσαγόσεως*, die licht verspreidt over de bij de ouden gebruikelijke pijlsoorten. Om de niet algemeene bekendheid van dat geschrift heeft spreker van dat hoofdstuk afdrukken laten maken en deelt die uit aan de leden. Hij heldert die beschrijving op door de afbeelding van enige pijlpitsen.

De daarin voorkomende woorden *αὶ δὴ καὶ μικτὰ καλοῦσι κατ' Αἴγυπτον* en de daarvan door den spreker gegeven verklaring geven aanleiding tot eene gedachtenwisseling. De heer Naber twijfelt, of het woord *μικτα* wel een oud-koptisch woord is en is geneigd daarin een Grieksch in Egypte toen gebruikt woord te vinden.

De heeren Opzoomer en Boot vermoeden, dat men daarvoor niet *μακτά* met den spreker, maar *μικτά* moet lezen, met welk vermoeden de spreker zich niet vereenigt. De heer Fruin acht nadere inzage en overweging der varianten noodig.

De bijdrage wordt aangeboden voor de Verslagen en Mededeelingen.

Eene door den Heer Asser toegezegde bijdrage over internationaal spoorwegrecht wordt, daar de spreker gemeld heeft door heeschheid verhinderd te worden haar nu voor te dragen, tot eene latere vergadering uitgesteld.

Bij de rondvraag vertoont de heer Boot eene photographische afbeelding van het bekende graffito van den Palatijschen berg, waarover de heer Borret gehandeld heeft in zijn Christenslavin (V. en M. 2de reeks, D. VIII, blz. 116, vgg.), en biedt de heer Matthes eene verzameling van zeventien meest kleine geschriften van zijne hand voor de boekerij aan. Zij wordt in dank aangenomen.

De voorzitter sluit de vergadering.

OVER EENE PLAATS VAN PAULUS AEGINETA,

BETREFFENDE

VERSCHILLENDEN PIJLSOORTEN BIJ DE OUDEN.

MEDEDEELING VAN

C. L E E M A N S.

Door den heer J. W. Cloots te Zaandam werd reeds ruim een vijftal jaren geleden, in een vriendelijk schrijven mijne aandacht gevestigd op eene plaats bij eenen lateren Griekschen schrijver, Paulus Aegineta, voorkomende, waarin over Egyptische pijlen gehandeld wordt. Het toevallig raadplegen van een geschrift van Petrus Paaw¹⁾, die de bedoelde plaats van den ouden geneeskundige had aangehaald, wekte de belangstelling van den heer Cloots, om de daarin medegedeelde bijzonderheden in meer dan een opzigt, en vooral omdat daarin een Aegyptische naam van eene bepaalde soort van pijlen werd aangevoerd, die hij vermoedde dat wel eens aan de opmerkzaamheid der Ægyptologen ontsnapt kon zijn.

Ik had aanteekening gehouden van het onderwerp, met het voornemen om later, bij eene geschikte gelegenheid er een opzettelijk onderzoek aan te wijden, maar verschillende omstandigheden kwamen tusschen beiden en hadden telkens uitstel ten gevolge, tot dat eenigen tijd geleden mijne aanteekening mij op nieuw onder de oogen kwam, mijne aandacht tot zich trok en het, bij meer opzettelijk onderzoek

¹⁾ Petri Paaw, Amstel-damensis Succenturiatus anatomicus, continens commentaria in Hippocratem de Capitis vulneribus. Lugd. Batav. 1616. 4°.

en nadenken mij voorkwam, dat het onderwerp niet geheel ongeschikt was voor eene behandeling in onze Afdeelingsvergadering. Ik beken dat Paulus van Aegina mij tot nog toe geheel onbekend was gebleven; welligt zal, zoo niet bij alle mijne mededeleden, dan toch wel bij enkele, hetzelfde het geval zijn. De bijzonderheden, die ik bij eene nadere kennismaking met dien schrijver en zijne werken opzamelde, schenen mij wel der moeite waard, en, in de onderstelling, dat bij hen, die, ofschoon in het algemeen tehuis op het gebied der oude klassieken, zich met de latere grieksche schrijvers over geneeskundige onderwerpen niet bezig gehouden hebben, die bijzonderheden ook wel van eenig belang konden geacht worden, meende ik de vrijheid te mogen nemen, het een en ander omtrent den genoemden geneeskundige, zijne schriften en meer bepaald wat hij ons leert aangaande de verschillende soorten van pijlen bij de ouden in gebruik, en de benaming waarmede eene dier soorten bij de Aegyptenaren onderscheiden werd, tot een onderwerp eener korte mededeeling te kiezen. Ik reken daarbij op uwe, mij meermalen geschenken, welwillende aandacht.

Paulus Aegineta zag hoogst waarschijnlijk het levenslicht op het eiland Aegina. Omtrent den tijd waarin hij leefde, verkeert men in meerder onzekerheid. Volgens sommigen zou hij tot de 4de, volgens anderen tot de 5de, de 6de of zelfs tot den aanvang der 7de eeuw onzer jaartelling gebracht moeten worden. Deze laatste meening zal wel het naaste aan de waarheid komen. Hij zelf haalt in het III^{de} boek 28ste hoofdst. van zijn ‘Υπόμνημα τῆς ἀτρικῆς een berigt aan van Alexander van Tralles, betrekkelijk een geval van iemand die eenen zekeren zwaren steen, als die in de urine-organen voorkomen, in eenen aanval van chronischen hoest uitstootte. Alexander was, volgens zijn eigen getuigenis, broeder van den bouwmeester Anthemius van Tralles, die door keizer Justinianus met den bouw van de St. Sophia-kerk te Constantinopel belast werd, 532—552 van onze jaartelling. Hieruit volgt dat Paulus niet vroeger dan in de laatste helft van de 6de eeuw kan geboren zijn, en wij dus den tijd van zijn leven op zijn vroegst in de tweede helft

dier eeuw en de eerste helft der volgende kunnen stellen. Voor zijne geneeskundige studiën zal hij in de school van Alexandrië zijne kennis hebben opgedaan. Hij toch gewaagt zelf van bijzonderheden in zijn vak, die hij in Alexandrië vernomen had. Die studietijd viel zeker wel in zijne jongelingsjaren, voordat hij zich eenen beroemden naam verworven had, en, zooals van zelf spreekt, vóór de verwoesting der stad onder Amroe in 640. Een Arabisch schrijver, Greg. Aboelfaradj, berigt in zijne *Geschiedenis der dynastiën*, dat Paulus Aegineta na den dood van Heraclius en de inneming van Alexandrië, een beroemd geneesheer was, die zich vooral in het behandelen van ziekten der vrouwen, en die op de zwangerschap betrekking hadden, eenen grooten naam verworven, en daardoor den bijnaam van *alkawábeli* verkregen had. Zoo beleefde Paulus het tijdperk van zijnen roem op het einde van de regering van Heraclius en in den aanvang der regering van dieus opvolger, dus in de eerste helft der 7de eeuw. Verdere bijzonderheden omtrent zijn leven zijn niet bekend. Bij de schrijvers van de middeleeuwen die van hem spreken, vinden wij in dit opzigt geene belangrijke berigten, en evenmin bij de Arabische schrijvers, die wèl een veelvuldig gebruik maakten van de geneeskundige schriften van den beroemden geneesheer, maar omtrent diens persoon en lotgevallen zich niet schijnen bekommerd te hebben. Sommige handschriften geven hem den bijnaam van Jatrosophistes, geneeskundigen sophist, anderen noemen hem Periodeutes, waarbij wij natuurlijk niet aan de min eervolle klasse van zoogenaamde geneeskundigen, zooals de medici circumforanei, moeten denken, maar die hem gegeven werd om de talrijke reizen in verschillende landen, door hem, op het voorbeeld van zijnen voorganger Alexander van Tralles ondernomen. Op die reizen zou hij zich ook eenigen tijd in Rome, volgens het beweren van sommigen opgehouden hebben. Men beriep zich voor die meening op de latijnsche benamingen van geneesmiddelen door hem in zijne werken gebezigd. Het bewijs is echter zwak en evenmin afdoende als een ander, dat men ontleende uit zijn hoofdstuk over *maten en gewichten*, waarbij hij de Aegyptische, Attische en

ook de Romeinsche vermeldt. Wanneer hij, zooals wij straks zien zullen, de Aegyptische benaming van eene soort van pijlen optekent, dan zou dááruit alleen niet volgen, wat wij langs anderen weg met genoegzame zekerheid weten, dat hij naar Aegypte reisde en daar eenigen tijd verbleef. Of hij Christen was wordt ons niet berigt, en blijkt ook niet uit zijne schriften. Het komt ons echter niet onwaarschijnlijk voor, wanneer wij den tijd waarin hij leefde in aanmerking nemen.

Behalve zijn werk, welks titel wij straks reeds noemden, *'Υπόμνημα τῆς ἀτρικῆς, Gedenkschrift van de geneeskunde*, worden ook twee andere vermeld; het een over de ziekten der vrouwen, het ander over de behandeling van ziekten van kinderen en hunnen leefregel. Waarschijnlijk echter is met dit laatste slechts een gedeelte van het tot ons overgekomen werk over de geneeskunde bedoeld, in welks eerste hoofdstuk van het eerste boek meer opzettelijk over de ziekten van kinderen en den voor kinderen voorgeschreven leefregel gehandeld wordt.

Dit werk, dat in zijn geheel bewaard is gebleven, omvat zeven boeken, die hij zelf de zeven boeken van de geheele geneeskunde, *τὰ ἐπτά τῆς ὅλης πραγματείας βιβλία*, noemt. Dat zevental gaf waarschijnlijk aan de Arabische geleerden, die al zeer vroeg de geschriften van Paulus in hunne taal overbrachten, aanleiding om het *'Υπόμνημα* onder den eenigszins vreemden titel van *Verzameling der Pleiaden* te onderscheiden. Die vertaling geschiedde, gelijktijdig met die van de schriften van Gallenus en Hippocrates, door eenen Christen geneesheer van syrische afkomst, Honain-ebn-Isjaak, die in 873 onzer jaartelling leefde. Naar de arabische vertaling zou in lateren tijd eene latijnsche vervaardigd zijn, die tot nog toe niet terug gevonden is. De eerste uitgaaf in het oorspronkelijke grieksch, is van 1528 in Venetië; eene tweede volgde in 1538 in Bazel. Sedert ontstonden een aantal latijnsche vertalingen van het oorspronkelijk: eene in 1532 te Bazel van Albanus Torinus, en eene in hetzelfde jaar te Parijs van Gonthier d'Andernach, en in 1556 wederom eene te Bazel door Cornarius bezorgd. Na deze laatste,

die als de beste beschouwd wordt, zagen later nog vele andere het licht. Eene engelsche vertaling met uitvoerige aantekeningen werd door Adams in 1845—1847 geleverd. Van het zesde boek, dat over de heelkunst handelt, verscheen eene fransche vertaling van P. Tolet, in 1540 te Lyon; zij was echter bewerkt naar de latijnsche van Cornarius; eene andere later te Parijs in 1610, werd door Jacques Dalechamps bezorgd.

De laatste uitgaaf, voor zoover mij bekend is, van den oorspronkelijken tekst van dat zesde boek, danken wij aan R. Briau; zij heeft den titel van: *Chirurgie de Paul d'Égine, texte Grec, restitué et collationné sur tous les Manuscrits de la bibliothèque impériale, accompagné des variantes &c — ainsi que de notes philologiques et médicales, avec traduction française en regard, précédé d'une introduction.* Paris 1855. Aan deze uitmuntende uitgaaf en de hoogst belangrijke inleiding ontleenden wij de meeste bijzonderheden, die wij omtrent den Aeginetischen geneesheer en zijne schriften hebben medege-deeld. Briau heeft de negentien onderscheiden HSS op de bibliotheek te Parijs geraadpleegd, waarvan een, het oudste, uit de 10de eeuw dagteekent, de overige uit de volgende 6 eeuwen, en van deze het laatste en jongste uit de 16de eeuw, afstammen.

Het zesde der zeven boeken van het 'Υπόμνημα τῆς ἰατρικῆς is *Tò περὶ τῶν χειρουργουμένων βιβλίον*; het handelt over de heelkunde en heelkundige kunstbewerkingen en maakt, met het zes eeuwen vroeger geschreven werk van Celsus, aanspraak op den roem van het meest volledige handboek, dat over dit onderwerp uit de oudheid tot ons overgekomen is. Het 88ste hoofdstuk, dat de eigenlijke aanleiding gaf tot mijn meer opzettelijk onderzoek, voert tot opschrift: *Ηερὶ βελῶν ἐξαιρέσεως, Over het verwijderen van pijlen,* en verdient meer bepaald de belangstelling van den oudheidkundige, omdat het eene uitnemende bijdrage levert tot de kennis van de verschillende pijlsoorten. Wij willen hier dit geheele hoofdstuk laten volgen; het zal ons doen zien dat onze schrijver aanspraak mag maken op den lof van eenen beknopten, zakelijken, helderen stijl en

eene goed geordende methodieke behandeling van zijn onderwerp.

Vooraf gaat eene korte inleiding over het boven alles noodzakelijke van de leer van het verwijderen van pijlen, en eene aanhaling van eene plaats uit Homerus waarin het overwegende belang van den heelkundigen geneesheer verkondigd wordt.

"Οτι τὸ βελουλκικὸν τῆς χειρουργίας μέρος τῶν ἀναγκαιοτάτων ἐστι δηλοῖ ὁ ποιητὴς "Ομηρος εἰρηκώς.

'Ιητρὸς γὰρ ἀνὴρ πολλῶν ἀντάξιος ἄλλων,

'Ιούς τ' ἔκταμνειν, ἐπί τ' ἥπια φάρμακα πάσσειν¹⁾.

5. *Λεκτέον οὖν πρῶτον τὰς διαφορὰς τῶν βελῶν.*

*Διαφέρουσι τοίνυν τὰ βέλη· ύλῃ, σχήματι, μεγέθει,
ἀριθμῷ, σχέσει, δυνάμει.*

*"Υλῇ μέν· καθ' ὃ τῶν καλουμένων ἀτράκτων αὐτῶν, ἡ
ξυλίνων· ἡ καλαμίνων ὑπαρχόντων, αὐτὰ τὰ βέλη ἡ
10. σιδηρᾶ ἐστιν²⁾), ἡ χαλκᾶ, ἡ κασσιτέρινα, ἡ μολίβδινα,
ἡ κεράτινα, ἡ ύλινα, ἡ ὀστέϊνα³⁾), ἡ καλάμινα καὶ
αὐτὰ, ἡ ξύλινα. Τοσαύτη γάρ τις διαφορὰ μάλιστα
παρ' Αἴγυπτίοις εὑρίσκεται.*

*Σχήματι δέ· καθ' ὃ τὰ μέν ἐστι⁴⁾ στρογγύλαι, τὰ δὲ
15. γωνιωτὰ⁵⁾), τὰ δὲ γλωχινωτὰ, καὶ τούτων τὰ μὲν
διγλώχινα, τὰ δὲ λογχωτὰ καλούμενα, τὰ δὲ τριγλώ-
χινα καὶ τὰ μὲν ἀκιδωτὰ, τὰ δὲ χώρις ἀκίδων· καὶ
τῶν ἀκιδωτῶν τὰ μὲν ἐπὶ τὰ ὅπιστα νευούσας τὰς
ἀκίδας ἔχουσιν, ἵνα τῇ ἐξολκῇ ἀντεμπείρωνται, τὰ
20. δὲ ἐπὶ τὰ πρόσω⁶⁾), ἵνα τῇ ὠθήσει τούτο ποιῶσι· τὰ δὲ
καὶ ἀντιθέτως δίκην τῶν κεραυνίων, ὑπὲρ τοῦ καὶ*

¹⁾ Homeri Iliad. XI. 514, 515.

²⁾ εἰσιν bij Briau.

³⁾ ὀστᾶ bij Paaw.

⁴⁾ εἰσι bij Briau.

⁵⁾ Bij Paaw, τὰ δὲ γωνιωτὰ, οἷον τρίγωνα, τὰ δὲ γλωχινωτὰ καὶ γειγωτὰ καλούμενα, τὰ δὲ τριγλώχινα enz. οἷον τρίγωνα zal wel eene glosse zijn; γειγωτὰ eene verkeerde lezing van λογχωτά.

⁶⁾ Paaw leest εμπρός.

έλκομενα αὐτὰ καὶ ὠθούμενα ἀντεμπείρεσθαι. Τινὰ δὲ καὶ κινούμενα δἰα γιγγλύμου τὰς ἀκίδας ἔχοντι συναγομένας, αἵτινες ἐν τῇ ἐξολκῇ ἐξαπλούμεναι

25. κωλύουσιν ἐξέλκεσθαι τὸ βέλος.

Μεγέθει δέ· καθ' ὅ τὰ μέν ἐστι¹⁾ μεγάλα ἄχρι τριῶν τὸ μῆκος δακτύλων, τὰ δὲ μικρὰ ὅσον δακτύλου, ἀ δὴ καὶ ΜΙΚΤÀ²⁾ καλοῦσι κατ' Αἴγυπτον, τὰ δὲ τούτων μεταξύ.

30. Ἀριθμῷ δέ· καθ' ὅ τὰ μέν ἐστιν³⁾ ἀπλᾶ, τὰ δὲ σύνθετα.

Λεπτὰ γάρ τινα αὐτοῖς ἐπεντίθεται σιδήρια, ἄτινα ἐν τῇ τοῦ βέλους ἐξολκῇ διαλανθάνοντα μένει⁴⁾ κατα τὸ βάθος.

Σχέσει δέ· καθ' ὅ τὰ μὲν οὐρίαχον⁵⁾ ἔχει τοῖς ἀτράχ-
35. τοῖς ἐγκείμενον, τὰ δὲ αὐλὸν τούτοις⁶⁾ περικείμε-
νον⁷⁾ καὶ τὰ μὲν ασφαλῶς ἐνήρμοσται πρὸς τὸν
ἄτρακτον, τὰ δὲ ἀμελέστερον, ἵνα κατα τὴν ἐξολκὴν
χωριζόμενα εἴσω καταμένῃ⁷⁾.

Δυνάμει δέ· καθ' ὅ τὰ μέν ἐστιν³⁾ ἀφάρμακα, τὰ δὲ
40. πεφαρμακευμένα.

Αὗται μὲν αἱ τῶν βελῶν διαφοραί.

» Dat de kunst van het verwijderen van pijlen (uit de wonderen) een der meest noodzakelijke gedeelten der heelkunst is, leert de dichter Homerus”:

» Immers eeu arts geldt meer dan een aantal andere mannen.

» Hij die den pijl uitsnijdt en met lenigend middel de wond heelt”⁸⁾.

¹⁾ Briau εἰσι.

²⁾ Briau leest met eenige HSS. ΜΥΩΤΑ, andere HSS. hebben ΜΥΙΑΤΑ en ΜΥΙΤΑ, nog andere MIKTA, welke lezing ook door Paaw is opgenomen.

³⁾ Briau εἰσιν.

⁴⁾ Bij Paaw μάνη.

⁵⁾ Bij Paaw οὐραχον.

⁶⁾ Deze twee woorden zijn bij Paaw weggelaten.

⁷⁾ Bij Paaw καταμείνῃ.

⁸⁾ Homer. Iliad. XI. vss. 514, 515, naar de metrische vertaling van ons medelid Mr. C. Vosmaer.

» Wij moeten dus eerst over de verschillende soorten van pijlen spreken.”

» De pijlen verschillen door stof, vorm, grootte, getal, » aanhechting en werking.”

» In stof. Voorzoover van de schachten of stelen, die » met den naam van atraktoi (of spinstokken) aangeduid » worden, de pijlen (de spitsen) zelve of van ijzer zijn, of » van koper, of van tin, of van lood, of van hoorn, of van » glas, of van been, of van riet, of van hout. Zulk eene » talrijke verscheidenheid wordt vooral in Aegypte aange- » troffen.”

» In vorm. Voorzoover sommige rond zijn, andere hoekig, » andere van weerhaken of uitstekende stekels achter de spits » voorzien, en van deze laatsten sommige met twee stekels, » andere die *lonchota* (met ijzeren of koperen spits) genoemd » worden, andere met drie weerhaken, en sommige met ste- » kels, andere zonder stekels (of punten). Van de met stekels » voorziene hebben sommige achterwaarts gekeerde stekels, » om bij het uittrekken in de tegenovergestelde rigting, te » blijven steken, andere naar voren gekeerde, om bij het door- » stooten hetzelfde te weeg te brengen; sommige stekels zijn » tegen elkaar ingerigt, even als bliksemschichten, opdat » zij zoowel bij het uittrekken als bij het doorstooten in de » tegenovergestelde rigting blijven steken. Sommige met een » scharnier voorzien, hebben de stekels aan elkaar aange- » sloten, die bij het uithalen zich ontwikkelende, beletten » dat de pijl verwijderd worden kan.”

» In grootte. Voorzoover sommige groote, drie vinger- » breedten lang zijn, andere kleinere, ongeveer slechts eene » vingerbreedte meten, welke laatste in Aegypte den naam » van MIKTA dragen; sommige die tusschen deze twee soorten » gerangschikt worden.”

» In getal. Voorzoover enige eenvoudige, (enkelvoudige), » andere samengestelde zijn. Want men voorziet deze laatste » van kleine stukjes ijzer die bij het uittrekken van den pijl » in de diepte der wond verborgen achterblijven.”

» In aanhechting. Voorzoover sommige met hunnen steel » in de schachten gehecht zijn, andere met eene pijp die

»om de schachten sluit; sommige stevig aan de schacht
»bevestigd, andere minder zorgvuldig, opdat zij bij het uit-
»trekken loslatende binnen in de wond achterblijven.”

»In werking. Voorzoover sommige zonder vergift zijn,
andere vergiftigd.”

»Deze zijn de verschillende soorten van pijlen.”

Eenige toelichtingen van den tekst zullen niet geheel overbodig schijnen.

Dat wij hier enkel met pijlen, niet met andere werpwapenen, als lansen, spiesen en dergelijke te doen hebben, blijkt over het algemeen uit de bijzonderheden die omtrent de werking der pijlpunten gezegd worden, en die onderstellen dat het wapen in de wond blijft zitten, maar ook uit hetgeen, regel 31, omtrent de schachten wordt vermeld.

regel 8. *τῶν καλουμένων ἀτράκτων* enz. Hier worden de schachten en de punten of spitsen der pijlen afzonderlijk genoemd: *βελη ἀτράκτας καλούμενα* dragen dien naam naar de houten of rieten schachten, die, om hunne overeenkomst in grootte of vorm met het stokje van een spinrokken, *ἀτράκτον*, met dien naam onderscheiden werden. Schachten, zoowel van hout als van riet zijn in de verzamelingen van Aegyptische oudheden en ook in die van het Rijks Museum te Leiden vrij talrijk vorhanden. Met *βελη* worden overigens meer bepaald de punten of spitsen der pijlen bedoeld. Bij de opgaaf van de onderscheidene stoffen waaruit zij vervaardigd werden, heeft de schrijver geene tijdsorde gevuld, want dan zouden de koperen pijlspitsen aan de ijzeren hebben moeten voorafgaan, en hadden voor de metalen, die van hoorn, been, riet en hout genoemd moeten worden.

Hij brengt echter eerst de in zijnen tijd meest algemeen gebruikijke pijlspitsen in aanmerking, de ijzeren en de koperen of bronzen, dan volgen de meer zeldzame soorten van pijlspitsen; *μολιβδίνα* zullen wel onder de minst gebruiklijke, onder de zeldzame uitzonderingen behoord hebben. Lood is een te zacht metaal om voor het doel geschikt te zijn. Voorzoover wij weten zijn looden pijl- of lansspitsen

nog niet voorgekomen; wèl, doch in lateren tijd, looden hamers, misschien strijdhamers. Het is echter ook mogelijk dat gedoeld wordt op pijlen, wier schachten aan de bovenzijde met daaraan bevestigd of ingegoten lood verzwaard waren, of die niet met eene ijzeren of andere punt voorzien, aan het uiteinde op de eene of andere wijze met lood beslagen werden ¹⁾). Ik herinner mij uit mijne kindsche jaren diergelijke, korte pijlen, die in Noord Brabant op eene soort van kolfbogen gebruikt werden, en eene gevaarlijke werking konden hebben.

Glazen pijlspitsen, *άλινα*, zijn niet voorgekomen, zij zullen wel zeer zeldzaam geweest zijn, ofschoon voor het doel, het toebrengen van gevaarlijke wonden, niet ongeschikt. De broosheid van het glas liet niet toe dat zulke spitsen in haar geheel bewaard bleven, of hare brokken als gedeelten van eene pijlpunt herkend werden.

Opmerkelijk is dat, bij de opnoeming van de onderscheiden stoffen waaruit pijlpunten vervaardigd werden, steen, meer bepaald de vuursteen niet vermeld wordt; wij zouden schier vermoeden dat bij de optelling, in den oorspronkelijken tekst *λίθινα* uitgevallen was, of dat wij dit woord in de plaats van het, altijd vrij zonderlinge *άλινα*, in regel 11, moeten stellen. Vuursteenpijlspitsen zijn van de vroegste tijden in gebruik geweest, en bleven dat tot vrij laat in de middeleeuwen. Van beenen spitsen levert ons Museum van Oudheden in de Aegyptische afdeeling een voorbeeld, ook pijlen met vuursteenpunten zijn aldaar aanwezig.

Wat Paulus zegt, regels 12, 13, dat de door hem opgenoemde verschillende stoffen vooral in Aegypte gebezigd werden, kan voor zijnen tijd waar geweest zijn, maar ook voor vroegere tijden. Intusschen kunnen zijne woorden ook te kennen geven dat eene diergelijke, eene even talrijke verscheidenheid van pijlen, vooral ook in Aegypte werd

¹⁾ Vegetius de re militari. I. 17, III. 141, spreekt van plumbatae (sagittae). Bij Lindenschmit, *Die Alterthh. unserer heidn. Vorzeit*, vinden wij zulk eenen bij Mainz gevonden en thans in het Museum te Wiesbaden bewaarden pijl afgebeeld.

aangetroffen, zonder dat wij behoeven aantenen, dat hij al die verschillende, door hem opgenoemde soorten als voorul in Aegypte in gebruik zijnde vermeldt.

Regel 14. *στρογγύλα—γωνιατά*, ronde—hoekige. Van beide soorten zijn pijlspitsen in grooten getale tot ons gekomen. Met ronde worden de eenigszins kegelvormige bedoeld; met hoekige de drie of ook vierzijdige spitsen.

15. *γωνιωτά*, na dit woord heeft Paaw, naar den door hem gevolgden tekst *οἷον τριγωνα*, »zoals de driezijdige.“ Vermoedelijk eene kanttekening die in enkele HSS. in den tekst werd opgenomen; in de beste HSS. ontbreekt die invulling. Er bestond trouwens geene behoefte om *γωνιωτά*, door aanvoering van een voorbeeld te verduidelijken; moest dit geschieden door het vermelden van *τριγωνα*, dan had *τετράγωνα* voor de vierzijdige pijlspitsen niet mogen wegbliven.

Regels 15, 16. *τὰ δὲ γλωχινωτά*. De door Paaw gevolgde lezing is blijkbaar onjuist. Vooreerst wordt daar achter *τὰ δὲ γλωχινωτά* uitgelaten: *καὶ τούτων*, (d. i. *τῶν γλωχινωτῶν*) *τὰ μὲν διγλώχινα*, en voor *λογχωτά* het onbegrijpelijke woord *γειγωτά* gebezigd, zoodat de zin wordt: *Sommige hoekig, zoals de driezijdige, andere met weerhaken die men γειγωτά noemt, andere met drie weerhaken enz.*

Paulus bedoelt ronde, kantige spitsen en zulke die met weerhaken voorzien zijn. Bij deze laatsten onderscheidt hij zulke die twee weerhaken hebben, andere die *λογχωτά* heeten¹⁾, verder pijlen met drie weerhaken en eindelijk pijlen met stekels, *ἄξιδες*, en zonder stekels. Daar hij die stekels als een kenschetsend onderscheid aanduidt, moeten wij wellicht aannemen, dat het *γλωχινωτά* meer bepaald op de pijlpunten zelve doelt, de *άξιδες* eigenlijk beneden de pijlpunten aan de schachten aangebracht werden, of ook aan den ijzeren steel van de pijlspits.

¹⁾ Misschien zou *γογχωτά* moeten gelezen worden, dat dezelfde betekenis heeft als *γλωχινωτά* en dan eene benaming van de pijlen met eenen enkelen weerhaak kan geweest zijn.

Wij hebben dus hier pijlspitsen van ronden, van hoekigen vorm en met weerhaken. Deze laatste zijn van twee of van drie weerhaken voorzien; pijlpunten met één weerhaak noemt hij niet. Wij vinden diergelijke in de middel-eeuwen, bijvoorbeeld bij H. Weiss, *Kostümkunde, Mittelalter*, II, blz. 351, fig. 164, i. Met twee weerhaken kunnen pijlspitsen bedoeld worden, die onder, ter wederzijde van den steel, puntig uitlopen. Zie A. Demmin, *die Kriegswaffen*, blz. 145, 13, Germaansche pijlspitsen. Pijlpunten met drie weerhaken zouden de driehoekige genoemd kunnen worden, wanneer elke van hunne drie zijden onder op gelijke wijze in scherpe punten uitliepen. Ook zou men misschien kunnen aannemen, dat het pijlspitsen waren met drie weerhaken aan elke zijde van den steel voorzien. De tweehakige, om met dit woord nu eens de *διγλώχινα* te vertalen, schijnen meer bepaald met den naam van *λογχωτά* (welligt *γογχωτά*) onderscheiden geweest te zijn, eene benaming die aan de, met ijzeren of koperen spits gewapende schachten in het algemeen wordt toegekend. Het is echter ook mogelijk dat zij eene, van de twee- en de driehakige pijlspitsen verschillende soort aanduiden, en dan konden daartoe de eenhakige, die wij zoo even overgeslagen meenden, bedoeld geweest zijn.

Eene andere, van de *γλωχινωτά* verschillende soort is die der *ἀκιδωτά*, of de pijlen wier stelen of schachten met stekels voorzien zijn. Stekels die naar achter *όπισω*, naar voren *πρόσω*, of op de wijze van bliksemschichten tegen elkaar in, *ἀντιθέτως*, gerigt zijn. Van zulk eenen stekel naar achter gebogen vinden wij een voorbeeld bij Demmin ter aangehaalde plaats, onder de Germaansche pijlspitsen; denken wij ons dezen stekel in omgekeerde rigting, naar voren, dat is naar boven, dan hebben wij van pijlpunten met de *ἀκιδας πρόσω νευούσας* een voorbeeld; een Angelsachsische pijl uit de XI^{de} eeuw bij Demmin, als boven blz. 436, n°. 6, kan ons de afbeelding van zulk eene pijlpunt met een zestal opwaarts gerigte stekels leveren. Eene Normaansche speerpunt uit de 11de eeuw, met horizontaal aangebrachte stekels aan den steel vinden wij bij Demmin blz. 435, onder n°. 3. Van pijlen met *ἀντιθέτως* geplaatste

stekels heb ik nog geene afbeelding gevonden; wij kunnen ons intusschen van hunnen vorm wel eene voorstelling maken, door het *δίκην τῶν κεραυνίων*, naar de wijze der bliksemschichten, zooals de Ouden zich die voorstelden op hunne kunstwerken, en zij als wapen in de handen van Jupiter worden afgebeeld.

De woorden *ἔξολκή* reg. 19, *ῳθίσει* reg. 20, *ἔλκόμενα*, *ῳθούμενα* reg. 21, hebben betrekking op de taak van den heelmeester, die den pijl verwijdert, door hem uit- of terug te trekken, *ἔξολκή*, *ἔλκειν*, *ἔξέλκειν*, of, waar dit niet mogelijk of geraden is, hem in de rigting waarmede hij in het ligchaamsdeel indrong, verder vooruit te dringen en zoo naar buiten te brengen *ῳθήσις*, *ῳθεῖν*.

Tot eene laatste soort worden gebragt de *βέλη* die *κινούμενα διὰ γιγλύμου τὰς ἄκιδας ἔχουσι συναγομένας*. Wij zouden hier dit *κινούμενα* meer eigenaardig op de *ἄκιδες*, dan op de *βέλη* toepassen: Pijlen wier stekels beweegbaar door een scharnier tegen den steel bij elkander gebragt liggen, maar die, wanneer de pijl uitgetrokken zal worden, openspringen of zich uitspreiden en zoo het verwijderen van het wapen uit de wond beletten. Ook van deze soort van pijlen zijn mij geene voorbeelden bekend, maar wij vinden het stelsel en samenstel toegepast op andere wapenen. Zoo bijv. op een zwaard van de veemrigters bij Demmin in het aangehaalde werk, blz. 604. 2., naar een oorspronkelijk in het Museum te Sigmaringen.

Regel 26. *Mεγάθει*. Naar de lengte worden driederlei soorten onderscheiden: groote pijlspitsen drie' vingerdikten (5.4 cM.) lang, kleine van eene vingerbreedte (1.8 cM.) lengte, en de daartusschenin komende.

Over den Aegyptischen naam *MIKTA*, regel 28, handelen wij hier onder nader en opzettelijk, en zullen dan aantoonen dat de afwijkende lezingen, ook die welke Briau aannam, alle verworpen moeten worden.

Reg. 30. De *βέλη σύνθετα* zijn zulke waarin kleine stukjes ijzer verborgen worden, die bij het uittrekken van het wapen, in de diepte van de wond achterblijven.

Reg. 34. *σχέσει* doelt hier op de wijze van bevestiging

van de pijlpunt in de schacht, wat bij sommige geschiedt door het plaatsen van den steel in de schacht, bij andere wier steel hol en pijpvormig is, wordt de schacht in dien steel gestoken. Bij sommigen worden pijlpunt en schacht naauwkeurig en hecht, *ἀσφαλῶς*, verbonden, bij andere eenigszins slordig, *ἀμελέστερον*, opdat de punt van de schacht los gerakende, in de wond achterblijve.

Reg. 35. *Δυνάμει* doelt hier op de bijzondere werking van de pijlen, (buiten en behalve de meer of minder gevaarlijke wonden) door het vergift, dat ook bij kleinere verwondingen, den dood ten gevolge heeft.

Keeren wij thans terug tot regel 28 (*βέλη*) *ἄ δὴ καὶ MIKTÀ καλοῦσι κατ Αἴγυπτον*. Voordat wij dat Aegyptische woord zelf nader beschouwen, zal een enkel woord in het algemeen over de oud-Aegyptische woorden en hunne vertaling, zooals wij die bij de oude schrijvers bewaard vinden, niet geheel en al ongepast schijnen. Bij elkander verzameld leveren zij een niet onaanzienlijk aantal, en zouden zij betrekkelijk belangrijke bijdragen tot de kennis van de oud-Aegyptische taal hebben kunnen leveren, zoo maar niet vaak het Grieksche of Romeinsche kleed, waarin de woorden zich aan ons vertoonden, hunnen oorspronkelijken vorm onkenbaar had gemaakt, of ons in onzekerheid liet, omtrent de juiste schrijfwijze en uitspraak. Die onzekerheid kon eerst worden opgeheven, nadat langs anderen weg ons de toegang tot de kennis van de Aegyptische taal ontsloten was. Men wist met genoegzame zekerheid dat die taal in het Koptisch was overgebleven, maar het onderscheid tus-schen het Koptisch, zooals het heden nog in Aegypte door slechts enkele bewoners, bijna uitsluitend de Koptisch-christelijke geestelijken, gesproken wordt, of zoo als wij het uit de tot ons gekomen Koptische geschriften van vroegere eeuwen leeren kennen, en het Aegyptisch van den tijd der Pharao's, kon wel te aanzienlijk geworden zijn, en het is gebleken dat het dit in vele opzigten ook was, om, met behulp van die latere taal, de juiste lezing der zooveel oudere woorden te kunnen herstellen. En daaraan bestond toch eene wer-

kelijke behoefté. Wij zien uit de wijze waarop de Grieken de eigennamen, en ook de woorden van vreemde volken, de Assyriërs en de Perzen bijv. overnamen en in de klanken en letters van hunne taal wedergaven, hoe geheel anders zij die vreemde klanken opgevat hebben, dan dit door ons geschiedt, sedert de oorspronkelijke schrijfwijzen uit de opschriften bekend geworden zijn. Waren nu die woorden al terstond in zeer gewijzigden vorm en klanken door de Grieken, zooals zij die meenden te hooren, wedergegeven, dan kwam er later eene nog grootere zwarigheid in den weg, door de onkunde der afschrijvers in opvolgende eeuwen, die de voor hen geheel onverstaanbare woorden, door slordig afschrift nog meer onkenbaar maakten. Natuurlijk bestaan vele gunstige uitzonderingen, en is menig vreemd woord, althans uit het Aegyptisch, in juisten vorm en naauwkeurig overschrift voor ons bewaard gebleven. Maar dan erlangden wij eerst dienaangaande de zekerheid, sedert ons de gelegenheid gegeven werd om die overgeleverde woorden met de oorspronkelijke te vergelijken. Zoolang en waar die gelegenheid ontbrak, bleven twijfel en onzekerheid bestaan. Wanneer Herodotus, II. 143 spreekt van 345 κολοσσοὺς ἔντεινοντας ἐκαστον τῶν κολοσσῶν, Πίρωμιν ἐκ Πιρώμιος γενόμενον, en er dan tot verklaring van het Aegyptisch woord bijvoegt, Πίρωμις δέ ἐστι κατ' Ἑλλάδα γλῶσσαν καλὸς κἀγαθός, dan moe hij het Aegyptisch Πίρωμις goed gehoord en de uitspraak ook juist wedergegeven hebben, maar zijne vertaling zou ons op den dwaalweg voeren. Πίρωμις is het Aegyptische PI-REM, of REM dat »mensch” beteekent met het mannelijk lidwoord PI »de”.

Syncellus heeft in zijne *Chronogr.* (in de 8e eeuw onzer jaartelling) eene lijst gegeven van de namen van Aegyptische koningen, door Eratosthenes in de 3e eeuw voor Christus, op bevel van koning Euergetes in het Grieksche vertaald of liever verklaard, omschreven (*παρέφρασεν*). Reeds bij den eersten koning Menes, wordt als vertaling *Aιώνιος*, volgens eene andere lezing *Διώνιος*, gegeven. Het eerste zal wel het ware zijn, want het oud-aegyptisch

MN, MEN heeft de beteekenis van »duurzaam», »stevig» zijn. De naam van zijnen opvolger *'Αθώθης* wordt overgebracht met *'Ερμογένης*. In den Aegyptischen naam vinden wij wel dien van den God Thoth, en deze wordt vereenzelvigd met den Hermes der Grieken, maar de uitgang *γένης* zou nog geregtvaardigd moeten worden. *Μάρης* de 9e koning wordt overgezet met *'Ηλιόδωρος*, dat ons in *"Ηλιος* den Aegyptischen zonnegod Phre, of, zonder het artikel, Re, Ra biedt, en het *δῶρος* van *δῶρον*, in den Aegyptischen wortel MA »geven» aanwijst.

Maar het is er verre van, dat de meeste der overige omschrijvingen of vertalingen van de vorstennamen in de lijst, ook zelfs nu een schat van oud-Aegyptische woorden in schrift en beteekenis ter onzer beschikking staat, zich kunnen wettigen, of in juiste lezing zich laten herstellen.

Bedenken wij dat Eratosthenes' lijst door Apollodorus overgenomen, ons door eenen schrijver uit de achtste eeuw onzer jaartelling is overgeleverd, en deze laatste, geheel onbekend met de oud-Aegyptische taal, zich onmogelijk kon vergewissen omtrent de juiste schrijfwijze der vreemde woorden; brengen wij dan bovendien de fouten door latere afschrijvers begaan in rekening, dan moet het ons eer verwonderen, dat nog zoovele bestanddeelen van de oorspronkelijke uamen in de Grieksche overschrijvingen, en in betrekkelijk juiste omschrijvingen of vertalingen tot ons gekomen zijn.

Voor de verzameling van de oud-Aegyptische woorden, zooals die door tusschenkomst der klassieke schrijvers bewaard bleven, hebben Paulus Ernestus Jablonski en G. Parthey zich bijzonder verdienstelijk gemaakt. De eerste, te Berlijn op het einde der 17e eeuw geboren, in 1757 te Frankfort aan den Oder overleden, had zich gedurende achttien jaren, van 1722 tot 1740, onder veelvuldige andere werkzaamheden en met daardoor veroorzaakte, vaak langdurige tusschenpoozen, onledig gehouden met het ordenen en schrijven van zijne *Collectio et explicatio vocum Aegyptiacarum, quarum mentio apud scriptores veteres occurrit*. Het HS. bleef onuitgegeven, tot dat het in 1804 door den

Leidschen hoogleeraar Jona Guilielmus Te Water, in het eerste deel der door hem bezorgde uitgaaf van Jablonski's werken, het licht zag¹⁾. De Berlijnsche geleerde G. Parthey leverde achter zijn *Vocabularium Coptico Latinum*²⁾ twee verzamelingen, de eene inhoudende *Vocabula Aegyptia a Scriptoribus Graecis explicata*, de andere *Vocabula Aegyptia a scriptoribus Latinis explicata*. In verband tot dien arbeid verdient ook van denzelfden schrijver het geschrift genoemd te worden, waarin hij de eigennamen van Aegyptenaren uit de klassieke schrijvers, papyrussen en opschriften opgezameld en bekend heeft gemaakt³⁾. Ook mag de Engelsche geleerde Dr. Thomas Young niet onvermeld blijven. In zijne *Rudiments of a dictionary of the ancient Egyptian language in the enhorial character*⁴⁾ gaf hij ruim een zestigtal eigennamen van Aegyptenaren, enkele met hunne overschrijvingen, doch zonder dat de schrijver zich aan eene ontleding waagde. Een meer volledig overzigt danken wij aan den algemeen bekenden Aegyptoloog, Dr. Heinrich Brugsch in zijne *Sammlung demotisch-griechischer Eigennamen*, in Berlijn in 1851 verschenen⁵⁾.

Met al dezen voorraad van oud-Aegyptische woorden en hunne verklaringen, zouden wij voor de kennis van den inhoud der opschriften en de teksten der papyrusrollen niet veel gebaat zijn geweest (wij stellen dit natuurlijk op het laatstgenoemde werk van Dr. Brugsch niet van toepassing), indien Champollion, ons door zijne ontdekking van

¹⁾ Pauli Ernesti Jablonskii Opuscula. Lug. Bat. 1804.

²⁾ G. Parthey, *Vocabularium Coptico-Latinum et Latino-Copticum* e Peyroni et Tattami lexicis concinn. Berol. 1844.

³⁾ Aegyptische Personennamen bei den Klassikern, in Papyrusrollen, auf Inschriften gesammelt von G. Parthey, Berl. 1864.

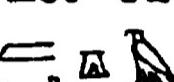
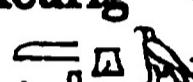
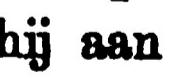
⁴⁾ Henry Tattam, *A compendious Grammar of the Egyptian language with an Appendix consisting of the rudiments of a dictionary of the Egyptian language in the enhorial character*, by Thomas Young. Lond. 1830.

⁵⁾ H. Brugsch. *Sammlung demotisch-griechischer Eigennamen aegyptischer Privatleute, aus Inschriften und Papyrusrollen zusammengestellt*. Berl. 1851.

den sleutel van het oud-Aegyptische Schrift, niet den toegang geopend had tot den inhoud der tallooze oorkonden, die, van vóor jaarduizenden tot onze tijden overgebleven, voor de latere geslachten en tot in de eerste helft onzer eeuw in een ondoordringbaar duister verborgen gebleven waren, en indien het *καὶ τὸν ἐμὸν πέπλον οὐδείς πω θυητὸς ἀπεκάλυψεν*¹⁾, van het voetstuk van de geheimzinnige godin te Sais, door de glansrijke ontdekking van den Franschen geleerde niet zijne beteekenis verloren had.

Het Aegyptische woord, als naam van eene bepaalde soort van pijlen door Paulus Aegineta vermeld, is aan de aandacht van Jablonski, en van onzen Te Water, maar ook van Parthey ontsnapt; het is althans in hunne woordenlijsten niet opgenomen. Onze woordenschat uit de schriften der Grieksche schrijvers bijeengebragt erlangt alzoo eene kleine vermeerdering. Wij zien hier echter tevens een nieuw bewijs voor de opmerking, die wij straks reeds maakten, dat de onkunde of slordigheid der afschrijvers woorden aan vreemde talen ontleend onkenbaar maakte, en dan van elders de middelen moeten ontleend worden om de schrijfwijze te verbeteren en het woord in zijnen werkelijken vorm te herstellen en te beoordeelen, René Briau heeft *μυωτά*, en het blijkt niet waarom hij die lezing koos boven *μυῖατα*, van een zevental codices, of *μύῖτα*, van een viertal andere; hij geeft geen reden van die voorkeur, maar vermoedelijk koos hij *μυωτά*, omdat onder het zevental ook de oudste der door hem geraadpleegde codices *μυῖατα* heeft; toch biedt dit nog altijd verschil en verandert hij *ια* in *ω*. De regte lezing geeft intusschen een der jongste HSS. uit de 16e eeuw, en werd ook gevuld in de vroegste uitgaven, die van Venetië in 1528 en van Bazel in 1538. Zij is *μικτά*, en vindt, met eene geringe spelling, die zich

¹⁾ Plutarchus, *De Iside et Osiride*, cap 9. Wij meinen *ἴδος* met voetstuk te moeten vertalen. Wytténbach nam het in den zin van *fanum*, en dacht zich dus het opschrift als op den tempel van de Godin aangebracht. Zeker wel minder juist.

uit den tijd of uit gewijzigde uitspraak laat verklaren, hare bevestiging, zoowel in het Koptisch als in het oud Aegyptisch. Paulus, die in zijne schriften veel uit oudere werken overnam, kan ook zijn geheel hoofdstuk περὶ βελῶν εἰσαγόσ αan eenen anderen schrijver ontleend hebben, of de opmerking omtrent den naam der bedoelde pijlsoort, uit eigen ervaring hebben ingevoegd. Toen hij in Alexandrië zich voor zijn vak bekwaamde, was het Koptisch nog eene in Aegypte bekende en door velen gesproken taal, en werd eene soort van pijlen met den naam van MAKAT of MAKAT aangeduid. Beide vormen zijn in onze woordenboeken opgenomen, en dat zij het oud-Aegyptisch naauwkeurig wedergeven blijkt uit MAKAT, en uit MAKAT-T, dat tot nog toe slechts eenmaal voorkwam, hetzelfde woord, met toevoeging van het lidwoord T, van het vrouwelijk geslacht, dat in het eerst aangehaalde weggeheten is. De vier eerste teekens geven ons letterlijk MAKAT, het eerste der aangevoerde woorden wordt gevuld door het beeldend bepalingsteeken (déterminatif figuratif) van den pijl die door een wit geschoten is; het tweede woord heeft achter zich het lidwoord T, en daarop volgende tot bepalingsteeken ook naar het schijnt, eenen pijl van eenen eenigszins gewijzigden vorm, welk teeken ook in het algemeen achter de woorden gebezigd wordt, die hout, of sommige uit hout vervaardigde voorwerpen uitdrukken. Een andere, zeer dikwerf voorkomende vorm van dit bepalingsteeken is ←. Brugsch neemt het laatste MAKAT in de beteekenis van eenen vollersstok, het werktuig waarmede het laken en diergelijke stoffen geslagen worden, (das Walkholz, das Schlagholz des Walkers) en noemt het alleen verwant met het andere woord. Misschien geeft ons het bepalingsteeken eene afbeelding van dat werktuig. Uit het opschrift op eenen grafsteen uit het Museum te Weenen haalt hij aan Hir emka (beter maka) en honf, Overste van de Boogschutterij zijner Heiligeid. Naar aanleiding van de schrijfwijze van het woord, zooals die in de aangehaalde plaats voorkomt, zouden wij welligt kunnen stellen, dat bij Paulus Aegineta voor μικτά, μακτά of μακατά moet gelezen

worden, waarbij dan de laatste α, een aan het Aegyptische woord toegevoegde Grieksche onzijdige uitgang van het meervoud is. Men zie overigens H. Brugsch, *Hieroglyphisch Demotisches Wörterbuch*, Heft II. blz. 622 en Heft V, blz. 579., G. Maspero, *Le genre épisolaire chez les anciens Égyptiens de l'époque Pharaonique*, p. 64.

G E W O N E V E R G A D E R I N G
DER AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,
GEHOUDEN DEN 11^{den} SEPTEMBER 1882.

Tegenwoordig de heeren c. w. OPZOOMER, voorzitter, M. DE VRIES,
W. G. BRILL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, G. DE VRIES AZ, N. BEETS,
W. C. MEES, R. FRUIN, B. J. LINTELO DE GEER, D. HARTING,
J. P. SIX, S. A. NABER, C. M. FRANCKEN, H. KERN, J. A. FRUIN,
R. VAN BONEVAL FAURE, B. H. C. K. VAN DER WIJCK, M. J. DE GOEJE,
J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL,
P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY, J. HABETS, W. PLEIJTE, M. S. POLS,
C. BELLAER SPRULJT, C. P. TIELE, J. A. WIJNNE, B. F. MATTHES
en J. C. G. BOOT, Secretaris.

De heer Dirks heeft bericht gezonden dat hij verhinderd
is de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vergadering in Juni wordt gelezen
en goedgekeurd.

De secretaris bericht dat voor den wedstrijd in Latijnsche
poësie is ingekomen een gedicht, getiteld: *Ad meum Vir-
gilium, quo multos per annos discipulus usus sum*, met het
motto: *Si placeo, tuum est*, en een bundel bevattende drie
stukken, vooreerst *De Antonio Rosmini Serbati libri VI* met
de zinspreuk: *Dulcis medulla in cacumine*; ten anderen *In*

*Josepham Margaritam Antonii Rosmini sororem carmen, ge-
waarmerkt met de woorden: Ardore foecunda; eindelijk Caedes
SS. Innocentium, met de woorden: Sine labe.*

Hij biedt aan voor de boekerie namens ZExc. den Minister van binnenlandsche zaken de verschenen afleveringen van het Nederlandsch woordenboek; namens de schrijvers Opere di Diego Vitrioli, Napoli 1870—1877, 9 deelen, meerendeels Latijnsche gedichten, redevoeringen en brieven bevattende van den auteur der in 1845 door het Instituut bekroonde Xiphias, Correspondance et Oeuvre musicales de Const. Huygens par W. J. A. Jonckbloet et J. P. N. Land, Leyden 1882 in 4°, en Penningkundig repertorium XXXII en XXXIII en De Hernhuttersche gemeente te Akkrum van het medelid J. Dirks.

Daarna voert de heer Habets het woord over twee fragmenten met Latijnsche opschriften, in de muur eener oude kerk te Odilienberg bij Roermond gevonden, die beiden schijnen te behooren tot een gelofsteen aan Moedergodinnen uit het Roergebied. Door het ontbreken van letters aan het hoofd en aan het slot der regels blijft de herstelling onzeker. De spreker voegt aan zijne mededeeling een bericht toe over Romeinsche oudheden van den Odilienberg en over de daar ter plaatse staande oude gebouwen. De mededeeling wordt aangenomen voor de Verslagen en Mededeelingen der afdeeling.

De heer van der Wijck verdedigt de leer van Aristoteles over het geluk (*εὐδαιμονία*) tegen de veroordeeling door Kant, Lewes en Thilo daarover uitgesproken. Door haar te beschouwen in verband met de overige leerstellingen van Aristoteles komt hij tot de slotsom, dat er geen reden is om bij dien wijsgeer afwezigheid van plichtbesef aan te nemen, noch ook om over zijne gelijkstelling van *εὐδαιμονία* en

αρετή den staf te breken. Ook dit stuk zal een plaats vinden in de Verslagen en Mededeelingen.

Eindelijk handelt de heer van den Bergh over de binnelandsche staatkunde van Oldenbarneveld, als eene bijdrage ter beantwoording der vraag of hij schuldig of onschuldig veroordeeld is. Volgens den spreker streefde de advocaat er naar om aan Holland, waar zijn wil heerschte, het oppergezag over de overige provinciën te verschaffen, wilde hij vrede met Spanje zonder aanhechting van Antwerpen en Vlaanderen aan de republiek, ijverde hij voor het bestaan einer vrije kerk naast de Staatskerk. Zoowel andere handelingen, als de aanstelling van Waardgelders worden aangevoerd als bewijzen voor zijne geld- en heerschzucht. Volgens den spreker trachtte de advocaat er naar om te doen, wat hem goed dacht, en is niet onschuldig veroordeeld, al erkent hij dat de groote diensten door hem aan den Staat bewezen hem een beter lot waardig hadden gemaakt.

Daar de tijd ontbreekt om dit onderwerp in discussie te brengen, bepaalt de voorzitter dat in de eerstvolgende vergadering de gelegenheid zal geopend worden om het gevoelen van den spreker nader te staven of te bestrijden.

Na de gebruikelijke rondvraag wordt de vergadering gesloten.

OVER TWEE FRAGMENTEN
VAN EEN
ROMEINSCH OPSCHRIFT GEVONDEN TE
ODILIËNBERG BIJ ROERMOND.
MEDEDDELING VAN
J O S. H A B E T S.

Iets, wat op onze oudheidkundige tochten meer dan eens onze aandacht vestigde, is de omstandigheid dat er doorgaans in de muren der oudste kerkgebouwen van Limburg dak tegels, bakstenen en soms ook met zorg gekapte groefstenen, afkomstig van oud romeinsch bouwmateriaal, worden aangetroffen. Deze voorwerpen hebben blijkbaar deelgemaakt van romeinsche gebouwen uit den omtrek.

Dit feit is aldus te verklaren. Bij onze voorouders uit de eerste middeleeuwen waren de bouwstoffen schaarsch en duur. Het bakken van tichels was in onbruik gekomen. Wilden zij bouwen dan waren ze gedwongen tot het aankopen van ruwe groefstenen, die de Maasgouw en het Luikerland opleverden. Bij gebrek ervan bezigden zij de zware rol- en keistenen, die zij op den akker of in de kiezelgroeven vonden. Dit bouwmateriaal vormde een ruw en kunsteloos muurwerk, dat wegens zijne eigenaardige constructie al dadelijk den toeschouwer in 't oog valt. De steenen, die den buitenkant vormen, zijn met zorg gekozen, zooveel mogelijk in lagen gelegd, gevoegd en met metselkalk verbonden; maar van binnen bestaan die muren uit

gietwerk, waarin kalk, kiezels en steenen van alle formaat ordeloos door elkander liggen.

In die tijden van algemeen gebrek aan bouwstoffen moest het een waar buitenkansje zijn, wanneer men in de buurt de puinen eener villa of ander romeinsch gebouw aantrof; deze werden dan ook in den regel uitgeplunderd en alles wat daarin bruikbaar was tot den neuen bouw zorgvuldig aangewend. Zoo troffen wij materialen, van romeinsche gebouwen afkomstig, in de kerkmuren te Borgharen, Mesch, Herkenrode, Broeksittard, Heel, Heerlen, Susteren, Königsheim, Kessel, Vliermael, Klimmen, Guighoven enz.

Deze gebouwen, die nog allen geheel of ten deele bestaan, zijn, 't spreekt van zelf, constructiën uit het romaansch tijdperk. Aan kerkgebouwen uit de gothische periode hebben wij deze bouwstoffen niet aangetroffen. In de 13de eeuw, toen het gothisch element de bovenhand kreeg, waren nijverheid en verkeer reeds zoo zeer toegenomen, dat men niet meer gedwongen was om zich tot zulke bekrompen middelen te beperken. Wel is waar was toen het gebruik van baksteen in 't zuiden van Limburg nog niet in zwang, maar men had de heerlijke mergelgroeven van Maastricht en Valkenburg, die sedert het romeinsch tijdperk gesloten waren, wederom geopend, en deze leverden de zachte en goedbewerkbare stof op, waaruit onze oude gothische kerken en kasteelen, tusschen Roermond en Luik, zonder uitzondering gebouwd zijn.

Tot de oudste kerken van ons land rekenen wij die van Odiliënberg en enkele muurbrokken van die van Melick, beiden in de nabijheid van Roermond gelegen. Voor den toerist en den oudheidkundige zijn deze gebouwen van belang en verdienen een bezoek. De kerk van Melick ligt op eene hoogte, ten deele door de natuur gevormd, ten deele door menschenhanden aangelegd, niet ver van den oever der Roer. Deze heuvel sluit zich enkel van eene zijde aan de naburige hoogte aan en vormt naar den kant der rivier eene verhevenheid, waarop kerk en kerkhof gelegen zijn. In dat gedeelte van den ouden kerkmuur, dat naar 't westen uitziet, vonden wij stukken van romeinsche dak- en vloertegels en

andere bouwstoffen eener gesloopte romeinsche constructie ingemetseld; ook op het kerkhof lagen enkele romeinsche potscherven. Melick is het oude *Mederiacum* der reiskaart van Antoninus, gelegen op den weg van Coriovallum (Heerlen) naar Colonia-Trajana (Xanten) X leugae van *Sablones* (Kloosterzand), en IX leugae van *Teudurum* (Tudderen bij Sittard) verwijderd ¹⁾. Deze weg heeft niet ver van daar de Roer overschreden en is nog op korten afstand van die rivier, op de heide van Herkenbosch, in den vorm van een zwaren dijk, die zijne richting noordwaarts neemt, duidelijk zichtbaar. Hij is onder den naam van Groenstraat bij 't landvolk bekend.

Op minder dan tien minuten afstand van daar, maar op den linker oever der Roer, bevindt zich een tweede heuvel, even hoog als die van Melik, maar geheel vrij en niet verbonden met eenige verhevenheid uit de buurt. Hij heeft den vorm van een kegel en droeg eens op zijn kruin het aloude »monasterium sancti Petri», waarover wij beneden een woord zullen zeggen. De tegenwoordige parochiekerk van Odiliënberg, die dezen heuvel dekt, heeft van genoemd monasterium deel uitgemaakt. Zij is een oud en eerbiedwaardig gebouw, waarvan enkele muurstukken nit den tijd der Pipijnen schijnen te dagteekenen.

Daar deze kerk de vondstplaats is geweest van 't inschrift wat ons hier zal bezighouden, is het nuttig dat wij dezelve in hare bijzonderheden doen kennen. »Deze kerk — zegt de WelEerw. heer Willemse — is gebouwd in den vorm van een latijnsch kruis, met drie koren ten oosten, uit bergen zandsteen, waartusschen hier en daar keisteenen en stukken van romeinsche dak tegels zijn ingemetseld. De muren zijn, voor zoover men heeft kunnen nagaan, inwendig met gietwerk gevuld. In den loop van dezen zomer (1879) zijn in den muur van den noordelijken kruisarm en bij de grondslagen van den zuidelijken toren zelfs stukken van zuiltjes

¹⁾ Reiskaart van Antoninus, uitgaaf van Wesseling. Zie ook Leemans, Romeinsche oudheden te Maastricht, p. 8.

gevonden, welke tot eene oudere kerk of ander gebouw behoord hebben. Naar de nog bestaande gedeelten te oordeelen, dagteekent de kerk uit de tiende of elfde eeuw, ofschoon het waarschijnlijk is dat van de oudere kerk nog gedeelten zijn blijven staan. Ook in de XII^{de} eeuw is er nog aan gebouwd geworden.

» Het middenkoor, vijfhoekig uit den achtkant gesneden, ontvangt het licht door drie rondbogige vensters in de achterste vakken aangebracht. Langs de vakken van het koor verheffen zich zes ronde kolommetjes rustende op den plintmuur, behalve van elken kant de middelste, die op een laag contrefort steunen. De twee zijkoren zijn ieder van twee vensters voorzien en hebben een ronde uitspringende absis.

» Tusschen het middenkoor en de zijkoren verheffen zich de twee torens, veel gelijkend op die der voormalige abdij Knechstede, bij Keulen. Het middenschip en de zijpanden ontvangen van weerszijden het licht door vijf vensters.

» Inwendig heeft de kerk van de absis af tot aan den westelijken muur eene lengte van 32.28 M.; zij is gesteund door twee rijen van vierkante pilaren, die ze in drie schepen verdeelen. De pilaren rusten op een vierkanten schuinsch opgaanden voet en zijn bekroond met fraai geprofileerde kapiteelen, die de rondbogen dragen. Ook de kapiteelen van het dwarsschip en der drie koren zijn fijn bewerkt. Vroeger had deze kerk daarenboven nog een rijk versierd portaal, dat waarschijnlijk ten zuiden, tegenover den noordelijken ingang, gebouwd was en waarvan een kapiteel en twee beelden, bestemd om de rondbogen te dragen, bewaard zijn". Zoover de heer Willemse¹⁾.

De restauratie, welke dit prachtig romaanisch gebouw op dit oogenblik ondergaat, bracht eene gewichtige vondst op het gebied der romeinsche oudheidkunde aan het licht. Op twee bouwstenen, die tot lijstwerk voor kapiteelen waren gekapt geworden en die in den buitenmuur der kerk werden ingemetseld, vond men de volgende opschriften:

¹⁾ De stiftskerk van den H. Petrus te Odiliaenberg, Roermond 1880.

Dit fragment is hoog 0,30 en breed 0,28 M.

Het tweede is van volgenden inhoud:

Breedte van dit fragment 0,44, hoogte 0,35.

Beide steenen vormen, van buiten gezien, een hol lijstwerk. De opschriften bevinden zich op den binnenkant, die in den muur zat. Ze zijn met kalk bepleisterd geweest en voor 't oog verborgen gebleven, tot dat ze in Juli 1881 werden ontdekt.

De eerste vraag die wij ons bij 't onderzoek dezer steenen te stellen hebben is deze: Vormen deze twee fragmenten te zamengevoegd één opschrift of zijn het brokstukken van twee verschillende monumenten?

De letters op beide fragmenten zijn van denzelfden schoonen grooten vorm, dragen hetzelfde karakter en schijnen door dezelfde hand gebeiteld. De langste regel zal wel niet meer dan negen letters geteld hebben. Ook bestaan beide fragmenten uit zandsteen, waarschijnelijk uit de groeven van Merksteen bij Hertzogenrade afkomstig. Onderzoekt men die steensoort echter van meer nabij, dan zal men ontwaren dat de korrels van het eene fragment minder grof schijnen te zijn dan die van het ander; maar mannen van het vak, met dit soort van steenen bijzonder bekend, hebben ons

verzekerd dat zoo iets bij zandsteen dikwijls voorkomt. Verder pleit voor de eenheid van het opschrift de omstandigheid dat beide fragmenten tot hetzelfde lijstwerk en mogelijk ook tot hetzelfde kapiteel behoord hebben. Eindelijk is het niet waarschijnlijk dat men, bij de schaarschheid der romeinsche monumenten in ons land, voor de constructie der kerk van Odiliënberg meer dan één dergelijk romeinsch gedenkstuk zou verbruikt hebben.

Verondersteld dus dat onze fragmenten tot hetzelfde monument behooren, dan komen wij al dadelijk tot de gevolgtrekking dat het inschrift tot de categorie der votiefstenen, ééne der talrijkste der geheele oudheid, dient gerekend te worden. Gelijk in de meeste inschriften van deze soort, staat ook hier de toewijding of dedicatie voorop. Zij bestaat uit de volgende letters of fragmenten van woorden, in twee regels geplaatst :

ROIN
IABVS

Vormen deze letters één woord, dat men dan *Roiniabus* moet lezen, of ontbreekt er iets aan? Dat hier letters ontbreken is meer dan waarschijnlijk. Wanneer men de twee fragmenten in hunne natuurlijke stelling boven elkaar plaatst en de proportiën door den steenhouwer bij het vervaardigen van het inschrift genomen, in het oog houdt, dan ziet men dat deze regels onvolledig zijn. Voorop, in elken regel ontbreken twee letters en in den bovensten regel ééne letter op het einde. De aanvulling daarvan hebben wij, bij gebrek aan analogie met namen op andere romeinsche inschriften voorkomende, niet beproefd. Het eenige wat ons duidelijk schijnt, is dat wij hier te doen hebben met eene dedicatie aan de moedergodinnen. Dit volgt uit den uitgang *iabu*s. Van eene toewijding aan *Dis et diabu*s kan er geen sprake wezen, want die vorm is steeds *deabu*s en niet *diabu*s, terwijl wij in het werk van Brambach over de Rijnlandsche inscriptiën een aantal matronen-inschriften aantreffen, die in de dedicatie den uitgang *abu* of *iabu*s hebben. Deze uitgang is zelfs zoo kenschetsend en zoo eigen aan

dit soort van inschriften, dat wij zonder vrees voor ernstige tegenspraak, de vondst van Odiliënberg tot de categorie der matronen-inschriften rekenen.

Nemen wij deze uitlegging aan en bouwen wij daarop voort, dan ontbreekt aan onzen steen de eerste regel van boven, waar de dativus *matribus* of *matronis* schijnt gestaan te hebben. Wij lezen dus de dedicatie:

Matronis or Matribus
.. ROIN.
.. IABVS

Bij Brambach vinden wij toewijdingen aan de Matronae *Abiamarcae*, *Afliae*, *Alaterviae*, *Arvagastae*, *Aufaniae*, *Cucheneae*, *Gabiae*, *Nersihenae*, *Octocannae*, *Romanehae*; aan de Matres *Annanepetae*, *Arsacae*, *Masanae*, *Mopates*, *Treverae* enz. Maar matres of matronae, wier eigennamen op den onzen gelijken, hebben wij niet gevonden. Hij is dus nieuw, maar ongelukkig onzeker, omdat we niet weten welke letters er aan ontbreken. Misschien zullen latere ontdekkingen op het spoor brengen van den juisten naam der moedergodinnen, die te Odiliënberg vereerd werden. Bij voorbaat hebben wij aan de moeders gedacht van het Roergebied. Deze gissing zou ons leiden tot de lezing *Matronis Ruroin...iabus*, waartegen zich de rangschikking der woorden op den steen niet verzet. Het is trouwens boven allen twijfel verheven, dat de bewoners van ons land naast de goden en godinnen van stroomen en rivieren ook moedergodinnen hebben vereerd, die niet gelijk deze, als godheden van den stroom, maar als beschermsters van het aangrenzend gebied golden. Zoo zijn de Matres *Masanae* en de Matronae *Nersihenae*, in ons land, de geniusen van de oeverstreken der Maas en der Niers geweest. Maar onze stelling om ..roin...iabus in *ruroin...iabus* te veranderen komt ons te gewaagd voor om er al te veel gewicht aan te hechten.

De naam van den dedicant of van één der dedicanten is in ons opschrift uitgedrukt door deze letters die den derden regel vormen:

... VIANV .

De eerste en laatste letters zijn fragmenten van eenne V, zoodat wij hier met een naam te doen hebben, die op VIANV(S) eindigt. Persoon- en familienamen met dien uitgang waren bij de Romeinen talrijk. Wij behoeven slechts te wijzen op Octavianus, Servianus, Nervianus, Avianus, Flavianus, Fulvianus enz. De eerste dezer namen bevat evenwel te veel letteren om in ons opschrift in aanmerking te komen; de plaats, om dien langen naam te zetten, ontbreekt. Wij moeten dus een korterent, dien van Nervianus, Avianus, of een dergelijke kiezen. Deze naam schijnt gevuld geweest te zijn door een cognomen, dat door den steenhouwer, bij het beitelen van zijn kapiteel, is weggekapt. Wanneer men inderdaad de twee fragmenten van ons monument bij elkaar schuift, dan ziet men dat er tusschen den laatsten regel van het bovenstuk en den eersten van het onderstuk eene ruimte blijft, waar één of meer woorden hebben gestaan. Er blijft dus plaats over voor dat cognomen en voor een verbindingswoord *et* of *ac*. En hiermede kunnen wij het onderzoek van het eerste fragment sluiten.

De lezing van het tweede fragment van onzen steen levert, naar wij meenen, geen bijzonder bezwaar op. Het draagt in drie regels de letters:

I NV A
PRIMVS
VARINI
T

Den eersten regel vullen wij aan en lezen IANVARIVS of IANVARINVS, op grond dat er wel nog een gedeelte der eerste A en der R van het einde zichtbaar schijnen te zijn en omdat ons het woord VARINI van den derden regel den weg wijst. Het woord PRIMVS in den tweeden regel is duidelijk; daar dit in den nominativus staat zijn wij gerechtigd ook den voornaam uit den eersten regel in den nominativus te stellen. Den derden regel kunnen wij met aanvulling van een paar letters, zonder schroomen, IANVARINI lezen. Het slot, dat ons dien genitivus moet verklaren is niet meer

aanwezig. De steenhouwer, die 't monument verbrijzelde, heeft slechts onder de tweede N van 't woord **IANVARINI**, het bovenstukje van een letter, misschien van eene I of eene L gespaard. Gissend vullen wij ook deze linie aan met **FILIVS** of **FILII** en voegen er de gedurig voorkomende slotwoorden: **V.S.L.M.** er bij.

De namen **Januarius** en **Januarinus** komen in het werk van Brambach zeer dikwijls voor. Wij vinden aldaar in opschriften vermeld: **C. Januarius**, **Sertorius Januarius**, **Januarius Potens**, **Albius Januarius**, **Januarius Sextus**, **Januarinus Ambacthius**, **Januarinus Moderatus**, enz. Ook vonden wij er den eigennaam **Primus** drie en twintig malen als cognomen gebruikt; wel een bewijs dat deze namen in Germanië het burgerrecht verkregen hadden.

Ons opschrift, verwoest en onvolledig in al zijne delen, is voor velerlei uitlegging vatbaar. Meerdere oplossingen hebben wij beproefd, maar geene kwam ons redelijker en eenvoudiger voor dan die, welke wij hierboven hebben aangestuift. Wij lezen dus de twee delen van het inschrift te zamen gevoegd als volgt:

Matronis
. ROIN.
.. IABVS
<i>ner</i> VIANVS
.....
<i>i</i> ANVA <i>rius</i>
PRIMVS
<i>ia</i> NVARINI
v. s. l. m.

Dat is: aan de moedergodinnen van .. roin ... ia hebben Nervianus en Januarius Primus, zoon van Januarinus, gaarne naar verdienste, hunne gelofte afgedaan.

Dit zijn de bemerkingen en veronderstellingen van epigraphischen aard, die wij te maken hebben op de twee fragmenten van het opschrift, in den zomer van 't jaar 1881 te Odiliënberg gevonden. Om echter de waarde van ons in-

schrift naar behooren te beseffen, achten wij het niet onnoodig hier nog te herinneren aan verschillende voorwerpen uit den Romeinschen tijd, reeds vroeger aldaar ontdekt en tevens een woord hierbij te voegen over de latere geschiedenis van den zoogenoemden *Mons sancti Petri* en de zich daarop bevindende gebouwen.

Hierboven was reeds spraak over stukken van romeinsche tegels, in den muur der kerk als bouwstof gebruikt. Wij moeten er bijvoegen dat ook op het rondoù de kerk gelegen kerkhof en in de helling van den berg, bij 't omgraven van den grond, zulke tegels gevonden zijn. Ook treft men er romeinsche potscherven en fragmenten van Samiesch aardewerk aan.

In de verzameling oudheden van wijlen den heer Charles Guillon, te Roermond, bevinden zich verscheidene romeinsche voorwerpen in de gemeente Odiliënberg ontdekt, onder anderen eene prachtige gordelplaat van verguld koper, met de beelden van Jupiter en Hebe ¹⁾, verder enige grafurnen, schotels, schalen en kommen van samiesch of ander aardewerk ²⁾; daaronder een kommetje met het potmerk VITAL en een ander met het merk CASSIVSF. Het eerste dezer fabrieksmerken is ook gevonden te Tongeren, Trier, Heimersheim en te Meldham-bridge in Engeland, en het tweede te Nijmegen, Rossem en Vechten, te Wichelof in Pruisen en te Marsal in Lotharingen ³⁾. Dit alles levert ons het bewijs dat de Romeinen niet alleen op den berg, maar ook in de aangrenzende vlakte voor goed zijn gevestigd geweest.

Aan de Romeinen volgden te Odiliënberg de Franken op. Omstreeks 't jaar 700 schonk Pipijn van Herstal den berg, waarop ons monument gevonden is, aan de geloofsverkondigers Wiro, Plechhelmus en Otgerus, die er eene kerk en klooster bouwden ter eere van den H. Petrus. Volgens de oude kronijken dier plaats bestond er reeds vroeger eene

¹⁾ Catalogue des Antiquités de feu M. Guillon, p. 31, №. 336.

²⁾ Catalogue Guillon, №. 429, 430, 445, 481, 483, 487, 569, 614, 730, 744 en 752.

³⁾ Schuermans, Sigles figulins des potiers Romains. №. 5843 en 1129.

kapel der H. Maagd, en bezocht Pipijn jaarlijks in de vasten dit oord en beleed er aan de predikers zijne zonden¹⁾. Ongeveer eene eeuw later zorgde Alcuinus, de geleerde geheim-schrijver van Karel den Groote, dat de kloosterlingen van den St. Pietersberg door Richbodus, bisschop van Trier († 791), onderricht werden²⁾.

Den 2^{den} Januari 858 schonk Lotharius, koning van Lotharingen, aan bisschop Hungerus, die voor 't geweld der Noormannen uit Utrecht vluchtte, dit klooster, om ten allen tijde voor den bisschop en het domkapittel van Utrecht, tot toevluchtsoord te dienen. Hoe lang de Utrechtenaren alhier verbleven, is niet bekend³⁾. Het was waarschijnlijk ten gevolge van dit verblijf, dat de monniken van Odiliënberg in seculiere geestelijken veranderd werden; althans een college van zeven kanunniken bleef hier voortbestaan. Gedurende de geheele middeleeuwen door gold het kapittel van Odiliënberg als een integreerend lid der utrechtsche kerk; het werd bestuurd door een kanunnik van Utrecht, als proost, die echter niet hier maar te Utrecht *tanguam in capite* resideerde. Deze band met Utrecht werd eerst verbroken in 1561, door de bul van oprichting van 't bisdom Roermond⁴⁾.

Uit dit uitstapje op het gebied der latere geschiedenis blijkt, dat de Mons Sancti Petri een eigendom is geweest der Pipijnen. Op deze vorsten zijn hier te lande de rechten der romeinsche keizers overgegaan. Hieruit mogen wij het gevolg trekken dat die berg, gelegen aan den oever der Roer, in de onmiddellijke nabijheid der brug van den rijksweg naar Colonia Trajana, een deel van het romeinsch staatsdomein heeft uitgemaakt, en onder dien titel, uit de handen der keizers in die der frankische vorsten is overgegaan. Deze, geene invallen der barbaren meer duchtende, gaven dien berg

¹⁾ Ghesquière, Acta Sanctorum Belgii. V, p. 343—369 en VI, p. 197—222.

²⁾ Migne, Patrologia latina, CI, p. 794.

³⁾ Sloet, Oorkondenboek van Gelderland, №. 48.

⁴⁾ M. Willemsen, Kronijkje der kerk van Odiliënberg. Maastricht 1880.

met de gebouwen aan de bovengenoemde kloosterlingen ten geschenke. En zoo geschiedde welligt ook hier, wat elders in die tijden meermalen gebeurde: *Destructis castris, surgit venerabile claustrum.*

En nu ten slotte. Al zal ons opschrift, in weerwil van alle onderzoek, in zijne onderdeelen een onbeantwoord vraagstuk blijven, zoo dunkt ons toch dat in hoofdzaak genoegzaam is aangeduid, dat wij hier staan voor een dier talrijke monumenten, toegewijd aan den cultus der topische moeder-godinnen. Misschien bevond zich hier een heidensch tempeltje ter eere van den vrouwendienst der Roerstreek. In dit geval — wij wijzen er met nadruk op — vervingen de eerste christelijke zendelingen die heidensche eeredienst door eene christelijke, en wijdden de bidplaats van Odiliënberg aan de H. Maagd toe. Zulke verandering was geleidelijk en niet stootend voor de nieuw bekeerde bewoners. Zij geeft ons een goeden dunk onzer eerste geloofsverkondigers, die den weg der zachte toenadering verkozen boven dien van den ruwen overgang. Eindelijk heeft onze vondst de keten der geschiedenis dier streek met eene schakel vermeerderd; zij bewijst dat de romeinsche beschaving ook daar die der Franken is voorafgegaan.

OVER HET BEGRIP DER EUDAIMONIA BIJ ARISTOTELES.

BLIJDRAGE VAN

B. H. C. K. VAN DER WIJCK.

De eenige grond van 's menschen werkzaamheid is volgens Aristoteles: *εὐδαιμονία*, geluk. *Ταῦτης γὰρ χάριν τὰ λοιπὰ πάντα πάντες πράττομεν* (Eth. Nic. I XIII. 8).

Bij den eersten indruk schijnt dit miskenning van alle zedelijkheid, miskenning van de waarheid, dat de brave zijn plicht doet, ook al strijdt die plicht met zijn belang. Kant spreekt dan ook met minachting van Aristoteles' eudaemonisme. Ook Lewes gewaagt van de onzedelijke strekking van het beginsel der antieke zedeleer. Wat die strekking verhindert aan het daglicht te treden, zegt hij, is dat volgens Aristoteles enkel de volmaakte mensch, *ὁ σπουδαῖος*, over geluk kan oordeelen. Er wordt aangenomen, dat een mensch zich gelukkig kan gevoelen, zonder het in waarheid te zijn. De gevraarlijke leuze: *zoek uw geluk*, wordt onschadelijk gemaakt door de bijvoeging: *maar niet op uwe eigene wijze*. Niet minder ongunstig oordeelt de Herbartiaan Thilo (Zeitschrift für exacte Philosophie, Bd. II, Band III, blz. 281). Volgens hem heeft Aristoteles in zijne Ethica Nicomachea het gebied der zedeleer geheel links laten liggen en eene opvatting van het goede verkondigd, welke den hoon van Atticus rechtvaardigt: *αἱ γοῦν Ἀριστοτέλους περὶ ταῦτα πραγματεῖαι μικρόν τι καὶ ταπεινὸν καὶ δημῶδες περὶ ἀρετῆς φρονοῦσι, καὶ τοσοῦτον ὅσον ἂν τις καὶ ἴδιώτης καὶ ἀπαίδεντος καὶ μειράκιον καὶ γυνή.*

Wat Alexander Grant bl. 224 zijner elegante inleiding tot de Ethica Nicomachea ter verdediging van Aristoteles aanvoert, houdt niet geheel streek. Hij verontschuldigt het gebruik van den term *geluk* voor het leidend beginsel der ethica daarmede, dat dit woord »de populaire en dus als het ware Aristoteles opgedrongen naam voor het *summum bonum*” was. Maar ik geloof, dat dit een zwak pleidooi is: wie populair wil spreken, behoort zijn woorden zoo te kiezen, dat zij tot geen misverstand aanleiding geven. Neen, Aristoteles meande ernstig, dat zelfs de edelste enkel naar geluk streeft. Dat, zooals Grant verder zegt, Aristoteles de deugd niet als middel aanbeveelt om gelukkig te zijn, is geen bewijs voor de zuiverheid van Aristoteles' beginsel, daar het eene loffelijke inconsequentie zou kunnen wezen, een teeken van de macht der zedelijke waarheid, welke zich, ten koste van den samenhang der denkbeelden, aan een edel mensch weet op te dringen, ook al gaat hij van nog zulke valsche stellingen uit. Meer waarde hecht ik aan wat Grant in de derde plaats aanvoert: »Geluk, zegt hij, is bij Aristoteles iets anders dan wat wij er onder verstaan.” Inderdaad wordt die term door Aristoteles in een anderen zin gebezigd dan b. v. door J. Stuart Mill, waar hij zegt: »Het enige middel om gelukkig te zijn is het geluk niet te zoeken, de genietingen van het leven niet na te jagen, ze enkel *en passant* mede te nemen, en zich tot levensdoel iets ideaals te stellen, iets buiten het geluk.” Aristoteles zou het anders hebben ingekleed, maar van de waarheid, in deze woorden uitgesproken, was niemand meer dan hij overtuigd. Men heeft het soms niet opgemerkt, omdat men verzuimde Aristoteles' beschouwingen over eudae-monie in het licht zijner overige leeringen te plaatsen.

De partibus Animalium IV. X, zegt Aristoteles, dat Anaxagoras, in dit opzicht dus voorlooper van Helvétius, de verstandelijke meerderheid des menschen uit het bezit van handen afleidde. Aristoteles is van een geheel andere leer. »De hand, zegt hij, is een werktuig, maar de natuur doet als een zedelijk wezen en verleent werktuigen aan wie er gebruik van kunnen maken. Het is beter een fluit aan een fluitspeler te geven dan een fluitspeler te maken van iemand,

die toevallig een fluit bezit. Het lagere wordt wel door de natuur aan het hogere en edelere, maar niet dit omgekeerd aan het lagere geschenken. Het eerste is beter en de natuur doet uit wat mogelijk is steeds de beste keuze; het is dus duidelijk dat de mensch, niet omdat hij handen heeft, het verstandigste van alle dieren is, maar omgekeerd, omdat hij het verstandigste van alle dieren is, handen bezit. Wie het verstandigst is, zal het grootst aantal werktuigen het best kunnen gebruiken. De hand nu is niet één werktuig, maar vervult de rol van vele werktuigen, *ἔστι γὰρ ὁ σπερεὶ ὄργανον πρὸ ὄργανον.*" In hetzelfde hoofdstuk lezen wij nog het volgende: »Van alle dieren gaat alleen de mensch overeind, omdat zijn natuur en wezen goddelijk is. De taak van wat het meest goddelijk is bestaat in denken en verstaan; dat werk nu zou niet gemakkelijk vallen, wanneer eene groote lichaamsmassa van boven af drukte; gewicht maakt het denken en den sensus communis log."«

Naar aanleiding van dit laatste heeft men opgemerkt, dat Aristoteles niet aan de ganzen schijnt gedacht te hebben. Mijne bedoeling was enkel om, in verband met wat zal volgen, op zijne teleologische wereldbeschouwing licht te doen vallen. Volgens Aristoteles streeft de natuur allerwege doelen na. Hij schrijft aan alle stof een verlangen naar God, eene *ὄρεξ* naar *τὸ οὐ εὐεκα καὶ τάγαθόν* toe. Met nadruk bestrijdt hij hen, die, gelijk Empedocles, den loop der dingen aan de werking van blinde krachten vastknopen. »De natuur, zegt hij, kan uit tweeërlei oogpunt worden beschouwd: als materie en als vorm. De vorm is het doel; om het doel is de rest er, zoodat dit de eindoorzaak is." Het is waar, de stof bereikt niet altijd haar doel. »Maar fouten worden er ook op het gebied der kunsten begaan; b. v. een grammaticus heeft niet goed geschreven of een geneesheer heeft niet het rechte geneesmiddel toegediend. Het is duidelijk, dat iets dergelijks in de natuur kan plaats grijpen. Gelijk er kunstverrichtingen zijn, bij welke wat goed is met een doel geschiedt, terwijl bij de fouten wel een doel wordt nagestreefd, maar daarvan afgewezen, zoo is het ook in de natuur, en de monsters zijn afdwalingen van

datgene, waarom door haar wordt gewerkt." Natur. Ausc. II. VIII.

Volgens Aristoteles is het het einddoel, dat alles naar zich toe trekt en bron van alle beweging is. Want enkel om het doel te bereiken, loopt men. Het goede is de sleutel tot verklaring van den wereldloop. Het ideaal is de hoogste realiteit, in één opzicht oorzaak van alle overige realiteit. Van God of het goede hangt ieder ding in de wereld, hangt de geheele wereld af. Maar Aristoteles bedoelt daar niet mede, dat God de wereld heeft geschapen, en evenmin dat God, door buiten zich te werken, de wereld heeft ingericht. Het universum is eeuwig gelijk God, en God blijft steeds in rust, geeft nooit aan de wereld een stoot van buiten af, arbeidt nooit buiten zich, en toch is God $\alpha\rho\chi\eta$ van alles. Want gelijk een bekoorlijk ideaal aantrekkingsskracht uitoefent, zoo lokt het goede alles tot zich. Zelf onbewogen, brengt het als object van verlangen en aanschouwing alles in beweging en is in zoover oorsprong van alles. Intusschen moet dit niet aldus worden opgevat, alsof het goede voor alle dingen eenerlei ware. De volkommenheid van den mensch is niet die van het dier, die van het dier is niet die der plant of der onbezielde stof¹⁾. De verschillende wezens nemen een verschillenden rang in. Iedere klasse van wezens heeft haar eigen goed en streeft naar haar eigen doel. En ieder exemplaar is goed, in zoover het aan het doel zijner soort beantwoordt. Wat ondanks de verscheidenheid hunner vormen de verschillende wezens samenbindt en deelen van één wereldplan doet zijn, is dat overal het hogere op het lagere steunt, dit ter wille van het hogere bestaat, en ten slotte alles afhangt van dat ééne redelijke wezen, God, hetwelk aan de spits der wezens is en met zijn rede het heelal doorspringt. Metaph. XI. VII. 2—6. De Anima II. III. Polit. VII (IV) III. 5. 6. 1325b.

Pas dit op den mensch toe. Ook de mensch heeft zijn doel, zijn goed, zijn schoon, dat hem hier niet door den wil van God, maar door zijn aard als mensch is aangewezen.

¹⁾ ορίσται γάρ ἵκαστον τῷ τέλει. Eth. III. VII. 6.

Het is zijn aangeboren inborst om naar dien toestand van volkommenheid en rijpe ontwikkeling te streven, welken zijne natuur vereischt en die zijne ware natuur mag worden genoemd. Oorspronkelijk is hij echter alleen potentieel, in aangeleg, niet actueel, niet in werkelijkheid, wat hij behoort te zijn, op dezelfde wijze als het zaad enkel potentieel de bloem, het ei enkel potentieel de vogel is. Alleen God is eeuwig wat hij is louter actueel, of, om deze gedachte in de taal van den nieuwen tijd uit te drukken, alleen God heeft geen ideaal boven zich, maar is het ideaal, het ten volle verwerkelijkte, onveranderlijke ideaal. Gelijk de mensch beneden den onzichtbaren hoogsten God staat, zoo staat hij ook beneden de zichtbare lagere Goden, die met steeds gelijkmatigen tred aan het uitspansel zich voortbewegen. Niet de mannen, maar de hemelsferen zijn volgens Aristoteles de heeren der schepping. De wereld wordt door hem met eene groote huis-houding vergeleken, waarin de meesters strikt aan orde en regel zijn gebonden en geen vrijheid hebben om te doen wat hun behaagt, terwijl het aan de lager staande leden van het gezin, aan slaven en dieren, binnen zekere grenzen vergund kan zijn in de zon te luieren en hunne nukken op te volgen (Metaph. XI. X. 1). Aristoteles schijnt te bedoelen, dat de willekeur en de vrijheid, welke in 's menschen bewegingen wordt opgemerkt, een teeken is van den ondergeschikten rang, dien hij in de wereld inneemt. Maar al staat de mensch beneden de geesten der sterren, de bestierders der hemelsferen, toch staat hij hoog, want hij is het doelwit van het ondermaansche. Alle overige schepselen zijn bestemd hem te dienen: *εἰ οὖν ἡ φύσις μηδὲν μήτε ἀτελὲς ποιεῖ μήτε μάτην, ἀναγκαῖον τῶν ἀνθρώπων ἐνεκεν αὐτὰ πάντα πεποιηκέναι τὴν φύσιν* (Pol. I. VIII. 1256. B.) Door het edelste in hem, door zijne zuivere ¹⁾ rede, is hij van god-

¹⁾ De Anima III. IV. 3. ἀνάγκη χρα, ἐπεὶ πάντα νοῦ (ο νοῦς), ἀμφὶ εἶναι, ὥσπερ φησίν 'Αναξαγόρας, ἵνα χρα: ἢ, τοῦτο δέστιν ἵνα γνωρίζῃ. παρεμφανόμενον γάρ καλύει τὸ ἀλλότριον καὶ ἀντιρράττει. De rede, die kennis neemt van alles en zoo over de wereld regeert, moet zuiver licht zijn, onvermengd met welk ding ter wereld ook; want het toegevoegde

delijk geslacht. Maar door de lagere zijden van zijn wezen raakt hij tevens aan de dieren en zelfs aan de planten, wier levensvormen de grondslag van zijn hooger leven zijn. Aan die dubbele verwantschap heeft hij het te danken, dat hij, en hij alleen van alle aardsche wezens, voor geluk en ongeluk vatbaar is. Wie spreekt er van het geluk van paarden of ezels? (Eth. Nic. X. VIII. 8) Voor den mensch bestaat er geluk, en wel in de vervulling van zijn ambt als redelijk wezen; het bestaat vooral daarin, dat hij zich door de hoogste geestelijke werkzaamheid, door de overpeinzing van het goddelijke, opheft tot de godheid. Omgekeerd kan de mensch rampzalig wezen door zijne waardigheid als mensch te verloochenen en zich te verdierlijken.

Hieruit blijkt reeds, dat geluk en genot bij Aristoteles verschillende begrippen zijn. Niet alleen dat er onedele genietingen zijn, welke het geluk buitensluiten, maar ook daarom kan genot niet het hoogste, niet het menschelijk levensdoel zijn, omdat het nooit bevredigt en steeds velerlei te wenschen overlaat. Als ontspanning, als middel om de krachten te herwinnen, noodig tot vervulling van de levensstaak, moge genot goed zijn; zelfstandige waarde bezit het niet. Een leven aan genot gewijd is kortweg verachtelijk. Er moet onderscheid worden gemaakt tusschen $\zeta\eta\nu$ en $\epsilon\bar{u}\zeta\eta\nu$. Het laatste bestaat daarin, dat men het menschelijke in den mensch in eere houdt en aan zijne volkommenheid als redelijk wezen arbeidt. Een ander onvoorwaardelijk goed bestaat er voor den mensch niet dan in den hoogsten zin des woords inensch te zijn. En dat is tevens het geluk, het eenige wat vrede geeft aan het gemoed. Geluk en genot verschillen hemelsbreed van elkaar. Eth. X. VI. 6. Pol. V. (VIII.) V. 12—14.

Maar al is genot zelfs geen bestanddeel van geluk, toch komt er genot bij het geluk, op dezelfde wijze als de bloei

licht van een vreemd voorwerp belemmert en verduistert. 'Ο ἀρχαλούμενος τῆς ψυχῆς νόος (λέγω δὲ νόον ὡς σιανοεῖται καὶ ὑπολαμβάνει τὴν ψυχήν) οὐθέν εἰστιν ἐνεργείᾳ τῶν ὄντων πρὸς νοεῖν. De rede, datgene namelijk, waardoor de ziel redeneert en begrippen vormt, is, vóórdat zij haar werk verricht, in werkelijkheid aan niets van het bestaande gelijk.

bij de jeugd, *οἷον τοῖς ἀκμαῖοις η ὥρα* (Eth. Nic. X. IV. 8). Hoe kan het anders, daar de *ἐνέργεια κατ' ἀρετὴν*, het uitnemende leven, door zelfbewustzijn wordt begeleid? Het leven overeenkomstig zijn ideaal is schoon en goed, maar tevens voor een wezen gelijk de mensch, dat een blik op zijn leven werpt, dat heden en verleden in ééne aanschouwing samenvat, dat zijn ideaal kent en het met blijdschap verwerkelijkt, eene bron van zaligheid. De gelijkstelling tus-schen het goede en het gelukkige leven, tusschen *τὸ ἀριστον*, *τὸ κάλλιστον* en *τὸ ἡδιστον*, waaraan zich velen bij Aristoteles ergeren, is volkomen gerechtvaardigd.

Maar hier doet zich eene moeilijkheid voor. Als *τὸ ἀριστον* tevens *τὸ ἡδιστον* is, vanwaar dat dan niet allen *τὸ ἡδιστον* kiezen? De mensen zoeken hun geluk, zegt Vol-taire, maar op dezelfde wijze als een dronken man zijn huis zoekt, zonder juist te weten, waar het staat. »Nous cherchons tous le bonheur, mais sans savoir où, comme des ivrognes cherchent leur maison, sachant confusément qu'ils en ont une." Aristoteles leert in andere woorden hetzelfde. »Slechts zelden, zegt hij, slagen de mensen er in daar te komen waar zij wezen willen en hun bestemming te vervullen: *ἐν μὲν τῷ τέλει συμβαίνει τοῖς ἀνθρώποις ὀλιγάκις γίγνεσθαι.*" Aristoteles weet ons tevens de reden van dit droevig verschijnsel te noemen. »Het is, zegt hij, omdat het levensdoel genot met zich brengt, schoon een geheel ander genot dan uit troebele bronnen wordt geput. Terwijl nu de mensen dat hoger genot zoeken, grijpen zij bij vergissing naar het lagere, en hun dwaling spruit hieruit voort, dat er inderdaad tusschen vermaak en het einddoel van hun streven eene zekere overeenkomst is; gelijk toch dat einddoel op zich zelf begeerlijk is en niet om wat er in de toekomst op zal volgen, zoo zijn kortswijl en lichamelijke lust op zich zelve zoet en ontleenen hunne aantrekkelijkheid niet aan wat er uit zal voortvloeien. Dit zal wel de reden zijn, waarom de mensen zoo dikwijls op het dwaalspoor zijn en in de gewone genietingen hun geluk zoeken." Polit. V. (VIII.) V. 12,13.

Volgens Aristoteles bestaat het geluk in contemplatie en in goed handelen. Maar allereerst in contemplatie. Terwijl

de mensch in het practische leven een eigenaardig menschelijk geluk kan vinden, verschaft de contemplatie hem een schier bovenmenschelijk, een goddelijk geluk. Het is omdat de contemplatie uitsluitend samenhangt met wat het edelste in den mensch is, met zijne rede, waardoor hij aan de godheid verwant is ¹⁾.

Men zal vragen hoe het in zich teruggetrokken contemplatieve leven het hoogste heil van een wezen kan zijn, dat volgens Aristoteles zelven voor de samenleving is bestemd, van een *ζώον πολιτικόν*. Het antwoord is, dat de mensch enkel in en door de maatschappij waarlijk mensch is. (Pol. I. I. 12.) Van huwelijk en staat beiden getuigt Aristoteles, dat zij ontstaan zijn om het leven te reden, maar dat zij bestaan om het leven volkommen te maken. Het lagere moet overal als brug tot het hogere dienen. Zoo heeft het praktische leven waarde ter wille van het leven aan de contemplatie gewijd. Beiden twijfel heeft het goede handelen ook een eigen heerlijkheid en schoonheid, bezit het een eigen bekoring, is het in staat den mensch een ondergeschikt geluk te doen vinden, maar tevens draagt het de kiem van het goddelijke, den mensch boven zich zelf verheffend geluk in zich, van dat geluk, hetwelk den adel der menschelijke ziel het helderst doet uitkomen. Gelijk de geneeskunst voorschriften geeft ter wille van de gezondheid, zoo is de politiek, wier oogmerk het menschelijk geluk is, geroepen het leven van staat en individu op zulk eene manier te regelen, dat de wijsbegeerte kan beoefend worden. De politiek behoort hoog en daardoor juist te mikken; zij moet voorbereiden en mogelijk maken wat het hoogste en het beste voor den mensch is: de *σοφία*, de bespiegeling. Eth. Nic. VI aan het slot. X. VI. 8. Pol. IV. (VII.) XV. ²⁾.

¹⁾ Λείπεται δὲ τὸν νόῦν μόνον θύραθεν ἐπεισιδῆται καὶ θεοὺς εἶναι μόνον· οὐθὲν γάρ αὐτοῦ τὴν ἐνέργειαν κοινωνεῖ σωματεῖον ἐνέργεια. De Anim. Gener. II. III. 736. B.

²⁾ In zijn Essay over Goethe en Skakespeare zegt de Amerikaansche wijsgeer Ralph Waldo Emerson: "Moest ik beslissen, wat het hoogste stellen is, een werkzaam ingrijpend, practisch leven, of wel een leven van beschouwende rust, ik zou het niet wagen, mij vol vertrouwen tem-

Dat het denkende leven hooger staat dan het handelende, tracht Aristoteles door verschillende overwegingen aannemelijk te maken. Practische werkzaamheid, zegt hij, moge schoon en loffelijk zijn, maar zij is altijd in zekerzen zin zweogen en sloven, en dat ter wille van een doel, dat buiten haar gelegen is. Denk aan het staatsmansleven, aan het krijgsbedrijf, welke zeker de meest uitnemende vormen van praktische werkzaamheid zijn. Wie er zich aan wijden, hebben geen rust, zijn geen meester van hun tijd. Toch is het enkel om rust te oogsten, dat men zich moeite geeft: *ἀσχολούμεθα ἵνα σχολάζωμεν.* (Eth. Nic. X. VII. 6.) Wie wenscht oorlog ter wille van den oorlog? Men zou wel een bloeddorstig monster moeten zijn om uit lust in strijd en doodslag twist te zoeken met wie men op een voet van vrede leeft. Als men krijg voert, is het om vrede te erlangen. En zoo jaagt ook wie zich met het staatsbestuur belast buiten zijn werk gelegen doeleinden na. Het is hem om macht en eer te doen of wel om het geluk zijner medeburgers (l. l. 6). Wie zich op practisch gebied beweegt, is daarenboven in hooge mate afhankelijk van personen en omstandigheden. Hij heeft allerlei hulpmiddelen noodig om te doen wat hij wil. Wenscht hij de deugd der vrijgevigheid te betrachten, dan moet hij over eene ruime beurs kunnen beschikken; wenscht hij als oorlogsheld te

gunste van het eerste te verklaren. De menschheid gevoelt een zoo diep gewortelden drang naar innerlijk licht, dat een kluizenaar of een monnik veel tot verdediging van zijn leven zou kunnen aanvoeren, hetwelk hij met nadenken en gebeden vult. Zekere eenzijdige hardnekigheid, verlies aan algemeen evenwicht is het gevolg van iedere handeling, de tol, dien men voor haar moet betalen. Handel, zooals het u goed schijnt, maar gij doet het op uw eigen risico. Noem mij een man, die iets uitvoerde, zonder het offer en de slaaf zijner daad geworden te zijn! De eenmaal verrichte handeling prikkelt tot herhaling en beveelt zich daartoe aan. Wat eerst een proef is, wordt weldra eene heilige noodzakelijkheid. De gloeiende godsdiensthervormer belichaamt zijne overtuiging in een bepaalden ritus, in vaste formules, en hij en zijne vrienden kleven aan het uiterlijke en geven daaraan hunne geestdrift prijs." In Amerika staat "de man van zaken" in de openbare mening bovenaan. Nogtans spreekt Emerson woorden, die ons eenigszins aan Aristoteles doen denken.

schitteren, dan moet hij een sterk lichaam hebben; wenscht hij te toonen hoe matig hij is, dan moet hij de gelegenheid hebben om onmatig te zijn. Nu zal men wel zeggen, dat het op de gezindheid en niet op de daad aankomt, maar het allerbeste is toch het goede niet enkel te willen, maar tevens te kunnen doen. Doch om iets wat goed is uit te voeren, is er dikwijls veel noodig, en meestal des te meer, naar mate de werken, die men wil tot stand brengen, groot en edel zijn. Dat alles geldt niet, ten minste niet in dezelfde mate, van de contemplatie. Zoo weinig is de denker van vreemde ondersteuning en uitwendige hulpmiddelen afhankelijk, dat het bezit van groote macht en rijkdom voor hem veeleer eene belemmering is. Ook vindt de zuivere werkzaamheid der rede haar doel in zich zelve; bij haar komt de mensch tot rust. Ten slotte verschaft zij verhevener genot dan eenig ander werk, daar zij uitsluitend samenhangt met wat het goddelijke in den mensch is, met zijne rede. (l. l. 7—9.)

Wij moeten Aristoteles wel verstaan. Wat zoo door hem verheerlijkt wordt, is niet de beoefening van politiek, ethica of eenige andere dienende wetenschap. Bij haar toch is het weten middel tot een daar buiten gelegen doel. Die beschouwingen en gedachten nu, welke om haar zelve worden gezocht en in haar zelve haar doel vinden, *αἱ αὐτοτελεῖς καὶ αἱ αὐτῶν ἐνεκεν θεωρίαι καὶ διανοήσεις*, zijn de voornaamste. Bij het in zich teruggetrokken denken is de mensch in zeker opzicht aan God en het heelal gelijk, wier werkzaamheid eveneens niet naar buiten gericht, maar geheel innerlijk is, *οἵς οὐκ εἰσιν ἐξωτερικαὶ πράξεις παρὰ τὰς οἰκείας τὰς αὐτῶν* (Pol. IV. (VII.) III. 56). Er is nog eene andere reden, waarom het theoretische weten boven het practische staat. Het is een schoon ding maat en harmonie te brengen in de toestanden van individu en maatschappij en zoo de onredelijke lusten aan de macht der rede te onderwerpen, maar op die wijze houdt de mensch zich met den mensch bezig, terwijl er veel goddelijker dingen zijn, waarop hij zijne aandacht kan richten (Eth. Nic. VI. VII. 4). Uitnemender dan de practische wijsheid, *ἡ φρόνησις*, is de theoretische wijsheid, *ἡ σοφία*, *ἡ ἐπιστήμη τῶν τιμιωτά-*

τῶν (Eth. Nic. VI, VII, 3). Het is waar, dat de laatste niet een werktuig van geluk is, maar zij is daarvoor het geluk zelf. De *φρόνησις* of practische wijsheid komt den mensch te pas, in zoover hij een *σύνθετον* is, half redelijk wezen, half dier; hare taak is het de ontplooiing van het goddelijke in den mensch, de *σοφία*, voor te bereiden (Eth. Nic. VI. XIII. 8. X. VIII. 3).

Nog ligt er een sluier over de gedachte. Wat is die hooggevierde *σοφία*? Er zijn wetenschappen, met welke de mensch zich niet als loondienaar, niet als behoeftig, maar uitsluitend als redelijk wezen inlaat, wetenschappen, welker bestaan van onbaatzuchtige waarheidsliefde getuigt. Moet in hare moeitevolle beoefening de hoogste openbaring van 's menschen adel en het echt menschelijk levensdoel worden gezocht? Het geldt hier eene vraag, die, naar ik meen, meestal niet zuiver gesteld en juist daarom evenmin helder beantwoord wordt. Natuurlijk kan alleen Aristoteles zelf hier het noodige licht ontsteken. Wetenschappen, zegt hij, kan men vergeten, maar die uitnemende bewustzijnstoestanden, in welke 's menschen geluk bestaat, raakt men niet licht kwijt. Het is, omdat men zoo geheel en onafgebroken in hen leeft. Voortdurend of althans het meest is de gelukkige bezig met handelingen en contemplaties, welke een karakter van uitnemendheid bezitten. Vandaar dat het menschelijk geluk in hoogen graad bestendig is. (Eth. Nic. I. X. 10. 11.) Men bespeurt het, Aristoteles spreekt niet enkel van handelingen, maar ook van contemplaties: (*ὅ εὐδαίμων*) *πράξει καὶ θεωρήσει*. En op die contemplaties komt het vooral aan. Ook om de duurzaamheid, welke het menschelijk geluk moet kenmerken, want men kan meer aanhoudend filosopheeren dan handelen: *θεωρεῖν γὰρ δυνάμεθα συνέχῶς μᾶλλον ἢ πρᾶττειν ὅτιοῦν* (Eth. Nic. X. VII. 2). Men zal zeggen, dat dit enkel van de filosofen geldt, die aan contemplaties gewoon zijn, voorts dat dit slecht rijmt met Aristoteles' bewering, volgens welke het geluk *πολύκοινον* moet zijn (Eth. Nic. I. IX. 4). Misschien wordt dit laatste bezwaar het best uit den weg geruimd door de opmerking, dat Aristoteles behalve het geluk der contemplatie nog een

tweede, lager staand geluk erkent, hetwelk meer algemeen toegankelijk is. Maar thans is het de hoofdvraag, in welke bespiegelingen Aristoteles den mensch zijne hoogste voldoening laat vinden. En dan luidt het antwoord: niet in die van physischen of van mathematischen aard. Het theoretisch weten, zegt Aristoteles, splitst zich in drie takken: physica, mathesis, theologie. Van deze drie staat de theologie aan de spits van alle weten, daar haar voorwerp $\tauὸ\tauιμιώτατον$ is, laatste grond en hoogste doel van al wat bestaat (Met. V. I. 7). Ware er niets buiten het bewegelijk zijn der stof, dan zou de physica de eerste wetenschap wezen (Met. V. I. 9). Maar er is meer en beter dan de natuur, want er is een onwrikbaar punt, waar alles henen graviteert en dat het hoogste voorwerp van verlangen is: het goede. Immers die onafgebroken en gelijkvormige, die nooit aangevangen en nooit eindigende beweging, waarvan de harmonisch ingerichte wereld het tooneel is, moet een grond hebben, een algemeenen en steeds identischen grond, die dus zelf onbewogen en onveranderlijk is (Met. XI. VII. Phys. VIII. V). Er is meer en beter dan de natuur, want er zijn onveranderlijke principia van bestaan en geschieden, er zijn redewaarden, welke eeuwig gelden, — men denke aan de mathematische axiomas en aan het principium contradictionis, welke door Aristoteles tot de prima philosophia, tot de theologie worden gerekend (Metaph. IV. III.) — er is dus eene onstoffelijke rede, die de wereld regeert. Iets hoopers dan dat goede en die rede laat zich niet denken; zij zijn $\tauὰ\tauιμιώτατα$ en maken het wezen der Godheid uit (Met. V. I. 4—9. Met. I. II. 13—15, 22—24.).

Aristoteles toont, hoe klein de mensch is bij de Godheid vergeleken. De beste regent, zegt hij, kan in al te grooten staat geen orde en regel handhaven. De macht der Godheid daarentegen houdt zelfs de geheele wereld bijeen: $\sigmaυνέχει\tauὸ\piᾶν$ (Pol. IV. (VII.) IV. 5). Toch is de mensch in een ander opzicht groot, want hij kan zich tot de gedachte van God omhoog beuren. Wat de Godheid onafgebroken is, het op zich zelf gericht denken, ó $νοῦς$, die $\tauὸν\ νοῦν$ tot object heeft, dat is de mensch bij vragen, wanneer hij God denkt.

Het is dan zijne rede, welke tot object de rede heeft. Zoo bereikt hij het hoogste, wat voor den mensch is weggelegd, want zoo deelt hij in het goddelijke leven en is tijdelijk meer dan mensch. Ook zou hij daartoe niet in staat zijn, wanneer de rede niet in hem een goddelijk element ware, vrij van alle stoffelijke banden (Eth. Nic. X, VII. 8). Maar juist omdat hij dat goddelijke in zich heeft, betaamt het hem niet te luisteren naar wie hem toeroepen: »wees bescheiden, stel u met menschelijke gedachten tevreden en let op het sterfelijke, daar gij mensch en sterfelijk zijt." Men moet trachten te leven door wat het voornaamste in ons is, door de rede, die al moeijelijk weinig plaats in ons beslaan, in macht en waardigheid uitsteekt boven al de overige deelen onzer natuur (Eth. Nic. X. VII. 8). Eerst dan is men ten volle mensch, als men zich boven zich zelven verheft en de gedachte op het eeuwige richt. Wie dien eindpaal der menschelijke ontwikkeling bereikt, vindt er datgene, wat eenig object van verlangen is, maar door velen op verkeerde wegen wordt gezocht: het ware goed en het echte geluk. 'Ο κατὰ τὸν νοῦν βίος . . . εὐδαιμονίατος (Eth. X. VII. 9.).

Het geluk, zooals het door Aristoteles wordt opgevat, is iets bij uitstek edels. Henri Taine heeft eens gezegd: »Indien er een bewoner van eene andere planeet op aarde nederdaalde en men hem toonen wilde, hoever de mensch het heeft gebracht, dan zou men hem niet onze fabrieken en laboratoria moeten binnendeinden, maar hem de vier of vijf begrippen moeten noemen, waarin onze wereldbeschouwing ligt opgesloten." Aristoteles zou wijzen op den denker, die zijne zaligheid vindt in de contemplatie van het goddelijke. Want het goddelijke is zelfbewuste rede. Contemplatie van het goddelijke is de eenige werkzaamheid, welke door Aristoteles aan het goddelijke zelf wordt toegeschreven, en door haar wordt dus de mensch aan God gelijk. »De waardigheid van het denken, zegt hij, hangt van zijn inhoud af; het is meer of min verheven, al naar mate het voorwerp, waarop het gericht is, hoog of laag staat. Maar hoe zou het goddelijk denken iets anders dan het beste tot zijn

inhoud hebben? Het beste nu is God zelf. God denkt dus zich zelf en zijn denken is denken van het denken: *αὐτὸν ἔρα νοεῖ, εἴπερ ἔστι τὸ κράτιστον, καὶ ἔστιν ἡ νόησις νοήσεως νόησις* (Met. XI. IX. 3). Vraagt men, hoe die zelfbewuste en in zich teruggetrokken goddelijke rede de wereld beweegt, dan antwoordt Aristoteles: dat doet zij als voorwerp van liefde, *κινεῖ δὲ ὡς ἐρώμενον* (Met. XI. VII. 4). Is God nu bij Aristoteles eene persoonlijke of eene onpersoonlijke macht? Als de natuur uit zich zelve tot God neigt, dan moet zij een goddelijk instinkt hebben. Het is dan God in de natuur, die verlangt naar God als idee van het goede. „Het heelal is op rede aangelegd en streeft daarom naar rede.” In deze formule van Strauss kan Aristoteles' leer, voor een deel althans, worden saamgevat. Maar helder is de gedachte niet. Zelf vraagt Aristoteles: »Op welke wijze bestaat het goede voor het heelal? Als iets innerlijks, zooals het leger zijne tucht heeft? Of als iets, dat afgescheiden van de wereld bestaat en met den veldheer kan worden vergeleken?“ Een beslist antwoord volgt er niet; alleen wordt opgemerkt, dat het goede voor een leger in beiden bestaat, zoowel in den veldheer als in de tucht, en wel allermeest in den veldheer, daar hij de bron der tucht is (Met. XI. X. 1.). In geen geval is God bij Aristoteles almachtig. De trek naar het goede, die de wereld doordringt, wordt volgens hem door de onvolkomenheden der materie en de grillen van het toeval vaak gedwarsboomd. Ook is zijn God geen zedelijke macht. Hij acht het ongerijmd om aan de godheid een dapper, bezonnen of rechtvaardig gedrag toe te schrijven (Eth. Nic. X. VIII. 7). Maar wel kent hij zijn God eene onafgebroken zaligheid toe, eene zaligheid, waarvan de mensch zich in zijne beste oogenblikken slechts een flauw denkbeeld kan vormen.

Aristoteles ontveinst zich namelijk geenszins, dat de mensch niet onafgebroken van zijne goddelijke natuur kan genieten. Als mensch is hij tevens verplicht te handelen en lagere doeleinden na te jagen. Alleen de godheid is zich zelve genoeg en bezit daarom eene ongestoorde zaligheid (Met. XI. VII. 7). Aristoteles begrijpt tevens, dat er werkzame

rust des geestes, dat er *σχολή* wordt vereischt om zich in de goddelijke bron van het ware, schoone en goede te verdiepen. *Σχολὴν* bezitten de slaven, de handwerkers en kooplieden niet. Door hun dagelijksch bedrijf wordt hun aandacht enkel op het zinnelijke gericht. Voor hen is het ware geluk onbereikbaar. De groote massa moet zweegen en sloven, zal eene kleine schare van uitverkorenen tijd en rust vinden om soms althans de bergtoppen van het goddelijk leven te bestijgen en de zaligheid der contemplatie te genieten (Eth. Nic. X. XI. 8). Aristoteles erkent dit met de vrijmoedigheid van den echten, ietwat hardvochtigen aristocraat, die beschaving zonder slavernij ondenkbaar acht.

De mensch, die niet onafgebroken kan denken, maar tevens moet handelen, behoort ook in zijne daden zich een redelijk wezen te betoonen. Ook op practisch gebied is hem een doel aangewezen, dat tevens zijn goed is. Om die reden is er nog een tweede en lager bestanddeel van geluk, dat eigenaardig menschelijk is, daar het niet aan de Godheid kan worden toegekend. Het eenvoudige wezen Gods is enkel: werkzame rede. Maar in de samengestelde ziel des menschen treffen wij behalve het deel, dat de rede heeft, nog een ander deel aan, hetwelk vatbaar is om door de rede geleid te worden: *αἱ δὲ τοῦ συνθέτου ἀρεταὶ ἀνθρωπικαὶ* (Eth. Nic. X. VIII. 3). Waar de begeerten en hartstochten binnen die grenzen blijven, welke door de rede worden afgebakend, en dus in alle doen en laten een zekere maat heerscht, daar is het specifiek menschelijk schoon, de zedelijke, de ethische voortreffelijkheid aanwezig.

Aristoteles spreekt van *ethische* voortreffelijkheid. Het is omdat hij haar, ten deeles althans, als vrucht van gewoonte beschouwt. (Eth. Nic. II. I. 1.) Op zedelijk gebied geldt volgens hem de stelregel: al doende leert men. Door het voortgezet handelen in eene zekere richting wordt men wat men is: dapper, rechtvaardig, matig of het tegendeel. Het komt er dus op aan van jongs af goed gedresseerd te worden; *διὸ δεῖ νῆσθαι*, derhalve behoort men er toe geleid te worden, gelijk Plato zegt, genot en leed uit de rechte bronnen te putten; want dat is de ware opvoeding. (Eth. Nic. II. III. 2.)

Buiten twijfel, zullen goede gewoonten wortel schieten, dan onderstellen zij vooraf een zeker en aanleg ten goede, maar die φυσικὴ ἀρετὴ, die εὐφυΐα, natuurlijke dapperheid, rechtvaardigheid enz. (Eth. Nic. III, V. 17) is niet genoeg; gelijk een blind, maar sterk lichaam, juist omdat het sterk is, bij zijne forsche bewegingen aan de hevigste botsingen is blootgesteld, zoo geven de aangeboren deugden, wanneer zij niet door de rede worden voorgelicht, tot de grootste afdwalingen aanleiding (Eth. Nic. VI. XIII. 1). En al ware dit niet zoo, het strijdt met de waardigheid van den redelijken mensch het goede enkel uit instinkt, uit neiging te doen. Hij behoort het goede uit beginsel te doen, omdat hij inziet, dat het goed is¹⁾. Maar het oog voor wat in ieder bijzonder geval goed en loffelijk is, η φρόνησις, wordt enkel door het doen van het goede verkregen. Er worden goede gewoonten vereischt om het recht dier goede gewoonten in te zien. Natuurlijk zou zoodanig inzicht niet voldoende zijn, wanneer er geen lust in het goede bijkwam; de prikkel van den lust is noodig om den mensch tot handelen te doen overgaan. Maar die lust in het goede ontwaakt van zelf met en door het zedelijk inzicht. ‘Η φρόνησις is zoo weinig bloote kennis, dat integendeel, waar zij bestaat, te gelijker tijd alle deugden aanwezig zijn. Aangeboren goede eigenschappen kunnen afzonderlijk voorkomen, maar de echte deugd is één, daar alle deugden in ééne en dezelfde φρόνησις haar gemeenschappelijk middelpunt bezitten (Eth. Nic. VI. XIII. 6). Toch zou het verkeerd zijn op den trant van Socrates deugd en kennis te vereenzelvigen, want zoo wordt het pathologisch element der deugd, het aandeel der oefening, over het hoofd gezien (l. l. 3). In het willen van het goede zetelt de ethische voortreffelijkheid,

¹⁾ Om die reden maakt Aristoteles onderscheid tusschen de echte, onbaatzuchtige dapperheid en den burgermoed, daar bij den laatste vrees voor schande of eerzucht de prikkel is, die tot heldhaftigheid aanzet. (Eth. III. VIII. 1—4.) Zelfs een man als Galiani kent enkel de voorgewende dapperheid, wanneer hij schrijft: «Un grand courage est l'effet d'une grande crainte de l'opinion. Que de gens auraient peur s'ils osaient!»

gelijk de dianoëtische in het denken van het goddelijke bestaat. Maar dat willen, hetwelk niet anders dan het door de rede beheerschte begeeren is, wordt onder den invloed der goede gewoonte geboren. De deugd reproduceert de handelingen, in welke zij haar oorsprong vond. Zoo is er dus drieënlei noodig om *ἀγαθός* en *σπουδαιός* te zijn: *φύσις*, *ἔθος*, *λόγος*, aanleg, gewoonte, redelijk inzicht (Pol. IV. (VII.) XIII. 6).

Hier draait Aristoteles, naar het schijnt, in een cirkel. Inzicht in wat goed en kwaad is heet vrucht van goede gewoonte, van weldadige tucht. Maar om die tucht op de jonge geslachten uit te oefenen, wordt er zedelijk inzicht bij de oudere vereischt en dat ad infinitum. Het is waar, men kan gelijk Trendelenburg zeggen, dat inzicht en deugd met en door elkander zijn opgegroeid, dat er hier wederzijdsche werking bestaat, dat iedere goede handeling het zedelijk geweten ontwikkelt, dat omgekeerd iedere nieuwe blik op goed en kwaad het zedelijk handelen bevordert (Histor. Beiträge, II, bl. 385). Maar, gelijk Zeller opmerkt, blijft het ook dan nog een probleem, hoe de deugd in den loop der eeuwen het eerst is ontstaan (Die Philosophie der Griechen, Theil II, Abtheil. II, 3^e Abth., bl. 658). En dat probleem wordt door Aristoteles niet opgelost. Behoeft hij het wel op te lossen? Zelfs Zeller heeft niet bespeurd, dat het hier eene vraag geldt, die Aristoteles niet noodig had te stellen. De zware raadsels betreffende den historischen oorsprong der dingen, welke ons martelen, kon hij veilig laten rusten. In zijne schatting was de wereld zonder aanvang en onvernietigbaar, was tevens de samenstelling van het geheel eeuwig dezelfde (De Caelo I. X. 10). Het lag in den gang zijner denkbeelden aan te nemen, dat de mensch altijd op aarde had geleefd. Of zou, gelijk Zeller elders zelf vraagt, Aristoteles hebben kunnen meenen, dat de natuur een oneindigen tijd gewerkt had, zonder tot haar doel, den mensch, te komen? (De Part. Animal. IV. X). Buiten twijfel, Aristoteles droomt gelijk Plato van geweldige overstroomingen, waardoor de menschheid herhaalde keeren is uitgeroeid, zoodat dan telkens het werk der beschaving van meet aan moest

beginnen, oude kunsten en wetenschappen op nieuw moesten ontdekt worden. Maar hij neemt aan, dat er uit zoodanige schipbreuken telkens enkele exemplaren van ons geslacht werden gered en met hen enkele groote waarheden, eeuwige erfstukken van den mensch, b. v. het geloof in God en de erkenning van de goddelijkheid der sterregeesten (Metaph. XI. VIII. 13^a) ¹⁾. Het Darwinistisch begrip van ontwikkeling wordt bij Aristoteles gemist; hij spreekt van de menschelijke natuur en van de menschelijke rede, alsof zij onveranderlijke grootheden zijn. Zoo weinig is hij geneigd het hogere uit het lagere af te leiden, dat hij integendeel het lagere zonder het hogere ondenkbaar acht. Hij heeft niets gemeen met dat vóór-philosophisch realisme, hetwelk zich diets maakt, dat de wereld zoo zou zijn als wij haar waarnemen, ook al bestond er niemand om haar waar te nemen. De *vouſ* des menschen maakt volgens hem in zeker opzicht alle dingen, op dezelfde wijze als licht de kleuren werkelijk doet zijn, welke zonder licht slechts mogelijk zouden blijven (De Anima III. IV). Vandaar dat een werkelijk bestaand ding door hem identisch wordt genoemd met de kennis van dat ding, een mogelijk ding met de mogelijkheid om het waar te nemen. Het is waar, de rede des menschen is

¹⁾ Pol. II. VIII. 12. εἰκός τε τοὺς πρώτους, εἴτε γηγενεῖς ἡσαν εἴτε φθιρᾶς τεινός εἰσάθησαν, ὅμοίους εἶναι καὶ τοὺς τυχόντας καὶ τοὺς ἀνούτους, ὥσπερ καὶ λέγεται κατὰ τῶν γηγενῶν, ὥστ' ἀτοκον τὸ μένειν ἐν τοῖς τούτων δόγμασιν. Hier pleit Aristoteles tegen overdreven behoudszucht, welke al de denkbeelden en instellingen der vaderen in eere wil houden, en zinspeelt daarbij op de Grieksche volksourtuiging, volgens welke de oudste inboorlingen uit de aarde zouden zijn voortgesproten en niet veel verschild zouden hebben van de eersten de besten, van de onverstandigsten van later tijd. Als de eigen meening van Aristoteles mag gelden „dat die eerste menschen zich uit eene groote omwenteling der aarde hadden gered.” Plato leert hetzelfde Tim. 22 C., Leg. III. 677 A. Aristoteles ontvouwt De Anim. Generat. III. XI. 762 B op welke manier men zich de generatio spontanea van den mensch zou kunnen voorstellen, voor het geval namelijk, dat, zooals sommigen zeggen, de oudste menschen uit de aarde zijn voortgesproten (εἰπερ ἐγένοντό ποτε γηγενεῖς, ὥσπερ φασὶ τενες) en alle leven een aanvang heeft genomen (εἰπερ ἦν τις ἀρχὴ τῆς γενέσεως πάσι τοῖς ζώοις).

volgens hem niet enkel algemeene en daardoor juist onsterfelijke rede, niet enkel *νοῦς ποιητικὸς*, maar tevens *νοῦς παθητικὸς*, welke indrukken van de dingen ontvangt en op ondervindingen teert, maar die indrukken en ondervindingen is zij verschuldigd aan eene wereld van dingen, welke zij, niet wat hunne mogelijkheid, maar wat hunne werkelijkheid betreft, als *νοῦς ποιητικὸς* zelve schept. Met nadruk leert hij, dat de geest in zeker opzicht alles is. Men bespeurt het: niet te dempen is de kloof, welke Aristoteles van die school van natuurkundigen onzer dagen scheidt, die enkel aan de stof en niet aan den geest geloooven, bij doode materie den oorsprong van het leven zoeken en de rede des menschen van het redelooze vee afleiden ¹⁾.

1) De Anima III. VIII. 1. ἡ ψυχὴ τὰ ὄντα πώς ἐστι πάντα. οὐ γάρ αἰσθητὰ τὰ ὄντα οὐ νοητά. ἐστι δὲ ἐπιστήμη μὲν τὰ ἐπιστητὰ πως, οὐ δαΐσθησις τὰ αἰσθητά.....τῆς δὲ ψυχῆς τὸ αἰσθητικὸν καὶ τὸ ἐπιστημονικὸν δινύζει ταῦτα ἐστι, τὸ μὲν ἐπιστητὸν τὸ δὲ αἰσθητόν. ἀνάγκη δὲ τὰ εἴδη εἶναι. αὐτὰ μὲν γάρ δὲ οὐ· οὐ γάρ οὐ λίθος ἐν τῇ ψυχῇ, ἀλλὰ τὸ εἴδος· ὥστε η ψυχὴ ὥσπερ η χείρ ἐστιν· καὶ γάρ η χείρ ὅργανόν ἐστιν ὅργανων, καὶ οὐ νοῦς εἴδος εἰδῶν καὶ η αἰσθησις εἴδος αἰσθητῶν. Hier is de redenering deze: „de vermogens van waarneming en kennis zijn één met het gekende en waargenomene; die vermogens moeten dus of de dingen zelve zijn, of de vormen der dingen; de dingen zelve zijn zij niet; het is niet de steen, maar enkel de vorm van den steen, die in de ziel is; de ziel is dus als de hand; gelijk de hand het instrument is, waardoor de overige instrumenten bestaan, zoo is de rede de vorm, waardoor alle natuurvormen bestaan, en zoo is de zinnelijke waarneming de vorm van de voorwerpen der zinnen.”

Ter vergelijking wil ik hier citeeren wat de onlangs gestorven H. Lotze tegen het materialisme aanvoert: „Der Grund, auf den diese Ansicht sich zunächst stützt, übersinnliches Reale sei eine widersprechende Zusammensetzung von Worten und nur das sinnlich Wahrnehmbare sei real und wirklich, steht selbst in Widerspruch mit dieser Ansicht. Denn die Materie ist an sich selbst niemals Gegenstand einer *sinnlichen Anschauung*, sie wird vielmehr von unserer *Vernunft* zu der Mannigfaltigkeit der sinnlichen Erscheinungen blos als eine *Ergänzung* hinzugedacht, ohne welche der Verlauf dieser Erscheinungen den Zusammenhang nicht haben würde, den die Vernunft von ihm verlangt, wenn sie ihn als wahrhafte Wirklichkeit, oder als Erscheinung einer solchen soll gelten lassen. Der Materialismus gibt dies eigentlich zu; denn alle die Eigenschaften, durch welche er die Materie charakterisiert, z. B. Raumerfüllung, Widerstand und allerhand

Hoe Aristoteles over den vorm van het zedelijk handelen denkt, hebben wij gehoord. In een tweeden schijnbaren cirkel beweegt hij zich, waar het den inhoud van dat handelen en het kriterium van het goede betreft. In den geest der Pythagoreërs en van Plato nam hij aan, dat de grens, $\tau\circ\pi\acute{e}\rho\alpha\varsigma$, oorzaak van het goede is, dat, gelijk in natuur en kunst, zoo ook in de wereld van het zedelijke, alle schoonheid en voortreffelijkheid daarin wortelt, dat er een zekere maat wordt gehouden. Waar het geluiden betreft, zijn er tallooze graden van hoogte, kracht, snelheid van opvolging; enkel door aan iederen klank eene bepaalde kracht en hoogte te geven, die, welke de toon in zijn verband met de overige tonen moet hebben, ontstaat de muziek; de welluidendheid gaat verloren, indien de grens wordt overschreden. Zoo bestaat ook de schoonheid en gezondheid van een organisme, de liefelijkheid van een klimaat, de geregelde afwisseling der jaargetijden daarin, dat dingen als warmte, droogte, windsterkte, snelheid, lichamelijke omvang, welke verschillende graden kunnen doorlopen, wat zij zijn noch te veel noch te weinig zijn. Dat alles geldt ook van gemoedsbewegingen en handelingen, en ook hier kan de grens, binnen welke wat goed en schoon is ligt opgesloten, van twee kanten worden overschreden. Aan de eene zijde ontdekken wij wat slecht en leelijk is: lafheid, gierigheid, vleierij enz.; aan de andere zijde wederom wat slecht en leelijk is: roekeloosheid, verspilling, grofheid enz.; terwijl door dapperheid, vrijgevigheid, welgemanierdheid het juiste midden wordt gehouden. Wat is nu het kriterium van dat juiste midden?

Aristoteles zegt, dat de smalle weg der deugd telkens zoo loopt, als de brave en verstandige man hem afbakent, $\omega\varsigma\alpha\gamma\circ\vartheta\acute{o}\varphi\acute{o}\nu\acute{r}i\mu\circ\sigma\acute{e}\iota\epsilon\nu$ (Eth. Nic. II. VI. 15); $\circ\sigma\acute{p}ou\delta\alpha\iota\circ\sigma$

Kräfte, bezeichnen immer blos, wie sich diese Materie im Verhältniss zu andern ihres Gleichen *benimmt*, niemals aber, was sie selbst ist. Man kann daher einfach sagen: der Materialismus, indem er die Materie als Princip aller Dinge bezeichnet, geht damit über die Grenzen der Sinnlichkeit hinaus und behauptet gerade die Uebersinnlichkeit des Realen, die er anfangs leugnen wollte." Grundzüge der Religionsphilosophie; Leipzig, 1882. blz. 25.

γὰρ ἔκαστα κρίνει ὁρθῶς (l. l. III. IV. 4). Die deskundige is de standaard van goed en kwaad, ook waar het de vraag geldt, of een genot, of een voordeel geoorloofd mag heeten (l. l. II. III. 7). Met nadruk teekent Aristoteles protest aan tegen de leer der sophisten, volgens welke de zedewet haren inhoud zou ontleenen aan den willekeur van wie haar stelt of aan onderling goedvinden en dus *θέσις, συνθηκή* zou zijn (l. l. V. VII. 4—5). Wel verre van dit aan te nemen, erkent hij, dat er onderscheid kan zijn tusschen wat voor goed geldt en wat goed is. Hij voegt er aan toe, dat de grens tusschen goed en kwaad nog fijner is dan die op het gebied der kunst schoon en leelijk van elkander scheidt. Een kunstgewrocht is dan onberispelijk, wanneer er, zonder de harmonie van het geheel te verstoren, niets aan kan worden toegevoegd, niets van kan worden afgenoomen. Veel wordt er vereischt om zoo bij wat men *maakt*, nog meer wordt er vereischt om steeds bij wat men *doet* het juiste midden te treffen (l. l. II. VI. 9). Gelukkig hebben wij in de rede een onbedriegelijken standaard, maar die *ὁρθὸς λόγος*, die *φρόνησις* van het echte allooï wordt enkel bij hem aangetroffen, die *ἀγαθὸς* of *ἐπιεικῆς* is (l. l. X. V. 10; VI. XIII. 5; X. IV. 2).

Dit alles wordt honderd maal herhaald. Ontsteekt het het noodige licht? Als we niet weten, wat goed is, hoe zullen we dan beslissen, wie *ὁ ἀγαθὸς* is? Eens zegt Aristoteles zelf volkommen te recht: *ἔστι δὲ τὸ μὲν εἰπεῖν οὕτως ἀληθὲς μὲν, οὐθὲν δὲ σαφές* (l. l. VI. I.). Hier gevoelde hij dus, dat hij den lezer in een kring rondvoerde. Reikt hij ons nergens de hand om er uit te geraken? Het wordt ontkend, maar ik beweer het tegendeel. Aan de klaarheid van zijne uitspraken ontbreekt misschien iets, maar toch laat hij ons niet in den steek. Immers hij leert, dat het practisch doel, waarin het dan ook moge bestaan, door de menschelijke natuur wordt aangewezen. Maar dan moet ook de persoon, die het juist beschrijft, in iederen mensch, voor zoover hij mensch is, een bondgenoot vinden. Aristoteles is er niet ver van af dit met ronde woorden uit te spreken. Voornemen en beraadslaging, zegt hij, hebben enkel op de keuze van

middelen betrekking, terwijl de wil op het doel is gericht, *η βούλησις τοῦ τελοῦς*. Maar welk doel? Sommigen zeggen, dat wat gewild wordt altijd goed is. Anderen, dat wat gewild wordt altijd goed schijnt. Aristoteles verwerpt deze beide uiterste meeningen. Tegen de eerste voert hij aan, dat dan niet langer gewild zou mogen heeten wat de slechten willen. Tegen de laatste, dat, daar den eene goed voorkomt wat den ander kwaad toeschijnt, er dan niets van nature goed zou zijn. Als zijn eigen meening verkondigt hij, dat wat onafhankelijk van bepaalde omstandigheden en in waarheid, *ἀπλῶς μὲν καὶ κατ' ἀλήθειαν*, gewild wordt werkelijk goed is (l. l. III. IV. 1—4). Maar wat betekent dat anders dan dat er eene gemeenschappelijke menschelijke natuur bestaat, die bij allen voor hetzelfde pleit, voor wat edel en loffelijk is, en die, als zij maar behoorlijk ontwikkeld is, geen beroep onbeantwoord laat? Aristoteles schijnt dit te meenen, dat verschillende individuen oppervlakkig en met hunne lagere natuur zeer uiteenlopende doeleinden kunnen najagen, ofschoon zij, in de diepten van hun wezen en met hunne hogere natuur, allen hetzelfde willen. Omdat bij den rechtschapene die hogere natuur zegevierend steeds op den voorgrond treedt, heet het, dat de deugd een juist begrip van doeleinden geeft. Geheel in overeenstemming met dit alles lezen wij (l. l. V. IX. 6), dat de man met een zwak karakter niet uit beginsel het kwade doet, maar in strijd met zijn eigenijken wil, *ἀλλὰ παρὰ τὴν βούλησιν πράττει*. En wat er op volgt, is nog krachtiger: *οὕτε γὰρ βούλεται οὐθεὶς ὁ μὴ οἴεται εἶναι σπουδαῖον, δὸς τε ἀκρατῆς οὐχ ἀ οἴεται δεῖν πράττειν πράττει*. Daarmede is niet in strijd wat (l. l. VII. VII), aangaande den *ἀκόλαστος* wordt gezegd, dat hij stelselmatig en met voorbedachten rade enkel naar genot vraagt, dat er geen teugel is, die hem intoomt, dat hij dan ook nooit berouw gevoelt. Waarom zou bij langdurig wangedrag en verwaarloosde opvoeding de eigenlijke wil, de wil ten goede, niet geheel kunnen zwijgen? *ἔστι γὰρ η κακία φθαρτικὴ ἀρχῆς*. (Eth. Nic. VI. V. 6). Intusschen erkent Aristoteles, dat zoodanige volstrekte blindheid op zedelijk gebied zelden voorkomt, en dat, zoo niet allen,

dan toch verreweg de meesten, willen wat edel en loffelijk, ook al geeft men in de practijk dikwijls de voorkeur aan het nuttige: *βούλεσθαι μὲν πάντας ἢ τὸς πλείστους τὰ καλὰ, προαιρεῖσθαι δὲ τὰ ωφέλιμα* (l. l. VIII. XIII. 8). Nog duidelijker zegt Aristoteles (Met. XI. VII. 2), dat het hoogste, wat men denken, en het hoogste, wat men verlangen kan, een en hetzelfde is, dat men, ja, begeeren kan wat goed *schijnt*, maar onvoorwaardelijk willen enkel wat goed *is*: *τὸ δόρεκτὸν καὶ τὸ νοητὸν κινεῖ οὐ κινούμενον. Τούτων τὰ πρῶτα τὰ αὐτά. Ἐπιθυμητὸν μὲν γὰρ τὸ φανόμενον καλόν, βουλητὸν δὲ πρῶτον τὸ δὲν καλόν*¹⁾). Om het alles saam te vatten: de onzedelijke begeerte, welke uit zich zelve maat nog grens kent, strekt zich naar allerhande uit, en hunkert bij verschillende individuen soms naar strijdige dingen. Maar door de rede zijn alle menschen aan elkander gelijk. Vandaar dat de redelijke begeerte, of wat Aristoteles in den *engeren* zin des woords *wil* noemt, bij allen op hetzelfde is gericht, op wat van nature *φύσει* goed en met de natuur in overeenstemming is, *κατὰ τὴν φύσιν*. (Rhetor. I. XIII. 1, 2. Eth. Nic. V. VII. 2—5).

Wij begrijpen thans, waarom Aristoteles zegt, dat ethische waarheden niet voor een mathematisch bewijs vatbaar zijn, en waarom hij er aan toevoegt, dat een man van beschaving op geen gebied een vollediger betoog zal verlangen dan de aard van het onderwerp toelaat. Thilo verklaart die uitspraken verkeerd. Aristoteles, zegt hij, wil zich verontschuldigen, gevoelt zelf, dat hij geen kriterium van goed en kwaad bezit, dat zijne oordeelen over zedelijkheid in de lucht hangen²⁾). Neen, Aristoteles beseft dat om, bij verschil van meening, te kunnen beoordeelen wat al dan niet door het edelste in den mensch wordt geeeischt, men zelf in den edelsten zin des woords mensch moet zijn. Dat is de reden,

¹⁾ Te recht merkt de jongste commentator der Ethica Nicomachea op: „quod in Nic. ἀπλῶς καὶ κατ’ ἀληθειῶν est, idem in Metaph. πρῶτον dicitur.” (Ar. Eth. Nic. edidit et commentario continuo instruxit G. Ramsauer, Lipsiae, 1878. bl. 161. Noot 23).

²⁾ Zeitschrift für exacte Philosophie, Bd. II. Heft. III, bl. 293—295.

waarom de strenge maatstaf, die aan wiskundige bewijzen behoort te worden aangelegd en welks gebruik iedereen gemakkelijk kan leeren, op ethisch gebied niet van pas is. Zullen we goed leven, dan moeten we als boogschutters zijn, die weten, waarop zij hebben te mikken. Maar men dient een zekeren graad van zedelijke en verstandelijke mondigheid te hebben bereikt om *τὸ τελος ἀνθρώπινον*, ook al wordt het aangewezen, te erkennen voor wat het is. Het geheele denkbeeld van een levensplan is te hoog voor kinderen en eveneens voor volwassenen, die in het zinnelijke verstrikt zijn. En al ware dat niet zoo, wat zou het hun baten dat denkbeeld te vatten, zoolang zij niet tevens in staat zijn om, hun hartstochten bedwingende, het te verwelijken? Immers hier komt het niet op uitbreiding van ons weten aan, maar op het geven van eene goede richting aan ons leven, niet op de kennis van wat menschelijke voortreffelijkheid is, maar op het zelf voortreffelijk zijn. Te recht zegt dus Aristoteles, dat zijne ethica geen mathesis is en dat zij niet voor iedereen geschreven is.

Een andere grief van Thilo raakt het gebruik, dat Aristoteles van het woord *ἀρετὴ* maakt (l. l. bl. 292 en 293). Deugd is datgene, zegt Aristoteles, wat een wezen geschikt doet zijn om zijn werk zoo goed mogelijk te verrichten. Zoo bestaat de deugd van het oog daarin, dat het alles is wat het moet wezen om voortreffelijk te zien. (Eth. Nic. II. VI. 2). Thilo meent, dat Aristoteles met deze definitie het verschil tusschen goed en kwaad uitwischt. Want dan kan men zeggen, dat het de deugd van een leugenaar is een meester in zijn vak te zijn, niet te veel en evenmin te weinig te liegen, zoo te liegen, dat het doel der logen steeds wordt bereikt. Ook deze aanmerking houdt geen stek. Als Aristoteles van het werk van een wezen spreekt, dan bedoelt hij de door de natuur aan dat wezen voorgeschreven taak. Slechts dan zou Aristoteles verplicht zijn toe te geven, dat wie voortreffelijk liegt zijn werk op deugdzame wijze verricht, indien hij eerst met Talleyrand had gezegd, »que la parole est donnée à l'homme pour déguiser sa pensée." Het zou daarboven wel wat vreemd zijn, wanneer eene eenvoudige

woordbepaling eene monsterachtige zedeleer in zich sloot. Ook moet Thilo, indien hij het wil afkeuren, dat het woord ἀρετὴ niet uitsluitend een ethische beteekenis heeft, niet aan Aristoteles, maar aan het grieksche daarvan een verwijt maken. Ter onderscheiding van ἀρετὴ ἐματίου en ἀρετὴ ἵππου noemt Aristoteles dapperheid, rechtvaardigheid enz. soms ἡθικὰς ἀρετὰς.

Schijnbaar van meer gewicht is Kant's aanmerking, dat Aristoteles enkel een quantitatief verschil tusschen goed en kwaad erkent. De deugd heet bij Aristoteles steeds het midden tusschen υπερβολὴ en ἔλλειψις, tusschen overdrijving en geluk, tusschen wat de maat te buiten gaat en wat haar niet bereikt. Op echt griekschen trant wordt zoo de schoonheid van het zedelijke leven aangeduid, dat wat den aanblik er van bekoorlijk doet zijn. Maar wordt zoo niet aan den ernst van het verschil tusschen goed en kwaad te kort gedaan? En wordt zoo niet tevens al wat in het menschelijke karakter edel en groot is tot eene zekere middelmatigheid neergedrukt? Hoe kan iemand waarlijk goed zijn, zoolang hij slechts matig goed is? Men begrijpt terstond, dat, door Aristoteles' μεσότης aldus op te vatten, er van zijne bedoeling wordt afgeweken. Zelfs op het gebied der kunst zal niemand het wagen het middelmatige schoon te noemen. Aristoteles is er ver van af te zeggen, dat deugd wat minder ondeugd en dat ondeugd wat meer deugd is. Hij begrijpt, dat tegengestelde ondeugden meer aan elkaar verwant zijn dan aan de deugd, die het midden tusschen haar houdt. Ook Aristoteles was het niet onbekend: »les extrêmes se touchent." Er is eene spilzieke, eene onbezonnene vrijgevigheid: ἀσωτία. Zij staat volgens Aristoteles dichter bij de illiberale hebzucht dan bij de echte, de edele liberaliteit. De verkwister komt er licht toe een dief te worden: οἱ πολλοὶ τῶν ἀσώτων καὶ λαμβάνουσιν ὅθεν μὴ δεῖ, καὶ εἰσὶ κατὰ τοῦτο ἀνελεύθεροι (Eth. Nic. IV. I. 33). Hier denkt men onwillekeurig aan die vier woorden, waarmede Tacitus Catilina brandmerkt: »sui profusus, alieni appetens." Elders zegt Aristoteles, dat niet alleen opschik, maar ook de laconische slordigheid pralerij en bluf ($\alpha\lambda\alpha\zeta\sigma\gamma\iota$ -

$\chi\delta\nu$) is, en dat iemand, die waar en eenvoudig wil zijn, die zich niets aanmatigt, maar zich geeft zooals hij is, beide aan elkander verwante uitersten weet te vermijden (I. l. IV. VII. 15). Maar vooral komt hier die beroemde plaats der Ethica Nicomachea in aanmerking, waarin Aristoteles, na de deugd als $\mu\varepsilon\sigma\tau\eta\varsigma$ te hebben gekarakteriseerd, nadrukkelijk verklaart, dat zij zoo enkel uit een wetenschappelijk oogpunt mag worden genoemd, want dat zij als goed beschouwd niet iets meer of iets minder dan de ondeugd, maar een uiterste is: $\kappa\alpha\tau\alpha\grave{\eta} \delta\grave{\epsilon} \tau\grave{o} \ddot{\alpha}\rho\iota\sigma\tau\grave{o}v \kappa\alpha\grave{\eta} \tau\grave{o} \epsilon\grave{v} \dot{\alpha}\kappa\rho\acute{\tau}\eta\varsigma$. (II. VI. 17). Trouwens ook in zijne beschouwing van de deugd als $\tau\epsilon\lambda\varsigma$ ligt opgesloten, dat men wel van haar kan afdwalen, maar niet verder kan gaan. Aristoteles eischt van den handelende niet eene middelmatige voortreffelijkheid, maar de overvloedige ontplooiing van zijne zedelijke natuur, datgene, waardoor zij tot haar volle recht komt, haar hoogste toppunt van ontwikkeling, hare volkommenheid bereikt.

Hier stuiten wij andermaal op de tegenspraak van Kant en van velen, die zich in dit opzicht ook thans nog bij hem aansluiten. Volkomenheid mag niet het zedelijk einddoel heeten. En wel om twee redenen. In de eerste plaats omdat volkommenheid een onbestemd begrip is, waaronder de een dit, de ander dat verstaat, en dat eerst dan bepaaldheid krijgt, wanneer men het met plichtmatige gezindheid vereenzelvigt. Maar in dat geval vindt de plicht niet in de volkommenheid zijne verklaring en zijn grond van bestaan, daar integendeel met den plicht de volkommenheid verdwijnt. De tweede en voorname reden is dat, indien volkommenheid als doel wordt voorgespiegeld, men niet kan nalaten haar te wenschen als *onze* volkommenheid, als iets dat goed voor ons is en een behagelijk gevoel verschaft. Nu maakt het buiten twijfel groot verschil, of ik mij door geld laat lokken dan wel door uitzicht op hogere bevrediging des geestes, of het grofzinnelijke dan wel intellectuele en aesthetische genieten zijn, welke de richting van mijn wil bepalen. Dat onderscheid is groot, wat den inhoud van mijn wil, wat het karakter mijner beschaving betreft, maar uit het oogpunt der zedelijkheid is er geen wezenlijk verschil. In beide gevallen toch wordt de wil door

de voorstelling van lust, door het uitzicht op genot bestierd, en niet door den plicht. Als iets plicht is, moet ik het dan doen omdat het plicht is, of omdat ik er behagen in vind? Dat is de vraag, en wie haar zoo stelt, begrijpt tevens dat onderwerping aan de zedewet alleen dan een zedelijk karakter heeft, wanneer zij uit eerbied voor de wet voortvloeit, dat lust, neiging, welbehagen, drang naar geluk of volkomenheid niets met moraliteit hebben uit te staan. Door aan deze empirische dingen eene plaats in de moraliteit te gunnen, vernietigt men de echte moraliteit. Zedelijkheid is wedergeboorte, vervangen van het *natuurlijk* doelwit van het menschelijk handelen door een absoluut goed. Zelfzucht, onder welke gedaante ook, is de antipode van den zedelijken wil. Eudaemonisme, hoe ook ingekleed, is onzedelijk.

Ziedaar Kant's critiek. Het eerste gedeelte er van kunnen wij laten rusten, daar Aristoteles een toetssteen van volkomenheid bezit. Maar ook de tweede tegenwerping is verkeerd, daar de zedewet een fundament moet hebben. Zal zij een wet voor den mensch zijn, zal zij vat op hem hebben en eene beweegkracht voor hem zijn, dan moet zij in de menschelijke natuur geworteld zijn, maar dan moet ook onvermijdelijk datgene, wat in zeker opzicht onbaatzuchtige, misschien pijnlijke plichtsbetrachting is, uit een hooger oogpunt zelfbehoud en bevestiging van het eigen ik zijn. Wat kan den mensch achtung voor de zedewet afdwingen? Wat anders dan de overtuiging dat hij, door zich onvoorwaardelijk aan haar te onderwerpen, wat het menschelijke in hem is in stand houdt en dus zijn waarachtig belang bevordert. Indien men verklaart, dat het goede goed zou zijn, ook al werd het door niemand gewild, door geen verstand erkend, door geen gezag afgekondigd, dan erkent men tevens, dat het goede in overeenstemming is met de eigenlijke natuur der menschen, dat het een *bonum mentis naturale* is. Dapper, rechtvaardig, edel, wijs zijn is volgens Aristoteles: leven in den hoogerzen zin des woords. Wie het eerste wil, wil tevens het laatste. Het leven, het volle, uitnemende leven is de grens van ons begeeren; meer kunnen wij niet wenschen; het is het einddoel, zaligheid. Hij, die op dat einddoel het oog gevestigd

houdt, beoefent de deugd om haar zelve; τὸ καλὸν is zijn τέλος, τέλος ἐνεργείας. Terwijl hij zijn plicht doet, misschien zelfs in den dood gaat om zijn plicht niet te verzuimen, treft bij zijn doel, wint hij het ware leven. Gelijk de contemplatie, het *bonum intelligibile*, zonder dat er iets anders bijkomt, zonder dat men aan genot, eer of voordeel heeft te denken, op den redelijken mensch bekoring uitoefent, zoo brengt ook de goede daad, in hare naaktheid, afgezien van de gevolgen, haar loon met zich, en is men zijn eigen vriend, wanneer men het beste deel voor zichzelf kiest, het schoone der plichtsbetrachting, τὸ ἄριστον καὶ ἔδιστον. Immers wat edel en goed is heeft eene innerlijke schoonheid, waardoor het een gevoel van bevrediging schenkt: τὸ καλὸν τέλος τῆς ἀρετῆς. Volgens Aristoteles is de mensch slechts gelukkig, door zijne waardigheid als mensch te handhaven. In dien zin wordt η φιλαυτία door hem plicht genoemd. De ware zelfzucht is hier toewijding aan wat edel en groot is. Van den voortreffelijk handelenden mensch, die zich zoo noodig opoffert voor zijne vrienden of zijn vaderland, zegt Aristoteles: τὸ μεῖζον ἀγαθὸν ἐαυτῷ ἀπονέμει. En dan besluit hij met deze woorden: οὐτω μὲν οὖν φιλαυτον εἴναι δει· ως δ'οι πολλοι, οὐ χρή. (Eth. Nic. IX. VIII. 9 en 11) ¹⁾.

¹⁾ Zeer juist zegt H. Lotze: „Es ist unfruchtbar zu behaupten: Gott wolle das gute, weil es an sich gut ist. Denn, abgesehen von der Zweideutigkeit dieses letzteren Ausdrucks, ist doch eine Anerkennung, die nicht blos erzwungene Fügung unter eine Satzung ist, nur dann möglich, wenn für die Natur des anerkennenden Geistes der anzuerkennende Inhalt die Wahrheit und den Werth bereits hat, der ihnen zuerkannt werden soll.“ Grundzüge der Religionsphilosophie. Leipzig, 1882, bl. 93. Deze uitspraak geldt ook ten opzichte van den mensch. Naar waarheid zegt dan ook Lotze, dat „der Begriff des Guten von dem der Lust nicht überhaupt getrennt worden kann.“..... „Es kann kein verbindliches Gesetz sein, das anstatt eines Zustandes *a*, der aller Welt völlig gleichgiltig wäre, durch das Handeln durchaus ein anderer Zustand *b* erzeugt werde, der ebenfalls aller Welt gleichgiltig wäre; oder das eine Form *a* des Handelns, über die sich niemand freuen könnte, schlechterdings einer andern *b* vor gezogen werden müsste, über die sich niemand ärgern könnte. Irgendwo also muss das Ganze des Weltbaus auf ein Ziel der Seligkeit hinauslaufen.“ l. l. bl. 72.

Dit is zeker geen onedel eudaemonisme. Men pleegt te zeggen, dat Aristoteles niet binnen den kleinen kring dier echte zedeleeraars te huis behoort, die, gelijk Kant, hunne ethica op de rots hebben gebouwd, welker naam is: de volstrekte waarde van den goeden wil. Men herhaalt dit op gezag van Kant zelven, die Aristoteles niet heeft gekend. Immers bij veel verschil van vorm bestaat er eensgezindheid tusschen hen, wat de hoofdzaak betreft. Bij Kant is de zedelijke wil: overeenstemming met eene wet, welke in de redelijke natuur van den mensch hare verklaring vindt en uit geen andere bron kan worden afgeleid. Aristoteles leert met andere woorden hetzelfde. Volgens beiden is dc redelijke natuur des menschen : Selbstzweck, doel op zich zelf.

Maar komt de leelijke zijde van het eudaemonisme niet om den hoek kijken, waar Aristoteles geluk zelfs boven deugd en eer stelt? »Het hoogste goed, zoo lezen wij bij hem, is dat, wat nooit om iets anders, maar enkel om zich zelf wordt begeerd. Zoodanig goed nu is het geluk. Eer, genot, rede, deugd waardeert men om hen zelve, want men zou ze gaarne hebben, ook al sproot er verder niets uit voort; maar men wenscht ze tevens als middel, omdat men gelooft door die dingen gelukkig te worden ; geluk daarentegen begeert niemand ter wille van iets anders, maar ieder enkel, omdat het geluk is.” (Eth. Nic. I. VII. 6, 7). Deze woorden zijn inderdaad aanstoetelijk. Men dient echter in het oog te houden, dat Aristoteles zoo in het begin der ethica spreekt, waar hij zich enkel met eene bepaling van het woord geluk bezig houdt; later zal blijken, waarin het geluk bestaat en of het wellicht met genot, deugd of iets dergelyks te vereenzelvigen is. In het geheele eerste boek der Ethica wordt de contemplatie, welke toch volgens Aristoteles het ware geluk is, geen geluk genoemd. Het is, alsof hij den lezer niet ontijdig in het harnas wil jagen, maar zich voorloopig aan zijne zijde schaart, ten einde hem vervolgens omhoog te voeren. Voórdat hij het waagt met zijne paradoxe leer te voorschijn te komen, zoekt hij hem voor te bereiden op iets groots, en om die reden somt hij thans de kenmerken van geluk op. Zoo verklaart hij, dat goede handelingen kunnen geprezen

worden, maar dat geluk een hooger rang inneemt, dat het boven alle lof verheven is, dat het, gelijk de Godheid, enkel geëerd kan worden, dat het iets goddelijks, dat het *ἀρχὴ* en *τέλος*, bron en doel van al het overige is. (l. l. I. IX. 3). Dat alles strekt tot inleiding om den lezer ten slotte te doen hooren, dat het volkomen geluk niet anders dan het leven der Godheid is, en dat de mensch slechts in zoover gelukkig is, als hij dat goddelijk leven medeleeft. Aristoteles' verhandeling over ethica wil als een geheel worden beoordeeld; wie hier begin en einde van elkander scheurt, ergert zich in zijne onkunde over wat hem grof eudaemonisme schijnt.

Toch is er een bezwaar, waardoor zijne leer wordt gedrukt. Een wezen is goed, wanneer het aan zijn doel beantwoordt. Het doel van ieder wezen is het goed van dat wezen. Dat geldt ook van den mensch. Zijn doel en zijn goed is innerlijke voortreffelijkheid, adel des geestes. Maar hoe, wanneer die adel 's menschen ondergang bewerkt? Aristoteles kent geen overzijde van het graf. Toch zegt hij, dat de brave zijn leven veil heeft voor wat edel is. Kan men dan, door te sterven, komen, waar men wezen moet, en kan de vernietiging van een mensch tevens zijne bestemming en zijn heil zijn? Hier zou men Aristoteles' leer willen aanvullen, hetzij door op den trant van Lotze, voor wien eveneens de idee van het goede grond van alle zijn en geschieden is, onsterfelijkheid, althans voor wie haar waard zijn, aan te nemen, hetzij door, op de wijze der utilisten, behalve wat goed is voor den individu, nog een hooger, eerbiedwaardiger goed te erkennen, dat der maatschappij, waarvan de individu een deel uitmaakt.

Er is nog eene tweede moeilijkheid. De bestemming des menschen is in den edelsten zin des woords mensch te zijn. Dat is het hoogste goed, bonum supremum. Moet het tevens als alomvattend goed, als bonum consummatum, worden aangemerkt? Het staat bij Aristoteles vast: rijkdom, eer, macht, gezondheid hebben geen waarde op zich zelve. Men kan ze bezitten en nogtans rampzalig zijn. Maar tevens erkent hij, dat door folteringen enz. het menschelijk geluk >bezoedeld" wordt. Buiten twijfel, harde slagen van het lot zullen de

voortreffelijkheid van een mensch des te helderder doen schitteren. Ook gaat geluk, daar het een staat van den innerlijken mensch is, evenmin licht verloren als het gemakkelijk wordt verworven. Zelfs kan een waarlijk goed mensch nooit »rampzalig” worden. Hij is binnen zekere grenzen onafhankelijk van de nukken der fortuin. Hij vindt zijn steunpunt vooral in zich zelven. Aristoteles is er ver van af om, gelijk onlangs door een jong vaderlandsch wijsgeer werd gedaan, het geluk als een voorbijgaanden roes af te schilderen, als een vlaag van zaligheid, waarin tijdelijk niets meer te wenschen overblijft. Het is waar, hij erkent, dat een schoon, maar kort leven beter is dan een lang en onbeteekenend bestaan. Maar met nadruk voegt hij er aan toe: »één zwaluw maakt geen zomer, één dag maakt niet het jaar.” (Eth. Nic. I. VII. 16). Het geluk is bij hem in hooge mate bestendig. Toch erkent hij, dat het kan verloren gaan. Hoe, vraagt hij, zou iemand, die door de rampen van Priamus werd getroffen, nog gelukkig kunnen heeten? Verder leert Aristoteles, dat het hogere overal op het lagere steunt, en hij vergeet dan ook niet, dat de mensch, al reikt hij met zijn hoofd tot in de wolken, met zijne voeten op de aarde staat. Er zijn drie soorten van goederen, die der ziel, de lichamelijke, de uitwendige, van welke enkel de eerste onvoorwaardelijk goed zijn, terwijl de twee laatste, die misbruikt kunnen worden, alleen dan goed zijn, wanneer zij in den dienst der rede staan. Wat hen begeerlijk maakt, is het hogere doel, waarvoor zij kunnen aangewend worden. Maar daarom juist kan de gelukkige ze volgens Aristoteles niet missen. En in dit opzicht gaat hij zeer ver. Als een echte Griek beweert hij, dat men niet *παναίσχης* zijn, en, bij zoo'n terugstootend uiterlijk, nogtans gelukkig ¹⁾.

¹⁾ Eth. I. VIII. 16. Volgens Teichmüller antwoordt Plato met verontwaardiging op deze uitspraak van Aristoteles, wanneer hij Legg. 859 D zegt, *τοὺς δικαιούς αὐθρώπους, ἀν καὶ τυγχάνωσιν ὅντες αἰσχροὶ τὰ σώματα, κατ' αὐτό γε τὸ δικαιότατον ἡθος ταύτη παγκάλους εἴναι.* (Literarische Fehden im vierten Jahrhundert vor Christus. Breslau, 1881. bl. 172 en 173). Dit is eene stoute gissing van den vernuftigen Dorpatschen hoogleeraar. Ieder bespeurt, dat Plato, ook zonder zoodanige aanleiding, de bovengenoemde woorden heeft kunnen neerschrijven.

Misschien moet men hierbij denken aan de groote plaats, die bij Aristoteles edele vriendschap in het leven van den gelukkige inneemt. Wij behoeven niet naar zijne bedoeling te raden, als hij verder voor den gelukkige goede afkomst onontbeerlijk acht. »Het is onmogelijk, zegt hij, zich in voortreffelijke werken te oefenen, wanneer men het leven van een handwerksman leidt.” (Pol. III. III. (V.) 3). Zoo beweert ook Plato, dat door stoffelijken arbeid niet enkel het lichaam, maar tevens de ziel wordt krom gebogen. (Rep. VI. 495 D.). Maar wanneer een zekere graad van schoonheid, aanzienlijke geboorte, een matig fortuin, gezondheid en wat niet al, het geluk, zooals Aristoteles het in beeldspraak uitdrukt, *steunen* en *versieren* moet, zijn dan die zaken in denzelfden zin goed te noemen als goddelijk denken en edel handelen? Aristoteles, die met nadruk verklaart, dat het beter is onrecht te lijden dan onrecht te doen, daar men in het eerste geval enkel aan zijne have of zijn lichaam, in het tweede aan zijne ziel schade lijdt, zou die vraag stellig ontkennend hebben beantwoord. Op de reinheid en onbaatzuchtigheid zijner zedeleer valt niets af te dingen. Maar ik betwijfel, of het hem gelukt is de juiste formule te vinden voor de beteekenis, die de uitwendige goederen voor den gelukkige hebben. En daaraan schrijf ik de aarzeling toe, die soms in zijne woorden doorstraalt.

Den eenen keer spreekt hij, alsof *η τῆς ψυχῆς ἐνέργεια κατ' αὐτὴν* alleen goed mag heeten, den anderen keer, alsof zij aan de spits van eene geheele reeks van goede dingen staat. Plato, aan wien hij, zelfs waar hij hem bestrijdt, zoo veel ontleent, had hem hier kunnen helpen. In den Phaedo waarschuwt Plato tegen verwarring van oorzaak en datgene, zonder hetwelk de oorzaak geen oorzaak zou zijn. Socrates kon niet in de gevangenis zitten, wanneer hij geen lichaam had, maar het bezit van beenderen en spieren was niet de oorzaak, waarom hij in de gevangenis zat. Die beenderen en spieren zouden hem stellig naar Megara of Boeotie hebben verhuisd, indien Socrates het niet voor recht had gehouden zich aan de uitspraak der Atheners te onderwerpen en niet te vluchten, toen de poorten van den kerker door zijne vrienden waren ontsloten. Zich hier bij Plato aan-

sluitende had Aristoteles kunnen zeggen, dat er veel voorwaarde van geluk en in dien afgeleiden zin goed is, wat nogtans niet *bestanddeel* van geluk, niet in volstreken zin goed kan heeten. Maar het rechte woord werd niet door hem gevonden.

En thans vat ik de slotsom van mijn onderzoek aldus samen: er is geen reden om, gelijk velen doen, bij Aristoteles afwezigheid van plichtbesef aan te nemen, evenmin om zijne gelijkstelling van het gelukkige en het goede leven af te keuren.

DE BINNENLANDSCHE STAATKUNDE VAN OLDENBARNEVELD.

BIJDRAGE VAN

L. Ph. C. VAN DEN BERGH.

Het is bekend dat Oldenbarneveld op het schavot in zijne laatste oogenblikken zich tot de menigte wendde met de woorden: »Mannen, gelooft niet dat ik een landverrader ben, ik heb oprecht en vroom gehandeld, als een goed patriot, en die zal ik sterven".

De voorstanders van den advokaat hebben dit als een blijk zijner onschuld doen gelden, omdat zij meenden dat men op den rand des grafs zich niet met veinzerij en leugen bezoedelen zal; en inderdaad bij de meeste veroordeelden gaat deze regel door, maar de jaarboeken van het strafrecht wijzen daarentegen ook meer dan een voorbeeld aan van veroordeelden wier misdaden niet te betwijfelen waren en die desnietegenstaande zich tot het laatste oogenblik toe op hunne onschuld beriepen, hetzij gemis aan boetvaardigheid en zucht om voor de omstanders onschuldig te schijnen of andere beweegredenen hen daartoe aanspoorden.

Toch troffen mij die woorden van den grooten staatsman en ik stelde mij de vraag of het mogelijk zou zijn die tegenover de eenparige veroordeeling der rechters te verklaren. Ik begreep echter alras, dat men moet letten op het geheel verschillend standpunt waarop beide partijen stonden. Het is zeer zeldzaam dat een staatsman, die het roer der regering in handen heeft en dat met kracht en met bewondering der natie voert, zich zal laten verleiden om den staat

te verraden en dien aan den algemeen gehaten vijand over te leveren, en ik heb dan ook in de ons overgeblevene processtukken daarvan geene sporen gevonden, hoewel de rechters en zelfs de Groot hem daarvan verdenken. Liever wil ik zijne goede trouw veronderstellen. Oldenbarneveld was een man die wist wat hij wilde, hij had een vast stelsel, dat hij voor den staat nuttig achtte en hij streefde zonder wankelen naar dat doel. Die overtuiging bleef hem tot den dood toe bij en zoo kon hij zonder veinzerij verklaren, dat hij als een oprecht en vroom patriot geleefd had.

De rechters stonden op een geheel ander standpunt. Zij hadden niet te beoordeelen of de politiek van den advocaat voor- of nadeelig voor het land was, het was alleen hunne taak te onderzoeken of zijne handelingen al of niet strijdig waren met de wetten van den staat en volgens die wetten strafbaar en wanneer hun bleek dat dit het geval was, moesten zij eene veroordeeling uitspreken, zelfs al waren zij in hun hart gedeeltelijk die staatkunde toegedaan.

Maar wat voor de rechters minder de vraag was, is juist voor ons van het hoogste belang. Het doel te kennen waarheen de staatsman streefde is het middel om zijne handelingen beter te begrijpen en geeft den sleutel voor den tegenstand, dien hij zoo van den Stadhouder als van de heerschende kerk ondervond.

Dit wensch ik nu te onderzoeken. Ik ontveins mij niet dat dit eene moeilijke, ja eene hachlijke taak is, en het is met schroom dat ik die beproef, maar ik vind in deze vergadering deskundigen, die mij zullen terechtwijzen waar ik faal en misschien licht verspreiden over hetgeen mij duister bleef. In allen gevalle mag ik hopen dat die gedachtenwisseling voor de wetenschap niet onvruchtbaar zijn zal.

Ik zal al dadelijk het resultaat mijner nasporingen vooropstellen, om dan nader, uit de feiten en de verklaringen zoo van Oldenbarneveld zelven als van anderen, die conclusie behoorlijk te adstrueeren.

Ziehier mijne stelling.

Oldenbarneveld was van den aanvang af een tegenstander der Utrechtsche unie. Die unie was een verbond van vrije staten tegen den algemeenen vijand, tot welk doel men zich verbond met gemeen overleg-maatregelen te nemen, maar die overigens gelijke rechten genoten en onafhankelijk van elkaander waren.

De advokaat daarentegen oordeelde dat aan Holland een meerder gezag toekwam. Hij wilde wel aan de overige gewesten de vrije beschikking over hunne huishoudelijke belangen laten, maar Holland als de machtigste en rijkste provincie, die de kern en kracht van den opstand vormde en ook het meest daarvoor geleden had, moest het opperbestier van den staat geheel in handen krijgen en de overige gewesten slechts de ommelanden, de vasallen van Holland zijn. Het was hetzelfde denkbeeld dat Pruisen later in Duitschland trachtte te bereiken.

Holland was een handelsstaat en de handel had vrede noodig om te bloeien; ook waren de Hollanders de vreedzaamste natie van Europa, wel bereid om hun land dapper tegen vreemde indringers te verdedigen, maar die naar de oude Friesche traditie niet verder wilden gaan dan met de ebbe uit en den vloed weder tehuis, afkeerig van veroveringen en buitenlandschen aanvallenden oorlog.

De stadhouders daarentegen waren eerzuchtig en de behaalde voordeelen lokten tot nieuwe ondernemingen uit. Zoo men Antwerpen en het rijke Vlaanderen aan de unie verbinden kon, zou de macht der nieuwe republiek verdubbelen en de vijand steeds verder van de grenzen terug gedrongen worden en men kon bij een toekomstigen vrede voordeeliger voorwaarden bedingen.

Anders was het belang van Holland; wanneer Antwerpen en Vlaanderen tot de unie toetraden, dan verloor Holland zijn overwicht, de Schelde bleef open, de kooplieden aldaar, die nu, zoo zij zeiden, om het geloof, maar tevens om handelsbelang zich te Amsterdam vestigden, zouden dan te Antwerpen blijven en het zwaartepunt der republiek naar België overgaan.

Men moest alles doen om dit onheil af te wenden en

daarom dreef de advokaat de treves als een eerste stap tot vrede en voorloopig behoud van den Hollandsche handelsbloei; maar dat dit den vurigen van kriëgsroem en veroveringen droombenden Stadhouder, die in eens in alle zijne plannen gestoord en aan banden gelegd werd, geweldig zou verbitteren was duidelijk en het was dan ook eene voorname aanleiding tot de breuk, die later tusschen den Stadhouder en den advokaat ontstond. Beide mannen waren nijverig op hun gezag, maar dat van den Stadhouder groeide in den oorlog, dat van den advokaat in den vrede.

Er was nog een ander element, waarmede men rekening te houden had, de staatskerk. Sedert de hervorming zich tot geprivilegieerde kerk verheven had, was zij even nijverig op hare voorrechten en even onverdraagzaam jegens andere gezindheden als de oude kerk geweest was, met dat onderscheid evenwel, dat geen onderzoek der conscientiën werd toegelaten en dat de brandstapels der Spaansche inquisitie voor goed waren uitgedoofd. De vervolging gold alleen den eeredienst en indien men de staatskerk vrij had laten begaan, zij zou weldra allen anderen kerkdienst voor goed hebben verhinderd.

Er waren echter velen, wien deze eenzijdigheid tegen de borst stuitte en wat nog meer woog, zij was vooral hatelijk in de koopsteden. De handel onderhield in het noorden betrekkingen met ijverige Lutheranen, in Frankrijk en het zuiden met even ijverige Roomsche gezinden. Hoe zou het dezen hinderen zoo zij hier te lande hunne handelsvrienden bezochten, dat het hun niet geoorloofd was hunne godsdienstplichten te vervullen. Ook scheen dit met den aard eener vrije republiek niet te strooken, vooral eener zoodanige die voor de vrijheid van geweten de wapens had opgevat. Men liet dus allengs de scherpe plakaten rusten en liet oogluikend toe wat men niet geheel verhinderen kon; de plakaten dienden slechts om de dissenters te waarschuwen voorzichtig te zijn.

Maar ook in haren eigen boezem was geen vrede. De hervormde kerkleeraars waren het niet op alle punten eens en hoe meer men daarover twistte des te meer drong men

aan op rechtzinnigheid in de leer en verketterde al wie daarvan eenigszins afweek. Weldra werd dit ook eene politieke questie, die bij den kerkelijken geest dier dagen den staat met burgerlijke onlusten bedreigde, vooral toen de advocaat de vrijzinnige partij begunstigde, en de rechtzinnige heul zocht bij den Stadhouder.

Men heeft vroeger en later de orthodoxe partij over deze hevige onverdraagzaamheid en vervolgzaamheid scherp veroordeeld en gaarne geef ik toe dat vele streng gereformeerden ver van vredelievend waren en er booze hartstochten in het spel kwamen, maar ik moet toch vragen, was die onverdraagzaamheid niet een noodzakelijk gevolg van de instelling eener staatskerk? Waar aan de belijders eener bepaalde kerkleer burgerlijke voorrechten worden toegekend en zij bij uitsluiting tot staatsambten benoembaar zijn, daar moet dan ook nauwkeurig worden uitgemaakt wat die kerkleer is en allen die daarvan afwijken zijn dissenters en verliezen daarmede hunne burgerlijke voorrechten. Daarom drong ook de streng rechtzinnige of contra-remonstrantsche partij aan op het houden eener generale synode, terwijl Oldenbarneveld en de zijnen niet meer dan eene Hollandsche wilden toestaan.

Voor beider gevoelen waren, dunkt mij, gronden aan te voeren. Het is waar, art. 13 der Unie had de regeling der kerkelijke zaken slechts in zeer onbepaalde termen behandeld. »Ende sooveel tpoint van de Religie aangaet, sullen hem die van Hollandt ende Zelandt draghen nae haerlieder goetduncken” — maar feitelijk, niet rechtens, was de herormde leer de heerschende en bij de Unie tusschen Holland en Zeeland van 1576 was reeds bepaald, »dat Z. Doorluchtingheid zoude admittieren en handhouden de oefening van de gereformeerde Evangelische religie, doende surcheren en op-houden d'exercitie van alle andere religiën, der Evangelische contrarierende, zonder echter toetelaten, dat op iemands geloof of geweten onderzoek gedaan werd”. Sommigen beroepen zich ook op een besluit van de vergadering der algemeene staten te Middelburg in 1583 genomen, waar echter die van Gelre, Utrecht en Overijssel niet verschenen waren: »dat men den hervormden godsdienst zou handhaven, zonder

in de vereenigde landen eenigen anderen godsdienst te gedoogen". (Wagenaar 7, 503). Doch hoewel het stuk zelfs in het Gr. Plakaatb. is opgenomen, was het niet meer dan een voorstel, waarop geene resolutie gevallen is. Wagenaar heeft later ook de kracht daarvan betwijfeld.

Maar het scheen wenschelijk die heerschappij der her-vormde kerk over alle provinciën uittebreiden, opdat niet wat elders gereformeerd heette, in Holland ketterij zou wezen en door het belijden van dezelfde leer de gewesten nog nader zouden verbonden worden en door eenheid van geloof ook in staatkundige kracht zouden winnen.

De advokaat daarentegen en de liberale partij (indien ik haar zoo noemen mag) hadden krachtige argumenten voor het tegendeel. Door zich aan eene algemeene synode te onderwerpen zouden Holland en Zeeland van het bij art. 13 der Unie verkregen voorrecht om de kerkelijke zaken in hun territoir naar goedvinden te regelen, afstand doen; daarom antwoordde ook Oldenbarneveld aan Wtenboogaert, die hem ried, uit vrees voor erger, toegeven: »Wilt gij 's lands gerechtigheid prijs geven, ik niet».

Daarenboven scheen het tegen de beginselen van het protestantisme te strijden om alle vrij onderzoek in geloofs-zaken, behoudens eenheid in de hoofdpunten, voor goed te vernietigen, waarheen de orthodoxe partij scheen te streven en eindelijk zocht deze het jus. circa sacra van de wereldlijke overheid zoo nauw mogelijk te beperken, terwijl de remonstranten dat volledig erkenden.

Wij hebben gezien wat het doel was, waarnaar de advokaat onwankelbaar streefde, namelijk de hegemonie van Holland over de overige provinciën, vrede met Spanje zonder verdere verovering en eene kerk die de suprematie van den staat erkende. Wij zullen thans nagaan welke maatregelen hij aanwendde om dat doel van zijn leven te bereiken.

Ik merkte in de eerste plaats op dat Oldenbarneveld van den aanvang af een tegenstander der Unie was. In 1579 bekleedde hij de betrekking van pensionaris van Rotterdam

en werd als zoodanig benevens een paar anderen tot onderzoek van dit staatsstuk gecommitteerd en nu lezen wij in de Resolutie der Staten van 24 Februari 1579: »Die van Rotterdam verklaren mede te advoyerden deselve Unie tot Utrecht gemaect (zoover) die van Holland, Zeeland en Utrecht aengaet, maar niet met den adel van het furstendom Gelre alleenlijck ende van den graefschappe Zutphen”¹⁾.

Hadden gewoonlijk de pensionarissen veel invloed op de collegien, die zij als raadsman dienden, van Oldenbarneveld is het bekend dat hij door de macht van zijn genie alle vergaderingen beheerschte, waarin hij zitting nam en zoo mag men dan ook dit besluit van Rotterdam gewis aan zijne bemoeiing toeschrijven.

Hij schroomt dan ook niet het later zelf te erkennen in zijne remonstrantie aan de Staten van Holland, waarbij hij zich verdedigt tegen het verwijt zijner vijanden, dat hij een Stichtenaar en bijgevolg een vreemdeling was. »Indien deze gesellen (zegt hij) in des landts saecken wat meer ervaren waren, sy souden weten hoe grote arbeyt moeijten ende devoiren over omtrent 90 jaren bij de edelen ende regenten van de steden van Hollant ende Westfrieslant aengewendt syn omi keyser Karel H. M. als grave van Hollant te beweghen tot het maecken van de Unie tusschen die lantschappen van Holland ende Utrecht, om die te doen houden als één land ende één gouverneur daarover te stellen, ende hoe hoechlijck sy syne K. Majestetit bedanct hebben voor het maecken van deselve unie. Zij souden oock bedacht hebben mit hoeveel moeyte ende zwaricheit te weghe gebracht is binnen die 28 jaren herwaerts, dat die twee voorsz. lant-

¹⁾ Men heeft de aanmerking gemaakt, dat die weigering alleen daarop gegronde was, dat de Geldersche steden nog niet van hare toetreding hadden doen blijken, doch Oldenbarneveld wist zeer goed, dat de reden der aarzeling alleen daarin gelegen was, dat zij vooraf voldoende zekerheid voor de handhaving hunner privilegiën, ook der keizerlijke, verlangden; maar buitendien, indien men oprecht eene vereeniging met Gelderland gewenscht had, had men zich juist met de ridderschap moeten verbinden, ten einde daardoor de steden tot toetreding te nooddzaken.

Een staatsman als Oldenbarneveld zou zulk een fout niet begaan.

schappen, naer de separatie der Gouvernementen van zes of zeven jaren, weder tot een gebracht zyn, volgende de voorsz. Unie'.

Zonder vrees voor overdrijving mag men den advokaat wel het voornaamste aandeel in die *moeyten en devoiren* toe-kennen¹⁾. Het is opmerkelijk, dat 200 jaar later, in 1722, hetzelfde denkbeeld bij de Staten van Holland opkwam, behalve dat men toen ook nog Overijssel wilde annexeren.

De bedoeling dier onderhandeling is niet moeilijk te raden. Wanneer Zeeland en Utrecht zich onder de banier van Holland schaarden, dan had men slechts ééne provincie te winnen om de meerderheid in de Staten-Generaal te verkrijgen en meester van de Republiek te zijn.

Hetzelfde denkbeeld straalt door in de oprichting van den Hoogen Raad, zooals bekend is door Oldenbarneveld gedreven tegen den zin van Zeeland en van velen in Holland zelf, onder anderen van het Hof, quasi om den Grooten Raad van Mechelen te vervangen, die de zijde van Spanje gekozen had, maar inderdaad om een opperste gerechtshof te verkrijgen over verschillende provinciën, dat in Holland gevestigd was en van de Staten of liever van hunnen advokaat zijne instructien ontving, waarom dan ook bij de oprichting de hoop uitgedrukt wordt, dat die van Utrecht en Friesland zich mede daaronder zullen begeven, eene verwachting die echter nooit verwezenlijkt werd.

Alle deze wel doordachte maatregelen moesten strekken om het oppergezag van Holland over de republiek te ves-

¹⁾ Ook de Groot erkent dat, Verh. bl. 128, ten aanzien van Oldenbarneveld. „Seyt, alzoo in de Vergaderinge van Hollant verscheyden malen by den Heer Adv^t van Hollant vermaen is gedaen van de particuliere verbintenissen, die daer waren tusschen Hollant ende Utrecht, soo ten tijde van 't transport van de temporaliteyt, als van de satisfactie ende delatie van 't gouvernement van Syn Princelycke Excisie ende in de propositie van de gedeputeerden van Hollant aan de Staten van Utrecht gedaen, daartoe eenige relatie was gemaect, soo zyn daerna propoosten gevallen tusschen de gedeputeerden van Hollant ende eenige van de Heeren van Utrecht, waeronder dat was de Secretaris Ledenberch, off niet dienstag en zoude zijn die oude handelingen op te zoeken, te lezen ende daarvan aan de principalen te doen rapport".

tigen, maar er was eerst nog een zwaarwichtiger hinderpaal uit den weg te ruimen, namelijk het leger.

Het was bekend dat de krijgsmacht geheel op de hand van den Prins was, den kapitein-generaal aan wien zij eed gedaan hadden en die hen zoo dikwijls ter overwinning gevoerd had. Vreesde men dat de Stadhouder door de wapens zich zou doen gelden, dan moesten de troepen van dien eed ontslagen of die eed althans veranderd of wel eene andere genoegzame krijgsmacht daartegenover worden gesteld, die alleen van Holland afhankelijk was. Beide deze middelen werden door den advocaat beproefd, het laatste door de steden, waar zijn aanhang bovendreef, aan te zetten tot het aanwerven van stadssoldaten of zoogenoemde waardgelders, onder particulieren eed.

Sommigen hebben tegen de cassatie der waardgelders ingebragt, dat de steden van ouds het recht hadden waardgelders aantenen. Er is niemand die het tegenspreekt, maar er is een groot onderscheid of dit geschiedt om de rust in de stad te bewaren of de troepen tegen den vijand te ondersteunen, of dat dit geschiedt, dolo malo, om de constitutie omver te werpen en eene omwenteling te bewerkstelligen; en dat dit laatste inderdaad de bedoeling was, leeren wij uit de verklaring van de Groot zelf in de door collega R. Fruin uitgegeven Memorie van mijne bejegening blz. 37 en 58. » Voorts wetende dat de Advocaat oock bekent hadde, verstaen ende aan eenige bevelhebbers verclaert te hebben, dat de crijchsluiden, staende op de repartitie van Hollant, gehouden waren (buijten het stuck van de militaire discipline ende het oorlogh) de Staten van Hollant, oock voor de Staten-Generaal ende voor Sijn Exc. te obedieren; dat hij oock Ledenberg geraeden hadde t' Utrecht te passen op goede wachte in de poorten; dat hij oock verstaen hadde dat, soo de Gedeputeerde Staten van de Staten-Generaal ende Sijn Exc^{ie} bij force wilde comen tot cassatie, dat men sulcx rechelyck mochte beletten: heb ick goedtgevonden te seggen, dat ick oock uyt hem dijergelijcke hadde verstaen".

De beschuldiging merkt dan ook op (Intendit art. 135 volgg.) dat hij in de Staten van Holland voorgedragen heeft

de verandering van eed voor het krijgsvolk, zoodat zij in de eerste plaats hunne betaalsheeren moesten obediëren, ook tegen de generaliteit — strekkende al hetgeen voorsz. is om door verandering en interpretatie van den eed in voege als voren, en door de waardgelders, hem meester te maken van de meeste militie en macht van de landen, en dan alles naar zijn zin en welgevallen te bestellen en te mogen doen wat hem goeddunkt. Want als hij meester zoude wezen van omtrent 200 compagniën op de Hollandsche repartitie staande en van zes of zeven duizend waardgelders, behalve de compagniën van Utrecht, en zoude niemand, noch de heeren Staten-Generaal, noch Zijne Excell. in de zaken van het land iets hebben kunnen doen.

Het is moeilijk den staat van zaken in weinig woorden beter te teekenen dan hier geschiedt. Inderdaad, wanneer men die verschillende punten van beschuldiging met elkaander in verband brengt, dan ontwaart men hoe alles op één doel uitloopt, de oppermacht der Staten van Holland en diensvolgens van huunen quasidienaar, maar in waarheid hun meester, den advokaat zelf.

Wanneer men de hoofden der staatsgezinde partij, de Groot, Hoogerbeets, Wtenboogaert, Ledenberg, Caron, naast den advokaat stelt, dan rijst de laatste als een reus onder allen op; ik zou bijna zeggen als Napoleon onder de mannen der republiek. De Groot was zooals bekend is, een zeer geleerd en bekwaam rechtsgelarde, maar vreesachtig en onderhevig aan gewetensbezwaren; hij deinsde meermalen voor de doortastende politiek van Oldenbarneveld terug en schijnt dan ook niet altijd in diens staatsgeheimen ingewijd te zijn. Zoo had de advokaat hem opgedragen de oorlogslasten zoo hoog te stellen als vóór de treves en alle andere lasten op het breedste uit te meten, waarvan deze zich verschoond had, die, hoezeer arminiaansch en staatsgezind, toch afkeerig of huiverig was van eene omwenteling ¹⁾.

Ledenberg en Caron schijnen meer in zijn vertrouwen ge-

¹⁾ Intendit bl. 56.

deeld te hebben. In zijne brieven aan beiden vind ik somtijds de waarschuwing: *gelesen igni — lecta Vulcano en zend mij de brieven terug*", maar daar zij dit nu en dan verzuimden, zijn eenigen niet dat postscriptum in het proces gebracht.

Het is te betreuren, dat er nog zooveel van de proces-sale stukken ontbreken, waarnaar in de acte van beschuldiging verwezen wordt, zelfs de verhooren van Oldenbarneveld zijn onvolledig en de brieven en verhooren der Utrechtsche heeren ontbreken bijna geheel, waardoor wij niet altijd de punten van beschuldiging aan de bewijsstukken kunnen toetsen, maar omtrent het veranderen van den eed voor het krijgsvolk en het voornemen om de troepen en waardgelders te dwingen zich tegen den Stadhouder en de Generale Staten te stellen en geweld met geweld te keeren, daarvoor hebben wij voldoend bewijs in de confessie van de Groot, o. a. in art. 32 van de eerste examinatie. Er wordt gevraagd: »Of der Gedeputeerden van Hollant meeninge niet en is geweest de voorsz. Crÿghsbevelhebbers niet te doen pareren de bevelen van Z. Excell. ende van de gedeputeerden van de heeren Staten-Generaal, streckende tegens de intentie van de heeren Staten van Utrecht?"¹⁾

De Groot antwoordt: »de intentie sulcx geweest te zijn in conformiteit van de brieven".

Ik moet nog eens bij het onderwerp van den krijgseed stilstaan, omdat de meening over de verklaring daarvan zoo uiteenliep.

De troepen deden toen gewoonlijk een drievoudigen eed, namelijk aan de Staten-generaal en Zijne Excellentie als kapitein-generaal, aan de Staten der provincie ter wier repartitie zij stonden, aan de provincie en de stad waar zij garnizoen hielden. Zoo is het vastgesteld in het berichtschrift voor den Raad van State van 12 April 1588 en nog nader in Juny diens jaars of iets later, en zoo was het ook nog ten tijde van Oldenbarneveld.

Uit de geschiedenis van den krijgseed schijnt te blijken,

¹⁾) Verh. de Groot, bl. 58 en 119.

dat de melding der provinciën en steden daarin is opgenomen uit argwaan over de bedoelingen van Leicester, die zich dan ook daartegen gekant had, maar algemeen erkende men toch, dat het bestuur over het leger eene zaak was die de generaliteit aanging, en dat alleen de stedelijke magistraten het recht hadden de hulp der garnizoenen in te roepen tot handhaving der rust bij oproer of andere noodzakelijkheid. Er waren er evenwel ook sommigen, vooral in Holland, die den eed anders begrepen en beweerden, dat den provinciën meerdere macht toekwam over de regimenten die ter hunner repartitie stonden en dat zij aan dezen bijzondere bevelen konden geven onafhankelijk van de generaliteit, althans in tijd van vrede. Het was vooral de Oldenbarneveldsche partij die dit dreef en de schrijver van de Waarachtige historie van Oldenbarneveld, blz. 276, die alle diens handelingen toejuicht, erkent dan ook evenals de Groot, dat op den naam der Staten van Holland brieven gezonden werden aan den kolonel Ogle, kommandant van Utrecht en andere officieren staande op de repartitie van Holland, om hen te gelasten niet te doen dan hetgeen hun door de Staten van Utrecht of de commissie uit de Staten van Holland zou worden geordonneerd op pene van cassatie, waarop echter de kolonel Horatio Vere antwoordde, dat hij de Staten van Holland wel voor zijne betaalsheeren, maar niet voor zijne meesters erkende. De heeren Staten-generaal, zeide hij, waren zijne meesters en Z. Excellentie was zijn kapitein-generaal, onder wiens beleid en commandement hij doen zoude, daartoe hij eedshalve verplicht was ¹⁾.

Oldenbarneveld zelf kan de zaak niet geheel ontkennen, maar hij tracht in zijne verhooren (blz. 203 volgg.), die zoo goed mogelijk te verschoonen: »Het was geen gebruik dat de naam der Staten-generaal gebruikt werd, dan in regard van degenen die tot laste van de generaliteit betaald werden, dat de woorden van den eed overgenomen waren uit de Unie en dat de belofte om tegen ieder zonder distinctie

¹⁾) Waar. hist., blz. 276 volgg.

te dienen, die iets tegen de privilegiën zouden willen attenteren, ook insloot Z. Excell. en de Staten-generaal, »indien die iets tegen de vrij- en gerechtigheden der landen wilden doen, des God verhoede”.

Ik heb in de Unie te vergeefs naar die bepalingen gezocht en had wel gewenscht, dat de advocaat het artikel aangehaald had, waarop hij zijn beweren grondt ¹⁾.

In alleu geval erkent hij, dat het den provinciēn, d. i. de meerderheid in de provinciale staten, vrij staat zich gewapender hand tegen de generaliteit en den Stadhouder te verzetten en dus den burgeroorlog te beginnen, wanneer die provincie sustineert in hare privilegiën en gerechtigheden verkort te zijn.

Kan men de souvereiniteit der bijzondere gewesten wel sterker drijven!

Het laatste bedrijf van dit drama speelde te Utrecht. Daar waren de waardgelders in particulieren eed opgesteld; de hoofden der Oldenbarneveldsche partij waren uit Holland overgekomen en hadden bevelen der Staten aan de Hollandsche regimenten medegebracht om den Stadhouder en de Staten-generaal niet te gehoorzamen en desnoods geweld met geweld te keeren.

Aan den anderen kant was de Stadhouder, die lang geaarzeld had, vooral door den sterken aandrang van graaf Willem Lodewijk tot het besluit gekomen om in eens een einde aan de zaak te maken en het gezag der Staten-generaal krachtig te handhaven. Hij trok daartoe op 1 Augustus in persoon naar Utrecht, om de waardgelders te casseeren en was verzeld van enige leden der Staten-generaal, om te tonen, dat hij niet willekeurig, maar in overeenstemming met dit hoogste staatscollegie handelde.

Hoewel Maurits op zijn gezag over de reguliere troepen, op de goede gezindheid der bevelhebbers en den door hen gedanen eed vertrouwde, had hij evenwel nog maatregelen

) Verh. 2, art. 218.

van voorzichtigheid genomen door het vendel van Brederode uit Vianen en twee vendelen uit Arnhem te doen overkomen. Zoo gesterkt beval hij het garnizoen en de waardgelders op de Neude in de wapens te komen. Hier verklaarde hij de waardgelders gecasseerd en gelastte hen de wapens af te leggen. Zij gehoorzaamden zonder tegenspraak en hiermede had de geheele toeleg een einde, zonder dat er één druppel bloeds gestroomd had.

Maar onderstellen wij nu eens dat de waardgelders en de compagniën ter repartitie van Holland staande de insinuatiën der gecommitteerden van Holland, of eigenlijk van den advokaat en der acht steden die op zijne hand waren, gehoorzaamd en zich tegen den Stadhouder verzet hadden, zou dan niet Utrecht het tooneel van een burgeroorlog geworden zijn?

Het was bovendien een hopelooze strijd, tenzij alle de door Holland betaalde regimenten eenparig van den Stadhouder afvielen, en Maurits die gevoelde dat het hier een strijd om zijn gezag in den staat gold, was de man niet dat gezag prijs te geven, maar zou zich tot het uiterste geweerd hebben, en die strijd zou gevoerd zijn in het gezicht van den vijand.

Hoezeer men ook het staatsbeleid van den advokaat moge bewonderen, schijnt het toch, dat deze onderneming niet van roekeloosheid is vrij te pleiten. Het is waar men had achterdocht, dat Maurits naar de souvereiniteit stond en daartoe de ridderschap en de orthodoxe kerk dacht te gebruiken; het is waar dat er verscheidene waren, die vroegen waarom men een Stadhouder noodig had, nadat men den wettigen Koning had afgezworen en zelf door de Staten regeeren kon, maar dat was zelfs in Holland de minderheid en Oldenbarneveld wist zeer goed dat het volk steeds vasthield aan het huis van Oranje en dat niet voor eene statenregering zou willen ruilen.

Maar Oldenbarneveld kon niet meer terug, hij had de partij gevormd en alles voor hare zegepraal voorbereid; zoo hij nu in het oogenblik van gevaar terugtrad en de zijnen in den steek liet, zou hij bij beide partijen gelijkelijk in minachting zijn gevallen en zijne rol was afgespeeld. Boven-

dien was het voor hemzelven noodzakelijk dat de strijd tot eene spoedige ontknooping geraakte. Het doel van geheel zijn leven, Holland het oppergezag over de republiek te verschaffen, kon hij aan geenen opvolger nalaten, hij alleen voelde zich daartoe in staat, maar zijne jaren waren geklommen en zou hij den uitslag van zijn pogingen nog beleven, dan was uitstel niet doenlijk, hij moest zich haasten. En eindelijk bracht zijn eigen belang dit mede. Mislukte de onderneming, dan was hij de diep beklaagde martelaar van staat, maar mocht die naar zijnen wensch uitvallen, dan werd hij niets minder dan het alvermogend hoofd der republiek, die alles naar zijnen wil bestuurde en wien allen, van den Stadhouder af tot den minsten magistraat toe, naar de oogen moesten zien, ja sommigen hadden zelfs het oog op eenen meer rekkelijken stadhouder geslagen ¹⁾.

Deze voorstelling wijkt, zoo ik geloof, van de algemeene meening af, maar zij was die van twee mannen, die Oldenbarneveld goed en lang kenden, beiden van tegenovergestelde richting, maar op dat punt eenstemmig, Maurits namelijk en de Groot. Toen de laatste, in een gesprek met den Prins, zich liet ontvallen: »dat men Holland scheen te verachten en den anderen gewesten te willen onderwerpen», antwoordde Maurits: »dat de advocaat daarentegen van Holland scheen te willen maken de algemeene Staten» ²⁾.

Nog bepaalder laat zich de Groot in zijne Verhooren ³⁾ zelf uit:

Er wordt gevraagd »off hy meent dat de actien van den Advocaat van 't lant altoos totten dienste van 't lant gestreckt hebben».

De Groot antwoordt daarop als volgt: »Seyt dat van meeninge ende intentie van wyse ende cloecke personen nyet wel schielyck en is te oordeelen; dat hy die spreeckt den

¹⁾ De Groot, Mem. van mijn bejegening. Zie Verhooren, bl. 43.

²⁾ De Groot, Mem. bij Wagenaar, x. 224.

³⁾ Verh. de Groot, bl. 155.

Adv't van 't lant in sommige actien wel is tegen geweest, maer gemerkt te hebben dat hy zeer sprack voor de autoriteyt van Hollant, doch sulcx dat hij daermede zyn eigen autoriteyt oock seer waernam".

Had dan de beschuldiging wel ongelijk door te stellen, »dat de advokaat door de verandering in den eed der militie en de waardgelders zich trachtte meester te maken van de meeste militie en macht van de landen en dan alles naar zijn zin en welgevallen te bestellen en te mogen doen wat hem goeddunkt"?

De groote drijfveeren van des advokaats handelingen waren geldzucht en heerschzucht. Door de eerste kwam hij er toe eene vrouw van oneerlijke geboorte te trouwen en tallooze geschenken aan te nemen, door de laatste beproefde hij gewelddadig eene omwenteling te bewerken, ten einde zich tot hoofd van den staat te verheffen.

Maar ondanks die mijns inziens gegronde beschuldiging erken ik gaarne de uitstekende diensten door Oldenbarneveld aan den staat bewezen. Hij was zonder twijfel een der voortreffelijkste, ja wellicht de grootste staatsman dien Nederland heeft opgeleverd en overschaduwde alle zijne tijdgenooten, en volmondig stem ik in met hetgeen in de Resol. der St. van Holl. staat aangeteekend: »Een man van grooten bedryve, besoigne, memorie en directie, ja singulier in alles. Die staet, siet toe dat hij niet valle ende sy Godt syne siele genadigh."

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 9^{den} OCTOBER 1882.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, L. PH. C. VAN DEN BERGH,
L. A. J. W. SLOET, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ., W. C. MEES,
N. BEETS, R. FRUIN, A. KUENEN, S. VISSERING, S. A. NABER,
TH. BORRET, C. M. FRANCKEN, S. HOEKSTRA BZ., H. KERN,
J. A. FRUIN, M. J. DE GOEJE, H. VAN HERWERDEN, C. VOSMAER,
J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL,
P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY, A. A. DE PINTO, W. PLEYTE,
M. S. POIS, C. BELLAER SPRULJT, C. P. TIELE, B. F. MAITRES,
J. C. G. BOOT, secretaris, en van de natuurkundige afdeeling
de heer P. L. RIJKE.

De heer Wynne bericht dat hij door ongesteldheid verhinderd is op te komen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Daarna wordt de gelegenheid geopend om bedenkingen in het midden te brengen tegen de voorstelling der binnelandsche staatkunde van Oldenbarneveld, die door den Heer van den Bergh in de vorige vergadering geleverd is, en het eerst het woord gegeven aan den heer Brill. Deze vangt

aan met de opmerking, dat de heer van den Bergh gesproken heeft over de binnenlandsche staatkunde van Oldenbarneveldt. Hij is van oordeel, dat Oldenbarneveldt slechts één staatkunde gekend heeft, die hem ook bij zijne handelingen in de zaken van het vaderland heeft bestuurd. Van deze staatkunde wil hij eene schets geven, en hij twijfelt niet, of deze beschouwing zal tot rechtvaardiging van Oldenbarneveldts bedrijven strekken.

In Europa stonden twee partijen tegen elkaar over: die van de universele monarchie onder het huis van Oostenrijk, hetwelk zich met de bescherming der katholieke kerk belast had, — en die welke zich de bestrijding van de katholieke kerk en van haren Spaanschen beschermer ten doel stelde. Wie eene bestaande algemeene heerschappij te gronde richten wil, stelt er *ipso facto* eene algemeene heerschappij voor in de plaats. Dus stonden er twee partijen tegen elkaar over, beiden met de strekking om eene algemeene heerschappij in te voeren, beiden aan de handhaving van een kerkelijk geloof een volstrekt recht ontleenend.

Te midden van dezen strijd ontbrak het niet aan staatslieden, die noch de één, noch de andere dier partijen voorstonden, die de wereld noch uitsluitend katholiek, noch uitsluitend gereformeerd verlangden te zien worden. Zij oordeelden, dat eene partij, welke eenen godsdienstvorm wil handhaven, en (zooals hier het geval was) het recht van den burger afhankelijk maakt van eene godsdienstige praktijk of belijdenis, de vrijheid van het geweten doodt. Zulke staatslieden waren Willem I van Oranje, Hendrik IV en dan ook Oldenbarneveldt. Hendrik IV begreep, dat zijne onderdauen *bon français* konden en moesten zijn, onverschillig of zij katholiek waren of hugenoot, en Oldenbarneveldt stelde, overeenkomstig de Unie van Utrecht, dat men het vaderland, als goed patriot, kon dienen, zonder zich dienstbaar te maken aan het drijven van een vorm van godsdienst.

Het ligt in den aard der zaak, dat de beide strijdende partijen in zulke staatslieden hare grootste vijanden zagen. Zij verlangden niets liever dan handgemeen te worden en

hare kracht te beproeven, om uit te maken wie van beiden de wereld zou beheerschen. Doch nu stond de invloed en de aanhang dier staatslieden haar in den weg. Beider belang bracht dus mede, hen uit den weg te ruimen, en in zooverre bestond er coalitie, een gemeenschappelijk tegen hen vijandig streven bij de beide partijen.

In ons vaderland waren de Contraremonstranten het werk-
tuig van Koning Jakob in Engeland en van die Prinsen in
Duitschland en vooral in Frankrijk, welke, evenals Koning
Jakob, door den oorlog grootheid en gezag zochten, en dus
den strijd tusschen de partijen verlangden te zien ontbranden.
Zou nu Oldenbarneveld voor dit drijven wijken? Indien
hij zulks gedaan had, zou hij het werk van Prins Willem
aan slooping prijs gelaten hebben; hij zou geen hart hebben
moeten hebben voor hetgeen hem de ware maximes van
staatsbeleid dochten, noch voor de vrijheid, door het geweld
uit naam der kerk vertreden; hij zou verraad gepleegd heb-
ben aan de zaak van het koningschap in Frankrijk en mede-
plichtig zijn geworden aan de dubbelzinnige staatkunde van
een Koning Jacob.

Oldenbarneveld heeft zijne staatkunde met zijnen dood bezegeld. Had hij zijnen tegenstanders ook maar de minste inwilliging gedaan, hij zou door hen niet vervolgd zijn; ware hij voor schatten omkoopbaar geweest en had hij bij voorbeeld de oprichting der W. I. C^o. niet weerstreefd, deze dienst zou door de voorstanders dier oprichting met goud beloond geworden zijn. Maar nu was er geene ondeugd in hem, van welke zijne tegenstanders partij konden trekken: hij moest, evenals Hendrik IV en Willem van Oranje, door geweld uit den weg geruimd worden.

Al wisten wij niets van zijne staatkunde, toch moest zijn vrijwillige dood hen, die aan schuld bij hem gelooaven, anders doen denken. Kiest iemand den dood boven het leven op aarde, zoo is immers het bewijs geleverd, dat hij naar geen aardsch goed, geld of eer, gestreefd heeft.

Ten slotte brengt de heer Brill nog eenige bijzondere vragen ter sprake. Onder andere rechtvaardigt hij de wapening der waardgelders door aanhaling van Art. 3 der Acte

van Unie, waarbij de provinciën zich verplicht hadden elkaar bij te staan tegen binnen- of buitenlandsch geweld. De Staten-generaal, daaraan door Holland herinnerd, onttrokken zich aan die verplichting: dus moest Holland trachten zich zelf te verdedigen.

Daarna betuigt de heer R. Fruin, dat ook hij zich verplicht voelt op te komen tegen de voorstelling, die de heer v. d. B. van de staatkunde van Oldenbarnevelt heeft gegeven, en tegen het oordeel dat hij daarover heeft geveld. Hij betreurt het al aanstonds dat de heer v. d. B., nu hij zich eens had voorgenomen uitsluitend over de binnenlandsche staatkunde van den Advokaat te handelen, begonnen was met eene vraag te bespreken, die buiten dat bestek lag, en hoogst beleedigend was voor de nagedachtenis van den staatsman; de vraag namelijk of deze zich in zijn verhouding tot de buitenlandsche mogendheden al dan niet aan landverraad had schuldig gemaakt. Wel had de heer v. d. B. die vraag in ontkennenden zin beantwoord, maar weifelend en niet met de best gekozen argumenten. Een afdoend bewijs voor de onschuld van den beschuldigde was het feit, dat het historische onderzoek gedurende de twee en een halve eeuw, die verstrekken zijn sedert de beschuldiging werd gewaagd, (niet in het vonnis, maar in den begeleidenden brief, waarmee dit namens de Staten-generaal aan de Staten der provinciën gezonden werd, en meer nog geïnsinueerd dan uitgesproken) niets heeft ontdekt wat die aantijging in het minst wettigen kan. Noch in de papieren van Oldenbarnevelt, die na zijn dood in handen van zijn bitterste vijanden waren gesteld en slechts gedeeltelijk in het riksarchief beland zijn, noch in de dépêches der toenmalige ambassadeurs van Frankrijk en Engeland in den Haag, Jeannin, Buzenval, Winwood, Carleton, noch in de geschiedenis van dien tijd van Galucci, die de papieren van Spinola heeft gebruikt, noch in de archieven der Aartshertogen te Brussel of van den Spaanschen Koning te Simancas, die herhaaldelijk zijn doorzocht, is iets gevonden wat naar heulen van den Advokaat met den vijand zweemt. De beschuldiging verdient dus de eer eener opzettelijke weerlegging niet, en behoort

alleen dan genoemd te worden als het er op aankomt de vooringenomenheid en het lichtvaardig oordeel der rechters van Oldenbarneveld te kenteeken.

Overgaande tot zijn eigenlijk onderwerp heeft de heer v. d. B. in de eerste plaats de stelling betoogd, dat Oldenbarneveld van den aanvang af een tegenstander van de Unie van Utrecht zou geweest zijn. Hij heeft haar willen vestigen op een verklaring van de stad Rotterdam, die hij niet zonder reden op rekening stelt van haar toenmaligen pensionaris den lateren Advokaat, en die gedrukt staat in de Resolutiën der Staten van Holland. Doch deze verklaring heeft een geheel andere strekking dan die de heer v. d. B. haar had toegekend. Zij moet beschouwd worden in haar verband tot de tijdsomstandigheden. De Unie van Utrecht was aanvankelijk in Gelderland en Zutphen niet gewild en werd door den stadhouders Jan van Nassau, aan de steden van het gewest zoo goed als opgedrongen. Van daar dat toen het tractaat den 23sten Januari 1579 werd gesloten, de afgevaardigden van Gelderland het teekenden »uyten naem van de gemeene ridderschap” en dag namen, »omme vorder verclaringhe van de Baenreheeren, groote ende cleyne steden te doen”, tot den 9den Februari. Zij konden echter hun belofte niet gestand doen en moesten den bepaalde dag zonder zich verder te verklaren laten voorbij gaan. Eerst den 5den Maart trad het kwartier van Nijmegen, den 9den dat van Arnhem toe, het Overkwartier draalde tot den 9den April en het Graafschap tot Januari van het volgende jaar. In dezen samenhang der gebeurtenissen bewijst de verklaring, die Rotterdam den 24sten Februari bij de Staten van Holland indiende: »dat zij advoueerden deselve Unie tot Utrecht gemaect, (wat) die van Hollant, Zeelant ende Utrecht aengaet, maer niet met den adel van het Fursten-dom Gelre alleenlijck ende van den Graefschappe van Zutphen,” niets meer dan dat de regenten der stad, en hoogstaarschijulijk ook haar pensionaris, afkeerig waren van een Unie met alleen de ridderschap van Gelre en Zutphen, maar geenszins dat zij een Unie met het gewest in zijn geheel niet begeerd zouden hebben. Trouwens nadat de twee voor-

naamste kwartieren van Gelderland het tractaat hadden geteekend, schijnt Rotterdam niet langer bezwaar te hebben gemaakt: althans nergens vinden wij iets ervan vermeld. Er is derhalve in deze verklaring volstrekt geen grond gelegen om te twijfelen aan wat overigens algemeen erkend wordt, dat Oldenbarnevelt een der ontwerpers (»een der voornaamste ontwerpers," volgens den uitgever der Gedenkstukken van Oldenbarnevelt) en een der ijverigste voorstanders van de Unie van Utrecht geweest is. Een andere grond, waarop de heer v. d. B. ook nog gewezen had, vervalt vanzelf na de opmerking, dat Oldenbarnevelt, t. a. pl. der Verhooren, niet van de Unie van Utrecht spreekt maar van de Unie van 1536 tusschen Holland Zeeland en Utrecht. In alle geval, zelfs al had de heer v. d. B. recht gehad van te zeggen, dat Oldenbarnevelt in den beginne een tegenstander van de Unie is geweest, hij ging zeker te ver met te beweren, dat de Advocaat een tegenstander was geweest van den beginne af, dat is, ten einde toe. Voor die bewering, van veel ruimer omvang dan het vermeende bewijs strekken kon, is zelfs geen betoog beproefd. Zij kan daarom zonder tegenspraak blijven, te eerder omdat zij door het gestadig bedrijf van den Advocaat reeds genoegzaam weerlegd schijnt te worden.

Ook wat de heer v. d. B. uit de onderhandelingen over het Twaalfjarig Bestand had afgeleid schijnt niet geheel juist. Wel blijkt uit het ijveren van den Advocaat eerst voor vrede met Spanje en, toen die was afgesprongen, voor een langdurig bestand, dat hij wanhoopte aan de mogelijkheid om den vijand uit al de Nederlanden te verdrijven, nadat Frankrijk en Engeland zich aan den oorlog hadden ontrokken, maar volstrekt niet, wat de heer v. d. B. had beweerd, dat hij de vrijwording der Zuidelijke gewesten en hun toetreding tot de Unie der Noordelijke liever niet wenschte. Ook uit zijn gedrag bij deze gelegenheid laat zich geenszins opmaken, dat hij voor Holland bij voorkeur een Unie met Zeeland en Utrecht alleen zou begeerd hebben, of dat hij de Unie van Utrecht, nu zij eens gesloten was, vijandig zou geweest zijn.

Te ontkennen valt het niet, dat er in het tractaat der Unie bepalingen voorkomen, die Oldenbarnevelt zeker niet heeft goedgekeurd en liever niet toegepast zag. Hem uit dien hoofde een tegenstander der Unie te noemen gaat echter niet aan, en is vooral af te keuren omdat men zoodoende het doet voorkomen als ware de tegenpartij, die hem ten slotte overwonnen heeft, meer dan hij de Unie toegedaan. Juist ten aanzien van het gewichtige punt, waarover het geschil liep en de strijd gestreden is, het punt der religie en der kerkorde stonden Oldenbarnevelt en zijn vrienden aan de zijde der Unie en Maurits met de zijnen er tegenover. De Staten van Holland wilden de twisten, die in de Gereformeerde Kerk van Holland gerezen waren, bijleggen door hun gezag, zoo noodig bijgestaan door een provinciale synode; de Staten-generaal wilden de geschillen doen beslechten door een nationale synode op hun gezag en niettegenstaande het protest van Holland. Vragen wij wie in dezen recht hadden en raadplegen wij hierover de Unie, dan vinden wij in art. 13, en in zijn verklaring van 1 Febr. 1579, een volkommen duidelijk en onwraakbaar antwoord: Holland en Oldenbarnevelt waren in hun recht; de Staten-generaal en Maurits, die zich bij hen aansloot, gingen de bevoegdheid, hun bij de Unie toegestaan, te buiten.

Aan den anderen kant maakten ongetwijfeld de Staten van Holland inbreuk op het recht der Unie, toen zij in hun scherpe resolutie een nieuwe eed van het krijgsvolk, dat zij betaalden, vorderden, waardoor het zich verplicht zou hebben de stedelijke magistraten de hand te bieden, zelfs in strijd met de tegenbevelen van anderen, d. i. ook van den kaptein-generaal, en dat wel op straffe van cassatie. Evenzeer zondigden zij tegen den geest der Unie met het op de been brengen eener krijgsmacht, die onder hun bijzonder bevel zou staan. Maar tot hun verontschuldiging strekt dat zij werkelijk niet anders konden: de tegenpartij dwong hen er toe. In de oproeren, uit de kerkelijke geschillen ontstaan, weigerde de kaptein-generaal het krijgsvolk van den staat tot handhaving der wettige overheid te laten optreden; hij zelf was te machtig om afgezet te worden; de

Staten, al hadden zij het verkozen, konden zich niet van de regeering ontslaan; zij mochten evenmin de gedragslijn opgeven, die zij voor rechtmatig hielden: zoo schoot er niets over dan zich een eigen macht, onafhankelijk van den kapitein-generaal, te scheppen. Had de Unie van Utrecht zoo iets niet gewild, voorzeker had zij ook niet voorzien dat de kapitein-generaal eener provincie aan de Staten, in wier eed hij stond, de hulp der krijgsmacht, die zij betaalden, weigeren zou om hun gezag te handhaven en de wetten te doen eerbiedigen en naleven.

Zoo komt ons het geschil voor, wanneer wij het bezien uit het standpunt van het beschreven recht der Unie en de daarmee overeenkomstige antecedenten. Maar de vraag: aan welke zijde het recht was, wordt veel ingewikkelder, als wij tevens te rade gaan met het belang van den staat en den wil van het volk. Wij vinden dan ook hier de spreuk: *summum jus summa injuria bewaarheid*. Het ongeluk van den toestand was, dat de volkswil op den gang der regeering langs wettigen weg geen invloed kon uitoefenen en zich slechts kon doen gelden door geweld. Maurits is de geweldadige voltrekker geweest van wat de meerderheid des volks wilde.

Daar geen ander lid het woord verlangt, beantwoordt de heer van den Bergh beide sprekers. De heer Brill heeft de vraag op een ander terrein gebracht, door de buitenlandsche staatkunde met haar te mengen. Spreker heeft zich voorbedachtelijk daarvan onthouden, daar alleen de binnenlandsche staatkunde van Oldenbarneveld aanleiding gaf om hem van schending der constitutie te beschuldigen. De beschouwingen van den heer Brill, hoe belangrijk op zich zelf stooten de feiten niet om, ontleend aan de procesacten en de verklaringen van den advocaat zelf. Wat overigens de heer Brill over algemeene verdraagzaamheid gezegd heeft, is eene voorstelling der 19^e niet der 17^e eeuw. Toen had men catholieke of protestantsche staten en Holland was bepaaldelijk een gereformeerde staat, die bij uitsluiting aan de belijders dier leer burgerlijke voorrechten toekende. Maar dan moest ook nauwkeurig uitgemaakt worden, welke die

leer was en allen die daarvan afweken, al noemden zij zich gereformeerden waren dissenters en verbeurden daarmede hunne burgerlijke voorrechten. Het was het noodzakelijk gevolg eener staatskerk, die uit den aard der zaak onverdraagzaam moet wezen.

Op de aanmerkingen van den heer Fruin antwoordt de spreker dat zoo hij van het vroegere bestuur van Oldenbarneveldt gezwegen heeft, het was omdat er toen geene reden was om hem van eerzuchtige plannen te verdenken; gaarne erkent hij de groote diensten toenmaals door den advocaat aan de republiek bewezen; eerst tijdens de treves kwam daarin verandering. Alleen heeft spreker gewezen op Oldenbarneveldts weerzin tegen de Unie. De heer Fruin heeft op scherpzinnige wijze, door vergelijking van data getracht te bewijzen, dat Oldenbarneveldt slechts daarom zich moeilijk betoond had, omdat toen nog alleen de Geldersche adel, niet de steden waren toegetreden. Spreker kan dit argument niet aannemen; men wist zeer goed, dat dit alleen daaraan was toe schrijven dat de steden eerst zekerheid verlangden voor de handhaving hunner privilegiën, ook der keizerlijke, maar bovendien zoo men oprecht de Unie verlangde, zou het politiek geweest zijn ook met den adel alleen zich te verbinden, ten einde de steden te eerder tot toetreding te noodzaken. Spreker ontkent voorts den advocaat van landverraad beschuldigd te hebben; hij heeft slechts de gronden opgegeven die hem bij de rechters en ook bij de Groot daarvan verdacht maakten en opgemerkt dat die zijns inziens voldoende te verklaren zijn, wanneer men aanneemt dat zoowel Spanje als Oldenbarneveldt verlangden naar vrede. Spreker geeft ook de opmerking van den heer Fruin toe, dat in de brieven van Oldenbarneveldt niets voorkomt wat hem beschuldigt, maar hij herinnert tevens hoe deze bij geheime brieven dikwijls een postscriptum voegde: *lecta vulcano*, waarvan nog bewijzen vorhanden zijn.

Vervolgens leest de heer de Hoop Scheffer een uitvoerig

stuk over de geschiedenis van den doop bij onderdompeling, van den aanvang der kristelijke kerk tot op het eind der zeventiende eeuw.

De bijdrage wordt door den spreker afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Om het vergevorderde uur wordt eene aangekondigde bijdrage van den heer R. Fruin tot de volgende zitting uitgesteld en den heer Vissering vergund een voorstel te doen.

Deze herinnert de afdeeling dat op 10 April van het volgend jaar drie eeuwen zullen zijn voorbij gegaan na de geboorte van onzen beroemden Hugo de Groot, en vraagt of het niet op den weg der Akademie ligt om die gebeurtenis te herdenken.

De groote meerderheid geeft een toestemmend antwoord, maar de gevoelens verschillen over de wijze hoe. Daarom wordt besloten eene commissie te benoemen, die in de volgende vergadering een bepaald voorstel zal doen.

De voorzitter stelt de zaak in handen van de heeren de Wal, R. Fruin en den voorsteller. De beide laatstgenoemden verklaren die benoeming aan te nemen. Aan den heer de Wal zal kennis worden gegeven zijner benoeming.

De heer Knoop biedt voor de boekerij aan de afzonderlijke uitgave der bijdragen van hem zelven en den heer R. Fruin over Willem III en den slag van Saint-Denis, die in het zesde en zevende deel der tweede reeks van de Verslagen en Mededeelingen geplaatst zijn. De heer J. A. Fruin een exemplaar van zijn jongste werk: De oudste rechten der stad Dordrecht en van het baljnwschap van Zuid-Holland, 2 deelen, 's Gravenhage 1882 en eene bijdrage, getiteld: De oudste der tot dusver bekende keurboeken van Delft. Een en ander wordt in dank aangenomen.

De heer Borret deelt mede dat hij reeds voor eenigen tijd den leeftijd heeft bereikt, die hem tot de rustende leden doet overgaan.

Eindelijk wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

OVER DE BETEEKENIS VAN BANNUS PACIS

IN EEN CHARTER

VAN FLORIS V VAN 14 MEI 1273.

BIJDRAGE VAN

R. F. R. U. I. N.

Ik wensch uwe aandacht voor een oogenblik te bepalen bij een onderwerp dat reeds eens, nu drie en twintig jaren geleden, onze vergadering heeft bezig gehouden.

Het verlevendigen der herinnering aan dien lang vervlogen tijd en aan hen, die toen mijn vereerde en geliefde medeleden waren en thans, helaas, aan onzen kring ontbreken, stemt mij weemoedig.

Het was mijn oude vriend Delprat, wiens gemis ik nog steeds voel, die het onderwerp inleidde en de vraag stelde, tot wier oplossing ik heden ook het mijne wil bijdragen. Toenmaals behoorde ik tot de jongste leden en was ik volstrekt onbedreven in de vakken van wetenschap, waarop de vraag betrekking heeft. Ik mengde mij dan ook niet in de discussie, die zich uit de mededeeling ontspon, maar luiserde aandachtig toe, want de zaak had mijn belangstelling in hooge mate getrokken. Ik heb ze sedert nooit uit het oog verloren en op alles acht gegeven wat mij, nu en dan in den loop mijner studiën, haar betreffende voorkwam en voor haar verklaring dienstig scheen. Gij zult het wel niet wraken, M. H., dat ik ook bij u, zoo al niet een gelijke toch een gelijksoortige belangstelling vermoed, en op grond daarvan u de uitkomsten ga meedeelen van het thans, naar ik meen, afgeloopen onderzoek.

In de vergadering dan van 12 September 1859 las Delprat zijn verhandeling voor »over een charter van Graaf Floris V van den 14den Mei 1273,”¹⁾ en weidde hij vooral uit over de waarschijnlijke beteekenis van het woord *bannus pacis, vredeban*, dat er in voorkomt. Graaf Floris verbiedt namelijk aan hen die tusschen Schie en Gouwe wonen land in die streek te koopen, tenzij zij vermogend genoeg zijn om hun bescheiden deel in de zware dijklasten te dragen, en nog stelliger verbiedt hij hun vredebannen te maken, op straffe van zijn ongenoegen: »praeterea (zoo drukt hij zich uit) praecipimus finaliter nolentes, ne aliqui in dictis terminis manentes bannos pacis faciant, qui *vredebanne* vulgariter nuncupantur.” Wat mochten deze zoo dringend verboden vredebannen zijn? Van de beantwoording dier vraag scheen het rechte begrip van het gansche charter af te hangen. Om haar op te lossen ging de spreker een voor een al de beteekenissen na, waarin het woord in de hem bekende oorkonden en in de glossariën en woordenboeken voorkomt. De een voor en de ander na verwierp hij als blijkbaar niet passende in het verband, waarin het woord hier gebruikt wordt. Ten slotte droeg hij, als waarschijnlijke gissing, voor, dat het charter doelde op verbintenissen tot onderlingen bijstand op het platte land, eenigermate overeenkomende met die waaruit, achter de wallen der steden, de poorterijen waren ontstaan, de »communia quam pacem vocant,” om met keizer Frederik II te spreken. Ook tusschen de in Gelderland door de landsheeren begunstigde Enyngen (d. i. verbintenissen van bijzondere plaatsen of personen onder een algemeene wet, orde en gericht) en deze door

¹⁾ Het oorspronkelijke stuk is niet meer vorhanden; het komt in afschrift voor in een register, op het archief van Schieland, dat in het jaar 1651 geschreven werd. De echtheid is buiten twijfel. Het werd het eerst uitgegeven door Brillenburg in zijn Akad. dissertatie: de collegio aggerum Schielandiae, L. B. 1830, p. 11, vervolgens door Delprat en Meylink en eindelijk in het Oorkondenboek van Holland en Zeeland, II. №. 250. De Hollandsche vertaling, die nevens den Latijnschen tekst in het register van Schieland geboekt staat, is van veel later tijd en zonder eenig gezag. Zie Meylink, in het op blz. 101 aangehaalde boekje.

den Graaf van Holland daarentegen verboden vredebannen, vermoedde hij tot op zekere hoogte samenhang. In alle geval zag hij er een aanwijzing in van de vroegtijdige zucht der Nederlanders tot zelfregeering, en tevens van den weezin, dien de vorsten daartegen koesterden.

Bij de discussie, die uit de mededeeling voortvloeide, was het vooral de heer Van den Bergh, dien wij gelukkig zijn nog steeds onder onze medeleden, zij het dan ook onder de in naam rustende leden, te mogen tellen — het was vooral de heer Van den Bergh, die tegen deze verklaring van den spreker bezwaar maakte. Volgens hem hadden wij onder vredeban op de bedoelde plaats veeleer te verstaan den vrede en de veiligheid, die de overheid aan iemands persoon of eigendom verleent, en die de Graaf niet gedooogen wilde dat de onderdanen op eigen gezag elkander beloofden. In 's Graven verbod was zoowel het houden van ballingen en het geven van vrijgeleide als de waring van verbeurd goed begrepen.

Ook buiten den kring der Akademie vond het gevoelen van Delprat tegenspraak. Een deskundige, mr. Meylink, sedert insgelijks overleden, de bekende en geachte schrijver onder andere eener geschiedenis van het Hoogheemraadschap van Delfland, kwam er in een afzonderlijk uitgegeven boekje¹⁾ tegen op, en gaf op zijn beurt een verklaring die noch met die van Van den Bergh, noch met die van Delprat overeenstemde. Volgens hem gebood de Graaf in het charter hoofdzakelijk, dat ieder grondeigenaar tusschen Schie en Gouwe zijn dijk op zijn kosten maken en onderhouden zou, ten genoegen van hen die met de schouw belast waren, en verbood hij derhalve wat hiermee in strijd was, alzoo elke schikking om de schouw te belemmeren of de verplichting te ontduiken om den dijk te onderhouden, en inzonderheid elke overeenkomst om ter onderlinge zekerheid en gerustheid tegen schouw en boeten een dijkvrede te sluiten. Kortom,

¹⁾ Over een charter van Graaf Floris V, mededeeling van G. H. M. Delprat nader toegelicht (enz.) door Mr. A. A. J. Meylink, 's Gravenhage 1860. Zie inzonderheid blz. 46 en 56.

de Graaf verbood elke gemeenschappelijke overeenkomst, vrede, om aan de schouw, *ban*, te voldoen.

Gij ziet, M. H., bij aanmerkelijke verscheidenheid is in de drie door mij kortelijk herhaalde verklaringen een even-opmerkelijke overeenstemming niet te miskennen. Alle drie zijn het hierin eens, dat vredebannen eigendunkelijke verbintenissen van onderdanen zijn, die ingrijpen in het gezag en in de bevoegdheid der overheden.

Ik voor mij kon mij met geen dezer uitleggingen vereenigen, al gevoelde ik mij ook niet in staat om een meer aanneemlijke voor te slaan. Toen ik, enige jaren later, over den oorsprong van de stad Rotterdam en het indijken van Schieland handelde, en bij die gelegenheid ook dit charter ter sprake moest brengen, onthield ik mij dan ook van iedere poging om het woord vredeban te verklaren. »Zoolang het niet in meer stukken (zeide ik¹) en in verschillend verband gevonden wordt, vrees ik dat elke uitlegging onzeker en meer of min gewaagd zal zijn.”

Inderdaad het is vergeefsche moeite, die men zich vaak geeft, een woord, dat ons slechts een enkele maal is voorgekomen en waarvan de beteekenis uit zijn samenstelling of afleiding niet noodzakelijk volgt, te gaan uitleggen met niet meer hulpmiddelen dan die het woordenboek aanbiedt. Om een term als dien van vredeban in ons charter te verstaan, moet men èn met het dijkswezen èn met het rechtswezen van den tijd, waaruit het dagteekent, althans tamelijk vertrouwd zijn. Voor wie dat is kan het woord evenmin dubbelzinnig zijn als voor de tijdgenooten van den Graaf, tot wie hij zich richtte. Immers, de glossariën mogen zooveel en zoo uiteenloopende beteekenissen als zij willen op een rij naast elkaar plaatsen, in de kanselarijtaal van Floris V kan slechts een enkele gegolden hebben met toepassing op de zaak, die in het charter besproken wordt: anders zou de Graaf te vergeefs bevolen hebben en niet eens verstaan zijn.

¹) Rotterdamsche Historiebladen van J. H. Scheffer en Fr. D. O. Obreen, IIe afd. Ie dl. blz. 201.

De juistheid van dezen algemeenen regel is mij in dit geval opnieuw gebleken. Nu ik mij de noodige kennis van de toenmalige rechtsgebruiken en rechtstermen, ook ten opzichte van het dijkswezen, heb verworven, behoef ik geen woordenboek te raadplegen om in te zien wat de Graaf met het verbieden van vredebannen moet bedoeld hebben. Want het is mij gebleken, dat in zijn tijd, in zijn Graafschap en met toepassing op het onderwerp van zijn schrijven, het woord slechts één beteekenis had, namelijk die van rechtsspraak, waardoor iemand in den eigendom van eenig goed, bepaaldelijk onroerend goed, op zijn verlangen, voor altijd wordt bevestigd.

Met deze beteekenis van vredeban was Delprat, toen hij sprak, niet onbekend; hij had ze uit Brinckmeier's Glossarium diplomaticum leeren kennen; maar niet wetende hoe algemeen zij was en hoezeer zij elke andere in de schaduw stelde, schoof hij ze voetstoots ter zijde, als naar zijn meening hier volstrekt ongepast. Inderdaad, op het eerste aanzien schijnt zij zich in het verband niet wel te voegen, en het glossarium haalt er ook niet meer dan twee bewijsplaatsen voor aan, waarvan de eene nog niet eens iets bewijst¹⁾.

De andere daarentegen verdient onze aandacht zeer, omdat zij ontleend is aan een Utrechtsche oorkonde van 1230, dus uit dezelfde streek en uit dezelfde eeuw als ons charter afkomstig. De oorkonde staat gedrukt in het tractaat van Ant. Matthaeus de jure gladii, p. 386. Schout, schepenen en raad der stad getuigen erin, dat enige Utrechtsche burgers een eigendom aan het kapittel van St. Pieter eerst hadden betwist, maar vervolgens, nadat zij bij schepenkennis in het ongelijk waren gesteld, van hun aanspraak hadden afgezien. »Nos itaque (zoo luidt het slot waarom het ons te doen is) ecclesiam . . . in suo jure stabilivimus et roboravimus per nostrum fredhebannum, per me Gerardum sculatum pronunciatum, proprietatem et possessionem . . . eidem

¹⁾ Hij ontleent die aan Scheidt, *Vom Adel* p. 306; zij betreft niet onzen vredeban, maar den *bannus confirmationis*, die er wel eenigszins op gelijkt doch er niet mee gelijk te stellen is.

recognoscentes ex nunc in perpetuum". De zin is duidelijk en schijnt geen toelichting te behoeven. Ten overvloede kan ik hem verklaren en bevestigen uit een tweede oorkonde, insgelijks uit het Sticht en uit de dertiende eeuw afkomstig, en ook door Matthaeus, maar in een ander boek, in zijn aanteekeningen op den *Anonymus de rebus Ultrajectinis*, p. 188, gedrukt, en noch door Haltaus of Brinckmeier, noch door Delprat opgemerkt. Het is in dezen de Bisschop Otto II, die getuigt, dat er over den eigendom der tienden van Houten geschil had bestaan tusschen het kapittel van St. Marie en den Graaf Utengoye; dat het kapittel, tot het bevestigen van ziju aanspraak toegelaten was en bereid had gestaan om onder de stoel den vereischten eed te zweren, maar toen door zijn tegenpartij daarvan verschoond en zonder meer in zijn volle recht erkend was geworden. »Itaque his omnibus peractis rite, nos, vredebanno solemniter pronunciato, praefatam ecclesiam in perpetua suarum decimarum possessione confirmavimus."'

In beide voorbeelden is de beteekenis van het woord volkomen dezelfde. En in volkomen dezelfde beteekenis treffen wij het ook aan in Friesche oorkonden, van twee eeuwen later, waarmee wij ons, bij gebrek aan oudere, moeten behelpen. Wij mogen zelfs van geluk spreken, dat er onder de charters der kloosters van Aalsum, Klaarkamp en van het Oldenklooster, niet minder dan acht brieven bewaard zijn gebleven, die het leggen van den vredeban ter bevestiging van eigendomsrecht verkondigen. Zij zijn alle, gelijk zij verdienden, door Schwartzenberg in zijn Groot placaat- en charterboek van Vriesland opgenomen¹⁾. Wij leeren eruit dat de eigendom, waarin de vredeban bevestigt, niet juist vooraf betwist behoefde te zijn, zooals onze Utrechtsche voorbeelden ons anders allicht zouden doen gelooven. Vereischt werd alleen, dat, wat er ook vooraf mocht zijn gegaan, ten slotte de eigendom door niemand werd betwist aan hem die den vredeban verzocht. Ten einde dit tot zekerheid te brengen, moest

¹⁾ Ie dl. blz. 332, 401, 514, 515, 521, 543, 661, 747.

het goed op minstens drie achtereenvolgende rechtsdagen openlijk worden geboden, en zoodoende aan een ieder gelegenheid worden gegeven om zijn eigen aanspraken te doen gelden en het verleenen van den vredeban te verhinderen¹). Waren die dagen verstrekken zonder dat iemand in verzet was gekomen, dan werd de vredeban plechtig uitgesproken en daarmee de eigendom onherroepelijk toegewezen. Ik zal u niet lastig vallen met het voorlezen dier oorkonden, hoe belangrijk en leerzaam zij ook zijn; ik ben met de Friesche taal en haar uitspraak hoogst gebrekkig bekend, en ik geloof niet dat gij zoo maar dadelijk verstaan zoudt wat ik u op mijn manier voorlas. Gij zult wel zoo goed willen zijn u tevreden te stellen met de vertaling van een der acht brieven. Dat stuk, van 29 Januari 1418, luidt ongeveer aldus: »Ik Grietman van Dontmadeel maak kennelijk en openbaar allen dengenen die dezen brief zien of hooren lezen, dat voor ons gerecht is gekomen broeder Gosse van Klaarkamp en heeft geboden een werf, ander werf ende ten derden werve 4 pondematen lands (gelegen zoo en zoo); en daar het voorsz. bod niemand weersproken noch belet heeft, zoo maak ik, bij rade mijner mederechters, aan broeder Gosse voorsz. vredeban op dit voorsz. land en beveel allen lieden, bij 80 pond, dat hem niemand geweld noch onrecht en doe. In oorkonde dezes” enz. In de hoofdzaak komen met deze de zeven overige bescheiden overeen; in sommige wordt nog gesproken van aanvankelijk verzet, dat ten slotte opgegeven werd, (niet alles wat daarover gezegd wordt is mij, ook na taalkundigen geraadpleegd te hebben, volkomen duidelijk) maar alle eindigen met het onvoorwaardelijk en voor altijd toewijzen van den eigendom aan hem op wiens verzoek de vredeban gelegd wordt.

Zoo vinden wij dus in Friesland dezelfde rechtshandeling als te Utrecht in zwang en met hetzelfde woord aangeduid. Maar het charter, waarover wij handelen, behoort niet in het Sticht of in Friesland, het behoort in Holland te huis.

¹) Vgl. de keur van Wynbritzeradeel van 1404, bij v. Richthofen, Rechtsquellen, p 501, § 14.

Zijn daar gebruik en woord ook bekend? Op die vraag zou ik nog kort geleden slechts een weifelend antwoord hebben durven geven. Thans, nadat dezer dagen de Oudste Rechten van Dordrecht en Zuid-Holland door de zorg van mijn broeder, ons medelid, het licht hebben gezien¹⁾, durf ik haar zonder aarzelen toestemmend beantwoorden.

In die rijke verzameling van keuren, kenningen, gewijssden en dingtalen, die voor de kennis van het recht van Zuid-Holland en, bij gevolgtrekking en vergelijking, voor die van geheel het graafschap, van groote waarde is, komt, deel I, blz. 375, een beschrijving voor van de eigenaardige rechtspleging in het jaargeding te Dordrecht, een rechtszitting die voornamelijk ten behoeve der overdracht van onroerend goed en van wat daarmee gelijk wordt gesteld verordend was²⁾. Tot voorbeeld is gekozen de verkoop en overdracht van schuldvorderingen, die bij schepenbrieven erkend zijn. Nadat de schout tot driemaal toe gevraagd heeft, of ook iemand tegen de overdracht dier brieven achtet wil — dat is er zich tegen verzetten wil³⁾ — en niemand in verzet is gekomen, vraagt hij van de schepenen vonnis, wat hem nu verder te doen staat. Het vonnis, door een der schepenen gewezen en door de overigen stilzwijgend goed gekeurd en gevolgd, luidt: »Ick wijse voor recht, als recht is, want daer niemandt tegens en acht, dat gij den eenen uten voorgelesen brieven bannen sult ende den anderen daer weder in, met een vredeban, als recht is na den recht van der stede." Overeenkomstig dit vonnis legt nu de schout den ban en draagt den eigendom van den een op den ander over.

¹⁾ In de werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude Vaderlandsche Recht, 1ste reeks, n°. 4.

²⁾ Zie, bij Van de Wall, Handv. v. Dordr., blz. 141, den brief van Graaf Willem III van 1 April 1315 en wat de geleerde uitgever erbij aanteekent.

³⁾ Vgl. mijn opstel over Acht, Achten enz., in de Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude Vaderlandsche Recht, n°. 3.

Verrassend is het te voorschijn treden hier, in de hoofdstad van Zuid-Holland, van den vredeban. Dat hij dezelfde is als de vredeban der Utrechtsche en Friesche oorkonden, valt niet te betwijfelen. Vrede heet in de taal van ons tegenwoordig Friesland, het Westerlauwersche van de Rechtsbronnen, evenzeer *ferd* als *frede*, en *ferdeban*, *ferdban*, *firdban* is zelfs de gewone benaming in de oorkonden, die Schwartzenberg heeft uitgegeven. De Zuid-Hollandsche rechtsstaal heeft dus het woord onveranderd uit het Friesch overgenomen, hetgeen te eerder kon geschieden omdat *verde* voor vrede ook in het Hollandsch niet vreemd was ¹⁾. In de keuren der Vlaamsche steden is zelfs *varde* gebruikelijk. Zoo lezen wij in de keur van Brugge van 1304, door Warnkoenig naar het origineel uitgegeven, in een en hetzelfde artikel, van iemand die *varde* breekt, van *vardebrake* en van een twist die *gevardt* wordt ²⁾. Geen twijfel derhalve of het woord is hetzelfde, en evenzoo het rechtsgebruik dat er door wordt aangeduid. En nu wordt ons dat gebruik in het jaargeding van Dordrecht veel duidelijker beschreven dan wij het uit de Friesche oorkonden hadden leeren kennen. Wij begrijpen eerst nu, hoe de handeling den naam van *ban* verdiende te dragen, immers wij vernemen dat de rechter den een uit en den ander in den eigendom bant van het goed, dat wordt overgedragen. Dit geschiedde ongetwijfeld ook in de Friesche gerechten, al vermelden het de brieven niet uitdrukkelijk.

Is het terugvinden van den vredeban te Dordrecht op zichzelf reeds een gelukkige vondst, het is dit in dubbele mate omdat het ons een ander, sedert lang bekend maar niet herkend, woord doet verstaan. In de Costumen van Zuid-Holland, voor het eerst in 1628 door Van der Eyck gedrukt, door Van Oudenhoven in 1654 herdrukt en thans in de uitgaaf van mijn broeder naar de handschriften met meer zorg herhaald, ontmoeten wij, onder het opschrift »van

¹⁾ Vgl. Oudemans, bijdr. tot een Nederl. Woordenb. i. v. Verde.

²⁾ Flandrische Staats- und Rechtsgesch. II B, p. 119.

erfenisse" ¹⁾), een beschrijving van het overdragen van onroerend goed, zooals dat op het platte land gebruikelijk was. Het geschieft voor den schout en de heemraden van het ambacht, waarin het goed is gelegen. Na het volbrengen van wat vooraf behoort te gaan, »so wijset recht, (ik haal de eigen woorden aan) dat die scout partijen bannen sal om loen eenen voerban." De schout doet zoo, met de ons reeds bekende formaliteiten, en vraagt ten laatste een vonnis, dat hem ook wordt toegewezen, »of hij den eenen daeruyt gebannen heeft ende den anderen daerin gevrijt heeft, nae den rechte van den lande." Blijkbaar heet hier, op het platteland, *voerban* wat in de stad *vredelan*, heet, en zoo herkennen wij ook in den voerban den vredeban, dien wij nasporen. En die voerban is niet uitsluitend aan Zuid-Holland eigen, wij treffen hem ook in Kennemerland en in West-Friesland aan. Hij heet daar echter, overeenkomstig het spraakgebruik van die streken, dat de a gaarne in o omzet, de *voerbon*. De voerbon is in West-Friesland zelfs bij het toewijzen der tilbare have van het boelhuis in gebruik ²⁾, en Van Santen spreekt in zijn Costumen van Kennemerland kortaf van »alle saken daer op 't voerbonne gedongen wordt." ³⁾ Dat men toen Van Santen schreef, in de 17^e eeuw, en zelfs reeds twee eeuwen te voren, toen de meeste dingtaalen, die tot ons gekomen zijn, werden te boek gesteld, geen besef meer had van de samenstelling noch van de oorspronkelijke beteekenis van het woord, hetwelk men in zoo mismaakten vorm gebruikte, is waarschijnlijk genoeg. Het blijkt nog duidelijker uit een andere Zuid-Hollandsche dingtaal, die Van der Eyck en Van Oudenhoven niet hebben gekend en mijn broeder ook niet in zijn handschriften heeft aangetroffen, maar die door Mr. Nibbelink in het archief van den Zwijndrechtschen Waard gevonden en met de overige handvesten van dat Waterschap in zijn Academisch

¹⁾ Oudste Rechten, II, blz. 258.

²⁾ Westfr. dingt. (N. Bijdr. voor Rechtsgel., N. R., 1878, blz. 37.)

³⁾ Blz. 208.

proefschrift ¹⁾ uitgegeven is. Daar vinden wij, onder het opschrift »om een eyghen over te gheven” de overdracht met de ons reeds bekende plechtigheden beschreven, en eindelijk den schout dus sprekende ingevoerd: »Soo ban ick u (den verkooper) uyt met een verre ban, en u (den kooper) in met een vrijen ban.” *Vrije ban* heet hier de ban waarmede een vrije gift aan den nieuwe eigenaar wordt verzekerd; *verre ban* die waarmee de oude eigenaar uit het goed verbannen wordt; blijkbaar verstandt de costumier het woord niet meer, kende hij het zelfs niet eens in zijn echten vorm, en verhaspelde hij het opzettelijk nog een weinig, om het te beter te doen beantwoorden aan den aard der zaak, gelijk hij zich die voorstelde

Uit gelijke oorzaak vinden wij het elders weer op andere wijs misvormd. Werd het in Zuid-Holland verminkt en van vredeban tot verreban en voorban saamgetrokken, op Voorne en in Den Briel vinden wij het uitgerekt tot *vorderban*. Het is der stede klerk Jan Matthijssen die er ons van spreekt in zijn onschatbaar Rechtsboek ²⁾; uitvoerig en geleerd beschrijft hij ons daar, hoe in zijn stad de overgifte bij koop, bij panding en bij erfenis plaats had, en welke rol de vorderban daarbij vervulde. Maar over den aard van dien ban en over de beteekenis van het woord schijnt hij in onzekerheid te verkeeren. Wel stelt hij aan het eind van zijn betoog de vraag: »wat een vorderban is, ende wien die vorderban toebehoort en wie die sculdich is uyt te reyken?” ³⁾ doch in plaats van ze te beantwoorden laat hij een tiental regels open: wij kunnen best begrijpen waarom. Ons valt het thans niet moeilijk het antwoord, dat hij in de pen hield, voor hem in te vullen. Wat hij ons van het rechtsgebruik in zijn stad bericht stelt er ons te beter toe in staat.

¹⁾ Handv. en Oork. betrekkelijk de Rechtsgesch. v. d. Zwijndrechtschen Waard, Leiden 1860, blz. 128, №. 188.

²⁾ Uitg. van Mr. J. A. Fruin en Mr. M. S. Pols, 's Gravenhage 1880.

³⁾ Blz. 134.

De vredeban is die plechtige handeling in de gebannen vierschaar, waarmee de rechter, bij rade van zijn bijzitters of bij vonnis van schepenen, den vroegeren eigenaar uit en den nieuwe eigenaar in het goed bant, en vervolgens over dat goed en zijn eigenaar vrede gebiedt. Van daar zijn naam, die eigenlijk en oorspronkelijk veel ruimer betekenis heeft, en alle gebod der rechterlijke overheid om vrede te bewaren omvat,¹⁾ maar mettertijd inzonderheid op deze wijze van overgift werd toegepast. Wij weten wat naar het Germaansche rechtsbegrip *vrede* zeggen wil. Het duidelijkst blijkt dit uit het tegenovergestelde woord: *vredeloos*. Wie vredeloos is verklaard is als buiten de samenleving gestooten; hij heeft geheel enkel recht meer tegenover anderen en jegens hem heeft niemand enige verplichting; hij is ontzet van alle maagschap en van allen eigendom. Dat alles nu wat hij mist ligt opgesloten in het ééne woord van *vrede*, en de vredeban waarborgt dit aan den eigenaar voor zoo veel zijn nieuw verworven goed betreft. Eigenaardig zijn de woorden waarmee de vrede geboden wordt; zij verschillen eenigermate van plaats tot plaats, maar in de hoofdzaak zijn zij overal dezelfde. In het jaargeding te Dordrecht²⁾ spreekt de schout aldus: »N. (den verkooper) ban ick uten goede ende N. (den kooper) der weder in, met eenen verdeban, van mijns heren des Keizers wegen ende van mijns heren des Graven wegen ende van onsen wegen, ende ick gebiede dat die goeden niemant en roere noch en rep noch en lette.” De laatste zinsnede schijnt hier eenigszins verminkt: op het platte land van Zuid-Holland luidt zij voluit³⁾: »ende ick gebiede dat niemant dat lant en ript noch en roert, noch en pit noch en poelt,”⁴⁾ en in de Zwijndrechtsche dingtaal:⁵⁾

¹⁾ Dit is door Delprat reeds in het licht gesteld.

²⁾ Oudste Rechten, I, blz. 376.

³⁾ Oudste Rechten, II, blz. 309.

⁴⁾ De laatste woorden komen bij Orlers, Beschr. van Leyden, blz. 26 der 1e uitg., in een ander verband voor: „Ick gebiede dat niemant den ballinc en meet noch en mael, en put noch en pael”, enz.

⁵⁾ Nibbelink, blz. 131, №. 192.

»dat niemant dat goet en ript noch en roert, noch vervreempt noch vervoert.” Wij hebben hier met een van die spreuken in gebonden stijl te doen, die vooral aan de formulieren van het Friesche recht eigen waren ¹⁾.

Inderdaad, de vredaban is een eigenaardig Friesche instelling, en ik twijfel zelfs of hij wel buiten het gebied, waar het Friesche recht eens geheerscht heeft, althans wat ons vaderland betreft, in gebruik is geweest. Bij Franken of Saksers hier te lande heb ik hem nog nergens aangetroffen ²⁾. Onder dezen gaat een andere wijs van plechtig overdragen van eigendom in zwang: de overgift met hand, halm en mond. Gij kent die zinnebeeldige handeling: haar eigenlijk karakter is niet zoozeer overdracht als wel afstand van eigendom of recht, of ook wel van verplichting. Zooals men den halm wegwerpt, zoo ontdoet men zich van wat er door betekend wordt. Toen de Franken hun nietigen koning Karel den Eenvoudigen moede waren, verschenen zij in de volksvergadering met halmen in de hand, en »festucas manibus projicientes rejecerunt eum, ne esset eis ultra senior” ³⁾. Volgens de oude keur van Zeeland moet de heer boeten voor den moord door zijn hoorige bedreven, »nisi illum infra octo dies, testantibus hominibus comitis, a se effusticaverit” ⁴⁾. De weduwe, die de nalatenschap van haar echtgenoot met haar baten en lasten niet aanvaarden wil, gaat uit voor de baar en werpt den halm, om zoo »te uytten ende haer te verlyen alle goeden die haer man in sijn lesten live hielt” ⁵⁾. Uit dat afstand doen door het zinnebeeldig wegwerpen van den halm, het guerpire der

¹⁾ Wij treffen zulk een spreek ook in Friesche vredebannen aan. In plaats van de gewone uitdrukking „toe ewighen tyden”, vinden wij in een brief van 1475 (Schwartzenberg, blz. 661): „alzo langh als wynt wayet ende kynt scrayet, gres groyet ende bloem bloyet.”

²⁾ Haltaus, i. v. Friedban, haalt een voorbeeld aan uit Thuringen, uit een ongedrukt diploma van den rechter in Bischovesguttern, pro conventu Dorlensi (thans Gr. Gottern, tusschen Mühlhausen en Langensalza).

³⁾ Ademari Histor. l. III, c. 22, Pertz, Monum. IV, p. 124, 8*.

⁴⁾ Oorkondenb. II, n°. 40, § 12.

⁵⁾ Rechtsboek van J. Matthijsse, blz. 178.

Frankische rechten, ontstaan vanzelf het overdragen door het overhandigen van den halm. In een brief van 18 Dec. 996 (ik kies opzettelijk een overoud voorbeeld) oorkondt Keizer Otto III, dat Balderik, de gemaal der vermaarde Adela, Wichman's dochter, afstand heeft gedaan van zijn gewaande rechten op het klooster van Elten: »contradidit (zegt hij) publice in nostrum mundiburdum et, sicut mos est laicorum, cum festuca ab eodem semet exuit praedio" ¹⁾). Ook in dit geval staat dus het semet exuere, het zich onttrekken aan den eigendom, op den voorgrond.

Van zulke verhalmering zijn mij uit het oude Friesche recht geen voorbeelden bekend ²⁾; werd haar plaats misschien bij de Friezen door den vredeban ingenomen? Ik durf dit niet beweren, al schijnt het mij ook aannemelijk. In later tijd zien wij in Holland beide rechtsgebruiken aaneengekopeld, en den vredeban door den rechter gelegd, nadat partijen vooraf met mond en halm den eigendom van den een op den ander hebben overgedragen ³⁾). Of dit een latere ontaarding onder den invloed van het veldwinnende Frankische recht is, dan wel het onvervalscht gebruik van ouden Frieschen herkomen, waag ik zelfs niet te gissen. Bij gebrek aan berichten ontbreekt daartoe de onmisbare grond.

Keeren wij thans tot het charter van Floris V terug. Wij hebben aan de verst uiteengelegen streken van het Graafschap, op Voorne en in West-Friesland, overal het woord vredeban in dezelfde beteekenis aangetroffen, en, laat mij er bijvoegen, nergends in een andere, in geen enkel charter, in geen dingtaal, geen gewijsde. Is het dan te stout beweerd als ik zeg, dat de Graaf, sprekende van »bannus pacis qui vredeban vulgariter nuncupatur», er niets anders mee bedoeld kan hebben? Laten wij het charter in zijn geheel herlezen — het is niet uitvoerig — en overwegen of het, dus opgevat, een goede zin geeft.

¹⁾ Sloet, Oorkondenb. van Gelderl., no. 116, p. 114.

²⁾ Bij de Saksers, met name bij de Drentenaars, komt de stoklegging voor, die van de verhalmering niet wezenlijk verschilt.

³⁾ Zoo bij Jan Matthijsen en in de Oudste Rechten van Zuid-Holland.

» Florentius, comes Hollandiae, Ballivo intra Scie et Goudam ceterisque nobilibus et ignobilibus infra dictum terminum commorantibus salutem et omne bonum. Mandamus vobis districtius inhibentes, ne aliquis vel aliqui infra dictos terminos commorantes aliquam terram emant, nisi ita haereditate fruantur quod timor esse non possit de eorum aggere comparando, et bannos annuos ejusdem solvere possint si acciderit aggerem eorum in aliquo deteriorari.”

Tot zoover is alles duidelijk. Niemand mag land koopen dan die vermoedend genoeg is om den dijk, waaronder het ligt, te helpen houden. Doch, als dit verbod overtreden wordt, wat dan? Daarvan zwijgt de brief; hij schijnt te onderstellen dat dit vanzelf spreekt. Latere brieven echter van soortgelijken inhoud en aan ingezetenen der zelfde streek gericht, vullen aan wat hier ontbreekt. In 1299 bevestigde Elisabeth van Engeland in een Hollandschen brief¹⁾ een ander charter van haar schoonvader Floris, dat verloren is gegaan, waarbij deze verboden had land te koopen in het ambacht van Cralingen buiten goedkeuring van den ambachtsheer; »ende wairt (zoo lezen wij daar) dat hi hierboven (d. i. in strijd hiermede) lant cofte, hi soude verbueren x pond, ende die coep soude ongestade bliven”. Geen twijfel of het lag in de bedoeling van Floris V, al sprak hij het in ons charter niet uit, dat de overdracht van land aan een onvermogende in weervil van zijn gebod verkocht, ongestade, d. i. nietig, zou zijn, en dat de oude eigenaar steeds aansprakelijk zou blijven voor de dijklasten, die de onwettige kooper niet in staat mocht zijn te dragen. Gij herinnert u, M. H., hoe algemeen in later tijd die opvatting der dijkplichtigheid heerschte, onder den naam van het boezemrecht. Ons geacht medelid G. de Vries heeft daarover, in zijn standaardwerk: Het Dijks- en Molenbestuur in Hollands Noorderkwartier, zoo gehandeld, dat ik er het zwijgen aan kan toedoen. Alleen wil ik, misschien ten overvloede, opmerken, dat ook in Schieland dat boezemrecht later in al

¹⁾ Bij v. Mieris, I, blz. 619.

zijn strengheid gold¹⁾. Of het reeds in den tijd van Graaf Floris erkend werd, dan of het integendeel eerst door voorschriften, als die hij in ons charter uitvaardigt. allengs in zwang is gebracht, daarover straks. Zeker is het in alle geval, dat zijn bevel met het boezemrecht, gelijk het later heerschte, in volkomen overeenstemming is. Lezen wij verder.

»Praeterea praecipimus finaliter nolentes, ne aliqui in dictis terminis manentes bannos pacis faciant, qui vredabanne vulgariter nuncupantur; quod si fecerint sciant se nostram inimicitiam incursuros. Datum a^o D.” etc.

Nog stelliger dan het koopen van land door wie den dijk niet houden kunnen verbiedt in deze zinsnede de Graaf het maken van vredebannen, met andere woorden, het overdragen van den verkochten grond door middel van een vredeban. Waarom hij dit zoo dringend verbiedt ligt, dunkt mij, voor de hand. Die plechtige overdracht stelde onvoorwaardelijk en voor altijd den kooper in de plaats van den verkooper, bande den eenen uit en den ander in het goed. Juist wat de Graaf wilde verhoeden. De gewone verkoop voor getuigen, zelfs de meer formele voor het gerecht van het ambacht, waaronder het goed gelegen was, kon worden aangetast door wie beter recht er op meende te hebben; de vredeban daarentegen gaf onbetwistbaar eigendom. Dit blijkt inzonderheid uit een²⁾ gewichtige bepaling der Upstalsboomer wetten van 1323, die dus luidt: »Omnes sententias diffinitivas, quae vulgo ferdan nuncupantur, inviolabiliter statutus observari, nisi per judices successores et quatuor clericos meliores et doctiores et unum praelatum districtus illius necessario et necessitatis evidentia, justo tamen modo, fuerint transmutandae.” Dus voortaan zou er van de vredebannen revisie mogelijk wezen, in zeldzame gevallen en onder bezwarende voorwaarden; tot nog toe waren zij eindvonnissen, sententiae definitiae, geweest.

¹⁾ Zie de eerste uitg., die van 1623, der keuren van 't Heemraedschap van Schyelant, art. 176, blz. 49.

²⁾ V. Richthofen, Rechtsquellen, S. 102.

In het graafschap van Holland is, zoover ik weet, nooit zulk een vernietiging der bij vredeban voldongen overdracht toegelaten. Op andere wijs werd daar voorzien in het gevaar dat de Upstalsboomer wetten door de vergunning van revisie poogden te ontgaan. In de formule, die ik zoo even uit de Dortsche dingtaal aanhaalde, volgt op het verbod om het overgegeven goed te roeren of te rippen nog iets, dat ik met opzet had achtergelaten, omdat het ons eerst hier te pas komt. Er staat namelijk: »ick gebiede dat die goeden niemant en roere noch en rep noch en lette, hij en comt binnen jair ende daghe ende sprecctse aen alhier te vier-sch�ir, als recht is, op die hoechste boete". Soortgelijke formule wordt ook in de dingtaal van Zuid-Holland en in die van Den Briel aangetroffen, en kwam zeker in ieder andere insgelijks voor. Overal kreeg in de 15^e eeuw de vredeban eerst zijn volle kracht als hij gedurende een jaar en zes weken of niet of althans niet met recht was betwist. Vandaar dat volgens MatthijsSEN de verkooper het goed nog gedurende dat tijdsverloop, maar ook niet langer, den kooper moet waren. »Eude tenden jair ende dagh (zoo gaat hij voort)¹⁾ so is die gifte also groot van waerden ende starck, dat men daerna nyewant dat lant belasten noch aenspreken en mach niet brieven noch met kennisse, hij (d. i. hij die het waagt) en sal, also dick als hij dingtale daeroff uut, seggen tegent scepenvoonis eude verbueren sulcke boeten als van rechts-wegen daertoe staen."

Zoo was het in den tijd van MatthijsSEN gesteld. Maar in den tijd van Floris V zal toen ook reeds dit voorbehoud gouden hebben? Ik betwijfel het zeer. Ik acht het waarschijnlijk dat in Holland, evenals in Friesland, de vredeban oorspronkelijk een sententia definitiva zal geweest zijn, en dat eerst later, om het misbruik tegen te gaan, dat van zulk een eindbeslissing soms gemaakt werd, de voorwaarde van nog gedurende jaar en dag aantastbaar te blijven, die van ouds

¹⁾ Blz. 117.

bij andere wijzen van koop en verkoop gemaakt werd¹), ook op den vredeban toegepast zal zijn geworden.

Is dit vermoeden juist, dan kan het ons niet verwonderen dat Floris V, in het belang van het dijkswezen, zulk een overdracht, die den verkooper van alle rechten op het ontruimde land, maar dan ook van alle daaraan gepaarde verplichtingen, ontsloeg, ten stelligste verbood. Maar er is iets anders, dat ons wel moet bevreemden. De Graaf richt zijn verbod niet tot de rechters, die toch alleen bevoegd waren om den vredeban te leggen, maar tot de ingezetenen van Schieland in het algemeen, »in dictis terminis manentes." Het woord dat hij kiest »bannos pacis facere," beantwoordt letterlijk aan de echte Friesche uitdrukking »enen Ferdban dua", »enen Ferdban kloppa", en beduidt de handeling die aan niemand dan aan den rechter te doen staat. Hoe zullen wij ons dit verklaren? Naar het mij voorkomt hieruit, dat de rechter niet naar eigen goedvinden het leggen van den vredeban aan partijen inwilligen of weigeren kau, maar verplicht is dien, op haar verzoek, te leggen, indien zij vooraf aan alle eischen van het gebruik voldaan hebben. Is eens het goed behoorlijk geboden en volboden, dan kan de schout, mijns inziens, niet nalaten van schepenen vonnis te vragen, wat hij verder behoort te doen, en wijzen dezen, gelijk even onvermijdelijk is, dat hij den kooper een vredeban zal leggen, dan kan hij ook niet anders dan dit vonnis ten uitvoer brengen. De Costumen van Zuid-Holland zeggen kortaf²). »Dyes so wijset recht, dat die schout partijen bannen sal om loen enen voerban; dan soe bant die schout enen voerban." Dit verklaart meteen een uitdrukking van Jan Matthijssen, die ik niet begrepen had voordat een opmerking van mijn ambtgenoot Fockema Andreae mij op weg hielp. De klerk zegt namelijk ergens, dat de kooper den schout een vorderban geeft, en op een andere plaats nog eens, dat de schout den vorderban ont-

¹⁾ Van de Spiegel, Oorsprong der Vaderl. Rechten, blz. 96.

²⁾ Oudste Rechten, II, blz. 288.

vangt ¹⁾, terwijl het toch vast staat dat omgekeerd de schout den ban ten behoeve der partijen legt. Maar hij bedoelt in dit verband niet vorderban het loon dat de schout eraan verdient ²⁾. Zoo zegt hij elders ³⁾: »Ist (erf) volboden, men magh den vorderban geven ende comen op dat erve, als recht is.” Dus ook volgens hem hebben de partijen, als het goed volboden is, slechts het loon, dat er voor staat, aan den schout uit te reiken, om te kunnen vorderen dat deze haar met een vredeban uit- en inbannen zal. Is dit inderdaad zoo, dan behoeven wij niet langer te vragen, waarom de Graaf niet aan de rechters, maar aan de partijen zelf verbiedt den vredeban te maken. Trouwens hij had ook haar verboden te koopen, als zij onvermogend waren, niet den rechters bij en over den koop van onvermogenden te staan ⁴⁾.

Opmerking verdient het ook, dat hij op het overtreden van zijn bevel geen bepaalde straf, geen geldboete stelt, gelijk in soortgelijke brieven van latere dagteekening geschiedt, maar alleen met zijn ongenoegen dreigt: »quod si fecerint sciant se nostram inimicitiam incursuros.” ⁵⁾ Dit versterkt mij te meer in de meening, dat wij hier met een eerste proeve te doen hebben van een maatregel, die later

¹⁾ Blz. 114 en 132.

²⁾ Dit blijkt ten duidelijkste uit de vraag, die Matthijssen, blz. 134, zich stelt doch onbeantwoord laat: „Wien die vorderban toebehoort ende wie die sculdich is uyt te reyken.” Uitreiken betekent steeds overhandigen van geld, en komt vaak met betalen aaneengekoppeld voor. Zie bij onzen schrijver zelf, blz. 21 reg. 28 en vlg.

³⁾ Blz 117.

⁴⁾ Toen later Willem III aan zijn onderdanen verbood goed te verkoopen aan geestelijken, voegde hij er dit bevel aan toe: »Vort gebieden wy allen Rechteren, Scepen ende gheburen van onzen lande, elcke bi eenre boete van tien ponden, dat daer niemant over en stae dair men hem cnighe ghifte en gheve, jof daer si enighen eyghedom ontfaen van enighen erve.” V. Mieris, II. blz. 477.

⁵⁾ Zulk een onbepaalde bedreiging tot aandrang van bevelen is niet ongewoon, en komt ook vaak in brieven van Floris V voor, zie o. a. Oorkondenb. N°. 187, 198, 227, 340, 404, 427, 515, 516.

in meer bepaalde vorm herhaald werd, en dat wij hier het boezemrecht in zijn eerste wording aanschouwen. Toen dit recht zich eens gevestigd en alle andere rechten, die ermee streden, aan zich ondergeschikt gemaakt had, toen de regel algemeen gold, dat, waar de eigenaar buiten staat was om zijn dijk te houden, zijn voorganger in den eigendom, en als ook die onvermogend bleek, diens voorganger, zijn plaats en zijn verplichtingen vervullen moest, om het even op welke wijs de overdracht indertijd geschied was, toen bestond er geen aanleiding meer om, in het belang van de waterkeering, aan hen die onder kostbare dijken geland waren het overgeven van hun eigendom bij vredebanne te verbieden. Dat Floris V dit nog in 1273 verbood, geeft ons, mijns inziens, reden om te gelooven, dat toen ter tijd het boezemrecht nog niet, of althans niet in zijn volle kracht, bij de Hollandsche vierscharen erkend werd.

OVERZICHT DER GESCHIEDENIS

VAN DEN

DOOP BIJ ONDERDOMPELING.

BIJDRAGE VAN

J. G. DE HOOP SCHEFFER.

Er is in onze dagen wel geen deskundige, die niet ten volle toestemt, dat de oudste Christelijke Kerk den waterdoop alleen bij onderdompeling bediende. De tijden zijn voorbij, waarin het te goeder trouw waarschijnlijk geacht werd, dat de Apostelen ook wel eens bij besprenging doopten, omdat Palestina zulk een hoog en droog land met weinig water is, omdat soms het getal bekeerlingen te groot was om voor eene onderdompeling van die allen tijd te hebben of ook omdat, volgens 't verhaal in de Handelingen, bij den geestesdoop van Pinksteren de vurige tongen zich vertoonden alleen op 't hoofd der Apostelen, waaruit dan volgen zou dat de waterdoop, als zinnebeeld van de uitgieting des heiligen geestes, evenzeer tot eene overstorting van het hoofd kon beperkt blijven. Thans erkennen allen, dat *βάπτιζειν*, gelijk bij de klassieken, zoo ook in 't N. Testament en bij de kerkvaders, niet *besprengen* of *begieten*, maar *onderdompelen* betekent en met *βάπτισμα* (te onderscheiden van *βάπτισμος*) een plechtigheid wordt bedoeld, waarbij de doopeling voor het oog der toeschouwers geheel onder het water verdween, zoodat zich dit boven hem sloot, en hij eerst na een poos (hoe kort dan ook) daaruit weer te voorschijn kwam. Zulk een handeling alleen verklaart ons (ieder stemt het toe), hoe Paulus den doop bij een begravenwor-

den en een wederopstaan uit het graf vergelijken kon¹⁾: een beeldspraak, die geen zin zou hebben, indien de doop te zijnen tijde ware toegediend alleen door het sproeien of storten van een weinig water op 't hoofd van den doopeling.

Eeuwen lang hield dit apostolisch gebruik stand. Nog het opkomen van den kinderdoop tegen het einde der tweede eeuw, noch de eisch, waarvan wij de eerste sporen vinden in de *Constitutiones apostolicae* en bij Tertullianus, dat men niet zoo als vroeger één, maar driemaal moest doopen, bracht daarin eenige verandering te weeg. Evenwel in de eerste helft der derde eeuw liet men langzamerhand de uitzondering toe, dat bedlegerige zieken, die den doop begeerden, maar voor wie de onderdompeling licht doodelijke gevolgen kon hebben, mochten volstaan met het ondergaan eener overgieting. Cyprianus († 258) verdedigt dit gebruik, hoewel nog ruim een halve eeuw later (314) de synode te Neocaesarea iemand, die op deze wijze gedoopt was voor onwaardig verklaarde, om ooit priester te worden: *εἰν νοσῶν τις φωτισθῆ εἰς πρεσβύτερον ἀγεσθαι οὐ δύναται*²⁾, en latere kerkvergaderingen vaak onder de 13 artikelen, die de benoembaarheid tot bisschop verhinderden, ook dit noemden: *ne quis eligeretur clinicus sive grabbatarius*. De reden echter van dit bezwaar was niet daarin gelegen, dat de *εἰν αὐτῇ τῇ κλίνῃ ἦ ἔκειτο περιχυθεὶς* het sacrament op te karige wijze ontvangen had, maar omdat *οὐκ εἰ προαιρέσεως η πίστες αὐτοῦ* was *ἀλλ' εἴς ἀνάγκης*, omdat zijn toetreding tot den doop niet vrijwillig, maar hem eenigermate afgeperst scheen door de vrees voor den dood. Daarom beangstigde dan ook vele gemoedelijke Christenen in die dagen de vraag: *an habendi sint legitimi christiani eo quod aqua salutari non loti sint sed perfusi?* Cyprianus³⁾ zocht hen gerust te stellen door de opmerking, *adspersionem quoque aquae instar salu-*

¹⁾ Rom. VI: 4. Kol. II: 12.

²⁾ Cap. XII. Uitzonderingen werden alleen toegelaten, wanneer een aldus gedoopte later buitengewone blijken van geloof en ijver gaf of wanneer er geen andere geschikte candidaten waren.

³⁾ Epist. 76 ad Magnum.

taris lavacri obtainere, omdat het met den doop anders is dan met een lavacrum carnale, waar het op een overvloedig gebruik van water aankomt: aliter pectus credentis abluitur, aliter mens hominis per fidei merita mundatur; voorts dat er, daar de spiritus sanctus non de mensura datur, bij een aspersio aquae geen spraak is van een brevior et minor mensura munera divini ac spiritus sancti, maar de geest super credentem totus infunditur. Hij zoekt zelfs de besprenging te verdedigen door een beroep op Ezech. XXXVI: 25. Et aspergam super vos etc., op Num. XIX: 13 Et homo qui fuerit immundus quoniam aqua aspersionis non est super eum sparsa, en op Num. VIII: 7 Circumsparges eos aqua purificationis; et iterum: aqua aspersionis purificatio est. Toch zou Cyprianus zeker de eerste geweest zijn, om zulk een doop bij besprenging af te keuren, indien niet het doodsgevaar van den doopeling er toe drong. Regel moest de onderdompeling blijven ¹⁾.

En zij bleef het eeuwen lang. Overbodig is het de talrijke bewijsplaatsen daarvoor, in de schriften van de grootste kerkvaders voorkomende, aan te halen, b. v. van Chrysostomus, waar hij den doop een καταδύεσθαι en een τῆς εἰς ἀδον καταβάσεως σύμβολον noemt ²⁾ of bij 't begraven van den ouden mensch vergelijkt, καταδῦσ κάτω κρύπτεται ὄλος ³⁾), — van Cyrillus als hij den doopelingen herinnert: κατεδύετε τριτον εἰς τὸ ίδωρ καὶ πάλιν ἀνεδύετε ⁴⁾) of elders verklaart: ὁ ἐνδύνων ἐν τοῖς ὑδασι καὶ βαπτιζόμενος πανταχόθεν ὑπὸ τῶν ὑδάτων περιβάλλεται ⁵⁾), — van Ambrosius, die hun te gemoet voert ⁶⁾: dixisti: credo, et mersisti, hoc est sepultus es. Altijd bleef het ter mergi-

¹⁾ Uitsluitend in geval einer necessitas cogens verdedigt hij de aspersio, die alleen door de indulgentia Dei wordt toegelaten.

²⁾ Hom. 40 in 1 Kor.

³⁾ Hom. 25 in Jo. III: 5.

⁴⁾ Cat. myst. II: 4.

⁵⁾ Catech. XVII n. 8.

⁶⁾ De sacram. II: 7.

tamur van Tertullianus ¹⁾, altijd het voorschrift van paus Gregorius den Groote ²⁾: baptizet sacerdos sub trina mersione, in eere, en al werd somtijds de twistvraag opgeworpen, of men niet met éénmaal onder te dompelen kon volstaan, aan den eisch der onderdompeling zelve bij den doop twijfelde niemand. Alleen bij uitzondering, alleen op het ziekbed bij dreigend doodsgevaar liet men den doop der overstorting of besprenging toe. Aan dezen denkt blijkbaar Gennadius Massiliensis († omstr. 500) of wie de schrijver mag zijn van het boek *de ecclesiasticis dogmatibus* (dat vroeger wel eens aan Augustinus ³⁾ werd toegekend), als hij het martelaarschap met den doop vergelijkt en, van den doopeling zeggende: ille post confessionem vel adspergitur aquâ vel intingitur, omtrent den martelaar laat volgen: hic vel adspergitur sanguine vel contingitur igne, — waar de liefde voor zijn beeldspraak hem zonder twijfel verleidde, om de *aspersio*, hoewel alleen bij den nooddoop in gebruik, toch uitdrukkelijk te noemen.

Evenwel in den loop der tijden breidde de clerus het begrip der noodzakelijkheid, die het toedienen van den doop bij overstorting of besprenging verontschuldigde, verder uit, dan ooit de vaderen plachten te doen. Niet alleen het levensgevaar, waarin een zieke verkeerde, was gelijk van ouds een voldoende reden om de onderdompeling na te laten, maar ook bij volwassenen schaarschte van water of gebrek aan ruimte in de doopvont, die, sedert Karel de Groote in 789 het gebruik om met den kinderdoop tot het tweede of derde levensjaar te wachten verboden had, gelastende dat de plechtigheid aan pasgeborenen of althans aan kinderen beneden 't jaar zou bediend worden, van toen af aan in som-

¹⁾ De corona militis c. 7.

²⁾ Sacramentarium bij Muratori Liturg. Rom. vet. t. II p. 62 sq. waar de ritus aldus beschreven wordt: deinde per singulas vices mergis eum (scil. infantem) tertio in aqua. Postea cum ascenderit a fonte signatur a presbytero etc.

³⁾ Daarom in diens Opera opgenomen, zelfs nog in de uitgaaf der Benedictijners (1700) t. X append. p. 71.

mige kerken alleen voor zuigelingen ingericht was. Weldra gaf dit, naar 't schijnt, aanleiding om de onderdompeling ook bij de kinderen minder streng te handhaven, vooral daar 't gebruik medebracht hen overeind staande en niet (zoo als later d. i. van de elfde eeuw af) in liggende houding te doopen. De vroegste sporen daarvan treffen wij aan in de eerste helft der negende eeuw ¹⁾. Athans scherp laat zich de kerkvergadering, die 25 Juli 816 te Celichyth in Engeland gehouden werd, tegen dit misbruik uit: *sciant etiam presbyteri, quando sacrum baptismum ministrant, ut non effundant aquam sanctam super capita infantium, sed semper mergantur in lavacro, sicut exemplum praebuit per semetipsum Dei filius omni credenti, quando esset termersus in undis Jordanis.* Ita necesse est secundum ordinem servari et haberi ²⁾). Evenzoo omstreeks denzelfden tijd of iets later (vóór 850) verklaarde de Zwaab Walafridus Strabo: *notandum autem non solum mergendo, verum etiam fundendo multos baptizatos fuisse, en voegde er bij: et adhuc posse ita baptizari, maar met de uitdrukkelijke beperking: si necessitas sit, sicut in passione beati Laurentii quemdam urceo allato legimus baptizatum* (hij doelt op de legende, hoe Laurentius als gevangene zich behielp, toen een der soldaten den doop van hem begeerde en hem een kruik met water daarvoor aanbood) ³⁾). Hoc etiam solet evenire cum provectionum

¹⁾) Immers, zoo als uit de woorden zeiven duidelijk volgt, heeft alleen op den *nooddoop* betrekking, niet op den doop in 't algemeen, het toestemmend antwoord, dat paus Stefanus in 754 gaf op de vraag: *si licet per necessitatem cum concha aut cum manibus infantis in infirmitate posito aquam super caput fundere et sie baptizare?*

²⁾) Concilia, decreta, leges etc. in re ecclesiarum orbis Britannici, ed. Henr. Spelman Lond. 1639, p. 331 sub finem.

³⁾) L. Surius, Vitae sanctorum 1618 IV ad 10 Aug. § 20 p. 97: *Porro Romanus urceum afferens cum aqua opportunitatem captabat, qua eum afferret b. Laurentio. — — Tum Romanus accessit et aquam offerens misit se ad pedes b. Laurentii rogavitque cum lacrymis ut baptizaretur. Et acceptam aquam benedixit et baptizavit eum.* Van dit voorval bestaat een fresco-afbeelding in de kerk van Sint Laurentius even buiten Rome, door F. Munter, *Sinnbilder oder Kunstvorstellungen der alten Christen*, 1825, II, p. 110 tot het jaar 1216 gerekend. Ze komt ook voor bij Ma-

granditas corporum in minoribus vasis hominem tingi non patitur.

Met deze bepalingen stemmen de oudste afbeeldingen van doopbedieningen in de eerste Christeneeuwen geheel overeen. Wèl ontbreken zij uit den tijd der vervolging, omdat destijds de doop tot de geheimenissen werd gerekend ¹⁾ en alleen door een voorstelling van den zondvloed, van den doortocht door de Roode Zee, van de steenrots in de woestijn, van het dorstige hert (Psalm XLII) of een knaap op een visch gezeten werd aangeduid, maar er is toch in de katakomben te Rome een fresco van een man, geheel naakt tot aan de oksels in 't water en daaruit opgetrokken door een ander, hem van den kant af de hand reikende ²⁾), — en een tweede afbeelding van een evenzoo geheel ontkleeden knaap, die tot aan de knieën in 't water staat en wien een volwassen man aan den oever staande met de vlakke hand op 't hoofd drukt, 't zij om hem te zegenen, 't zij voor de handeling der unctio, die terstond op den doop volgde ³⁾, zoo

billon, Iter Italicum, 1687, p. 81 en bij Lundy, Monumental Christianity, 1876, p. 387, fig. 176b. Daar de middelceeuwsche teekenaar zich geen wettigen doop kon voorstellen, tenzij die in een baptisterium bediend werd en de doopeling naakt was, beeldde hij Romanus af geheel ontkleed en staande in een doopkapel. Laurentius giet hem een ampulla met water over 't hoofd uit, terwijl hijzelf een tweede ampulla in de hand houdt, misschien tot aanduiding dat ipse cruceum attulerat. Moest die tweede kruik den ritus van het driemaal overstorten aanduiden, zoo als Ciampini, Vetera monumenta, beweert, dan zou zeker ook de derde niet ontbreken. Een dergelijke voorstelling met een kruik (maar hier is de doopeling een knaap tusschen vijf en acht jaar) vermeldt nog de Saint-Andéol in Corblets Revue de l'art chrétien, 1866, p. 34.

¹⁾ F. Munter a. w. p. 107 vgl. C. Rohault de Fleury, l'Evangile I, p. 102.

²⁾ De Rossi, Roma sotterranea I, p. 323 tav. 14, Lundy a. w. p. 384, fig. 175. Daar boven den doopeling een duif is afgebeeld, houden sommigen de voorstelling voor een afbeelding van den doop van Jezus door Joannes, maar geen der beide mannen heeft eenig onderscheidend teeken, waaruit dit met zekerheid zou op te maken zijn.

³⁾ De Rossi, a. w. II p. 333 tav. 15, overgenomen door Lundy, a. w. p. 383, fig. 174 en door V. Schultze, Archeol. Studien über altchristl. Monumenten 1880, p. 38.

als reeds Tertullianus zeide: *exinde egressi de lavacro perungimur benedicta unctione, — — dehinc manus imponitur per benedictionem advocans et invitans spiritum sanctum*¹⁾. Blijkbaar was de teekenaar dezer tweede afbeelding verlegen, hoe hij de onderdompeling zou voorstellen; hij wist het niet beter te doen, dan door een menigte stralen waters om 't hoofd, de schouders en de armen te tekenen, ten bewijze dat de knaap geheel en al onder water geweest was en dit water nu van alle kanten afdroop²⁾.

Menigeen na hem verkeerde in dezelfde verlegenheid. 't Is vooral te zien aan de tamelijk veelvuldige afbeeldingen van den doop, dien Jezus van Joannes ontving in den Jordaan, waarbij 't zeker is dat geheele onderdompeling plaats had; toch wordt Jezus nooit voorgesteld als geheel, maar altijd als gedeeltelijk onder water b. v. tot aan de heupen³⁾ of de ellebogen⁴⁾. Eerst in de elfde eeuw bedachten de illuminatoren van gradualen of missalen⁵⁾ er op, om aan de voeten van Jezus twee kruiken, de eene Jor en de andere Dan genoemd, te plaatsen, die hare volle stroomen tot over zijn

¹⁾ De baptismo c. 7 en c. 8 aan 't begin. Opera ed. Oehler 1853 t. I, p. 626. Vgl. Constitutiones apostolicae VII. c. 22. Χρίσεις δὲ πρῶτον ἐλαῖῳ ἀγέῳ, ἐπειτα βαπτίσεις ὕδατι καὶ τὸ τελευταῖον σφραγίσεις μύρῳ, ἵνα τὸ μὲν χρῖσμα μετοχὴ ἡ τοῦ ἀγίου πνεύματος, τὸ δὲ ὕδωρ σύμβολον τοῦ Θεατέου, τὸ δὲ μύρον σφραγίς τῶν συνθηκῶν. Zie ook wat van de zalving, den doop en de handoplegging daar gezegd wordt lib. III c. 15 en 16. Van daar dat de Catechismus Romanus voorschrijft: *postquam baptismus absolutus est, sacerdos summum baptizati verticem chrismate perungit.*

²⁾ De Rossi schrijft die stralen aan overstorting toe, — geheel te onrechte, zoo als V. Schultze a. w. p. 55 aantoont. In dat geval zou de dooper de holle hand (met water gevuld) boven den doopeling moeten houden en zou alleen het hoofd eenige sporen van water vertoonen.

³⁾ Een paar mozaieken te Ravenna, volgens Ciampini a. w. I, p. 235, pl. 70, van 441 en 553. Vgl. de Fleury a. w. pl. 32 n. 4 en pl. 33 n. 2, die ze tot de vijfde en zesde eeuw rekent.

⁴⁾ Z66 op een mozaiek in de kerk van S. Marcus te Venetië, door de Fleury a. w. p. 104 aan de elfde eeuw toegeschreven, en afgebeeld in P. M. Paciaudii, *De cultu s. Joannis Baptistae commentarius*, 1755. p. 58.

⁵⁾ Aangebeeld bij de Fleury a. w. pl. 34 n. 1 en 2.

hoofd en schouders opwierpen. Merkwaardig is het nog ('t was misschien om aan te duiden, dat de handeling van den doop voleindigd was) dat de unctio, die na deze plechtigheid volgde, ook bij den doop van Jezus wordt voorgesteld op een sarkofaag in het Lateraansche museum van de vierde of vijfde ¹), op een mozaiek te Ravenna van de zesde ²) en in 't missale van Limoges van de elfde eeuw ³), waar Joannes de Dooper een doosje of kokertje met de gewijde olie in de hand houdt, 'tgeen sommigen geheel te onrechte aan een doopbekken denken deed ⁴).

Komen de afbeeldingen van den Jordaan doop tamelijk veelvuldig voor, de voorstellingen eener gewone doopbediening zijn op de oude gedenkstukken betrekkelijk zeldzaam. Reeds noemde ik een paar frescoos uit de katakomben. Daarbij sluiten zich in tijdsorde, behalve een beeldhouwwerk op een sarkofaag te Aquileja van 359, een tweetal afbeeldingen aan, de eene op een lepel in diezelfde stad, de andere op een scherf van een glazen kom vóór zes jaren gevonden: zij worden allen door de Rossi in zijn Bullettino ⁵) beschreven, die ze tot de vierde eeuw rekent, hoewel anderen de beide laatste voorwerpen een honderd jaar later stellen. De sarkofaag vertoont een geheel naakten knaap, die recht overeind in een kom staat en over wiens geheele lichaam een waterval neérstort, even boven zijn hoofd voortkomende

¹) De Fleury a. w. noemt in den tekst p. 102 de vierde, maar voegt bij de afbeelding pl. 32 n. 8 de vijfde eeuw.

²) Dezelfde pl. 32 n. 4.

³) Dezelfde pl. 34 n. 2.

⁴) Dezelfde p. 102: S. Jean verse de l'eau sur la tête du Sauveur au moyen d'une patère, qu'il tient de la main droite. In dezelfde dwaling verviel Martigny, Dictionnaire des antiquités chrétiennes, 1877, article *baptême* p. 81: S. Jean reçoit dans une espèce de patère l'eau, qui tombe d'un rocher et la verse sur la tête du Sauveur. Er is geen spoor van water te zien bij het voorwerp, dat hij in de hand houdt, en het gelijkt volstrekt niet op een doopbekken.

⁵) Bullettino de archeologia cristiana III ser. anno I (1876) p. 7—15 en 53 — 58. Hij heeft de afbeeldingen van den sarkofaag en de glasscherf aldaar in tav. I. De afbeelding van den lepel, uitvoerig beschreven door de Saint-andéol t. a. pl. p. 35, komt voor bij Martigny a. w. p. 82.

uit een opstaanden met sterren bezaaiden ring, in wier midden zich een duif beweegt. Op de glasscherf is de doopeling gekleed; hij knielt neér en wordt overstelpt met een stroom water uit een omgekeerd vat, dat boven zijn hoofd aan een festoen is opgehangen; ter zijde daarvan vliegt een duif. Beide afbeeldingen komen hierin overeen, dat de priester met uitgestrekte hand op eenigen afstand van den doopeling staat en er derhalve aan de toediening der plechtigheid niet te denken valt, 'tgeen trouwens in de tweede afbeelding door het gekleed zijn van den knaap geheel wordt uitgesloten. Veeleer schijnt de stroom water, die uit de lucht op hem neérkomt, een zinnebeeldige voorstelling van de uitstorting des heiligen geestes. Daarvoor pleit bovenal de derde voorstelling: die op den lepel. Hier zien wij vier figuren: een naakten, tienjarigen knaap in een doopvont, wien het chrisma wordt toegediend, rechts een geestelijke met een kan of kruik in de hand, links een priester die gereed staat het deksel van een avondmaalskelk op te lichten, — maar boven den knaap zweeft een duif, die uit haren bek een stroom van water op hem laat neérkomen. Dit zeker kan wel niet anders zijn dan een zinnebeeldige voorstelling, die aanduidt hoe de heilige geest, gesymboliseerd in de duif, zijn gaven aan den doopeling mededeelt. Wij treffen haar nogmaals aan op een gedenkstuk van 't begin der vijfde eeuw in 't museum te Arles bewaard¹⁾, op een basrelief in de kerk te Monza van de zevende eeuw²⁾ en op een ivoren boekband te Bamberg van de elfde³⁾.

Vijftig jaar ongeveer na den straks aangehaalden Walafridus Strabo, d. i. omstreeks het jaar 900, werd in de kerk van St. Pudentiana te Rome een mozaiek vervaardigd, dat den doop of liever de confirmatie na den doop⁴⁾ van twee

¹⁾ De Saint-andéol t. a. pl. p. 30.

²⁾ Dezelfde p. 32, Martigny a. w. p. 82.

³⁾ De Fleury a. w. pl. 35, fig. 1.

⁴⁾ 't Blijkt daaruit dat de met een nimbus gekroonde geestelijke, die ter zijde van de doopvont staat, hun de *vlakke* hand op 't hoofd legt. Van water is er geen spoor te zien.

onbekende volwassen personen, man en vrouw, afbeeldt. De teekenaar, die nooit anders dan een onderdompeling van kinderen in de gewijde vont had bijgewoond en de piscina der oude Kerk niet kende, kon zich zonder die vont geen doop voorstellen en perste met middeleeuwsche naïveteit beide volwassenen daarin samen, zonder zich verder te bekommeren over de vraag, hoe 't mogelijk was op die wijze de plechtigheid aan hen te voltrekken¹⁾.

Noch hier, noch op een der vroeger genoemde afbeeldingen, die ouder zijn dan Walafridus Strabo komt ooit zulk een overstorting voor, als nu in de Roomsch-katholieke kerk gebruikelijk is, waarbij de priester óf met de hand óf uit een schenkkan, een bekken, een schelp, water op het hoofd van den doopeling uitstort. Wèl is het ter liefde dier wijze van bediening door sommigen beweerd, die dan de ruimte der doopvonten, ja zelfs der piscina, zóó eng voorstelden en de bezwaren aan een onderdompeling van volwassenen verbonden zóó breed uitmaten, dat de onderdompeling niet wel uitvoerbaar zou zijn²⁾, — maar zij zagen voorbij, hoe nog heden ten dage het gebruik der Baptisten en, zooveel de pasgeborenen betreft, de handeling der Grieksche-Katholieke kerk hunne meening, alsof de onderdompeling niet mogelijk zou zijn, metterdaad weerlegt, — om niet eens te zeggen, hoe ze in strijd is met de voorschriften der kerkvergaderingen en de eenstemmige getuigenissen van alle patres en kerkleeraars.

De waarschuwingen van de synode te Celichyth en van Walafridus Strabo, om de overstorting bij den doop te beperken tot gevallen van de striktste noodzakelijkheid, hielpen vier eeuwen lang. Zulk een geval was zeker de doop van

¹⁾ Zie de afbeelding bij F. Munter a. w. II, p. 107, taf. XII n. 85, Lundy a. w. p. 387, fig. 176. Martigny a. w. p. 85 en vgl. de Saint-andéol t. a. pl. p. 37.

²⁾ De Saint-andéol t. a. pl. 1865 p. 585 suiv. Corblet in zijn Revue 1877, II, p. 125 suiv.

den stokouden hertog van Benevento Hendrik I, die op een sarkofaag der tiende eeuw te Napels knielende en half ontkleed wordt voorgesteld, terwijl het doopwater uit een schenkkan over hem uitgegoten wordt¹⁾. In 't midden der elfde eeuw, kort vóór de scheuring der Kerk in Oostersche en Westersche, nusquam omnino receptum fuisse morem, aliter quam per immersionem, baptizandi extra casum necessitatis, getuigt de tijdgenoot Petrus Damiani²⁾, waaruit ons duidelijk verklaard wordt, waarom de Oostersche Kerk tot op dezen dag toe geen anderen doop kent, dan dien bij onderdompeling.

Eerst omstreeks de helft der dertiende eeuw werd het anders in sommige delen der Westersche Kerk, met name in Frankrijk, misschien ook in Italië. Althans wij kunnen hier twee getuigen aanvoeren, beiden Italianen van geboorte en Franschen van studie, elkanders tijdgenooten, Bonaventura en Thomas Aquinas, die over het door mij behandelde onderwerp vrij wel eenstemmig zijn.

Opmerkelijk is vooral de gissing, die Bonaventura uit spreekt aan 't begin zijner redeneering over de wijze van doopbediening³⁾: *praesumitur, schrijft hij, quod apostoli baptizaverint aspergendo et mos ille servatur adhuc in pluribus ecclesiis et maxime in ecclesia Gallicana.* Hij verdedigt deze gewoonte: servari potest propter hoc, quod est ibi ratio sacramenti, maar acht haar toch alleen goed te keuren, cum necessitas imminet, aut propter infirmitatem baptizantis, quia manus sunt debiles, vel, quia rudis est, timetur ne laedat puerum, vel propter infirmitatem vel impotentiam baptizati, utpote si non esset totus natus, vel propter penuriam elementi, ut si sit modicum de aqua. Maar dat hij toch

¹⁾ Ciampini, Explicatio duorum sarcophagorum sacrum baptismatis ritum indicantium, 1697; Mabillon, Museum Italicum; F. Munter a. w. II, p. 108, vgl. De Saint-andéol t. a. pl. 1865, p. 576 en 1866, p. 36, die de afbeelding terecht tot de tiende eeuw rekent.

²⁾ Lib. VI, epist. 25.

³⁾ Sentent. IV dist. 3, art. 2, quaest. 2.

alleen tot zulke gevallen van noodzakelijheid deze wijze van doopbediening wil beperken, volgt uit hetgeen hij er bijvoegt: *mos tamen communis ecclesiae est baptizare immergendo et modus est iste. Sacerdos enim debet puerum tenere per latera et versa facie ad aquam debet mergere, ita quod habeat caput primo versus orientem, secundo versus aquilonem, tertio versus meridiem.* Nog voegt hij er bij: *potest igitur utroque modo baptizari, tamen convenientius et aptius et securius est baptizare immergendo, et si satis est de aqua totum corpus debet immersari, si parum, sufficit (si sit tantum de aqua quod immersari possit pars principalis, ut caput et pectus) vel caput tantum vel facies tantum, quia sunt ibi omnes sensus et ibi maxime viget operatio animae.*

Reeds zeide ik, dat Thomas Aquinas¹⁾ met Bonaventura geheel overeenstemt. Dat niet allen onderdompelden, volgt uit de opmerking, waarvan hij uitgaat: *apud multos (niet: apud omnes, communis modus baptizandi est per immersiōnem, en uit zijn conclusio: tutius est baptizare per modum immersionis, quia hoc habet communior usus.* Hij beweert dan ook: *immersio non est de necessitate sacramenti, en al geeft hij de voorkeur aan de onderdompeling, toch voegt hij er bij: potest fieri baptismus per modum aspersio vel etiam per modum affusionis secundum illud Ezech. XXXVI: 25 etc. et hoc praecipue propter necessitatem d. i. volgens zijn nadere toelichting, als het getal doopelingen bijzonder groot of de voorraad water zeer schaarsch is, als de dooper geen kracht genoeg heeft om den doopeling te ondersteunen of de baptizandus propter debilitatem periculum mortis zou belopen ex immersione.* Ook Thomas, even als Bonaventura, verdedigt met de opmerking, dat het hoofd de principalis pars corporis is, *in quo vigent omnes sensus et interiores et exteriores, 't gebruik om, waar geen immersio plaats heeft, alleen het hoofd te doopen.*

Evenwel de Fransche synoden van dien tijd, die te Cler-

¹⁾ Summa theologiae III, quaest. 66, art. 7.

mont (1268)¹⁾ te Anjou (1275) te Nismes (1284) spreken nog van onderdompeling als *regel* en noemen wel de overstorting, maar kennelijk alleen als *uitzondering*, die in de bekende gevallen van noodzakelijkheid wordt toegelaten²⁾. Zoo te Anjou, waar het semel immergere in aquam vel uno contextu aquam fundere super infantes scherp wordt bestraft, met den eisch: baptizandi non semel sed ter immergantur vel trina effusione aqua super baptizandos fundatur³⁾; — in dier voege dat de immersio altijd het eerst wordt genoemd: de regel vóór de uitzondering. Zóó te Nismes⁴⁾, waar in het 1ste caput de sacramento baptismi de zes eerste artikelen over onderdompeling handelen en eerst het zevende een casus necessitatis noemt: si tamen tanta copia aquae haberi non possit ut infans in ea totaliter demergi possit, cum scutella vel scypho vel alio vase aliqua quantitas aquae super infantem effundatur a baptizante et effundendo dicat baptizans: ego baptizo te etc. Zelfs op een synode door de meeste bisschoppen van zuidwestelijk Frankrijk n.l. van Navarre, Gascogne, Guienne en Quercy in 1289 gehouden, wordt wel aan de doopformule (in § 6 de sacramento bap-

¹⁾ Harduin, Acta conciliorum VII, p. 591. In de statuta § 4 wordt over den nooddoop der leeken gehandeld, die wegens 't gevaar waarin het kind verkeerde natuurlijk niet bij onderdompeling plaats had. Blijft het kind in leven, dan moet later de priester nauwkeurig onderzoeken, of de formule naar behooren is uitgesproken. Is dit het geval geweest, dan vergenoegt hij zich met aan het kind den naam te geven, het gewijde zout toe te dienen en de ooren met speeksel te bestrijken: het exorcisme en de immersio laat hij evenwel na. Twijfelt hij echter, dan dompelt hij het kind onder met het bekende voorbehoud: si non baptizatus es, baptizo te etc. Uit deze bepalingen volgt, dat de synode wel den nooddoop eerbiedigde, maar voor 't overige geen anderen doop blijkte, dan den doop bij onderdompeling.

²⁾ Evenzoo Durandus van Mende in 't Rationale divin. offic. VI c. 82, dat hij in 1286 schreef.

³⁾ D'Achery, Spicilegium s. Collectio veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis delituerant, 1732, t. I, p. 372 b.

⁴⁾ Martene et Durand, Thesaurus anecd. IV, p. 1021, Harduin l.l. VII, p. 905 a. De vergadering werd te Nismes gehouden, niet te Nemours, zoo als G. E. Steitz (Herzogs Real-Encycl. 1^e uitg. XV, p. 474), misleid door den naam Synodus Nemausiensis, te onrechte meent.

tismi) de omschrijving toegevoegd: spargendo aquam supra caput s. majorem partem corporis ejus¹⁾), — maar zoo dit al aan besprenging in plaats van onderdompeling kon doen denken, al het overige zeer uitvoerige gedeelte van dit hoofdstuk spreekt uitsluitend van immersio, tenzij bij doodsgevaar.

Misschien wijst dit op een gebruik, waarvan wij in schriftelijke oorkonden²⁾ omstreeks dezen tijd de eerste sporen aantreffen: een gebruik, dat zeker medegewerkt heeft tot het langzamerhand afschaffen der onderdompeling. 't Was om het geheele lichaam van den doopeling tot aan den hals toe onder te dompelen en vervolgens over 't hoofd, dat boven water bleef, een gevuld bekken of kruik uit te gieten, onder 't uitspreken der doopformule tot driemaal toe. Immers in 1287 bepaalde bisschop Jan van Luik in een synode: *ut caveatur periculum baptizandi non mergatur caput pueri in aqua, sed sacerdos super verticem pueri ter*

¹⁾ Martene et Durand l.l. IV, p. 671 sqq.

²⁾ Ik zeg: in *schriftelijke* oorkonden en zonder daarbij andere gedenkstukken uit. Immers men beweert dat op den gevel van s. Jan van Laterraan de doop van Constantijn door s. Sylvester wordt voorgesteld bij onderdompeling en overstorting (Martigny a. w. p. 82 en 84) en dat dit evenzeer het geval is met een afbeelding van den Jordaan doop op de deur van Benevento, die in 1150 vervaardigd werd, hoewel een nauwkeuriger bezichtiging ons misschien zou leeren, dat de archeologen ook hier weer, even als dikwijls elders, de unctio bij den doop voor de superfusio hebben aangezien. Een afbeelding eener onderdompeling met overstorting gepaard komt voor bij Ciampini en bij Mabillon, Iter Italicum literarium 1687, p. 73 (vgl. Acta eruditorum, Lips. 1698, p. 46): een koning en een koningin, beiden naakt maar met een kroon op 't hoofd, beiden achter elkaar neérgeknield in een badkuip of doopvont, terwijl een man in gewone wereldlijke kleeding daarbij staande een met water gevulde schenkkan op het hoofd van den koning leëgschenkt. De marmeren sarkofaag te Napels, die met dit tafereel versierd was, is echter verdwenen en werd zeker niet voor de dertiende ceuw vervaardigd. Zie Munter a. w. II, p. 108, de Rossi, Bullett. di arch. crist. 1876, p. 57 en 58. Van nog jonger dagtekening is zeker het altaarkleed in de s. Ambrosius-kerk te Milaan, waarop de doop van Ambrosius in diervoegje wordt voorgesteld, dat een bisschop hem, terwijl hij ter halver lijve in een vont is gedompeld, de vlakke hand op het hoofd legt, en een ander daarbij staande water over hem uitgiet.

infundat aquam cum pelvi vel alio mundo vase et honesto, tenens puerum nihilominus una manu discrete. De statuten der synode te Kamerijk (1300) stemmen daarmede bijna woordelijk overeen¹⁾. Opmerkelijk is het in verband hiermede, dat elf jaar later die te Ravenna, in de rubr. XI de sacramento baptismi et forma conferenda, de vroeger altijd in acht genomen volgorde, om eerst de immersio en vervolgens de adspersio te noemen, omkeert en derhalve de adspersio tot regel schijnt te verheffen²⁾. Een jaar of wat later heeft dan ook Durand van St. Pourçain († 1333)³⁾, anders eenstemmig met Bonaventura en Thomas Aquinas, hun securius et tutius, dat dezen in het immergere vonden, tot een congruentius verzwakt⁴⁾.

Wat evenwel tegen 't einde der dertiende en 't begin der veertiende eeuw hier en daar (zeker niet overal) in Italië, Frankrijk en België geschieden mocht, elders bleef de onderdompeling in gebruik. De synode te Exeter (1287) schreef haar zelfs bij den nooddoop voor en wilde dat altijd de daarvoor vereischte voorraad water in het kraamvertrek gereed zou staan⁵⁾; en Joannes Duns Scotus (1300) verklaart dan ook stellig⁶⁾: ter immergendus est baptizandus en noemt het ter immergere de necessitate ministri, waarvan hij alleen vrij is, si sit impotens et sit unus magnus rusticus qui debet baptizari, quem nec posset immergere nec elevare. De synode te Utrecht (1293) eischte: caput ter in aqua

¹⁾ Harduin a. w. VII, p. 1291.

²⁾ Dezelfde p. 1365 Dit doet misschien wat al te voorbarig C. M. de Veil, Comm. ad Matthaei Evang. ad locum III : 6, volgens Wall, Historia baptismi infantum II. p. 474 nt., beweren: non nisi circa Clementis V Romani pontificis tempora morem invaluisse, ut etiam extra necessitatis et mortis periculum baptismus daretur per adspersionem s. perfusionem ex syodo Ravennatensi secunda sub eodem Clemente celebrata patet.

³⁾ Sentent. IV dist. 3 quaest. 4.

⁴⁾ Vgl. Funk, Die Entstehung unserer heutigen Taufform, in Theol. Quartalschr. (Tübingen 1882) I. s. 120.

⁵⁾ Harduin l.l. VII, p. 1075.

⁶⁾ Comment. in IV Sentent. dist. 3 quaest. 4.

ponatur. Door geheel Duitschland, van Keulen¹⁾ tot Bamberg²⁾ en Praag³⁾ werd de doop gedurende de veertiende eeuw niet anders bediend. Daar echter, waar de overstorting 't eerst in zwang was gekomen, in Frankrijk en Italië, vond ze langzamerhand meer voorstanders. De synode te Langres (1404) noemt zelfs geene andere wijze van doopbediening dan tres adfusiones vel adspersiones in caput infantis en de kerkagenda van Méaux (1430)⁴⁾ voegt aan eenige bepalingen over den nooddoop de opmerking toe: nota quod usus modernus non est immersio aquae, sed adspersio seu effusio aquae super verticem capitis infantis. In 1430 derhalve was de besprenging of overstorting te Méaux algemeen ingevoerd, hoewel de herinnering van vroeger nog krachtig genoeg leefde, om te weten, dat het een *nieuwerwetsch* gebruik was.

Geen wonder dat acht jaar later (1438 en 1439) op de kerkvergadering te Florence en Ferrara, waar een verzoening tusschen de Latijnsche en de Grieksche Kerk beproefd werd, de bisschop van Efeze Marcus Eugeniscus als woordvoerder der Oosterlingen, die nooit de onderdompeling hadden nage laten, beweerde dat tot de geschilpunten ook behoorde de verschillende wijze van doopbediening in de Oostersche en in de Westersche Kerk: τὸ μὲν διὰ τριττῆς κατ αδύσεως τελειοῦν, τὸ δε δι' ἐπιχυσέως ὑδατος ἐκ κορυφῆς ἀνωθεν.

¹⁾ 1280 zie Harduinus l.l. VII, p. 822.

²⁾ Het oudste pontificale kent alleen de mersio (Brenner, Geschichtl. Darstellung der Verrichtung der Taufe, 1818, p. 39), eerst de agenda van 1491 heeft de superfusio en die van 1587 noemt het tutius et consultius modica aqua baptizandum ter perfundere quam ipsum in aquam mergere. Evenzoo te Wurzburg: de mersio alleen 1298 (Mansi, Sanctorum conciliorum collectio XXIV, p. 1187), mersio et effusio, maar mersio als regel 1482, en eerst in 1564: sacerdos manu dextra de fonte hauriens aquam fundat super puerum. De synode te Passau in 1370 (Hartzheim, Concilia Germaniae V, p. 483) noemt immersio et perfusio beiden, maar toch de immersio het eerst.

³⁾ In 1355. De synode aldaar schreef voor: presbyteri studeant providere, ne in — immersione in aqua — aliqua negligentia committatur.

⁴⁾ Martene et Durand, a. w. IV, p. 891.

Hij kende waarschijnlijk 't best de Fransche en Italiaansche kerkgebruiken; op de Duitsche ware 't verwijt niet zoo algemeen van toepassing geweest. Aan den anderen kant ging zeker de patriarch Gregorius protosyncellus, die hem zocht te weerleggen¹⁾, te ver met zijn conciliatorische bewering, dat er ten aanzien van den doop eigenlijk geen verschil bestond tusschen beide kerken, omdat de Grieken het kind slechts tot den hals toe onderdompelden en het hoofd met water uit de volle hand begoten. Zoo er toch eenig gebruik in de Oostersche Kerk vaststaat, dan is het de geheele, volle onderdompeling²⁾; zonder deze is de doop geen doop, waarom de Westerlingen bij haar *αβάπτιστοι* of spottender wijs »besprengde Christenen“ heeten. Alleen τῆς ἀνάγκης παρούσης, zoo schreef nog in onze dagen onder kerkelijke goedkeuring een van hare dogmatici Moscopulus³⁾ ἔξεστι καὶ διὰ ράντισμοῦ τὸ βάπτισμα γίνεσθαι, maar anders: προσεχὴς δὲ τοῦ βαπτίσματος ὅλη τὸ λουέσθαι, ὅπερ γίνεται διὰ τῶν τριῶν καταδύσεων. Trouwens de patriarch Gregorius zelf achtte het te voorschijn komen van het kind na de onderdompeling een zinnebeeld der wedergeboorte en zeide dat het ἐμβάλλειν εἰς τὴν κολυμβήθραν πάνυ ἀναγκαῖον καὶ παραδεδομένον was, οἵονει της κολυμβήθρας μήτραν εἰκονιζούσης καὶ τὴν ἀναγέννησιν διὰ τούτου δηλούσης.

Zoo naderde de eeuw der Hervorming. Met uitzondering van Milaan en Orleans⁴⁾, waar de clerus nog altijd de oude

¹⁾ Harduin a. w. IX, p. 620.

²⁾ In het Εὐχολογίον of rituale der Grieksche Kerk wordt bij de ἀκολουθίᾳ τοῦ ἄγιου βαπτίσματος omtrent de handeling van den doop zelven voorgeschreven: ἐκάστη προστήσει (d. i. bij het noemen van elke persoon der Drieéenheid in 't formulier) κατέχων αὐτὸν καὶ ἀνάγων.

³⁾ In zijn Dogmatiek p. 422. Vgl. Alex. de Stourdza, Considérations sur la doctrine et l'esprit de l'Eglise orthodoxe; J. G. Pitzipios, l'Eglise orientale p. 97 s. 119 s. en voor de Russische Kerk L. Boissard, L'église de Russie t. I p. 330.

⁴⁾ Te Orleans, zie de Moléon, Voyages liturgiques de France, 1718; te Milaan, zie het sacramentale van Carlo Borromeo: immersionis modus antiquissimi in S. Dei ecclesia instituti ritusque est, idemque in ecclesia

gewoonte onderhield, was door geheel Italië, Frankrijk en België, even als in Zuidelijk Duitschland¹⁾ en Zwitserland, de onderdompeling geheel afgeschaft. Van ons land getuigt Erasmus²⁾: *perfunduntur infantes apud nos, merguntur apud Anglos.* Maar de Hervorming vond haar nog in Engeland, de Noordsche rijken, Noordelijk en Oostelijk Duitschland, gelijk in die deelen van Europa, die tot de Grieksche Kerk gerekend werden. Bewijs genoeg, dat de meening onjuist is door Jo. Gerhard in Duitschland en bij ons te lande door J. Hoornbeeck uitgesproken en door talloos velen gevolgd, alsof de *adspersio vel potius adfusio aquae de immersio vervangen heeft 't eerst en 't meest in locis septentrionalibus, propter aëris frigiditatem tenellis infantibus aqua lotis facile nocituram*³⁾, of anders gezegd: *ob regionum inclem tam et lotionibus hic non adeo in usu ac in Oriente*⁴⁾. Het tegendeel blijkt: niet de Christenen in het kille Noorden, maar de Zuiderlingen of die in een gematigde luchtstreek leefden waren met de afschaffing der onderdompeling voorgegaan, en wel eerder omdat zij gedurig meer gevallen hadden aangenomen, waarin men met den vorm van den nooddoop volstaan kon, dan omdat zij het weer te guur vonden of niet gewoon zouden geweest zijn aan baden.

Ambrosiana perpetuo retentus (Act. Mediol. p. IV), waarop zonder twijfel de bepaling doelt in het Rituale Romanum van paus Paulus V (1614): *ubi est consuetudo baptizandi per immersionem sacerdos accipit infantem et, advertens ne laedatur, caute caput ejus immergit et trina mersione baptizat.*

¹⁾ De synode te Regensburg van 1512 (Harduin, a. w. VI, p. 96) kent alleen de overstorting: *superbaptizando aqua pura et elementalis fundatur.*

²⁾ In zijne aanmerkingen op den boven aangehaalden brief van Cyprianus Epist. 76 ad Magnum. Vgl. wat hij in het colloquium *'Ιχθυοπαγία* omtrent de gewoonte der Engelschen schreef (ed. Stallbaum 1828, p. 237): *nos pueros vixdum a latebris uteri materni egressos in frigidam aquam, quaeque diu in alveo saxeo constitit, non enim dicam computruit, totos immegimus.*

³⁾ Jo. Gerhard, Loci theolog. IX, p. 146.

⁴⁾ J. Hoornbeeck, Vetera et nova s. exercitationum theologicarum libri III, 1672, p. 511.

De Hervorwers, Luther, Zwingli, Calvijn, schoon zij verschillende gebruiken der R. K. Kerk bij den doop afschaffen, maakten in de plechtigheid zelve, den eigenijken doop, geen verandering, maar bedienden dien, zooals tot nog toe in hun kring gewoonte was geweest, namelijk bij overstorting. Wel schreef Luther reeds in 1518 ¹⁾: Die Taufe heisset auf Griechisch Baptismus, zu Latein mersio, das ist wenn man etwas ganz ins Wasser tauchet, das über ihn zusammen gehet. Und wiewol an vielen Orten der Brauch nimmer (d. i. nicht mehr) ist, die Kinder in die Taufe gar zu stossen und zu tauchen, sondern sie allein mit der Hand aus der Taufe begeusst, so sollt es doch so seyn und ware recht, dass man nach Laut des Wörtleins das Kind oder jeglichen, der getauft wird, ganz hinein ins Wasser senkte und täufte und wieder herauszöge. Denn auch ohne Zweifel in Deutscher Zungen das Wörtlein *taufe* herkommt von dem Wort *tief*, dass man tief ins Wasser senket, was man täufet. Das fordert auch die Bedeutung der Taufe, denn sie bedeutet, dass der alte Mensch und sündliche Geburt von Fleisch und Blut soll ganz ersäuft werden durch die Gnade Gottes, wie wir hören werden. Darum sollt man der Bedeutung genug thun und ein recht vollkommenes Zeichen geben. Later in 1520 ²⁾: Vellem baptizandos penitus in aquam immergi, sicut sonat vocabulum et signat mysterium, non quod necessarium arbitrer, sed quod pulcrum foret rei tam perfectae et plenae signum quoque plenum et perfectum dari, sicuti institutum est a Christo. Hij stelde dan ook in zijn Catechismus major: baptizandi in aquam mergimur, qua prorsus contegimur et postea mersi iterum extrahimur, en sprak in zijn doopformulieren van 1523 en 1526 altijd van tauchen in die Taufe. Maar in een ander boekje ³⁾ van 1523 luidt het: Der Täufer geuszt Wasser auf und spricht: ego baptizo cet., en uit de

¹⁾ Sermon v. d. Taufe in Walchs uitg. dl. X, p. 2591.

²⁾ De captivitate Babylonica in de Wittenbergsche uitgaaf zijner Opera 1558 t. II, p. 76.

³⁾ Wie man recht und verständlich einen Menschen zum Christenthume taufen soll. Walchs uitg. dl. X, p. 2623.

meeste ordeningen van Luthersche landskerken blijkt het, dat deze vorm de overhand behield, misschien wel onder invloed van Melanchthon, Chemnitz, Gerhard en andere dogmatici, die het voor geheel onverschillig hielden, of de doop bij onderdompeling, dan wel bij besprenging bediend werd¹).

Zwingli; die den 17den Mei 1525 zijn boekje Von dem Touff, vom Widertouff uund vom Kindertouff (Zürich, 1525, 4°.) aan den raad van Sint-Gallen opdroeg en daarin over allerlei vragen betreffende den doop tot in kleine bijzonderheden handelde, zwijgt geheel van dompelen. Hij kent geen anderen doop dan dien bij overstorting of bij besprenging en noemt dien: das Wasser angiessend oder tünckend²). Den geestesdoop, zegt hij, heeft iedereen noodig tot behoudenis, doch man mag one die andren Touff der ussere Leer

¹⁾ Treffend juist zijn de opmerkingen van C. Rothe, das Sakrament der h. Taufe 1856, p. 60, als hij het nalaten der onderdompeling voor een deel toeschrijft aan de mindere waarde, die de Kerk aan de beteekenis van den doop hechtte: Die Tiefe der ursprünglichen Auffassung der Taufe, wie sie in der alten Kirehe bestand, als der neuen Geburt, des Todes des alten, der Auferstehung des neuen Menschen, hatte Raum gegeben der mehr oberflächlichen Anschauung einer blossen Abwaschung oder Reinigung der Sünden. Zwar gebrauchte man noch die alten liturgischen Ausdrücke, aber sie hatten das Lebcn, die volle Kraft der Wahrheit verloren. Darum war man leicht geneigt eine Form fallen zu lassen, die mehr bot als der herrschenden Anschauung entsprach, und dagegen diejenige Form der Taufe anzunehmen, die als erlaubt sich darbot und die gerade so viel ausdrückte, als man glaubte. Die Taufform, ob durch Untertauchen oder Begießen, wurde an sich als etwas Unwesentliches und Gleichgültigeres erklärt, doch werde die Form vorgezogen, die zu der Zeit den Maassen der Glaubens, der Tiefe oder vielmehr Verflachung der geistigen Anschauung von dem heiligen Sacramente entsprach. — Zochten dan ook al sommigen in den Hervormingstijd een dieper beteekenis van den doop ingang te doen vinden, es war eine ohnmächtige Reaktion, die nicht zur thatsächlichen Wiederherstellung der ursprünglichen Weise gelangte. Tot bevestiging van Rothes gevoelen dient de opmerking, dat de Oostersche Kerk, die altijd den doop vooral positief het teeken achtte van onze vernieuwing in Christus en van 'tgeen zijn verlossing ons aanbracht, aan de onderdompeling vasthield, terwijl de Westersche daarvan afweek, die de beteekenis van den doop vooral negatief in de vergeving der zonden zocht.

²⁾ In genoemd boekje, custos b 4 reg. 3 van b. en reg. 3 van onderen.

und Wasserdünckens wol selig werden. Evenmin denkt hij bij dit tüncken of wasserdüncken, als wij bij ons doopen, aan de oorspronkelijke beteekenis van 't woord: 't is voor hem hetzelfde als overstorten of besprengen¹⁾. Ja, schoon hij in zijn Elenchus in Catabaptistarum strophas (1527), wanneer hij van doop en doopen spreekt, de voorkeur geeft aan *tingere* en *tinctio*, toch schroomt hij 't gebruik van *mergere* niet, om de bekende woordspeling te laten uitkomen: Decrevit Senatus — aquis mergere qui merserit baptismos eum, qui prius emerserat²⁾ d. i. die vroeger (als kind) uit het doopwater was opgeheven.

Geeft Zwingli nergens in zijn geschriften eenig blijk, dat hij de oude wijze van doopbediening gekend heeft, anders is het met Calvijn, die uitdrukkelijk verklaart³⁾: ceterum mergaturne totus qui tingitur, idque ter an semel, an infusantum aqua aspergatur, minimum refert; sed id pro regionum diversitate ecclesiis liberum esse debet. Quamquam et ipsum baptizandi verbum *mergere* significat et mergendi ritum veteri ecclesiae observatum fuisse constat. Hij achtte derhalve de verschillende wijze van doopbediening een *αδιάφορον*, waarbij men zich aan 't landsgebruik moest houden en noemde de onderdompeling een gewoonte alleen van de *oude Kerk*, omdat zij in Frankrijk en Italië bij zijn leven niet meer bestond. Hijzelf maakte gebruik van overstorting en schreef die voor in zijn gemeente te Genève⁴⁾. Geen wonder dat er in de Confessio Belgica van den doop ge-

¹⁾ Evenzoo Leo Judä, Touffbüchli in 1523 onder toezicht van Zwingli vervaardigd: denn so nem der priester das kind und tuncke es in das wasser. Zie Zwingli's Werke ed. Schuler u. Schultess II 2 s. 227. Vgl. Urbanus Rhegius, Widderlegung der Munsterischen newen Valentinianer und Donatisten bekentnus, Wittenb. Febr. 1535, p. 3: man kans in wasser tüncken.

²⁾ Aldaar p. 17.

³⁾ Institut. relig. chr. IV : 15, § 19.

⁴⁾ In zijn Forma administrandi sacramenta beschrijft hij dan ook de doopbediening aldus: tum in eum aquam baptismi minister effundit inquiens: baptizo te, etc.

zegd wordt: *aqua in nos effusa et super corpus baptizati eminens ipsumque irrigans, sordes corporis abluit.*

Toen dan ook in Zwitserland onder de gemeente van Zwingli de eerste bestrijders van den kinderdoop, die den doop uitsluitend op belijdenis wilden toedienen, opstonden, volgden zij daarbij hetzelfde gebruik, als zij van jongsaf hadden zien waarnemen in hun kring, vroeger bij de Roomsche-Katholieken, later bij de Zwinglianen. Aan onderdompeling dachten zij niet. 't Blijkt van 1525 af uit een menigte verhooren, waarin de handeling van den doop uitvoerig beschreven wordt. Nu eens luidt het *besprützen*¹⁾, dan *gussen* of *begussen mit wasser*²⁾, nu eens is er spraak van een handvol water³⁾, dan van een gätzi⁴⁾ d. i. een aker of putemmer, die uitgestort wordt. Hans Muller — zoo verhaalt een getuige⁵⁾ — hätte viel gehört von der Tauff sagen und es gelustete ihn schier noch einmal zu sehen, wie es doch zugieng, wenn man einander tauffete. Heinrich Aberlin hätte gesagt: man tauffete also. Indem hätte er mit den Händen Wasser aus einen Hassen, darinnen er Schuhe geweicht hätte, genommen und auf ihn gesprützt. Met deze opgaven stemt het bericht overeen van J. Kessler, die destijds leefde, in zijn gedenkboek Sabbata⁶⁾: Allda (namelijk te Zollica) war zubereit wasser und, so einer des widertouffs begert, gussend sy im an schussel mitt wasser uff sin hopt in nammen Vaters, Sons und des hailigen gaists. Kennelijk ziet op die mededeeling terug wat hij als een afwijking van 't gewone gebruik, een geheel éénige uitzondering op den regel vermeldt⁷⁾: Wolfgang Uoliman ist uff der fart zu Schaffhussen an den Cunradt Grebel gestossen und by im

¹⁾ E. Egli, Actensammlung zur Geschichte der Zürcher Reformation, 1879, n. 636 II.

²⁾ Füsslin, Beyträge, 1741, I 266, II 361.

³⁾ Egli, a. w. n. 674, p. 297.

⁴⁾ Dezelfde p. 298 en n. 794, p. 373.

⁵⁾ Aldaar n. 911, vgl. Füsslin a. w. III, p. 239.

⁶⁾ I. p. 262.

⁷⁾ Ald. p. 266.

in so hoche erkantnus des widertouffens kommen, dass er nit wolt mit ainer schussel mitt wasser allain begossen (zoo als met ieder ander placht te geschieden) sunder gantz nackend und bloss hinuss in den Rhin von dem Grebel untergetruckt und bedeckt worden. Uoliman zal wel niet (althans 't bewijs daarvoor ontbreekt) de oude gewoonte der onderdompling gekend hebben, maar werd zonder twijfel bij de hooge waarde, die hij aan den doop toekende, tot zijn verlangen gebracht door een soortgelijk gevoel, als volgens het vierde evangelië ¹⁾ eenmaal den apostel Petrus vervulde ter gelegenheid van de voetwassching, toen hij bad: Heer! niet alleen mijn voeten, maar ook de handen en het hoofd. — Het voorbeeld van Uoliman werd echter door niemand gevolgd ²⁾, want daaruit dat de Sint-Gallers Coenraad Grebel op palmzondag mitt in hinuss in die Sytern fürtend, den widertouff von im ze empfachen, is niet af te leiden, dat zij in de rivier de Sitter gedompeld werden ('t zou er uitdrukkelijk moeten bijstaan, daar Grebel en zijn medeleeraars altijd tot nog toe met een handvol water hadden gedoopt), doch 't is eenvoudig een aanwijzing, dat de samenkomst niet in een huis, maar op 't vrije veld, aan den oever van de Sitter plaats had. De reeds aangehaalde verhooren der op belijdenis gedoopten spreken dan ook uitsluitend van bespren-

¹⁾ Jo. XIII : 9.

²⁾ Alleen een paar jaar later vinden wij onderdompling in gebruik bij de voorstanders van den doop op belijdenis te Augsburg. Volgens het bericht van den Benedictijner monik Clemens Sender, een tijdgenoot, ongewerkt in een "Historica relatio de ortu et progressu haeresum" p. 25, dat mij alleen bekend is uit de aanhalingen van Fr. Roth, Augsburg's Reformations-geschiedte 1881, "wurde die Wiedertaufe vorgenommen im Lech, die Männer waren bei diesem Acte nackt, die Frauen mit Badehosen bekleidet" en diende zelfs een "Badehosen" als uithangteeken, om de huizen aan te duiden, waar de doop op die wijze bediend werd (ald. blz. 212). Op deze geheel eenige afwijking van al hun geloofsgenooten wordt ook gewezen door L. Keller in zijn onlangs uitgegeven voortreffelijke monografie over Hans Denck: Ein Apostel der Wiedertäufer, 1882, bl. 112. Was misschien te Augsburg onder de Katholieken de oude wijze van doopbediening in eere gebleven? Of wel, hebben wij 't bericht aan den 17^e eeuwschen omwerker en niet aan Sender zelven te danken?

ging en overstorting; evenzoo Zwingli in zijn genoemd geschrift aan de overheid van Sint-Gallen.

't Zou echter kunnen schijnen (en 't is inderdaad wel eens beweerd), dat het tegendeel bleek uit den naam, waarmee Zwingli in zijn Elenchus (1527) de voorstanders van den doop op belijdenis aanduidt: den naam *katabaptisten*. Ligt daarin niet opgesloten, dat zij *dompelaars* waren? 't Is niet meer dan schijn. Wat de geleerden der zestiende eeuw daaronder verstonden, blijkt uit de geschriften van Zwingli zelfven, van Socinus, van Czechovicius, van Schlüsselburg¹⁾.

Non vultis — zegt Zwingli²⁾ — non vultis hic de baptismo loqui ecclesiae, sed de baptismo haereseos hoc est sectae vestrae, qui, ut est extra ecclesiam natus, pseudo- sive catabaptismus (quidam anabaptismum malunt) merito vocatur. Cum ergo rebaptismum aut *contrabaptismum* nolitis agnoscere, cum tamen contra perpetuum ecclesiae Christi morem et contra divinam legem retinctione vestra Christum iterum crucifigatis, — — non audetis inquam retinctionem vestram *catabaptismum* adpellare, sed baptismum vocatis quod rebaptismus est. Catabaptismus en contrabaptismus zijn bij hem woorden van dezelfde beteekenis; hij noemt dan ook de voorstanders van dit gevoelen *Tauffleugner*, *Wider-* (niet: *wieder*, maar *wider*) *töffer* d. i. tegenstanders van den doop.

Bijkans een halve eeuw later verdedigt Martinus Czechovicius³⁾ den apostel Paulus over zijn gezegde: ik dank God, dat ik niemand van u gedoopt heb⁴⁾, met de opmerking: attamen non ideo fuit catabaptista. Van de Socinianen daar-

¹⁾ De enige theoloog der zestiende eeuw, die zich aan de klassieke beteekenis van 't woord houdt, is Oecolampadius in zijn strijdschrift tegen Carlen (1527), waar hij Carlen en zijn aanhangers verwijt: „Gij zijt geen „Baptisten maar (zoo als de vaderen deze dwaling reeds noemden) Ka-“tabaptisten d. i. verdrinkers, want gij doodt in uwen doop de edele „zielen en de goede gewetens.”

²⁾ Elenchus, p. 82.

³⁾ De paedobaptistarum errorum origine p. 200. Een exemplaar van dit overzeldzame boek is vorhanden op de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht.

⁴⁾ 1 Kor. I: 14.

entegen beweert hij¹⁾: negant mandatum ullum de baptismo extare. Qua in re — — catabaptistas se esse manifesto declarant. Faustus Socinus in antwoord op dit verwijt de mening zijner volgelingen aanvoerende, dat voor Heidenen of Joden bij hun overgang tot het Christendom de doop nog wel degelijk noodig was, weert dien scheldnaam van hen af: cum isti nec baptismum rejiciant, non est cur eos catabaptistas nominare posset²⁾, en omschrijft elders³⁾ wel de beteekenis van catabaptista met submessor, maar om er terstond bij te voegen: seu baptismi eversor.

Nog verder gaat tegen 't einde dier eeuw (1599) Conrad Schlüsselburg. Hij beweert⁴⁾: Anabaptistae appellantur ab ἀντί i. e. adversus vel contra et βαπτιστης i. e. baptizator seu tinctor, qui baptizat, mergit et tingit. Significatio particulæ ἀντί Graecis nota est, quod videlicet saepe accipiatur pro κατὰ i. e. contra, ut quando dicunt ἀντί ποταμὸν πλέειν h. e. contra flumen navigare. Ita dicitur ἀντί-βαπτιστης qui est hostis et adversarius baptismi ab ipso Christo instituti, contra baptismum infantium pugnans et in id potissimum incumbit, ut doctrinam ecclesiae Dei usitatam de sacramento baptismi convellat, depravet et aboleat, unde Germani eos vocant *Widerteuffer*⁵⁾, quia contra infantium puerorum baptismum dimicant. Deze opvatting van 't Grieksche voorzetsel ἀντί voor rekening van Schlüsselburg latende, letten wij te meer op 'tgeen hij er bijvoegt: Eadem ratione ab aliis vocantur catabaptistæ, a κατὰ et βαπτιστης. Zelfs nog eene eeuw later (1694) verstand Fred. Spanhemius⁶⁾

¹⁾ A. w. p. 167.

²⁾ Bibliotheca fratrum Polonorum I, p. 748.

³⁾ Ibidem p. 709.

⁴⁾ Catalogus haereticorum XII, p. 21.

⁵⁾ In dien zin van dooptegenstanders gebruikt zelfs nog Jac. Mebrning 't woord *widertäufer*. Heilige Tauff-historia 1647, p. 956.

⁶⁾ Elenchus controversiarum p. 86. Van hem zal Hermannus Schijn in zijne Historia Christ. 1723, p. 223, 282, 306 en 313, den naam Catabaptista wel hebben overgenomen: die naam toch lachte hem meer toe dan Anabaptisten, omdat men daarbij altijd aan de Munstersche dwevers dacht.

onder *καταβαπτισμὸς* bestrijding van den doop en onder katabaptisten doop-tegenstanders, d. i. die zich tegen den kinderdoop aankanten.

Bekend is het, dat het gevoelen omtrent den doop op beleijdenis, 't eerst in de gemeente van Zwingli ontstaan, zich spoedig door geheel Zuid-Duitschland verspreidde, later in Straatsburg een talijken aanhang verwierf en van daaruit zich voortplantte naar Nederduitschland en ons vaderland. Ook daar sprak men, vooral in geleerde kringen, van Katabaptisten en Anabaptisten, doelende alleen op bestrijding van den doop of op herdoop, maar volstrekt niet op onderdompeling. Wat de Evangelischen deden aan de kinderen, deden de Anabaptisten aan de volwassenen. De handeling bij de doopbediening verschilde niet, zoodat noch het Straatsburger driemanschap Capito, Hedio, Bucerus ¹⁾, noch Urbanus Regius ²⁾, die anders tot in de kleinste bijzonderheden over de meeningen en gebruiken der Doopers spreken, er eenig gewag van maken en ruim 25 jaar later Geo. Cassander ³⁾ hun naam aldus verklaarde: *Adultos jam et intelligentes rebaptizandos esse ducunt, a quo errore nomen invenerunt, ut passim Anabaptistae et a nonnullis Catabaptistae et Parabaptistae vocitentur.*

In Munster was het niet anders. Wel kon het aan onderdompeling doen denken, wanneer wij, Bern. Rothmauns Bekanntnisse von beyden Sacramenten ⁴⁾ opslaande, den doop een induckinge int water, een waterducken, een underducken oft int water steken genoemd vinden, ja zelfs hem hooren verklaren: Petrus spreckt, de döpe make uns salich. Dan warumme? dat wy *int water gedumpelt* werden? o wy neen, dan he spreckt mit underscheyde enz.; maar

¹⁾ In hun Bericht auss der heyligen geschrift vom heyligen Tauff, 5 Mai 1534.

²⁾ Bovenaangehaald werk.

³⁾ De baptismus infantium, Col. 1563, A. 2 v°.

⁴⁾ Uitgeven te Munster 8 Nov. 1533. De voorrede draagt de dagtekening 22 October. Een exemplaar is op de bibliotheek der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam.

op een andere plaats verklaart hij: döpen heth also völle als int water ducken uder dumpelen, unde döpe so völle als eyn induckinge ofte *waterbesprenging*, — waaruit blijkt dat doop en besproeiing voor hem woorden van dezelfde beteekenis zijn, terwijl hij ook den doop der Evangelischen, die in geheel Nederduitschland (ik merkte 't reeds op) de plechtigheid niet anders bedienden dan bij besprenging of overstorting, een int water steken noemt. Trouwens Sebastian Franck, die in zijn *Chronica* (1536)¹⁾ een reeks van Anabaptistische secten opnoemt en de kleinste bijzonderheden, waarin zij van elkander verschillen, vermeldt, maakt nooit of nergens gewag van eenige afdeeling onder hen, waar de doop bij onderdompeling zou bediend zijn²⁾.

Voor ons land kan ik mij op een afbeelding beroepen. Toen den 11den Mei 1535 de aanslag van veertig Anabaptisten (met niet weinig overdrijving doorgaans het oproer der Wederdoopers genoemd) hier ter stede verijdeld was, droeg de overheid aan den schilder Dirk Barendsen op³⁾ in acht tafereelen eene voorstelling te geven van al 'tgeen met de opkomst en de veroordeeling der Anabaptisten in verband stond. Die schilderijen op het stadhuis geplaatst gingen bij den brand van 1652 verloren, maar de graveerstift van Cornelis van Sichem, die ze voor de illustratie van Lamb. Hortensius, *Tumultus Anabaptistarum*, copieerde, heeft de voorstellingen voor ons bewaard. De eerste vertoont een doopbediening. In de zaal eener burgerwoning zien wij een menigte mannen en vrouwen rondom een klein doopbekken op een standerd, waarvoor een jonge vrouw of meisje neérknielt, die door een der omstanders met een handvol water op 't hoofd begoten wordt. Al veroorlooft het speelsche penseel van den schilder zich eenige vrijheid, om zijn weinigen eerbied voor de handeling aan dag te leggen, terwijl hij de

¹⁾ Zie f°. 193 v°. tot f°. 200 v°.

²⁾ Indien derhalve te Augsburg ondergedompeld is bij de Anabaptisten (zie boven), 't kwam Seb. Franck *niet* ter oore.

³⁾ Wagenaar, Amsterdam (folio-ed.) I, 246.

omstanders allen met gedekten hoofde afbeeldt en een vrijend paar in een hoek bij een ledenkant plaatst, toch lijdt het wel geen twijfel, of hij gaf hier getrouw terug, wat ieder Amsterdammer uit die dagen wist, dat de wijze van doopbediening bij de Anabaptisten was.

Inderdaad dat ook Menno Simons, die zich ongeveer acht maanden later bij de voorstanders van den doop op belijdenis aansloot, op denzelfden trant de plechtigheid bediende, schoon hij haar op een enkele plaats¹⁾ (even als Zwingli en Rothman) een *induycken in den water* noemt, blijkt overtuigend uit zijn Fondamentboek in 1539 uitgegeven²⁾, waar hij, over de hooge eischen van 't evangelië sprekende, vraagt: wat ist van alle dese stucken, daer men metten water vergelycken mach? ick segge noch eens, het is dat minste van alle die geboden, die gegeven zyn, want het is niet meer dan een cleyn uthwendich werck, noemplyck een *handvol waters*. Een verklaring, die hij in de latere omwerking van dit geschrift aldus herhaalt³⁾: ick meene immers dat dese ende diergelijcke geboden den verkeerden vleesche, dat soo geerne alom sijn eygen wegh wandelen wil, veel pijnlijcker ende zwaerder zy, dan 't hem is een *handvol waters* te ontfangen.

»Een handvol waters" d. i. derhalve eenvoudige overstorting was bij de Teleiobaptisten in gebruik, gedurende de eerste helft der zestiende eeuw, zoowel daar waar zij 't eerst ontstaan waren, in Zwitserland, als in de landen waarheen zij zich hadden uitgebreid, Opperduitschland⁴⁾, de westelijke delen van dat rijk, België, Nederland. Dit gebruik vonden

¹⁾ Verklaringen des christelycken doopsels, — in de folio-uitgaaf zijner Werken, blz. 419a. Elders spreekt hij doorgaans van wasschen of ook (blz. 425b) van *met* water doopen.

²⁾ Twee exemplaren van dezen oorspronkelijken druk, dien ik letterlijk aanhaal, zijn op de bibliotheek der Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, een derde op de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage.

³⁾ Zie de folio-uitgaaf blz. 22b.

⁴⁾ Augsburg alleen uitgezonderd: zie boven.

in Zwitserland de vluchtelingen uit Italië tegen 't midden der zestiende eeuw¹⁾), toen zij zich in 't Engadijnsche en Grauwbunderland, te Genève en te Zürich vestigden. Bekend is het dat zij onder invloed van 't humanisme alle kerkelijk gezag mistrouwden, zelfs het objectieve en transscendente der geloofsleer zooveel mogelijk op 't gebied van het subjectieve zochten over te brengen en spoedig daardoor de heftige tegenkanting opwekten van mannen als Calvijn en Beza, die in hen geesteskinderen zagen van Michael Servede. Het radicalisme van de overal door Zwitserland verspreide Doopsgezinden moest hen aantrekken. Wèl blijkt het niet, of hun omgang met dezen hen bracht tot een opzettelijk onderzoek naar het leerstuk van den doop, dan wel of ze daartoe werden gedrongen door de kracht der beginselen, waarvan zijzelven uitgingen, — maar hoe dit zij eerlang ontkende Tiziano te Chur de objectieve waarde van den doop²⁾ en verkondigde Camillo Renato dat de kinderdoop een bijgeloovig misbruik was, daar de doop alleen als belijdenisdaad van den gelovige eenige beteekenis had³⁾, waarmede Bernardino Ochino en Lelio Sozini overeenstemden. Er ontstonden twee richtingen onder hen: de eene partij drong aan op afschaffing van den doop, tenzij bij overgang uit Jodendom of Heidendorp, de andere wilde den doop ook voor hen, die uit christen-

¹⁾ In 1546 werden de eerste samenkomsten der Unitariërs te Vicenza gehouden, maar toen kort daarop de terechtstelling hunner vrienden Julius Trevisanus en Franciscus de Ruego te Venetië volgde, begon hun vlucht naar Zwitserland. Zie A. Wissowatius, Narratio compendiosa bij Sandius, Bibliotheca Antitrinitariorum p. 209 en die bibliotheek zelve p. 18.

²⁾ Bij zijn latere herroeping erkende hij dat dit errores Anabaptistarum waren, zoodat hieruit waarschijnlijk wordt, dat hij met hen in aanraking geweest was. F. Trechsel, Die protestantischen Antitrinitarier, II s. 83. Over het verband tusschen de vervolging van Valentino Gentile en die der Doopsgezinden handelt dezelfde s. 367.

³⁾ Opmerkelijk is het dat Camillo in zijn herroeping (zie Trechsel s. 411) wel van de Annabattisti erronei en van hun herdoop spreekt, ook van verschillende gebruiken, die de Roomsche Kerk bij den doop had ingevoerd, maar nooit van onderdompeling melding maakt. Deze wijze van bediening was hem kennelijk geheel vreemd.

ouders geboren waren, behouden maar dien alleen op geloof en belijdenis toedienen.

Hielden de twisten over drieënheid en christologie de gemoederen te veel bezig in Zwitserland, om aan den doop onverdeeld de aandacht te wijden, anders werd het in Polen, waarheen Sozini in 1551 de wijk nam, later gevolgd door Georgio Biandrata (1558), Giovanni Paulo Alciati (1560), Bernardino Ochino (1563) en anderen. Trouwens de vrouw van koning Sigismund Bona Sforza was hun landgenoot en beschermd hen, vooral sedert haar biechtvader Francesco Lismanini van Corfu ¹⁾ de R. K. Kerk verlaten en de leer van Lelio Sozini omhelsd had. In die dagen, omstreeks 1555, keerde Petrus Goniadzki ²⁾ (Gonesius), volgens sommigen een Litthauwer, volgens anderen een Pool van geboorte, uit Genève waar hij theologie gestudeerd had terug, geheel doortrokken van de leer der Italiaansche vluchtelingen. Was hij dáár ook in aanraking geweest met de Doopsgezinden? 't is meer dan waarschijnlijk, want, toen hij den 25sten Januari 1556 ter synode te Secemin als antitrinitarius optrad ³⁾, deed hij zich niet slechts kennen als een vurig bestrijder van den kinderdoop, maar stond ook hun gevoelen voor, dat de christen geen overheidsambt mag bekleeden en dat het gebruik van 't zwaard ongeoorloofd is ⁴⁾, zooals hij dan ook alleen met een houten rapier aan den gordel de thuisreis

¹⁾ Zie over Lismanini C. G. von Friese, Beyträge zu der Reformations-geschichte in Polen und Litthauen s. 247.

²⁾ Heberle, Aus dem Leben von G. Blandrata, in het Tubinger Zeitschr. van 1840 IV s. 138.

³⁾ Sandius l. l. p. 41 volgens de Acta der Poolsche synoden. Vgl. Jo. Stoinius, Epitome hist. originis Unitariorum in Polonia bij denzelfde p. 183 en 187. J. G. Walch, Einleitung in die Religionsstreitigkeiten, 1736, IV p. 139—141.

⁴⁾ Misschien behoort deze strijd eerst tot de synode van Brzesc in Litthauen, 15 Dec. 1558, kort nadat hij zijn eerste geschrift tegen den kinderdoop uitgegeven had. Een tweede geschrift volgde 25 Juni 1562. Zie ook Stoinius l. l. p. 184, Wissowatius l. l. p. 211, O. Fock, der Socinianismus I. s. 144.

volbracht had ¹⁾. Bij eenigen vond hij tegenspraak, maar krachtigen steun bij Hieronymus Piescarski ²⁾, Gregorius Pauli ³⁾ en vooral bij Martinus Czechowitz (Czechovicius).

Deze, geprickt door de onverschilligheid van velen zijner vrienden, die de plechtigheid van den doop voor geheel verouderd hielden, gaf niet alleen in 1565 (6 Januari) een verslag van een twistgesprek over den doop in het Poolsch uit ⁴⁾, waarop hij tien jaar later (7 Idus Apr. 1575) het allerscherpzinnigst betoog liet volgen, dat ooit tegen den kinderdoop werd geschreven ⁵⁾, maar hij voegde de daad bij het woord en bediende onder zijn gemeente te Wilna, later te Lublin, de gewijde plechtigheid uitsluitend op belijdenis en geloof, zoodat hij door Valentinus Smalcius in zijn Diarium ⁶⁾: schismatis ob negotium baptismi aquae auctor genoemd wordt. In den aanvang was het getal zijner volgelingen groot genoeg, om zijn gevoelen te doen opnemen in den Poolschen katechismus in 1574 te Krakau uitgegeven en door zijn vriend, den Sileziër George Schomann ⁷⁾ opgesteld, maar later verminderde het voortdurend onder invloed van Fausto Sozini. Deze toch, die bij zijn komst in Polen het lidmaatschap der gemeente van Czechovicius gezocht had, maar geweigerd was omdat hij na den doop als kind door hem

¹⁾ Sandius l. l. volgens cap. 20 van een levensbeschrijving van Gonesius, die alleen in handschrift bestond.

²⁾ Sandius p. 184.

³⁾ Fock a. w. I s. 148.

⁴⁾ F. S. Bock, Hist. Antitrinit. I p. 234. Op de synode te Wargrow in Juni van dat jaar veroordeelden wel alle leden eenparig den kinderdoop, maar verschilden in de meening, of iemand, die als kind gedoopt was nu nog op belijdenis den doop ondergaan moest, zoo als Czechowitz en de zijnen verlangden, dan of hij in zijn kinderdoop moest berusten.

⁵⁾ Boven reeds aangehaald. Dit werk legde nog in 1776 J. R. Kieszing ten grond aan zijn polemisch geschrift: das Lehrgebäude der Wiedertäufer.

⁶⁾ p. 12 in den afdruk, dien G. G. Zeltner in zijn Historia Cryptosocinismi Lips. 1729 er van geeft.

⁷⁾ Hij is vooral te kennen uit zijn Testamentum bij Sandius l. l., p. 191, vgl. Fock a. w. I s. 152.

ondergaan den doop op belijdenis onnoodig achtte¹⁾, schreef 15 April 1580 achter zijn werk tegen den kinderdoop²⁾ een uitvoerige weerlegging van 't boek van Czechovicius en haalde velen over tot zijn gevoelen, dat de doop alleen nog bij overgang uit het Jodendom of Heidendom waarde had, maar voor hen die uit christenouders geboren waren in 't geheel niet meer voegde³⁾. Dit gevoelen werd op een synode te Rakow in 1603 goedgekeurd⁴⁾ uit eerbied voor Socinus, misschien onder den indruk der gruwzame mishandelingen, die hij ter wille zijner overtuiging geleden had, en in den grooten en kleinen Rakowschen katechismus (1605 in 't Poolsch gedrukt) opgenomen, zoodat dan ook volgens de Hoogduitsche vertaling (1608 en 1612) het eerste antwoord in cap. 4 van de 5^e afd. luidt: die Wassertauf ist eine äusserliche ceremonia, durch welche die, die da entweder aus dem Judenthumb oder aus der Heidenschaft sich zum Christenthumb im anfang begaben, öffentlich bekandten, das sie den Herrn Christum für ihren Herrn angenommen hatten. Toch bleven er nog jaren lang op verschillende plaatsen van Polen, Silezië en Pommeren of Litthauwen⁵⁾ gemeenten bestaan, waarvan niemand lid werd, tenzij gedoopt op belijdenis. Na den dood van F. Socinus keerden velen tot het gevoelen van Czechovicius terug.

¹⁾ F. Socini, Opera I p. 432a.

²⁾ Aldaar p. 709.

³⁾ Hij schreef p. 718: de aquae baptismo ego ita sentio, eum ecclesiae in perpetuum praescriptum non fuisse, nec unquam ut illum acciperent iis praeceptum neque a Christo neque ab Apostolis fuisse, qui jam ipsi Christo alia quacunque ratione publice nomen dedissent vel a primis annis in christiana disciplina educati atque instituti essent. Dico aquae baptismum ad ecclesiam externam hoc tempore instaurandam meo judicio nihil pertinere remque indifferentem esse. Toch voegt hij er bij p. 737: porro qui infantes ex fratribus nati baptizati non fuerint, ii — omnino postquam ita adoleverint ut suae fidēi rationem reddere possint, in Jesu Christi nomen tingantur. Als reden geeft hij op: quoniam ut diximus adhuc baptismum aquae a nemine negligi debere plerique omnes censem.

⁴⁾ Fock a. w. II, s. 593.

⁵⁾ In Siebenbürgen was onder invloed van Biandrata de meening van Socinus over den doop meest verspreid. Fock a. w. I. s. 154.

Hoe bedienden die gemeenten den doop? Welken vorm had Czechovicius voor die plechtigheid gekozen, toen hij, voorgelicht door de Italiaansche vluchtelingen uit Zwitserland, 't eerst in zijnen kring den doop op belijdenis invoerde? Natuurlijk geen anderen, dan die te zijnen tijde in Polen, Litthauwen, Silezië en Pommeren, d. i. in Noordelijk en Oostelijk Duitschland bij den kinderdoop in zwang was, — n. l. de onderdompeling. Het oude gebruik was daar volständig bewaard, ten deele misschien wegens de nabijheid van de Grieksch-Katholieke Kerk¹⁾.

't Wordt uitdrukkelijk verklaard door Lucas Osiander en Crusius, toen zij in 1577 de onderhandelingen met Jeremias II, den patriarch van Constantinopel, over een vereeniging van zijn Kerk met de Lutherschen voortzettende, zijn bedenkingen tegen de Augsburgsche geloofsbelijdenis zochten te weerleggen²⁾. Deze had opgemerkt: nos trinis immersio-nibus baptizamus, en er niet geheel juist bijgevoegd: Latini vero una tantum immersione, quod non recte fit; oportet enim tres personas in una Deitate praedicari ac tres fieri emersiones et immersiones, pronuntiato nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, secundum veterem ritum ecclesiae traditum. Daartegen voeren zij aan³⁾: etsi autem nos in ecclesiis occidentalibus ter aquam in eum quem baptizamus fundimus, neque eos qui baptizantur aquae immersimus, tamen veterem illum morem non improbamus, quemadmodum etiam de illius moris antiquitate nihil dubitamus. Et in *quibusdam septentrionalis Germaniae ecclesiis* ante annos plus minus sexaginta (derhalve omstreeks 1520) eadem baptizandi

¹⁾ Ik denk hier vooral aan de Russen. Russi, zegt Hoornbeeck, Exercit. theol. I. p. 525, juxta morem reliquorum Graecorum baptismum administrant trina immersione, en beroeft zich vooral op Jo. Fabri, de religione Moscovitarum (uitgegeven in de Rerum Moscovitarum scriptores, Francof. 1600, p. 136): cum puer fortioribus naturae viribus apparet, ter totus immersitur, alioquin aqua tingitur, raro tamen: conspersio enim minus sufficiens judicatur.

²⁾ Acta et scripta theologorum Wirtembergensium et patriarchae Constantinopolitani. Witeb. 1584.

³⁾ Ald. p. 312.

ratio fuit in usu, neque laudamus quod quidam eam consuetudinem in illis abrogaverint. Ac si apud nos talis baptizandi ratio in usu esset, eam certe non mutaremus, sed conservaremus. In nostris vero ecclesiis, quantum quidem ex hominum memoria et probatis scriptoribus ecclesiasticis repetere possumus, jam per aliquot annorum centurias hic mos obtinuit, ut qui baptizarentur non in aquam demergerentur, sed ter — — aqua perfunderentur. Eam consuetudinem si hodie abrogare et pro ea immersionem trinam instituere vellemus, id maximo certe cum offendiculo esset conjunctum. Natuurlijk was het bezwaar van den patriarch daarmee niet opgeheven, die in zijn antwoord (1579) de zijnen noemde: tribus immersi-
nibus, non trina infusione utentes. Baptizabant enim veteres, non manibus suis aquam baptizandis aspergentes, sed trina immersione, hcc evangelii sequentes: ascendit ex aqua. Ergo ante descenderat. Ecce immersio, non adspersio!

Voor Pommeren is nog een afzonderlijke getuigenis aan te voeren. Joannes Bugenhagen, daar geboren en later werkzaam als rector tot zijn 36^e jaar (1521) toen hij naar Wittenberg toog, verklaart in 1529 als peter te hebben gestaan bij den doop van een kind te Hamburg¹⁾: da nam der Teuffer das Kind zu sich in den kleidern und wickelen und teuffets alleine oben auf dem Kopffe: da erschrack ich fur, weil ichs nie gesehen noch gehoert hatte, auch hatte ichs in keiner historien gelesen, das es je also geschehen were, ausserhalben der not, wie von den clinicis gesagt ist. De Hamburger predikanteu, daarover door hem ondervraagd, beriepen zich op het gewone gebruik, maar een hunner, Joannes Fritz, voerde hij te gemoet: ir seid zu Lubeck prediger gewest, wie teuffet man da? er antwort mit einem ernst, wie

¹⁾ In zijn verklaring van den 29^{en} psalm, onder den titel: von den ungeborn kindren und von den kindren, die wir nicht teuffen können. Wittenb. 1552, *custos* L 1. Daar is ook nog een verhaal te vinden, hoe een Jood, bij zijn overgang tot het Christendom, geheel ondergedompeld werd. Dit vergelijkende met een brief van Luther, 9 Juli 1530, uit Coburg geschreven, over den doop eener Jodin (vgl. Zitzlaff, Luther auf der Koburg s. 160), zien wij dat bij zulke overgangen de onderdompeling nog gewoonte was in Duitschland.

er ein frommer und aufrichtiger man war: man teuffet zu Lubeck die kinder nacket, wie allerwegen in Deudschem lande. In Denemarken ging het Bugenhagen, acht jaar later, niet anders. Ook daar, te Koppenhagen, werd hij tot doopheffer gevraagd: des freuet ich mich und sprach zu meinem gesinde: nu werde ich doch sehen trinam immersionem, davon ich offt gelesen habe, aber nie gesehen. Hij was dus ook in zijn vaderland nooit bij de plechtigheid in 't baptisterium getuige geweest. Maar — een groote teleurstelling wachtte hem, want te Koppenhagen was even als te Hamburg de nieuwe wijze van doopbediening ingevoerd en wel, zooals hij vernam, ten tijde der vervolging, door toedoen der Luthersche leeraars (solche novatores und umbläuffer noemt hij hen smadelijk), uit Duitschland daarheen overgekomen. Toch wist hij te bewerken, dat voortaan de kinderen in Denemarken geheel naakt¹⁾ met het doopwater niet alleen over 't hoofd, maar over de rug en 't geheele lichaam begoten werden, »denn solchs ist, nach dem befehl Christi, dem eintuncken oder der immersion gleich." Omdat het nu eenmaal door de novatores verwende volk »die eintauchung nicht gern wider annimpt"²⁾, gaf Bugenhagen iets toe³⁾, maar in zijn jonge jaren, zoolang hij in Pommieren was, had hij nooit een anderen doop, dan dien der onderdompeling gekend.

De gevolgtrekking ligt voor de hand, dat juist dit vast-

¹⁾ De geheele ontblooting, ook nadat de onderdompeling afgeschaft was, werd toch nog voorgeschreven in de tweede agenda der Katholieke kerk te Wurzburg (1564) en te Bamberg (1587). Evenwel de synode te Saint-Omer in 1583 besloot: non sinant infantes dum offeruntur baptizandi prorsus denudari, praesertim verendis partibus, id quod a plerisque studiose fieri intelligimus ad ipsorummet confusionem. Over het *naakt* doopen vgl. Walli, Historia baptismi infantum, volgens de latijnsche vertaling van J. L. Schlosser, 1748, II. p. 499 sqq.

²⁾ A. w. *custos* L. 3.

³⁾ Van daar dat hij ook in de Hamburgsche kerkordening (1529) schreef: schir over gantz Dudeschland, ock hier by unsen naberschoppen, tho Lubeck und anderswor, döfft men de nakenden kinder also, dat men ehn dat water mit vuller handt over dat hövet und den rügge flux entlangk dremahl overgüth, mit dissen worden: ick döpe dy enzv.

houden aan de oude wijze van doopbediening in oostelijk en noordelijk Duitschland, in Denemarken en (zooals straks zal herinnerd worden) in Engeland voor de patres van het Trentsche Concilie, wien het schrijven van den Catechismus Romanus werd opgedragen (1562), de naaste aanleiding was tot de opmerking ¹⁾: *communi ecclesiae more et consuetudine receptum esse, ut baptismus uno aliquo ex tribus modis confici possit; nam qui hoc sacramento initiari debent vel in aquam merguntur, vel aqua in eos infunditur, vel aquae aspersione tinguntur.* Ex his autem ritibus quicunque servetur, baptismum vere perfici credendum est. Zij verdedigen deze stelling door er bij te voegen, dat de doop een ablutio animae is en deze ablutio non magis fit cuin aliquis aqua mergitur, quod diu a primis temporibus in ecclesia observatum animadvertisimus, quam vel aquae effusione, quod nunc in frequenti usu positum videmus, vel aspersione cet. Duidt het laatste op een mindere waardeering van de onderdompeling, toch blijkt uit het eerste, dat de immersio in verschillende deelen der R. Katholieke Kerk omstreeks 1560 nog plaats had ²⁾, al wordt in het Rituale Romanum alleen van de superfusio melding gemaakt, en bevestigt het alzoo de vroeger aangehaalde getuigenissen.

Te midden van Katholieken, die nog altijd den doop bij onderdompeling bedienden, kon het wel niet ander of Czechowitz, Goniadski, Piescarski en huu geestverwanten moesten alleen de immersio voor den waren, wettigen, afdoenden doop houden. Daarop konden zij geen inbreuk dulden, al waren zij tot de overtuiging gekomen, dat belijdenis aan de plechtigheid moet voorafgaan; ja bij hunne hooge waardeering van den doop was 't niet wel mogelijk dat zij dien, voor hen 't zinnebeeld niet alleen van schuldvergiffenis maar

¹⁾ Catechismi Romani ex decreto Concilii Tridentini ad parochos parte II in 't hoofdstuk: de baptismi sacramento. Ik gebruik de Leuvensche uitgaaf van 1690: zie ald. p. 139

²⁾ Van Milaan, dat daarin op geheel zuidelijk en westelijk Europa een uitzondering maakte, is 't bekend. Zie boven de aanhaling uit het sacramentale van den kardinaal Carlo Borromeo.

ook van levensvernieuwing, van wederopstaan met Christus uit den dood der zonde, verzwakken zouden tot een overstorting of een besprenging. Zij dachten er niet aan. Faustus Socinus mocht hun spottend te gemoet voeren ¹⁾: nullam certam formam in ministrando habere baptismus aquae dici potest, ut tot diversi ejus ministrandi modi in ecclesia usurpati satis demonstrant, — zij hadden, reeds zes jaar vroeger in de eerste uitgaaf van hun Katechismus (Krakau 1574), den doop met nadruk eene immersio et emersio in nomine Patris, Filii et Spiritus Sancti genoemd, en achten de onderdompeling zóó volstrekt noodzakelijk, dat zij dien zelfs toedienden aan Matthaeus Radecke (1592), al had hij den doop bij overstorting op zijn belijdenis reeds ondergaan in de gemeente der Doopsgezinden te Dantzig ²⁾.

Ja ook de Unitariërs, die den doop in den regel hadden afgeschaft, waren toch zóó zeer overtuigd van 't schriftmatische der onderdompeling, dat in hun Catechismus door Moskorzowski in 1609 ³⁾ bezorgd op de vraag: quid vero de iis sentiendum est, qui infantes baptizant? het antwoord luidt: non recte dicis eos infantes baptizare. Non enim baptizant, quod sine totius corporis in aquam immersions et ablutione fieri nequit, sed vertice tenus tantum leviter adspergunt, non solum erronee ad infantes traducto hoc ritu, sed etiam in ejusdem erroris gratiam plane immutato, — waarop Benedictus Wissowatius aantekende: priscos hoc modo (nempe per immersionem) hunc ritum administrasse scripta eorum passim loquuntur. Geen wonder dan ook, dat Christoph Ostorodt, gedachtig aan de geschillen onder de Unitariërs over het al of niet verouderde van den doop, betuigt ⁴⁾: was

¹⁾ L. l. p. 731a.

²⁾ O. Fock, a. w. I. s. 172 uit Socini Opera I. p. 378. Zie over Radecke F. S. Bock, Historia Socinianismi Prussici, p. 13.

³⁾ Herdrukt in 1659 en 1680. Ik gebruik de uitgaaf van 1680; zie aldaar Sect. VI. c. 3 quaest. 3 p. 118. De laatste uitgaaf van den Rakowschen Katechismus (1684) kent weer meer beteekenis toe aan den doop, dan F. Socinus ooit gewild had. O. Fock, a. w. II. s. 592.

⁴⁾ Unterrichtung von den vornemsten Hauptpuncten der Christlichen Religion, Rackaw 1625 p. 362. De oudste druk is van 1612. O. Fock, a. w. I. s. 192 nt. 98.

unsere Gemeine betrifft ist nach vielen disputationibus und unterredungen endlich beschlossen, das man einen jeglichen der es begeret tauffen sol, nemlich ins wasser eintauchen: denn so tauffet man bey uns von dreissig Jahren her uud langer (hij schreef dit zeker vóór 1611, want dit was zijn sterfjaar) nach dem exemplē Joannis und der Aposteln, wie auch der alten Kirchen.

Namen de gemeenten van de Unitariërs in Polen, Litthauwen, Pommeren en Silezië, vooral van hen die den doop op belijdenis voorstonden, gedurende de eerste helft der 17^e eeuw, onder de vervolging van Katholieken en Protestantēn steeds in ledental af, om door het scherpe banvonnis van 1658 eindelijk nagenoeg geheel te verdwijnen, en werd het alzoo waarschijnlijk, dat welhaast nergens meer in de Westersche Kerk de onderdompeling zou bediend worden, — op een geheel andere plaats herleefde dit gebruik, namelijk in ons vaderland. 't Was kennelijk onder den invloed der genoemde Unitariërs. Die invloed dagteekent misschien reeds van 1546, toen zeker Nederlander aan Joannes Trzezieski (Tricesius), den beroemden leerling van Erasmus, te Krakau een bezoek bracht en daar in gezelschap van eenige geleerden o. a. van 's konings secretaris Andreas Fricius Modrzowski (Modrevius), die dit gesprek later opteekende¹⁾, zijn twijfelingen te kennen gaf tegen het leerstuk der drieenheid. Modrevius noemt hem in sacris bibliis, ut apparebat, multum versatum et in locis ex eis citandis promtissimum, en duidt hem aan met den naam *Spiritus: hoc enim nomen Belgae illi erat.* Daaruit blijkt reeds, dat het niet (zooals Andreas Wissowatius giste²⁾) Adam Pastor was, die eigenlijk Rudolf

¹⁾ In zijn *Sylvae quatuor l. I. tract. 2 cap. 2* aangehaald door Sandius l. l. p. 216. 't Verhaal wordt bevestigd door den tijdgenoot Stanislaus Budzinski (Budzinius) in zijn *Commentarii rerum ad historiam Socinianorum spectantium*. Vgl. over Modrevius Bock, *Historia Antitrin. I.* s. p. 466.

²⁾ Sandius l. l. p. 217 en na hem Heberle t. a. pl. 149.

Martens heette en uit Duitschland zijn afkomst rekende, maar dat hij een naam droeg verwant aan 't woord *geest* b. v. van Geesteren of van Geisteren. Inderdaad bestond er hier te lande een familie, die zoo heette¹⁾, later (toen ze tal van predikanten opleverde) meest bekend als Geesteranus of Geisteranus.

Had de stamvader met de Unitariërs in Polen vriendschap gesloten, die betrekking bleef aanhouden onder zijn afstammelingen. Aan Joannes Geesteranus, in 1586 te Alkmaar geboren en sedert 1610 daar leeraar bij de Hervormde gemeente, maar wegens kettersche gevoelens door de synode te Dordrecht veroordeeld en in Maart 1619 van den predikdienst ontszet, — aan Joannes Geesteranus boden de Unitariërs, toen Joannes Crell in 1621 zijn ambt nederlegde, het rectoraat te Rakow aan, dat hij echter weigerde²⁾. Deze Geesteranus nu was de eerste hier te lande, die zich den doop bij onderdompeling liet toedienen en wel op 34-jarigen leeftijd in 1620³⁾. 't Geschiedde te Warmond of te Rijnsburg⁴⁾.

¹⁾ Zij heette naar het dorp Geesteren, 't zij in Gelderland, 't zij in Twente, of naar het dorp Geesteren bij Venloo. Voor het laatste zou pleiten, dat ze vaak Geesteranus genoemd wordt en Spiritus niet een Batavus, maar een Belga heet. Zeltner (*Mart. Ruari aliorumque virorum doctorum epistolarum selectarum centuriae duae p. 503*) en na hem Bock l. l. I s. p. 366 dachten bij dien Spiritus reeds te recht aan een Geesteranus, maar hielden er te onrechte Evert Geesteranus, den vader van Joannes, voor. In 1546 was deze waarschijnlijk nog niet geboren, want het geboortejaar van zijn zoon viel in 1586. Eer kan het de grootvader van Joannes geweest zijn. Nog verder dwaalt Bock af, wanneer hij t. a. pl. dien Evert Geesteranus vereenzelvigt met den Antwerpschen leidekker Eloy Ruystinck, over wie zie mijn *Geschied. der Hervorming* vóór 1531, bl. 241 en 616.

²⁾ Sandius, l. l. p. 114, vgl. Fock, a. w. p. 195, 198, Bock, l. l. p. 366.

³⁾ E. van Nimwegen, *Historie der Rijnsburgsche vergadering*, blz. 39 en 48; voorts S. F. Rues, *Tegenw. Staat der Doopsgezinden en Collegianten*, 1745, volgens de vertaling van M. Schagen p. 284. Ik stel dit in de eerste maanden van 1620, omdat Geesteranus den 17en September van dat jaar reeds naar Oostfriesland was uitgeweken (J. Oudaen, *Aanmerkingen over het verhaal* blz. 16), waar hij sedert bleef tot aan zijn dood in 1622. Van de Rijnsburgsche doopboeken, die anders licht konden geven, bleef alleen het jongste bewaard, dat in 't archief van het weeshuis der Doopsgezinde Collegianten alhier berust.

⁴⁾ Passchier de Fijne, *Kort verhaal van het eerste begin en opkomen van de Rijnsburgers* p. 28 en J. Oudaen, *Aanmerkingen op dit verhaal*.

Geesteranus had zich uamelijk aangesloten ¹⁾ bij die vrije vereeniging door de gebroeders van der Kodde weinig maanden vroeger gesticht, die afkeerig van de aanmatiging en heerschzucht der geestelijken en niet minder van den lust om anderen te verketteren, volkomen vrijheid ook voor zoogenoemde leeken verlangde, om in de openbare godsdienstoeferingen het woord te voeren, en niemand in de belijdenis van zijn geloofsovertuiging aan eenigen band wilde leggen ²⁾. Bekeud is het dat zij daarom, schromende het getal schenringen der jammerlijk verdeelde christenheid te vermeerderen, geene eigenlijk gezegde gemeente wilde uitmaken, maar aan hen die tot haar toetraden geheele vrijheid liet, om zich aan te sluiten bij het kerkgenootschap hunner keuze. Hare leden hielden op de verschillende plaatsen waar zij woonden eens of meermalen in de week conventikelen of (zoals zij die noemden) *collegies* en jaarlijks een groote samenkomst te Rijnsburg: vandaar hun naam Collegianten en Rijnsburgers. In die samenkomst vierden zij met elkander het avondmaal, nadat daags te voren aan degenen die 't begeerden de doop bij onderdompeling bediend was, om leden te worden niet van eenig kerkgenootschap of van de vereeniging der Rijnsburgers (de meest mogelijke vrijheid werd daarin gelaten), maar om leden te worden van de Christelijke Kerk in 't algemeen ³⁾. Ook niet-aldus gedoopten werden op hun verlangen zonder voorbehoud in deze broederschap opgenomen ⁴⁾. Het voorbeeld van Geesteranus evenwel, die niet alleen de

¹⁾ Bijzonderheden over Geesteranus deelt Oudaan mede, a. w. bl 36.

²⁾ Paschier de Fijne, a. w. bl. 11 en 28.

³⁾ Wagenaar, Nieuwe vaderl. bibliotheek II 2 bl. 48—66. Hij zegt daar: zoo zij die hier gedoopt zijn goedvinden om zich bij dit gezelschap te houden, het staat hun vrij: wij wenschen dat hun gansch gedrag, meer dan het waarnemen dezer uiterlijke plechtigheid, moge doen zien, dat zij er nuttige en voorbeeldige ledcn van zijn. Verkiezen zij zich meer aan eenig ander gezelschap te houden, zij verongelijken ons niet. Zij zijn hier alleen in Christus gedoopt; zij hebben Hem alleen aangedaan, en zoo zij Hem altijd hooren en gehoorzamen, voldoen zij aan hunne verbintenis.

⁴⁾ Rues, a. w. p. 312.

eersteling, maar ook (wij mögen 't uit het straks opgemerkte afleiden; de aanlegger van deze hier te lande geheel nieuwe plechtigheid was, vond bij vele, nagenoeg bij alle Collegianten navolging, jaar aan jaar, totdat ze tegen 't eind der vorige eeuw geheel in onbruik raakte.

Ooggetuigen¹⁾, nu bijna 150 jaar geleden, delen het volgende mèê omtrent de wijze van bediening: »de doopelingen doen een openbare belijdenis van hun geloof en wan-neer zij maar verklaren in God en Jezus Christus te gelooven en zich naar 's Heeren geboden te willen schikken, maakt men geen zwarigheid om den doop aan hen te bedienen, zonder dat men in aanmerking neemt, wat zij van de leer-stukken, welke onder de Christenen betwist worden, gevoelen. Na de belijdenis kleeden zich de mans- en vrouws-personen (ieder in een bijzonder vertrek) in een daartoe geschikt ge-waad en worden naar het daarvoor in den tuin ingerichte doopbad geleid" en gaan eenige trappen af naar beneden. — »Daar nedergeknield zijnde worden zij door iemand, die zich daartoe bereid heeft" en evenzoo de trappen afgaat maar in het water blijft staan, »met het hoofd voorover één geheel onder 't water gedompeld, bij het uitspreken van de woorden der instelling." — De gissing is zeker niet gewaagd, dat op deze zelfde wijze de onderdompeling bij de Unitariërs in Polen plaats had. Nog heden ten dage worden in 't weeshuis der Doopsgezinde Collegianten alhier een paar der bedoelde doopgewaden als een aandenken aan de Rijnsburg-sche plechtigheid bewaard, zijnde voor de meisjes een rok van zware stof, die ook al werd ze doornat toch bleef uit-staan, in de onderzoomen met reepjes lood bezwaard, — voor de joukmans een ruime linnen broek, die onder de knie werd vastgemaakt.

Van de Collegianten ligt de overgang voor de hand tot de eenige broederschap onder de Protestantten, die ook nu nog de onderdompeling bij den doop handhaeft, tot de Bap-

¹⁾ J. Wagenaar, Tegenw. staat der Vereenigde Nederlanden I. D. (1739) bl. 85, vgl. met S. F. Rues a. w. bl. 312. De toevoegsels, die niet tusschen aanhalingssteekens staan, zijn van den laatste.

tisten in Engeland en Noord-Amerika. Reeds gedurende de zestiende eeuw waren er vele voorstanders van den doop op belydenis in Engeland, voor 't meerendeel, zoo niet allen, uit ons vaderland en Vlaanderen afkomstig, die daar een toevluchtsoord hadden gezocht tegen de vervolgingen der Inquisitie. Zelfs nog onder de regeering van koningin Elisabet kon Fox verklaren, dat geen geboren Engelschman zich bij hen aansloot ¹⁾. Maar 't werd later anders, vooral nadat de vroegere Brownisten Thomas Helwys en John Merton in 1611 uit Amsterdam, waar zij deze overtuiging omtrent den doop hadden opgedaan, naar Engeland waren teruggekeerd en van jaar tot jaar hun aanhang uitbreidden, vooral onder de zoogenaamde Puriteinen en Independenten ²⁾. De eene gemeente ontstond na de andere, altijd den doop bedienende, zooals hare voorzaten of bare oudste leden 't in Holland gezien hadden ³⁾. Eerst omstreeks 1640 of 1641 begonnen sommigen hunner de noodzakelijkheid der onderdompeling te drijven. Een hunner leeraren Praise-God Barberon, die in een pamphlet van 16 April 1643 ⁴⁾ uitdrukkelijk zegt, dat het twee of drie jaar geleden was, schreef een jaar vroeger (April 1642) ⁵⁾: »De nieuwe wijze van doopen, onlangs door eenigen ingevoerd, die van zichzelven en derhalve ook van anderen beweren, dat zij den doop van Christus niet ondergaan hebben, mist allen grond. Immers in den

¹⁾ Zie mijn opstel over de Brownisten in de Verslagen en Mededelingen der Kon. Akad. van Wetenschappen, afd. Letterkunde, deel X, bl. 377 nt.

²⁾ Aldaar bl. 379.

³⁾ Drie jaar geleden zochten de Baptisten aan te tonen, dat er onder hen reeds in 1598 bij onderdompeling gedoopt was, door een archiefstuk van de gemeente te Crows, uitgegeven in hun General Baptist Magazine p. 327. Maar de zeer nauwkeurige onderzoeken van H. M. Dexter, The true story of John Smyth the sc-baptist, 1881, p. 63 en verv. hebben onwederlegbaar bewezen, dat dit zoogenaamde archiefstuk niets anders dan een onwaardig bedrog is.

⁴⁾ A reply to the frivolous and impertinent answer, aangehaald bij Dexter, a. w. in zijn bibliografie onder n. 18.

⁵⁾ A discourse tending to prove the baptism etc. p. 3, 12, 13, 15.

laatsten tijd zijn zij er verbazend meê ingenomen, dat zij een nieuw gebrek in den doop gedurende den afval ontdekt hebben, waardoor naar hun oordeel de doop nul en van geener waarde is. Het betreft de wijze van doopbediening, waarin zij zulk een leemte bespeurd hebben, dat elke doop volstrekt ongeldig zou zijn, die niet ondergaan wordt volgens hun pas opgevatte meening. Zij beweren niet alleen, dat de vroeger hnn toegediende doop nietig is, maar verlangen zelfs ten derden male ¹⁾ gedoopt te worden, naar den trant en de wijze door hen ontdekt, 'tgeen zij voor een dierbare waarheid houden. 't Eigenaardige van hun meening en praktijk is te dompelen: allen moeten gedompeld worden, geheel en al onder het water, want indien het niet geheel onder het water geschiedt, meenen zij den doop van Christus niet ontvangen te hebben. Besprenging of overstorting achten zij voor niets en derhalve houden zij zich volgens deze nieuwe opvatting voor ongedoopten en verlangen zij den doop bij onderdompeling. De doop (zoo redeneeren zij) is een begraven worden overeenkomstig de Schrift: wij zijn met hem begraven door den doop en opgewekt tot nieuwheid des levens. Dit begraven worden en wederopstaan kan alleen de onderdompeling in zich sluiten en afbeelden. — Ik hoop (zoo besluit Barbon) dat zij door verder nadenken over dit onderwerp het overdrevene van hun gevoelen zullen leeren inzien, zoodat zij die nieuwe onderdompeling niet langer noodig achten. Maar ik zal er niet meer van zeggen, daar het toch iets geheel nieuws is en de volledige toepassing en invoering, al zijn zij er misschien niet vreemd van, mij en anderen althans nog niet ter oore kwam."

Wat Barbon hoopte — 't is bekend — werd niet vervuld. Eerlang hoorde men allerwegen in Engeland van de nieuwe plechtigheid en reeds den 16den October 1644 ²⁾ ging er

¹⁾ Eens waren zij als kinderen gedoopt en ten tweeden male ondergingen zij de plechtigheid op hun belijdenis, maar nu verlangen zij bovendien de onderdompeling.

²⁾ Deze belijdenis, afgedrukt bij Crosby, History of the english Baptiste I in 't Appendix p. 7, draagt daar het jaartal 1646, maar de ware

van zeven gemeenten te Londen een belijdenis uit, waarvan het 40^e artikel bepaalt: »De trant en wijze, waarop deze verordening moet uitgevoerd worden, is onderdompeling of het doen induiken van 't lichaam onder water, want daar het een teeken is moet het overeenkomen met hetgeen daar door afgebeeld wordt, namelijk het deel dat de heiligen hebben aan den dood, de begrafenis en de opstanding van Christus, en dat, zoo zeker als het lichaam onder het water begraven en daaruit weer opgewekt wordt, ook de lichamen der heiligen zullen opstaan door de macht van Christus in den dag der opstanding, om met Christus te heerschen.”

Trouwens, reeds een maand na Barbons schrijven had Edward Barber, de voornaamste voorstander en verbreider van het nieuwe gevoelen in de voorrede van zijn Kort vertoog over den doop (Mei 1642) ¹⁾ betuigd: »het moge vreemd schijnen in dezen tijd, terwijl zulk een overvloedige kennis van het evangelie openlijk in de wereld verbreid wordt, dat er evenwel in 't algemeen zoo groote onkunde heerscht, vooral onder en bij hen die zich evangeliedienaren noemen, omtrent de heerlijke waarheid van den rechten doop of de onderdompeling, en dat de Heer onder eenige anderen mij,

dagtekening is 16 October 1644 volgens G. Thomason bij Dexter a. w. p. 41. Deze George Thomason, een Londensch boekverkooper, verzamelde van 1641 tot 1662 "every issue of the press of whatsoever sort it might be", rangschikte ze naar tijdsorde en vermeerderde ze nog met een honderdtal afschriften van die pamphletten, waarvan hij geen exemplaar kon machting worden. De verzameling, die tot 34000 nummers opklamt, is gebonden in 2220 deelen van verschillend formaat. Ze werd door George III in 1762 voor £ 3600 ten behoeve van 't Britsch museum aangekocht en draagt sedert dien tijd den naam van King's pamphlets. Daar ze verscheidene *unica* bevat, bewees ze Dexter voor zijn aangehaald werk de uitnemendste diensten.

¹⁾ A small treatise of baptisme or dipping, wherein is clearly shewed, that the Lord Christ ordained dipping for those only that professre penitance and faith, 1°. proved by Scriptures 2°. by arguments 3°. parallel betwixt circumcision and dipping 4°. an answere to some objections by P. B. — Volgens het laatste gedeelte, het antwoord op Barbons geschrift van April 1642, kan het niet voor 1642 uitgegeven zijn, al staat ook het jaartal 1641 op den titel.

armen koopman, heeft opgewekt, om haar te verkondigen; maar 't is 's Heeren gewoonte groote dingen door onaanzienlijke middelen tot stand te brengen, zooals de muren van Jericho zijn ingestort op 't geluid van ramshorens." Inderdaad aan Edward Barber gelukte het zijn gevoelen algemeenen ingang te doen vinden bij de voorstanders van den doop op belijdenis in Engeland, — en waren er, zooals B. Ryves in zijn *Mercurius rusticus*¹⁾ zegt, in 1646 nog enkeleu die »de ouden of *aspersi* heetten, omdat zij alleen besprengd waren," het getal der »nieuwen of der *immersi*" nam gedurig toe, zoodat eerlang de ouden geheel uitstierven en de nieuwe de eerstelingen werden van de broederschap der Baptisten, die heden ten dage in het Vereenigde Koninkrijk 250.000 leden met 330.000 katechisanten en in de Vereenigde Staten ruim anderhalf miljoen leden en meer dan twee miljoen katechisanten telt.

Hoe was Edward Barber, hoe waren anderen met hem tot hun gevoelen gekomen? Zeker niet door 't gerucht der Unitarissen of Socinianen in Polen noch ook der Rijnsburgers in Nederland, want mocht er al onder de aanzienlijken en geleerden in Engeland een enkel Sociniaan geschoolen hebben, met zulke mannen kwamen de onaanzienlijke burgers, in wier midden de twistvraag over de onderdompeling ontstond, niet in zóó vertrouwelijke aanraking, dat dezen 't gevaarlijke geheim hunner verstandhouding met Socinus hun zouden hebben medegedeeld. En wie kende destijds in Engeland de Rijnsburgers?²⁾ Neen, de oorsprong van dezen terugkeer tot de oorspronkelijke wijs van doopbediening moet zeker elders gezocht worden 't Kan zijn dat er deel aan had hunne buitengewoon hooge waardeering van den doop,

¹⁾ *Mercurius rusticus or the countries complaint of the barbarous outrages committed by the sectaries.* Oxford 1646: they have among them two sorts of Anabaptists; the one they call the Old Men or *aspersi*, because they were but sprinkled; the other they call the New Men or the *immersi*, because they were overwhelmed in their rebaptization.

²⁾ Later zal wel blijken dat een enkele in Engeland er iets van af wist, maar ook hier bevestigt de uitzondering den regel.

die hen kon aandrijven tot een nauwkeurig onderzoek van al wat met die plechtigheid in verband stond, van de schriftuurplaatsen daarop betrekkelijk, van de getuigenissen der kerkvaders en van de oudste geschiedenis der Christenheid, doch meer dan hierdoor, meen ik, dat hun streven verklaard wordt door 'tgeen ons bekend is aangaande de wijze van doopbediening te dien tijde in de kerk van Engeland zelve.

Reeds heb ik het gezegde van Erasmus herinnerd: *merguntur infantes apud Anglos Het Manuale van koning Hendrik VIII (1530) schrijft voor: sacerdos accipiat infantem et postquam de nomine interrogaverit baptizet eum ter in aquam immergendo. Evenzoo bepaalt het Common prayerbook van Eduard VI (1549): »de priester dompele 't kind onder water" en laat alleen de bekende uitzondering toe: »indien het daarvoor te zwak is, zal een overstorting van water voldoende zijn" 1). Onder de Katholieke koningin Maria was 't niet anders. In haar laatste regeeringsjaar (1558) betuigde nog Watson, bisschop van Lincoln 2): »hoewel het volgeus de kerkelijke overlevering van ouds af gewoonte is geweest de kinderen driemaal onder te dompelen, is dit echter niet strikt noodig, maar ook éénmaal ze onder te dompelen voldoende; ja 't is bij groot gevaar en dringende noodzakelijkheid zelfs genoeg, hun 't hoofd met water te overstorten." Eerst onder Elisabet, vooral door invloed der naar Engeland uit hun ballingschap in Duitschland en Zwitserland teruggekeerde predikanten, trouwe aanhangers en navolgers van Calvijn en de Geueefsche liturgie, kwam de overstorting meer in gebruik, zonder dat daarom echter de onderdompeling geheel werd afgeschaft. 't Was er wel verre van af. In 1645 kon*

¹⁾ Then the priest shall take the child into his hands and shall say to the godfathers and godmothers: name this child! and then naming it after them (if they shall certify him, that the child may well endure it) he shall dip it in the water discreetly and warily, saying etc., but if they certify that the child is weak, it shall suffice to pour water upon it. In 't formulier voor de bediening van den doop aan volwassenen wordt de keuze vrij gelaten: the priest shall dip him in the water or pour water upon him.

²⁾ In een preekbundel over de sacramenten.

Thomas Blake, die omstreeks 1602 was geboren, nog schrijven¹⁾: »ik heb met mijn eigen oogen veel kinderen zien onderdompelen en ik weet dat dit het volstandig gebruik bij een menigte leeraren op hun standplaatsen geweest is, veel jaren lang,” — en vier jaar vroeger (1641) verklaarde W. Wall²⁾ vernomen te hebben, dat er onder de toen levenden meer dan een was, die als kind bij onderdompeling den doop had ontvangen. Ja, toen in 1662 een herziening van het Common prayerbook noodig was, wilde de kerk van Engeland in het voorschrift van den doop geen verandering brengen, hoe veelvuldig de overstorting ja zelfs de besprenging was geworden, maar bleef vasthouden aan haar stelregel, dat de onderdompeling, indien de kinderen sterk genoeg waren om haar te verdragen, de voorkeur verdiende. Overstorting van gezonde kinderen werd alleen toegestaan ter wille van bezorgde ouders, maar de onderdompeling moest gehandhaafd blijven. Hoe spoedig evenwel zou de uitzondering regel worden!

't Was tusschen 1630 en 1640 in Engeland derhalve zoo gesteld, dat op den eenen Zondag een kind bij overstorting den doop ontving, maar dat op den volgenden, wanneer er ouders waren die aan 't overgeleverde gebruik vasthielten, de plechtigheid bij onderdompeling bediend werd. Deze verschillende wijze van bediening moest wel aanleiding geven tot besprekingen en beoordeelingen, vooral ook bij hen, die, al behoorden zij niet tot de Staatskerk, toch meer dan anderen over den doop nadachten, omdat die het onderscheidingskenmerk hunner gezindte uitmaakte. 't Gevolg liet zich voorzien. Was terugkeer tot den apostolischen tijd in alles hun doel, 't kon dan wel niet anders, of zij moesten zich aangetrokken gevoelen tot de oude, de oorspronkelijke instelling, de onderdompeling.

Hoe dit zij, nog één bezwaar rees bij sommigen hunner op, waaronder ruim dertig jaar vroeger ook de Brownist

¹⁾ Infants baptism freed from Antichristianisme p. 1.

²⁾ Volgens Schlossers Latijnsche vertaling vroeger aangehaald: Historia baptismi infantum II, p. 483.

John Smyth gebukt was gegaan ¹⁾, — de overweging, dat de nieuwe doop niet geldig zou zijn, tenzij deze werd toegediend door iemand, die zelf op de ware wijze gedoopt d. i. ondergedompeld was. Sommigen mochten de moeielijkheid in dier voege trachten op te lossen, dat een paar hunner leeraars elkander tegelijkertijd onderdompelden of dat een begon met de plechtigheid aan zichzelven te voltrekken, om haar dan vervolgens toe te dienen aan de overigen, maar anderen achdden dit bedenkelijk. Nu kwam duidelijk aan 't licht hoe zij niets af wisten van Protestantsche medechristenen, bij wie de doop naar hun opvatting in zwang was, en derhalve dat aan invloed van dezen op Edward Barber en de zijnen niet te denken valt. »Toen," — zoo voegde in Januari 1659 een ongenoemde, vroeger dertien jaar lang hun medelid, hun spottend toe in een kreupelrijm ²⁾, — »toen zat gij te mijmeren en te tobben om iemand, die bevoegd was den doop te bedienen, maar hier in Engeland was er niemand die anders deed dan besprengen. Ten langen leste hebt gij de menschen hooren vertellen, dat er in Silezië heiligen waren, die altijd sedert de dagen der apostelen deze goddelijke verordening zuiver onderhouden hadden. Derwaarts hebt gij haastig gezonden en er vrij wat kosten voor gemaakt, maar toen uw boden daar kwamen werden zij, evenals wij hier, bedrogen." De Baptisten hadden denkelijk het

¹⁾ Zie mijn aangehaald opstel over de Brownisten bl. 326.

²⁾ In plano gedrukt, op 't Britsch Museum te vinden, volgens Dexter a. w. p. 55. De rijmen luiden aldus:

Then did you muse and cast your care
All for an administrator,
But here in England none was seen
That used aught but sprinkling.
At length you heard men say,
That there was Saints in Silesia,
Who ever since the Apostles time
Had kept this ordinance pure, divine.
Thither alass you sent in haste
And thus you did some treasure waste,
But when your messengers came there
They were deceived as we are here.

gerucht der Socinianen vernomen, die wel een korte tijd in Silezië woonden, maar nu reeds nagenoeg verdwenen waren¹⁾, en te vergeefs zich aangemeld bij de daar nog gevestigde Schwenckfelders, die alleen van den geestesdoop wisten te spreken. Toch schrikte hen de ondervonden teleurstelling niet af.

In Engeland teruggekeerd hoorden zij van de Rijnsburgers. »Zij kwamen overeen," — zoo verhaalt ons de destijs levende Baptist William Kiffin²⁾, — »om zeker Richard Blount, de Hollandsche taal machtig, daarhenen te zenden, die met brieven van aanbeveling voorzien vriendschappelijk ontvangen werd zoowel door de daar gevestigde gemeente als door haren leeraar Jan Batte en na zijn terugkomst den leeraar Sam. Blacklock doopte: deze bediende vervolgens met hem de plechtigheid aan de overige leden van hun vereening." Dit bericht wordt ten volle bevestigd door 't geen wij van elders weten, dat n. l. in de éénige gemeente hier te lande, waar destijs de doop bij onderdompeling bediend werd, een zeer geacht voorganger Jan Batten heette, een Leidenaar, met de van der Koddes medestichter der Rijnsburgsche vergadering³⁾. Aan dezeu had derhalve een der oudste Baptistengemeenten in Engeland de wegneming van haar gemoedsbezwaar te danken, 't geen mij straks deed opmerken, dat de overgang van de Collegianten tot de Baptisten zeer geleidelijk is, hoewel zij later met elkander in geenerlei aanraking stonden en de streng Hervormde leer, waartoe de Baptisten gaande weg meer overhelden, een scherpe tegenstelling maakte met de Sociniaansche gevoelens, die ge-

¹⁾ Op hen gis ik dat Jac. Mehrning, de ijverige voorstauder der onderdompeling, het oog had in 1647, toen hij in zijn Heiligen Tauff historie II, s. 965 verzekerde: ja auch mitten in Deutschland finden sich hier noch einer, dort auch einer der es wohl verstehet, das Christi tauffordnung recht sey und derselben gemäss tauffet und sich hat taufen lassen.

²⁾ Crosby a. w. I, p. 102.

³⁾ G. van Nimwegen, t. a. pl.

durig en niet altijd te onrechte den Collegianten werden te laste gelegd ¹⁾).

De geschiedenis der onderdompeling neemt hier een einde; ze trad althans geen nieuw tijdperk in, want hare aanhanggers, hoe ook soms verdeeld over de wijze waarop de onderdompeling moest plaats hebben, bleven de onderdompeling zelve handhaven van geslacht tot geslacht, zonder dat er evenwel een nieuw, afzonderlijk kerkgenootschap ontstond, dat in de overtuiging der Baptisten deelde.

Stonden de dompelaars, die zich in 1648 van de Doopsgezinde gemeente te Hamburg afscheidden, om den doop bij onderdompeling te bedienen, onder Rijnsburgschen invloed ²⁾, — de scheuring der separatistische vereenigingen van Ernst Christoph Hochman van Hochenau ³⁾, die Alexander Mack in 1708 aan den Benedenrijn en in Zwitserland verwekte, toonde in alles haar Baptistischen oorsprong. Zijn volgers noemden zich Tunkers. Eenigen hunner ontvluchtten de algemeene vervolging der Doopsgezinden in Zwitserland en kwamen, uitgenoodigd en ondersteund door de Nederlandsche Doopsgezinden zich hier nederzetten, vooral te Surhuisterveen in Friesland, waar men nog bij Kortwolde in een heldere vliet hun doopplaats aanwijst ⁴⁾, maar hun gemeente liep daar te

¹⁾ De eerste aanleiding daartoe gaf misschien hun doop, maar later werden er ook in de collegies gevoelens voorgedragen, die den argwaan der Staatskerk opwekten.

²⁾ Zie over hen B. van Weenigem, *De manier van doop, voetwassching en avontmael, soo by de Dompelaers tot Hamburg gebruyckt wert*, 1666. *Eymelijcke verklaringe der gedoopte Christenen over het boeck van B. van Weenigem*, 1668. B. van Weenigem, *Antidotum ofte tegengift*, 1669. W. D. Redoch, *Antidoti Weenigemi vanitas*, 1672.

³⁾ M. Göbel, *Geschichte des christlichen Lebens in der rheinisch-westphalischen evangelischen Kirche II*, s. 789—791, 797, 811—855, III, s. 86 en passim. Over Alex. Mack zie ald. II, s. 819, 846, III, s. 264.

⁴⁾ Blaupot ten Cate, *Gesch. der Doopsgezinden in Friesland* bl. 200. Misschien waren ook enkelen hunner te Sappemeer gevestigd en gaf die vestiging aanleiding tot de scheuring der Zwitsersche gemeente aldaar

niet, toen de meerderheid omstreeks 1720, even als Alex. Mack zelf naar Pennsylvanië uitweek, waar nog hun nakomelingen, ongeveer achtduizend leden, gevestigd zijn ¹⁾.

Evenzoo ging van Baptisten de beweging der geesten uit, die nu ruim veertig jaar geleden, vooral onder leiding van Oncken te Hamburg, Denemarken en Noorwegen, Wurtemberg en Baden onrustte en bij zeer enkelen in ons vaderland steun vond. Dit alles was niets nieuws, maar de voortzetting van 't geen Edward Barber en de zijnen voor twee-en-een-halve eeuw bedoeld hadden. Nog altijd zijn onder de Protestanten de Baptisten en onder de Katholieken de Grieksch-Katholieken de eenigen, die vasthouden aan de oorspronkelijke plechtigheid der onderdompeling; nog altijd is overstorting bij alle andere Christenen in gebruik, waarop alleen enkele Hervormden sedert het midden der zeventiende eeuw ²⁾

in Oude en Nieuwe Zwitsers (omstr. 1720), de eersten onder Hans Ancken, de laatsten, die dan voorstanders zouden geweest zijn van den dompel-doop, onder Abraham Laufer.

¹⁾ Zoo was het in 1856, volgens R. Baird, Religion in America, p. 503, maar hun getal is later gedurig nog afgenomen.

²⁾ Schoon de Kerke-ordineringen van Emden (1571) en Dordrecht (1574) reeds uitsluitend *besprenging* noemen, blijkt het dat overstorting hier te lande nog in gebruik bleef, b. v. uit N. Brereton, Travels in Holland 1634 and 1635 p. 64: the minister here (in Amsterdam) baptized after sermon fourteen children; the water not sprinkled upon their faces, but the preacher doth pull back the cloth and dressing on the head, so that all the skull of the child's head is bare, and holding the face downwards, he is sufficient prodigal of water, pouring divers handfuls upon the child's head and holding his hand on the child's head, rubbing the same during all the time, that he is pronouncing the words of baptism. Later werd het anders volgens Jac. Mehrning, als bij a. w. II, s. 955 in 1647 vraagt: und ob so wenig tröpflein wasser als etliche Calvinische diener heutigs tages in Holland und Friesland, auch zu Altona bey Hamburg thun, die nur die fordersten glieder zweyer finger nass machen und darmit dem kinde die stern nur anrühren, bey ihrer tauffe gebrauchen, können ein warhaftiges wasserbadt und abwaschung machen oder auch nur mit warheit seyn und genant werden? Dat omrent denzelfden tijd ook in Engeland de gewoonte van besprenging hier en daar opkwam, volgt uit de opmerkingen van Thomas Blake a. w. (1645). Hij zegt wèl: those that dip not infants, do not yet use to sprinkle them. There is a middleway between these two. I have seen several dipped, I never saw nor heard of any

een uitzondering maken, die de voorkeur geven aan den nog zwakkeren vorm der besprenging.

sprinkled or (as some of you use to speak) rantized. Our way is not aspersion but perfusion, not sprinkling drop by drop, but pouring on at once all that the hand contains, — maar hij voegt er van de besprenging bij: I leave them to defend it that use it; wèl een bewijs, dat er toen reeds verdedigers van deze nieuwe wijze van doopbediening in Engeland opstonden. Wall l. l. p. 485 besluit er terecht uit: quod ad adspersionem proprie talem adtinet, videtur ea ipso anno 1645 primum coepit fuisse paucisque admodum usurpata.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

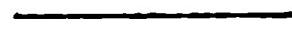
DER AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 13^{den} NOVEMBER 1882.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ.,
N. BEETS, R. FRUIN, B. J. LINTELO DE GEER, S. VISSERING,
A. KUENEN, J. P. SIX, S. A. NABER, H. KERN, J. T. BUYS,
J. A. FRUIN, R. VAN BONEVAL FAURE, H. VAN HERWERDEN,
M. J. DE GOEJE, C. VOSMAER, J. P. N. LAND, P. DE JONG,
M. F. A. G. CAMPBELL, J. G. R. ACQUOY, H. P. G. QUACK,
A. A. DE PINTO, J. HABETS, W. PLEYTE, M. S. POLS, C. P. TIELE,
C. BELLAER SPRUIJT, J. A. WIJNNE, B. F. MATTHES, J. C. G. BOOT,
secretaris.

De heeren Brill, Borret en de Wal zijn afwezend met
kennisgeving.

De secretaris vermeldt de ontvangst van een latijnsch
gedicht voor den wedstrijd, getiteld *Musica*, onder het motto
Ingenuas didicisse fideliter artes cet, en van eene opgaaf
der namen van Amsterdammers, die in de veertiende en
vijftiende eeuw te Praag gestudeerd hebben, ingezonden door
professor A. Teige aldaar.

De heer Vissering leest het verslag der commissie, die

in de vorige vergadering benoemd is om een voorstel te doen tot viering van het derde eeuwfeest der geboorte van Hugo de Groot.

Na kennismeming wordt besloten dit verslag ter kennis te brengen van de leden der afdeeling, en, als een voldoende aantal van sprekers zich voor het einde van Februari bij het bestuur aanmeldt, de vergadering van April geheel te wijden aan het herdenken der verdiensten van Grotius.

Vervolgens draagt de heer de Pinto eene uitgewerkte schets voor van het leven van wijlen mr. J. E. Goudsmit, die van 5 Mei 1862 tot zijn overlijden op 17 Maart 1882 lid der afdeeling is geweest. De spreker vermeldt wat Goudsmit als advocaat, leeraar en hoogleeraar voor zijne cliënten en leerlingen heeft gedaan, wat hij door zijn onderwijs en geschriften voor de Leidsche hogeschool en voor de rechts-wetenschap is geweest, en waardeert zijn edel karakter. Dit levensbericht zal in het Jaarboek der Akademie geplaatst worden.

De voorzitter brengt den dank der vergadering toe aan den heer de Pinto en richt eenige hartelijke woorden tot twee zonen van den overledene, die op zijne uitnodiging in de vergaderzaal plaats genomen hadden.

Om het vergevorderde uur ziet de heer R. Fruin van het woord af en biedt zijne bijdrage over de beteekenis van *bannus pacis* in een charter van Graaf Floris V voor de Verslagen en Mededeelingen aan. Het stuk zal in handen van de commissie van redactie gesteld worden.

De heer Leemans biedt namens de regeering een exemplaar aan van de 28ste aflevering der Aegyptische monumenten van het Rijksmuseum van oudheden te Leiden, en namens den schrijver Ad. de Ceuleneer, Le Portugal. Notes

d'art et d'archéologie, Anvers 1882 en Les têtes ailées de Satyre trouvées à Angleur, Bruxelles 1882.

Door den heer Kuenen wordt voor de boekerij aangeboden zijn werk getiteld Volksgodsdienst en wereldgodsdienst, Leiden 1882, door den heer van Herwerden zijne Lectiones Rheno-Traiectinae, L. B. 1882.

Deze geschenken worden in dank aangenomen en de vergadering daarna door den voorzitter gesloten.

V E R S L A G
OVER DE
HERDENKING VAN DEN JAARDAG
VAN
H. G R O T I U S.

M. H.

Het denkbeeld, in uwe vergadering van 9 October 11 uitgesproken, dat de 300ste jaardag der geboorte van Hugo Grotius, op 10 April 1883, in Nederland niet onopgemerkt mocht voorbijgaan en dat het wellicht op den weg van de Letterkundige Afdeeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen zou kunnen liggen, daartoe van hare zijde mede te werken, vond in die vergadering goedkeuring genoeg om te leiden tot het besluit, dat het in eene volgende bijeenkomst aan een nader onderzoek zou worden onderworpen onder voorlichting van eene duartoe door den voorzitter benoemde commissie van drie leden.

De ondergetekenden, met dezen last vereerd, hebben geenszins geaarzeld de hun opgedragen taak te aanvaarden, al ontveinsden zij zich niet, dat zij daarbij wel op bezwaren zouden stuiten.

In beginsel waren ook zij van oordeel, dat eene waardige hulde aan onzen vermaarden landgenoot te dezer gelegenheid betamen zou en dat deze Afdeeling der Akademie bevoegd zoude zijn, daartoe op hare wijze mede te werken. De vereering van de groote mannen des voorgeslachts, die tot den roem van het vaderland hebben bijgedragen, versiert een

volk en strekt om den volksgeest te verheffen. Onze de Groot, reeds als 14-jarig student onderscheiden als eeu » iuvenis portentosi ingenii," heeft die profetie vervuld. Op haast elk gebied van menschelijke wetenschap, in deze Afdeeling van de Akademie vertegenwoordigd, heeft hij onder zijne tijdgenooten geschitterd; op meer dan één is hij voor het nageslacht de baanbreker geweest. In de klassieke talen en letteren was hij meester; de Hollandsche rechtstaal heeft hij geschapen. In exegese der Bijbelboeken, patristiek, hermeneutiek, apologetiek stak hij de grootste theologen van zijn tijd naar de kroon. Zijne historiekennis was even grondig als veelomvattend. Hij werd de grondlegger van de Hollandsche rechtsgeleerdheid. Geheel het beschaafd Europa heeft hem, als den vader van het natuurrecht en van het volkenrecht gehuldigd. In al wat hij schreef blonk uit die kalokagathie, die haren grond heeft in oprechte godsvrucht, menschenliefde, waardeering van het goede en edele, waar en bij wien ook gevonden, afkeer van geweld en tyrannie, eerbied voor het recht, liefde voor de vrijheid tegenover elken uitwendigen dwang, vrijheid des volks, vrijheid des geestes.

Dit alles mogen wij, zijne dankbare nazaten, ons en de onzen wel in herinnering brengen, wanneer zich daartoe de passende gelegenheid aanbiedt; ook dan zelfs, wanneer wij niet konden instemmen met zijne politieke beginselen, of zijn politiek bedrijf mochten afkeuren. Zoo hij hierin naar sommiger oordeel gezondigd heeft, wel heeft hij, de verstoo-teling uit zijn vaderland, die zonde zwaar geboet met een leven vol teleurstellingen, wederwaardigheden en rampspoed.

Ook hij mag aanspraak maken op de absolutie die de tijd aan groten geesten verleent, wanneer zij (zij het dan ook met voorbehoud van de rechten der kritiek) uitwiscbt wat er zwaks en kleins hun aankleefde, om alleen wat zij groots en goeds dachten en deden te bewaren. Inzonderheid in dezen kring betaamt het, aan dat groote en goede bovenal gedachtig te zijn. Wij hebben hier uitsluitend ons den man der wetenschap voor oogen te stellen en te vragen, of deze onzer hulde waardig is. En op die vraag zal wel niemand uit onzen kring een ontkennend antwoord geven.

Zoo dan hiermede het standpunt als van zelf aangewezen is, waarop wij ons bij het brengen onzer hulde te plaatsen hebben, dit aangewezen standpunt bepaalt tevens de wijze hoe en de middelen waarmede die hulde door ons gebracht zou kunnen worden.

Dit maakt eenerzijds de keuze dier vormen en middelen gemakkelijk. Geruchtmakend vertoon naar buiten is van zelf uitgesloten. Geen feestgetijde, noch feestmaal wordt door ons bereid. Al mogen wij als Nederlanders ook onze goedkeuring er aan hechten, dat men trachte onzen landgenoot voor de oogen van landzaat en vreemdeling eere te bewijzen door een of ander gedenkteeken van marmer of metaal, een standbeeld van grootsche afmetingen of een gedenkpenning, of iets der-gelyks, — dit kan niet tot onze taak behooren. »Excudant alii spirantia mollius aera.... vivos ducant de marmore vultus" mogen wij zeggen. Een sierlijk borstbeeld, dat ons binnen de wanden van ons eigen huis zijne gelaatstrekken te aanschouwen geeft, wij bezitten het reeds, dank zij der mildheid van den admiraal van Kinsbergen, die het in 1818 aan de derde klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut schonk ¹⁾.

Zoo is er meer, dat wij zonder verdere overweging ter zijde kunnen stellen.

Doch aan de andere zijde levert ons eigenaardig standpunt ook zijne moeilijkheden bij het doen eener geschikte keuze op. Wij zouden kunnen wenschen, een wetenschappelijk gedenkteeken, een monumentum aere perennius, te stichten. Maar zal dit door de Akademie, of hare letterkundige Afdeeling gesticht worden, dan behoort het, althans in meerdere of mindere mate, de vrucht te zijn van gemeenschap-

¹⁾ Volgens de notulen der tiende algemeene vergadering van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, gehouden den 25sten—27sten Augustus 1817, is door Kinsbergen aan elk der vier klassen aangeboden het marmeren borstbeeld van zoodanigen Nederlandschen geleerden of kunstenaar als zij zou verkiezen; hetwelk vervaardigd zou worden door het lid der 4de klasse P. J. Gabriël.

De derde klasse heeft hare keuze gevestigd op Huig de Groot.

pelijken arbeid. Wat zou hier voor in aanmerking kunnen komen?

Er kan gedacht worden aan het houden eener *lofrede* door een der leden, die zich daartoe geroepen gevoelde, uit te spreken in eene plechtige zitting op den jaardag, ten aanhoore van zijne medeleden en verdere genoodigden. Het voorbeeld van andere geleerde genootschappen kan tot ondersteuning van dit denkbeeld worden aangevoerd. Maar dat opstellen en uitspreken der *lofrede* zou toch altijd zijn een individueel werk. En wat meer weegt: zou de *panegyrikos*, voor een gemengd gehoor bestemd, niet al te veel gevaar loopen, het wezen aan den vorm op te offeren en daarnevens het recht der historie en der kritiek, dat is in één woord, het recht der waarheid, te miskennen?

Van meer beteekenis zou zijn het ondernemen der bewerking eener nieuwe *biographie* van de Groot. Er bestaan onderscheidene levensbeschrijvingen, van meerder of minder verdienste. Maar één oordeel treft alle: ze zijn verouderd. Tal van bescheiden, staatsstukken, familiepapieren, brieven enz. in de latere jaren ontdekt en aan het licht gebracht, tal van onderzoeken in monografieën nedergelegd, zouden het nu mogelijk maken een zuiverder en vollediger voorstelling van zijn doen en wedervaren te geven. En eene goede levensbeschrijving van de Groot zou een welkom geschenk aan het Nederlandsche volk zijn. Doch ook dit zou het werk van één man moeten zijn, zij het dan ook al dat zijne medeleden hem met bouwstof en voorlichting te hulp kwamen. Die dit loffelijk werk onderneemt, doet het voor zich zelven en uit eigen aandrift. Hij kan het niet doen krachtens lastgeving zijner ambtgenoten.

Doch de Akademie zou de bewerking eener levensgeschiedenis van de Groot kunnen uitlokken door het uitschrijven eener *prijsvraag*.

Andere bezwaren daargelaten — zoals de vraag, of het tot den werkkring der Akademie behoort prijsvragen uit te schrijven (behalve den Latijnsche prijskamp, waartoe zij de verplichting, door de aanvaarding van het legaat van Hoeufft, op zich genomen heeft) of deze, hoe zij de middelen be-

schikbaar zou vinden om eene goedgekeurde prijsverhandeling naar eisch te beloonen, — blijft dit hoofdbezwaar over: de prijsvraag kan met goed gevolg dienst doen als middel om studie aan te moedigen of om een ontluikend vernuft aan het licht te brengen, of wel om, vooral op technisch gebied, de keuze te erlangen van het beste dat men krijgen kan: maar de poging, om door prijsuitloving den bij uitstek bevoegden man de pen in de hand te geven om ons over een aangewezen onderwerp een meesterwerk te schenken (zooals wij hier zouden begeeren), levert doorgaans niet anders dan teleurstelling op.

Het bewerken en uitgeven eener nauwkeurige en volledige historisch-kritische *bibliografie* van de werken van Grotius en van hetgeen er merkwaardigs over hem geschreven is, zou waarschijnlijk geacht kunnen worden tot den werkkring der Afdeeling te behooren. Doch wij zijn onderricht, gelijk reeds door een onzer in de vergadering van 9 October is te kennen gegeven, dat deze taak alreede vrijwillig opgenomen is door een Nederlandsch geleerde, die haar binnen kort hoopt voltooid te hebben. In het vertrouwen, dat die bekwame man dit werk op uitstekende wijze zal volbrengen, achten wij het onnoodig verder hierbij stil te staan.

Er is reeds in de vergadering van 9 October ter loops gewaagd van eene *prachtuitgave* van de gezamentlijke, of althans van de voornaamste werken van Grotius, door de zorg en onder toezicht der Afdeeling, als het waardigste monument, dat voor hem zou kunnen worden gesticht. Wij hebben dit denkbeeld ernstig overwogen, maar meenen na rijk beraad het te moeten ontraden. Eene nieuwe uitgave van al wat door Huig de Groot geschreven en hetzij door hem zelfven hetzij later door anderen in het licht gegeven is, zou aan den eenen kant zijn eene zaak van kolossalen omvang en vooruit onberekenbare kosten, en aan de andere zijde, naar wij vreezen, haar oogmerk missen. Er is zeer veel door de Groot geschreven en uitgegeven, dat door zijn inhoud slechts eene tijdelijke en voorbijgaande beteekenis had. Zelfs onder zijne zuiver wetenschappelijke geschriften zijn er, die tegenwoordig weinig meer dan historische waarde hebben,

sommige, die men thans nauwelijks anders dan als curiosa zou aanmerken. Kan men beweren, dat eene nieuwe uitgave van dit alles zonder onderscheid tot bevestiging van zijnen roem zal strekken? Is die uitgave in andere opzichten misschien noodig of nuttig te achten? Wij betwijfelen het. De enkelen, die nog thans om de eene of andere reden met die werken kennis willen maken, zullen daartoe schier zonder uitzondering gelegenheid vinden in de openbare bibliotheken.

En wat nu te zeggen van eene uitzifting van het belangrijkste en beste, om dat op nieuw in prachtdruk aan de beschaafde wereld aan te bieden? Wij behoeven niet te gewagen van de moeielijkheid der keuze, waarbij subjectieve waardeering allicht een voorname rol zou spelen. Maar wij willen de vraag stellen, of de Afdeeling niet overbodig werk zou doen. Onder de voornaamste geschriften, door de Groot ons achtergelaten, behooren gewis zonder iemands tegenspraak, zijn *Jus belli et pacis*, de *Commentarius de iure praedae* en de *Inleydinghe tot de Hollandsche rechtsgeleerdheydt*. Deze drie zouden dan allerminst in de verzameling mogen ontbreken. Welnu; het *Jus belli et pacis* is betrekkelijk kort gleden, in 1853, met groote zorg en in schoonen vorm op nieuw uitgegeven door Prof. William Whewell te Cambridge. Eene nieuwe uitgave onzerzijds mag dus voor 't minst overtollig heeten. Van de fraaie uitgave van den *Commentarius de iure praedae*, in 1868 door Dr. H. W. Hamaker bezorgd, zijn waarschijnlijk nog wel exemplaren in het magazijn van den heer M. Nijhoff beschikbaar. En de »Iuleydinghe» is bij het leven van den auteur en in de eerste jaren na zijn dood zoo dikwijls gedrukt en herdrukt, dat men de exemplaren dier uitgaven heden nog te kust en te keur in openbare en bijzondere boekverzamelingen kan aantreffen.

Alleen dit zou in aanmerking kunnen komen. Wij weten met zekerheid, dat Grotius, ook op wetenschappelijk gebied, een en ander geschreven heeft, wat nooit het licht heeft gezien. In sommige bibliotheken berusten nog onuitgegeven monografieën van zijne hand. Niet geheel onmogelijk is het, dat er nog andere bestaan, aan welke wij op dit oogenblik geene kennis hebben en die, evenals de *Commentarius de*

iure praedae, op een gunstig toeval wachten, om te voor-
schijn te komen. Hierop ware te letten. De waarde en be-
tekenis der handschriften, wier aanwezen bekend is, zou
onderzocht kunnen worden; naar andere, mogelijk hier of
daar verscholene, zou kunnen worden gezocht. Wij bevelen
dit punt der aandacht van onze medeleden en van alle be-
langstellenden in den lande aan. Ook uwe commissie wil
daarop bedacht blijven.

Misschien — de waarschijnlijkheid is niet groot, maar
toch — misschien levert dit onderzoek in de eerstvolgende
maanden zulke uitkomsten op, dat het in overweging zou
kunnen komen, nadere voorstellen te doen tot de uitgave van
een of meer dezer geschriften. Wij vragen vergunning, ons
daartoe de bevoegdheid voor te behouden.

Er blijft nog over, te spreken van een denkbeeld, dat óók
in de vergadering van 9 October reeds aangegeven is. Eene
gewone of buitengewone zitting der Afdeeling op of zoo
nabij mogelijk den jaardag, 10 April 1883 zou uitsluitend
aan Grotius gewijd kunnen worden, en aan de leden, die
zich bereid hebben verklaard hiertoe mede te werken, zou
dan gelegenheid gegeven worden, de vruchten hunner bijzon-
dere studiën betrekkelijk hem of zijne werken mede te deelen.
Wij wenschen de verwezenlijking dezer gedachte aan te be-
velen. Het doel, dat wij beoogen, den geboortedag van Grotius
binuen onzen wetenschappelijken kring eenvoudig en waardig
te gedenken, zou op deze wijze bereikt worden. Wij durven
ons vleien, dat meer dan één onzer medeleden zich genoopt
zal gevoelen hiertoe zijne medewerking te verleenen. Voor
veLEN zal er stof en aanleiding te vinden zijn. Philologen
kunnen de aandacht vestigen op een of anderen merkwaar-
diggen trek, aan zijne klassieke studiën, zijne poëmata, zijn
omgang of briefwisseling met zijne geleerde tijdgenooten ont-
leend. De beoefenaar onzer moedertaal vindt misschien aan-
leiding in het licht te stellen, hoe ook de Groot naast Hooft,
Huygens en Vondel die taal opgebouwd heeft, Godgeleerden
en Oriëntalisten kunnen herinneren aan zijne liefde voor,
zijne navorschingen in de Bijbelboeken; geschiedkundigen
zullen wellicht een of ander merkwaardig voorval uit zijn

veelbewogen leven in een nieuw licht kunnen stellen; rechtsgeleerden, staatslieden, wijsgeeren vinden in zijne hoofdwerken overvloedig stof voor belangrijke, nog altijd nieuwe opmerkingen.

Zóó zal hem door de Akademie van Wetenschappen eene hulde gebracht worden, zoo als zij alléén en niemand anders dat vermag te doen.

Het zal (zoo het niet te gewaagd is zulk een beeld in dit statig gezelschap te gebruiken) een intellectueel feestmaal met een keurig en rijk geschakeerd menu kunnen zijn.

Kan dit plan uwe goedkeuring erlangen, dan noodigen wij u uit, de uitvoering aan het goed beleid van uw Bestuur over te laten. Wij veroorloven ons alleen het volgende aan te stippen. De 10de April zal in 1883 op een Dinsdag vallen. De Maandag te voren is de aangewezen dag voor eene gewone vergadering der Afdeeling. Een klein bezwaar zal zich kunnen opdoen, omdat juist op dien dag ook eene huishoudelijke vergadering tot verkiezing van nieuwe leden moet worden gehouden. Maar uw Bestuur zal dat bezwaar wel weten te overwinnen. In het belang eener goede regeling zal het wenschelijk zijn, dat diegenen, die bereid zullen wezen hunne bijdragen tot dit feestgetij te leveren, hiervan tijdig, immers vóór het einde van Februari aan het Bestuur kennis geven, opdat dit in staat gesteld worde, des geraden, de vergadering van Maart over de te nemen maatregelen te raadplegen.

Door deze beschouwingen aan uwe kennismeming en beoordeeling te onderwerpen acht uwe commissie zich, voor zooverre zij daartoe op dit tijdstip in staat was, van haren last te hebben gekweten.

S. VISSERING,
J. DE WAL,
R. FRUIN.

G E W O N E V E R G A D E R I N G
DER AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,
GEHOUDEN DEN 11^{den} DECEMBER 1882.

Tegenwoordig de heeren C. LEEMANS, G. DE VRIES AZ., M. DE VRIES, W. G. BRILL, N. BEETS, S. A. NABER, TH. BORRET, J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, M. F. A. G. CAMPBELL, W. PLEIJTE, C. B. SPRUIJT, C. P. TIELE en J. C. G. BOOT, Secretaris.

Bij afwezigheid van den voorzitter wordt zijne plaats ingенomen door den heer Naber, ondervoorzitter, die de vergadering opent.

De secretaris bericht, dat een prijsvers is ingekomen, getiteld *In medicum* met de zinspreuk *Honora medicum*, en voor de bibliotheek ontvangen van prof. P. Willems te Leuven het tweede deel zijner *Histoire du Sénat de la république romaine*, en van het medelid Dirks zijne levensschets van mr. J. de Vries Jz. Aan den eerstgenoemden is bereids dank betuigd voor zijn geschenk.

Verder meldt hij dat op last van den Minister van binnenlandsche zaken op de veiling door de firma Fred. Muller en C°. op 20 November l.l. gehouden het meerendeel der handschriften der Huygensen, vermeld in den catalogus sub n°. 324 tot 345 voor de Akademie zijn aangekocht. De nummers 333, 334 en 335, die niet van de hand van Const. Huygens zijn, maar aan hem gerichte brieven en versen

bevatten, zijn als volstrekt niet belangrijk ter zijde gesteld en voor hooge prijzen door buitenlanders aangekocht.

De brief van Christiaan vermeld onder n°. 341 vervalt; het is geen ander dan de in n°. 342 genoemde brief van zijn broeder Constantijn. Op het onder n°. 799 vermelde werk van dienzelfden Constantijn heeft hij de aandacht gevestigd van den onder-directeur van het prentenkabinet. Na de groote uitgaven voor de andere handschriften, viel aan aankoop van dit nommer voor de Akademie niet te denken. De aangekochte stukken worden door hem ter tafel gebracht.

De vergadering juicht deze medeeling toe en bedankt den secretaris voor zijne bemoeiingen in dezen.

De heer Beets komt nog eens terug op de door Anna Roemers vertaalde Cent emblèmes chretiens van Georgette de Montenay, van welke eene vertaling in zes talen in 1619 bij J. C. Vinchet (lees Unckel) te Francfort a/M. door hem vermeld, maar niet behandeld was. Hij heeft, na vele vergeefsche pogingen, door den hoogleeraar J. I. Doedes dat zeldzame boek in handen gekregen en deelt daarover een en ander mede.

Op de vraag van den heer Pleyte of het in Anna Roemers vertaling doorgehaalde vierde embleem hier gevonden wordt, antwoordt de spreker bevestigend, en zegt dat in het HS. van den heer Royaards zoowel dit als nog een tweede door de dichteres zelve schijnt doorgehaald, waarschijnlijk omdat de vertaling haar niet beviel.

De spreker zal het medegedeelde voor de Verslagen en mededeelingen bewerken.

De heer Leemans biedt met goedvinden van den schrijver den heer G. Allevi te Offida in het distrikt Ascoli twee in het Italiaansch geschreven verhandelingen, getiteld Alcune delle mie scoperte preistoriche voor de verhandelingen aan,

maar wenscht eerst te vernemen, of er bezwaar bestaat tegen de taal.

Nadat gebleken is, dat geen der leden daarin reden tot afwijzing vindt, worden zij in handen gesteld eener commissie, en daartoe benoemd de heeren Boot, Borret en Pleijte, die dien taak op zich nemen.

De heer Brill deelt mede, dat het Historisch Genootschap te Utrecht gelegenheid gevonden heeft te Venetië afschrift te laten nemen van een goed deel der briefwisseling van de gezanten Lionello en Suriano, die in de jaren 1616 en 1617 te 's Gravenhage geresideerd hebben. Bepaaldelijk uit de brieven van den laatstgenoemden deelt hij het een en ander mede.

Deze gezant had eene dubbele taak: onze republiek te polsen, of zij geneigd was in verbond met die van Venetië te treden, en ook maar te polsen, want de inwendige toestand van Venetië verbood dadelijk eene alliantie met de gereformeerde Vereenigde provinciën, aan te gaan. De andere last, dien Suriano hier te vervullen had, was de ondersteuning van het aanzoek van den Hertog van Savoie om subsidie.

In den tijd van Suriano's verblijf hier te lande wijzigde zich blijkbaar Oldenbarnevelts gevoelen betreffende zulk eene aansluiting aan Venetië. Aanvankelijk schroomde hij door zulk een verbond de republiek eene vijandige houding te doen aannemen en de voortduriing van het bestand in de waagschaal te stellen. Doch toen hij bij de partij der gereformeerden en der zelfzuchtige Fransche grooten en Duitsche Prinsen in verdenking kwam van Spaanschgezindheid, achtte hij het raadzaam van zijne gezindheid om Spanje steeds te bestrijden te doen blijken en tevens een verbond te sluiten, waarbij de republiek niet in den strijd dier zooeven genoemde partij, ten gevalle van den dubbelzinnigen Koning van Groot-Brittannie, medegesleept werd. Met die partij was de hertog van Savoie het eens. Vandaar dat zijn aanzoek bij Oldenbarneveld tegenwerking vond, zoodat zijn afgevaardigde

het voornemen opvatte om den advocaat van Holland om te koopen door een geschenk van zilverwerk ter waarde van duizend of vijftienhonderd dukaten, een voornemen trouwens, dat hij niet volvoerd heeft. Oldenbarneveld heeft althans zich niet laten omkoopen.

Ten slotte deelt de spreker nog een paar bijzonderheden omtrent Prins Maurits en Prins Hendrik uit de briefwisseling mede.

Daar niemand verder iets heeft mede te delen, wordt de vergadering gesloten.

POLYGLOTTISCHE UITGAVE
VAN DE
CENT EMBLÈMES CHRESTIENS VAN GEORGETTE
DE MONTENAY,
WAARBIJ EENE NAVOLGING IN 'T NEDERLANDSCH, NIET VAN
ANNA ROEMERS.

MEDEDEELING VAN
Dr. NICOLAAS BEETS.

In de aanteekeningen achter het 1ste Deel van mijn uitgave van Anna Roemers Visscher's Gedichten vermeld ik (blz. 220) de Francfortsche uitgave der Cent Emblèmes Chrestiens van Georgette de Montenay, volgens de opgave in het *Manuel du Libraire et de l'Amateur de livres* (Tom. III, col. 1853) aldus:

»*Livre d'Armoiries en signe de fraternité, contenant cent comparaisons de vertus et emblèmes chrestiens agencés et ornés de belles figures gravées en cuivre, premierement descripte en langue francoisse, par Damoiselle Georgette de Montenay, mais à présent r'augmentés de vers latins, espagnols, italiens, allemans, anglois et flamands. Imprimés es frais de J. Ch. Vinchet à Francfort au Mayn (sic) 1619, in 8. fig. — — —*

Le titre latin porte: *Monumenta emblematum christianarum virtutum.*

Ik schreef er bij: »Wij onderschrapten het woord *flamands*. Om den wil dezer Vlaamsche (Hollandsche?) verzen zou het alleszins der moeite waard zijn deze uitgave te zien te krijgen; maar het heeft mij tot nog toe niet mogen gebeuren."

Ondertusschen was het verlangde dichterbij dan ik vermoedde. Mijn ambtgenoot Doedes, de aangehaalde woorden onder de oogen gekregen hebbende, had de vriendelijkheid mij, onmiddellijk, uit den keurigen schat van zeldzame boeken in zijn bezit, een kl. 8° boekdeel ter inzage toe te zenden, dat mijn verlangen bevredigde. Even als het in het *Manuel* opgegevene, was ook dit te Francfort en in hetzelfde jaar 1619 gedrukt; maar in plaats van met een in 't *fransch* gestelden titel, prijkte het met een titel in het *italiaansch*, en wel met een door P. Rollos gegraveerden, waarbij het werk niet, zooals door den franschen, als een *Livre d'Armoiries* (album amicorum van die dagen) werd aangeduid. Het was echter blijkbaar tot dat gebruik geschikt, want de voorzijden der aan de ommezijden met de Emblèmes bedrukte bladzijden waren wit gelaten. De uitgever noemde zich op dezen titel *Giov[anni] Carolo Vnckel* en niet *J[ean] Ch[arles] Vinchet*, zoo als het *Manuel*, door een, bij vergelijking van de lettervormen dezer van elkander verschillende geslachtsnamen, niet onverklaarbare, door wien dan ook gemaakte, schrijf- of drukfout, den naam van den uitgever van het *Livre d'Armoiries* spelde.

» Cento Emblemi Christiani tracciati e dichiarati, con diuerse dottrine pie et vtili Dalla Noble donzella Gergette de Montenai Publicati Prima in lingua Francesa, ma adesso in fauore di quelli che di tali materie e inuentioni si diletano, tradotti nella Latina, Spagnuola, Italiana, Todesca, Fiammengha, e Inglesa. — Per industria e le spese di Giou. Carolo Vnckel mercatore e libraio in Francoforte, Anno 1619."

Het boekdeeltje, 447 bladzijden groot, opent met eene Praefatio in 't Latijn. Zij is gericht aan een drieeindertigtal achtereenvolgens opgenoemde jongelingen van goeden huize, zonen van maecenen en patronen; meest familieleden; daaronder ook twee van den naam *Unckel* en een voorzoon van zijn vrouw, quibus S. P. D. JOANNES CAROLUS VNCELIUS *Bibliopola Francofurtensis*.

Behalve hetgeen men als z.g. voorwerk en nawerk ook in de door A. R. gebruikte 4° uitgave van 1602 (Heidelberg) vindt, gaan hier gedichten van 25 tot 40 versregels vooraf

van de verschillende vertalers; door den spaanschen, *A Lector*, den italiaanschen, *Al Lettore*, den hoogduitschen, *An den Christlichen Leser* gericht, maar door den engelschen, *In Commendation of the noble Georgette de Montenay and her Emblems* geschreven en met de letters I. H. ondertekend. *den den verstandighen Leser* luidt het opschrift, dat de nederlandsche aan het zijne geeft.

Dit nu luidt als volgt:

Leser/ soo ghy bemint/ wysheyt/ end' verstandt
 Soo neemt in v handt/ dit boeck ghepresen
 Een edele vrouw vyt vranckeryckx Landt
 Vol deuchden gheplant/ heeft dat ghemaect in desen
 Maer het moet oock/ met ghoet bedacht syn ghelesen
 Ghelyck het van haer/ door Gods gheest/ ghecomponeert-is
 Sy was het Instrument/ maer Godt Werckman in wesen
 Doch siet men hieruyt/ dat sy weirt ghelaudeert-is
 Een tempel des heyllighen gheests/ die niet ghelogeert-is
 In een lichaem onderworpen der sonden/ quaet
 Al ist dat sy een vrouw persoon/ ghe'generert-is
 Veracht daerom d' werck niet/ want Godt elck in syn staet
 Can beghauen/ maer hout te meer/ van dees weldaet
 Siet meer na de vruchten/ dan na den Boom/ int velt
 Want sy veel mans/ hier in te bouen ghaet
 Die oock wel schoon Emblemata/ hebben ghestelt
 Hier woort/ van gheestlyck en politiss ghemelt
 End' dat met seer hooghe/ rycke/ wyse/ sinnen
 Dus desen boeck te coopen/ en spaert gheen ghelyck
 Want hier is meer proffyt/ gheleghen innen
 Hoewel dat veel/ om een verghancklyck ghewinnen
 Den ewich durenden schatt/ laten varen
 Slicken lieuer met den haen/ t' ghersten coren binnen
 Dan sulcke schoon/ costlycke/ perel te bewaren
Die met onuerstant groot ghaet/ kan maer sotheit baren.

De gravuren, van Pierre Woeiriott, zijn dezelfde als die van de door Anna Roemers gebruikte Heidelbergse uitgave van 1602; maar op den witten binnenkant van een der

muren van het huis, waaraan in het 1ste Emblème de SAPIENS MULIER bouwt, leest men hier de woorden: *Vera effigies Regiae Nauarrai*¹⁾, die ik in de Heidelbergse uitgave daar niet op gevonden heb.

Het portret van de auteur ontbreekt in dit exemplaar, maar moet toch ook deze uitgave versierd hebben. Immers hooren wij daarin den *Christlichen Leser* toeroepen:

Sihe diese Jungfraw Gorgia/
Wie sie ist abcontrafait da/

en de *Commendation of the noble Georgetta de Montenay* de verzekering geven:

her Picture, standes hir behinde,
Torne some leaves, so shalt thou finde.

Eene proeve van den arbeid der verschillende vertalers, moge hier, nauwkeurig afgedrukt, in dien aan het eerste Emblème besteed, op de mededeeling van het oorspronkelijk volgen.

I. EMBLEMA.

SAPIENS MULIER AEDIFICAT DOMUM.

I. GALLICE.

Voyez comment ceste Reine s'efforce
De cœur non feinct d'auancer l'edifice
Du temple saint, pour de toute sa force
Loger vertu, et dechasser tout vice.
Notons que Dieu la rend ainsi propice,
Afin qu'il soit glorifié en elle:
Et qu'on soit prompt (ainsi qu'elle) au service,
Dont le loyer est la vie éternelle.

¹⁾) Jeanne d'Albret, aan wie Georgette haar Emblèmes Chrestiens opdroeg, en tot wier hof zij behoorde.

I. LATINE.

*Cur, age, sic instas operi, sanctumque laborem
 Ipsa tua celeras, Dux generosa, manu:
 Sollicitat pietatis amor rediuius, et alma
 Relligio, cultu conspicienda sacro.*

ALITER.

[Een tweede latijnsch bijschrift als hier, en bij elk volgend Emblema, voorkomt heeft de Heidelbergse uitgave niet. In deze is het eerste en eenige latijnsche onder de prent, en het fransche tegenover de prent, onderaan op de boven witgelatene bladzijde geplaatst].

*Id virtutis iter vasto sub gurgite mundi,
 Quod Regina sciens relligione terit.
 Illa patrocinio coelebs, et moribus aras
 Aedificat superis: pauperibusque domum.*

I. HISPANICE.

Quan bien auenturado.
 Quien muger sabia tiene.
 Paz y prosperidad de aqui viene :
 Y el mando se huelga descansado.
 Mas tal de Dios es dada
 Al los que la han buscado
 Con piedad vera y posada.

I. ITALICE.

*Vedi questa Reina esempio di virtu,
 E vera pietà, come da giouentu.
 In quella da parenti e stata elevata,
 Coss' in matura età ne fu anchor parata,
 Mantennedole in cas' e per tutt il suo regno.
 Ond in sua lode si mette quel disegno
 Da femina prudente la cas' e' edificata.*

I. GERMANICE.

Ein flug verständige Matron/
 Erbawt jhr Hausz herrlich und schon :
 Wo aber ist ein närrisch Weib/
 Weder Glück noch Heyl daselbst bleibt/
 Sih disz loblich Königin hie/
 Wie bawt alles so artlich sie:
 Drnmb wird auszgehn jhr lob und preisz/
 Ueber den gantzen Erdenfreiss.

I. ANGLICE.

[Zonderling gespeld en rijk in drukfouten].

See rohat [what] a holy, and good intent,
 Thus [does] perform, this Quéene prudent ;
 Inbilding a Tempel, so fein [ane] and large,
 To which no labour, time or charge,
 See sperd [she spared]; Wherin so well poor as rich,
 Shall goe to pray, all in such ;
 To God, and their Savier stil,
 Which sevs [saves] them from all Il.

I. BELGICE.

Siet hoe dees Coninghinne/ een Gods Tempel
 So wysselyck bouwt/ ghevende alle vrouwen
 Haer hier in te volghen/ een ghoet erempel
 Na Sirachs Leere/ die sy behooren t' onthouwen
 En daer nae haer huys/ met aller trouwen
 Wyss'lyck regert/ in de vreeze des Heeren
 Maest Godt haeren Man/ cert so do vrome souwen
 Een wjse vrouw is weirt/ als Conining' te eeren.

Men ziet dat alle deze overbrengingen al zeer vrij en zeer gebrekkig zijn, en dat het *traduttore traditore* hier wel te pas zou kunnen komen. Ook geloof ik dat men zal oordeelen dat de nederduitsche (vlaamsche, noemt ze ten onrechte het titelblad) zoo min tot de slechtste als tot de beste van het

zevental behoort. Evenals de opdracht *Aen den verstandighen Leser*, in den refereinvorm, den voornaamsten dichtvorm der Rederijkers, gegoten, ofschoon niet aan alle eischen daarvan voldoende, en met die opdracht den z. g. *stok*, als zelfstandigen en spreukmatigen slotregel, gemeen hebbende, maar niet zooals zij, in de eerste versregels ook met *binnenrijmen* gesierd, staat zij in 1619, verre beneden de nog wel niet Vondeliaansche, maar toch reeds vrij zuivere alexandrijnen, waarin Anna Roemers de fransche vijfvoetige iamben van Georgette de Montenay, veel getrouwer en in veel zuiverder taal, (zoo wij grond hebben te meenen¹⁾ vóór 1614) heeft overgebracht, en zouden zij, naar mijn oordeel, meer dichtwaarde en grooter beteekenis voor onze taal- en letterkunde moeten bezitten om voor het onderzoek naar haren vervaardiger groote moeite waardig te zijn.

Men vergunne mij, tot eer van »Roemers oudste kind», ook dezer vertaling van het I^{ste} Embléma hier ter vergelijking te herinneren.

Siet hoe dees Coningin ons voorgaet tot Exempel
 Slaet selfs de handen aen en voordert Godes tempel.
 Herbercht daer jn de Deucht, hout gauw en vlijtich wacht
 Dat daer geen ondeucht snoodt ter sluijck wert jngebracht.
 Siet Godt maeckt haer bequaem. en alle die begeeren
 En jet voornemen tot sijns' naems lof Prijs en Eere
 Die ongheveynst (als sij) nae sijnnen wille leeft,
 Hij wt genaed' voor loon het Ewich Leeven geeft.

NASCHRIJT. Nadat in de Akademie-vergadering van den 10den December deze mededeeling door mij gedaan was, en naar aanleiding daarvan, had ons geacht Medelid Campbell de goedheid mij uit de onder zijne beheer staande Koninklijke Bibliotheek met een derde exemplaar van dezelfde uitgave, edoch met *duitschen* titel kennis te doen maken.

¹⁾ Zie mijne uitgave harer Gedichten I, bl. 8 en 9.

De bestemming dezer uitgave tot een *livre d'armoiries* of z. g. *stamboek*, op welks witgelaten bladzijden den vrienden van den bezitter gelegenheid gegeven werd hun naam, of inschrift of familiewapen te plaatsen, in verband met het zinnebeeld dat zij oordeelden het meest met hun gemoedsge- steldheid of karakter overeen te komen, is gelijk op den *franschen*, zoo ook op dezen *duitschen* titel aangegeven. Hij luidt aldus:

Stamm Buch/

Darinnen Christlicher Tugenden Beyspiel/ Einhundert ausz- erlesenen *Emblemata*, mit schönen Kupfferstücken gezieret.

Erstlichen in Französischer Sprach von der Edlen Sinn- reichen Jungfrau Georgetta vom Monteney beschrieben. Nunmehr aber mit Lateinischen, Hispanischen, Italianischen, Teutschen, Englischen und Niderländischen versen vermehret.

Gedruckt in Verlag Johann=Carl Unckels/ Buchhandlers zu Francfurt an Mayn/ Anno MDCXIX.

Ik merk op dat op dezen *duitschen* titel, zoo min als op den *franschen*, aan den polyglottischen arbeid, zooals op den *italiaanschen* het geval is, de naam van *vertaling* gegeven wordt.

Het portret van Georgette ontbreekt in dit exemplaar niet. Het volgt er onmiddellijk op de Praefatio, van dezelfde hand en met hetzelfde bijschrift als in de Heidelbergse 4°. uitgave; bijschrift, waarvan de laatste regel een niet al te fraaien letterkeer behelst van haren naam.

*D'affection, zele, et intelligence,
D'esprit, de coeur, de parole et de voix
Tout d'un accord instrumens, livres, doigtz
Je chanteray de mon Dieu l'excelence
O plume en la muin non vaine
De celle qui par escrit
Met la louenge de Christ
GAGE D'OR TOT NE TE MEINE.*

Terzijde staat een monogram, saamgesteld uit de letters M D C.

Niets is duidelijker dan dat die Heidelbergse uitgave van 1602 evenzeer tot een z. g. stamboek was ingericht, maar de witgelatene ruimten zijn, in haar exemplaar, door Anna Roemers gebruikt voor hare vertaling.

Dat de vroegere stamboeken (»livres d'armoiries en signe de fraternité") door de latere albums vervangen zijn geworden, behoeft hier niet te worden aangestipt. De gewoonte van hetgeen men in deze schreef of teekende, behalve met zijn naam, ook met een »symbolum" te onderschrijven, zal wel op de inrichting dier vroegere stamboeken terugzien.

In de dichtbundels van Bilderdijk komt de benaming *stamboek* nog voor en, naar het schijnt, niet voor het soortgelijke, maar voor het toen nog niet geheel in onbruik geraakte eigenlijke voorwerp. Hij schreef in *albums*; hij schreef veelvuldig in *vriendenrollen*; hij schreef, met onderscheiding daarvan, ook in *stamboeken*. In het 3de Dl. zijner *Mengelingen* (1804) lees ik een vers met het opschrift *In het STAMBOEK eener Hollandsche Dame*, terwijl op de volgende bladzijde een vers van 1784 voorkomt met het opschrift *In een VRIENDENROL*. In zijn *Nieuwe Uitspruitsels* (1817) vind ik twee coupletten: *Aan een jeugdigen vriend in zijn STAMBOEK*; onmiddellijk daarop, een twaalftal dichtregels: *In de VRIENDENROL van een jong meisje*. Nog in den *N. Muzenalmanak* voor 1826 plaatste hij een dichtstukje: *Aan Suzanna*** in haar STAMBOEK*.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten JANUARI 1883.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, G. DE VRIES AZ.,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, N. BEETS, R. FRUIN, A. KUENEN,
D. HARTING, J. P. SIX, S. A. NABER, TH. BORRET, J. A. FRUIN,
C. M. FRANCKEN, S. HOEKSTRA BZ., B. H. C. K. VAN DER WIJCK,
J. P. N. LAND, J. G. DE HOOP SCHEFFER, J. G. R. ACQUOY,
M. F. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, P. J. COSIJN, C. P. TIELE,
A. A. DE PINTO, T. M. C. ASSER, J. A. WIJNNE, B. F. MATTHES,
en J. C. G. BOOT, secretaris.

De heer Pleyte is door ongesteldheid verhinderd de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal gelezen en goedgekeurd zijnde, bericht de secretaris dat de Finsche Akademie van wetenschappen een exemplaar gezonden heeft van een bronzen penning, die zij heeft laten slaan ter eere van den beroemden N. A. E. Nordenskiold, en dat bij hem vóór 1 Januari nog zijn ingekomen vier latijnsche gedichten ter mededinging naar den Hoeufft-prijs, als I. *In mortem Fr. Puvesi, latini poetae*, met dit distichon uit zijn gedicht op J. H. Hoeufft:

Nomine non alio superem post fata, Batavis
Italus edicar doctis potuisse probari.

II. *Epicedion*, met het motto: In lepido latitant seria saepe ioco. III. *Ad oculos* met de zinspreuk: Quid carius est oculis? VI. *Andromaches monologia*; dragend tot kenmerk een vers uit de Aeneis: Libabat cineri Andromache manesque vocabat.

De heer Asser houdt eene voordracht over *Internationaal Spoorwegrecht*. Spr. begint met eene uiteenzetting der redenen waarom de conflicten uit het verschil van wetgeving op het gebied van het spoorwegrecht voortvloeiende, niet anders dan door *rechtséénheid* van een aantal landen op afdoende wijze kunnen worden uit den weg geruimd.

Hij beschouwt achtereenvolgens de spoorwegen 1°. in hunne verhouding tot den Staat; 2°. in hunne verhouding tot den handel bij het goederentransport.

De verplichting tot doorloopend internationaal goederenvervoer is een eisch des tijds. Verplichting tot vervoer binnen de grenzen van het land is hiertoe niet voldoende, ook niet wanneer zij door alle landen zou worden opgelegd. Men zou toch zoodoende wel verkrijgen eene reeks van handelingen, elke het vervoer door een der aan elkander grenzende landen tot voorwerp hebbende, waarbij telkens aan de grens een vervoer zou eindigen en een nieuw beginnen, — maar geen doorloopend internationaal vervoer.

Dit laatste kan — bij gebreke van onderlinge regeling tusschen de spoorwegen — slechts voortvloeien uit eene *internationale wet*.

Op het initiatief van Zwitserland is het tot stand brengen van zoodanige wet, in den vorm eener Conventie beproefd. Twee internationale conferentiën — achtereenvolgens in 1878 en in 1881 te Bern gehouden — hebben zich hiermede bezig gehouden en thans hebben reeds zes staten hunne goedkeuring gehecht aan het door die conferentiën vervaardigd Ontwerp.

Spreker vestigt achtereenvolgens de aandacht op drie hoofdpunten, welke bij de behandeling van het onderwerp tot moeilijkheid aanleiding gaven en toont aan hoe men de gerezen bezwaren heeft opgelost.

1°. De verplichte credietverleening aan buitenlandsche spoorwegen: door onderscheidene bepalingen is het hieraan verbonden gevaar verminderd.

2°. De omvang der aansprakelijkheid van de spoorwegen ingeval van schade aan of vermissing van goederen; men heeft de *volle aansprakelijkheid als regel* aangenomen, met bevoegdheid tot afwijking onder bijzondere omstandigheden.

3°. Het streven naar invoering van het *Cognoscement*, waarvan het gevolg was dat bij de Ontwerp-Conventie aan het door den spoorweg af te geven duplicaat van den vrachtbrieft eene bijzondere rechtskracht werd toegekend, die aan dit stuk, althans voorzoover het zich in het bezit van afzender of ontvanger bevinde, min of meer de kracht van een Cognoscement geeft.

Spr. herinnert dat, wanneer de Berner Conventie zal zijn geteekend, voor het eerst een belangrijk onderdeel van het privaatrecht voor een aantal Staten op uniforme wijze zal zijn geregeld. En die regeling, schoon zeker niet volmaakt, zal zeker vrij bevredigend zijn. De internationale bijeenkomsten van deskundigen, zoo als in den laatsten tijd bij herhaling tot eenvormige regeling van onderwerpen van wetgeving zijn gehouden, leveren voor de afdoende en degelijke behandeling van het haar opgedragene, dikwijls meer waarborgen op dan de nationale parlementen, waar veelal de *hogere politiek* het tot stand komen van de noodzakelijkste hervormingen tegenhoudt.

Ook uit een zuiver *staatkundig* oogpunt zijn die internationale conferentiën niet zonder nut. Zij zullen op den duur zeker eenig gewicht in de schaal leggen tegenover het ruwe *Chauvinisme*.

Deze mededeeling levert aan de heeren J. A. Fruin en Opzoomer aanleiding tot een paar vragen over het gemis van bepalingen voor het personenvervoer en over de cognosmenten, die door den spreker worden beantwoord. Het mandaat der conferentiën betrof alleen het goederenvervoer in het belang van den handel. Voor het cognoscement was niet meer te verkrijgen, dan hetgeen vermeld is. Wellicht zal eene latere bijeenkomst de nu nog bestaande bezwaren opheffen.

De spreker wenscht zich de beslissing, of hij het gesprokene voor de Verslagen en Mededeelingen zal aanbieden, voor te behouden.

De heer Tiele beantwoordt uit Assyrische, Babylonische en Egyptische bronnen de vraag, of Shumír en Akkad hetzelfde is als Makan en Míluchcha. De slotsom van zijn beitoog is dat Fr. Delitzsch ten onrechte de beide eerstgenoemde landstreken met de laatsten vereenzelvigt, welke niet in Babylonie moeten gezocht worden.

Deze mededeeling wordt aangeboden voor de Verslagen en Mededeelingen der afdeeling.

Daar niemand verder iets verlangt mede te delen, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

IS SUMÉR EN AKKAD HETZELFDE ALS MAKAN EN MÊLUCHA?

BIJDRAGE VAN

C. P. T I E L E.

Een zeer ingewikkelde, maar voor de ethnografie en geschiedenis belangrijke vraag is die naar den oorsprong der aloude babylonisch-assyrische beschaving. Is zij een schepping der semietische bewoners van Mesopotamië, zooals nu door sommige geleerden wordt staande gehouden, of ging haar een andere, niet zuiver-semietische, vooraf, waarop zij als 't ware geënt is, zooals de meeste Assyriologen beweren? Ik stel mij voor die vraag, als ook voor de geschiedenis van den godsdienst van het hoogste gewicht, weldra aan een onderzoek, en de uitkonisten daarvan aan uw oordeel te onderwerpen.

Maar aan die hoofdvraag hechten zich enige andere van minderen omvang, waaromtrent men een overtuiging dient te hebben voordat men over de eerste beslist; of eigenlijk: de jongste groote hypothese der Sumero-Akkadisten rust weder op verschillende kleinere, die afzonderlijk moeten onderzocht worden.

Eene daarvan is deze, dat de uitdrukkingen »Šumér en Akkad" en »Makan (of Magan, ook Makkān) en Mêlucha" volkommen synoniem zouden zijn, en Šumér zoowel als Makan het zuidelijk gedeelte van het eigenlijke Babylonië, met Ur als hoofdstad, Akkad zoowel als Mêlucha het noordelijk deel van die landstreek, met de oude hoofdstad Agadē, waaraan de éene naam ontleend was, en de latere hoofdstad

Babel, beduiden zouden ¹⁾). Daarover wensch ik eenige opmerkingen in 't midden te brengen.

Voorerst is 't nog zoo zeker niet, dat met Sumér Zuid-Babylonië, met Akkad Noord-Babylonië zou bedoeld zijn.

Ware 't zeker dat Akkad, de landstreek, haar naam ontleende aan de door Sargon I gestichte stad Aganê of Agadê, die in Noord-Babylonië lag en de eene helft der dubbele stad Sippar uitmaakte, dan kon 't wel niet anders of Akkad moest Noord-Babylonië althans omvatten. Maar die meening steunt slechts op een verzekering van Geo. Smith, waarvoor hij verzuimd heeft het bewijs te leveren ²⁾). 't Kan wel zijn, dat men reeds in de oudheid Agadê en Akkad verwarde, en Gen. 10, 10, waar sprake is van een stad Akkad in Šine'ar gelegen, zou dat kunnen bewijzen; maar op de assyrische en babylonische monumenten is Akkad altijd een land of een volk en wordt de naam der stad, tot onder de Achaemeniden toe, nooit anders dan *Agadê* en *Aganê* gespeld.

't Is bekend, dat de babylonische koningen van alle tijden, ook zij die niet te Babel resideerden, en de koningen van Assyrië ingeval zij rechtstreeks heerschers over Babylonië waren, zich gaarne »Koning van Sumér en Akkad« noemden en daarmee het geheele door hen beheerschte gebied aanduidden. Ook staat vast, dat daarmee twee gewesten bedoeld worden en de uitdrukking niet mag worden vertaald: »het land Akkad« ³⁾.

¹⁾ Dit is de hypothese van Fried. Delitzsch, door hem in aansluiting aan Theoph. Pinches (*Proceedings Soc. Bibl. Archaeol.* 11 Jan. 1881) in zijn *Wo lag das Paradies?* S. 55. 129 ff. 137 ff. zeer vernuftig verdedigd. Vgl. ook Schrader, *Keilinsch. und Geschichtsforschung*, S. 282 en 299.

²⁾ *Assyrian Discoveries*, ed. by Sayce, p. 225. Delitzsch, *Paradies*, S. 198 wijst nog op III R. 66, obv. 24, 25 c. waar als godheden in een tempel te Assur (? šá-uru, waarin men reden heeft een ideographischen naam van de stad Assur te zien; anderen lezen dit ideogram šá-zu of lib-zu) achtereenvaard genoemd worden: Belit Akkadi en Anunitum. De laatste was de godin van Agadê, dat ook Sippar van Anunit heette. Maar de godinnen worden niet vereenzelvigd, veeleer onderscheiden. Belit Akkadi kan de landsgodin zijn, die met Anunit niets te maken heeft.

³⁾ De ideogrammen *ki-en-gi* (*ki*) *u-ri* (*ki*) [niet *burbur*, zooals Hommel

Om de ligging dezer twee gewesten te bepalen heeft men nu, trouwens ook omdat men niet veel anders had, de opschriften der assyrische koningen geraadpleegd. Daaruit bleek, dat voor de Assyriërs Akkad zich zeer ver uitstrekte. Van de stad Babel heet het uitdrukkelijk, dat zij in 't land Akkad lag (Ašurnaçirp. Col I, l. 38, vgl. Lotz *Tiglatpilesar*, S. 198 en III R. 4, n°. 2), en Kuta, Borsippa, de twee Sippar's, zelfs het zeer zuidelijk gelegen Erech (Uruk) rekenen Salmanassar II en Ašurbanipal mede tot Akkad ¹); geheel het eigenlijke Babylonië alzoo, met uitzondering misschien van de zuidelijke gewesten, die zich een zekere onafhankelijkheid hadden veroverd. Doch tevens strekte voor hen het land Akkad zich ook oostelijk van den Tigris uit. Als Šamši-Rammān in zijn vierden veldtocht den beneden-Zab bij de steden Zaddi en Zaban overtrekt, dan heeten ze steden van Akkad, eveneens als de zuidelijker, doch ook aan den linker Tigrisoever gelegen steden Opis en Miē-Turnat (SR. Ann. Col. II, l. 10 sq.), en volgens Sinachīrībs opschrift op de Bavianrots (l. 13) lag de berg Tas, waaruit hij het water voor zijn nieuw kanaal naar Nineve trok, in 't land Akkad ²), en als hij zich uit Elam naar Babel begaat (I R. 41. col. V, l. 17) dan trekt hij door Akkad. Kortom, het geheele Babylonische rijk aan beide zijden van den Tigris noemen zij Akkad. Voor Šumēr blijft niet anders over dan het Kustland aan de Perzische zee, waarvoor zij echter nooit dien naam, maar geheel andere bezigen.

Nu noemen zij het Babylonische rijk ook wel Šumēr en Akkad, in plaats van eenvoudig met dien laatsten naam, en

leest, al was de naam van 't ideogram ook *buruminnabi*, d. i. *bur* tweemaal] worden standvastig overgebracht: (mat) Šumēri u (mat) Akkadi. Vgl. vooral S 25 rev. bij Delitzsch *Ass. Lesestücke*³, S. 71.

¹) Salman. Obel. l. 73 sqq. Abp. Smith, p. 250 ff. Vgl. ook Layard, pl. 76, l. 14—20, 91, l. 73—84, 15, l. 23—29. De gevolgtrekkingen die Ménant, *Babyl. et la Chald.* p. 134 uit deze plaatsen maakt, zijn onjuist.

²) Pognon, *Inscr. de Bavian*, p. 117 s. meent dat het ideogram hier Armenië beduidt "omdat Akkad zoover van Nineve lag." De plaats uit Šamširammān's annalen bewijst dat het onmiddellijk aan Assyrië grensde en dus van Nineve al zeer weinig verwijderd was.

behouden de twee namen ook in den ouden koningstitel of als tegenstelling van Assur¹), maar van 't land of 't volk Šumēr spreken zij nooit afzonderlyk; Akkad zelf onderscheiden zij wel van Kaldu (Chaldaea) of Arumu (d. z. Arameesche stammen in 't zuiden des lands), nooit van Šumēr; menigmaal gewagen zij van de steden van Akkad, nooit van de steden van Šumēr. 't Is duidelijk, dat Šumēr voor hen geen geografisch begrip meer vertegenwoordigt. Alles wat de Babyloniers van ondsher met den collectieven naam Šumēr en Akkad aanduidden, noemdeu de Assyriërs in hun navolging ook wel zoo, doch liefst en meest Akkad, zonder meer. Zij schijnen den naam der landstreek die 't naast aan hun rijk grensde, op 't geheele naburige rijk te hebben overgebracht, gelijk dat zoo dikwijls voorkomt en de Perzen bijv. met Iudië (hapta hiñdu) deden.

Het is niet waarschijnslijk, dat de Babyloniers aan Akkad hetzelfde ruime begrip hechten als de Assyriërs. Dat zij het echter zeer bepaald van Šumēr onderscheidden, blijkt uit een oude, van Babel herkomstige geografische lijst, die volgens het onderschrift (IV R 38, 35—37b) de steden van Šumēr (hier Kamē geschreven), die van Akkad, die van Šumēr en Akkad, die van Elam en die van vreemde landen optelt; maar welke nu tot elk dezer gewesten behooren, wordt niet aangegeven, en de opzettelijke vermelding van Šumēr en Akkad te zamen, waar beide reeds elk afzonderlijk voorafgegaan zijn, is even raadselachtig, als het geheele doel en de rangschikking der lijst zelf.

Ongelukkigerwijs ontbreken ons de babylonische documenten, die ons alleen met zekerheid over de ligging van Šumēr konden inlichten. Maar in twee niet-babylonische heeft men eenig licht meenen te vinden. Thutmes III, de

¹) In de onderschriften der copieën uit de babylonische biblioteken, die Ašurbanipal voor de zijne liet vervaardigen, staan nu eens (bijv. II R. 36, 3) Aššur u Akkad, dan eens (bijv. III R. 55, 3) Aššur Šumer u Akkad nevens elkander, en in beide gevallen wordt zeker Assyrië en Babylonië bedoeld.

groote Egyptische veroveraar, ontvangt, op zijn krijgstocht naar Noord-Syrië in zijn 33ste regeeringsjaar, schatting van een koning van Sangar, en die schatting bestaat o. a. uit kunstmatige en echte lapis lazuli, bijzonder uit Babel afkomstig. 't Is niet onmogelijk dat met dit Sangar, zoo als Brugsch en Wiedemann¹⁾ en op hun voetspoor anderen meenen, Šumēr bedoeld wordt, omdat deze naam in een deel van Babylonië Šungir of Šingir uitgesproken kan zijn (vgl. Kêngi en Kamê, dingir en dimêr), ofschoon anderen aan Seujâr in Noordelijk Mesopotamië denken²⁾, waarvan echter niet blijkt dat het ooit, althans in de oudheid, een belangrijk koninkrijk is geweest. Men kan niet tegenwerpen, dat Thutmes zeker zoover niet is doorgedrongen, en noch Nineve, noch Babel veroverd heeft; want al stem ik dit toe, en al geloof ik met Pognon on anderen³⁾ dat de stad Niî waarvan hij spreekt niet Nineve is, bij een anderen krijgstocht ontvangt hij toch ook schatting van den koning van Assur; en dat men in de oudheid gewoon was een zegevierend koning die de grenzen naderde, al overschreed hij ze niet, geschenken te zenden, weet ieder.

Van meer belang is het getuigenis van het O. T. Want dat het land Šinecar, meermalen in Genesis (10, 10; 12, 2; 14, 1) en voorts Jes. 11, 11 Zach. 5, 11 Dan. 1, 2 genoemd en dat ook zonder twijfel Babylonië is, nauwelijks iets anders zijn kan, dan de hebreeuwsche vorm van het assyrische Šumēr (Šingir), wordt ook door hen toegestemd, die het eigenlijke land van Babel tot Akkad meinen te moeten rekenen, zonder dat zij pogen deze tegenstrijdigheid op te lossen. Want het bijbelsche Šinecar, zeer bepaald

¹⁾ Brugsch, *Gesch. Aeg.*, S. 313 f. vgl. met S. 305 en 306. Wiedemann, *Gesch. der XVIIIten Dyn.* in ZDMG. 1878, n°. 1. S. 125.

²⁾ Hommel, *Die vorsemitischen Kulturen*, S. 156 f. en 185. Hij meent dat het egypt. Sangar beter aan Seujâr, waarvoor hij een oud Sangâr vermoedt, dan aan 't met anderen sisklank geschreven Šumēr en Šinecar beantwoordt. Hij vergeet, dat in het Arameesch, de taal waaruit de Egyptenaars den naam moeten ontleend hebben, juist het omgekeerde het geval is.

³⁾ Pognon, *Bacian*, 2^e part p. 114 suiv.

een laagte (*biq'ah*) genoemd, had juist, zooals uit Gen. 11, 2; 10, 10 en ook uit Dan. 1, 2 blijkt, Babel tot hoofdstad, omvatte bovendien 't gebied van Erech (Uruk), verder de stad Kalne, wier ligging nog onzeker is, en, indien Akkad voor Agadē staat, ook deze nog ten N.O. van Babel gelegen oude residentie (op de plaats van het tegenwoordige Abu-Habba).

Dit zou ons doen denken, niet dat Šumēr nu als noordelijk, Akkad als zuidelijk Babylonië beschouwd moet worden, — want dan zou onverklaarbaar zijn, hoe men zulk een noordelijke streek als het gebied der beide Zabs daartoe rekenen kon, en Akkad is bovendien zeker een hoog land, geen lage vlakte bij de zee, zooals ook een glosse het door *tilla*, hoogte, verklaart¹⁾), — maar dat oorspronkelijk geheel Babylonië van de zee af tot het begin van het posttertiaire alluvium toe, met den naam Šumēr, daarentegen het hogere, naar 't oosten steeds rijzende land aan den linkeroever van den Tigris met den naam Akkad werd aangeduid.

Maar al ware dit zoo niet, al kon 't bewezen worden, dat de vereenzelviging van Akkad met Noord-, van Šumēr met Zuid-Babylonië juist is, dan zou toch de andere hypothese: dat Akkad en Mêlucha, Šumēr en Magan synoniemen zijn, verworpen moeten worden, en dus met haar de geheele reeks van hypothetische gevolgtrekkingen die men uit haar weder heeft afgeleid.

Dit ga ik thans pogem aan te tonen.

Meermalen, en dan meestal met elkander verbonden, worden in de babylonisch-assyrische teksten de landen Magan (ook Makan en Makkan gespeld) en Mêlucha genoemd. Dat hiermee op enkele plaatsen vreemde landen bedoeld worden, loochent niemand. Althans wanneer Ašurbanipal 't verhaal zijner eerste Egyptische expeditie aldus begint: »ina maḥrē garriya ana (mat) Magan u (mat) Miluhha lu allik“ »in mijn eersten krijgstocht ging ik naar Magan en Mêlucha“ (Cyl. A. col. I, l. 51, bij Smith, p 15. In de

¹⁾ II R. 48, l. 13 c. d. In de assyrische kolom staat hier *uršá*.

nieuwe uitgaaf V R. 1, col. I, l. 52), en dan onmiddellijk daarop zijn strijd met Tirhaka (Tarqû), koning van Muçur en Kusi, Egypte en Ethiopië, beschrijft, ziet men duidelijk dat hier van geen gewesten van Babylonië sprake is. De vraag, aan welke landen daar dan gedacht moet worden, moeten wij laten rusten. Gewoonlijk houdt men ze voor andere namen van Egypte en Ethiopië, of, wat oneindig waarschijnlijker is en vrij wat beter in 't verband past, voor grenslanden van Egypte¹⁾). Maar voor de beslissing van onze kwestie is dit punt van ondergeschikt belang en de behandeling daarvan zou ons te lang ophouden.

Nu is echter Fried. Delitzsch, de stichter eener ijverige school van assyriologen in Duitschland, van meening, dat Magan en Mêlucha doch de namen van de twee deelen van Babylonië zijn, eerst later op die vreemde landen toe gepast. Hij is, als naar gewoonte, aanstands bestreden door Jos. Halévy²⁾), maar op gronden, haast nog zwakker dan die, waarop hij zelf zijn hypothese bouwt. Intusschen, met Halévy's slotsom moet ik mij vereenigen, al is 't om geheel andere redenen. De teksten, die volgens Delitzsch bewijzen, dat Magan en Mêlucha babylonische districten zijn, zijn deze:

1º. De oude, uit Babel afkomstige, geographische lijst IV R. 38 n° 1. Daar worden de beide landen volgens hem midden tusschen babylonische landschappen genoemd. Als Halévy daartegen inbrengt, dat zij daar juist de lijst der vreemde landen openen, dan is dit vooreerst onjuist, omdat er nog verscheiden babylonische steden (o. a. althans wanneer de lezing de ware is, onmiddellijk Eridu) volgen, maar zou ook als 't juist ware niets bewijzen, omdat ze even goed de lijst der inheemsche districten zouden kunnen sluiten. Maar er is iets anders tegen aan te voeren. Al aanstands dit, dat in de lijst alles op de zonderlingste wijze

¹⁾ Men zie hierover vooral Lenormant in *Transact. Soc. Bibl. Archaeol.* VI, p. 347 ff. en 399 ff. en Sayce, *Acad.* 1881, n°. 496. p. 349.

²⁾ *Rev. Crit.* 1881 n°. 51. p. 459.

door elkander staat. Tusschen de steden van Zuid-Babylonie en die van het noorden des lands, staan, behalve Magan en Mélucha, de ongetwijfeld vreemde landen Elam, Auzan en de nomadische Guti; tusschen de dicht bijeen liggende steden Babel, Sippar en Agadê, het veel noordelijker gelegen Nineve. Uit de rangschikking der namen in deze lijst is dus niets omtrent de ligging der plaatsen af te leiden. En als Mélucha Noord-Babylonie zijn moet, hoe is het dan te verklaren, dat de voornaamste steden van dit land daarvan door niet minder dan 34 regels gescheiden zijn, en hoe overeen te brengen met het onderschrift: Steden van Šumér, steden van Akkad enz., waaruit volgen zou, dat de schrijver zelf de beteekenis der twee namen niet meer begreep. Zal iemand in een lijst van steden en gewesten van Engeland en Schotland, Albion en Caledonië plaatzen?

2º. In een lijst van bergen en heuvelen II R. 51, n°. 1 zouden Magan en Mélucha als babylonische heuvels voorkomen Halévy brengt daartegen in, dat zij niet op elkaar volgen, maar vergist zich daarin. Hij heeft niet gezien dat de regels in de twee kolommen doorlopen. Maar ik heb vruchteloos gezocht naar eenig bewijs, dat in een lijst waar, niet in geographische orde, een aantal bergen uit alle aan de Babyloniers bekende landen genoemd worden, juist deze twee in hun land moeten gezocht worden.

3º. De lijsten van schalen, tronen en schepen II R. 46, vooral de laatste. Inderdaad komen hier geen andere vreemde schepen (tronen of schalen) voor. Er uit af te leiden, dat Magan en Mélucha zelfstandige landen moeten zijn, omdat zij anders geen eigen zetel enz. zouden hebben, zooals Halévy doet, is zeker niet gerechtvaardigd, want het wordt door den inhoud der lijsten zelven weersproken. Maar wel moet opgemerkt worden, dat wij hier geen geographische teksten, maar de fragmenten van schooloefeningen voor ons hebben, waarin de woorden ‚schip' (élippu), ‚schaal' (paššur), zetel (kuššu) met adjektiva, zooals o. a. nieuw (eššetum), oud (labirtum), en voorts met godennamen verbonden worden. Hoe het zij, dat Mélucha niet met Akkad synoniem kan zijn, blijkt uit beide eenigszins volledige lijsten, waarin de

akkadische schepen en schalen (nº. 1, l. 4, e. d. Rev. l. 51 e. f.) van de mēluchische (l. 7 en 49) duidelijk unterscheiden worden ¹).

Van andere teksten, waar een rietsoort of een wild dier van Makan genoemd wordt, verzekert Delitzsch, dat daar »gewiss das babylonischo Makan gemeint ist," maar zolang niet bewezen is dat buiten Babylonië en bepaaldelijk in de grenslanden van Egypte geen riet groeide en geen wilde dieren werden aangetroffen, beantwoorden wij dit »gewiss" met een »gewiss nicht."

Eindelijk 4° wijst hij op de teksten van Naram-Sin, den zoon van Sargon I (die volgens een onlangs door Pinches gevonden opschrift van Nabuna'id, den laatsten babylonischen koning, ongeveer 38 eeuwen v. C. zou geregeerd hebben). Deze noemt zich veroveraar (?) van Apirak en Makan (I R. 3. nº. 7. l. 7—8), en door een Ominatafel (IV R. 34, 10—18b) die beide overwinningen uitvoeriger bespreekt, wordt dit bevestigd. Daarmē kan nu slechts het babylonische Makan bedoeld zijn, meent Delitzsch; want eerst veel later heet Egypte Makan, en Apirak is zonder twijfel een babylonische stad. Ik antwoord: Makan is nooit Egypte, noch vroeg, noch laat. Maar indien het dit ware, en de plaats waaruit wij dit alleen konden opmaken in een tekst van een der laatste assyrische Koningen gevonden werd, zou dit bewijzen, dat het ook vroeger niet zoo genoemd kan zijn? Makan is volg. Delitzsch Zuid-Babylonië. Nu weten wij uit dezelfde Ominatafel, dat Sargon I over al zijn naburen zegevierde, zijn veroveringen ver uitstrekte en geheel Babylonië aan zich onderwierp. Hij kan dit alles, op een klein gebied na, voor zijn dood verloren hebben, zoodat zijn zoon eene stad van zijn eigen land en een zoo nabijgelegen gewest weer heroveren moest, en op deze onbeduidende zegepralen evenveel roem droeg als zijn vader op de onderwerping van

¹) In een dergelijke lijst van metalen voorwerpen (bronzen schotels?) V R. 27 komen, als voorbeelden van adjektiva, na *dilmunū* (l. 26), van het eiland Dilmun in de Perzische zee, *makanū* en *mēluḥū* (= *maganna*, *mēluha*) voor (l. 27 en 28).

bijkans geheel West-Azië. Ik zeg, dit is mogelijk, maar zeer waarschijlijk toch niet.

Op welken grond D. nu Apirak een babylonische stad noemt, weet ik niet. De naam van den Koning: Riš-Rammān klinkt eer assyrisch. Maar al ware 't zoo, voor Magan zou 't niets bewijzen. Immers in de Ominatafel worden de twee krijgstochten afzonderlijk vermeld en nauwkeurig onderscheiden. Is Apirak een stad en gewest in noordelijk Mesopotamië en Magan het sinaïtische schiereiland of althans een gedeelte daarvan, dan heeft Naram-Sin de veroveringen zijns vaders, die zich meer oostwaards tegen Elam dan noordwaards gewend had, en in 't westen tot aan de Middellandsche zee doorgedrongen was, door zijn twee zegepralen slechts voortgezet en voltooid. En deze redeneering geldt, met betrekking tot ons vraagstuk, evenzeer, of dit alles historie dan wel, wat ik niet onmogelijk reken, legende is.

Mijn slotsom is, dat men geen recht heeft Šumēr en Akkad met Magan en Mêlucha te vereenzelvigen, noch ook om de beide laatstgenoemde gewesten in Babylonië te zoeken. Stond de gissing, die ik bestreed, geheel op zich zelf, 't zou misschien de moeite niet loonen, de vermeende argumenten waarop zij steunt, zoo opzettelijk te ontleden. Maar zij maakt, gelijk ik reeds zeide, deel uit van een groter geheel. Aan den dunnen draad van deze hypothese hangt een geheel weefsel van andere, waardoor men 't vraagstuk der oudste beschaving, taal en bevolking van Babylonië heeft pogen uit te maken. 't Was dus noodig allereerst dezen draad te ontrafelen. Maar 't was ook niet moeilijk: de gansche hypothese steunt eigenlijk op niets.

ONDERZOEK NAAR DE MATE VAN WAARHEIDS-
LIEFDE EN ZELFSTANDIGHEID,

TOE TE KENNEN AAN

DEN FRANSCHEN GEZANT JEAN ANTOINE
DE MESMES, GRAAF D'AVAUX.
(1640—1709).

BIJDRAGE VAN

J. A. W I J N N E.

Onder de familiën van diplomaten en rechtsgedeerde[n], die Frankrijk een aanmerkelijk deel van zijn roem hebben ver-schaft, bekleedt die der graven d'Avaux niet de minste plaats¹⁾. Het vermaardste lid van dat huis is ongetwijfeld Claude de Mesmes, graaf d'Avaux, die, na de vertegenwoor-diger van zijn koning te zijn geweest te Venetië, in Denemarken, in Zweden en in Polen, een van de gevoldmachtigden van Frankrijk was bij het sluiten van den vrede van Munster. Een zijner neven, een neefszoon (*petit-neveu*), niet zijn zoon, zooals Martin²⁾ zegt, was Jean Antoine de Mesmes, graaf d'Avaux. Hij werd geboren in 1640, is zijn leven

¹⁾ Vgl. *Mémoires complets et authentiques du duc de Saint-Simon*, édit. Chéruel 1857, IV, p. 301 vlg.

²⁾ Martin, *Hist. de France*, 4e édit., XIII, p. 530, en *Table analyt.* in v. Zie daar tegen, behalve de *Mémoires de Saint-Simon*, l. l., de Flas-san, *Hist. générale et raisonnée de la diplom. franç.*, III, p. 428; Koch, *Hist. abrégée des traités de paix par Schoell*, I, p. 363; de Garden, *Hist. génér. des traités de paix*, II, p. 101.

lang ongetrouwed gebleven en overleed te Parijs in 1709. Achtereenvolgens was hij lid van 't parlement van Parijs, »maître des requêtes» of rapporteur der verzoekschriften in 's konings raad en lid van den raad van state. Hierop werd hij gezant van Frankrijk te Venetië. Evenals aan d'Estrades en aan Colbert de Croissi komt hem inzonderheid de eer toe, door het sluiten van den vrede van Nijmegen in Augustus 1678 een tijdlang Europa tot rust te hebben gebracht. Onmiddellijk daarna vertrok hij naar den Haag, waar hij van 1679 tot in December 1688 als vertegenwoordiger van Lodewijk XIV vertoefde en zich van de opdracht, hem geworden, kweet op een wijze, die — hoe men voor 't overige ook over ziju werkzaamheid in die hoedanigheid moge denken — zal beletten, dat zijn naam immer der vergetelheid ter prooi worde.

Uit Holland teruggekeerd, werd hij door zijn koning naar Ierland gezonden, om er van Maart 1689 tot de lente van 1690 Jakob II ter zijde te staan ¹⁾). Sinds den aanvang van 't jaar 1693 tot Mei 1700 treffen wij hem aan als buitengewoon gezant van Frankrijk aan 't hof van Zweden ²⁾). Ten laatste verwijlde hij in 1701 nogmaals een poos te 's Gravenhage, welke stad hij intusschen weldra verliet, toen het hem duidelijk was geworden, dat hij niet bij machte was te verhinderen, dat de Staten-Generaal zich aansloten bij het verbond, hetwelk zich de handhaving van 't Europeesch evenwicht ten doel stelde ³⁾.

¹⁾ Hij werd teruggeroepen, omdat hij zich door een »lourde méprise« de ongenade van Louvois had op den hals gehaald, *Mémoires du duc de Saint-Simon*, édit. Chéruel, IV, p. 304; of uithoofde van de slechte verstandhouding tusschen hem en Lauzun, opperbevelhebber der Fransche troepen, ter ondersteuning van Jakob II naar Ierland overgestoken, Macaulay, *the hist. of England from the accession of James the second*, Leipzig, 1855, V, p. 248, 249; of wel, dewijl hij door zich nauw te verbinden met de Iersche katholiken zich bij Jakob had gehaat gemaakt, Ranke, *Englische Geschichte, vornehmlich im sechszehnten und siebzehnten Jahrh.*, Leipzig, 1866, VI, p. 149.

²⁾ Zie Voltaire, *Hist. de Charles XII*, Amsterdam, 1732, p. 35, 37, en von Sarauw, *die Feldzüge Karls XII*, p. 11.

³⁾ *Mémoires de Saint-Simon*, II, p. 155, 200; Wagenaar, *Vaderl. histo-*

Zie hier, M. H., een beknopt overzicht der hoofdtrekken van het leven van Jean Antoine de Mesmes, graaf d'Avaux, saamgesteld met behulp van de Mémoires de Saint-Simon, Voltaire, Wagenaar, de Fllassan, Koch, de Garden, Martin, Macaulay, Ranke en het artikel d'Avaux in de Biographie universelle ancienne et moderne, alsmede in de Nouvelle biographie universelle van Didot, 1852, III, p. 816 vlg., welk laatste artikel intusschen in geenen deele door groote volledigheid uitmunt.

De Mémoires van Saint-Simon, die d'Avaux persoonlijk moet hebben gekend, geven ons een aantrekkelijke schildering van de persoonlijkheid van dien staatsman. Hij zal een zeer fraai voorkomen hebben gehad, zich door een waardige houding, die den man van eer verried, door groote beleefdheid en fijne manieren, door zachtheid en beminnelijkheid, hebben onderscheiden en als geschapen zijn geweest voor den omgang met de groote wereld ¹⁾.

Macaulay schijnt veel vertrouwen in deze pfäts van Saint-Simon te hebben gesteld: ook hij gewaagt met ingenomenheid van het aangename uiterlijk van den graaf d'Avaux, van de gemakkelijkheid van zijn verkeer met de menschen, van zijn liefelijk humeur, van den adel zijuer manieren en van den ongedwongen toon van zijn onderhoud ²⁾.

Bij 't lezen van zulke plaatsen krijgt men als onwille-

rie, XVII, blz. 71 vlg.; Martin, *Hist. de France*, 4e édit., XIV, p. 373; Ranke, *Englische Geschichte*, VI, p. 522 vlg.; VII, Anhang, vierter Abschnitt, p. 162 vlg.

¹⁾ *Mémoires de Saint-Simon*, IV, p. 302: "C'étoit un fort bel homme et bien fait, galant aussi, et qui avoit de l'honneur, fort l'esprit du grand monde, de la grâce, de la noblesse, de la douceur et beaucoup de politesse."

²⁾ Macaulay, *the hist. of England*, IV, p. 167 vlg.: "The demeanour of the Count of Avaux was singularly pleasing, his person handsome, his temper bland. His manners and conversation were those of a gentleman, who had been bred in the most polite and magnificent of all courts, who had represented that court both in Roman Catholic and in Protestant countries and who had acquired in his wanderings the art of catching the tone of any society into which chance might throw him."

keurig den indruk, dat de graaf d'Avaux niet kan verstoken zijn geweest van vele der hoedanigheden van den goeden diplomaat. Bedenkt men hierbij, dat, zooals iemaud dezer dagen zeer juist heeft opgemerkt ¹⁾, vermits de diplomatie is tegelijk een wetenschap en een handwerk, zelfs meer handwerk, het moeilijkste en ingewikkeldste aller handwerken, dan wetenschap, en dewijl het beroep van den diplomaat zeer veel gemeen heeft met dat van den tooneelspeler en van den koopman, men dit bedrijf niet kan uitoefenen, tenzij men er grondig in ervaren, als voor geboren zij, of er zich althans sinds zijn jeugd aan hebbe gewijd, en dat, hoedenig ook de aanleg van d'Avaux moge zijn geweest, hij althans ruimschoots de gelegenheid heeft gehad de vereischte ervaring op te doen, dan zal men al licht geneigd zijn, in deze omstandigheid een tweeden grond te zoeken, om een gunstigen dunk te koesteren van de begaafdheden van dien gezant.

Zoo volmondig evenwel, als men wellicht, steunende op de beide aangevoerde gronden, zou meenen, wordt den graaf d'Avaux de lof van een in allen opzichte bekwaam gezant te zijn geweest geenszins door allen toegekend. Saint-Simon noemt hem »een groot hoveling” en, hoezeer toegevende, dat hij talenten bezat, behendig was en de kunst verstand om de gemoederen voor zich te winnen; ook, dat hij steeds toonde naar behooren van alles ingelicht te zijn, drukt hij zich toch over zijn verdiensten in 't algemeen tamelijk dubbelzinnig uit, zeggende, dat de naam, dien hij

¹⁾ G. d'Orcet, *les quatre ministères de M. Drouyn de l'Hays, Revue Britann.*, Août 1882, p. 453: "La diplomatie est une science comme la guerre; mais comme la guerre c'est aussi un métier auquel il faut être rompu, et l'on peut même dire que le métier y prime la science, car la diplomatie touche par bien des points à l'art scénique, et la diction y joue un rôle immense. Mais outre qu'il est un comédien, un diplomate est encore un négociant dans toute la force du terme, car les trois quarts du temps il négocie des questions de commerce; seulement au lieu de traiter au nom d'une maison commerciale il traite au nom de la nation entière. Il n'est donc pas de métier plus difficile et plus compliqué que celui du diplomate. Autant que possible, il faut y être né, et en tout cas s'y être adonné dès sa plus tendre jeunesse."

droeg, hemzelf deed gelooven, dat hij in even ruime mate als zijn oom berekend was voor al de ambten, door hem bekleed ¹⁾). Inzonderheid weidt hij over zijn ijdelheid uit, niet alleen bewerende, dat d'Avaux, door te hoog opgevoerd zelfvertrouwen gedreven en doordien hij dit tot een gewoonte had gemaakt, zich in alles wilde mengen en er op gesteld was altijd medegerekend te worden, maar ook dat hij zich belachelijk maakte doordat hij, naar Frankrijk weergekeerd, niet kon besluiten om zijn degen af te leggen en afstand te doen van zijn grafelijken titel, noch om op nieuw het gewaad van zijn stand, d. i. dat van »conseiller d'état de robe," te dragen. Hij gaat zelfs zoo ver van te verzekeren, dat, zoodra de Zweden vernomen hadden, dat graaf d'Avaux geen ridder was van de orde van den Heiligen Geest, maar slechts prijkte met het blauwe lint dier orde, omdat hij er een bediening bij had gehad, die hij verkocht had ²⁾), zij hem zooveel verdrietelijkheden aandeden, dat hij zich verplicht zag, zijn vertrek uit het Noorden te verhaasten ³⁾.

Hoeveel of hoe weinig ijdelheid d'Avaux moge bezeten hebben, zal ik noch thans, noch misschien immer tot een punt van onderzoek maken. Sinds men door Chéruel, *Saint-Simon, considéré comme historien de Louis XIV*, weet, dat deze geschiedschrijver ook zijn zwakke zijde had, behoeft men niet al te zeer te vreezen, hem hier van eenige overdrijving te verdenken. Zooveel is zeker, dat de brieven, van tijd tot tijd in de jaren 1693 – 1698 door dien gezant uit Stockholm geschreven, zoowel aan den koning als aan den minister van buiteul. zaken, ons op andere oorzaken van zijn terugkeer naar Frankrijk wijzen dan op die, welke Saint-Simon vermeldt. Alreede in Juli 1693 roept hij de voorspraak in van Frankrijks secretaris van staat voor de buiten-

¹⁾ *Mémoires du duc de Saint-Simon*, IV, p. 302.

²⁾ Die bediening schijnt te zijn geweest die van "grand-maître des cérémonies de l'ordre," vgl. *Négociat. de M. le Comte d'Avaux en Suède*, I, p. 572.

³⁾ *Mémoires du duc de Saint-Simon*, IV, p. 304 vlg.; II, p. 471 vlg.; 482.

landsche aangelegenheden, Colbert de Croissi, opdat hij benoemd worde tot gezant zijns konings op het congres, dat een eind zal maken aan den negenjarigen oorlog ¹⁾. Tegen 't slot van 't jaar 1697 betuigt hij zijn dank aan den secretaris van staat voor de buitenlandsche aangelegenheden de Torci voor het ontslag uit zijn betrekking aan 't hof van Zweden, dat hij voor hem heeft weten te verwerven ²⁾. In Maart 1698 maakt hij er den koning opmerkzaam op, dat, hoezeer het klimaat van 't Noorden zijn gezondheid veel kwaad heeft gedaan, hij niet daarom, maar omdat na het sluiten van den vrede van Rijswijk er geen termen meer schijnen te zijn om zijn verblijf te verlengen, aandringt op zijn ontslag, alleen met dit voorbehoud, dat, indien Lodewijk van zins is een verbond met Zweden aan te gaan, hij gaarne met die taak zou worden belast en zou wenschen, te dien einde nog eenigen tijd te Stockholm te vertoeven ³⁾. Den 23sten Juli 1698 verzoekt hij den koning, op grond zijner gezondheid, die door het ruwe klimaat veel heeft geleden, en van zijn zaken, die door zijn langdurige afwezigheid uit Frankrijk nog meer zijn achteruitgegaan, te worden teruggeroepen ⁴⁾. Maar zeven dagen daarna ziet hij in, gelijk blijkt uit een schrijven op dien datum aan den minister van buitenlandsche zaken, dat zijn verblijf, ter nadere regeling van een paar aangelegenheden, nog een wijl zal moeten gerekt worden ⁵⁾. En zooals wij dan ook weten, vertoefde hij nog tot in 1700 in Zweden.

Wederom op 't voetspoor van Saint-Simon, heeft ook Macaulay er behagen in, in nog veel heviger bewoordingen dan zijn voorganger tegen de ijdelheid van graaf d'Avaux uit te varen. Hij verklaart hem voor den bekwaamste onder al de groote diplomaten, over welke Frankrijk destjds had

¹⁾ *Négociat. de Monsieur le Comte d'Avaux en Suède*, I, p. 322 vlg.

²⁾ Ibid., II, p. 331 vlg. Vgl. p. 334.

³⁾ Ibid., III, p. 133 vlg. Vgl. II, p. 331 vlg.

⁴⁾ Ibid., III, p. 369.

⁵⁾ Ibid., III, p. 399.

te beschikken, en roemt zijn scherpzinnigheid, zijn waakzaamheid en behendigheid, zijn vruchtbaarheid in 't vinden van uitwegen en in 't opsporen der zwakke zijden van een karakter. Doch dan komt de keerzijde. De kwelling van zijn geheele leven is geweest zijn begeerte om voor een edelman door te gaan en zijn zucht om zijn burgerlijke afkomst te doen vergeten. En dit was nog de geringste zijner slechte eigenschappen. Van het verschil tusschen recht en onrecht had hij evenmin begrip als een stuk vee. Wat bij hem de plaats innam van zin voor godsdienst en zedelijkheid was een bijgeloovige en onverdraagzame toewijding aan de kroon, die hij diende. Dit gevoelen doortrekt al zijn missiven en geeft de kleur aan al zijn gedachten en woorden. Voor alle overwegingen van gerechtigheid is hij doof, ontoegankelijk voor medelijden ¹⁾.

Basnage ²⁾, vermoedelijk uit dezelfde bron, de »Mémoires du duc de Saint-Simon," puttende, laat slechts diegene zijner hoedanigheden uitkomen, die voor zijn geschiktheid pleiten voor de ambten, door hem bekleed: »Il était subtil, insinuant et possédait l'art de gagner les esprits." Ranke ³⁾ brengt hulde aan zijn scherpzinnigheid en zijn ijver en vestigt er de aandacht op, dat de ervaring het zegel heeft gedrukt op de berichten, die hij Lodewijk XIV uit Holland had toegezonden. De enige aanmerking, die hij op hem heeft, is, dat hij niet de man was om een vredelievende zending te vervullen, maar een eigenaardigen aanleg had om tweedracht te stichten.

Hij, die, met Macaulay, den gezant d'Avaux het scherpst laakt is onze landgenoot den Tex. Hij laat zich dus uit: »d'Avaux was een snoever, die zich gaarne gewigtig maakte en aan zijnen meester hoog opgaf van de verstandhouding, die hij met enige Hollanders hield. De intentiën, die hij dezen toeschrijft, zijn zoo overdreven franschgezind, dat, zoo

¹⁾ *The hist. of England*, IV, p. 167 vlg.

²⁾ *Annales des Provinces-Unies*, II, p. 912:

³⁾ Ranke, *Englische Geschichte*, VI, p. 85.

zijne berigten volkommen waarheid bevatten, die »bien intentionnés"" eer landverraders, schurken, enz. dan Hollanders geweest kunnen zijn. Ik voor mij, zóó eindigt deze uitval, geloof dus zeer weinig van hetgeen d'Avaux over de drijfveeren der handelende personen vertelt" ¹⁾. Hij, den Tex, acht onjuist hetgeen bij d'Avaux staat, dat ook na het bijleggen van 't geschil tusschen Willem III en Amsterdam in 1684 over de werving de stad nog meer gebeten was op den prins dan vroeger; vindt, dat de Fransche gezant zijn verhalen sterk kleurt, en is geneigd geen geloof te hechten aan al 't geen de »Négociations" behelzen aangaande de verhouding tusschen Fagel en Hop, Hops Franschgezindheid en zijn wensch om als gevormdige der Staten-Generaal naar Frankrijk te worden afgevaardigd ²⁾.

Mr. van der Heim is van oordeel, dat de »Négociations en Hollande" van d'Avaux met groote omzichtigheid moeten worden geraadpleegd; zegt, dat die gezant, toen zijn brieven onderschept werden, zelf verklaarde, dat hij wel eens aan zijn hof meldde wat nog niet was geschied; deelt mede, dat er een brief bestaat, gedagteekend van 20 April 1694, die evenwel niet is opgenomen in de drie delen van 't *Archief van Heinsius*, tot dusver in 't licht verschenen, van van Heeckeren, den gezant der Staten-Generaal te Stockholm, waarin hij Heinsius schrijft, hoe het bleek, dat d'Avaux aan zijn hof rapporten deed over staatslieden, die hij met geld had gewonnen, en van geheime brieven, die hij ontving, zonder dat er een woord waarheid in was ³⁾; hecht, op 't gezag van Sidney, geen geloof aan 't geen d'Avaux in zijn »Négociations" vermeldt met betrekking tot intrigues van prins Willem III, ten doel hebbende, den hertog van York

¹⁾ N. J. den Tex, *Jacob Hop, gezant der Vereenigde Nederlanden*, 1861, blz 50, noot.

²⁾ Ibid., blz. 75 vlg. — Den Tex heeft (zie blz. 34, noot 1) de edit der *Négociat. van Parijs*, Durand en Pissot, 1754 (lees 1752, 53) gebruikt. Toch zijn de cijfers der blz., door hem aangehaald, dikwijls verkeerd.

³⁾ Jhr. Mr. van der Heim, *het Archief van den raadpensionaris Antonius Heinsius*, Inleiding, blz. LVIII, noot 1.

te doen uitsluiten van de opvolging op den troon van Engeland¹⁾, en stelt eindelijk tegenover de bewering van d'Avaux, dat de prins van Oranje den tocht van Monmouth had bevorderd, het antwoord, op die bewering gegeven door van Wassenaar Starrenberg, den Nederlandschen gezant te Parijs, volgens wien men in Holland verzekerde, dat het juist Frankrijk was, hetwelk de gelden voor die onderneming had voorgeshoten²⁾.

Men ziet het: er bestaat een reeks van grieven, door onderscheiden beoordeelaars ten laste van den gezant d'Avaux geopperd. Het is geenszins mijn voornemen, al de bijzondere punten, te zijnen nadeele aangevoerd, na te gaan, maar mij te bepalen tot een nadere toetsing van een paar der hoofdbeschuldigingen, tegen hem ingebracht.

Nu in 't midden der vorige eeuw de »Négociations en Hollande», thans sinds kort een gedeelte der »Négociations en

¹⁾ Ibid., blz. XLV, *noot* 1.

²⁾ Ibid., blz. LXVI, *noot* 1. — Behalve op de aangeduide plaatsen, verwijst Mr. van der Heim nog *Inleid.*, I, blz. XLIV, *noot* 1, naar een bladzijde van Wagenaar, XV, blz. 92 (lees 98, 99), alwaar deze geschiedschrijver op 't jaar 1682 verhaalt, dat d'Avaux aan Fagel twee miljoen bood, ten einde Willem III voor Frankrijks belangen te winnen. De bladzijde staat in geen of slechts verwijderde betrekking tot mijn betoog; doch in 't voorbijgaan zij opgemerkt, dat Wagenaar, hetgeen de Hr. v. d. Heim er niet bijvoegt, zieh over dit punt zoo behoedzaam uitlaat, dat hij de verantwoordelijkheid rakende de vraag, of werkelijk het aanboel door den Franschen gezant is gedaan, niet voor zijn rekening wil nemen. Immers hij schrijft: »d'Avaux kreeg, naar sommiger verhaal, schoon ik niet gevonden heb, dat hij er, in zijne uitgegeven handelingen (*Négociations*), melding van maakt, bevel om den raadpensionaris Fagel twee miljoenen te belooven, enz.” Als zijn zegsman haalt hij dan Samuel Pufendorf aan, bij wien men, *de rebus gestis Friderici Wilhelmi magni, electoris Brandenburgici, commentarii*, 1733, boek 18, § 73, p. 1167, leest: »Conatus fuerat Gallus post finitum bellum Principem Arausionensem per blanda sibi innectere. Quo sine per Avauxium Fagelio duos milliones praemium promiserat, si istum ad speciosas quasdam conditiones acceptandas permovere possit, quarum summa huc redibat, quod ipsi conferendus sit titulus Comitis Hollandiae et supremi ducis seu generalissimi in exercitus regios adjectis compluribus millionibus. Sed Fagelius responderat, etc.”

"Suède" zijn uitgegeven, is voor ons d'Avaux niet alleen gezant, maar evenzeer historieschrijver¹⁾. Vat men samen het geen Mr. den Tex, eenigermate gesteund door Mr. van der Heim, hem verwijt, dan komt het hierop neér, dat hij zich heeft vergrepen aan het gebod, hetwelk voorschrijft de waarheid te zeggen. Mij komt die aanklacht voor op geen zeer vasten grond te steunen: Wanneer men de geloofwaardigheid van een historische bron, waarom ook niet van een diplomaat, heeft te onderzoeken, dan stelt men doorgaans deze twee vragen: heeft hij zich bijverd, de waarheid te vinden? ten tweede: was het zijn gezindheid, de waarheid te opeubaren?

Op de eerste dier vragen geven de "Négociations en Hollande" een alleszins voldoend bevestigend antwoord. Ternauwernood is d'Avaux in ons land aangekomen, of hij knoopt betrekkingen aan met een Arminiaansch predikant, door wien hij gemeenschap houdt met de tegenpartij van den prins te Amsterdam en met de provinciën Friesland en Groningen²⁾, welke predikant, naar 't gevoelen van Wagenaar³⁾, Gerard Brandt, de Amsterdamsche leeraar en historieschrijver, moet zijn geweest. Hij heeft met een oud-burgemeester van 1672 een onderhoud over de wijze, hoe men tusschen de Staten-Generaal en Frankrijk eenige toenadering zou kunnen te weeg brengen⁴⁾; zendt aan Lodewijk XIV een staat van de sterkte der vloot van de Staten-Generaal⁵⁾; verneemt bij een samenkomst met een schepen van Amsterdam gedurende den nacht, ergens niet al te ver van den Haag, Nov. 1683, hoedanig de denkwijze is van de leden der vroedschap van die stad over de eischen, door Frankrijk aan Spanje gedaan⁶⁾; legt, ten einde over hetzelfde

¹⁾ Lees: "een historische bron". Vgl. beneden de opmerking van Dr. R. Fruin in *Verslagen*, enz. XII, 3de stuk.

²⁾ *Négociat. en Holl.*, I, p. 101 vlg., 109, 135.

³⁾ *Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, geschiedenis*, enz., 1760, I, blz. 675.

⁴⁾ *Ibid.*, p. 188 vlg.

⁵⁾ *Ibid.*, p. 296, 301.

⁶⁾ *Ibid.*, p. 389 vlg.

onderwerp te spreken, bezoeken af bij alle afgevaardigden der steden van Holland ¹⁾; staat in verstandhouding met de afgevaardigden ter Staten-Generaal uit Groningen en Friesland en met een vertrouweling van den stadhouder van Friesland ²⁾; laat eenige zijner vrienden onder de hand werken, om de regeering van Amsterdam te bewegen tot het doen van een door hem gewenschte voordracht in de Statenvergadering van Holland in November 1684 ³⁾; weet reeds in den avond van den 26sten Augustus 1685 voor een geringe som geld een afschrift machtig te worden van een verdrag, door Brandenburg gesloten met de Staten-Generaal en den 23sten tevoren geteekend, dat hij 's nachts in aller ijl laat vertalen en Z. M. den koning van Frankrijk toezendt ⁴⁾; is in staat, doordien hij te Delft, te Helvoetsluis en te Dordrecht zijn verspieders heeft, in September 1688 te melden, dat men in die plaatsen kanonnen, kogels, buskruit, bommen, enz. voor den tocht naar Engeland inscheept ⁵⁾; gebruikt ter zelfder tijd een knaap, die in dienst is bij een boekverkooper, om de eerste bladzijden te stelen van de openbare verklaring, die de prins van Oranje zal medenemen naar Engeland, welke bladzijden hij zijn koning doet toekomen ⁶⁾.

Bovenstaande wegen, door d'Avaux betreden om de kennis der waarheid deelachtig te worden, zijn slechts eenige van de middelen, door hem aangewend. Wij vernemen ze — het is waar — van hem zelf, die in deze zaak partij is; doch tenzij hier of daar moge kunnen bewezen worden, dat hij heeft overdreven ten aanzien van den voet van vertrouwelijkheid, waarop hij met iemand heeft gestaan, of anderszins, over 't geheel zal men toch wel moeten aannemen, dat hij, evenals vroeger andere buitenlandsche gezanten,

¹⁾ Ibid. II, p. 101 vlg.

²⁾ Ibid. II, p. 127 en 263 vlg.

³⁾ Ibid. IV, p. 108.

⁴⁾ Ibid. V, p. 128.

⁵⁾ Ibid. VI, p. 204 vlg., 216 vlg., 246 vlg.

⁶⁾ Ibid. VI, p. 231 vlg.

d'Estrades, Temple, op die of soortgelijke wijzen is werkzaam geweest, ten einde zijn koninklijken gebieder naar behooren te kunnen voorlichten.

De uitkomst heeft hem dan ook veelszins gerechtvaardigd, heeft getoond, dat hij doorgaans de rechte baan heeft ingeslagen, om in staat te zijn, zijn heer niet alleen te berichten hetgeen besloten en gebeurd was of voorbereid werd, maar ook om het bij tijds te doen. Wat de neiging aangaat om het ware licht op de dingen te doen vallen, zij kan hem, die even vurig als 's konings andere dienaren wenschte, Lodewijks hoogste gunst te verwerven, voorzeker niet hebben ontbroken. 't Gevolg van 't een en 't ander was alzoo, dat hij b. v. steeds kennis droeg van den datum der Statenvergaderingen van Holland en zijn vorst het resultaat der overwegingen van de leden terstond kon doen weten. Den 31sten Jan. 1684 — schrijft hij — hebben de Staten van Holland, door toedoen van den prins, bij meerderheid van stemmen, in weerwil van den tegenstand van Delft, Amsterdam en Schiedam, tot de lichting van 16000 man besloten ¹⁾. In zoover slechts drukt hij zich niet al te nauwkeurig uit, dat uit zijn woorden licht kon worden afgeleid, dat ook Delft tegenstemde, welke stad er echter zelve voor was, maar 't gevoelen verdedigde, dat in deze zaak geen overstemming gold. Den 17den Februari van 'tzelfde jaar meldt hij het tooneel, den vorigen dag in dezelfde vergadering voorgevalen, naar aanleiding van 't onderscheppen der brieven van d'Avaux, toen de prins de deuren der zaal liet sluiten en de H.H. Hooft en Hop eenigen tijd liet buitenstaan ²⁾. Is 't mogelijk, dat deze of gene bijomstandigheid van minder gewicht in de beschrijving van den Franschman niet geheel juist is geteekend, de hoofdzaak is naar waarheid geboekt. En tot hetzelfde resultaat komt men, niet zelden zelfs ten opzichte van het gansche beloop, wanneer men de

¹⁾ *Négociat. en Holl.*, II, p. 157 vlg. — Vgl. *Resolut.-Holl.*, op 't jaar 1684, blz. 15 vlg.

²⁾ *Ibid.* II, p. 195 vlg. — Vgl. *Resolut.-Holl.*, *ibid.*, blz. 43 vlg.

talrijke aanhalingen, in de zes deelen der »Négociations» voorkomende, van hetgeen in andere dagvaarten der Staten van Holland ter tafel werd gebracht naslaat. Ik zal u niet vermoeien met het leveren van de bewijzen dezer bewering, doch alleen mededeelen, dat door mij nog ruim een twintigtal plaatsen van dien aard met de »Resolutiën van Holland» zijn vergeleken en gebleken daarmede overeen te stemmen¹⁾.

¹⁾ Het zijn *Négociat. en Holl.*, II, p. 157, te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 31 Jan. 1684, blz. 15 vlg. — onderwerp: de lichting van 16000 man; *Négociat.*, II, p. 323 vlg.; III, p. 2, te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 29 April 1684, blz. 243 vlg., — onderwerp: aanbieding door d'Avaux van een memorie van den koning betreffende de voorwaarden, aan Spanje voorgesteld; *Négociat.*, III, p. 3 vlg., te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 4 Mei 1684 en volg. dagen, blz. 248 vlg., — hetzelfde onderwerp; *Négociat.*, III, p. 72, te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 13 Mei 1684 (niet 16, wat d'Avaux heeft), blz. 273, — onderwerp: verbod van vijandelijkheden aan de Nederl. troepen tegen de Fransche legerbenden; *Négociat.*, III, p. 175, te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 14 Juni 1684, blz. 334 vlg., — onderwerp: de vergadering zal er bij Spanje op aandringen, dat het Lodewijks aanbiedingen aanneme; *Négociat.*, III, p. 175 vlg. en 184 vlg., te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 16 Juni 1684, blz. 335 vlg., — onderwerp: de vergadering keurt, met 17 tegen 2 stemmen, 's konings aanbiedingen aan Spanje goed; *Négociat. en Holl.*, III, p. 275, te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 14 Juli 1684, blz. 404, — onderwerp: ratificatie van het verdrag, met Frankrijk gesloten; *Négociat.*, IV, p. 127, te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 8 November 1684, blz. 563 vlg., — onderwerp: klachten van Dordrecht over een poging, op last van Willem III gedaan door leden van het hof van Holland, om zich te mengen in een zaak, rakende een voordracht ter benoeming van "de goede lieden van achten"; *Négociat.*, IV, p. 173 vlg., te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 1 Dec. 1684, blz. 640 vlg., — onderwerp: voorstel tot het benoemen van een commissie, die zal trachten de geschillen tusschen Willem III en de stad Dordrecht uit den weg te ruijen; *Négociat.*, IV, p. 193 vlg., te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 19 Dec. 1684, blz. 696 vlg., — onderwerp: antwoord van Dordrecht op een geschrift, door den prins ingediend over dezelfde zaak; *Négociat.*, IV, p. 248 vlg., te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 8 Febr. 1685, blz. 24 vlg., — onderwerp: protest der stad Dordrecht tegen 's prinsen handelingen in dezelfde aangelegenheid; *Négociat.*, V, p. 8, te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 16 Mei 1685, blz. 231 vlg., — onderwerp: besluit om te verdrijven den hertog van Monmouth en drie andere Engelschen; *Négociat.*, V, p. 19, te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 18 Mei 1685, blz. 246 vlg., — onderwerp: lijst, door den Engelschen gezant Skelton overgereikt, bevattende de namen der Britsche onderdanen, wier verjaging van 't grondgebied van de Zeven Ge-

Dezelfde is mijn bevinding geweest met betrekking tot meer dan een tiental aanhalingen uit het Register van de Resolutiën der Staten-Generaal ¹⁾.

westen wordt gevraagd door koning Jakob II; *Négociat.*, V, p. 44, 45 vlg., te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 9 Juni 1685, blz. 325, — onderwerp: de aanvraag van den koning van Engeland om de Schotsche regimenten; *Négociat.*, V, p. 123 vlg., te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 17 Aug. 1685, blz. 454 vlg., — onderwerp: overeenkomst van den keurvorst van Brandenburg met de Staten-Generaal te sluiten (de som is 450,000 rijksdaalders, niet 440,000, gelijk bij d'Avaux staat); *Négociat.*, V, p. 162, te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 26 Sept. 1685, blz. 515 vlg., — onderwerp: verzoekschrift van Amsterdamsche kooplieden, bezwaren behelzende over den handel met Frankrijk; *Négociat.*, V, p. 272 vlg., te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 11 Mei 1686, blz. 231 vlg., — onderwerp: verklaring van de steden van Noord-Holland, dat, dewijl haar inkomsten ruim 500,000 gl. (niet 400,000, wat d'Avaux zegt) minder bedragen dan eenigen tijd tevoren, zij niet langer in staat zijn, de lasten op den voet, tot dusver gevolgd, te dragen; *Négociat.*, V, p. 281 vlg., te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 13 Juni 1686, blz. 323 vlg., — onderwerp: vijandelijke bejegening van een oorlogsschip der Vereenigde Gewesten door een Fransch oorlogsschip; *Négociat.*, VI, p. 27 vlg., te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 18 Jan. 1687, blz. 63, — onderwerp: zending van Dijckvelt naar Engeland; *Négociat.*, VI, p. 45, te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 15 en 18 Febr. 1687, blz. 101 vlg. en 151 vlg., — onderwerp: besluit om de convooyen en licenten te verpachten; *Négociat.*, VI, p. 199 vlg., te vgl. met *Resolut.-Holl.*, 27 Aug. 1688, blz. 557 vlg., — onderwerp: een voorstel van den raadpensionaris Fagel betrekkelijk den handel met Frankrijk.

¹⁾ *Négociat.*, I, p. 374 vlg., te vgl. met *Resolut.-Staten-Generaal*, 5 Nov. 1683, — onderwerp: gehoor, verleend aan den gezant, ten einde een mededeeling te doen van wege Lodewijk XIV; *Négociat.*, III, p. 129 vlg., te vgl. met *Resolut.-Staten-Generaal*, 5 Juni 1684, — onderwerp: memorie, overgereikt door d'Avaux, om thans, na de inneming van Luxemburg, de bedoelingen van zijn vorst kenbaar te maken; *Négociat.*, III, p. 136 vlg., te vgl. met *Resolut.-Staten-Gener.*, 5 Juni 1684, — onderwerp: antwoord der Staten-Gener. op die kennisgeving; *Négociat.*, III, p. 137 vlg., te vgl. met *Resolut.-Staten-Gener.*, 7 Juni 1684, — onderwerp: repück van d'Avaux op dit antwoord; *Négociat.*, III, p. 223 vlg., te vgl. met *Resolut.-Staten-Gener.*, 24 Juni 1684, — onderwerp: de Staten-Gener. verklaren de voorwaarden, door den koning van Frankrijk gesteld, aan te nemen; *Négociat.*, V, p. 2 vlg., te vgl. met *Resolut.-Staten-Gener.*, 10 Mei 1685, — onderwerp: toestemmend antwoord op de aanvraag van den Engelschen gezant Skelton, rakende eenige door Monmouth gehuurde scheepen; *Négociat.*, V, p. 13, te vgl. met *Resolut.-Staten-Gener.*, 19 Mei 1685, — onderwerp: memorie, door Skelton ter hand gesteld met een lijst der te

In een werk, kort geleden in 't licht verschenen, getiteld: *Het leven van Mr. Nicolaas Cornelisz. Witsen (1641—1717)* door J. F. Gebhard, 1881, wordt de opmerking gemaakt, I, blz. 286, noot 1, dat de »Gedenkschriften van d'Avaux, naar het schijnt, ook de eigenschap hebben, dat zij slechts zelden de juiste dagteekening der verhaalde gebeurtenissen geven; dat men die bij Wagenaar althans, in dergelijke gevallen (in welke gevallen?), bijna altijd moet opzoeken uit de aanhalingen van Besluiten der Staten-Generaal of der Staten van Holland, aan den voet der bladzijden.” — Het slot der Aanteekening doet zien, dat de beschuldiging door den heer Gebhard bovenal wordt gericht tegen de berichten, welke d'Avaux aan het Register van Holland of aan dat der Staten-Generaal ontleent. Het is mij niet gebleken, dat hij, die dit zegt, omtrent dit punt navorschingen heeft ingesteld, op welker uitslag zich deze bewering grondt. Met te meer vrijmoedigheid stel ik tegen dit zeggen het resultaat mijner nasporingen over, hetwelk hierop neerkomt, dat de data, door d'Avaux vermeld, veelal dezelfde zijn als die, welke in de Registers staan opgeteekend. Alleen met dit voorbehoud wordt dit verkondigd, dat er enige bladzijden in de »Négociations” zijn, waar de schrijver met betrekking tot de dagteekening heeft gedwaald, waarvan ik enkele voorbeelden heb aangetroffen¹⁾; doch

verjagen Engelschen; *Négociat.*, VI, p. 123 vlg., te vgl. met *Resolut.-Staten-Gener.*, 26 Jan. 1685, — onderwerp: bescheid der Staten-Gener. op de aanvraag van Engeland over Burnet; *Négociat.*, VI, p. 130, te vgl. met *Resolut.-Staten-Gener.*, 18 Maart 1688, — onderwerp: weigering om de Engelsche troepen terug te geven; *Négociat.*, VI, p. 219 vlg., te vgl. met *Resolut.-Staten-Gener.*, 9 Sept. 1688, — onderwerp: gehoor, verleend aan den Franschen gezant; *Négociat.*, VI, p. 260, te vgl. met *Resolut.-Staten-Gener.*, 24 Sept. 1688, — onderwerp: memorie, door den Engelschen gezant markies d'Albyville overhandigd; *Négociat.*, VI, p. 306 vlg., te vgl. met *Resolut.-Staten-Gener.*, 26 Oct. 1688, — onderwerp: afscheid, door den prins van Oranje genomen van de Staten-Generaal.

¹⁾ Wat d'Avaux heeft geboekt, *Négociat.*, II, p. 311 vlg., als behandeld in de dagvaart der Staten van Holland 14 April 1684, vind ik in het »Register» niet bevestigd; evenmin het proces-verbaal der Heeren van Amsterdam, waarvan hij, V, p. 7, als op het tapijt zijnde geweest

tevens is niet dat het mij te verliezen, dat het ook geensins zijn erretten is geweest, want hij en ik zullen er bij te zitten. Wat de eerste dezer overwegingen aangaat, geldt dan voor d'Avaux de stelling, waarop acht bij Herodotus wordt gewezen. Dat de graad zijner gelukwaardigheid wordt bepaald door de mate der vertrouwbaarheid zijner zegslieden. En ter verduidelijking van de stelling van de tweede dier overwegingen zij er aan herinnerd, dat de inrichting van 't geschrift van Lelewijks gezant door hemzelf in dezer vooge wordt omschreven, dat het zij: »Extraits de mes lettres, à qui j'ai donné quelque liaison«¹⁾, welke uittreksels dus dikwijls iets onvolledigs kunnen lebben, waarin hij ook niet opneemt den inhoud van »mémoires séparés que j'envoyois tous les mois au roi«²⁾, en dat, voor zooveel de tijdsorde betreft, dat zijn gewoonte is, door 't gansche boek heen, op den rand de data op te tekenen van de dagen, waarop hij de brieven aan den koning verzond, of waarop die van Lelewijk hem gewerden, of hij een ontdekking deed, of iets verlam, of waarop een gebeurtenis voorviel, die zijn aandacht trok, waarmee hij dan nu en dan deze wijze van doen laat geschilderd gaan, dat hij tevens iets anders, daarmede ongeveer gelijktijdig bericht, zonder daarbij op nieuw opzettelijk aan de eischen der chronologie te voldoen.

Ook ten aanzien van den zin voor waarheid van den gezant over 't geheel koestert de heer Gebhard eenig wan-

in de vergadering van dezelfde Staten van 17 Mei 1685, gewag maakt. De dagtekening van 16 Juli 1685 bij d'Avaux, V, p. 86, als het tijdstip, waarop door die Staten is beraadskaagi over de aanvraag der terugzending van de Engelsche regimenten, behoor te worden veranderd in 5 Julij. De dagtekening van 't besluit der Staten van Holland om Dijckveit uit Engeland terug te roepen, bij d'Avaux, VI, p. 51 vlg. 25 April 1687, moet zijn 9 Mei, zie *Resolut.-Holl.*, 1687, blz. 276. De brief, waarin die gezant verzocht te mogen weerkeeren, is van 25 April, vgl. *Resol.* i. l. Zie ook een enkel voorbeeld, boven aangehaald, noot 1, blz. 221, 222.

¹⁾ *Négociat.*, I, p. 123; IV, p. 2.

²⁾ Ibid., VI, p. 203 vlg., waar hij op de aangevoerde woorden laat volgen: »mais je n'ai pas le tems de les examiner, pour en tirer ce qui est nécessaire, quoique j'en aie des copies, et je n'ai le tems que de parcourir mes lettres.«

trouwen ¹⁾). Zeker is het, dat het verslag, dat hij als 7de *Bijlage* geeft ²⁾, door Witsen opgesteld, van een bijeenkomst van enige leden der Staten-Generaal met d'Avaux op 12 Mei 1684, vergeleken met de *Négociat.*, III, p. 44 vlg., voor dat wantrouwen geen grond oplevert.

Wil men zich vergewissen van de hoeveelheid vertrouwen, die men in de mededeelingen van d'Avaux mag stellen, dan is het niet genoeg, stil te staan bij hetgeen de Resolutiën hem hebben verstrekt. Men heeft zijn onderzoek verder uit te strekken tot die bladzijden van zijn geschrift, waar hij den toestand des lands, waarin hij vertoeft, uit zekere oogpunten teekent, van de onderlinge betrekkingen tusschen onderscheiden personen spreekt, verschillende bijzonderheden of gebeurtenissen verhaalt, de verhouding der Republiek tot het buitenland aanroert, enz. Doet men dit, dan zal men er zijn oogen niet voor kunnen sluiten, dat hij de kaart des lands goed had bestudeerd en het karakter en de drijfveeren der handelende personen grondig kende. Ook hier zal ik moeten volstaan met eenige van de talrijke bewijzen, die te leveren zouden zijn. Allereerst wijs ik op het begin der »Négociations», waar de auteur uiteenzet de tegenstelling tusschen de partij van den prins van Oranje en de twee soorten van republikeinen, die hij onderscheidt; van den invloed der predikanten op het volk in 't algemeen gewaagt en van de allengs aangroeiente vervreemding der kooplieden van Frankrijk, naar mate zij ervoeren, dat de handel met dit rijk minder voordeelen verschafte dan vroeger ³⁾. Die republikeinen (degenen, die over zijn van de partij van de Witt, en dezulken, die in 1672 in 't bewind zijn gebleven, maar toch republikeinen zijn) zijn bij hem de »bien intentionnés», en niet verkeerd gezien is zeker wat hij aan de schets van hun karakter toevoegt, dat zij

¹⁾ I, blz. 249, *noot* 2; p. 279 met *noot* 1.

²⁾ II, blz. 78 vlg.

³⁾ *Négociat. en Hollande*, I, p. 2 vlg.

bijna alle Arminianen zijn en weinig belang stellen in de »religion prétendue réformée" ¹).

Ongetwijfeld is er geen onderwerp, betrekking hebbende op de gesteldheid onzer Republiek, zoo zwaar voor een vreemdeling te doorgonden, als de eigenaardige inrichting en de gang van 't bewind in de voormalige Zeven Provinciën. Op meer dan één bladzijde toont nogtans d'Avaux er begrip van te hebben, o. a. wanneer hij zegt, dat het veelszins van het welbehagen van den raadpensionaris afhangt, de zaken in de vergadering der Staten van Holland tot een eind te brengen of het nemen van een besluit tot een lateren termijn uit te stellen ²), of elders, dat de constitutie van den staat een zoodanige was, dat de afgevaardigden eener stad zich alleen konden verbinden tot het te weeg brengen van een negatief resultaat bij de beraadslagingen der Staten-Generaal, maar nooit konden beloven, iets positiefs te zullen uitwerken, wordende hiervoor vereischt of eenparigheid van stemmen, of een meerderheid, waarvoor zij tevoren geenszins konden instaan, te minder nu men met den invloed van den prins van Oranje te rade had te gaan ³); of wel dáár, waar het blijkt, dat hij het onderscheid kent tusschen een eigenlijke vergadering der **Algemeene Staten**, d. i. van alle of de meeste leden der staten van de Zeven Gewesten, en de Staten-Generaal in den gewonen zin, tusschen »une assemblée des États Généraux (il y a, zegt hij, op 't jaar 1683, plus de quarante ans, wat niet te wel uitkomt, qu'ils n'ont été assemblés) en une assemblée de simples députés des provinces" ⁴).

Wat d'Avaux niet geheelenal heeft begrepen, maar wat men niet geneigd zal zijn hem als een te zware feil toe te rekenen, nu, vóór kort, ook Geddes nog op dezelfde klip is gestrand, is: bij wie de souvereiniteit in de Republiek be-

¹) Ibid., I, p. 153, 157.

²) *Négociat. en Hollande*, II, p. 59.

³) Ibid., II, p. 90.

⁴) Ibid., I, p. 289; VI, p. 282.

rustte. Terwijl hij eerst een paar malen ten onrechte beweert, dat de steden van Holland tot zijn tijd toe de volstrekte oppermacht hebben gehad ¹⁾, leest men op een andere plaats, dat zij het deel is der staten van dat gewest ²⁾.

Hoe goed Lodewijks gezant onderricht is geweest aan-gaande de dingen, die de stof zijner briefwisseling met den koning uitmaken, bemerkt men inzonderheid, wanneer men de talooze bladzijden der »Négociations» doorloopt, waar hij uitweidt over de onderhandelingen van onzen staat met Zweden, Denemarken en Brandenburg, of iets verhaalt van de betrekkingen tusschen den prins en den hertog van Monmouth, of bewijst de plannen van den prins betrekkelijk de landing in Engeland te doorzien, of opmerkzaam maakt op een der kenmerkende trekken van 't karakter van dien prins, de onverzettelijkheid ³⁾, al welke punten het ondoenlijk is, in 't volle licht te stellen, tenzij men een goed deel van de zes deelen der Négociations voorleze.

Nog een woord in 't bijzonder over Hop. Het is mij niet wel mogelijk met Mr. den Tex te betwijfelen, dat die pensionaris van Amsterdam tamelijk bevriend en eenstemmig is geweest met den Franschen diplomaat. Vooreerst leid ik bet tegendeel af uit de schets van Hops persoonlijkheid, ontleend aan zeker geschiedschrijver door den steller zijner biographie in de *Leverensbeschrijving van eenige voorname, meest Nederlandsche mannen en vrouwen*, volgens welke hij »een heer was van fraaie gestalte en majestueuse presentie, aangenaam in den omgang, vriendelijk omtrent zijne landgenooten, beleefd omtrent vreemdelingen, hoffelijk, wellevend omtrent allen, in de generaale zaken van de waereld doorslepen, spreekende met een groote liefdaligheid en vloed van goede gedagten, bondigheid en netheid van oordeel, vol van vuur, kordaatheid en ijver, nochthans dat alles paarende

¹⁾ Ibid., IV, p. 124, 127.

²⁾ Ibid., IV, p. 195.

³⁾ Ibid., IV, p. 63.

met eene wonderlijke minzaamheid en zachtheid' ¹⁾, alzoo iemand, zou men zeggen, bij uitstek geschikt om met den Franschman te verkeeren. In de tweede plaats ben ik niet gezind als ouwaar aan te merken al de plaatsen, in de »Négociations» voorkomende, waar d'Avaux melding maakt van herhaalde samenkomsten, door hem met Hop gehouden, van gesprekken met hem gevoerd, kortom, van de gemeenzaamheid, die tusschen hen heerschte ²⁾, te minder, omdat hij later, Sept. 1685, denzelfden pensionaris als min of meer vervreemd van Frankrijk voordraagt: »Ce qui m'a déplu davantage en tout cela c'est que le sieur Hop m'a paru fort refroidi et fort dégouté» ³⁾.

Sinds Ranke en anderen uit de berichten der Venetiaansche gezanten zooveel hoog te waardeeren aanwinsten op historisch

¹⁾ *Levensbeschrijving*, enz., 1795, V, blz. 48, 49. — In de teekening van Hops persoon bij den Tex, *Jacob Hop*, enz., blz. 77, 78, komen sommige trekken niet zoo sterk uit als in de boven aangehaalde plaats. Ook oordeelt den Tex minder gunstig over het talent van spreken van den pensionaris.

²⁾ *Négociat. en Hollande*, IV, p. 21, 24 vlg., 41 vlg., 103 vlg.

³⁾ Ibid., V, p. 137 vlg. -- Eén van de plaatsen der »Négociations», waar gewag wordt gemaakt van Hop, is ten eenen male verkeerd verstaan door Mr. den Tex. »Hij (Hop), zegt hij blz. 76, zoude ook zeer gewenscht hebben om naar Frankrijk te worden gezonden, zoodat hij op de verzekering van d'Avaux, dat Louis XIV hem gaarne zou zien, eene ""grande joie"" op zijn gelaat zou hebben laten blijken." De toedracht der zaak, gelijk d'Avaux ze verhaalt, is deze: In Juli 1684 noodigden Fagel en Dijckvelt Hop uit, zich met een zending naar Frankrijk te belasten, om voor de belangen van den prins van Oranje in de bres te springen. De pensionaris van Amsterdam antwoordde, dat hij dan alleen gaarne zou gaan, indien men hem zond, om, als hoofdzaak, een enger verbintenis met dat rijk te bevorderen en hem er als bijzaak bij opdroeg, ten gunste der belangen van den prins van Oranje te spreken. Kort daarna had d'Avaux een langdurig gesprek met Hop. Hij gaf te kennen, dat, zoo zekere lieden (Hop zelf werd bedoeld) naar Lodewijk werden gezonden, hij uit de brieven van zijn koning afleidde, dat zij zeer wel zouder worden ontvangen. »Il comprit, laat d'Avaux volgen, ce que je lui voulois dire: mais quoiqu'il me fit voir une extrême joie sur son visage, il ne me répondit que par une grande révérence." -- Alzoo, van den wensch van Hop om naar Frankrijk te vertrekken bespeurt men niets. Zie *Négociat.*, IV, p. 17, 32 vlg.

gebied hebben geput; sedert Gachard de wereld heeft verrijkt met de briefwisseling van Philips II en van Willem I; nadat de brieven van Hendrik IV, van Richelieu II, van Mazarin van Cathérine de Médicis (dl. I) zijn uitgegeven, pleegt men dergelijke correspondentiën van vorsten, staatsmannen en diplomaten, der »actores rerum», als bronnen van den eersten rang te beschouwen. Ik zie niet in, waarom men een geheel anderent dunk zou hebben te koesteren over hetgeen d'Avaux ons in zijn »Négociations» biedt. Ongetwijfeld, zoovaak Mr. van der Heim aan wat Lodewijks gezant vermeldt een getuigenis van een even geloofwaardig zegsmian kan tegenstellen, is hij in zijn volle recht. Doch men moet, geloof ik, er van overtuigd zijn, dat het grondbeginsel van d'Avaux, even goed als van andere gezanten, is geweest, zijn regeering de volle waarheid, zijn gansche meening mede te deelen en alzoo voor gegrond houden al hetgeen niet met behulp van onwraakbaarster getuigen kan bestreden of omvergeworpen worden.

Zóó heeft ook Wagenaar er over gedacht ¹⁾; in dien zin heeft hij hem doorgaande geraadpleegd en veel uit hem getrokken. Telken male wordt men in het 15de deel der »Vaderlandsche historie», behelzende de geschiedenis van 1679 tot 1689, aan den voet der bladzijden naar hem verwezen. Tallooze keeren haalt hij hem alleen aan. Uitzonderingen zijn waar hij, door zijn hem nooit verlatende behoedzaamheid geleid, zich op hem beroept met de bijvoeging »naar sommigen verzekeren of iets dergelijks» ²⁾. Doch hoezeer hij hem niettemin vertrouwde komt bovendien ook hierin uit, dat hij zijn verhaal zeer dikwijls grondt op hetgeen in de

¹⁾ Zeer ongelukkig komt mij voor de gissing te zijn van den Heer Gebhard, *Het leren van Mr. Nicolaas Cornelisz. Witsen*, I, blz. 279, noot 1: »De Gedenkschriften van d'Avaux waren juist in den tijd, toen Wagenaar zijn boek schreft, in druk verschenen, en dit zal wel een der redenen zijn geweest, waarom hij daarvan zoo druk gebruik maakt.» Voorwaar geen compliment voor een schrijver, die zoo nauwlettend was in het toetsen van de waarde der bronnen, waaruit hij putte, als Wagenaar.

²⁾ Wagen., *Vaderl. Hist.*, XV, blz. 59, 86, 127, 180, 296, 304, 389, 423, 453, 475.

» Négociations" staat en dan daarbij doet opmerken, dat het mede bevestigd wordt hetzij door de Resolutiën-Holland ¹⁾, of door de geheime Besluiten der Staten van Holland ²⁾, of door die der Staten-Generaal en van Holland ³⁾, of door die van Holland en de Notulen van Zeeland ⁴⁾, of door de Notulen van Zeeland ⁵⁾, of door een missive van Boreel in handschrift ⁶⁾, of door Aanteekeningen van een regent uit Delft in handschrift ⁷⁾, of door eigenhandige Aanteekeningen van Hop in manuscript ⁸⁾, of door een missive van den ambassadeur van Citters in handschrift ⁹⁾, of door missiven van denzelfde en van den gezant van Heemskerk in handschrift ¹⁰⁾, of door een brief van Z. H. den prins van Oranje ¹¹⁾, of door den Hollandschen Mercurius ¹²⁾, of door Burnet ¹³⁾, of door Pufendorf ¹⁴⁾, of door beiden ¹⁵⁾, of door Rapin ¹⁶⁾, of door du Mont, Corps diplomatique ¹⁷⁾, of eindelijk door de Mémoires van de Choisy ¹⁸⁾.

Het is zeer natuurlijk, dat Wagenaar onzen d'Avaux in zoo vereerend gezelschap laat optreden; dat hij ziju berichten

¹⁾ Ibid., blz. 185, 236, 278, 439.

²⁾ Ibid., blz. 81.

³⁾ Ibid., blz. 302.

⁴⁾ Ibid., blz. 99, 435.

⁵⁾ Ibid., blz. 216.

⁶⁾ Ibid., blz. 44.

⁷⁾ Ibid., blz. 131, 143.

⁸⁾ Ibid., blz. 159.

⁹⁾ Ibid., blz. 443.

¹⁰⁾ Ibid., blz. 323.

¹¹⁾ Ibid., blz. 282.

¹²⁾ Ibid., blz. 139, 147, 169, 222, 258, 283, 290, 316, 318, 350, 415, 439, 440, 473.

¹³⁾ Ibid., blz. 81, 252, 349, 350, 353, 411, 433, 437, 474.

¹⁴⁾ Ibid., blz. 398.

¹⁵⁾ Ibid., blz. 60.

¹⁶⁾ Ibid., blz. 80, 433, 437.

¹⁷⁾ Ibid., blz. 124.

¹⁸⁾ Ibid., blz. 304.

door zulk een achtbare wolk van getuigen laat staven en daardoor als 't ware zichzelf borg stelt voor zijn geloofwaardigheid. Een zoo nauwlettend bronnenonderzoeker heeft het niet kunnen ontgaan, dat d'Avaux, zooals Saint-Simon het uitdrukt, »fut toujours partout parfaitement averti" ¹⁾ of, gelijk de raadpensionaris Fagel, zijn tegenstander, placht te zeggen en aan van Citters schreef, »dat hij alles wist uit te vorschen wat in den staat omging" ²⁾. Slechts één plaats is er in 't geheele 15de deel der Vaderlandsche historie, waar de auteur het noodig heeft geacht, tegenover den inhoud der Négociations een afwijkend bericht, n. l. een verslag der regering van Amsterdam, op te nemen ³⁾.

Een tweede verwijt, tegen d'Avaux gericht, waarover ik iets heb in 't midden te brengen, is dat van Macaulay, volgens wien de ziel van dezen gezant zoozeer werd beheerscht door maar één gedachte, die van blinde onderwerping aan zijn heer en meester, dat zij alle godsdienstig en zedelijk gevoel en zin voor gerechtigheid bij hem had verdrongen. Ongetwijfeld is er nooit een koning geweest, zoo diep doordrongen van de verhevenheid der beteekenis van het koningschap, als Lodewijk XIV. Dat koningschap, dacht hij, was een rechtstreeksche gift van het Opperwezen, en hij, die er mede werd bekleed, werd toegerust met een reeks van uitnemende gaven, geevenredigd aan de plichten, die hij had te vervullen. Zijn grondregels waren o. a., dat de taak der koningen is, het gezond verstand vrije speelruimte te gunnen; dat de koning de spil behoort te zijn, waarom alles draait; dat in alle aangelegenheden de eindbeslissing aan den koning moet staan, dewijl men, om te beslissen, de hoedanigheden van een koning moet hebben. En dit waren geen theoriën, die hij predikte, maar grondstellingen, over eenkomstig welke hij metterdaad regeerde. Zóó spreken tijd-

¹⁾ *Mémoires du duc de Saint-Simon*, IV, p 302.

²⁾ *Eigenhandige brief van Fagel aan van Citters van 20 Augustus 1683* bij Wagen., XV, blz. 192, noot 5, en *brief der burgemeesters van Amsterdam*, bij Wagen., l. l.

³⁾ *Vad. Hist.*, XV, blz. 155 vlg.

genooten en later levenden; maar zóó spreekt er inzonderheid over Lodewijk XIV in persoon: »Exerçant ici-bas une fonction toute divine, nous devons paraître incapables des agitations qui pourraient la râvaler"; »c'est à la tête seulement qu'il appartient de délibérer et de résoudre, et toutes les fonctions des autres membres ne consistent que dans l'exécution des commandements qui leur sont donnés"; »il n'y a point de doute que nous n'avons rien dont nous devions être plus jaloux que cette prééminence qui fait la principale beauté de la place que nous tenons"; »comme il est important au public de n'être gouverné que par un seul, il lui est important aussi que celui qui fait cette fonction soit élevé de telle sorte au-dessus des autres qu'il n'y ait personne qu'il puisse ni confondre ni comparer avec lui"; »la discussion des matières se peut faire par les ministres, mais toutes les résolutions doivent être de vous", d. i. van den dauphin¹). Alzoo, de ministers van Lodewijk XIV, ook de bekwaamste, waren zijn dienaren, niet meer dan dat. Zelfs Colbert maakt daarop geen uitzondering²).

Het is meer dan waarschijnlijk, dat een scherpe uitval van Lodewijk XIV tegen Colbert, wiens bestuur der bouwwerken hij, in vergelijking met dat van Louvois, afkeurde, den eerstgenoemden staatsman den dood heeft gedaan of althans zijn heengaan naar beter oorden heeft verhaast³). Wanneer men nu kan bewijzen, dat een dienaar als d'Avaux, die zichzelf niet, voor zooveel betreft de onmisbaarheid, op één lijn kon stellen met Colbert, in weerwil daarvan er geenszins voor terugdeinsde, door 't ongevraagd uiten zijner meening wellicht 's konings toorn gaande te maken; dat hij er aan hechtte, van tijd tot tijd blijk te geven van zelf-

¹) Dreyss, *Mémoires de Louis XIV pour l'instruction du dauphin*, I, p. 116; II, p. 7, 14, 15, 45, 518 vlg.

²) Vgl. Clément, *Hist. de Colbert et de son administration*, II, p. 428 vlg.

³) Het verhaal, hoezeer ook op verschillende manier gewijzigd, is afkomstig van meer dan één zegsman. Zie Clément, *Hist. de Colbert et de son administration*, II, p. 485 vlg.

standigheid van oordeel en van gedragingen, dan is hiermede de uitspraak van den Britschen geschiedschrijver weerlegd. En ook daartoe stellen ons de »Négociations” in staat.

Wie of wat er ook toe moge hebben medegewerkt, de herkomst van het denkbeeld der volslagen uitroeiing van al wat hugenoot was in zijn rijk is bij geen vreesinde, is bij Lodewijk zelf te zoeken; een tijd lang is het zijn lievelingsdenkbeeld geweest, waarvoor al het andere moest wijken. Desniettegenstaande wemelen de »Négociations” van wenken, opmerkingen, vermaningen, die doen zien, hoezeer de gezant van den koning van Frankrijk, zoowel uit een politiek oogpunt als ter wille van de handelsbelangen, de vervolging der hervormden afkeurt. Hij waarschuwt, dat Friesland en Groningen, gewesten die veelal partij trokken tegen de prinsgezinde partij, er toe beginnen te neigen, met Engeland en die partij mede te gaan; meldt aan Louvois, dat de manufacturen, door réfugiés in Holland opgericht, gunstige uitkomsten opleveren; acht zich verplicht Z. M. mede te delen, dat de berichten, die uit Frankrijk komen, versterkt door de nadrukkelijke stem der predikanten, de leden der regeering van Amsterdam zoozeer ergeren, dat hij niet weet wat er uit zal voortkomen; raadt den koning te vergunnen, dat een paar met name genoemde gereformeerden Frankrijk verlaten, omdat hij daardoor de regeering van Amsterdam aan zich zal verplichten, en schrijft, dat de eerste Fransche protestanten September 1685, met zooveel geld zij hebben kunnen verzamelen, in Holland zijn gekomen; dat er te Amsterdam collecten worden gehouden en de vroedschap dier stad op haar kosten acht Fransche bedienaren van 't woord zal aanstellen; dat de burgemeesters van Amsterdam te verstaan gaven, dat hetgeen in Frankrijk met de hervormden voorviel hen had gedrongen, zich nader bij den prins aan te sluiten; dat een der in 1686 nieuw benoemde burgemeesters van Amsterdam had verklaard, dat hij tot dusver van oordeel was geweest, dat de Republiek niet kon bestaan zonder een eng verbond met Frankrijk, doch dat hij thans van inzicht was veranderd; dat men in Holland platen vervaardigde, waarop men de verschillende kwellingen

afbeeldde, die de hugenooten in Frankrijk ondergingen; dat hij den koning zijn spijt niet kan verbergen over de opkomst in Holland van hoeden- en andere fabrieken, die er voor goed gevestigd zullen blijven; eindelijk dat het aantal der papiermolens, hoedanige er tot dusver in ons land niet geweest waren, steeds toenam¹⁾.

Slaat men de plaatsen na, waar dat alles staat opgetekend, dan zal men er wel is waar licht een of een paar aantreffen, alwaar de berichtgever opmerkt, dat van 'tgeen wordt verhaald van de plagen, die de ketters te verduren hebben, niet alles te gelooven is; dat het een en ander als laster is aan te merken. Toch strekt zoowel de veelvuldigheid der gelegenheden, waarbij hij er op terugkomt, als de toon, waarop hij er doorgaans van gewaagt, ten bewijze, dat hij het meerendeel der tijdingen voor gegrond houdt. Ten einde den vorm te beoordeelen, waarin hij zijn adviezen hult, hoore men b. v. wat hij in Oct. 1687 den koning schrijft: »Je mandai au roi qu'il étoit sorti depuis peu plusieurs personnes très riches de la religion prétendue réformée de France. Je croirois, Sire, prévariquer à mon devoir et manquer à la fidélité que je dois à votre Majesté, si je ne lui rendois compte de ce qui vient à ma connaissance et qui regarde le bien de son service, et il est constant que la plupart de ceux qui sont sortis depuis peu ne l'ont fait que sur différens emprisonnemens qui ont été faits en quelques provinces. J'ose encore prendre la liberté de dire à votre Majesté, avec le profond respect que je lui dois, que, si on traitoit les nouveaux convertis dans toute l'étendue de son royaume de la même manière qu'ils le sont à Paris, à Rouen et sous les yeux de votre Majesté, il n'en seroit pas sorti la moitié de ce qui s'en est allé»²⁾.

De zoo even voorgelezen plaats en de overige wettigen, meen ik, de straks geopperde bewering, dat de gezant

¹⁾ *Négociat. en Holl.*, I, p. 151 vlg.; IV, p. 278, 294 vlg., 319 vlg.; V, p. 23 vlg., 140, 185, 191, 223 vlg., 231 vlg., 267, 288; VI, p. 258, 332, 335 vlg.

²⁾ *Négociat.*, VI, p. 105 vlg.

d'Avaux zich een zekere vrijheid van oordeel voorbehield in zijn briefwisseling met den koning. Verlangt men er andere, die ook bovendien getuigenis afleggen van zijn handelen nu en dan op eigen gezag, men vestige, onder meer, zijn opmerkzaamheid op die bladzijden, waar hij den koning aanraadt, bedreigingen te doen hooren aan de Staten-Generaal; waar hij hem aanraadt, de heeren van Amsterdam in te lichten over zijn eigenlijke bedoelingen bij het maken van veroveringen in de Z. Nederlanden ten tijde toen men bezig was over een wapenstilstand te onderhandelen; waar hij hem schrijft, dat hij het heeft durven wagen, tegen de stellige order, hem gegeven, het indienen van een memorie bij de Staten-Generaal tot een lateren termijn dan tot den 1sten Juni 1684 te verschuiven, alleen omdat de heeren van Amsterdam zulks verlangden, enz. ¹⁾).

Alle lof en blaam, tot den huidigen dag met zoo milde hand over het hoofd van d'Avaux uitgestort, ontleent voor een goed deel zijn recht of zoogenoemd recht aan de *> Négociations en Hollande.*" Het kan evenwel niet oneigenaardig of onvoegzaam worden geacht, sinds een tweede bron aan die eerste is toegevoegd, na te sporen, of het karakter van den diplomaat zich in dit tweede zijner geschriften zóó openbaart, dat men er denzelfden persoon uit herkent. Allereerst bespeurt men, bij het doorbladeren der *Négociations en Suède*, — om nog een oogenblik stil te staan bij het punt, dat ons zoo even bezig hield, — al spoedig, dat het den Franschen gezant te Stockholm niet ontbrak aan een gepast gevoel van eigenwaarde, hetwelk hem aanspoorde, ongegronde verwijten te weerleggen, en dat hij volstrekt niet schroomde, ongevraagd allerlei opmerkingen in zijn brieven in te lasschen.

De voorganger van d'Avaux aan 't hof van Zweden was geweest de markies de Bethunes. Ternauwernood ²⁾ was

¹⁾ *Négociat. en Hollande*, I, p. 212 vlg.; II, p. 29 vlg.; III, p. 105 vlg., 121 vlg., 125 vlg.

²⁾ Vgl. over 'tgeen volgt *Négociat. de Monsieur le comte d'Avaux en Suède*, I, p. 28 vlg., 53, 55 vlg., 99, 225 vlg.

d'Avaux in dit land aangekomen, of de secretaris van staat voor de buitenlandsche angelegenheden, Colbert Croissi, deelde hem op last van Lodewijk XIV onder 't zegel van geheimhouding mede, dat iemand den koning had trachten te overtuigen, dat het niet te verwachten was, dat hij, d'Avaux, in Zweden even goed zou slagen als in andere zendingen, hem voorheen opgedragen, en wel om drie derlei reden: 1° omdat zijn humeur lijnrecht tegengesteld was aan dat van de Bethunes, die zeer gezien was geweest in Zweden; 2° omdat hij overhoop had gelegen met Guldenstolpe, een der invloedrijke staatsmannen te Stockholm; 3° vermits er een zekere antipathie bestond tusschen hem en den Zweedschen kanselier Oxenstiern.

»Je ne puis vous dire, Monsieur, antwoordt d'Avaux den 11den Maart 1693, à quel point je suis mortifié et découragé. Il n'y a jamais eu rien de si malicieux et de si noir que le mauvais office qu'on me rend en cette occasion. Car après les impressions qu'on a donné au roi, quelque chose que je puisse faire, on s'en prendra toujours à moy du mauvais succès des affaires." Daarop weerlegt hij de eerste der drie aangehaalde redenen door den Heer Colbert de Croissi er aan te herinneren, dat hij met hem te Nijmegen is geweest, en dat hij dus den koning naar waarheid er over kan inlichten, of hij »d'une humeur si sauvage" is. Slechts te 's Gravenhage kon het er den schijn van hebben gehad, zegt hij, doordien hij dáár op formeel bevel des konings zich moest onthouden van den omgang met den prins en de prinses van Oranje en met anderen ¹⁾). Tegen den derden grond voert hij aan, dat hij te Nijmegen op vriendschappelijke wijze verkeerde met den Heer Oxenstiern en van geen andere antipathie tusschen hen weet, dan dat de kanselier de belangen van Oostenrijk, hij die van Frankrijk voorstaat. Wat den markies de Bethunes betreft, hij zag bijna niemand te Stockholm. Over hetgeen men had verhaald van geschillen, die hij met Guldenstolpe had gehad, schrijft hij niet, dewijl hij denzelfden dag aan den koning meldde, dat zij alreede bijgelegd waren.

¹⁾ Vgl. *Négociat. en Holl.*, I, p. 7 vlg., 260 vlg.

In een paar latere brieven, aan den koning en aan Colbert Croissi geadresseerd, zegt d'Avaux, dat het hem zeer heeft bevreemd, dat Z. M. schijnt te denken, dat hij in zijn toezaggingen aan dienaren der Zweedsche kroon over hogere sommen heeft beschikt, dan de koning hem heeft voorgeschreven, zich er op beroemende, dat hij in het jaar van zijn verblijf te Stockholm voor 20,000 kronen meer gedaan heeft gekregen dan zijn voorganger voor 50,000. Nog geen maand hierna heeft hij de voldoening, van zijn heer zelf te vernemen, dat hij zich zeer goed heeft gerechtvaardigd ¹⁾.

Meer dan één voorbeeld treft men in de »Négociations en Suède" aan van gelegenheden, waarbij Frankrijks gezant in Zweden ongeroepen advies geeft. Terwijl het streven van Lodewijk XIV in 1693 was, een bondgenootschap met den koning van dat rijk, Karel XI, te weeg te brengen, had deze vorst nog een achterstallig deel subsidiën van Frankrijk te vorderen. Bij herhaling maakt d'Avaux er zoowel zijn heer als den secretaris van staat voor de buitenlandsche aangelegenheden opmerkzaam op, hoezeer dit den Zweedschen koning, die zeer gehecht is aan den mammon, hindert; dat, wanneer men die sommen thans aanbood, men er veel bij zou winnen; dat, indien men het geld, dat schaarsch is in de schatkist, liever wil behouden, men de schuld in dier voege zou kunnen afdoen, dat men de spiegels, tapijten en ander huisraad, die de Noordsche koning van zins is in Frankrijk aan te koopen, betaalde ²⁾.

Een ander voorbeeld. Met d'Avaux was, tot Juni 1697, als vertegenwoordiger van Frankrijk te Stockholm de Heer de la Piquetiére met den titel »resident." Toen deze resident op het punt was van te overlijden, gaf d'Avaux den secretaris van staat voor de buitenlandsche zaken in overweging, onder vermelding der voor zijn voorstel pleitende gronden,

¹⁾ Zie *Négociat. de Monsieur le comte d'Avaux en Suède*, I, p. 366 vlg. 377 vlg., 380 vlg.

²⁾ Ibid., I, p. 211 vlg., 213 vlg., 300.

te bewerken, dat voor den Heer de la Piquetière geen plaatsvervanger werd gezonden ¹⁾.

Een derde voorbeeld. Nadat de Franschen in Juni 1697 de vesting Ath in Henegouwen tot capitulatie hadden gedwongen, durft d'Avaux de Torci de voor het tot stand komen van den vrede vermoedelijk nadeelige gevolgen dier verovering onder 't oog brengen, alleen, volgens hem, hierdoor af te wenden, dat de koning uit eigen beweging verklare, dat deze aanwinst geen verandering zal maken in de door hem gestelde voorwaarden, en dat hij de vestingwerken dier stad onmiddellijk late slechten ²⁾.

Getuigt het reeds van een tamelijk groote vrijmoedigheid, indien een dienaar van een alleenheerscher, in zoo strikten zin als Lodewijk XIV dit verstand, zonder geraadpleegd te zijn, dergelyken raad verstrekte, ook in Zweden, even goed als in de Nederlandsche gewesten, ontzag de gezant van dien vorst zich niet, van tijd tot tijd door daden blijk te geven van ongemeene stoutmoedigheid. Men vierde in Februari 1693 in Zweden den gedenkdag — niet, zooals d'Avaux schrijft, van de invoering —, maar van de herstelling of weder invoering van den Lutherschen eeredienst door het concilie van Upsala van 25 Febr. 1593. Overeenkomstig een bevel van koning Karel XI was er algemeene illuminatie. d'Avaux bewoonde een huis met veel vensters. Hij kende den afkeer van Lodewijk XIV van al wat op 't stuk van godsdienst geen catholicisme was. Toch woog in zijn oog de bedenking zwaarder, dat hij moest pogen aangenaam te zijn aan den vorst, aan wiens hof hij een zending had te vervullen. Dus voorzag hij al zijn vensters met een dubbele hoeveelheid lichten, en hij bereikte zijn doel ten volle. De koning van Zweden wandelde tweemaal voor zijn woning heen en weer; de koningin-moeder gaf zich de moeite, de tweede verdieping van een nabijgelegen huis te

¹⁾ Ibid., II, p. 153.

²⁾ Ibid., II, p. 198 vlg.

beklimmen, ten einde de fraaie en rijke illuminatie van den gezant van Frankrijk te bewonderen en aan haar dames te toonen. Geheel anders dan d'Avaux deed 's keizers gezant, de graaf van Staremburg: hij verlichtte geen enkel venster, hetgeen koning Karel XI deed zeggen: »die deugniet van een Staremburg wil niet illumineeren, terwijl de Fransche gezant, die hier incognito is en zich er van had kunnen onthouden, het wel doet." Wat d'Avaux zeer zeker had voorzien, dat zijn uitbundige deelneming aan het feest Lodewijk XIV niet bijzonder welgevallig was, werd bewaarheid. »Quant aux illuminations qui ont été faites dans Stokholm, was het antwoord op zijn bericht, comme ce n'a été qu'en commémoration du changement de religion, j'aurois été bien aise que vous eussiez pu vous en dispenser" ¹⁾.

Sedert de beslissing der geschillen, ontstaan in Oct. 1661 te Londen tusschen den graaf d'Estrades en den baron de Vatteville ²⁾ en in Augustus 1662 te Rome tusschen het gevolg van den hertog de Créqui en de Korsikaansche lijfwacht van paus Alexander VII ³⁾, was er geen Europeesch vorst, die een bijzondere geneigdheid aan den dag legde, om Frankrijk den voorrang in de rij der staten van dit werelddel te bewisten. Evenzeer als voor ieder was voor d'Avaux de kitteloorigheid van Zijn Allerchristelijkste Majesteit op dit punt geen verborgenheid. Het weerhield hem niet, om in een Zweedsche toespraak, die hij zich voorstelde bij het overreiken eener memorie tot den koning van Zweden te richten, van de koningen van Zweden en van Frankrijk te gewagen als van »les deux plus grands et les deux plus puissants rois de l'Europe" ⁴⁾.

¹⁾ *Négociat. en Suède*, I, p. 53 vlg., 63.

²⁾ *Mémoires de l'abbé de Choisy, Petits*, LXIII, p. 271 vlg.; *Mémoires de Mad. de Motteville, Petitot*, XL, p. 148 vlg.; *Mémoires de Montglat, Petitot*, LI, p. 117 vlg.

³⁾ *Mémoires de Montglat, Petitot*, LI, p. 128 vlg.; Voltaire, *Siecle de Louis XIV, Oeuvres*, 1823, XIX, p. 343; Du Mont, *Corps diplom.*, VI (3), p. 1 vlg.

⁴⁾ *Ibid.*, II, p. 105, vgl. p. 65.

Waarom hij zich zóó had uitgedrukt, verklaarde hij aan den Heer de Torci op deze wijze: hij had kunnen zeggen, dat de koning van Zweden na dien van Frankrijk de eerste vorst der Christenheid was en dat zij beide alzoo tezamen de twee grootste koningen waren, »quoyque fort inégalement"; doch hij had zich met zulke spitsvondigheden niet willen inlaten en liever de andere termen gebezigd, dewijl zij voorkwamen noch in een op schrift gestelde rede, noch in een openlijke voordracht, maar slechts in een toespraak onder vier oogen, waarbij niemand tegenwoordig was dan een tolk ^{1).}

Wat de gezant evenzeer op eigen gezag ondernam was zijn werktuigen in beweging te brengen om den koning van Zweden te overreden, een oude Zweedsche ridderorde te herstellen of een nieuwe in te stellen. Deze gedachte was bij hem opgekomen, toen hij hoorde, dat men de orde van den kouseband, waarmede koning Karel XI was versierd geweest, naar Engeland terug ging zenden. Licht, meende hij, kon koning Willem III op het denkbeeld komen, den tegenwoordigen koning van Zweden, Karel XII, daarmede te vereeren, om hem zóó voor zich te winnen. Geschiedde dit, dan was de aanbieding niet van de hand te wijzen, en dit te voorkomen door hem tot ridder eener Fransche orde te benoemen ging ook bezwaarlijk. Een betere uitweg was, naar zijn oordeel, wat hij den Zweedschen vorst liet voorstellen ^{2).}

Woorden en daden van dusdanigen stempel verraden den man, die aan Colbert Croissi schreef: »Pour ce qui est des affaires, je vous conjure d'en estre en repos, et on verra nettement dans peu de temps à la cour qu'il n'eût pas été possible à un autre de les faire mieux réussir et peut-être pas si bien que je feray" ^{3).}

Zoo veel over de zelfstandigheid. Met betrekking tot de

¹⁾ Ibid., II, p. 118.

²⁾ Ibid., II, p. 158.

³⁾ Ibid., I, p. 122.

Vraag over de waarheidsliefde van d'Avaux is er in 't pas uitgegeven geschrift van dien gezant evenzeer veel, dat ons verplicht, er gunstig over te denken. Het is mogelijk, dat menigeen niet veel hecht aan betuigingen, hoedanige meermalen in zijn brieven voorkomen, »als Votre Majesté scait bien que je ne lui mande jamais rien de positif que ce que je scay précisément¹⁾ of »ce seroit la première fois que je ne luy aurois pas mandé la vérité²⁾. Maar wanneer men bedenkt, wie ze doet en aan wien zij geadresseerd worden, zal men zich hoeden, tenzij met degelijke bewijzen gewapend, ze te beschouwen als kunstgrepen om de leugen ingang te verschaffen. Dergelijk vermoeden weert men te eerder van zich, hoe meer men bemerkt, dat de Fransche gezant met taaie volharding zich geen rust gunt in het opsporen van de juiste toedracht der zaken, die het hem dan ook wel eens gelukt te vernemen een half uur nadat zij zijn gebeurd³⁾; alles, wat hij verneemt, wikt en weegt⁴⁾; onderscheid maakt tusschen zeker weten en van hooren zeggen hebben, geheel in den trant van Herodotus⁵⁾; hetgeen hij gehoord heeft, maar hem als onwaarschijnlijk voorkomt, weerlegt, wederom gelijk Herodotus⁶⁾; het niet verbloemt, wanneer het hem nog niet helder is⁷⁾; zoodra hij beter onderricht is, het vroeger berichte herroept⁸⁾, enz.

Intusschen — het is waar — uit dat alles volgt niets meer, dan dat wij er door genoopt worden te veronderstellen, dat de inhoud der »Négociations en Suède» over 't geheel geloofwaardig zal zijn. Maar is hij het ook? Een maatstaf, dien men kan aanleggen om dit te onderzoeken, is het instellen eener vergelijking tusschen de verhalen van d'Avaux

¹⁾ Ibid., I, p. 49.

²⁾ Ibid., I, p. 89.

³⁾ Ibid., II, p. 37 vlg., 162.

⁴⁾ Ibid., II, p. 149 vlg.

⁵⁾ Ibid., II, p. 145.

⁶⁾ Ibid., I, p. 222; II, p. 56, 129.

⁷⁾ Ibid., I, p. 244; II, p. 149 vlg., 155; III, p. 147 vlg.

⁸⁾ Ibid., II, p. 143 vlg.

en hetgeen men bij de historieschrijvers leest en dat gemeen goed der kennis van 't publiek is geworden. Den 17^{den} April 1697 meldt de gezant aan Lodewijk XIV, dat koning Karel XI op maandag den 15^{den} April, des avonds te half tien, is overleden ¹⁾. Hetzelfde staat bij Voltaire, de Limiers, Fryxell, Carlson ²⁾. — De ongesteldheden en het kindsch worden van Ernst August, keurvorst van Hannover, worden door d'Avaux evenzoo beschreven als door Leibnitz ³⁾. Niet anders is het gelegen met de voorstelling bij d'Avaux der worsteling op het veld der verkiezing van een koning van Polen, Juni 1697, waarbij de prins de Conti het onderspit dolf, en die van het *Theatrum Europaeum*, van »das glorwürdigste Leben und Thaten Friedrich Augusti des grossen, Königs in Pohlen und Churfürsten zu Sachsen," etc., van (Sylvius), saken van staat en oorlog, van Leibnitz en van eenige nieuwere auteurs ⁴⁾, en eveneens wanneer wij het bericht van den gezant over de ongeregelde en de onstuimige manier, waarop het is toegegaan, toen de rijksdag in November 1697 besloot Karel XII den troon zijner vaderen te doen beklimmen, leggen naast dat van Voltaire, de Limiers en Fryxell ⁵⁾.

¹⁾ Ibid., II, p. 84.

²⁾ Voltaire, *Hist. de Charles XII*, 1732, I, p. 13; de Limiers, *Hist. de Suède sous le règne de Charles XII*, II, p. 210; Fryxell, *Geschichte Karls des zwölften*, in het Duitsch door von Etzel, 1860, p. 7; Carlson, *Geschichte Schwedens*, V, p. 606.

³⁾ *Négociat en Suède*, II, p. 267, te vgl. met *die Personalien des Kurfürsten Ernest August*, in *Leibniz Werke*, Erste Reihe, herausgegeben von O. Klopp, 1872, VI, p. 532 vlg.

⁴⁾ Ibid., II, p. 264 vlg., te vgl. met *Theatrum Europaeum*, 1707, XV, p. 282 vlg.; *Das glorwürdigste Leben und Thaten Friedrich Augusti des grossen, Könige in Pohlen und Churfürsten zu Sachsen* etc., mit aufrichtiger Feder in behöriger historischer Ordnung beschrieben von D. F., 1733, Hamburg und Frankfurt, p. 235 vlg.; (Sylvius), *Saken van staat en oorlog*, 1699, IV, boek 43, blz. 3 vlg., 13 vlg., 48 vlg., 63 vlg., 68 vlg.; boek 44, blz. 73 vlg., 113 vlg.; *Leibniz Werke*, Erste Reihe, von O. Klopp, VI, p. 148 vlg.; Lelewel, *Hist. de Pologne*, 1844, I, p. 199 vlg., § 198 vlg.; Böttiger, *Geschichte des Kurstaates und Königreiches Sachsen*, 1831, II, p. 223 vlg.; O. Klopp, *der Fall des Hauses Stuart und die Succession des Hauses Hannover in Gross-Britannien und Irland*, 1877, VII, p. 397 vlg.

⁵⁾ Ibid., II, p. 341 vlg., te vgl. met Voltaire, *Hist. de Charles XII*, p.

De uitzonderingen bevestigen den regel. Mag dit zeggen ook hier van toepassing zijn, dan zal men te eer gezind zijn op de geloofwaardigheid van d'Avaux te vertrouwen, wan-neer men ziet, dat hij een enkelen keer heeft misgetast. Een zoodanige plaats is zeker die, waarin hij verhaalt, dat de erkenning der volstrektheid van de koninklijke macht door den rijksdag dagteekent, niet van 1680, zooals de Limiers en Carlson zeggen, maar van 1693¹⁾. Elders verschilt hij van Fryxell, volgens wien Karel XII reeds in zijn prille jeugd de pokken had gehad²⁾, terwijl d'Avaux hem, toen hij nog jong was, den wensch laat uitspreken, dat hij die ziekte mocht krijgen, om een minder verwijfd voorkomen te hebben³⁾. Vermits evenwel ook de tegenwoordige koning van Zweden in een geschrift⁴⁾, dat hij als kroonprins uitgaf, op dit punt in tegenspraak is met den Zweedschen geschiedschrijver, is men voorshands niet gehouden, alleen dezen auteur te gelooven.

Een tweede richtsnoer ter bepaling van de mate van ver-trouwbaarheid van d'Avaux vind ik in de innerlijke waar-heid of waarschijnlijkheid zijner karakterschilderingen. Hij levert er van de gemalin van Karel XI⁵⁾, van dezein koning zelf, van Karel XII, van Oxenstiern⁶⁾, van Guldenstolpe⁷⁾,

16 vlg.; de Limiers, *Hist. de Suède*, II, p. 244 vlg.; Fryxell, *Geschichte Karls des zwölften*, p. 8 vlg.; Fryxell, *Lebensgeschichte Karls des zwölften, Königs von Schweden, nach dem Schwedischen Original frey übertragen* von Jennsen-Tusch. 1861, p. 12 vlg.

¹⁾ Ibid., I, p. 549 vlg., te vgl. met de Limiers, I, p. 378 en 381; II p. 119, en Carlson, V, p. 108 vlg.; 539 vlg.

²⁾ Fryxell, *Geschichte Karls des zwölften*, p. 16; *Lebensgeschichte Karls des zwölften*, I, p. 27.

³⁾ *Négociat. en Suède*, III, p. 153.

⁴⁾ *Carl der zwölfe als Krieger, König und Mensch*, in het Duitsch door Jonas, 1869, p. 19.

⁵⁾ *Négociat. en Suède*, I, p. 346, te vgl. met de Limiers, I, p. 359 en met Carlson, V, p. 532 vlg.

⁶⁾ Ibid., I, p. 82 vlg., 99, 134 vlg., 420 vlg., 432 vlg., 470 vlg.; III, p. 2, 114, 260, 263, te vgl. met de Limiers, I, p. 401 vlg.; met Carlson, V, p. 44 vlg.

⁷⁾ Ibid., I, p. 86 vlg., 501 vlg., te vgl. met Fryxell, *Lebensgeschichte Karls des zwölften*, IV, p. 214 vlg., en met Carlson, V, p. 375 vlg.

van Wallenstedt¹⁾ en van anderen. Op drieledigen grond zijn zij te verdedigen. De trekken, welke de gezant aan die personen toekent, komen op elke bladzijde, waar hij opzettelijk over hen spreekt, onveranderd terug. Hun daden, waarvan hij gewag maakt, beantwoorden aan de schetsen, van hun aard gegeven. Die schetsen zijn in overeenstemming met hetgeen wij van elders van hen vernemen.

Ik mag niet te veel van uwe aandacht vergen en kies daarom, ter eenigszins nadere uitwerking, uit de aangevoerde voorbeelden slechts twee, Karel XI en Karel XII. Karel XI, zegt hij, werd geheel beheerscht door zijn »humeur avaricieuse»; »il passe les journées entières à travailler à ce qu'on appelle les réductions»; »c'est un prince qui a peu de lumières naturelles et est occupé uniquement du désir de retirer tout le bien qu'il peut d'entre les mains de ses sujets;» »le feu roy avoit des emportemens bien violens, et il estoit fâcheux de s'y voir exposé; mais quand il en cstoit revenu, il estoit assez bon et d'un facile accès»²⁾.

Eveneens oordeelen de historieschrijvers, de Limiers b.v.: »Son esprit d'oeconomie parut dans toutes les occasions. Si quelquefois il se montra trop pressant pour avoir de l'argent, ses sujets avoient du moins la satisfaction d'être persuadé qu'il ne l'employoit pas en liberalitez excessives»; »la colère qui étoit ordinaire à ses ancêtres a quelquefois fait sortir ce prince de sa modération; mais elle étoit sitôt passée, et il pardonnoit avec tant de facilité que ceux qu'il avoit le plus maltraitez se trouvoient bien dédommagez de son emportement»; »quant à son esprit, comme il n'étoit pas des plus fins, on ne peut pas dire aussi qu'il fût des plus médiocres»; »Heureux, si son amour pour l'épargne ne l'avoit pas rendu si avide des biens de ses sujets»³⁾.

De bron, waaraan deze schrijver zijn breedvoerige tekening van Karels eigenschappen heeft ontleend, is, zoo ik mij niet bedrieg, een geschrift, getiteld: »les anecdotes de Suède

¹⁾ Ibid., I, p. 281, 288, 299, 584, te vgl. met Carlson, V, p. 563.

²⁾ *Négociat. en Suède*, I, p. 80, 435 vlg.; III, p. 55.

³⁾ de Limiers, I, p. 561 vlg.; II, p. 212 vlg.

ou l'histoire secrète des changements arrivez dans la Suède sous le règne de Charles XI", in 't licht verschenen in 1716. De auteur had het opgesteld, denkt de uitgever, die het na zijn dood uitgaf, ten behoeve van iemand, wien hij genoegen wilde doen. Wie die auteur is, wordt niet vermeld. Maar op den titel van het exemplaar, door mij gebruikt, hetwelk toebehoort aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht, heeft iemand gezet: »par Mr. Elias Puffendorf," terwijl degene, die in 'tzelfde jaar 1716 er een Duitsche vertaling van deed uitkomen, in zijn Voorrede mededeelt, dat het »einen Teutschen, entweder den Herrn Esaiam oder den Herrn Samuel Puffendorff, zum Authoren hat¹⁾. Hier leest men: »il est de son naturel fort épargnant et il ne donne d'argent qu'avec peine"; dat een van zijn twee gebreken is: »son avarice naturelle", dat deze koning, »n'étant pas capable de conduire son royaume par ses propres lumières, n'avoit point d'autre parti à prendre que de confier à un principal ministre les affaires étrangères qu'on ne scauroit manier sans un grand esprit et une grande expérience"²⁾.

Dat, wat ik uit de brieven van d'Avaux betreffende de persoonlijkheid van Karel XI aanhaalde, is niet het enige, maar het voornaamste van 't geen hij heeft opgeteekend. Veel talrijker en breeder nog zijn de plaatsen, waar hij zich bijvert den lezer de hoedanigheden van Karel XII te doen

¹⁾ Een »Elias Pufendorf" is mij onbekend. Een paar woordenboeken kennen het geschrift op stelligen of min of meer steiligen toon toe aan Esaïas Puffendorff, den broeder van Samuel, toe, n. l. Jöcher, *Allgem. Gelehrten-Lexicon*, III, p. 1804 vlg.; *la biographie universelle ancienne et moderne*, XXXVI, p. 289; de Feller, *Geschiedk. Woordenb.*, uit het Fransch, XX, p. 355.

²⁾ *Les anecdotes de Suède ou l'histoire secrète des changements arrivez dans la Suède sous le règne de Charles XI*, à la Haye, 1716, p. 155. — De boven genoemde Duitsche vertaler weet nog in zijn Voorrede te berichten, dat er ongeveer tegelijkertijd twee Fransche uitgaven zijn uitgekomen, een te B. gedrukt, den Haag op den titel hebbende, en de andere in Holland, die 't voorkomen aanneemt van Stockholm te zijn. De eerste, d. i. de door mij gebezige, schijnt, voegt hij er bij, de oorspronkelijke te zijn.

kennen. De meest kenmerkende dier hoedanigheden zijn, volgens hem, »qu'il est ferme dans ses résolutions et opiniâtre, et même que c'est assez qu'on luy propose une chose pour lui faire faire le contraire"; dat hij ten eeven male onverschillig is jegens de sexe en afkeerig van den wijn; dat hij veel verstand en oordeel heeft; dat hij zeer gesloten is; dat hij, ook na den troon te hebben beklimmen, er nog vermaak in schept, allerlei buitensporigheden te begaan, b. v. al wat hij rondom zich ziet te breken of uit het venster te werpen; dat hij tegen allerlei ontbering en inspanning bestand is en dit gaarne openlijk aan den dag legt ¹⁾.

Wie herkent niet terstond in deze hoofdtrekken die van dien Karel XII, van wien ieder heeft gehoord, zich van het slagveld bij Pultawa in wilde vlucht naar Turkije spoedende of later met een zestigtal bedienden zijn legerplaats bij Wannitza tegen een formeel leger van den sultan verdedigende. Het is bijna overbodig te verzekeren, dat men in elk portret van dezen vorst, door wien ook ontworpen, door Voltaire, door Fryxell, door den thans regeerenden koning van Zweden, door von Sarauw, door Carlson in zijn jongste geschrift ²⁾, een of meer der eigenschappen ontmoet, hem door d'Avaux toegekend. Evenzeer treft men er sommige van aan in een belangrijk opstel, dat Jhr. Mr. van der Heim, de uitgever van het archief van Heinsius, mij onlangs de eer aandeed mij toe te zenden. Gelijk de Heer van der Heim opmerkt, is het of van van Heeckeren, of van den resident Rumpff afkomstig en vermoedelijk bestemd geweest voor Willem III, door wiens bemiddeling het dus een plaats heeft gekregen onder de stukken van den raadpensionaris Hein-

¹⁾ *Négociat. en Suède*, III, p. 23, 56, 151 vlg., 199, 296 vlg.

²⁾ Voltaire, *Hist. de Charles XII*, p. 11 vlg., 18; Fryxell, *Geschichte Karls des zwölften*, p. 19 vlg.; *Lebensgeschichte Karls des zwölften*, IV, p. 185 vlg. en elders; Oscar II, *Carl der zwölfe als König, Krieger und Mensch*, in het Duitsch door Jonas, p. 72; von Sarauw, *die Feldzüge Karls XII*, 1881, p. 6; Carlson's historie, in 't Zweedsch, van Zweden onder Karel XII, I, 1881, waarvan men een uittreksel vindt in de *Russ. hist.*, Janvier—Février 1883, p. 160 vlg.

sius. Het is getiteld »Relation de la cour et de l'armée de Suède en Courlande et en Livonie" en bevat geen opzettelijke aanwijzing van den tijd, waarin het is opgesteld. Uit den aanhef echter »Charles XII est né le 27 Juin 1682, ainsi il est maintenant âgé d'environ vingt ans" laat dat tijdstip zich opmaken. Het artikel begint met een uitvoerige beschrijving van het uiterlijk en van de eenvoudige levenswijze van den koning.

Ter bekrachtiging van eenige der uit d'Avaux aangevoerde bladzijden kan o. a. meer in 't bijzonder het volgende dienen: »La table de ce prince est simple et servie seulement de sept plats. Il y reçoit ses généraux et leur fait donner du vin, mais pour lui il n'en goute jamais, non plus que d'eau de vie ou d'autres liqueurs fortes, et il ne boit que de la petite bière"; »il n'a aucun penchant ni pour le vin, ni pour le jeu, ni pour les femmes. J'ai desja remarqué qu'il ne boit que de la petite"; en ten opzichte der vasthoudendheid: »Sa réponse ordinaire aux difficultés qu'on lui propose est *labri, labri*¹⁾, en françois *bagatelle, bagatelle*, et avec cela il passe outre et fait ce qu'il a résolu."

Hiermede zal ik eindigen. Tegenover de te donker gekleurde schets van 't karakter van Macaulay; tegenover de beweringen van Mr. den Tex: »ik geloof zeer weinig"; »wij zijn geneigd daaraan geen geloof te hechten", enz. meen ik op niet geheel verwerpelyke gronden te hebben aangetoond, dat de diplomaat d'Avaux in zijn geschriften zoovele bewijzen van waarheidszin en onafhankelijkheid van karakter heeft gegeven, dat zijn geloofwaardigheid over 't geheel niet mag betwijfeld worden en zijn getuigenis dan alleen is te wraken, wanneer zij met de stukken kan worden weerlegd.

¹⁾) Het woord is, naar ik meen: *slappri, lappri.*"

N A S C H R I F T.

De vraag, of d'Avaux, gelijk Macaulay beweert, zoozeer doortrokken was van bewondering voor Lodewijk XIV, dat hij allen zin voor gerechtigheid en godsdienst ten eenen male miste, behoort niet tot mijn onderwerp. Macaulay beweert het, doch bewijst het niet. »Affirmanti incumbit probatio." Hoezeer een officiële briefwisseling niet de rechte plaats is, om er de mate van zin voor recht en godsdienst van haren auteur in te zoeken, is men toch in staat, in die van dezen gezant een paar plaatsen aan te wijzen ten betooge, dat hij er niet geheel van verstoken was. Alhoewel een tegenstander van den prins van Oranje, acht hij de grieve van dien vorst gegrond tegen de staten van Groningen, die in 1684 hun regimenten en compagniën uit de Spaansche Nederlanden of uit de garnizoensplaatsen der Staten-Generaal terugriepen, een handelwijze, volgens den prins strijdende met de wetten der Unie¹⁾. Na in Maart en in April 1685 te hebben bericht, dat Fransche oorlogschepen vaartuigen van de Republiek, bevracht met waren uit Genua, hadden doorzocht en die waren er uit genomen, bracht hij èn den koning, èn den minister onder 't oog, dat het lijnrecht inliep tegen den inhoud der bestaande tractaten, schepen van bevriende mogendheden te berooven van waren, welke geen »contrebande" waren, en dat dit met alle gerechtigheid streed²⁾.

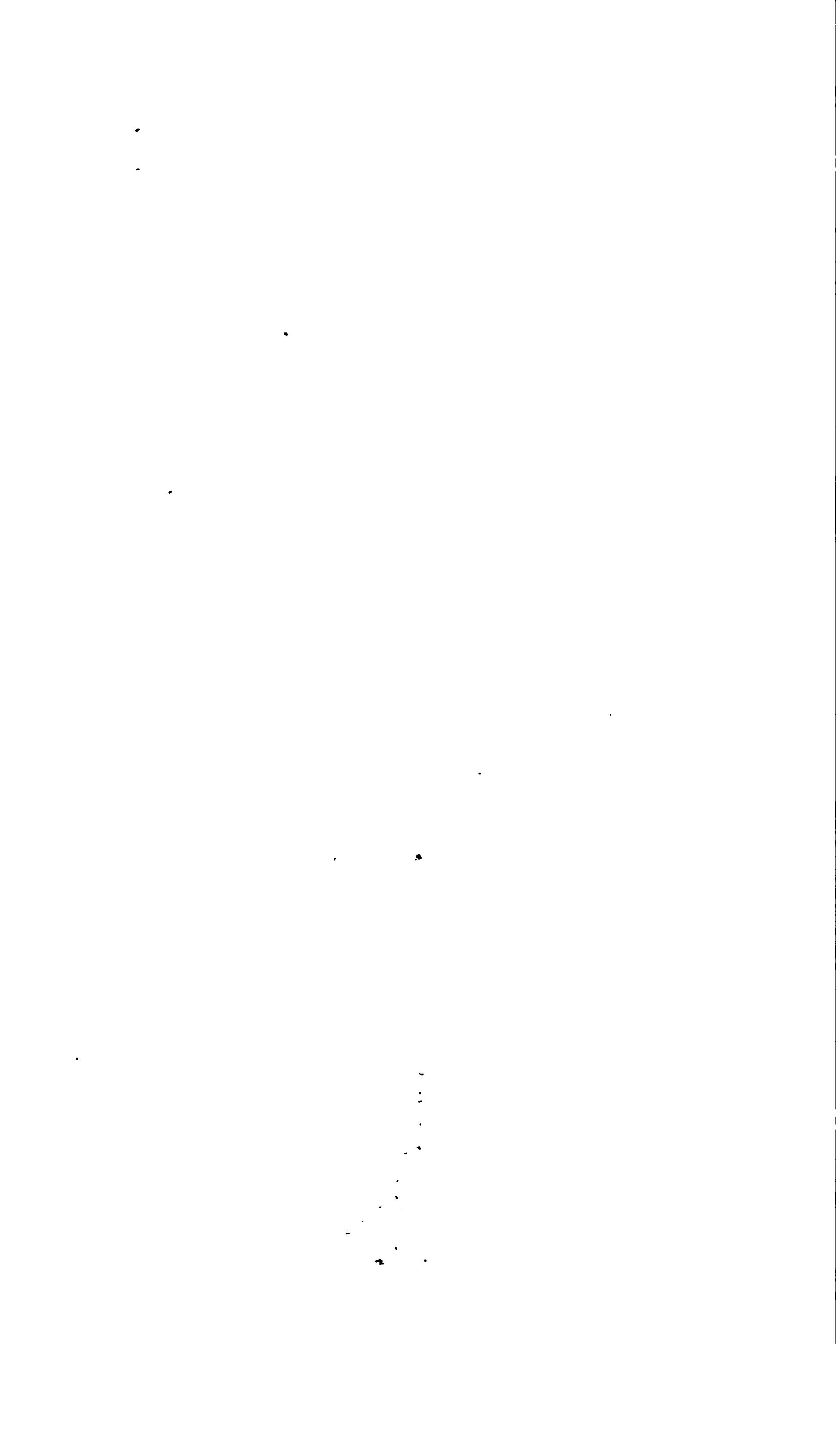
De belangstelling van d'Avaux voor zaken van godsdienst openbaart zich in verschillende brieven, in den loop van 't jaar 1698 uit Stockholm geschreven³⁾. Hij betuigt, dat

¹⁾ *Négociat. en Holl.*, III, p. 38 vlg.

²⁾ *Ibid.*, IV, p. 327, 345.

³⁾ *Négociat. en Suède*, III (1), p. 43, 58 vlg., 146 vlg., 149 vlg., 410.

Lodewijk in het buitenland geen werk, Gode aangenamer en meer met zijn eigen vroomheid strookend, kan verrichten dan het aanstellen aan het hof van Zweden van een vastenaalmozezenier, verzekerende dat zoodanige priester, dewijl hij van jaren herwaarts de Franschen, gevestigd te Stockholm, zou kennen, hen bij hun godsdienst zou doen blijven. Zijn eigen aalmozezenier overleden zijnde en met het oog op het aanstaand vertrek van den graaf van Staremburg, die hem inmiddels den zijne heeft geleend, betreurt hij het, dat al zijn bedienden en over 't geheel de te Stockholm verblijf houdende Franschen gedurende de vasten de mis en de sacramenten zullen moeten derven. Later vernomen hebbende, dat men hem een aalmozezenier zal zenden, is hij uitermate verblijd, met nadruk verklarende, dat men niets beters voor den godsdienst zou hebben kunnen doen.

G E W O N E V E R G A D E R I N G

DER AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 12^{den} FEBRUARI 1883.

Tegenwoordig de heeren S. A. NABER, onder-voorzitter,
C. LEMMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, W. J. KNOOP, G. DE VRIES AZ.,
N. BEETS, R. FRUIN, B. J. LINTELO DE GEER, C. M. FRANCKEN,
J. P. SIX, H. KERN, J. A. FRUIN, B. D. H. TELLEGEM, M. J. DE GOEJE,
H. VAN HERWERDEN, J. P. N. LAND, M. F. A. G. CAMPBELL,
P. DE JONG, T. M. C. ASSE, W. PLEIJTE, C. BELLAER SPRUYT,
C. P. TIELE, J. A. WIJNNE, B. F. MATTHES en J. C. G. BOOT,
secretaris.

Afwezig met kennisgeving de heeren Opzoomer, voorzitter,
Borret en de Hoop Scheffer, alle wegens ongesteldheid.

Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en
vastgesteld.

Wordt gelezen een brief van den heer M. J. Mees, ter
kennisgeving van het overlijden van het rustend lid der af-
deeling, Mr. Gregorius Mees Az., op den 11de Januari ll.
De voorzitter spreekt enige hartelijke woorden over het
verlies, dat de afdeeling geleden heeft door den dood van
haar oudste lid, die steeds getoond heeft prijs te stellen op
zijn lidmaatschap, en de vergadering verklaart daarmede in
te stemmen.

De secretaris herinnert de leden, dat, wie bereid is mede te werken tot eene feestviering voor H. de Groot's geboortedag, uitgenoodigd wordt zulks vóór 1 Maart aan hem opgeven. Aan den heer Asser, die mededeelt, dat de geboortedag van De Groot den 10^{den} April binnen Delft met eenige plechtigheid zal gevierd worden en dat het daarom niet wenschelijk is dat de afdeeling dien dag voor hare vergadering zal bepalen, wordt geantwoord, dat de bepaling van den dag aan het bestuur is overgelaten en dat dit op zijn wensk zal letten.

De heer Pleijte leest het verslag der commissie, in wier handen zijn gesteld de door den heer Leemans met goedvinden van den schrijver aangeboden Italiaansche verhandelingen van den heer G. Allevi te Offida. Daarin wordt een overzicht gegeven van den inhoud dier vier stukken, die alle betrekking hebben tot graven en paalwoningen en daarin gevonden voorwerpen, en de redenen vermeld, waarom zij ongeschikt geoordeeld worden tot opname in de verhandelingen dezer Akademie.

Na een paar opmerkingen van de heeren Leemans en Asser wordt deze conclusie zonder stemming aangenomen.

De heer Wijnne deelt mede een onderzoek naar de mate van waarheidlievendheid en zelfstandigheid toe te kennen aan den Franschen gezant J. A. de Mesmes, graaf d'Avaux. Hij toont aan, dat de scherpe kritiek door Saint-Simon en latere schrijvers over dien staatsman uitgeoefend, onbillijk is en bewijst dat d'Avaux in zijne depechen en Negociations de waarheid heeft gezocht, haar heeft willen openbaren en daarin, op kleine uitzonderingen na, wel geslaagd is. Zijne zelfstandigheid tegenover Lodewijk XIV was groter dan die der meesten van diens staatslieden.

De heer R. Fruin verklaart dat hij denzelfden gunstigen indruk van het karakter en de bekwaamheden van d'Avaux heeft gekregen en grootendeels even zoo over hem oordeelt

als de spreker. Hij had evenwel gewenscht een strenger onderzoek naar de overeenkomst tusschen de *depeches* en de door Mallet uitgegeven *Negociations*, die slechts uittrekselen uit de brieven bevatten. Hij beschouwt die geschriften als eene bron voor de geschiedenis, maar ontzegt aan d'Avaux den naam van geschiedschrijver, die door den spreker bezigd is. Eindelijk staat het bij hem vast, dat d'Avaux zijn meester goed heeft willen inlichten, maar dat hij afhankelijk is van zijne zegslieden, die niet altijd vertrouwbaar waren. Macaulay heeft hem terecht voorgesteld als een bewonderaar van Lodewijk XIV.

De heer Wijnne bedankt voor deze opmerkingen en voert nadere bewijzen aan voor de zelfstandigheid van d'Avaux, die zonder instructie meermalen naar eigen inzicht handelde.

De spreker biedt zijne bijdrage aan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Vervolgens draagt de heer Naber eene gissing voor over het geboortejaar van Cratinus. Hij toont aan dat de opgave van den schrijver der *Μακρόβιοι*, volgens wien Cratinus in 519 v. C. geboren zou zijn, onaannemelijk is, en stelt naar aanleiding van twee plaatsen uit de Ridders van Aristophanes, dat hij in of omstreeks 480 zal geboren zijn.

Deze mededeeling, die tot geene discussie aanleiding geeft, zal in de Verslagen en Mededeelingen worden opgenomen.

Nadat de secretaris namens den heer J. T. Buijs het eerste stuk van het eerste deel van diens werk: »De grondwet. Toelichting en kritiek». Arnhem 1883 voor de boekerij heeft aangeboden, wordt de vergadering gesloten.

R A P P O R T D E R C O M M I S S I E
B E L A S T M E T H E T O N D E R Z O E K D E R
I T A L I A A N S C H E V E R H A N D E L I N G E N V A N D E N
H E E R G U I L I E L M O A L L E V I ,

A A N G E B O D E N A A N D E K O N I N K L I J K E A K A D E M I E V A N W E T E N S C H A P P E N

D O O R

D r . C . L E E M A N S .

De heer Allevi, belast met het opzicht over de opgravingen voor rekening der Italiaansche regeering, in de omgeving van Offida, in het oude Picenum, heeft in 1879 en 1881 eene aanzienlijke hoeveelheid oude voorwerpen, van zijne opdelvingen afkomstig, aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden afgestaan. Eene nauwkeurige opgave omtrent plaats en gelegenheid van vinding erlangde men door de toezending der verhandelingen in 1881. De stukken zijn twee in getal en bij twee verschillende gelegenheden ingekomen.

Onze Nederlandsche regeering liet het eerste stuk vergezeld gaan van een verzoek omtrent den inhoud en het al of niet belangrijke der schenking, die aan de verhandeling was voorafgegaan.

Op de waarde van het geschonkene werd door mij als waarnemend directeur van het museum gewezen en beloofd een nader oordeel te zullen mededeelen, zoo ook het volgende stuk werd toegezonden.

In het jaarverslag aan de regeering omtrent de aanwinsten in het Rijksmuseum over 1879 en 1881 vindt men eene nauwkeurige beschrijving der voorwerpen en een over-

zicht over hetgeen in de verhandelingen van den heer Allevi wordt gevonden, opgemaakt door den directeur Dr. C. Leemans.

Deze verhandelingen zijn door Dr. Leemans in overleg met den heer Allevi hier ter tafel gebracht, zij dragen den titel: »Alcune delle mie scoperte preistoriche” (»eenige mijner voorhistorische ontdekkingen”). Het eerste stuk handelt over »eene doodenstad van den eersten ijzertijd”. Het andere bevat drie verhandelingen: »De steentijd in Offida p. 1—68. »eene nederzetting in een meer uit den tijd van overgang tusschen de bewerking van steen en brons”, en de derde »opgravingen te Spinetoli”.

De stukken bevatten beschouwingen naar aanleiding van de verrichte opgravingen. In den vorm van redevoeringen gesteld, met aanhalingen uit dichters van ouderen en nieuweren tijd opgeluisterd, deelen zij schrijvers meening mede omtrent den ontwikkelingsgang, in den voorhistorischen tijd, van het volk uit de omstreken van Offida. Zijne beschouwingen geven tot uitweidingen aanleiding omtrent de uitvinding van den boog, de bijl, het bewerken van het brons en andere kleinere zaken, dikwijls nopen zij den schrijver tot dichterlijke ontboezemingen. De stijl behoort tot de verheven soort. Zelden treft men den naam van een persoon aan, een dichter of geleerde, zonder een waardeerend voorvoegsel; de vrouwen van de oude wereld, waarvan de lijken door hem zijn gevonden, geven hem aanleiding over den toestand van hare beschaving te spreken, steeds is het de *belta di Offida*, waaromtrent de heer Allevi zijne fantasien mededeelt. Het vinden van een vingerring op de borst van een knaap geeft aanleiding om te spreken over het voor de moeder zoo hartroerende overlijden van het kind, op wier lijk zij een harer kleinodiën legde eer het begraven werd.

De verhandeling vangt aan met een natuurbeschrijving van Offida en den grond waar de oude begraafplaats is opgedolven. De lijken lagen in rijen langs de rivier bij de stad en met het gelaat naar de stad gekeerd. Zij houden schelpen in de hand. Vazen van allerhanden vorm, van 2 tot 8 stuks, zijn bijgezet. Het lijk ligt op asch en kolen,

Deze gewoonte, bij de begraving gevolgd, wordt uitvoerig besproken. De kolenasch wordt afgeleid uit een oud gebruik om den doode in zijn eigen huis of hut te begraven, de vazen uit allerlei gaven van spijs en drank, welke de afgestorven werden medegegeven. De verschillende soorten deser vasen worden beschreven, de groote, de kleine met ooren, kopjes, schoteltjes, tweeling koppen voor menging van dranken, enz.

Over het onderscheid van lijkenverbranding en daaraan voorafgaande begraving wordt gehandeld, zeer uitvoerig hoe vazen zonder wiel werden bewerkt, geglansd, enz. Hoe nauwkeurig de beschrijving ook zij, zal het niemand gelukken, die de voorwerpen niet kent, zich er eene voorstelling van te maken. Men zal dus tot afbeeldingen zijn toevlucht moeten nemen. Beeld men echter de voorwerpen af, dan zou het de vraag kunnen wezen of eene dergelijke uitvoerige beschrijving niet achterwege zou kunnen blijven.

Doch dan doet zich een nieuw bezwaar voor. Het blijkt namelijk uit de verhandeling van den heer Allevi, dat hij verschillende voorwerpen ter zijner beschikking had voor zijne beschrijving, die onder de door hem aan het rijksmuseum geschonkene ontbreken. En dat kan ons niet verwonderen, daar Nederland waarschijnlijk eene keuze uit de dubbelen ontving. Het overige bezit de heer Allevi zelf; hij spreekt dan ook van zijn eigene verzameling en de fraaiste en zeldzaamste stukken zijn vermoedelijk in eene Italiaansche rijksverzameling overgegaan.

Hoe het zij, het zou mij niet mogelijk zijn een enkel voorwerp uit de reeks vazen van Picenum in ons museum aan te wijzen, dat aan de beschrijving van den heer Allevi geheel voldoet.

Na deze inleiding van 29 bladzijden volgt eene opgave van de mannen- en vrouwen graven. Op blz. 34 vindt men eene ontboezeming, in verband met de uitvinding der metalen, gevolgd door eene omschrijving der wapenen, dolken, zwaarden, lansen, messen en andere kleinere voorwerpen,

éénmaal werden de sporen van een weefsel ontdekt. Zijn de wapenen het kenmerkende in de graven der mannen, de spinschijf of klos is het in die der vrouwen. Zij ontbreekt in geen der vrouwengraven, evenmin ontbreken de halssieraden, oorhangers van barnsteen, kleedergespen, amuletten, armbanden, vingerringen, enz. In een dezer graven vond hij een stuk *aes rude*, het eenige voorwerp, dat bij benadering den tijd der begrafenis aangeeft. Blz. 67—69 worden de kindergraven beschreven. Wat ik hierboven zeide omtrent de beschrijving der vazen, blijkt ook hier te gelden. Eene afbeelding der voorwerpen zou geheele bladzijden kunnen doen wegvalLEN, doch indien men al enkele voorwerpen afbeelde, men zou toch nog geen beeld van de vondst in haar geheel bezitten, men zou zich nog geen juiste voorstelling van een der mannen-, vrouwen- of kindergraven kunnen maken.

In de volgende bladzijden wordt de vraag naar den stam, waartoe het volk behoorde, waarvan de graven ontdekt werden, behandeld en beantwoord. De *Tessino* oudtijds *Tuscinus* wordt met de Tusci in verband gebracht. De naam *Offida* met *ophys*, een slang in het etruscisch en grieksche, later wordt over een slangentempel gesproken, waarvan Allevi de overblijfselen ontdekte. Hij vond enkele stukken etruscisch vaatwerk, onder anderen een fraaie bronzen ketel met de voorstelling van Hercules en den leeuw van Nemea in relief; een voortbrengsel van etruscische kunst.

De oude stad *Offida* was in een vierkant gebouwd met drie poorten, op etruscische wijze.

Als Allevi de hedendaagsche volksgebruiken nagaat, het bijgeloof, de gastvrijheid, de maaltijden, de wijze van begraven enz., dan komt hij tot de slotsom dat alles nu nog op eene etruscische afkomst en beschaving wijst.

Ook de oude schrijvers getuigen van dien etruscischen invloed. Doch als het thans daar nog levende volk een etruscisch volk is, waar zijn dan de graven dier oude Etruscers gebleven? zoo vroeg hij. Immers zij hadden de gewoonte de lijken te verbranden. Allevi komt tot het besluit, dat de gevonden graven, die van Etruscers zijn, voordat de

lijkenverbranding bij hen was ingevoerd. De Palaeo-ethnologie gaf recht tot die gevolgtrekking, een hulde aan die jonge wetenschap gebracht, kan men lezen op p. 92: — nadat hij aangetoond heeft dat *Ascoli*, *Ternia* en *Cupra maritima* alle plaatsen zijn van Etruscische afkomst.

Deze Etruscers volgden op de wilde stammen, waarover in eene volgende verhandeling wordt gesproken p. 106 — 109. Deze bladzijden bevatten menige juiste opmerking. Dat er etruscische voorwerpen gevonden werden bewijst, dat er aanraking bestaan heeft met die ten westen der Apenijnen gelegen bevolking, maar bewijst het eene overheersching, een volledige gemeenschap of overeenkomst?

Kan men er iets meer uit afleiden voor den leeftijd en afstamming der gravenbevolking, dan dat ze in aanraking is geweest met Etruscers?

De verhandeling geeft geen juist begrip van de waarde der vondst, evenmin van de schenking aan het rijksmuseum. Voor een juiste waardeering was noodig, eene vergelijking met het overige oud-italiaansche vaatwerk en andere vondsten van bronzen of ijzeren voorwerpen. Doch de schrijver was daartoe niet in de gelegenheid, zooals hij zelf verklaart, uit gebrek aan litteratuur, en aan gelegenheid om musea te zien. Hij zegt p. 92: »Cultore di pocchi libri come vivo, e ritirato in un angolo di terra, da dove mi è impossibile aver ricorso a musei, io non potro che spigolare quà e là pel vastissimo campo, desideroso che gli egregi paleoetnologi, di cui Italia nostra vanta sciera si bella, vi abbiano essi a raccogliere tesoro di messi ubertose".

De verhandeling moge een denkbeeld geven van de oude graven in Offida en verscheiden wetenswaardige bijzonderheden omtrent de voorwerpen uit die graven, die wij zonder haar niet zouden kennen, zij geeft geene beschrijving der voorwerpen aan de rijksverzameling geschonken.

Veel wat in deze verhandeling is neergeschreven is van elders bekend, of kan gemakkelijk uit de talrijke werken over deze onderwerpen gekend worden. Het moge geschikt zijn voor het doel dat zich de heer Allevi schijnt te hebben voorgesteld, eene redevoering over de oudste beschavingen-

toestand van Offida, wij geloven, dat het doel eener academische verhandeling een ander is.

Eene nauwkeurige afbeelding der graven van Offida, in verband met de geschenken voorwerpen, kon hier wellicht eene plaats vinden, al ontbrak daaraan ook de juiste waardeering van het gezondene, en eenc goede uiteenzetting van het belang dat dit alles heeft voor de geschiedenis der beschaving.

Het eerste stuk van het tweede deel, *La Ètà della pietra in Offida*, vangt aan met eene beschrijving van den toestand van wildheid, waarin vroeger het menschdom verkeerde. De algemeen als oudst erkende voorwerpen van bewerkten steen komen in Offida niet voor; doch vermoedelijk, meent de schrijver, ontbreken ze nog, omdat er de aandacht niet op gevestigd is. De lansspits was uit den bijn ontstaan, en van deze lansspitsen werden er verschillende soorten gevonden. De pijlspits ontstond uit de lans, welke verkleind werd, ook zijn hiervan allerlei vormen aanwezig, in allerlei kleuren. Soms werden haaietanden als pijlspitsen gebruikt.

Vervolgens wordt gehandeld over steenen messen, zagen, schrapers, over beiteltjes van Jadèit en over het bewerken van deze voorwerpen, zooals het boren van gaten in den steen, met behulp van een stok met water en zand, eindelijk ook over oorversiersels.

De voorwerpen uit Offida vergelijkt de Schrijver met dergelijke uit andere plaatsen aan hem geschenken. Na deze beschrijving volgt die der plaats waar de bewoners zich op hielden. De voorwerpen werden op deze plaats vervaardigd. Nog zijn de brokken of kernen aanwezig, waarvan de splinters zijn afgeslagen, enkele zijn van Obsidiaan. Hij heeft ook de overblijfselen van hutten gevonden. Zij waren bekleed met takken. In den bodem dezer hutten vond hij de steenen voorwerpen te samen met den afval van dieren, het wilde zwijn, het rund, het schaap, het paard en scherven van potten, van ruwere en fijnere, in allerlei vormen.

In een dezer overblijfselen van hutten vond hij bij voor-

beeld een vaas met ronden bodem en kleine oortjes aan de wanden, waardoor een koord kon gestoken worden, om ze op te hangen.

Het is zeer wel mogelijk, dat er onder het aan 's rijks museum gezondene, veel is van hetgeen hier vermeld wordt, doch de vaas met ronden bodem is daar niet bij. Men zou dus hier met hetzelfde bezwaar te kampen hebben, dat ik vroeger heb uitgesproken, indien men bij Allevi's tekst platen zou willen voegen. Daarbij komt het mij voor, dat er onder deze voorwerpen een groot aantal worden aangetroffen, die overal elders, in oude nederzettingen van dien aard, worden gevonden.

De heer Allevi treedt daarna in eene nadere beschouwing omtrent den aard en de beschaving der bewoners dier hutten, en roert alle zoogenamaande voorhistorische vraagstukken even aan. Deze oude bewoners zouden zich hebben getatoueerd, daarvoor dienen de kleine mesjes, zij gingen gekleed in huiden; voor het maken der kleederen en het bereiden der huiden kunnen de verschillende steenen voorwerpen hebben gediend. Zij versierden zich met schelpen. Zij leefden van vischvangst en jacht, waren waarschijnlijk zeer bijgeloovig, doch vermoedelijk geen kanibalen. Zij kenden het vuur en maakten het, waarschijnlijk door wrijving, zij waren vrij vaardig in het bakken van vaatwerk. Sommige voorwerpen wijzen op handel, zoo als de Jadeït.

Wij zullen den schrijver niet verder volgen in zijne beschrijving der overige zeden en gebruiken, die de bewoners konden hebben gekenmerkt. Zij zijn van zeer algemeenen aard en aan tegenwoordig levende, weinig beschaafde volken ontleend. Mocht alzoo het eerste gedeelte van dit stuk eenig belang hebben voor de kennis der oude nederzetting in Offida, dit laatste gedeelte zou men daarvoor kunnen missen.

De volgende bladzijden beschrijven, *Una stazione lacustre dell'epoca di transizione tra la pietra e il bronzo.* Pag. 69 tot 71 lezen wij dat eene vallei, bij Offida, in ouden tijd een meer was, het water heeft zich eene doortocht gebaand

en is afgevloeid. De thans drooge bodem vertoont de sporen van vroegere bewoning. Op de hoeve van Giuseppe Travaglino werden die gevonden in de overblijfselen eener meerwoning.

Deze was samengesteld uit dikke boomstammen en gebouwd op een vierkant vlak, 48 bij 14 meters, uit boomstammen samengesteld. Dit vlak lag 5 meters onder zand en klei bedolven, eikenhout-, kastanje- en perenboomstammen, werden hier gevonden. De vloer der woning was bedekt met mos, op dien vloer werden de voorwerpen gevonden, welke door de bewoners waren achtergelaten. Onder den bodem van de woning lag een kleilaag van 3 meters dik, waaronder de witte marmeren bodem van het voormalige meer.

De woning was geen paalwoning geweest, maar op een vlot gebouwd, zoodat het huis met den stand van het water op en neder ging.

Alle hier gevonden voorwerpen zijn zeer ruw gemaakt, behalve een kelk van fijn rood aardewerk en een stuk zwart vernist aardewerk, als dat van Chiensi.

Er zijn stukken koper gevonden, van 150 en 700 grammen, sommige in cirkelvorm gegoten, en een gietvorm voor bronzen werktuigen, waaruit blijkt dat de voorwerpen van brons op de plaats zelve vervaardigd werden. Het vaatwerk is grof, slechts een klein stukje was met zigzaglijnen versierd. Vele steenen werktuigen en overblijfselen van dieren worden vermeld. Een hooge vloed was waarschijnlijk de oorzaak dat de woning verlaten werd. De schrijver treedt in een berekening van welken tijd deze woning zijn zou, en komt tot het cijfer 7938 jaren voor onzen tijd. Hij komt tot die tijdsbepaling, uit de verschillende lagen der klei- en zandbezinking boven de woning, en hunne dikte. Dit gedeelte tot blz. 95—98, en het slot tot blz. 100, waarin over den stam, waartoe het volk behoorde wordt gehandeld, is van beschouwenden aard en als zoodanig voor het doel van minder waarde.

De laatste verhandeling bevat het resultaat der opgravingen te Spinetoli. Na de beschrijving der omgeving van een

oud Christelijk Romeinsehe begraafplaats, volgt de opgave omtrent vier en zeventig graven uit ouden tijd, aldaar ontdekt.

Bovenaan tegen de hoogte liggen de meer gegoeden, beneden lagen de armen, allen in rijen. De crania wijken af van die der hedendaagsche bewoners. De lijken liggen op den rechterkant, de knien gebogen, de handen op de schaamdeelen of over de borst gekruist, het gelaat is naar het westen gekeerd, het lijk ligt op asch en kolen, afkomstig van de voormalige woonstede. De vasen, bij de lijken gevonden, zijn als de reeds beschrevene, eveneens versierd met koordjes in relief, in den vorm van zigzaglijnen, hier en daar met naar binnen gedrukte oogen op de wanden. Ook zwart verniste en deze weder versierd met kleuren. Het vaatwerk diende voor spijs en drank, die den afgestorvene werden medegegeven.

Aan het hoofdeinde worden dikwerf cylinders van gebakken aarde gevonden, doch uitsluitend in de vrouwengraven; het zijn waarschijnlijk gewichten van de weefgetouwen.

In de graven der mannen 33 in getal, vond Allevi ijzeren wapenen, verschillende versierselen van brons, ringen, helmen, als de etruscische, en onder anderen een vuursteenpijlspits.

In die der vrouwen 23 in getal steeds, behalve het gewone vaatwerk, een spinklosje, kralen van glas en barnsteen en allerlei versierselen van brons, als: borstversiersels, armbanden en fibulae, onder deze zijn ringen met zes verhogingen, hij vond die op de hoogte van den gordel. Zij dienden als gordelversiering voor vrouwen. Vroeger hield men die ringen voor een voorwerp, waarvan atleten zich bedienden.

In de 18 kindergraven vond hij dergelijke zaken, soms vrouweuversierselen op de borst. Het waren waarschijnlijk de kleinodiën door de moeder van het kind, op het kinderlijk als gave nedergelegd.

Van al deze ontdekkingen heeft het rijksmuseum proeven ontvangen, maar niet de vondst in haar geheel, ook niet hetgeen in de vondst als het meest bijzondere de aandacht verdiende. Om met afbeeldingen, naar de voorwerpen

te Leiden aanwezig, deze verhandelingen toe te lichten, zal dus bezwaarlijk gaan.

Ook meenen wij, dat, indien die afbeeldingen gegeven werden, menig stuk uit de beschrijving zoude kunnen gemist worden, Zeker geldt dit ook van een groot deel der algemeene beschouwingen, doch dan zouden de verhandelingen onherkenbaar besnoeid moeten worden.

Deze stukken zijn geschreven voor het volk; naar vorm en inhoud behooren zij tot de volksvoordrachten, zij het ook voor een beschaafd gehoor.

De schenking van den heer Allevi, hoezeer door de deskundigen gewaardeerd, rijst er niet door in waarde. Zoo als wij zeiden enkele bijzonderheden, omtrent de vondsten, moge er beter door gekend worden, tot de waardeering van de verzameling dragen ze niet bij. In het rijksmuseum, met zijne fraaie verzameling Italiaansch vaatwerk, vult zij een lang-gevoelde leemte aan. Het oudste vaatwerk, thans in talrijke exemplaren van den heer Allevi ontvangen, opent de rei der voortbrengselen der oud-Italiaansche beschaving; een zeer gewenschte en zeer gewaardeerde toezending, onmisbaar voor hem die de ontwikkeling der geschiedenis van de kunst wil nagaan. Dit geldt evenzeer de voorwerpen van brons ons toegezonden. Welgemeend is onzen dank, voor de onbekrompene gulheid, waarmede dit alles in het belang der wetenschap werd geschenken.

Meenen wij dus dat deze verhandelingen, minder geschikt zijn om in de werken der Akademie te worden opgenomen, wij erkennen volgaarne, dat zij ons veel leerden wat voor de belangrijke schenking van den heer Allevi van waarde is, zoo als de beschrijving van de plaats en gelegenheid der vondsten in het algemeen.

W. PLEIJTE.

J. C. G. BOOT.

TH. BORRET.

HET GEBOORTEJAAR VAN CRATINUS.

BIJDRAGE VAN

S. A. N A B E R.

Twee plaatsen in de Equites van Aristophanes schijnen mij tot nu toe niet recht te zijn begrepen. Over de eerste kan ik kort zijn, dewijl ik de bedoelde verzen onlangs in de Mnemosyne heb behandeld; de andere wensch ik met wat meer uitvoerigheid ter sprake te brengen.

Als Cleon op het punt is ten toonele te verschijnen, spreekt Demosthenes vs. 230 de zeer bekende woorden:

*καὶ μὴ δέδιγ'. οὐ γάρ εἶν εξηκασμένυς.
ὑπὸ τοῦ δέους γὰρ αὐτὸν οὐδεὶς ἡθελε
τῶν σκευοποιῶν εἰκάσαι πάντως γε μὴν
γνωσθήσεται· τὸ γὰρ θέατρον δεξιόν.*

Hij richt deze woorden tot den *ἄλλαντοπώλης*. »Wees maar niet bang: hij lijkt niet. Zij hebben geen masker durven leveren met de trekken van Cleon. Maar het doet er ook niet toe: men zal hem toch wel herkennen. Ons publiek is gevat genoeg.“ Neemt men deze woorden letterlijk op, dan klinken zij vreemd. Aristophanes schrijft eene komedie, waarin van het begin tot het einde Cleon bespottelijk en verachtelijk wordt gemaakt. ’T is waar, dat hij hem gewoonlijk den Paphlagonier noemt, maar vooreerst wordt vs. 976 Cleon toch met name vermeld en bovendien kan niemand een oogenblik in twijfel zijn geweest, wie met den Paphlagonischen leerlooier bedoeld werd. Als Aristophanes zulk een stuk vrijelijk mocht opvoeren, hoe kan dan straf

bedreigd zijn tegen den nederigen werkman, die voor een gelijkend masker moest zorgen? Of zou Cleon dezen hebben aangevallen, omdat hij van minderen stand was en Aristophanes hebben met rust gelaten, omdat hij den beroemden dichter niet aandurfde? Maar wij weten uit de geschiedenis der naastvoorgaande jaren, dat Cleon allerminst bang was voor Aristophanes, maar dat juist omgekeerd de laatste in de Acharnenses blijken geeft, dat hij zich tegenover den machtigen volksleider zwak gevoelt. Mochten de aangehaalde woorden letterlijk worden opgevat, dan zou ik liefst met Wieland medegaan, die beweert dat de acteur die voor Cleon speelde, het gewone masker van een slaaf had, iets dat Cleon wellicht onaangenaamer heeft gevonden dan een masker van sprekende gelijkenis hem ooit wezen kon. Dat laat zich althans hooren. Voor jaren werd verhaald, dat Prins Bismarck ontevreden was over de mislukte caricaturen in den Kladderadatsch en daarom een paar welgelijkende photographieën bij de Redactie had ingezonden. Maar Wieland verklaart niet en kan niet verklaren, wat Aristophanes bedoelt met die vrees der nederige *σκευοποιοί*. Het is als of de Redactie van den Kladderadatsch, om bij deze vergelijking te blijven, alle verantwoordelijkheid wilde overdragen op den teekenaar, om niet te zeggen, den letterzetter. Ook de laatste mij bekende uitgever, Theodor Kock, weet met de zaak geen weg en hakt den knoop op deze wijze door. »Aus dieser Stelle ist nichts zu schliessen, als dass der Schauspieler, der den Kleon spielte, keine porträthähnliche Maske trug.“ Dat is zooveel als erkennen, dat men de plaats toch eigenlijk niet recht begrijpt.

Wat Aristophanes hier doet, heet in het Grieksch, gelijk bekend is, *όνομασὶ κωμῳδεῖν*. Was dit verboden? Was er aanleiding tot eenige vrees? Het antwoord is niet moeilijk. Voor het jaar 440 bestond te Athene op het theater volledige vrijheid. Toen is, naar het schijnt op aandrijven van Pericles, eene wet gemaakt, waarbij de vrijheid der blijspeldichters werd aan banden gelegd. Lang heeft evenwel die wet geen stand gehouden, want na drie jaren, dus in 437, is die beperkingswet afgeschaft en sedert had het al den

schijn dat juist door dat afschaffen dier beperkende bepalingen uitdrukkelijk was toegestaan en gewaarborgd, wat nu niet langer was verboden. Dan volgt het tijdperk der Attische comoedie, gedurende welke jaren de Equites zijn opgevoerd, namelijk in 424. Hoe kan in dien tijd spraak zijn van eenige vrees? Cratinus had zich zelfs niet ontzien Pericles op het toneel te brengen. Het is waar, de beleidige kon trachten zich op eenigerlei wijze te wreken. Aristophanes zelf had dit kort te voren van Cleon ondervonden. Maar grond tot eene aanklacht kon alleen gevonden worden in de bijzondere omstandigheden, waaronder de opvoering had plaats gehad. Op zich zelf was onbepaalde vrijheid op het toneel gewaarborgd. Het volk verdedigde de afwezigheid van iedere toneelcensuur met oene hartsoteltelijkheid, ut dissimilia comparem, alsof zijne godsdienstvrijheid op het spel stond. Niettemin zou Cleon gaarne aan den dichter zijne machtige hand hebben doen gevoelen, maar de *σκευοποιοὶ* waren stellig beneden zijne aandacht.

Eigenlijk al te veel woorden over eene zoo eenvoudige zaak. Dit houden wij vast: het masker van den toneelspeler geleek sprekend op Cleon. Wat zegt Aristophanes nu eigenlijk? »Groot en klein zijn bang voor den boozem man. Zij hebben mij zelfs geen gelijkend masker durven maken. Doch het komt er ook niet veel op aan. De menschen zijn tegenwoordig slim genoeg: zij zullen toch wel merken wien het geldt." Mij dunkt, ik hoor de toehoorders juichen, als terstond daarop het sprekend evenbeeld van Cleon te voorschijn treedt. Het is als wanneer Punch van de Koningin of van den Prins van Wales spreekt en volgens zijne gewoonte, alsof hij bevreesd ware voor drukpersvervolging, in de namen der bedoelde personen de klinkers door streepjes vervangt. Niemand kan daarvan dupe zijn, maar het schijnt, dat de uitgevers van Aristophanes dergelijke lectuur beneden hunne waardigheid en geleerdheid achten.

Ik kom nu tot de andere plaats, die ik wenschte te bespreken. In de parabase van diezelfde Equites verklaart Aristophanes waarom hij eerst nu, op 28 jarigen leeftijd, in

het openbaar met eene comoedie is opgetreden, terwijl hij zijne vroegere stukken ter opvoering aan anderen had afge staan. Zeker was hij te voren voor het omvangrijke der taak teruggedeinsd, maar vooral was hij altijd huiverig geweest bij de gedachte, hoe veranderlijk de Atheners waren, hoe kort zij hunne gunst aan dezelfden verleenden en hoe alle dichters met het stijgen der jaren allengs in minachting geraakten. Dat had Magnes ondervonden en nu ook Cratinus. Vergunt mij de aanhaling der plaats in het Grieksch; 't is vers 520 :

*τοῦτο μὲν εἰδὼς ἀπαθε Μάγνης ἀμα ταῖς πολιαις
κατιούσαις,
ὅς πλεῖσα χορῶν τῶν ἀντιπάλων νίκης ἔσησε τροπαῖα·
πάσας δ' ὑμῖν φωνὰς εἰς καὶ φάλλων καὶ πτερυγίζων
καὶ λυδίζων καὶ ψηνίζων καὶ βαπτόμενος βατραχείοις
οὐκ ἔξήψεσεν ἄλλὰ τελευτῶν ἐπὶ γήρως, οὐ γὰρ ἐφ'
ηβῆς,
ἔξεβλήθη πρεσβύτης ὃν, δτι τοῦ σκώπτειν ἀπελείφθη.
εἴτα Κρατίνου μεμνημένος, ὃς πολλῷ φεύσας ποτ' ἐπαίνῳ
διὰ τῶν ἀφελῶν πεδίων ἔρρει καὶ τῆς σάσεως παρασύρων,
ἔφόρει τὰς δρῦς καὶ τὰς πλατάνους καὶ τοὺς ἔχθροὺς
προθελύμνους.
ἄσαι δ' οὐκ ἦν ἐν συμποσίῳ πλὴν Δωροῖ συκοπέδιλε
καὶ τέκτονες εὐπαλάμιων ὑμνων οὔτως ἦν θησεν ἐκεῖνος·
νυνὶ δ' ὑμεῖς αὐτον ὁρῶντες παραληροῦντ' οὐκ ἐλεεῖτε,
ἐκπιπτουσῶν τῶν ἡλέκτρων καὶ τοῦ τόνου οὐκέτ' ἐνόντος.
τῶν δ' ἀρμονιῶν διαχασκούτῶν· ἄλλὰ γέρων ὃν πε-
ριέρχει,
ώσπερ Κοννᾶς, στέφανον μὲν ἔχων αὖον, δίψη δ' ἀπο-
λωλώς,
ὸν χρῆν διὰ τὰς προτέρας νίκας πίνειν ἐν τῷ πρυτανείῳ,
καὶ μὴ ληρεῖν, ἄλλὰ θεᾶσθαι λιπαρὸν παρὰ τῷ Διονύσου.*

Hoe oud waren Magnes en Cratinus in dit jaar 424? Meineke gist op aannemelijke gronden, dat Magnes omstreeks 490 geboren is en dus nu, ware hij nog in leven omstreeks zes-en-zestig jaar zou zijn oud geweest. Zijn blijkbaar jon-

gere tijdgenoot Cratinus was geboren, lezen wij, in 519 en dus nu vijf-en-negentig jaar. Die Cratinus, die in de geschiedenis der Attische comoedie dezelfde plaats bekleedt als Aeschylus in die der tragedie, wiens buitengewone gaven thans zelfs niet meer bij benadering kunnen gekend worden uit de magere fragmenten, die wij van zijn blijspelen bezitten, maar van wien wij weten dat hij op het toneel aller meester was, heeft volgens onze berichten een zeer vreemdenden levensloop gehad. Volgens Anon. de Comoed. p. XXIX heeft hij zijne eerste overwinning in het theater behaald na de 85ste Olympiade, dus na ziju tachtigste jaar, iets wat op zich zelf niet zeer waarschijnlijk is en natuurlijk geheel onmogelijk wordt door de wijze, waarop Aristophanes van de Atheners spreekt, die hunne gunstelingen zoo spoedig in den steek lieten. Diezelfde Cratinus zal een bovenmenschelijk sterk gestel hebben gehad. Men verweet hem, dat hij, de vijf-en-negentigjarige, de Comoedie, zijne echte gemalin verlaten had voor de Flesch. Door Aristophanes op de aangehaalde plaats uitgedaagd, neemt hij dat verwijt tot thema voor eene comoedie, waarmede hij het volgende jaar optreedt en de overwinning behaalt op Aristophanes, die met zijne Nubes slechts den derden prijs kon bemachtigen. Kort daarop, lees ik verder, mogelijk in het volgende jaar, zal hij op zeven-en negentigjarigen ouderdom zijn gestorven. Deze gissing is zeker niet onwaarschijnlijk.

Laten wij zien, of wij niet tot een bevredigender resultaat kunnen geraken. Blijkbaar was Cratinus jonger dan Magnes. Wij lezen bij Aristophanes niet, dat Magnes, die kort voor 424 moet zijn gestorven, bijzonder oud is geworden. Zijn bloeitijd valt omstreeks 460. Laat hij dus omstreeks 490 geboren zijn. Stel nu eens, dat Cratinus geboren is omstreeks 480 en zien wij, of dan de hiertoe betrekkelijke plaatsen een gezonder zin krijgen. Bij Plutarchus lezen wij dat Cratinus gespot heeft met de langzame wijze, waarop Pericles den middelsten muur liet bouwen, die den Piraeus met de stad moest verbinden:

*πάλαι γὰρ αὐτὸν
λόγοισι προάγει Περικλέης, ἐγοισι δ' οὐδὲ κινεῖ.*

Socrates bij Plato in den Gorgias p. 455e zegt zich te herinneren dat hij in zijne jeugd gehoord heeft hoe Pericles zelf hiertoe het voorstel deed. Dewijl Socrates in 470 is geboren, moet Cratinus derhalve de aangehaalde woorden hebben geschreven omstreeks 450, want weinige jaren later was de muur zeker voltooid. De dichter was derhalve toen omstreeks dertig jaar. Dit punt schijnt intusschen niet volkomen te kunnen worden opgehelderd.

Van een ander fragment kan de tijd met wat meer juistheid worden aangegeven. Het zijn de woorden:

ο σχινοκέφαλος Ζεὺς ὁδὶⁱ
προσέρχεται τῷδεῖον ἐπὶ τοῦ κρανίου
ἔχων, ἐπειδὴ τοῦς φακοὺς παροίχεται.

Natuurlijk zijn deze woorden geschreven, kort nadat Thucydides de zoon van Melesias door middel van het ostracisme uit de stad was verbannen: dus omstreeks 445, toen Cratinus omstreeks vijf-en-dertig jaar oud was.

Gelijk ik boven zeide, was de comoedie van 440—437 door beperkende bepalingen van hare eigenlijke kracht berroefd. Men kan bij Cobet ad Platonem Comicum nalezen, met welk soort van laffe grappen de dichters zich toen moesten vergenoegen. In 437 begroet Cratinus de herwonnen vrijheid:

ταῦτα δύοιν ἐν ἐτοῖν ημῖν μόλις ἔξεπονήθη,
τοῖς δ' ἄλλοις ἐν ἀλαντι βίῳ προτιθῆμε ποιηταῖς
μιμεῖσθαι.

Volgens onze onderstelling was hij toen 43 jaar, in de kracht zijns levens, en mocht hij met toenmaals rechtmatigen trots, aan alle volgende dichters vrijheid geven hem na te volgen, d. w. z. hij sprak vrij uit, wat allen erkeuden, dat hij de schepper en grondlegger der zoogenaamde oude comoedie was.

In 425 behaalde hij op 55 jarigen leeftijd met de *Xειμικόμενοι* tegen Aristophanes Acharnenses den tweeden prijs. Het volgende jaar streed hij met denzelfden uitslag: Aristophanes overwon met de Equites zijne *Σάτυροι*. Leest

men nu de parabase nog eens over, dan blijkt het duidelijk, dat Cratinus toenmaals nog niet zoo buitengewoon oud kan zijn geweest. Het zou geene houding hebben gehad aldus te spreken over een negentigjarige, die nog onlangs met waarschijnlijk niet ongunstigen uitslag had medegedongen. Men had niet geduld, dat Aristophanes met onverholen minachting sprak over een grijsaard, die op patriarchalen leeftijd zoo iets buitengewoorns tot stand bracht en nog in het vorig jaar Eupolis had overwonnen, die de derde was geweest. Zeker was er geene reden te beweren, dat de Atheners hunne gunstelingen *ἀμα τῷ γῆρᾳ* in den steek lieten, als zij ook nu weder den tweeden prijs aan een meer dan negentigjarige toekenden. Neen, Cratinus is nog niet oud, maar toch sur le retour. Hij is volgens onze onderstelling 56 jaar. Zijne mededingers geven zich het air de schouders over hem te mogen ophalen, hij is beter te huis bij de flesch. Had hij zelf niet gezegd: *ὑδωρ δὲ πίνων οὐδὲν χρησόν ἀντέχοις?* Laudibus arguitur vini vinosus Cratinus. Men moet hem nu maar toestaan *πίνειν* levenslang *ἐν τῷ ποντανεῖῳ*. Daarop verzamelt de dichter zijne krachten en neemt diezelfde flesch tot zijn onderwerp. Met zijne *Πυτίνη* verslaat hij in het volgende jaar al zijne mededingers, ook Aristophanes met de Nubes.

Die Cratinus in 519 laten geboren worden, moeten hem weldra laten sterven: voor ons, die hem veertig jaar jonger hebben gemaakt, bestaat die noodzakelijkhed niet. Wanneer dus Aristophanes twee jaar later zegt, in de Pax 703, dat Cratinus toen hij een wijnkruik zag breken, een toeval heeft gekregen, waarin hij gebleven is: eene plaats die welbekend is om de geestige wijze, waarop Cobet eene andere moeilijkheid heeft uit den weg geruimd: dan kan het wel waar zijn, dat Cratinus toen dood was, maar het is even licht mogelijk, dat hij zelf de opvoering van de Pax nog heeft bijgewoond. In ieder geval was de aanleiding tot zijn dood door Aristophanes blijkbaar verzonnen. Maar dan was zijn scherts ook gepaster, als het voorwerp van zijn spot nog in leven was.

Vraagt men nu ten slotte. hoe de geleerden zoo hebben kunnen vasthouden aan het jaar 519 als geboortejaar van

Cratinus, dan blijkt het dat hun gevoelen alleen en uitsluitend steunt op Lucianus of wie dan ook de *Μακρόβιοι* geschreven heeft, waarin wij aldus lezen: *Κρατῖνος ὁ τῆς κωμῳδίας ποιητὴς ἐπτὰ πρὸς τοῖς ἐνενήκοντα ἔτεσιν ἐβίωσε, καὶ πρὸς τῷ τέλει τοῦ βίου διδάξας τὴν Πυτίνην καὶ νικήσας μετ' οὐ πολὺ ἔτελεύτα.* Ik geloof wel aangetoond te hebben, dat tegen het afdoende getuigenis van Aristophanes deze plaats geen gewicht heeft. Wie de schrijver ook geweest zij, wij kunnen en moeten zijn bericht verwerpen en de geschiedenis van het Grieksche blijspel zal er des te begrijpelijker door worden.

Amsterdam, 30 Januari 1883.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} MAART 1883.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
M. DE VRIES, J. DIRKS, N. BEETS, A. KUENEN, J. P. SIX,
S. A. NABER, TH. BORRET, S. HOEKSTRA BZ., M. J. DE GOEJE,
J. P. N. LAND, M. P. A. G. CAMPBELL, P. DE JONG, P. J. COSIJN,
A. A. DE PINTO, T. M. C. ASSER, W. PLEIJTE, M. S. POLS, C. P. TIELE
en J. C. G. BOOT, secretaris.

Door de heeren Leemans, R. Fruin en Vissering is bericht gezonden, dat zij verhinderd worden de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal wordt gelezen en, volgens eene opmerking van den heer De Pinto gewijzigd, vastgesteld.

De secretaris deelt den inhoud mede van een brief van den heer Tautz uit Liebenau bij Patschkau in Silesiën, die een portret van Hugo de Groot, volgens hem geschilderd door Rembrandt, voor een behoorlijke prijs te koop aanbiedt. De vergadering besluit van dit aanbod geen gebruik te maken.

De heer Borret leest het bericht over den wedstrijd in Latijnsche poëzie, opgemaakt door de commissie van beoor-

deelaars. Van de tien ingezonden dichtstukken wordt niet één geoordeeld genoegzame waarde te hebben om goud of eervolle melding te verdienen. De naambriefjes worden ongeopend verbrand.

De heer Dirks deelt mede een herinnering aan den kruis-tocht der Friezen in 1217. Hij vermeldt dat in 1854 bij de oude burgt Idsinga in Oostfriesland een gouden munt gevonden is met Arabisch opschrift, geslagen door Abu Jusuf Jakub, een der Mohaden in Spanje, tusschen de jaren 610—620 van de Hegira of 1213—1223 onzer tijdrekening. Deze met een dun gouden kruis overdekte en als broche gebezige munt is door hem beschreven, afgebeeld en verklaard naar Grotefend en Stickel in de Revue de la numismatique belge in 1861. De spreker vertoont een soortgelijk exemplaar, insgelijks de sporen vertoonend van vroegere overdekking, gevonden in Augustus 1876, in de buurt van Goenga, een dorpje bij Sneek, waar vroeger de stinsen Jongsma, Sikkenga en Albada stonden en in 1233 het klooster Aula Dei (Nyeklooster) gesticht is. Volgens zijne meening zijn deze beide munten, van welke hij afbeeldingen laat uitdeelen, in Juli of Augustus 1217 door Friesche kruisvaarders bij het plunderen van Arabische sterkten op de kusten van Portugal of Spanje buit gemaakt, naar huis gebracht en tot fibulae vervormd. Hij vertoont nog een zilveren Arabische munt, ook met een kruis overdekt, die tot de verzameling Quintus heeft behoord en waarschijnlijk in de Ommelanden is gevonden.

De heer Six maakt opmerkzaam op het verschil in de opschriften der beide gouden munten, en de heer Pleijte zegt drie soortgelijke gezien te hebben bij Hooft van Iddekinge, en dat een vierde bewaard wordt in het munt- en penning-kabinet te Leiden.

Nadat de heer Dirks enige nommers van zijn Penning-

kundig repertorium en de secretaris namens den heer Buys het tweede stuk van het eerste deel van diens werk De Grondwet voor de boekerij heeft aangeboden, wordt de vergadering gesloten om door eene buitengewone vergadering, voorgeschreven in art. 17 van het Reglement van Orde, gevolgd te worden.

BERICHT OVER DEN WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

Al wie in de Jaarboeken of Verslagen onzer Akademie aan den poëtischen wedstrijd jaarlijks door de vrijgevige beschikking van het lid van het instituut mr. J. H. Hoeuft geopend, eenige aandacht heeft gelieven te schenken, zal ook hebben opgemerkt, dat in het eerste tijdperk van die instelling de uitspraak der aangewezen kunstrechters meestal ongunstig voor de mededingers uitviel. Wel verschenen er telkens, meestal uit den vreemde, kampvechters op het uitgeschreven dichterlijk tornooi; maar zelden slechts mocht een hunner den uitgeloofden eereprijs wegdragen. Al te dikwijls zagen zich de beoordeelaars der ingekomen dichtwerken gedrongen, om het middeleeuwsch adagium *>Non sunt numerandi, sed ponderandi versus"* met onverbiddelijke strengheid toe te passen. Zóó ging het in den aanvang jaar bij jaar in dat tijdperk van schralen oogst op den Latijnschen Parnasus. Later volgden voorspoediger dagen. Immers reeds zóó lang als de thans fungerende commissie van beoordeeling hare taak vervult, mocht zij telken jare, zonder ééne enkele uitzondering, de voldoening smaken, aan een bekroond overwinnaar het eermetaal uit te reiken. Dit jaar evenwel zal, helaas, de kans verkeeren en zal het goud, voor den overwinnaar bestemd, in de reeds wel voorziene kas van het legaat terugvloeien. En toch ontbrak het geenszins in dezen wedstrijd aan genoegzame deelneming, en allerminst aan uitvoerigheid en omvang der mededinnende prijsverzen. Acht schrijvers zonden ons tien opstel-

len hunner vinding; waaronder één zelf zoo uitgebreid, als nog nooit te voren door eenig dichter was aangeboden: eene biografie in versmaat, verdeeld in zes boeken, en meer dan twee duizend hexameters tellend! Doch, liet getal en omvang niets te wenschen over, zoo veel te meer het gehalte der ingekomen dichtwerken; zoodat bij het spannen der vierschaar ons ondanks de oude leenspreuk weer tot haar recht moest komen: *non numerandi, sed ponderandi versus.*

Het ligt in de gewoonte uwer commissie om de uitgekomen prijsverzen, na vooraf door den secretaris onzer afdeeling met een volgnummer te zijn geteekend, aan elk harer ledien beurtelings eenige dagen ter lezing en voorloopig onderzoek af te staan, ten einde later, bij hunne samenkomst over de betrekkelijke waarde van elk dichtstuk met genoegzame voorbereiding hun gevoelen te uiten. Ook dit jaar werd door ons van dit huishoudelijk reglement niet afgeweken; waardoor wij bij onze eerste samenspreking reeds genoegzaam waren ingelicht, om na eenige wisseling van gedachten, zeven van de tien ingezonden stukken af te zonderen, welke ons voorkwamen in geen opzicht voor den uitgekoofden eereprijs te kunnen in aanmerking komen. Het waren de gedichten met nummer 2, 3, 5, 6, 7, 8 en 9 gekenmerkt. Het zij ons veroorloofd met deze groep van ter zijde gelegden ons verslag aan te vangen; ons voorbehoudende om over de drie overblijvende aan het eind van dit rapport ons oordeel mede te delen.

1. Het eerste stuk in deze rij, N°. 2, draagt tot opschrift: *In* — beter dunkt ons: *Ad* — *medicum*, met het motto: *Honora medicum*. De auteur, blijkbaar een goedhartig en gemoedelijk mensch, spreekt met ingenomenheid over de edele roeping des geneesheers, vooral bij behoeftigen en verlatenen, en wijst hem op de uitstekende belooning, die hem voor zijne toewijding en zelfopoffering wacht. Hij zegt veel goeds en waars; doch op zoo prozaïschen toon en met zóó weinig poëtische verheffing, dat hij ons toescheen wel aanleg te hebben om een welmeenend moralist, maar weinig kans om een verdienstelijk dichter te worden. Daarbij is het stuk op vele plaatsen duister, bij voorbeeld v. 43: *teneroque sensu*

Viscera supple, en wemelt het van vreemde uitdrukkingen, afgewisseld met onzuiver Latijn, zoo als o. a. *compati* en *retardus*. Redenen genoeg om aan deze 20 Sappische coupletten geen lof toe te zwaaien, al zou men ook meenen, dat de afwijzing als »kreupele rijmelarij, waarmede ze een der beoordeelaars kenschetste, al te streng ware.

2. De dichter van het nu volgend stuk, N°. 3, bezingt de toonkunst in 70 disticha met den titel: *Musica*, en de Ovidiaansche leenspreuk: *Ingenuas didicisse fideliter artes Emollit mores nec sinit esse feros*. Hij geeft blijken van geoeefendheid in de behandeling van het Latijnsche metrum en van zekere vaardigheid, om in tamelijk zuivere taal, de verschillende muziekinstrumenten der oude en nieuwe wereld te beschrijven. Daarbij is hij zelf een liefhebber, en heeft reeds van zijne prilste jeugd, gelijk hij ons mededeelt, *primaevò hoc flore iuventae* de klarinet bespeeld:

*Ori cui patulo sola haeret lingula buxum
Coelestum iures personuisse melos.
Hoc mihi primus amor, ceterum.*

Doch het schijnt niet dat die vroegtijdige aanleg voor de muziek, hem naar wensch gediend heeft, toen hij op rijperen leeftijd ook de poëzie ging beoefenen. Immers zijn lied is weinig muzikaal uitgevallen. Op menige plaats is het stroef, duister, onbehagelijk, en over het geheel is de dichter ver beneden zijn onderwerp gebleven, wat toch voor eene poëtische opvatting en behandeling uiterst geschikt was. Wij hadden dus geen vrijheid om het gedicht, ondanks eenige fraaie regels, onder de verdienstelijke stukken te rangschikken. In het voorbijgaan zij nog opgemerkt, dat de auteur, blijkbaar een Italiaan, aan het slot van zijn vers kortweg en goed eene afstraffing heeft gemeend te moeten geven aan Mommsen, omdat de Duitsche geleerde aan de suprematie der Italianen op het gebied der toonkunst heeft durven twijfelen:

*Itale, sunt divinorum tibi regna modorum:
Fallitur hoc proprium qui negat esse tibi.*

3. Een lijvige bundel, bijna een boekdeel vol komt thans aan de beurt. Hij bevat drie gedichten van denzelfden schrijver, met N°. 5, 6 en 7 gemerkt, en te zamen het onzagwekkend cijfer van 2578 verzen tellend! In niets schijnt deze dichter de beknoptheid te beminnen, dan in de drie door hem gekozen motto's, die zeer kort zijn: *Dulcis medulla in cacumine, Ardore foecunda en Sine labe.* Het eerste stuk van het drietal, verreweg het uitvoerigste bezingt in zes boeken en meer dan twee duizend hexameters het leven van een verdienstelijk Italiaansch wijsgeer, van wiens zuster het tweede een levensschets levert; terwijl het derde stuk in hoegenaamd geen verband staat tot de beide eersten, slechts een honderdtal regels bevat, en den kindermoord van Bethlehem tot onderwerp heeft.

De held, wiens leven, karakter en geschriften, de schrijver in zijn eerst, langgerekt carmen heeft willen verheerlijken, is een vroom en geleerd priester, uit een grafelijk geslacht te Roveredo gesproten, Antonio Rosmini-Serbati, wiens talrijke geschriften, meestal van wijsgeerigen en zedekundigen inhoud, hem vooral in Italië, een blijvenden roem hebben verzekerd. En hoewel zijn wijsgeerig systeem, vooral in den laatsten tijd, hevige bestrijders heeft gevonden, die het van verwantschap met het pantheisme verdacht houden, zijn toch vrienden en tegenstrevers eenstemmig in de hulde die zij brengen aan Rosmini's edelaardig karakter, aan zijne veelzijdige geleerdheid, en niet het minste aan zijne onbesmette deugd en zelfopofferende menschenliefde. Het beeld van zulk een edel en verdienstelijk man te schetsen, zou voorzeker met talent behandeld en binnen de gepaste grenzen beperkt, een aantrekkelijk en zeer geschikt onderwerp kunnen leveren voor een gedicht. Doch onze schrijver heeft noch tusschen de verschillende onderdeelen van zijn uitvoerig tafereel eenigen samenhang weten te brengen, noch het geheel met soberheid en in groote trekken aan te leggen. Hij is het slachtoffer geworden van zijne liefde tot amplificatie en breedsprakigheid, en vult zijn verhaal aan met allerlei gemeenplaatsen, onbehoorlijke episoden en uitweidingen, die den lezer meermalen het *Non erat his locus op de lippen*

brengen en eindigen met hem te vermoeien en te vervelen. Zóó onder meer anderen, laat hij aan zijne schets van Rosmini's wijsgeerig systeem eene ellenlange inleiding voorafgaan over de philosophie in het algemeen en een aantal philosophen in het bijzonder, over den inval der barbaren en de lot gevallen van het Romeinsche rijk, *cum quibusdam aliis*. Zóó wordt ons in het derde boek, waarin hij de stichting door Rosmini van het *Institutum caritatis* verhaalt een berijmde kataloog geleverd van al de novices, die er in werden opgenomen, waarbij niets de aandacht boeit dan de vaardigheid van den auteur om al die eigennamen in het keurslijf van het metrum te rijgen. Daarenboven is de taal van het gedicht verre van zuiver en gekuischt. Reeds de in proza geschreven *Summaria*, die elk boek voorafgaan, gaven ons geen hoogen dunk van het Latijn des dichters, welke ongunstige indruk eerder werd vermeerderd dan weggenomen onder de lezing der verzen. Zelfs de techniek in de hantering van het metrum laat veel te wenschen over, en dikwijls stieten wij op stroeve en onbevallige regels, zóó weinig zangerig, dat wij in den waan geraakten louter proza te lezen, gelijk o. a. in de volgende regels:

*Praecipue liquet insignem pietate fuisse
Ergo Gregorium decimus qui sextus habetur.
Sed mihi ad eventum prope festinare necesse est.*

en meer dergelijken.

Ook over het tweede *Carmen* kunnen wij tot ons leedwezen geen gunstiger oordeel uitspreken. Het lijdt aan dezelfde gebreken als het eerste, hoewel het zich daardoor van dit voordeelig onderscheidt, dat het veel korter is en minder over bijzaken uitweidt.

Het gebrekkigst in aanleg en uitwerking is het derde gedicht van denzelfden auteur, met den titel: *Caedes SS. Innocentium*. Het behandelt een treurig onderwerp in treurige verzen. De toon is opgeschroefd en schreeuwerig, en nergens in zijne honderd hexameters slaagt de schrijver er in, om het teeder en weemoedig gevoel op te wekken, wat

de christelijke dichter Prudentius in weinige regels vermag, wanneer hij in zijn bekend juweeltjen zingt:

*Salvete flores martyrum,
Quos lucis ipso in limine
Christi insecutor sustulit,
Ceu turbo nascentes rosas.
Vos prima Christi victima
Grex immolatorum tener
Aram sub ipsam simplices
Palma et coronis luditis.*

Hoe weinig gelukkig de vorige dichter, na veel arbeids en met de loffelijkste bedoelingen ook geslaagd zij, toch is zijn werk nog verdienstelijk te noemen in vergelijk van het ellendig geschrif, dat ons in nommer VIII werd aangeboden met het langwijzig opschrift: *Epicedion, quod ex opinione amicorum Vindobonensium Parisiis mortuus, mox tamen per genium amicitiae resuscitatus canit viator.* Dr schrijver schijnt zekere aanspraak te maken op geestigheid en humor, wij hij boven zijn werk het motto schreef: *In lepido latitant seria saepe ioco.* Doch wij erkennen volmondig nergens in zijne laffe rijmelarij eenig spoor van geestigheid of waren humor te hebben kunnen ontdekken, tenzij eenige platte aardigheden daarvoor moeten doorgaan. Daarentegen kregen wij meermalen de woorden der fabel op de lippen: *O lepidum caput, si cerebrum haberet!* Wij kunnen ons van dit stuk kort en bondig afmaken, door hier de woorden over te schrijven, die een onzer in zijne aantekeningen bezigde: »Het vers is geene ernstige beoordeeling waard: *Odi profanum vulgus et arceo.*“

6. Minder berispelijk in menig opzicht is het laatste dichtwerk dezer groep, ten titel voerend: *Ad oculos*, met het motto: *Quid carius est oculis?* Het onderwerp is wel gekozen, en doet veel verwachten; maar de dichter heeft het te weinig poëtisch opgevat, en over het geheel gebrekkig uitgewerkt. Vele zijner verzen — het *Carmen* telt er slechts 64 — zijn hinderlijk duister, zelfs wanneer hij de kleur-

schakeering van het menschelijk oog beschrijft. Welke tinten hem voor den geest zweefden, waar hij b. v. zegt:

*Nunc bacque maris, conchis quae abstracta retortis
Clara repercussi divortit spicula Phoebi,*

bleef ons raadselachtig, tenzij een der beoordeelaars de bedoeling des Dichters zou hebben geraden, door te meenen, dat hij hier aan paarlemoer dacht. Daarbij was het ons dikwijls moeilijk, en soms geheel onmogelijk, den ideengang van den schrijver te volgen, en zelfs na herhaalde lezing zijne aenigmatische poëzie te begrijpen. Dit hoofdgebrek, waarbij zich nog hier en daar wonderlinge en weinig zuivere taalvormen voegen, maakte het ons onmogelijk het *Carmen* met lof te vermelden.

Wij hebben reeds veel van het geduld onzer hoorders vergd, en moeten toch nog de drie overgebleven gedichten der tweede groep onder behandeling nemen. Het zijn de stukken, geteekend met Nummer I, IV en X, die wij, als de betrekkelijk verdienstelijkste van het tiental, hadden afgezonderd.

1. Het eerste gedicht dezer reeks, ook met Num. I gemerkt, schijnt ons in Frankrijk te zijn geschreven, wijs de auteur op zijn langdurig verblijf in Parijs meermalen zinspeelt. Tot motto koos hij de woorden uit Horatius: *Si placeo tuum est*, en tot onderwerp de lotgevallen van een oud vriend zijner jeugd, die allerlei avonturen met hem beleefde. Als aspirant bibliomaan, die later met zekere zelfvoldoening zou kunnen zeggen, gelijk hij bij den aanhef van zijn vers doet:

*Est mihi pulchra satis librorum copia multo
Aere mihi quondam, multo sudore parata,*

had hij in zijne studentenjaren, bij zijne pelgrimstochten langs de boekenstalletjes der Parijsche kaden een exemplaar van Vergilius opgespoord en aangekocht, dat hem ook tot rijperen leeftijd een trouw gezel was gebleven. Van daar

den titel van zijn gedicht: *Ad meum > Virgiliūm," quo multos per annos discipulus usus sum.* Voorwaar, het denkbeeld was niet onaardig, en geestig behandeld zou het onderwerp menig lief tafereeltje kunnen leveren Daarom vonden misschien, ondanks aangewezen en erkende tekortkomingen, deze verzen van den boeklievenden Fraunschman een verdediger bij een der leden uwer Commissie, die meende dat men hier de *regula iuris* van den Romeinschen kunstrechter: *non paucis offendur maculis* kon toepassen. Maar de twee andere beoordeelaars waren van gevoelen, dat de verdiensten van het gedicht niet tegen zijne gebreken konden opwegen. Zij wezen op de niet zelden daarin voorkomende wonderlijke of duistere uitdrukkingen, op het geringe verband tusschen den Proloog en de rest van het gedicht, op de weinige geoeufoudheid van den schrijver, op de middelmatigheid van het geheel. De slotsom van hun oordeel was, dat de Dichter noch voor den prijs, noch voor de eervolle vermelding in aanmerking verdiende te komen. Daarentegen waren al de beoordeelaars eenstemmig van meening, dat hij, die ons in dat vers zijn eersteling schijnt aan te bieden, een niet te miskennen aanleg voor de Latijnsche poëzie verraadt. Gaarne zullen zij hem bij een volgenden wedstrijd terugzien.

2. Het volgend stuk, Nummer IV van het tiental, werd ons aangeboden op een grijs getint papier met een rouwband omzoomd. Het bevat een lijdicht op den dood van een verdienstelijk Italiaansch dichter en geleerde, wiens zangen meermalen in deze Vergadering werden bekroond of geprezen, en die in de maand November van het vorige jaar te Milaan is overleden. Het opschrift luidt: *In mortem Francisci Paresi latini poetae Elegia.* Het motto is met kiesche oplettendheid ontleend aan een gedicht van den overledene op Jacob Hendrik Hoeufft, hetgeen in den wedstrijd van 1881 met lof werd vermeld, en waarin Pavesi, waarlijk al te heusch voor ons, en al te bescheiden voor zich de verklaring aflegt:

*Nomine non alio superem post fata, Batavis
Italus edicar doctis meruisse probari.*

De auteur dezer Elegie was een leerling en vriend van den Milaneeschen dichter, en wil zijn lied aangezien hebben als eene hulde van pieteit en dankbaarheid aan zijn geliefden en vereerden meester gebracht. Jammer is het, dat wellicht juist die edele stemming en die warme verknochtheid aan den overledene den schrijver verleid hebben tot overschatting en overdrijving: zoodat een minder welwillende kritiek dan de onze hem allicht zou kunnen tegenwerpen: *Ferme vituperat qui nimium laudat.* Daarbij vervalt hij gedurig, misschien wel uit dezelfde oorzaak, in weinig verbloemde herhalingen: een hinderlijk gebrek, dat zijn gedicht ontsiert, en bezwaarlijk te vergoelijken is door de opmerking dat de liefde uit haren aard tautologisch is. Ook heerscht er in deze, niet zeer uitvoerige Elegie, eene niet te verschonen wanverhouding tusschen de onderdeelen en het geheel: want eene inleiding van 38 verzen zal toch zeker wel voor een gedicht van 47 disticha veel te lang moeten geacht worden. Altemaal ernstige gebreken, waartegen enige welgelukte regels niet kunnen opwegen. De dichter, die ons zelf den maatstaf heeft aangegeven, waarnaar de Bataafsche Mecaenas ons bevolen heeft prijsverzen te beoordeelen, door ons in v. 33 te herinneren:

. *Batavus tales vult esse poetas*
Maecenas, quales aurea saecla dabant

kan het ons niet ten kwade duiden, dat wij zijn lied aan dien maatstaf toetsen. Wij erkennen gaarne zijne goede bedoelingen, maar het blijft onze overtuiging, dat zijn Meester Pavesi meer tot het door hem aangewezen ideaal zou zijn genaderd.

3. Thans wacht het laatste stuk der verzameling nog onze beoordeeling. Dit vrij uitvoerige dichtwerk van 86 distichen schijnt ons van de hand te zijn eens talentvollen en welgeoefenden mededingers. De dichter, wie hij ook zij, bood ons eene omwerking van eene episode uit het 24^e boek der Ilias, v. 725—745 de weeklacht van Andromache bij het lijk van Hector. Tot motto koos hij het vers uit de Aeneis: *Libabat cineri Andromache manesque*

vocabat, en tot titel gaf hij aan zijn opstel: *Andromaches monologia*, waarvoor misschien beter *querela* had gepast. Het door den schrijver gekozen onderwerp had niet de aantrekkelijkheid van eigen vinding, en lokte als van zelf de vergelijking uit, niet alleen met het tafereel der Ilias, maar ook met eene vroegere dichterlijke vertolking dier episode door een ander bekwaam beoefenaar der Latijn-sche poëzie, Professor S. F. J. Rau, in zijne *Oratio de poeticae facultatis excellentia et perfectione, spectata in tribus poetarum principibus scriptore Jobi, Homero et Ossiano*, p. 100 sq., in het begin dezer eeuw uitgegeven. Die vergelijking liet naar ons oordeel geen twijfel over, dat het nu geleverd dichtwerk verre achterstaat bij dat van den Leidschen hoogleeraar, wiens prachtige Elegie door meesterschap van den schrijver over taal en vorm onze bewondering afdwingt. In die van onzen dichter wordt de frischheid en levendigheid van Rau's bewerking gemist; terwijl van den weemoedigen indruk en de hartstochtelijke schoonheid van het tafereel veel wordt weggenomen door de langwijdigheid en breedsprakigheid, die zijne *Monologia* ontseren. Zonder derhalve allen de zienswijze te deelen van een onzer medeleden, die het stuk wel wat gestreng, eene »sopperige alleenspraak» noemde, waren wij toch van oordeel, dat aan den schrijver noch bekrooning noch eerlijke vermelding kon worden verleend.

Hiermede achten wij voor den poëtischen wedstrijd van het jaar 1882 onze taak volbracht. De slotsom van onze beoordeeling komt hierop neer, dat geen der mededingers als overwinnaar uit het strijdperk treedt. Hunne personen blijven, door den sluier der ongeopende naambriefjes gedekt, onbekend, en hunne dichterlijke pennevrvruchten zullen in het Archief der Akademie worden nedergelegd.

Th. BORRET.

J. G. C. BOOT.

S. A. NABER.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEERLANDICA
EX LEGATO HOEFFTIANO

ANNO MDCCCLXXXIII INDICTI.

In conventu Ordinis litterarii a. d. IIII Id. Martias facto de X carminibus certamini oblatis sic pronunciatum est:

Quae inscribuntur *Ad medicum, Musica, In Iosepham Margaritam Antonii Rosmini sororem, Caedes SS. Innocentium, Epicedion quod ex opinione amicorum Vindobonensium Parisiis mortuus, mox tamen per genium amicitiae resuscitatus, canit viator, Ad oculos multis vitiis laborant, quae paucis virtutibus non compensantur.*

De Antonio Rosmini Serbati libri VI, qui nobilis philosophi laudes ingenti numero versuum praedicant, multis interpositis quae non ad rem faciunt, neque colore sententiarum neque nitore descriptionum lectorem tenent.

Qui misit elegiam *In mortem Francisci Pavesi, latini poetae, non potest numerari inter poetas, >quales" ut ipse ait, >aurea saecla dabant."* In carmine non longo eaedem sententiae saepius repetuntur et nimiae laudes amico mortuo tribuuntur.

Melioris notae est carmen *Ad meum Virgilium, quo multos per annos discipulus usus sum, proditque ingenium poeticum.* Sed prologus cum reliquo carmine male cohaerens multaque locutiones non satis tersae vetant, quominus carmen insigni laude dignum iudicetur.

Prae omnibus excellit *Andromaches monologia* quum puro sermone tum versuum suavitate. Sed facta comparatione cum *Andromaches* querela ob Hectora amissum in ultimo libro Iliados et cum elegiaco carmine, quo S. F. I. RAVUS superiore seculo exeunte eam interpretatus est, sobrietatem in hac elegia iudices desiderant eamque praemio indignam censem.

Itaque nemo praemio aut mentione honorifica donabitur.

Novum certamen his legibus ponitur, ut carmina ei destinata non ex alia lingua translata neque iam edita neque L versibus minora, nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptibus poetarum ante Kalendas Ianuarias anni proximi mittantur IOANNI CORNELIO GERARDO Boot, Ordini litterario Academiae ab actis, munita sententia, quae et ipsa inscribenda est scidulae obsignatae, in qua nomen et patria poete indicatur.

Praemium erit nummus aureus CC florenorum. Carmen praemio ornatum typis describetur, itemque alia, quae mentione honorifica digna censebuntur; haec tamen non nisi cum bona venia eorum, qui fecerint.

In conventu Ordinis mense Martio agendo exitus certaminis recitabitur et scidulae carminibus nec praemio nec peculiari laude ornatis additae comburentur.

Amstelodami Kal. April.

MDCCLXXXIII.

C. G. OPZOOMER

Ordinis Praeses.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den APRIL 1883.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter,
C. LEEMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL, L. A. J. W. SLOET,
J. DIRKS, G. DE VRIES AZ., N. BEETS, R. FRUIN, D. HARTING,
B. J. LINTELO DE GEER, S. VISSERING, J. P. SIX, S. A. NABER,
TH. BORRET, C. M. FRANCKEN, S. HOEKSTRA BZ., J. T. BULJS,
H. KERN, J. A. FRUIN, R. VAN BONEVAL FAURE, B. D. H. TELLEGEM,
B. H. C. K. VAN DER WIJCK, H. VAN HERWERDEN, J. P. N. LAND,
J. G. DE HOOP SCHEFFER, TH. JORISSEN, M. F. A. G. CAMPBELL,
P. DE JONG, J. G. R. ACQUOY, A. A. DE PINTO, T. M. C. ASSER,
A. E. J. MODDERMAN, W. PLEYTE, M. S. POLS, C. B. SPRUYT,
C. P. TIELE, J. A. WIJNNE en J. C. G. BOOT, secretaris, en
van de zuster-afdeeling de heeren: F. C. DONDERS, voorzitter,
C. A. J. A. OUDEMANS, secretaris, P. L. RIJKE, T. PLACE en
D. J. KORTEWEG.

De heer J. de Wal heeft bericht verhinderd te zijn de vergadering bij te wonen.

Ingevolge van het besluit der vergadering van 13 November 1882 werd deze zitting geheel gewijd aan de nagedachtenis van Hugo de Groot, die op 10 April 1583 te Delft is geboren.

Daarom was de marmeren buste uit de boekerij in de vergaderzaal overgebracht en met een lauwerkrans getoooid

terwijl een naar Miereveld geschilderd portret van de Groot, daartoe afgestaan door den heer Six, mede aldaar was ten toon gesteld. Een aantal platen, portretten en bescheiden betreffende de Groot waren door den heer A. J. Nijland te Utrecht welwillend aangeboden en in de groote zaal der bibliotheek ter bezichtiging gelegd.

De Voorzitter opende de vergadering met eene rede over de Groot's leven en werken, waarmede eene rechtmatige hulde aan het helder verstand, het edel karakter en de groote verdiensten van de Groot gebracht werd.

Eene bijdrage van den heer Kuenen over de Groot als titlegger van het Oude Verbond werd door den heer Tiele voorgelezen, daar de schrijver door een smartelijk sterfgeval in zijn huisgezin verhinderd was haar zelf voor te dragen.

De heer Vissering handelde over de Inleydinge tot de Hollantsche rechtsgeleertheyt, en beschouwde de Groot als den grondlegger eener Nederlandsche rechtstaal.

De Groot als auteur van staatkundige twistschriften was het onderwerp eener bijdrage van den heer Brill.

De heer Boot boodt eene latijnsche verhandeling *Hugo Grotius et Cornelius Tacius* ter uitgave aan en deelde met enkele woorden de strekking en den loop van zijn betoog mede.

De voorzitter betuigde aan iederen spreker den dank der vergadering en de heer R. Fruin maakte zich den tolk van de leden en van het talrijk publiek op de tribune, toen hij den voorzitter dank zeide voor de schoone rede, waarmede hij de zitting had geopend.

Nadat de secretaris namens de schrijvers twee brochures over Hugo de Groot van de heeren T. M. C. Asser en T. C. L. Wijnmalen had aangeboden en een brief voorgelezen van Dr. H. C. Rogge, waarbij deze de afgedrukte bladen zijner Bibliographia Grotiana aan de afdeeling toezond, wordt door den voorzitter de buitengewone vergadering verdaagd tot Saterdag 28 April, des voormiddags te half twaalf uren, en de gewone vergadering te half vier uren gesloten.

TOESPRAAK VAN DEN VOORZITTER, MR. C. W. OPZOOMER.

Ik open uwe gewone vergadering.

Met opzet noem ik haar zoo, omdat het u behaagd heeft mijn voorstel aan te nemen, en geen vereenigde plechtige zitting saam te roepen, door uitnodiging van den Koning en de leden van het koninklijk huis gekenmerkt.

En toch, al wildet gij onzer bijeenkomst haar gewoon karakter laten, toch kon deze dag zijn eigenaardige tint niet missen. Reeds het vertrek, waarin gij plaats hebt genomen, vertoont heden een kleine, maar toch merkwaardige verandering. Het marmeren borstbeeld van Hugo de Groot, door de hand der bewondering met lauweren gekranst, trekt uwe blikken tot zich. Zijn beeltenis, door het penseel der schilderkunst gemaald, boeit uwe oogen aan dat fijne gelaat, waaruit de geest van wijsheid en deugd spreekt. In een andere zaal van dit gebouw roept men u ter bezichtiging op van portretten en tafereelen uit 's mans geschiedenis. En wie uwer den wunsch heeft gevuld om heden het woord te voeren, die heeft er niet aan gedacht een ander onderwerp te kiezen, dan den grooten landgenoot, morgen vóór 300 jaren, op den Paaschdag van 1583, geboren. Zoo, al was het om geen feestviering u te doen, al wildet gij allen praal vermijden, werd uwe samenkomst u van zelf tot een Grotiusdag, door den schoonsten praal verheerlijkt, dien van wetenschap en karakter, reeds drie eeuwen den dood overlevend.

Niet in deze vergaderzaal alleen, ook elders in ons vaderland wordt heden of morgen de geboortedag van Grotius met dankbaren trots herdacht. In deze eigen hoofdstad en daarbuiten. Vooral in dat eerwaardige Delft, aan groots

herinneringen zoo rijk, waarin hij het eerst het levenslicht mocht aanschouwen. Een bedevaart naar zijn graf, een krans op dat graf neergelegd, ze zullen daar slechts de voorbereiding zijn tot hetgeen niet in verre toekomst verscholen is, de onthulling van een gedenkteken, door het Nederlandsche volk, ook door een prins van Oranje, den grooten Nederlander gesticht. Zelfs buiten de grenzen van ons vaderland zal een woord van eerbied en liefde weerklanken voor den man, van wien een van Duitschland's grootste zonen heeft getuigd: »Voor de vrijheid van Europa, de vrijheid van den menschelijken geest, duldde Hugo Grotius gevangenis en verbanning; hij een genius der vrijzinnige en rustige verlichting, vol van den geest der ouden”¹⁾.

Gevangenis en verbanning, welk een tragedie rijst bij die woorden voor onzen geest! Het sieraad en de glorie van zijn land smadelijk uit dat land verstooten; van zijn goederen beroofd, die van alle goederen het beste, den onverwetlijken roem, aan zijn land had geschenken; tot levenslangen kerker gedoemd, die voor vrijheid en recht ademde, en die geen ander streven had gekend, dan om de vrijheid door het recht te grondvesten, te handhaven. Voorwaar, het zou mij moeite kosten, dat treurspel u niet te doen aanschouwen, als ik niet wist, dat het ook zonder mij u allen bekend is.. UJ allen, en ons geheele volk. Want de Grotius van Loevestein, met al wat aan zijn kerkering en vlucht voorafging en daarop volgde, is volkseigendom geworden. De naam van het wonder, het orakel van Delft, is op aller lippen. Reeds de schoolknaap weet met geestdrift te verhalen van den vriend, den vermoedelijken opvolger, den lotgenoot van Barneveldt. Reeds de schoolknaap staart bewonderend op dien anderen schoolknaap van voor drie eeuwen, van wien Heinsius zong:

»Hij, nog een kind,
Begon al man te zijn; alle andren werden
Eerst met den tijd tot man, hij — man geboren!“

¹⁾ Zie Herders Werke IX, bl. 161.

Met tintelende oogen weet hij te verhalen van dien twaalfjarigen student, door Scaliger als een wonder geroemd; hij ziet dien jongeling, drie jaren later, aan Hendrik IV voorgesteld en door den grooten koning met zijn beeltenis aan een gouden keten omhangen, en zijn hart klopt van jeugdigen trots op de eer, zijn landgenoot aan het vreemde hof bewezen. Dan volgt hij hem op zijn eervolle loopbaan, — in den strijd der partijen, te midden der onzalige twisten, die kerk en staat beroerden, — in de kwellingen der gevangenis, — op die schier wonderbare vlucht, — onder zijn streven en werken in Frankrijk en Zweden, — bij zijn laatste verblijf in het vaderland, waar door betoon van eer en liefde onze twee groote koopsteden den geleden smaad zochten uit te wisschen, — aan het hof van Christina, — onder de stormen der Oostzee, — eindelijk te Rostock, waar hij rust zocht, maar in den dood de waarheid leerde verstaan van Aldegonde's woord: *Repos ailleurs!* Ziet, van dien Grotius der historie staat het beeld ons allen, elken landgenoot, voor oogen; met die feiten zijn wij opgegroeid, en nergens klopt het gemoed van eerbied voor den roem van ons voorgeslacht, of ieder zegt het woord na, door één onzer voor 15 jaren gesproken: »Van ouds heb ik hart voor de Groot gehad, ik koester diepen eerbied voor zijn rechtschapenheid”¹⁾.

En — die woorden volgen — »en onbeperkte bewondering voor zijn alles omvattende geleerdheid.”

Die woorden klinken sterk, en toch — die ze sprak zal de eerste zijn om het te erkennen — ze zijn inderdaad te zwak. Wat wij hier waardeeren is niet de geleerdheid, maar de in werken, in daden vruchtbare geleerdheid. Daar zijn namen, die tot spreekwoord geworden zijn, zoo vaak er van de meest veelzijdige kennis sprake is, maar waaraan geen levend en bezielend weten is verbonden. Zulk een naam is niet die van onzen Grotius. Bij hem sierde de mantel der geleerdheid het krachtige lichaam der wetenschap. Zijn lezen was denken, en zijn denken was doen. Het verstrooide bond

¹⁾ R. Fruin in de Gids, Januari 1868, blz. 4.

hij saam door de eenheid van het beginsel; hij baande nieuwe wegen, waarop de menschheid met vasten tred eeuwen lang is voortgegaan; hij legde den grondslag van nieuwe wetenschappen, die nog altijd het dankbare nageslacht aan zijn naam verbindt. Al was ook hij een kind van zijn tijd, en al wezen de gebeurtenissen, die hij doorleefde, hem de baan, de richting van zijn onderzoek, al was zoo het vergankelijke met het blijvende, het tijdelijke met het eeuwige vereenigd, toch heeft het dat blijvende en eeuwige niet verzwolgen. Thans, na meer dan derdehalve eeuw, zien we van zijn hoofdwerk wellicht met scherper oog de gebreken dan de verdiensten, maar toch de tijd ligt niet zoo ver achter ons, dat men alleen die verdiensten zag, en in het geschrift van 1625 het wetboek van het volkenrecht, ja van het recht in het algemeen, van het natuur- of rederecht, voor zich dacht te hebben. En al zijn we van deze overdrijving genezen, toch zien we nog altijd in zijn hoofdwerk — en niet daarin alleen — meer dan een gedenkteeken uit oude tijden, ons vermeldend hoe men toen dacht, en blijft het ook ons nog altijd een wegwijzer voor ons eigen pad, een hulpmiddel voor ons eigen denken, hoe vrij ook dit denken zich moge voelen. Daaromleeft, evenals Spinoza, ook Grotius met ons voort, hij is geen schim uit het verleden, hij denkt en voelt met ons over de vragen en in de belangen van onzen tijd. Een machtige, scherp geteekende richting van dien tijd aanschouwt in zijn beginselen de voorbereiding van Kant en van Rousseau, de voorbereiding zelfs der Fransche omwenteling, die de orde van Europa omverwierp. Ze aarzelt niet zijn leer bij de sneeuwvlok te vergelijken, die op den top van het gebergte zich losmaakt, onbemerkt; maar ze rolt voort, en als verpletterende lawine stort zij in de diepte. Wat zoo, te recht of ten onrechte, verbonden wordt aan die groote verandering van het eind der vorige eeuw, die »eerst in den beginne» is, »in vele opzichten nauwelijks meer dan ontkennend,» wier »grondtrekken hier en daar nog schemerachtig,» wier »begrippen nog lang niet in hun vollen waardom zijn», dat is geen dood weten, waarmee wij hebben afgerekend, dat tintelt van levenskracht en heeft nog een toekomst voor zich.

En zoo het gebied, waarvoor dit geldt, inderdaad alles-omvattend mag heeten, dan is hierin de verklaring te zoeken van het feit, dat niet deze of gene spreker, maar dat onze geheele afdeeling der Akademie van Wetenschappen den geboortedag gedenkt van onzen Hugo de Groot. Wat Boerhave is voor de andere afdeeling, die der natuurkunde, dat is Grotius voor de onze, die der geestelijke wetenschappen. Op hem past dat woord: »hij gold alleen een heir!“ en wie is er, bij den telkens meer verdeelden en gesplitsten arbeid onzer dagen, die tegen dezen held der zeventiende eeuw het wagen zou, man tegen man, in het strijdperk te treden?

Zoo gij twijfelen moogt, slaat dan het oog op den vollen omvang zijner wetenschappelijke werkzaamheid. In vijf deelen, in vijf tijdvakken, heeft men haar met recht onderscheiden. Men heeft gewezen op zijn klassiek letterkundigen en op zijn dichterlijken arbeid, op de werken van zijn historiestift, op de scheppingen van zijn geest in privaatrecht, in staats- en strafrecht, in kerkrecht en volkenrecht, op de gedenkschriften zijner kennis in de uitlegging des Bijbels en in de groote strijdvragen der dogmatische theologie.

Toen in 1599 de zestienjarige jongeling, door Scaliger opgewekt en geleid, zijn Marcianus Capella in het licht gaf, maar spoedig tot gewichtige rechts- en staats-bemoeiingen werd geroepen, was het nauwelijks te verwachten, dat zijn studie der klassieke oudheid nog zoo vele en zoo rijpe vruchten zou dragen. En toch, meer dan dertig jaren lang bleef hij op dit veld werkzaam. Zijn bewerking van Aratus — met die merkwaardige opdracht aan de Staten van Holland, waarin hij zijn oordeel over den besten staatsvorm uitspreekt, en als de lofredenaar van het juiste midden optreedt, — van Lucanus' heldendicht, van Stobaeus, zijn uittreksels uit de Grieksche en Latijnsche tooneeldichters, zijn aanteekeningen op Tacitus, zijn Phoenissae van Euripides, zijn Grieksche epigrammen, eerst anderhalve eeuw na zijn dood in het licht verschenen, ze wijzen hem onder Hollands beroemde philologen een eereplaats aan.

Aan die studie der oudheid, der oude dichters vooral, sluit zijn eigen dichterlijk leven zich aan. Het lag aan den geest

des tijds, dat het -- met uitzonderingen, als die van het leerdicht, dat men als het ontwerp pleegt te roemen van zijn Latijnsch werk over de waarheid van den Christelijken godsdienst — zich weinig in de moedertaal uitte. Zijn vorm was meest die der Latijnsche poëzie, waaraan van zelf het verstand een ruim, licht te ruim, aandeel heeft. Maar in dien vorm behoorde hij tot de besten van zijn tijd, en daarom bevreemdt het ons niet, dat zijn tijdgenooten, met vergeeflijke overschatting, »de oude eeuwen nog eens weer-gekeerd” noemden. Moge hij noch in eigen oogen, noch in die van onze dagen tot de groote, oorspronkelijke dichters »van Gods genade” behooren, laten wij het niet vergeten — nog altijd wordt er in Engeland dankbaar op gewezen — dat zijn Adam als balling wenken heeft gegeven aan Milton, dat een Vondel zijn Joseph de eer eener Hollandsche vertaling waard heeft gekeurd, en dat in 1677 twee Leipziger hooleeraren hun college wijdden, de een aan de verklaring, de ander aan de aesthetische beschouwing van zijn lijdenden Christus. En laten we het nog minder vergeten, met hoe veel troost en kracht in den jammer der gevangenis -- hij zelf noemt het »den vrijen tijd, hem van God gezonden” — deze studiën (want zoo moet ik ze noemen) hem verkwikten en sterkten, zoodat hij er van schrijven mocht: »Dit lot wordt mij verlicht door de Muzen, die altijd, als ik onder den last schier gebukt ging, mij boven alles dierbaar zijn geweest, thans nog veel dierbaarder, nu ik ondervind, dat men dit goed althans mij niet rooven kan.”

Op het veld der geschiedvorsching werd Grotius vroeg geroepen. Reeds den achttienjarigen jonkman werd van staatswege de taak van 's lands historieschrijver opgedragen, en uit zijn »jaarboeken en geschiedenissen”, eerst twaalf jaren na zijn dood door zijne zonen uitgegeven, weten wij, hoe die taak door hem vervuld is. En al bleef hij in zijn geschrift »over de oudheid der Bataafse republiek” en in zijn »beleg van Grol” zich op zuiver vaderlandschen grond bewegen, ook buiten dat terrein trad zijn historische studie, hetzij ter vergelijking met onze toestanden, hetzij als zelfstandig voorwerp zijner belangstelling. Ik behoeft, van andere

stukken zwijgend, u slechts te wijzen op zijn al in 1602 geschreven, pas twee eeuwen later door Meerman bekend gemaakte »vergelijking der gemeenebesten”, en op de hulde, aan zijn tweede vaderland, aan Zweden gebracht, in zijn »geschiedenis der Gothen, Vandalen en Longobarden.”

Ook wanneer hij het gewild had, het gebied der theologie kon Grotius niet ontgaan. Zijn betrekkingen in 's lands dienst wierpen hem midden in de twisten van zijn tijd, en zijn alomvattend onderzoek dwong er hem toe de aanleiding, de stof dier twisten wetenschappelijk te bewerken, uit de enkele strijdvraag den blik te werpen op het geheel, en aan dat geheel onschatbare kracht te wijden. Van nature tegen twist en strijd gezind, trachtte hij zooveel mogelijk te verzoenen en benamingen op zij te zetten, die van zelf tot felle verkettering en daaraan beantwoordend gedrag moesten leiden. Zoo vinden we hem al in 1613 niet alleen in zijn »Verzoening der strijdende meeningen over voorbeschikking en genade”, maar ook in zijn »Onderzoek of de leerlingen, waaraan men nu den naam van Pelagiaansch geeft, dien wel verdienen.” Overal is hij bezig met het uiten van wenschen »voor den vrede in de kerk”, en het aanwijzen van den weg die er toe voeren kan. Dien geest van verzoening breidde hij zoo ver mogelijk uit. Hij ijverde voor »den vrede van alle Protestanten, die onze twistingen tot zwijgen zou brengen”, ja hij droeg — met zoo vele groote en edele geesten — zelfs de hoop in het hart op een Unie der geheele Christenheid, die de scheidsmuren zou afbreken tusschen Roomsch en Onroomsch. Aan die Unie zou hij zelfs in den kerkvorm menig offer willen brengen, en met het oog op de Reformatie verheelde hij de vraag niet, »of het wel goed was geweest het kwaad te willen genezen door echtscheiding”, terwijl hij groot gezag bleef toekennen aan de »overlevering der Christelijke kerk”, niet vreemd voorwaar in den man, die elders als bewijs voor Gods bestaan zoo groote waarde hechtte aan de »overeenstemming aller volken.” Geen wonder, dat men — zelfs al bleef zijn gedicht op »de maagd Maria” buiten rekening — hem vaak heeft voorgesteld als van Roomscbe negingen bezield, een voorstelling, waaraan

ook Hallam nog zijn zegel hecht. Wat hiervan ook te denken zij, hij was vreemd aan allen sectengeest, hij streefde naar een godsdienst boven de partijen, naar een eenheid in vromen zin, in den ijver voor die eenheid één met Erasmus, in den ijver voor dien vromen zin boven hem. Van dien geest — want ik wensch niet op al zijn geschriften in te gaan — getuigt vooral die grondlegging der Apologetiek als wetenschap, zijn in alle talen over de geheele aarde verbreed, den zeevaarder en den zendeling verzellend en steunend, maar door mannen als Voet met afkeer verworpen, werk over »de waarheid van den Christelijken godsdienst», waarin hij uitdrukkelijk verklaart, van de drieéenheid en andere twistvragen niet te willen handelen, maar slechts de handhaving te bedoelen dier zedelijke en godsdienstige voortreffelijkheid van het Christendom, waardoor het boven al die twistvragen ver verheven is. Een zoo vrije geest tegenover het dogma moest ook tot een vrije uitlegging der Schrift leiden. En van haar inderdaad is zijn aanteekening op het Oude en op het Nieuwe Testament een treffend voorbeeld. Ze is doordrongen van Scaligers groot beginsel, dat ook de Bijbel, als alle geschriften, moet worden verklaard naar de regels der grammatica, los van alle dogmatische meeningen. Daarom kon ze buiten den kring der Arminianen geen ingang vinden. Ze werd als gevaarlijk veroordeeld; men waarschuwde tegen haar vrije methode. Pas in de vorige eeuw kon zij den theologen worden aanbevolen, juist om haar zuiver philologischen en historischen vorm, en kon men Grotius als den voorlooper van Ernesti huldigen. Gedurende zijn leven, en nog lang daarna, was een andere toon aangeslagen. Nog in 1757 kon Carpzovius het hem als misdaad aanrekenen, dat hij de stouteid had begaan, door vergelijking van plaatsen uit Catullus, Horatius, Theocritus, Vergilius, Ovidius zelfs, en andere dichters »van dat slag», het »allerheiligste gedicht van het Hooglied met de onreinste opsmukkingen te ontheiligen», dat lied, dat hij als minnezang tusschen Salomo en de Egyptische koningsdochter, afgewisseld door koren van jongelingen en maagden, dorst voorstellen.

Nog rest mij een blik te werpen op den rechts- en staatsgeleerde, den schrijver van »de vrije Zee". van »de Verantwoording". van »de heerschappij der Staatsmacht in de zaken der kerk", van »het recht van buitmaken". van »de Inleiding tot de Hollandsche rechtsgelheid". vooral van »het recht van vrede en oorlog". aan welks toelichting en uitwerking al in 1661 te Heidelberg een eigen lestoel werd gewijd, en waarvan het geheele plan reeds was gevormd en ontwikkeld door den 21jarigen jongeling in dat geschrift van 1604, dat eerst 264 jaren later het licht heeft mogen zien.

In 1625 verscheen de eerste uitgaaf van »het recht van vrede en oorlog", zonder twijfel het meesterstuk van onzen Grotius. In tallooze uitgaven en vertalingen, waaraan de beroemdste namen, onder anderen van een Whewell, verbonden zijn, heeft het zijn schitterenden zegetocht gehouden door de geheele beschaafde wereld. Men moge er over strijden, of met dit boek de grondslag is gelegd van een bepaald stelsel der rechtsphilosophie, van het natuurrecht, dan wel van de wijsbegeerte des rechts in het algemeen, niemand kan het ontkennen, dat er de grondslag in gelegd is eener nieuwe, grootsche, tot een rijk en vruchtbaar leven bestemde wetenschap, vruchtbaar in werken van beschaving en menschelijkheid. Nooit wellicht had de wereld aan de geleerdheid en het genie van één enkel man een zoo afdoende en beslissende schrede op de baan van eenige wetenschap te danken. Wat ook in later tijden veranderd is, in beschouwing en behandeling, toch heeft de eerste stap hier aan een doel gebracht, en die den eersten steen legde heeft hier een voltooid gebouw gesticht. Wat ook door von Kaltenborn en Hartenstein en Ernst Nijs over de voorloopers van Grotius op het gebied van natuur- en volkenrecht is geschreven, met Robert von Mohl kan ik al die voorloopers slechts in uiterst beperkten zin met zulk een eerenaam begroeten. Met hem blijf ik onzen Huig de Groot als den »vader" vereeren »der nieuwe rechtsphilosophie." Wat ook van hen zij uitgegaan, »het is onbetwistbaar, dat de uitstekende bouwstoffen, door hen geleverd" — ik neem de woorden over, voor weinige

dagen door een onzer gesproken — »niets dan een voorbereiding waren van de grootsche schepping, waarmede onze landgenoot de wereld verrijkt heeft.”¹⁾

In dat merkwaardige, ook door zijn vorm merkwaardige boek mag ik mij hier niet verdiepen. Laat mij, om het in zijn karakter te schetsen, om het in de geschiedenis der beschaving zijn plaats te geven, slechts ééne opmerking maken.

Ik noem dit boek, in overeenstemming met al wat wij aan Grotius danken, een daad van bevrijding, bevrijding van den menschengeest, dien het losmaakt van de boeien des gezags, der dogmatische slavernij, waarin het lange tijdvak der middeleeuwen met zijn geheele wereldbeschouwing hem geklonken had. Die wereld- en levensbeschouwing ging ten einde; met het opkomen van de wijsbegeerte der ervaring, met het herleven der klassieke letteren, met den val van de heerschappij der kerk, waren hare dagen geteld. Ook voor recht en staat, voor de betrekkingen der menschen en der staten, moest een nieuwe leer opstaan. In de vrije rede, in de natuur van den mensch, moest zij haar vasten grond vinden. Die grond is gelegd, die leer is gepredikt, door onzen Grotius. Wat er ook nog te doen overbleef, en wat er dan ook later gedaan zij, de grootste daad was hiermee volbracht. Ze was gedaan in Holland, ze is erkend en bewonderd in Europa, in Amerika, en met geestdrift nemen wij de woorden over van onzen dichter, die in zijn zangen de Hollandsche natie heeft verheerlijkt:

»Het menschdom had zijn recht, zijn titelen verloren,
De Groot verschijnt, dat recht, die titelen zijn herboren.
Europa knielde voor de orakels van zijn mond,
En zegende de zon, die straalde op Hollands grond.”

Mijne taak is ten einde. Zij werd mij door u met zoo vleienden aandrang opgedragen, dat ik mij niet mocht onttrekken. Mijn naam heb ik niet op den beschrijvingsbrief doen plaatsen, want ik moest niet als lid uwer vergadering tot u

¹⁾ T. M. C. Asser in de Gids, April 1883, blz. 146.

spreken, maar als haar voorzitter, tot inleiding en voorbereiding eigenaardig geroepen. Zulke woorden hebt ge van mij verlangd, en zulke woorden zocht ik tot u te brengen. Ik wees u op den grooten landgenoot van 1583, maar vooral op de werken, waardoor hij nog met ons voortleeft. Inderdaad, hij leeft door zijne boeken. »Mijn zoon beweert, dat er in die kist wat leeft," zei de schipper tot Elsje van Houweningen »Ja, ja," antwoordde de bezorgde en gevatte dienstmaagd, »Arminiaansche boeken leven altijd; ze zijn altijd vol van geest en beweging." Waarlijk, zoo is het hier. De boeken van dezen Arminiaan zijn vol geest en leven. Geen doode geleerdheid, maar levend weten is hun inhoud. Mannen als Huig de Groot sterven niet.

HUGO DE GROOT ALS UITLEgger VAN HET OUDE VERBOND,

BLIJDRAGE VAN

A. KUENEN.

Als Valckenaer in zijne beroemde rede »De critica emendatrice in libris sacris Novi Foederis a Literatoribus, quos vocant, non adhibenda” door voorbeelden wil aantoonen, hoeveel ondank en smaad de beoefenaars der gewijde critiek en uitlegkunde vaak hebben ingeoogst, dan noemt hij met name Erasmus, Castalio, Drusius, en laat daarop volgen: »Quantum dicendi locum mihi aperiret is, quo maius in omni genere Literarum ingenium Hollandia nondum protulit, Grotius?”¹⁾ Wel mocht hij zoo spreken! De Opera Theologica van Hugo de Groot vullen vier folio deelen, en Maresius getuigt aangaande hem: »Poterat theologus censeri, si nihil ad theologiam scripsisset”²⁾. Drie van die deelen behelzen zijne commentaren op O. en N. Testament, en J. G. Carpzovius meent: »Hugo Grotius, vir summus, si intacta reliquisset monumenta sacra”³⁾. Niets zou gemakkelijker zijn dan een distelkrans van dergelijke liefelijkheden te vlechten. Doch gij verlangt niet dat ik dit beproeve. Misschien heb

¹⁾ Th. Hemsterhusii et L. C. Valckenarii *Orationes* (L. B. 1784), p. 301.

²⁾ *Concordia discors seu Anti-christus revelatus*, in Praef.

³⁾ *Introductio ad libros canonicos V. T. omnes* (ed. 2da, Lips. 1731). Para. II. p. 249.

ik, in uwe schatting, nu reeds te veel gezegd over de theologische twisten, waarin de Groot gemengd is geweest of waartoe zijne geschriften aanleiding hebben gegeven. Gij geeft mij volgaarne de vergunning, die Valckenaer van zijn gehoor zocht te verwerven: »Sinite, Auditores, sinite me ex invidioso hoc loco quantocius decedere. Sinite praeterire me inominatas criminantium voces, quibus aut oppressa fuerunt. aut repressa, quorumcunque Criticorum in Sacris tentamina". Van mijne zijde maak ik gaarne van dat verlof gebruik, zoo veel mij dat mogelijk zijn zal. Maar ik moet het toch al aanstonds uitspreken, dat ik mijn onderwerp: »Hugo de Groot als uitlegger van het Oude Verbond", niet zal kunnen behandelen, zonder nu en dan het theologische gebied te betreden. Natuurlijk niet om mijne eigene theologische overtuiging voor te dragen en aan te bevelen, of die van anderen te bestrijden: dat zou inderdaad ontijdig en in dezen kring misplaatst zijn; maar in dien zin, dat ik niet schroom u, historisch, de verhouding van de Groot tot de theologie van zijn tijd en de beteekenis van zijnen arbeid voor de latere ontwikkeling der theologie bloot te leggen. Had ik gemeend, dat mij dit niet vrijstond, dan zou ik het niet hebben gewaagd uwe aandacht te vragen; mijn onderwerp zou dan als het ware zijn weggesmolten. Oordeelt zelven!

Stelt voor het Oude Verbond een ander boek of eene andere verzameling van geschriften in de plaats: zou het dan nog de moeite loonen opzettelijk na te gaan, wat voor de uitlegging van zulk een bundel door een philoloog van voor twee of drie eeuwen was gedaan? De vraag zou dan deze worden: welke teksten heeft hij gelukkig verbeterd, of, in onderscheiding van zijne voorgangers, voor het eerst goed verstaan? Geen onverschillige zaak: ook op dit gebied moet het »suum cuique" in toepassing worden gebracht. Maar op algemeene belangstelling zou toch zulk een onderzoek geen aanspraak mogen maken. Zoodanige verdiensten erkent en huldigt men het best door er dankbaar gebruik van te maken, d. i. door de bedorven lezing uit den tekst te verwijderen en zich te wachten voor het misverstand, dat is in het licht gesteld. Daarmede is aan den eisch der gerechtigheid voldaan.

Slechts in één bepaald geval zou de werkzaamheid van den philoloog uit vroeger tijd ook nog op eene andere wijze moeten worden gewaardeerd, wanneer hij namelijk voor de verklaring zijner teksten nieuwe hulphbronnen ontdekt of eene betere methode aangewezen had. Doch niemand beweert, dat Hugo de Groot zich ten aanzien van de philologische behandeling van het O. Verbond deze verdiensten heeft verworven. De weg was reeds vóór hem gebaand, en hij had dien slechts te volgen. Hij deed dit, gelijk wij straks zien zullen, op zijne d. i. op uitnemende wijze. Doch hoeveel lof hem daarvoor ook moge toekomen, wat hij als philoloog in engeren zin voor de boeken des O. Verbonds heeft geleverd, verzekert hem toch geene eigene plaats in de geschiedenis der uitlegging. Zoo beschouwd behoort hij tot eene groep, die door anderen wordt aangevoerd.

Het is dus niet anders: het onderwerp mijner bijdrage ontleent zijne beteekenis grootendeels aan het feit, dat het O. Verbond niet is eene verzameling als elke andere, maar een bundel van heilige geschriften. Men verwondert zich wel eens, dat de theologen, veel meer dan de literatoren of de juristen, hun werk maken van de Hermeneutiek, en haar steeds opnieuw in afzonderlijke lessen of geschriften behandelen. Toch is niets natuurlijker dan dat. Van het oogenblik af, dat een boek als heilig wordt erkend en geëerbiedigd, is de uitlegging van dat boek eene taak *sui generis* geworden, die alleszins verdient niet alleen practisch volbracht, maar ook theoretisch overwogen te worden. Want zij is onderworpen aan allerlei invloeden, die zich elders niet of niet zóo laten gelden, en die men moet kennen en beoordeelen, indien men zich niet blindelings daardoor wil laten leiden — terwijl zij bovendien, op hare beurt, een invloed oefent, groot genoeg om door voorafgaand bedachtzaam overleg te worden bestuurd. Nog onlangs werd opgemerkt, dat de Aziaat, die Europa's geestelijke ontwikkeling wilde bestudeeren, »zich vóór alles eene grondige kennis zou moeten eigen maken, eerstens van het Oude en het Nieuwe Testament zelf, daarna van de beteekenis welke door de europeesche Christenen in verschillende tijden aan die gewijde boeken ge-

hecht is" ¹⁾. Indien dit waar is — en het moet immers worden toegestemd ook door hen, die het anders wenschen zouden? — dan mag bij de beoordeeling van den bijbeluitlegger de bijbelbeschouwing niet worden daargelaten. Het is veeleer de groote vraag, welke opvatting hem in zijnen arbeid heeft bestuurd en door dien arbeid bij anderen is bevorderd of voorbereid. Van het antwoord dáárop hangt het af, of hem in de geschiedenis van het geestesleven eene eigene plaats moet worden toegewezen en, zoo ja, welke dan?

Ik neem dus de *Annotata ad Vetus Testamentum* ter hand en tracht u die zoo volledig mogelijk in hunne eigenaardigheid en in hunne strekking te doen kennen. Verwacht van mij geene lofrede: ook daarvan, evenals van den smaai, heeft Hugo de Groot zijn deel gehad. Wij staan ver genoeg van hem af, om hem zonder overdrijving billijk te waardeeren. En hij staat zóó hoog, dat wij hem zelfs op dezen gedenkdag geene betere hulde kunnen bewijzen.

Annotata ad Vetus Testamentum: door dezen titel duidde Grotius al aanstonds aan wat hij niet wilde geven: geen *commentarius perpetuus* op al de boeken des O. Verbonds, maar aanteekeningen, oorspronkelijk, gelijk de *Praefatio* leert, tot eigen gebruik op den rand van zijn exemplaar geschreven, later aangevuld en uitgebreid. ²⁾ In weerwil van die aanvulling is de verklaring verre van volledig, en het bevreemdt ons niet, dat in het *autographon* — op de Leidsche Universiteitsbibliotheek berustende ³⁾ — »Vetus Testamentum" in »loca quaedam Veteris Testamenti" is veranderd. De terugkeer tot den eerst gekozen titel was zeker in overeenstemming met den wensch van Sebastien en Gabriel

¹⁾ Cd. Busken Huet, *Het land van Rembrand. Studiën over de Noord-Nederlandsche beschaving in de 17de eeuw*. Deel I. 590 v.

²⁾ Vg. den brief aan G. J. Vossius van 28 Juli 1640 in de *Epistolaris H. Grotii*. p. 636.

³⁾ Cod. XVIII. 114 C. Vg. *Catal. librorum Ms. etc. descr. J. Geel*, p. 181.

Cramoisy, die de *Annotata* in drie folio deelen te Parijs in 1644 het licht deden zien.

De vorm der aanteekeningen is, gelijk de aard der zaak dat medebracht, zeer onderscheiden. Wat ons daarin het meest treft, is het streven naar kortheid. Dikwerf wordt de zin eener duistere of dubbelzinnige uitdrukking met één enkel woord opgehelderd of de bedoeling van den schrijver met één pennestreek in het licht gesteld. Proeven daarvan bijna op elke bladzijde. Zoo luidt de verklaring van Jez. LV: 8—11, die toevallig voor mij ligt:

8. *Non enim cogitationes meue cogitationes vestrae] Vos difficiles estis ad ignoscendas injurias: ego promptus ad ignoscendum.*

9. *Sicut exaltantur coeli a terra, sic exaltatae sunt viae meae a viis vestris] Quanto sum sublimior tanto et clementior.*

10. *Et quomodo descendit imber et nix de coelo et illuc ultra non revertitur] Non caret effectu.*

11. *sic verbum meum quod egredietur de ore meo] Promissum quodvis meum.*

Non revertetur ad me vacuum] Id est, non fiet irritum, sub suis scilicet conditionibus. Similitudo sumta a legato qui sibi mandata efficere non potuit.

Sed faciet quaecumque volui] Est μετωνυμία. Nam promisso tribuitur id quod est promittentis.

Et prosperabitur in his ad quae misi illud] Quae dixi evenient.

In dezen trant zijn de meeste aanteekeningen gesteld. Doch nu en dan laat Grotius zijne pen haren vrijen loop en geeft hij ons al wat wij wenschen konden, soms zelfs iets meer dan wij hadden verwacht. Waar dit geschiedt, daar openbaart hij ons vermoedelijk, zonder dit juist te bedoelen, wat hem het meest belang inboezemt. Die uitwiedingen mogen dus onze aandacht niet ontgaan. Doch vooraf nog iets over den vorm der aanteekeningen!

Zij betreffen niet den grondtekst van het O. Verbond, maar de Latijnsche Vulgata. De toelichting hiervan in de Voorrede is opmerkelijk. »Annotavi autem quae annotandu-

duxi ad Latinam versionem pridem receptam, quam semper feci plurimi, non modo quod nulla dogmata insalubria contineat, verum etiam quod multum in se habeat eruditionis, quamquam in dicendi genere satis horrido, ad cuius explicationem verbis interdum usus sum nitidioribus". Hier spreekt, gelijk gij bemerkt, de Protestant: wie zóo prijst, kent zich zelven ook het recht toe om te berispen en om te verbeteren, hetgeen hij dan ook terstond daarop verklaart »ex Hebraicis libris" gedaan te hebben en talooze malen in de *Annotata* doet. Maar waarom dan niet, gelijk men dat van een Protestant verwacht zou hebben, de »Hebraea veritas" ten grondslag gelegd? Die vraag ligt te meer voor de hand, omdat de verbeteringen naar den grondtekst, hoe talrijk ook, toch voor vermeerdering vatbaar blijven, ongetwijfeld ook naar het oordeel van Grotius zelven. Bedrieg ik mij niet, dan moet het antwoord worden gezocht in de omstandigheden. Wel hangt het hart van den balling nog steeds aan het vaderland, dat hem heeft verstooten, maar toch staat hem bij zijnen arbeid ter verklaring van den Bijbel een ruimere kring van lezers voor oogen en denkt hij daarbij bepaaldeelijk ook aan Frankrijk. Meer dan eens vraagt hij zich in zijne Brieven af, welk onthaal zijne aanteekeningen daar vinden zouden ¹⁾). Welnu, aan hare verbreiding ook in Frankrijk kon de vastknooping aan de Vulgata slechts bevorderlijk zijn, terwijl, omgekeerd, het al te menigvuldig gebruik van de Hebreeuwsche letters daar en elders velen zou hebben afgeschrikt. Intusschen verzuimen wij niet op te merken, dat zijne methode, hoe begrijpelijk ook, tevens hoogst karakteristiek is — een eerste bewijs, waarbij zich straks vele andere zullen voegen, van zijne onafhankelijkheid tegenover de bestaande kerkelijke indeelingen.

¹⁾ *Grotii Epistolae*, p. 74, 76, 571 (»Facile hic Typographum inveniam, sed metuo turbas a theologis, qui nihil volunt tale edi nisi a se probatum. Ego autem neutri parti aptare me per omnia possum; ac ne silentii quidem, in rebus utilibus, legem pati. Cogitabo qua ratione huic malo medear." Brief van 10 Oct. 1639 aan G. J. Vossius, over de aanteekeningen op het N. T.).

Zijdelings getuigt daarvan ook de tekstcritiek, die Grotius in zijne aanteekeningen oefent. Wat hij daarover schrijft in de *Praefatio* klinkt inderdaad zeer eenvoudig: »interdum etiam sensum studui reddere clariorem ex Hebraicis libris, sive quales nunc habemus opera Masoreticorum, sive quales olim habuere LXX Interpretes, assumpto etiam auxilio eorumdem et aliorum Graecorum interpretum, non raro et Chaldaeorum". Even eenvoudig is zijne practijk: hij vergelijkt onderling de Masoretische lezing en die, welke aan de LXX of aan de andere oude vertalingen ten grondslag ligt, en doet daaruit eene keuze. De tekstcritische opmerkingen en gissingen van dien aard zijn in de *Annotata* betrekkelijk talrijk en werden eenige jaren later belangrijk genoeg geacht om onder de aanhangsels tot de *Biblia Polyglotta Londinensis* te worden opgenomen¹⁾). Ze zijn dan ook, hoewel thans natuurlijk verouderd, den grooten philoloog geenszins onwaardig. Maar wat ons daarin toch het meest treft, is niet de geleerdheid en scherpzinnigheid, waarvan zij de blijken dragen, maar de kalme onpartijdigheid, waarmede de ééne tekst tegenover den anderen wordt afgewogen, de afwezigheid van bijgeloovigen eerbied voor de Masoretische overlevering, maar ook van blinde vooringenomenheid met de Alexandrijnsche of eenige andere oude vertaling. Om het standpunt, dat de Groot hier inneemt, juist te beoordeelen, moeten wij bedenken, dat de strijd over den tekst des O. Verbonds, over den ouderdom der vokaalteekens en over de waarde der oude overzettingen, die een groot gedeelte van de 17de en 18de eeuw zou innemen, nog nauwelijks was ontbrand, toen zijne *Annotata* werden bewerkt en uitgegeven. Joh. Morinus en L. Cappellus waren pas op de kamplaat verschenen; de jongere Buxtorf zou eerst later optreden. Het spreekt wel vanzelf, dat Grotius dien strijd niet bij voorbaat zelf volstreden had; de stellige uitkomsten, waartoe hij

¹⁾ In Tom. VI, uitgegeven in 1657. Appendix XV, bijeengebracht door Thomas Pierce, bevat »Variantes Lectiones ex Annotatis viri summi et incomparabilis D. Hugonis Grotii in universa Biblia, cum ejusdem de iis judicio" (20 pp. in fol.).

ten slotte leiden zou, zijn hem vreemd. Maar het is toch alsof hij daarvan een voorgevoel heeft. Geleid door zijn gezonden critischen tact en aanvankelijk voorgelicht door L. Cappellus ¹⁾, volgt hij in hoofdzaak dezelfde methode, die door het onderzoek der zoo even genoemde theologen zou worden gerechtvaardigd, maar die toch eerst in onze dagen werkelijk tot heerschappij komt ²⁾. Inderdaad, een hoogst opmerkelijk bewijs voor de Groot's natuurlijke gaven en ten gunste van de school, waaruit hij was voortgekomen !

Wij wenden ons thans tot den inhoud der *Annotata*. Waarvan wij, bij onze poging om dien te kenschetsen, moeten uitgaan, kan geen oogenblik twijfelachtig zijn. Van den aanvang af trof den lezer het eerst de rijke schat van parallellen uit Grieksche en Latijnsche schrijvers, die hetzij tot verklaring der oud-testamentische uitdrukking, hetzij tot opheldering van de gedachten der schrijvers wordt bijgebracht. Hoezeer ook op beknoptheid bedacht, hierin is Grotius alles behalve karig geweest. Het was omdat wie veel heeft ook licht veel geven kan. Want zijne gelijkluidende of toelichtende teksten zijn niet met moeite bijeengezocht of -geschraapt, maar »vloeien als uit de bron", uit eene zeer uitgebreide lectuur, welker vruchten in een vast geheugen zijn opgespaard. Gelijk reeds zoo velen vóór mij, zoo werd ook ik weder, bij het doorbladeren der aanteekeningen, gestemd tot bewondering van de kennis en de vaardigheid, waarvan al die citaten getuigenis afleggen. Doch men zou niet ten onrechte kunnen beweren, dat dit eigenlijk niet de hoofdvraag is: ter wille niet van Grotius en van zijnen naam bij tijdgenoot en nakomeling, maar van het O. Verbond zijn de *Annotata* daar, en van het licht, dat zij daarover verspreiden, hangt de waarde dier parallellen af. Doch ook dezen toets hebben zij niet te schromen. Ik zal niet beweren, dat zij alle onmisbaar zijn. Maar wel liet de vernieuwde kennismeming, waartoe dit uur mij aanleiding gaf, den indruk bij

¹⁾ Zie b.v. de aant. op Gen. V : 18.

²⁾ Verg. F. Bleek's *Einf. in das A. T.*, 4te Aufl. von J. Wellhausen, S. 624.

mij achter, dat, door den bijna onafzienbaren rijkdom der exegetische literatuur, menig citaat tot schade van het recht verstand des O. Testaments in vergetelheid is geraakt.

Daarover kan ik natuurlijk thans niet in bijzonderheden treden en, al ware dat mogelijk, ik zou het niet willen doen, om niet den schijn te wekken, dat van de meerdere of mindere gepastheid der enkele parallelle hare beteekenis afhankelijk zou zijn. Immers die beteekenis ligt in iets anders. Dat hebben de tegenstanders van Grotius zeer goed ingezien. Wanneer b.v. Calovius — op wien wij straks nog terugkomen — in de rij der grieven tegen hem ook de »Ethniconum scriptorum intempestiva collatio" opneemt ¹⁾, dan heeft hij voorwaar niet het oog op dit of dat citaat, hetwelk zijns erachtens niet *ad rem* is, maar, gelijk reeds zijne formule zelve aanduidt, op het dooreenmengen van het goddelijke en het menschelijke, op het omverhalen van den scheidsmuur tuschen het heilige en het profane. In zekerden zin is niets gemakkelijker dan aan te toonen, dat Hugo de Groot zich aan dit misdrijf niet schuldig gemaakt, het althans niet bedoeld kan hebben. Men moet al zeer bevoordeeld zijn om te ontkennen, dat hij aan de boeken van het O. Verbond — om van het Nieuwe niet eens te spreken — eene geheel eenige waarde en aan den Joodschen, gelijk aan den Christelijken godsdienst een hooger, goddelijken oorsprong heeft toegekend. En toch heeft Calovius op zijn standpunt geen ongelijk. Er valt uit die talrijke parallelle op het O. Verbond een ander licht dan dat, waarin de theologen het plachten te plaatsen. Het wordt, in één woord, getrokken binnen den kring der menschelijke literatuur. Zijne eigenaardigheid behoeft daaronder niet te lijden, veelmin verloren te gaan; voorzoover zij bestaat, moet zij zelfs door de vergelijking te duidelijker uitkomen; maar zij zal dan blijken *a posteriori*, terwijl de dogmatische beschouwing haar vooropzet en elken twijfel daaraan als heiligschennis afwijst. Hieraan doet Grotius

¹⁾ *Biblia V. et N. T. illustrata* (ed. 2da, 1719), Tom. I, Prolegomena, p. 18.

niet mede; tegen dat apriorisme verzet hij zich willens en wetens. En dit is — wij mogen het thans verkondigen zonder vrees voor tegenspraak — eene zijner groote en blijvende verdiensten. Aan de feiten valt niet te tornen. De parallellezen zijn niet door hem gemaakt, maar gevonden en — last het zijn niet altijd ter snede — aangebracht. Overal waar zijne *Annotata* doordrongen, vestigden zij de aandacht op een stuk der werkelijkheid, waarmede ook zij, die het anders wenschten, rekening moesten houden.

Moeten wij nog eene schrede verder gaan? Oefent Grotius hier en daar door zijne citaten althans zijdelings historische critiek? Zooveel is zeker, dat sommige daarvan althans op ons dien indruk maken. Bij de 969 jaren van Methusalach (Gen. V : 27) teekent hij aan: Praeter testimonia huius longaevitatis quae apud Josephum extant, etiam Varro ex historiis notavit antiquos ad mille annos vicitasse, sed male ipse pro annis accepit menses; in quo nihil esset mirandum. Vide Lactantium Institutionum libro II C. 13". Bij Bileam's sprekende ezelin (Num. XXII : 22) geeft hij deze wenken: »Haec omnia Maimonides facta putat in visione, ut Gen. XXXII : 24; Jos. V : 13, 14. Neque tamen similium portentorum desunt historiae. Agnus locutus Bocchoride in Aegypto regnante apud Eusebium. Bos locutus apud Livium saepe et apud Eusebium. Meminere et Plinius, Polybius, Plutarchus". Dergelijke plaatsen zijn er meer ¹⁾. Ik geloof evenwel, dat wij ons in hare strekking lichtelijk zouden kunnen vergissen. De »dubitandi salubritas" was in de 16de en 17de eeuw verre van algemeen; de blik op de geschiedenis een geheel andere dan de onze. Werden toen niet, om iets te noemen, de *Oracula Sibyllina* bijna door ieder als echt erkend? Is niet een man als Grotius het euhemerisme toegedaan? ²⁾ Ook uit zijne *Annotata* blijkt, dat het bovennatuurlijke op zich zelf voor hem niets aan-

¹⁾ Verg. o.a. de aantt. op Gen. II : 21; IV : 12.

²⁾ Zie de aantt. op Jez. VIII : 19; XXXIX : 1; XLVI : 1 en verg. *De verit. rel. Chr. Lib. IV* p. 126 sq. (ed. Paris. 1640).

stootelijks heeft¹⁾. Wij blijven dus liever staan bij het feit, dat hij in de classieke letterkunde allerlei *analogia* van de Oud-Testamentische berichten en voorstellingen opmerkt en die rekent tot de dingen, »quae aliquid lucis adferent ad intelligendam Legem ac prophetas»²⁾.

Zooveel is inmiddels reeds gebleken, dat de parallellen uit de oudheid geen onverschillig bijwerk zijn, maar ons een goed eind verder brengen in de kennis van Grotius als exegeet. Een ander zijner bestrijders uit de rechtzinnige Luthersche godgeleerden, Carpzovius, gewaagt met het oog op die parallellen van zijn »profanum ingenium, cui nihil pulchrum nisi ex gentilium lacunis haustum»³⁾ en noemt hem kortweg »profanus ille Scripturarum interpres»⁴⁾. Tegenstanders zien gewoonlijk scherp, en wanneer wij ons mogen veroorloven, de onvriendelijke termen van dezen ijveraar in de taal der 19de eeuw over te zetten, dan kunnen wij ons zijne beschrijving der eigenaardigheid van Grotius zeer wel toeëigenen. Maar het is toch verkieselijk, u mijne opvatting bloot te leggen onafhankelijk van die der theologen, wier ergernis hij in zoo hooge mate heeft opgewekt.

»Hic liber est in quo quaerit sua dogmata quisque». Op den regel, in die bekende spreek uitgedrukt, maakt ook Grotius als uitlegger van het O. Verbond geene uitzondering, indien wij althans het »sua dogmata» in ruimeren zin mogen opvatten en daaronder verstaan wat hem het meeste belang inboezemt en in zijne schatting het hoogst staat. Maar dit

¹⁾ Verg. beneden over de vervulling der profetieën en voorts o. a. de aantt. op Jez. IX: 5; XXIX: 1.

²⁾ *Epistolae* p. 636 (aan G. J. Vossius).

³⁾ L. c. P. III. p. 203 (naar aanleiding van de vergelijking van Ezechiel met Homerus, waaraan G. toch had toegevoegd: »seposito propriae dono quod incomparabile est»).

⁴⁾ L. c. P. I, p. 104 (met het oog op de aant. bij Lev. I: 9, waarin G. de overeenkomst tusschen het offerwezen der Israëlieten en dat der andere oude volken in net licht stelt. »Mirum est quam vetustissima sacra inter se congruant.» »Ritus, qui aut ab Hebraeis ad gentes alias venere, aut, quod credibilius est, a Syris et Aegyptiis usurpati correcti sunt ab Hebraeis»).

valt niet samen met de "dogmata" van eene der Christelijke kerken. Daarvan heeft hij nooit een geheim gemaakt. Daarop berusten zijne pogingen, die hem zoozeer ter harte gingen, om "den vrede der Kerk" d. i. een vergelijk tuschen de onderscheidene kerkgenootschappen tot stand te brengen. Het is hier de plaats niet om over die pogingen uit te weiden. Hoe welgemeend ook bij Hugo de Groot zelven en bij het kleine aantal zijner geestverwanten, zij hebben niets uitgewerkt dan — een literarischen strijd, die dikwerf verre van liefelijk was ¹⁾. Met het oog op den uitslag kunnen wij het slechts betreuren, dat hij aan eene zoo wanhopige onderneming zijn tijd en zijne krachten verspild heeft. Doch wie zijn standpunt wenscht te leeren kennen, mag de "Via ad pacem ecclesiasticam", de "Animadversiones" tegen Rivetus, het "Votum pro pace ecclesiastica" en de "Rivetiani apologetici discussio" ²⁾ niet ongelezen laten. Het zal hem onder de lezing allengs duidelijker worden, hoe men er in die bij uitnemendheid dogmatische eeuw toe komen kon om de oorzaak zijner afdwalingen hierin te vinden, "quod nimis amplae vel potius nullius esset religionis" ³⁾; hoe een ander spottender wijze den strijd van Socinus, Arius, Arminius, Calvijn, Rome en Luther over de "Grotiadae religio" niet dien van de zeven Grieksche steden over de eer der geboorte van Homerus kon gelijkstellen ⁴⁾; ja zelfs, hoe Rivetus, met den aandoenlijken brief van Joh. Quistorp over de laatste levensuren van de Groot voor zich, de bezorgdheid kon uitspreken, dat hij onboet-

¹⁾ Kortheidshalve verwijst ik alleen naar G. Joss, *die Vereinigung christlicher Kirchen* (Werken van het Haagsche Genootschap, 5de reeks, Deel X) S. 76 ff. en de daar aangehaalde schrijvers.

²⁾ Alle opgenomen in zijne *Opera Theologica*, Tom. III. p. 535—745 der Amsterdamsche uitgave van 1679.

³⁾ Calovius l. c. Tom. I in Epist. ad Lectorem p. 3.

⁴⁾ "Smyrna, Rhodos, Colophon, Salamis, Chios, Argos, Athenae Siderei certant vatis de patria Homeri;
Grotiadae certant de religione Socinus,
Arrius, Arminius, Calvinus, Roma, Lutherus".

Aldus Aeg. Menagius, aangehaald door Glasius, *Godg. Nederland* I: 576.

vaardig gestorven is¹⁾. Men kon zich nu eenmaal niet vinden in die geringschattig van de leerstukken, die de kerkgenootschappen van elkaar onderscheiden en daarom juist als de allergewichtigste werden beschouwd. Men schreef haar te gereeder aan onverschilligheid toe, omdat men niet bespeurde, dat de Groot er eene eigene belijdenis op nahield, die hij evenzoo op den voorgrond plaatste en met gelijken ijver verdedigde als ieder hunner de zijne. Wel blijft het schromelijk onrechtvaardig, hem daarom den Christennaam te ontzeggen, en kost het ons zelfs eenige inspanning te begrijpen, hoe men daartoe komen kon. Maar toch kunnen wij zeggen, dat ook zijn »Christendom boven geloofsverdeeldheid», hoewel van een anderen aard en vrij wat onschuldiger dan het hedendaagsche, voorbestemd was om in dien tijd miskend en voor ongeloof uitgekreten te worden.

Doch ik laad althans den schijn op mij van af te dwalen van ons onderwerp. In welken zin geldt dan toch ook van Grotius als uitlegger van het O. Verbond het »sua dogmata quaerere»? Allereerst in dien zin, dat hij de vermaningen tot gerechtigheid, vrede, eendracht en de lessen van levenswijsheid opzoekt en daarop de aandacht der lezers vestigt. En voorts — wat ik thans vooral wensch te doen uitkomen — voorts zóó, dat hij er steeds naar streeft, uit de boeken van het O. Verbond het leven, het werkelijke leven van het Israëlietische volk te leeren kennen en het verband, waarin die boeken tot de werkelijkheid staan, in het licht te stellen. Gij herkent hierin aanstonds de hoofdtrekken van hetgeen men de historische uitlegging pleegt te noemen. En dat is dan ook mijne meening: in onderscheiding van de theologische verklaring is die van Hugo de Groot — den philoloog, jurist, staatsman — de historische.

Mij dunkt, reeds zijne beschouwing van de geschiedkundige en zedenkundige boeken des O. Verbonds mag als bewijs voor de juistheid dezer opvatting worden aangemerkt. Op

¹⁾ *Dialysis Grot. discuss.* p. 526, aangehaald en op eigenaardige wijze half weersproken, half beaamd door Calovius l. c. Tom. I p. 195,

de lijst der grieven tegen Grotius ontbreekt zelden of nooit de klacht, dat hij de goddelijke ingeving dier boeken niet of althans niet volmondig erkende. Wanneer wij zijne uit-spraken over dit onderwerp ¹⁾ nagaan, dan treft ons, ik zou bijna zeggen: de naïeveteit, waarmede hij zijne — toch werkelijk heterodoxe — opvatting voordraagt en verdedigt. Zonder zich te bekommeren om de dogmatische beteekenis, die men aan de bedoelde ingeving hechtte, vraagt hij een-voudig, waartoe zij zou hebben gediend? Geschiedverhalen zijn immers bestemd om ons te leeren wat er is gebeurd. Welnu, wanneer zij door bevoegde getuigen opgeteekend of aan de berichten der zoodanigen ontleend zijn; wanneer de goede trouw en de waarheidsliefde der schrijvers boven be-denking verheven zijn — en noch aan het één, noch aan het ander twijfelt Grotius één oogenblik — dan beantwoor-den zij volkommen aan hunne bestemming en blijft ons niets te wenschen overig. Het blijkt dan ook niet, zoo meent hij verder, dat de schrijvers zelven op iets meer aanspraak heb-ben gemaakt. Doch wij kunnen dat betoog thans laten rusten. Ik vermeldde het alleen, om u te doen zien, hoezeer de belangstelling in de historie bij Grotius vooraan staat en de overwegingen van anderen aard naar den achtergrond doet terugwijken.

De *Annotata* zelve zijn natuurlijk het hoofdbewijs voor de historische richting zijner exegese. Terwijl ik er mij toe zet om het u te doen waardeeren, drukt mij vooral de moeilijk-heid om uit den overvloed der stof eene goede keuze te doen. Telkens treft het ons, dat hij met zoo grooten ijver en met zoo blykbare ingenomenheid historische en, als het pas geeft, geographische bijzonderheden opheldert en daartoe zijne ge-liefde classieken aanwendt. Carpzovius, die, gelijk wij reeds bemerkten, niet tot zijne vrienden behoort, kan zich toch één enkele maal niet onthouden van hem te prijzen en te volgen. § III van zijn hoofdstuk over Haggai vangt hij aan

¹⁾ *Opp.* Tom. III p. 647 (*Animadversiones ad animadversiones Andr. Riveti*), 672 sq. (*Votum pro pace eccles.*), 722 sq. (*Rivetiani Apologetici discussio*), telkens bij het artikel „*de canonicis scripturis*“.

met de woorden: »Occasionem vaticinii haud inscite Hugo Grotius (Annot. ad Hagg. I : 1) ex historia pariter tam sacra quam profana, atque ex ipsius libelli visceribus eruit, cuius nunc legere liceat vestigia" ¹⁾). Ware de lust groot geweest, hij had dit ook elders kunnen doen. Leest b.v. de aantekening op Zach. VII : 3, over de vier vastendagen, ter herinnering aan het beleg en de verovering van Jeruzalem door Nebucadrezar ingesteld, en merkt op, hoe de uitlegger zich verplaatst in de werkelijkheid, als werd de vraag over de instandhouding dier vastendagen ook na den terugkeer uit de ballingschap henzelven voorgelegd. »Restituto templo quaestionem instituunt Iudei...., non absurdam, de illo praecipue die qui luctuosus fuerat ob templum incensum. *Dignus vindice nodus.* Poterat enim haec quaestio probabiliter in utramque partem tractari. Cessat causa; casset et effectus. Contra dici poterat, malorum toleratorum utilem esse memoriam...." Doch genoeg, om u de manier van den interprete te doen kennen. Verlangt gij andere voorbeelden, slaat dan de aantekeningen op Jezaja op, nu niet aanstonds die op de Messiaansche profetieën — waarover straks meer — maar op de hoofdstukken, die ongetwijfeld den tijd van den profeet zelven betreffen. Hoe rijk is o. a. de commentaar op het orakel tegen Moab, Jez. XV en XVI! hoe lofwaardig de poging, hoezeer dan ook geheel mislukt, om H. XVIII historisch op te helderen! hoe toont, bij H. XX en vooral bij H. XXII — over Sebna en Eljaqîm — de uitlegger zich geheel doordrongen van de overtuiging, dat wij hier met menschen van vleesch en bloed en met werkelijke verhoudingen te doen hebben! Kenmerkend is nog de verzuchting (bij Jez. XVII : 1) over het verlies der Historiae van Nicolaus Damascenus, ten gevolge waarvan onze kennis van Syrië's geschiedenis zoo vele gapingen heeft. Niet minder de groote uitvoerigheid van de *Annotata* bij Daniël, in welk boek, gelijk wij ons herinneren, de punten van aanraking met de van elders bekende geschiedenis der oudheid buiten gewoon talrijk zijn.

¹⁾ L. c. P. III p. 429.

Wij zijn thans, zoo ik mij niet bedrieg, behoorlijk voorbereid om die exegetische pogingen van Grotius te beoordeelen, die van oudsher het meest de aandacht getrokken en, van wege de afkeuring die zij uitlokten, het meest bijgedragen hebben om zijne verklaring van het O. Verbond in haar geheel ongunstig te doen beoordeelen. Wij kennen namelijk nu de algemeene strekking zijner schriftverklaring, waarvan ook die pogingen de uitvloeisels zijn, en zullen dus weten te waardeeren ook wat wij geenszins toejuichen en overnemen kunnen.

Over de opvatting van het Hooglied slechts een enkel woord. Grotius twijfelt niet aan den Salomonischen oorsprong van het gedicht, en dat het letterlijk bedoeld is, staat bij hem vast. »Est autem” — zoo schrijft hij — »*δαριος* inter Solomonem et filiam Regis Aegypti, interloquentibus etiam choris duobus tum iuvenum, tum virginum, qui in proximis thalamo locis excubabant”. En verder: »Nuptiarum arcana sub honestis verborum involucris hic latent”. In de aanteekeningen wordt deze beschouwing op dikwerf smakelooze wijze uitgewerkt. Om ons daaraan niet te stooten, moeten wij voortdurend bedenken, dat Grotius slechts de keus had tusschen deze letterlijke opvatting en de allegorische verklaring, die hij niet als de uiteenzetting van den oorspronkelijken zin des gedichts kon laten gelden en, al verwierp hij haar niet rechtstreeks, toch geheel overliet aan de Joodsche en de Christelijke uitleggers, die als hare voorstanders waren opgetreden. »Creditur autem” — zoo heet het — »Solomon, quo magis perennaret hoc scriptum, ea arte id composuisse, ut sine multa distortione *ἀληγορίαι* in eo inveniri possent, quae Dei amorem adversus populum Israeliticum exprimerent... Ille autem amor typus cum fuerit amoris Christi erga Ecclesiam, Christiani ingenia sua ad applicanda ad eam rem huius carminis verba exercuerunt, laudabili studio”. Dit laatste heeft men ironisch willen oppatten¹⁾; doch ten onrechte; immers er volgt onmiddellijk: »Nam et Apostoli Christi cum Ecclesia coniunctionem ma-

¹⁾ L. Diestel, *Gesch. des 1. Testaments in der chr. Kirche*, S. 433.

trimonio comparaverant (Eph. V: 32; 2 Cor. XI: 2; Apoc. XIX: 7, 8)". Maar de geheele pericope getnigt zeker van uiterst geringe ingenomenheid met de allegorische uitlegging; inzonderheid de aanhef »Creditur Solomon", en dan: »sine multa distortione". De proeven, die Grotius in de aantekeningen mededeelt, zijn ook al weinig geschikt en waarschijnlijk ook niet bestemd om het allegoriseeren aan te bevelen ¹⁾. Kortom: de toepassing van de historische exegese op dit boek is, op zich zelve beschouwd, niet van dien aard, dat hare kansen daardoor worden verbeterd. Het beste, dat wij er van zeggen kunnen, blijft: wie, 250 jaren geleden, iets meer bevredigends geven zou, moest het zelf uitvinden, en zoo gelukkig was Grotius ditmaal niet.

Daarentegen is zijn oordeel over de Prediker een immer gedenkwaardig bewijs van zijne onbevangenheid en van zijn gezonden historischen zin. Wat thans zoo goed als algemeen erkend wordt — ik zou mogen zeggen: algemeen, indien niet op bijbelsch gebied elke oude dwaling steeds nog een enkelen verdediger vond — dat nl. het boek niet door Salomo kan geschreven zijn, heeft Hugo de Groot het eerst van allen gezien en uitgesproken. De inleiding op zijne aantekeningen eindigde oorspronkelijk met de woorden: »quum et initium et finis satis monstrent quod sit scriptoris propositum, ob eas causas (ut aiunt Hebraei) merito in canonem receptus est". In het autographon, zoo even reeds vermeld, is daaraan, met kleinere letter, dat eenvoudige slot toegevoegd: »Ego tamen Solomonis esse non puto, sed scriptum serius sub illius Regis, tanquam poenitentia ducti, nomine. Argumentum eius rei habeo multa vocabula, quae non alibi quam in Daniele, Esdra et Chaldaeis interpretibus reperias". Met dit onbetwistbaar juiste inzicht verbindt nu Grotius een paar gissingen van zeer twijfelachtige waarde. Hij acht het niet onwaarschijnlijk, dat het boek door of op

¹⁾ Cff. Annotata ad III: 1: „*Surgam et circuibo civitatem*] Allegorice Paraphrastes hoc explicat de Israelitis mutuo se excitantibus ut eant ad tabernaculum conventus"; ad VII: 1 «*Quam pulchri sunt gressus tui in calceamentis, filia Principis*] Haec ad Synedrium $\chi\alpha\tau'$ $\alpha\lambda\lambda\gamma\omega\pi\alpha\tau$ referunt Hebraei".

last van Zerubbabel is bijeengebracht¹⁾ en ziet daarin eene verzameling van overdenkingen, spreuken en lessen, die volstrekt niet één geest ademen en waaronder er dan ook zijn, die de schrijver — ὁ συναθροιστής, gelijk hij den titel »Qohéleth“ meent te mogen opvatten — niet ter behartiging, maar ter overweging aanbeveelt²⁾. Dit zijn, naar mijne overtuiging, dwalingen, waarin evenwel méér waarheid ligt dan in de traditionele meening, waar zij tegenover staan. Want jonger dan de Babylonische ballingschap is het boek zeer zeker, en een *corpus doctrinae*, een afgerond stelsel, bevat het niet.

Wij zijn thans genaderd tot dat deel van de Groot's exegese, hetwelk meer dan eenig ander de verbazing en de verontwaardiging der tijdgenoten heeft gaande gemaakt, ik bedoel: zijne verklaring van de Messiaansche profetieën en Psalmen. Er is daarover met bijna eenparige stemmen een zoo streng afkeurend vonnis geveld, dat ook zij, die in latere jaren als zijne verdedigers optraden, daarvan geen hooger beroep durfden vragen³⁾, ja, dat wegens dit ééne onderdeel zijne »Annotata in Vetus Testamentum“ in hun geheel door velen zonder nader onderzoek zijn ter zijde gelegd. Wanneer ik, om een ander gevoelen te kunnen voorstaan, de bedoelde verklaring moest onderschrijven, dan zou ook ik mij nu moeten terugtrekken. Doch zoo staat de zaak geenszins. Zonder aarzeling noem ik de poging van Grotius mislukt, maar tegelijk verdedig ik haar als een stap in de goede richting. Voor dit oordeel durf ik zelfs rekenen op de instemming van hen, die over de teksten in geschil eene andere meening zijn toegedaan dan de mijne. Laat mij u eerst, geheel objectief, mogen mededeelen, wat de Groot's

¹⁾ Annot. ad XII: 11, 12.

²⁾ Annot. ad I: 1; IV: 1; VII: 29; IX: 1, 4; 13; XII: 8.

³⁾ De Utrechtsche Hoogleeraar Car. Segar handelt in zijne redevoering van 7 April 1785 wel niet toevallig „de H. G., illustri humano-rum et divinorum Novi Foederis scriptorum interprete“. Verg. p. 33: „Atque inceptam hac ratione tabularum N. Foederis interpretationem (de Annotationibus in V. F. nihil dico) deinde persecutus summam tandem operi manum imposuit“.

opvatting van de in zijne dagen gangbare beschouwing onderscheidt.

Grotius vindt in de geschriften der profeten rechtstreeksche en tot in bijzonderheden afdalende voorspellingen, waaraan de uitkomst ten volle heeft beantwoord. Van eenig bezwaar tegen zoodanige voorzeggingen is mij in de *Annotata* geen enkel spoor voorgekomen. Integendeel, hij wijst gaarne op de proeven van der profeten wetenschap, en is daarvan zóó vast overtuigd, dat hij, waar de teksten haar schijnen te logenstraffen, schrijffouten aanneemt en deze door — meestal zeer gewaagde — critische gissingen poogt te verbeteren. Wij lezen bij Jezaja (H. VII : 8), dat Ephraïm na 65 jaren zal ophouden een volk te zijn. »Omnino,” — aldus Grotius — »videtur error esse in scriptura Hebraea.” Voor »zestig en vijf” worde gelezen »zes en vijf”, want van het tijdstip, waarop Jezaja spreekt, tot de wegvoering der tielstammen zijn elf jaren verlopen. Dezelfde profeet verkondigt de herstelling van Tyrus »na zeventig jaren” (H. XXIII : 15, 17). Grotius twijfelt niet, of er moet worden gelezen: »na zeven jaren”, want na dat tijdsverloop is inderdaad het beleg van Tyrus door Salmaneser opgebroken en de aloude luister der stad teruggekeerd. Dit staat dus vast: de bovennatuurlijke voorspellingsgave der profeten wordt door hem erkend en schijnt hem, zou ik bijna zeggen, de natuurlijkheid zelve. Maar — en ziethier zijne afwijking van de toen heerschende beschouwing — hunne voorzeggingen betreffen de toekomst van hun eigen volk, hetzij de lotwisselingen, die de eerstvolgende jaren zullen aanbrengen, hetzij de meer verwijderde gebeurtenissen, zooals de wegvoering naar Babylonië, den terugkeer in het vaderland, de opkomst van Alexander den Groote en de lotgevallen van Palestina onder zijne opvolgers. Op dezen regel zijn nagenoeg geene uitzonderingen. Het eigenlijke object der profetie is en blijft Israël, zijne vernedering en zijne verheerlijking, gelijk de geschiedenis ons die te aanschouwen geeft.

Het is, gelijk wij aanstonds inzien, niet deze stelling zelve, maar de daarin opgesloten ontkenning, die aanstoot geeft. Men was gewoon, niet alleen het Christendom als

de vervulling der profetie, maar ook de profetie als rechtstreeks op het Christendom doelende te beschouwen. Grotius is zich wel bewust, dat hij te dezen aanzien van de heerschende meening afwijkt. Reeds in de *Praefatio* gevoelt hij de behoeftē zich daarover uit te spreken. »In hac parte" — d. i. in de verklaring van de profetische boeken — »locos nonnullos, quos veteres ad Christum et Euangeliū tempora retulere, retuli ad historias aevo Prophetarum propiores, sed quae tamen involutam habent Christi et Euangelicorum temporum figuram. Feci autem hoc, quod, ni id fieret, viderem male cohaerere verborum rerumque apud Prophetas seriem, quae ceteroqui pulcherrima est." Uit de *Annotata* zelve blijkt, dat zijne meening in deze woorden nog niet volledig is uitgedrukt. De tijden en personen, waarop de voorzeggingen rechtstreeks slaan, zijn op hunne beurt het beeld en het voorspel — de typen, zooals de technische term luidt — van het Christendom en zijnen stichter. Maar bovendien is de profetie dikwerf zóó geformuleerd, dat zij eerst bij de toepassing op die verder verwijderde toekomst tot haar recht komt. Grotius drukt dit op verschillende wijzen uit. *Mugixw̄s*, »sensu sublimiore" betreft het profetische woord den Christus en het heil, door hem aangebracht. En let wel, dit is, volgens hem, geen willekeurig overbrengen van de uitspraken der profeten op een onderwerp, waaraan zij eigenlijk vreemd zijn. Neen, ze hebben werkelijk dien »sensus profundior, mysticus", al waren de profeten zelven zich daarvan niet bewust. Doch het is steeds de tweede zin, nooit de eigenlijke bedoeling van hun woord. Daarom acht Grotius zich ook niet geroepen, als hun uitlegger, dien »sensus sublimior" in het licht te stellen of uit te werken. Hij maakt daarvan, als in het voorbijgaan, gewag, maar bepaalt zich verder in verreweg de meeste gevallen tot de verklaring van den »sensus primarius." Men moet, om recht te beseffen hoe consequent hij daarin te werk gaat, de *Annotata* zelve lezen. Misschien leveren die op Jez. XL—LXVI de meest sprekende proeve, en daaronder weder inzonderheid die over »den dienstknecht van Jahwe", die met Jesaja zelven of, zooals in H. LII : 7—LIII : 12, met Jeremia wordt

vereenzelvigd. Doch genoeg reeds om u de geheele opvatting in hare eigenaardigheid voor oogen te stellen. Laat mij er alleen nog aan toevoegen, dat ook de Psalmen, waarin men gewoon was den Messias voorspeld te zien of zelven te hooren spreken, door Grotius worden verstaan als uitdrukking van de gewaarwordingen en verwachtingen der dichters zelven, hoewel hij niet ontkent, dat deze als typen van den Christus mogen gelden.

De afstand tusschen deze en de toen gangbare beschouwing van de Oud-Testamentisehe profetie was inderdaad verbazend groot. Wel kon Grotius zich op voorgangers ook onder de Christenen beroepen, met name op de Antiocheense school, maar in zijn tijd en bepaaldelijk ook onder de Protestanten was eene opvatting, waarvan de zijne zeer aanmerkelijk verschilde, de heerschende. Wij herinneren ons dat, ook om niet onbillijk te worden in ons oordeel over het ongunstige onthaal, dat hij met zijne verklaring vond. Weinige jaren voor de *Annotata ad V. Testamentum* had de Statenoverzetting des Bijbels het licht gezien. Leest, om u zonder veel moeite rekenschap te geven van het verschil, wat de kundige vertalers van het Oude Verbond in de Inleidingen tot de enkele boeken, in de inhoudsopgaven der hoofdstukken en in de aanteekeningen, niet als toepassing, maar als hunne uitlegging van de profetieën en de Psalmen aan den lezer voordragen. Ze zijn, om het in één woord uit te drukken, voor de Christenen geschreven. Over en tot »de Kercke Christi“ spreken David, Jezaja en de overige Godsgezanten. En dit was — laat ons het wel bedenken! — niet eene theologische overtuiging, maar het godsdienstig geloof der Protestanten van dien tijd. Zoo las en verstand ook de leek het profetische woord; zoo begrepen, was het hem eene bron van troost en bemoediging. De godgeleerden blijven dan ook aan het geloof der gemeente getrouw, wan-neer zij van »een tweeden zin“, met hoe uitlokkende namen ook aangeduid, niets weten willen. Neen, onmiddellijk en rechtstreeks predikte de gansche Schrift, ook die des Ouden Verbonds, het Evangelie aan de Christenen: met iets minder dan dat kon de Kerk zich niet tevreden stellen.

Nog langs een anderen weg kunnen wij ons overtuigen, dat de ergernis, door de *Annotata* gegeven, niet onnatuurlijk is. Wij begaan zeker geene onbillijkheid, wanneer wij Grotius vergelijken met — Grotius zelven. Het zou mij niet verwonderen, indien anderen dit vóór mij hadden gedaan, want hij zelf noodigt ons daartoe uit, door in de *Præfatio* en herhaaldelijk in de *Annotata* zelve ¹⁾ te verwijzen naar de noten bij »De iure belli ac pacis” en »De veritate religionis Christianae.” Vooral de laatste komen hier in aanmerking. Wanneer men bedenkt dat ze eerst in 1640, dus slechts vier jaren vóór de *Annotata*, het licht hebben gezien, dan verwacht men allicht, dat zij met deze, althans hoofdzakelijk, zullen overeenstemmen. Dit is evenwel het geval niet. Veroorlooft mij dit nu eenvoudig uit te spreken en U het bewijs later ter overweging voor te leggen ^{2).} De zaak is blijkbaar deze. Toen Hugo de Groot op Loevestein het »Bewijs van den waren godsdienst” opstelde, en eenige jaren later, toen hij de Latijnsche bewerking zijner *Apologie* in het licht gaf, in 1627, was hij nog de gewone opvatting van het aan de profetieën ontleende bewijs toegedaan. Van dien tijd af mag zich zijne overtuiging allengs gewijzigd hebben. Maar toen hij de in 1640 voor het eerst uitgegeven noten bewerkte, was toch de nieuwe beschouwing nog niet bij hem gerijpt en kon hij, in het algemeen gesproken, het oude spoor blijven bewandelen. Aan hem zelven deed zich zijne veranderde zienswijze natuurlijk niet voor als een afval van zijne vroegere overtuiging. Wat hij weleer verdedigd had, dat verdedigde hij nog; ook de bewijzen, waarvan hij zich toen bediende, waren niet weggevallen; zij hadden slechts een anderen vorm aangenomen en bleven even krachtig als te voren. Maar wat bij hem werkelijk was en zich ook aan hem vertoonde als een door studie verhelderd wetenschappelijk inzicht, dat kon, ja dat moest ook door degene, die bij hem ter schole waren gegaan, als het

¹⁾ B. v. bij Jez. XXXII: 6; XLIII: 14 enz.

²⁾ Zie de Aanteekening aan het slot dezer Bijdrage.

prijsgeven van een deel der vesting, ja als een aanval op een harer sterkste punten worden aangemerkt.

Hoe dan nu over dit deel van de Groot's arbeid te oordeelen? Onze maatstaf kan natuurlijk geen andere zijn dan de tekst zelf der profetieën, of, om geheel nauwkeurig te spreken, de verklaring van die profetieën op de hoogte, die zij thans heeft bereikt. Daaraan getoetst blijkt de uitlegging van Grotius aanstonds zeer ou bevredigend te zijn en zelfs in sommige opzichten de vergelijking met die zijner bestrijders uit denzelfden tijd niet te kunnen doorstaan. Maar, hoe wonderlijk het klinken moge, toch is het waar: onze afkeuring treft juist dat wat den tijdgenoot geen aanstoot gaf of althans geen aanstoot mocht geven. En, omgekeerd, wat hem ergerde, dat is in onze schatting eene deugd en eene aanbeveling.

Ik herinnerde u reeds, dat Grotius aan de verwezenlijking van de profetieën geen oogenblik twijfelt, al zoekt hij haar elders dan waar men gewoon was haar te vinden. Door de onderstelling, dat de voorzegging aan het feit beantwoordt en omgekeerd, wordt zelfs zijne exegese doorlopend beheerscht. Het gevolg daarvan is, dat hij zeer dikwerf aan de profetische idealen en, meer algemeen, aan de profetische beeldspraak en poëzie geen recht laat wedervaren. Vanwaar anders de nuchterheid, neen, laat mij het ware woord noemen: de platheid, die zoo vele zijner verklaringen kenmerkt? Aan poëtischen zin ontbrak het hem toch wel niet! Laat het zijn, dat de Oostersche hyperbole of, omgekeerd, de verwachting haar te zullen aantreffen, den classiek gevormde lichtelijk op een dwaalspoor kon leiden, daaruit laat zich toch de telkens terugkeerende miskenning van de bedoeling der schrijvers niet geheel verklaren. Daarentegen is zij van de zucht om de overeenstemming tusschen de profetie en de vervulling te doen uitkomen het natuurlijke uitvloeisel. Ter wille daarvan hebben anderen vergeestelijkt en heeft Grotius de poëzie tot proza platgedrukt. »De wolf verkeerende met het lam;” zon, maan en sterren verdussterd, of lichtende met verdubbelden glans; het aardrijk in een paradijs herschapen; nieuwe hemelen en eene nieuwe

aarde — wat wordt er van die beelden, wanneer de inval van Sanherib in Judea, of de rustige laatste regeeringsjaren van Hizkia, of de armelijke colonie van uit Babel teruggekeerde Joden, of de strijd tusschen de Lagiden en de Seleuciden de grenzen aangeven, binnen welke de werkelijkheid, daardoor aangeduid, zich houden moet? Het is zoo niet altijd belemmert de gedachte aan de vervulling de vrijheid van den uitlegger der profeten; somwijlen kan hij hen volgen in hunne hooge vlucht, zonder dat de vrees voor de beschaming van hunne verwachtingen door de uitkomst hem banden aanlegt. Doch wanneer hij zich eerst gewend heeft hunne uitspraken omtrent de toekomst in een lageren grondtoon over te zetten, dan past hij vanzelf deze methode ook elders toe, waar zij door het streven naar harmonie tusschen voorspelling en verwezenlijking niet wordt geëischt. Men mag zonder overdrijving beweren, dat de geheele exegese van Grotius den schadelijken invloed ondervond van dat streven, hetwelk hij met zijne tijdgenooten gemeen had, doch waaraan hij toegaf op zijne wijze.

Niets is natuurlijker, dan dat die tijdgenoot de fout van Grotius veeleer in deze eigenaardige toepassing van den gemeenschappelijken canon gelegen achtte. De grieve zijner bestrijders vindt hare praegnante uitdrukking in het telkens herhaalde verwijt: »Grotius judaïzans». Men moet, b. v. bij Calovius ¹⁾, nalezen, hoe deze beschuldiging — want dat was het in den mond dergenen, die hem het epitheton toevoegden — wordt uitgewerkt, hoe groote smaad en verbittering daarin waren samengeperst. Gelijk het in dergelijke gevallen pleegt te gaan, was in het ééne »judaïzare» velerlei samengevat, waaruit nu het één, dan weder het ander op den voorgrond trad. Het meest voor de hand lag het feit, dat Grotius in de *Annotata* menigvuldig gebruik maakt van den arbeid der Joodsche schriftverklaarders. Hij zelf maakt er ons opmerkzaam op, dat hij »niet zelden», behalve de Grieksche, ook de Chaldeeuwsche vertalingen heeft geraad-

¹⁾ L. c. *Epistola ad Lectorem* voor Tom. I.

pleegd¹⁾; wij zouden zeggen: »bijna doorloopend», want althans bij de profetische boeken haalt hij den »Chaldaeus» telkens en telkens weder aan. Maar hoe kan dit ooit — tenzij dan uit confessionele bevangenheid en uit onnadenkendheid tevens²⁾ — als eene fout worden aangemerkt? Wij behoeven ons slechts te herinneren, dat voor de Masoreten de targûmîm van Onkelos en Jonathan ben Uzziël met gezag bekleed waren, om aanstonds in te zien, dat voor den uitlegger van den door hen gevocaliseerden tekst die targûmîm volstrekt onmisbaar zijn. Het ware te wenschen, dat men dit nooit uit het oog hadde verloren. Ook over het gebruik van de latere Joodsche uitleggers behoeven wij geen woord te verliezen; het strekt Grotius tot niet geringe eer, dat hij tegen de daaraan verbonden moeite niet heeft opgezien. Maar laat ons bij deze dingen niet langer stilstaan, want zij zouden ons slechts afleiden van de eigenlijke grieve tegen hem. Dit kon men hem niet vergeven, dat hij in den interconfessioneelen strijd tegen het Christendom partij scheen te kiezen: dat hij de allegorische verklaringen der Joodsche targumisten en schriftuitleggers evenzeer der mededeeling en der overweging waardig achtte als die der Kerkvaders; eindelijk en vooral, dat hij — om het in één woord uit te drukken — de nationale opvatting van het O. Verbond en inzonderheid van de Oud Testamentische profetie huldigde. Maar dit is het nu juist, wat onder ons niemand hem ten kwade zal duiden. Moet dat »judaïzare» heeten, dan is de gehele nieuwe exegese »judaizans» geworden. Wij zien het groote verschil tusschen de hedendaagsche uitleggers van het O. Verbond niet voorbij. Het is belangrijk genoeg om de vraag te wettigen, of zij wel ooit en, indien ook, dan toch in dit geschil een gemeenschappelijk oordeel kunnen uitbrengen? Toch waag ik het de stelling uit te spreken, dat allen, die zich niet eenvoudig bepalen tot repristinatie van de theologie

¹⁾ In de *Praefatio*. Als proeve noem ik de aant. op Jez. LXL

²⁾ Immers ook de andere oude vertalers waren Joden of, zooals Hieronymus, van Joodsche geleerden afhankelijk.

der 17de eeuw — dat allen, zeg ik, doordrongen zijn van de overtuiging, dat het Oude Verbond, wat het ook voor de Christenen moge zijn, allereerst uit Israël is en tot Israël spreekt, maar dan ook dienovereenkomstig moet worden verklaard. Inderdaad, eene hoogst eenvoudige waarheid! Doch wie geen vreemdeling is in de geschiedenis, weet dat het eenvoudigste dikwerf eerst aan het einde van een langen en moeilijken weg gevonden wordt. Zoo was het ook in dit geval. Eerst sedert het midden van de vorige eeuw is de historische uitlegging van het Oude — gelijk van het Nieuwe — Verbond wetenschappelijk omschreven en practisch toegepast; eerst in onze eeuw — die immers niet ten onrechte de eeuw der historie wordt genoemd? — heeft zij voorgoed de plaats ingenomen, die haar toekomt. Als wij thans haren geslachtsboom opmaken, dan nemen wij in de rij van hare geestelijke vaderen menigen grooten naam op, en onder deze ook dien van Hugo de Groot. De wetenschap heeft niet stilgestaan. In hun geheel zijn de *Annotata in Vetus Testamentum* verouderd. Wie zich nu tot exegeet wenscht te vormen, moet andere modellen kiezen. Maar als hij zich rekenschap geeft van de methode, die hij toepast, en te dien einde hare geschiedenis nagaat, dan zal hij aan Grotius den tol zijner bewondering en zijner erkentelijkheid niet kunnen onthouden.

»Zijner erkentelijkheid” zeide ik. Daarin ligt opgesloten, dat, naar mijne overtuiging, Hugo de Groot die historische methode niet alleen gevolgd, maar ook het zijne bijgedragen heeft om haar ingang te doen vinden en, eindelijk, tot heerschappij te brengen. Dat kan niet geacht worden vanzelf te spreken. Het ware denkbaar, dat zijn arbeid op ons gebied, jnist omdat hij indruischte tegen de meest gangbare denkwijze, zijnen invloed had gemist. In dat geval zouden wij thans niet mogen nalaten, hem recht te doen wedervaren, maar hem toch niet kunnen opnemen in de rij dergenen, aan wie wij onze hedendaagsche methode te danken hebben. Werkelijk heeft men gemeend, dat inzonderheid zijne *Annotata in Vetus Testamentum* »langen tijd buiten den kring

der Arminiaansche gemeenten onopgemerkt gebleven" en »eerst in het laatste vierendeel der vorige eeuw uit het duister te voorschijn zijn gebracht" ¹⁾). Dat is evenwel, naar het mij toeschijnt, eene geheel onjuiste opvatting. Wellicht zou ik, om haar te wederleggen, kunnen volstaan met verwijzing naar de Bibliographie van Grotius, die dezer dagen het licht zal zien. Doch laat mij uit de feiten, die tot mijne kennis kwamen, althans enkele grepen mogen doen!

De *Annotata*, in 1644 voor het eerst uitgegeven, zijn dikwerf herdrukt. Reeds in 1660 werden zij opgenomen in de »*Critici Sacri*" en met deze in 1695 te Frankfort en in 1698 te Amsterdam opnieuw in het licht gezonden ²⁾). Zij ontbreken niet in de *Opera Theologica* van Grotius, die in 1679 te Amsterdam en in 1732 te Bazel werden uitgegeven. Zoo zorgden zijne vrienden en bewonderaars voor de verbreiding van zijn werk. Maar ook een zijner heftigste tegenstanders, Abraham Calovius († 1686), Hoogleeraar te Wittenberg, belastte zich met die taak. Zijne *Biblia V. et N. Testamenti illustrata*, voor het eerst in 1672 en andermaal in 1719, in vijf folianten, uitgegeven, bevatten ook de *Annotata* van Grotius op O. en N. Testament, met kleinere letter gedrukt. Calovius draagt zorg, dat wij dit niet aan ingenomenheid met hun inhoud zullen toeschrijven. Immers »in plerisque animadversionem vel censuram merentur" ³⁾. Reeds op het titelblad der »*Biblia*" wordt den lezer verkondigd, dat daarin o. a. »*Grotianae depravationes et ψευδερμηνεῖαι* justo examini sistuntur et exploduntur". Maar toch, Calovius neemt ze in hun geheel op, en wel, gelijk hij ons mededeelt ⁴⁾), op verlangen van »multi claris-

¹⁾ K. R. Hagenbach in Herzog's *Real-Encyclopädie für prot. Theol. und Kirche*, Band V: 397 (1ste uitg.)

²⁾ De titel luidt vollediger: *Critici Sacri, sive doctissimorum virorum in S. Biblia annotationes et tractatus*. In de aanteekeningen op Exod. XX is ook de uitvoeriger verklaring van den Decalogus naar den tekst der LXX ingelascht.

³⁾ *Epist. ad Lectorem v66r Tom. I.*

⁴⁾ *Ibid.*

simi viri, imprimis quia illa paucorum manibus penes nos teruntur nec in officinis Bibliopolarum facile reperiuntur". Hoe het aanvankelijk ging, kunnen wij natuurlijk niet met zekerheid zeggen, doch waarschijnlijk zijn er velen geweest, die van de afdoende wederlegging der "Grotianae depravationes" met instemming kennis namen. Calovius gaf zich althans moeite genoeg: aan de beoordeeling der ééne — hoogst beknopte en sobere — "Praefatio" wijdt hij niet minder dan 15 folio bladzijden! Doch de tijd zou komen, waarin men zich niet meer de *Annotata* ter wille van de zegevierende "explosio", maar, omgekeerd, den ballast der critiek ter wille van de *Annotata* liet welgevallen. Ik herinner mij levendig, hoe onze leermester van Hengel mij en mijnen medestudenten aanried, voor den niet al te hoogen marktprijs de "Biblia Illustrata" aan te koopen, want — "de geheele Grotius staat er in!" Twintig jaren vroeger gaf, zooals mij later bleek, Johannes van Voorst denzelfden raad¹⁾. Het is zoo: toen werd de historische richting in de exegese reeds algemeen gehuldigd; toen kon dus ook zulk een oordeel over Grotius niet langer bevreemden. Maar ook als wij terugkeeren tot het tijdvak der voorbereiding, ontmoeten wij op onzen weg telkens nieuwe bewijzen, dat hij niet in vergetelheid is geraakt en dat er zijn, die de kennismeming van zijnen arbeid in het belang der wetenschap wenschelijk keuren. In 1727 worden de Aanteekeningen op het Oude, met die op het Nieuwe Verbond verkort uitgegeven door Samuel Moody²⁾. In 1735 vinden de voornameste in Samuel Humphreys' "Sacred Books of the O.

¹⁾ *Verhandeling over de letterkundige verdiensten van Hugo de Groot* (Gedenkschriften in de hedendaagsche talen van de 3de klasse van het Kon. Ned. Inst., Deel IV), bl. 57: "Wie Grotius zelf niet kan magtig worden, koopt Calovius voor een geringen prijs, niet om diens *Biblia Illustrata*, maar om het werk van Grotius, al is het dan aan de zijde van zijn hatelijken bestrijder, in zijn bezit te krijgen".

²⁾ *Annotationes in V. et N. F., juxta edit. Amstel. at 1679 in compendium redactae, quibus nova accessit prefatio, a S. M.* (Lond. 1727, 2 voll. 4°).

"Testament" eene plaats¹⁾). Eindelijk in 1775 v. worden ze door G. J. L. Vogel en, na diens dood, door J. C. Doederlein opnieuw uitgegeven²⁾.

Gij verlangt zeker niet, dat ik u in de exegetische literatuur der 17de en 18de eeuw het spoor der zoo herhaaldelijk gedrukte *Annotata* aanwijze. Ook zonder deze aauwijing, die overigens niet moeilijk zou vallen³⁾, geeft gij mij gaarne toe, dat eene vermenigvuldiging op zoo ruime schaal van eene bestaande behoeft te getuigt en den invloed waarborgt, die van het werk zelf uitging. Hugo de Groot als uitlegger van het Oude Verbond is niet, na anderhalve eeuw, weder opgegraven en toen door de wetenschap, die zich buiten zijn invloed om had ontwikkeld, in zijne eer hersteld. Hij heeft niet opgehouden te leven en te werken. Aan de opkomst eener betere richting, die hem zou waardeeren, heeft hij zelf het zijne toegebracht.

Ja, Valckenaer had recht te zeggen: »Grotius, quo maius in omni genere Literarum ingenium Hollandia nondum protulit». Een arbeid der liefde, maar niettemin een πάρεργον was hem de uitlegging van het Oude Verbond. Toch heeft hij zich in de geschiedenis der Oud-Testamentische studiën eene blijvende plaats verworven. Zijn werk op dat gebied

¹⁾ *The sacred books of the O. T. recited at large with critical and explanatory notes from Grotius, Lightfoot, Poole, Calmet* (Lond. 1735, 2 voll. fol.).

²⁾ *Hug. Grotii Annotationes in V. F. emendatius edidit et brevibus complurimum locorum elucidationibus auxit G. J. L. V.* (Hal. 1775, Tom. I: 1776, Tom. II, post mortem Vogelii continuavit J. C. D.; 1776, Tom. III, 4°).

³⁾ Afkeurend, maar zeer bezonnen en gematigd luidt het oordeel over Grotius van Camp. Vitringa, *Comment. in libr. proph. Jesaiæ, Part. I. Praef. ad Lect. p. 13 sq. 15 sqq.* Opmerking verdient wat hij schrijft over de verhouding van G. tot zijne voorgangers: »Hugo Grotius, praeclaris nominis Vir et in universum de Literis immortaliter meritus, cum ne in hac quidem sibi satisfaceret Methodo [i. e. interpretum severiorum et literalium], viam ingressus est novam, hactenus a nomine Interpretum Christianorum calcatam, minus tritam, quam existimavit se iis maxime esse persuasurum, qui mysteria sublimiora in Doctrina Religionis et in ipso quoque Verbo Prophetico gravantur».

is voorbijgegaan, maar niet dan na te zijn opgenomen in den stroom der rusteloos voortschrijdende ontwikkeling. Daarom mocht ook bij eene gelegenheid als deze de uitlegger van het Oude Verbond met dankbaarheid worden herdacht. Want zonder eenigen twijfel komt hem de lof toe, dien ieder onzer voor zich begeert: zijn aangezicht was voorwaarts gericht, en aan de voorbereiding eener betere toekomst heeft hij zijne gaven gewijd.

A A N T E E K E N I N G.

Zie bl. 322 n. 2.

De tegenstelling tusschen de vroegere en de latere opvatting van Grotius komt wellicht het duidelijkst uit bij de verklaring van Jez. LIII. *De ver. rel. Chr. Lib. IV § 19* ontzenuwt hij eerst de tegenwerping, aan de vernedering en den dood van Jezus ontleend. Ten onrechte, zoo heet het, zou men zich daaraan ergeren: het O. Verbond leert in woord en feit, dat verdrukking de weg is tot heerlijkheid. „*De Messia vero legimus, fore eum laetum pauperibus nuntium* (Jes. LXI : 1 coll. Zach. IX : 9), *non clamorem excitaturum in publico, aut iurgiis usurum, sed acturum leniter, ita ut parcat arundini concussae et in ellychnio fumigante alat quod restat caloris* (Jes. XLII : 2—4).” In de *Annotata* daarentegen lezen wij bij Jez. LXI : 1: „*Loquitur hīc Esaias de se, ut notat Chaldaeus, sed in quo Christi non obscuram conspicimus imaginem;*” bij Jez. XLII : 1: „*LXX haec de toto populo Judaico intellexerunt, sed bene cuncta intuenti apparebit Dei sermonem redire ad Esaiam, de quo supra XLI : 27. Sublimius autem haec impleta in Christo, cuius figuram, quantum potuit, gessit Esaias, ut et Jonas, Jeremias et alii quidam.*” — Daarop wordt herinnerd, dat ook volgens het O. Verbond een geweldige dood niets bewijst tegen dengene, die hem ondergaat, en laat Grotius volgen: „*Ipsum vero Messiam debuisse per aerumnas et mortem pervenire ad Regnum suum et ad potestatem summis bonis ornandi familiam suam, negare nemo poterit qui ad ista Esiae verba Cap. LIII animum volet attendere.*” Hij schrijft het geheele hoofdstuk uit en beantwoordt de vraag: „*Quis potest nominari aut Regum, aut Prophetarum, in quem haec congruant?*” met een beslist „*Nemo sane*”, waarna hij nog de verklaring van „*de knecht van Jahwe*” als *collectivum* wederlegt en de Joodsche autoriteiten voor de Messiaansche opvatting vermeldt. In de verwerping van de verklaring als *collectivum* is hij zich gelijk gebleven, blijkens de aant. op Jez. XLII : 1 enz., maar het „*nemo sane*” neemt hij terug. Van Jez. LII : 7 af wordt de schildering van den profeet op Jeremia toegepast. Bij het daar genoemde vers lezen wij: „*Quam pulchrum erit ministerium Jeremie, qui definiet ipsum tempus quo Sion rursus habitata florebit?*” Van dien profeet is verder sprake in H. LII : 13—

15 en in het geheele H. LIII, b. v. vs. 8. „*Generationem eius quis enarrabit?*] Quis numerare poterit dies vitae eius? id est, erit valde longaevus;” vs. 9, waarbij naar Jer. XXVI verwezen en de terechtstelling der Joodsche grooten door Nebucadreazar in herinnering gebracht wordt; vs. 12: „*Ideo disperiam ei plurimos*] Dabo ei partem in multis. I. e. multos servabunt Chaldae in ipsius gratiam. Vid Jer. XXXIX: 17”. Nu is Jeremia, gelijk telkens wordt herinnerd, „figura Christi”. Maar Jezaja’s woorden passen toch „sensu primitivo” op Jeremia zelven, gelijk wij lezen in de aant. bij H. LIII: 1: „Hae notae in Jeremiam quidem congruunt prius”. Zeker, hieraan wordt toegevoegd: „sed potius sublimiusque, saepe et magis $\chi\chi\tau\alpha \lambda\xi\tau\omega$, in Christum” (verg. bij vs. 2, 5). Doch hoezeer het Grotius hiermede ernst moge zijn geweest, het bewijs, dat men aan Jez. LIII placht te ontleenen en hij zelf vroeger daarop had gebouwd, geeft hij hier toch prijs.

Ook in § 17 van Lib. IV, met het opschrift: „*Probatur Jesus esse Messias ex his quae de Messia predicta fuerunt*”, worden teksten aangehaald, die volgens de historisch-nationale verklaring in de *Annotata* niet langer als rechtstreeksche voorspellingen aangaande den Messias gelden kunnen. Ik noem o. a. Jez. VII: 14 (Immanuel de zinnebeeldige naam van een van Jezaja’s zonen); Mich. V: 2 (op Zerubbabel toegepast); Jez. IX: 1, 2 (uit de krijgstochten der Assyrische koningen verklaard); Jez. XXXV: 5 (waarbij deze noot: „*Tunc aperientur oculi coecorum*] Tunc etiam stupidissimi intelligent, quam faveat suis Deus”); Jez. LXI: 1 (waar, gelijk wij reeds hoorden, Jezaja over zich zelven spreekt). Maar ook het hoofdbewijs, waarop zich Grotius in deze § beroeft, blijft in de *Annotata* niet onaangetaast. De prediking van den Messias ook aan de heidenen, door de profeten voorspeld, is — zegt hij — in het Christendom werkelijkheid geworden, en daaralleen. Doch in de aant. bij Jez. XL verv. (o. a. XLII: 1; XLIII: 10; XLIV: 7; XLV: 21) is Jezaja zelf „de knecht van Jahwe” en treedt hij dus ook als leeraar der heidenen op, zoodat de vervulling der profetie uitsluitend in het Christendom vervalt.

HUGO GROTIUS ET CORNELIUS TACITUS.

SCRIPSIT

J. C. G. B O O T.

» Multos quidem Batava terra insignes in literis aliisque disciplinis viros tulit, sed horum universae laudis habitatione, ingenii magnitudine, doctrinae copia varietate elegantia principes sine dubio censendi sunt Desiderius Erasmus et Hugo Grotius". Hanc Danielis Wytttenbachii sententiam¹⁾ dum meam facio, laetor tempus instare, quo statuam, Erasmo iamdudum a civibus suis positam, Grotius in urbe natali sit adepturus. Hoc enim munus patria ei debebat, quam ille quum novercam expertus esset ut matrem amare non desiit. Idemque laetor huic Ordini Academiae Regiae placuisse, ut redeunte die, quo ille ante tria secula in lucem editus est, sodales rogarentur, ut aliquam partem vitae vel scriptorum Grotii sibi explicandam sumerent, non quo ille nostro praeconio egeret, sed ut hic quoque grati animi tributum memoriae viri in paucis magni penderetur.

Quod quum decretum esset, circumspicere coepi numquid ego de Grotio veterum litterarum docto prudentique existimatore in medium proferre possem tanto nomine non plane indignum. In mentem veniebat quanto opere excelluerit in poesi latina, sed quum relegisset, quae P. Hofmannus Peerl-

¹⁾ In Bibliothecae criticae parte XII p. 100. — Grotius Erasmus admirabatur summasque ei laudes tribuit in Parall. rerump. L. III c. XXIV, ad quem locum Io. Meermannus in adnotatione T. III p. 515—519 docte eos composuit et inter se contulit.

kampius¹⁾ et Lucianus Mullerus²⁾, optimi harum rerum iudices, de Grotio poeta scripserunt, hunc locum praetermissi, ne quae recte et copiose ab iis disputata sunt repeterem.

Quum autem mihi olim Grotii Annales et Historias de rebus Belgicis legenti idem accidisset, quod aliis, ut colorem Taciteum in verbis et sententiis per totum corpus sparsum observarem alterumque Tacitum agnoscerem, non inutile mihi visum est explicare qui factum sit, ut Grotius, quum ad historiam scribendam se convertisset, Taciti aemulus exstiterit.

Novistis Grotium puerum in legendis poetis et scriptoribus Graecis et Latinis tantum studii posuisse, ut quum annum aetatis duodecimum agens civibus Academiae Leiden-sis adscriptus esset³⁾, celeriter doctissimorum virorum admirationem moveret. Satis erit unum laudare Ios. Scaligerum, qui in carmine praemisso operi Martiani Capellae, quod Grotius anno CICIOXCIX notis suis illustratum edidit, haec de eo scripsit:

Hugo soboles Grotius optimi parentis,
Qui limina nondum tetigit puberis aevi,
Sed mente senili teneros praevenit annos,
Magnum meditans, auspiciis noluit illis
Praeludere quae vesticum postulat aetas,
Sed maluit a grandibus inchoare coeptis.

Quanta diligentia Tacitum legerit appareat e Comparatione rerum publicarum, quam anno saeculi decimi septimi primo in epilogo Sacrorum a se prope perfectam nuntiavit et sequenti anno absolvit⁴⁾. Ipse non edidit, maiorque pars

¹⁾ In libro de poetis latinis Nederlandiarum, ed. alt. p. 325 – 336.

²⁾ Vid. eius Geschichte der klass. Philologie in den Niederländeren, Leipzig 1869 p. 195—211 et H. Grotius als latijnsch dichter beschouwd, Haarlem 1869.

³⁾ In Albo Academicō legimus: „Hugo de Groot L. 3 Aug. 1594” Rectore Cornelio de Groot II.

⁴⁾ Vid. H. Grotii Sacra in quibus Adamus exul, ed. sec., Dordraci CICIOCCXCVIII p. 139: „Ad civilem scientiam spectat nostratis Reip. cum aliis olim nobilibus successuumque inter se comparatio, et alia, ut spero, ad historiam eorum, quae in mea patria meo aevo aut circiter illud accidere” et Io. Meermannī praefatio p. XLVII.

operis periit; sed librum tertium de moribus ingenioque populorum Atheniensium, Romanorum, Batavorum anno huius seculi primo Io. Meermannus e libro Grotii iussu scripto ipsiusque manu correcto edidit cum interpretatione Batava doctoque commentario. Ex eo apparet quantam cum Tacito familiaritatem contraxisset, quem saepissime eorum quae scribit auctorem vel testem laudat¹⁾. In eo tamen opere minime imitatus est Taciti orationem et concinnam brevitatem. Parallelia magis sapiunt fervorem et impetum ingenii luxuriantis, eaque praecipua causa videtur fuisse cur Grotius edendi consilium abiecerit. Nam aliquando eum de edendo cogitasse apparet ex elegia ad Ianum Dousam patrem, quae inscribitur: Pro sua republica Batava, Atheniensi atque Romana comparata²⁾, praecipue ex ultimo versu: *Ordinibus Batavis hoc vigilatur opus*, quem Meermannus »vir doctus, sed non sat Latine sciens, ut Grotium ubique inteligeret"³⁾ non intellexit sic interpretatus:

Hollands overheid slaat wakend het oog op dit werk. Grotius voluit dicere: hoc opus vigilando componitur, elucubratur Ordinibus Hollandiae.

Non minor Taciti ratio habetur in libro *De antiquitate reipublicae Batavicae*, quem anno MDCX edidit, in cuius tribus prioribus capitibus illum maxime ducem secutus est.

Nulla autem re magis ostendit quam intento animo hunc historicum saepius legerit quam Notis et emendationibus, quae primum editae sunt in eleganti repetitione Operum Taciti ex recensione Iusti Lipsii, quae Elsevrianis typis descripta prodiit Lugd. Bat. a. 1640, p. 727—746, unde desumptae transierunt in editiones Io. Frid. Gronovii, Amst.

¹⁾ Libet laudare egregiam interpretationem verborum e Germaniae c. 19. *Litterarum secreta viri pariter ac feminas ignorant*, quam invenietis in Parall. rerump. L. III c. XXIV. Vol. III p. 50. Sententiam loci, quam Lipsius verbo indicaverat, Grotius accurate explicat.

²⁾ Poematum omnium edit. quarta, L. B. MDCXXXXV p. 128. Pulcrum carmen in librum tertium legitur in eodem volumine p. 241.

³⁾ Sunt verba Peerlkampii in annot. orat. de perpetua Acad. Leid. cum gente Arausiaca necessitudine L. 1840 p. 74.

a. 1672, et Iac. Gronovii, Trai. Bat. a. 1721, duobus voll. promulgatas.

Grotius exeunte anno seculi decimi septimi vicesimo septimo eas composuit Idibusque Ianuariis anni sequentis misit Nicolao Peirescio in epistola his additis: »Cum nuper Tacitum, magnum, quod inter omnes convenit, scriptorem, sed cui Batavi totam vetustatis nostrae notitiam peculiariter debemus, percurrerem, natae sunt mihi sub manum emendationes aliquot, seu coniecturae potius dicendae sunt, sed quarum pars magna decrevit, ex quo ultimam ¹⁾ Lipsii nostri editionem inspexi. Multa enim aut ipsius erudita solertia aut manuscriptorum fides iam occupaverat. Tamen quod superesse adhuc vacuum vidi, id ad te deferre volui, sumum non litium modo, quibus Rex te praefecit, sed et litterarum, quibus te praefecisti, iudicem” ²⁾. Postea quum Matthias Berneggerus eiusque gener Io. Freinsheimius, qui Tacitum a. 1638 Argentorati ediderant, maiorem et splendi diorem editionem molirentur, iis misit ³⁾). Sed quum illam editionem, quae nunquam prodiit, trahi videret, G. Vossium et saepius fratrem Gulielmum rogavit, ut si quando nova Taciti editio pararetur, de ea re monerent; velle se contribuere quod posset ⁴⁾.

Itaque quum cognovisset Elsevirios Lipsii editionem renovaturos, suas . notas misit fratri, ut pro suo arbitratu iis uteretur ⁵⁾. Hic eas tradidit typographis Hugone non in vito, qui quum exemplum novae editionis accepisset, die XXVIII Dec. anni MDCXL fratri scripsit: »Relegi Notas nostras tenues ad Tacitum. Dum vetera menda corigo, admissa sunt nova ut p. 738 *prudentis pro prodentis*, et p. 740 *omnium pro ominus*” ⁶⁾.

¹⁾ Est editio sexta prioribus longe melior, quae prodiit Antverpiæ a. MDC in fol. et 4°.

²⁾ Vid. H. Gr. epistolæ ad Gallos, ep. XCVI vel in edit. Amstelodamensi Epistolarum p. 79.

³⁾ cf. Epistolæ 969 et 970, 1062. App. ep. 451.

⁴⁾ Epistolæ 859. Append. 402, 406, 410, 451, 470, 471, 485, 487.

⁵⁾ Epistolarum App. ep. 494. cf. quoque 490, 491, 504.

⁶⁾ App. ep. 527.

Notae illae omnes continent emendationem scripturae a Lipsio receptae, plures se commendant facilitate mutationis, multae Io. Fred. Gronovii, Io. Aug. Ernesti et recentiorum criticorum assensum tulerunt. Speciminis loco non-nullas afferam, e quibus de critica facultate Grotii existimari possit¹⁾.

Ann. I. 32 *Id militares animos altius coniectantibus praecipuum indicium magni atque implacabilis motus, quod neque disiecti nil paucorum instinctu, sed pariter ardescerent, pariter silerent.* Grotius correxit nec paucorum instinctu, quum et praecedens neque hoc postulet et sententia exigat.

I. 75 *dum veritati consulitur, libertas corrumpebatur.* »Veritati hic nullus locus. Scribe severitati. Ea enim recte opponitur precibus et ambitui." Io. Fr. Gronovius reiecit, Fred. Haasius in edit. Lips. a. MDCCCLV recepit.

II. 30. *C. Livius.* »Lege Q. Vibius, et mox iterum donec Vibius. Infra Annal IV (13 et 28) ita diserte nominatur et post damnatum Libonem questus dicitur suum tantum studium sine fructu fuisse. Non debuit ergo in hac historia omitti." Omnes deinde Vibium pro *Livio* restituerunt. Praenominis mutandi nulla causa est et Q. errore e C. ortum videtur.

II. 33 *talesque ad requiem animi parentur.* Grotius correxit et aliis quae, quod a plurimis editoribus receptum est.

II. 74 et III. 7 nomen mulieris beneficiis famosae, quod libri scripti faciunt Martinam in nomen Syriacum Martham mutandum monuit, comparans Martham vatem Syram, quae comitabatur C. Marium, ut narrat Plutarchus in Mario (17).

III. 5, ubi Lipsius edidit *praepositam toro effigiem*, Grotius videt requiri *propositam*, id est, in toro positam conspicuam omnibus. Idem coniecerat Muretus Operum Vol. IV p. 102 et vulgo receptum est.

¹⁾ In editione illa libri non habent minores sectiones. Itaque Grotii notae ad paginarum numeros referuntur. Ego ad capita redigi.

XI. 14. Tacitus affirmat tres litteras a Claudio inventas adspici *etiam nunc in aere publicandis plebiscitis per fora ac templa fixo.* Grotius una littera deleta ingeniose correxit *publicandis plebi SCtis*, quod verius videtur recentiorum commento, qui audacius verba mutarunt.

XII. 37 *Nam, si vos omnibus imperitare vultis, sequitur ut omnes servitutem accipient.* Lipsius *nam in num* mutarat, Grotius pro eo scripsit *non*, addens: „Elegans loquendi genus et ICtis etiam familiare fefellit exscriptores. Accipere servitutem est sua sponte et sine renisu eam subire.” Muretum eodem modo corressisse video Opp. T. IV p. 159.

XIII. 46 (Otho), *ne in urbe aemulatus ageret, provinciae Lusitaniae praeficitur:* »Non agnosco hanc locutionem *aemulatus ageret*, neque dubitem rescribere *ne in urbe aemulus ageret*. Notum epigramma:

Cur Otho mentito sit quaeritis exsul honore?
Uxor is moechus cooperat esse suae.

Nolebat Nero aemulum, id est rivalem in eadem urbe, in conspectu suo vivere.” Ernestus Grotii emendationem praeferit Heinsiauae, qui *angeret* volebat pro *ageret*, sed neutram necessariam iudicat.

XIV. 20 *Si vetustiora repetas, stantem populum spectavisse: si consideret, theatro dies totos ignavia continuarei.* Hiantem sententiam explevit addito *ne et melius distinxit* scribens: *Stantem populum spectavisse, ne, si consideret theatro, dies t. i. c.*

XV. 15 *flumini — pontem imposuit specie sibi illud iter experientis.* Correxit *expedientis*, quum experiendi nec tempus nec locus esset.

XV. 47 *sidus cometes, sanguine illustri semper Neroni expiatum:* »Quasi vero quotidianum aut frequens adeo sidus esset cometes, ut mos Neronis in eo expiando notari potuerit. Dele importunam vocem (*Neroni*) ex interpretamento male intextam,” cet.

Hist. I. 52 *Et Vitellius apud severos humilis. Ita comitatem bonitatemque farentes vocabant.* Qui Vitellio fave-

bant, sine dubio eius comitatem non contempto apud Romanos nomine *humilitatem* vocarunt. Grotius pro *ita* legit *id.* »Quod erat humilitas, id comitatem blandientes appellabant." Longe melius hoc, quam cum Ursino *et ut V.* aut cum Acidalio *et V. ut* scribere, cui *ita* respondeat. Nam nullum hic usum esse particularum comparandi Gronovius vidit Grotiique emendationem probavit.

I. 85 *aut tumultu.* »Non cohaeret sermo, ni reponas *aucto tumultu.*"

IV. 4. Grotius Agricolae correctionem a Lipsio probatam perfecit pro *attollebantur* scribens *attollebatur*. Nesciebat ita scriptum esse in codice M^{ediceo}, qui illud inventum firmat.

Agric. 46 *admiratione te potius, temporalibus laudibus et si natura suppeditet, militum decoramus.* »Bene Lipsius *te immortalibus laudibus*, sed et sequentia emendaunda hunc in modum *similitudine decoremus* aut *imitatione decoremus*. Similis sensus apud Dionem Prusaensem or. XXIX et Plutarchum cons. ad Apoll." Nic. Heinsius e corrupto *militum* eruit *aemulatu*. Peerlkampius in priore editione huius libri *similitudine* verum censebat, postea sententiam mutavit.

Plura laudare possem, sed satis exemplorum mihi attulisse videor ad probandum Grotium inter Taciti criticos non ultimo loco esse ponendum.

Iis quae adhuc disserui viam mihi stravi ad illud, quod disputationis meae praecipuum argumentum est. Nunc enim venio ad Annales et Historias; cuius operis suscepti, perfecti, editi historiam breviter narrabo.

Io. Oldenbarneveldius, qui anno MDXCVIII ad regem Gallorum legatus Grotium XV annos natum sibi comitem adiunxerat, perspecto eius ingenio, fortasse etiam lecta aliqua parte Comparisonis rerum publicarum, Ordines Hollandiae die IX m. Novembris a. MDCI permovit, ut pecuniae dono adolescentulum incitarent ad historiam tumultuum scribendam. Qui quum cognovissent eum in illo negotio strenue pergere suo decreto die VIII m. Januarii a. MDCIII facto exhortati sunt, ut opus susceptum ad honorem patriae

civiumque usum perficeret ¹⁾. Multis negotiis distentus Grotius non prius anno MDCXII opus ad finem perduxit et Barneveldio tradidit, qui de eo ad Ordines retulit die IV m. Octobris. Decretum est ut duo viri illius collegii opus legerent et quid sibi de edendo videretur referrent ²⁾. Hi nescio quas ob causas editionem premendam esse iudicarunt. Grotius quum sequenti anno rei publicae causa in Anglia esset ·Isaacum Casaubonum convenit eique hos libros legendos dedit, qui in epistola a. d. XII Kal. Maias ad Iac. Aug. Thuanum data haec de scriptore et de opere nuntiavit: »Nolo nescias vidisse me hic Hungonem Grotium, virum probitatis et doctrinae admirandae. Scripsit Historiarum libros XXI de rebus gestis in patria ab annis circiter L. Pauca adhuc legi, sed quae valde mihi sunt probata” ³⁾.

Grotius nondum contentus erat suo labore, quem aliquanto post ad Thuanum scribens »immaturum opus” et premendum vocat, »donec aetas cum iudicio tempus quoque emendandi dederit” ⁴⁾. Nonis Iuniis anni MDCXV eidem Thuano haec: »Historiam belli nostri ad finem, hoc est ad inducias usque pertexui. Superest nunc recognoscendi et corrigendi labor, ipsa prope scriptione molestior. Video me tum, quum vacavit paulo attentius scribere, non satis solida rerum cognitione fuisse instructum. Nunc, cum res ipsas discendi paulo melior est copia, occupationes multae magis quam magnae non satis permittunt respondentia historiae verba seligere, multumque vereor ne hiet opus, diversique temporis scriptio non satis unius auctoris spiritum praferat.” — »Dabo tamen operam te tanto auctore, ut quae scripsi hactenus, quam fieri potest emendatissima apud me exstant, extra huius

¹⁾ Vide quae ex Indice decretorum ab Ordinibus Hollandiae et Frisiae Occidentalis descripts Casp. Brandt in vita Grotii, ed. alt. p. 18 seq.

²⁾ l. l. p. 33.

³⁾ Vid. Casauboni Epistolae. Roterodami 1709. ep. DCCCLXXXIII. In numero librorum erravit; debuerat scribere XXIII. Nam in manibus habuit opus absolutum.

⁴⁾ Epist. ad Gallos XII, rursus in Epistolarum maiori sylloge ep. 24.

aetatis commercium, cum qua contrahere periculosum est. Posteritati rectius creditur, non quo illa futura sit melior, sed quod aequior defunctis, quippe alios habitura, quos exerceat" ¹).

Prorogato igitur operis edendi consilio in expoliendo eum perrexisse discimus ex epistola d. XXVIII m. Octobris a. MDCXXVIII ad fratrem scripta ²), in qua haec occurunt: »Nunc lego Hispanos, Italos, Belgas, qui de nostro bello scripserunt, ut cum iis quae ego olim scripsi conferam."

Novem annis post sibi nondum satisfaciebat fratrique scripsit opus adhuc premendum esse ³). Mutato tamen rursus consilio die V Dec. eiusdem anni MDCXXXVII Axelio Oxenstierna scripsit: »Historiae Belgicae multa scripsi. Ea quae ad inducias anni 1609 usque pertinent talia sunt, ut edi cum fructu possint. Vellem dedicare Reginae nostrae nisi aliter Sublimitati tuae videatur" ⁴), scripsitque dedicationem Christinae, quam vidit et cuius partem retulit Brandtius ⁵). Sed parum sibi constabat, et e frequenti Historiarum mentione in litteris ad fratrem ab illo anno ad annum MDCXLII facta discimus eum modo voluisse ut ederentur, modo fratrem rogasse ut in sua custodia retineret ⁶).

His scriptoris dubitationibus quum accederet bibliopolarum metus ut opus satis multos emptores inveniret, factum est ut Grotio vivo Historiae non editae sint. Sperabat tamen fore ut aliquando publici iuris fierent, idque paene moribundus declaravit viro primario Rostochiensi, ipsius ingenii monumenta laudanti et ad seros nepotes perventura affirmanti. Huic ille se non confidere omnes a se editos libros aetatem esse laturos, nullique, praeterquam soli Histo-

¹) Epist. ad Gall. ep. XVII, et in Epist., 58.

²) Epist. App. 191.

³) Epist. App. ep. 402: »Descripti sunt Annales Historiaeque belli ad inducias; premendum adhuc, ut credo, opus."

⁴) Epist. ep. 873.

⁵) In vita Grotii laudata p. 34.

⁶) Vid. Epist. Appendix 408, 410, 454, 455, 475, 481, 536, 539, 544, 549, 551, 552, 558, 608, 611.

riae Belgicae audere ominari immortalitatem; istam vero adsidue fore in manibus hominum, quia nunquam defuturi essent praeteritorum curiosi¹⁾.

Grotius duodecim post obitum annis voti reus factus est, quum filii Cornelius et Petrus ex apographo a fratre Diderico olim facto²⁾ opus paternum a Blavio pulcherrime forma maxima typis descriptum Hollandiae Westfrisiaeque Ordinibus dedicarent. Quam editionem principem iam anno sequenti subsecutae sunt duae aliae, commodiore forma chartarum factae. Non diu post hoc opus Gallice, Anglice, et patro sermone a Io. Gorisio³⁾ translatum est. De nova editione adornanda Peerlkampius noster aliquando cogitasse videtur⁴⁾, qui exempli sui chartis titulo praefixis et marginibus libri I et II Annalium plurima sua manu adscriptis, quae mihi in reliqua disputatione utilem operam praestabunt. Nam illud exemplum nunc servatur in bibliotheca sodalis et amici Roberti Fruin V. Cl., qui facile et libenter eius usum mihi concessit.

Ipse titulus Annales et Historiae de rebus Belgicis prodit consilium scriptoris conformandi operis ad exemplum Taciti.

Annales incipiunt a discessu regis Philippi, ut scribit I p. 12, id est ab anno MDLIX, et desinunt in anno eius seculi duodenagesimo. In Historiis res narrantur gestae ab hoc anno ad annum MDCIX, quum spes pacis per inducias facta est. Itaque Annales e Servii definitione⁵⁾ appell-

¹⁾ Sermonem, quem ex Io. Capellano auditum retulit J. C. Wagenseilius in Exercitationum varii argumenti tertia, cognovi e Praefatione G. C. Gebaueri ad H. Grotii Florum sparsionem ad ius Iustin., Halae 1729 p. 5 seq.

²⁾ Epist. App. 383: „Mea ad Novum Testamentum describit Brandanus, Historiam Didericus.”

³⁾ De eo vid. H. Verheyk, Oratio de antiq. et viciss. scholae Amstel. publicae p. 52 seq. et A. Ecker, de Hieronymusschool te Utrecht, II, p. 11.

⁴⁾ Apparet ex iis, quae in titulo libri scrispit: „Praepone vitam Grotii, a Meursio scriptam, vere ab ipso Grotio”, et super indicem: „Compone meliorem Indicem secundum literas ad omnem Historiam, non ad annos.”

⁵⁾ Serv. ad Aen. I, 377. Cf Niebuhr, ueber den Unterschied zwischen Annalen und Historie in Collectione opusculorum hist. et philol. II p. 229 et seqq., ubi p. 233 seq. de Grotii A. et H. agitur.

lat historiam annorum, quos ipse non viderat, Historias eorum temporum, quae ipse puer et adolescentulus vidi vel ex auctoribus fide dignis audivit. Ipse scripsit in praefatione Historiarum (p. 116): »Spectata aut certo auditu comperta historiarum in morem vulgaturus sum." In Annalibus ea, quae facta sunt brevius persequitur, in Historiis diligentius et copiosius res describit. Idcirco in extremo libro V Annalium Historias nominat *iustius opus et inter ulrasque partes*, id est inter Annales et Historias, reipublicae fines et statum, virium copiam, animorum habitum describit¹⁾.

Ut in inscriptione operis, sic in rebus narrandis manifesto Tacitum ante oculos vel potius in mente habuit. Quod Cicero de antiquioribus oratoribus Atticis scribit: »grandes erant verbis, crebri sententiis, compressione rerum breves et ob eam ipsam causam interdum subobscuri"²⁾, id ut de Tacito sic de Grotio dici posse in iis, quae dicturus sum, demonstrabitur. Sed etsi elucebit Grotium in multis Taciti vestigia pressisse, tamen semper mansit Grotius. Omnia perspexit, omnia breviter enuntiavit. Ea quae narrat respuebant orationem flosculis conspersam, elegantiam stili. Ut par pari gaudet, non poterat non admirari Tacitum et eius orationem imitari. Sed vir ingentis animi magnique ingenii non delabitur ad imitationem servilem, nec debet Taciti simius, sed aemulus et alter Tacitus vocari³⁾.

Ut disquisitio mea ordine progrediatur, primuni afferam nonnullos locos, in quibus Grotius aliquod Taciti dictum fideli memoriae infixum in suam rem convertit addamque

¹⁾ Ann. V. p. 107. Paginae editionis in 8°., qua utor, paene per totum opus respondent paginis editionis principis, quam inspexi quoties de scripturae veritate dubitabam.

²⁾ Cic. Brut. § 29.

³⁾ Plane assentior Ludovico Wachlero in Historia inquisitionis et artis historicae vol. I haec scribenti: »Geistesverwandter, nicht Nachahmer des Tacitus ist Groot zu nennen; nur den groszen, unerreichbaren Römer konnte er als seinen Meister und Lehrer erachten; aber er würde klein und dürftig erscheinen, wenn es ihm genügt hätte, in manier und ausdruck demselben nachzustreben," et quae sequuntur p. 788 et seq.

pauca, quae ex aliorum scriptorum lectione fluxerunt; deinde voces et constructiones verborum, quas e Tacito hau sit; tum indicabo vocabula a Grotio facta aut nova ratione usurpata; verbo attingam locos paullo obscuriores; postremo indicabo partes narrationis illustriores, in quibus maxime elucet quanta arte historia ab eo scripta sit. Plerumque autem me continebo intra Annalium libros, quos diligentius legi quam Historias.

Ann. I, p. 5 *Castellani regnari amant aliquanto, quam nonnullae Hispanorum gentes, addictius. Hausit e Tac. Germ 43 ➤ Gothones regnantur paulo iam adductius, quam ceterae Germanorum gentes.*" Cf. infra in additamento. — I. p. 6 *Belgae fracti iam ut parerent. Cf. Tac. H. II. 17 ➤ longa pax ad omne servitium fregerat.*" — I. p. 11 *legibus ita optime constare rationem, si multitudini non reddatur. Cf. Tac. A. I. 6: ➤ eam conditionem esse imperandi, ut non ratio aliter constet, quam si uni reddatur.* — I. p. 10 *facta arguebantur, dicta impune erant, haustum e Taciti A. I. 72.* — I. p. 13 *Isque praecipuus dies Philippo sollicitatae libertatis aut (fortasse scr. ut) Belgis contumaciae in Principem fuit. Cf. Tac. H. IV. 4 ➤ isque praecipuus illi dies magnae gloriae fuit.*" — I. p. 19 *Utendum hac inclinatione animorum rati proceres. Cf. Tac. A. I. 28 ➤ Utendum ea inclinatione Caesar — ratus.*" — II. p. 30 *incertum quibus causis patris ira in filii necem durasset. Cf. Tac. A. I. 6 ➤ in nullius unquam suorum necem duravit*" XIV. 1 ➤ *credente nullo usque ad caedem matris duratura filii odia.*" — II. p. 35 *Lumeius — animi ferox, idque illi unum pro virtute erat, id est, quod animo ferox erat unum illi erat virtutis loco, animi ferocia unica ei erat virtus. Cf. Tac. H. II. 82 ➤ quibusdam fortuna pro virtutibus fuit.*" — II. p. 37 *terrestrium armorum inducta commercia et quae saepius memorantur belli commercia, velut H. I. p. 135, III p. 172. VI. p. 278 scripsit praeeunte Vergilio Aen. X, 532 ➤ belli commercia Turnus sustulit*" vel Taciti ➤ *dirempta belli commercia*" ex H. III. 81 recordatus. — II. p. 42 *mos — vetitus semper, semper retentus. Cf. Tac. H. I. 22 ➤ genus hominum, quod in civitate nostra et vtabitur semper et retinebitur.*" — II. p. 44 *Campignaco domesticum cum fratre Granvella certamen et, quale inter*

*propinquos, odium erat. Cf. Tac. A. IV. 60 »solita fratribus odia.“ — H. II. p. 177 Opera pleraque militum manus ostentabant, id est, a militibus esse facta, non a fossoribus. Cf. Tac. A. I. 61 »Vari castra — trium legionum manus ostentabant.“ — III. p. 185 At Princeps — incedit itineri simul et — proelio. Cf. Tac. A. I. 51 »incessitque itineri et proelio.“ — VI. p. 275 ibi potius consedisse, ut ubere agri annexum vice stipendi popularentur. Haec scribens sine dubio cogitavit quae Tacitus H. III. 34 de Cremona retulit, quae cum aliis rebus, tunc »ubere agri annexu connubiisque gentium adolevit.“ Iam Pichena viderat ibi post *agri* esse distinguendum, et *annexu connubiisque gentium* cohaerere. Itaque in Grotii verbis *annexum* est participium.*

His quae facile augeri poterunt ab aliquo, qui in Taciti scriptis habitat, adiungo paucos locos, qui ex aliis fontibus manarunt. Grotius quum scribebat A. I. p. 3 *sola imperitandi libido aderat, antiquissimum malum*, ibid. p. 7 quum narraret Philippum in Hispaniam abiisse *ut Americae thesauris proprius incubaret*, memor erat eorum quae scripsit Livius I. 6 »Intervenit avitum malum, regni cupidus“ et VI. 15 »incubantes publicis thesauris,“ pulchreque depinxit regis libidinem et avaritiam. Quod legimus A. p. 24 *dum singula singuli conantur, omnibus excidunt fere respondet* noto Iustini VIII, 1 dicto: »Graeciae civitates, dum imperare singulae cupiunt, imperium omnes perdiderunt.“ — Grotius, qui Lucanum amabat et notis illustravit, saepius hunc poetam imitatus est. Certissime, quum scribebat A. I. p. 5 *nec Belgae gratia superiorem ferre quenquam poterant, nec Hispani parem*, eum secutus est in Pharsaliae I. 125 »Nec quenquam iam ferre potest Caesare priorem, Pompeiusve parem,“ et quod legimus A. I. p. 30 *alterno hostium et suo sanguine bellum imbuerunt desumptum videtur e Vergilii Aen. VII. 541 ubi sanguine bellum imbuit.“*

Vocabula, quae a Tacito primo vel solo certa vi adhibita sunt, non pauca in Grotii Annalibus et Historiis redeunt. Ex eo numero sunt *abruptus* pro *vehemente* A. II. p. 49, *ambitus* H. III. p. 54 de eo, qui *precibus petitur*, ut aliquid faciat, *antehabere* pro *anteponere* A. V. p. 95, *audentia*

ibid p. 59, *conspectui parcere* A. II. p. 41, *conditum odium* A. I. p. 13, *degeneres insidiae* H. I. p. 116, id est, alienae moribus Hispanorum et *non degener dolus* H. II. p. 142 de dolo, qui non dedebeat eum qui struxerat, *districte* A. I. p. 7 pro *severe*¹⁾, *effugium* pro fugiendi occasionem vel locum, cui respondet nostrum *schuilplaats* A. II. p. 34 *ejectamenta* A. III. p. 60, *favorabilis* A. p. 95, *imputare* A. I. p. 7, III. p. 61 pro beneficii loco numerare et postulare sibi pro eo gratiam, *individuus* A. I. p. 12 de comite assiduo, quod idem restituendum videtur H. VII. p. 355, ubi Aldegondium sine exemplo vocat *Arausionensi individuum*, *munus fungi* A. II. p. 28, *obtentus* A. I. p. 5 et III. p. 57 pro excusatione seu velamento, *positus* A. II. p. 38 pro situ, *quaesitiores*, A. I. p. 17, *subdere reum his*, *quae fortuna peccaverat*. H. I. p. 123, *trahere nobilitatem* H. I. p. 136 pro ad se vel in partes suas trahere, *ventura* A. I. p. 20 et saepius pro futuris, *vocabulum* A. I. p. 14 et saepius pro nomine, *vultus reipublicae* H. I. p. 115. Horum omnium exempla in Indice M. Freinsheimii vel in Lexico Tacito Boetticheri inveniuntur.

Quae Taciti propria sunt in constructione verborum et in syntaxi egregie composuit A. Draeger²⁾. Multa ex iis reperiuntur quoque in Grotii opere historico. Nonnulla quae in legendo notavi hic ponam.

Frequenter adiectivis adiungit genetivos more Taciti³⁾, velut *ambiguus animi* p. 307, *apertior et tector ingenii* p. 7 et 61, *diversi religionum* p. 9, *fessi armorum* p. 182, *fidus consilii* p. 109, *spei improbior* p. 331. *infamatus veneni* p. 34, *irritus laborum* p. 37, *manifestus discordiae, irae, perfidiae, timoris* p. 14, 49, 58, 90, *multus somni atque epularum* p. 205, *pavidus hostium* p. 142, *properus gloriae occupandae* p. 98

¹⁾ Tacitus ea vi posuit adiectivum A. IV. 36. Plinius Ep. IX. 21 *stricte minatus*.

²⁾ Ueber Syntax und Stil von Tacitus. Dritte Auflage, Leipzig 1882.

³⁾ Vid. Draeger, § 71, ubi fere omnium, quae ex Grotio laudabo, exempla citantur.

et lucri propera p. 267, serus belli p. 134, suspectus assentandi p. 116, vetus bellandi, experientie p. 132 et 317. Non multum diversa sunt participia cum genitivo *metuens periurii* p. 10, *casuum cavens* p. 278¹).

Posuit nonnunquam adiectiva et participia substantiae in singulari, ut *repertum* p. 9, ubi typographiam pulchre designat *novo vulgandi reperto*, *tutum* p. 62, aut plurali numero, ut *nova* ibid., *secura maris* p. 42, *incertis tempestatum* p. 92, *tranquilla studiorum* p. 93 Tacitum imitatus²).

Omittit magis vel potius ante quam in comparatione, velut errore nonnulli quam malitia peccaverant p. 104, *domus illi potens quam antiqua* p. 169, *itineris quam fugae speciem fecerant* p. 276, *ostentui quam usui habens victoriam* p. 516, in hoc quoque Tacitum imitatus³).

Superlativi rariores sunt *compertissimum* p. 315, quod rursus legitur in ep. 248 App., et *excusatissimus* p. 316, cuius comparativo Tacitus et Plinius in epistolis usi sunt⁴).

Genitivum gerundivi definitivum *eluendae gentis infamiae* pro ad eluendam gentis infamiam A. V. p. 102 scripsit more Sallustii et Taciti. Cf. Kritz. ad Sal. Cat. 6, 7. Draeger §. 205.

Nimis amat usum participiorum praeterit temporis in ablativo, unde pendet accusativus cum infinitivo vel quaestio. Vid. A. I. p. 19 *suspectos se Regi inde etiam credito, quod* cet., ubi magis perspicue scripsisset *credentes vel qui credebant*. Sed secutus est Tacitum A. III. 14. — p. 21 *adieicto nec dubitare se*, coll. Tac. A. IV. 70. — ibid. p. 25 *ignoto quoisque Angli — auderent*. — II. p. 30 *negato — commercium intercedere et nec dissimulato se — transiisse*. — IV. p. 82 *addito resipuisse Regem*. — V. p. 96 *incogitato merces esse multas* cet. — V. p. 100 *parum proviso quam non pacifici exempli res foret*⁵).

¹) Vid. Draeger l. l. § 70.

²) Ibid. § 7 et 66.

³) Ibid. § 181.

⁴) Ibid. § 9.

⁵) Taciti exempla collegit Draeger, l. l. § 213.

Paulo licentius A. II. p. 46 scripsit: *Id gratum populis, et servandis quae tenebantur, pacandis quae defecerant, censuerat Joachimus Hopperus*; nam verbum esse, unde gerundivi in dativo pendent, omittitur. Ita est paulo durius omittitur A. II. p. 43 ad verba *neque auditus, dum filium sibi successorem parat.* Sed tales ellipses Tacitus quoque amabat¹⁾. H. I. p. 125 *insulam praesidebat* scripsit, memor usus Salustiani et Tacitei²⁾, sed sine exemplo accusativum iunxit verbo *praefulgendi*, H. VII p. 317 scribens: *auctoritate alterius (i. e. Essexii) gratiam praefulgens.*

In usu praepositionum observanda sunt A. II. p. 46 *propria a rapinis commoda*, ubi exspectares *ex rapinis*, sed illud recte dici ostendunt loci Livii et Taciti, ubi *ab* indicat causam et originem alicuius rei, nostrum *ten gevolge van*³⁾. — A. I. p. 2 *initio abusque*, ut in Tac. A. XV. 37 *Oceano abusque.* — A. V. p. 110 *apud foedera* dicitur pro in conventu Ordinum, more Taciti, qui A. XII. 69 *apud provincias*, H. II. p. 91 *apud civitatem* pro in provinciis, in civitate posuit. — *in pro ad* ponitur A. II. 36, ubi Hispanus appellatur *pelago inferior in hoc genitis* et H. III. p. 182 *facti in omnem patientiam malorum.* Conferri possunt Taciti similes locutiones in Draegeri l. l. p. 37. Atque ut Velleius et Tacitus *in aliquo favorem* scripserunt pro erga aliquem⁴⁾, Grotius A. V. p. 102 scripsit *paternum in Mauritio favorem excitarunt.* — *inter* valet idem atque *intra* A. I. p. 8 in verbis: *diu tamen inter gemitus et lacrimas dolor stetit*, quibus hoc continetur: dolor erat tacitus, non progressus est ultra lacrimas et gemitus. Cf. de hac permutatione I. F. Gronovius ad Liv. I. 10 extr.

Grotius, qui omnes poetas et scriptores legerat, sermonisque Latini erat peritissimus, nonnunquam ad res novas designandas nova finxit vocabula, multo saepius vocabula

¹⁾ cf. Draeger § 36.

²⁾ Vid. Kritzius ad Sal. Hist. II fragm. 34. Draeger § 40 c.

³⁾ cf. Handii Tursellinus I p. 32 seq.

⁴⁾ Draeger § 80.

obsoleta revocavit vel ab aliis aliter usurpata in suum usum deflexit. Huc pertinent *agri clientelares* p. 3, qui vulgo appellantur feudales, vernacule *leenen*, *auroramenta* pro stipendiis p. 21, *contages*, vocabulum poeticum pro contagione p. 22, *Crepicordium* p. 103, nomen castelli prope Silvam ducis, Crevecoeur, *Cupediarius*, quo nomine p. 385 designatur is, qui apud milites cognomen acceperat *Lekkerbeetje*, *curiositas* p. 104 de eorum facinore qui male se rebus alienis imminiscent, *cursus maris* p. 2, et *cursus pelagi* p. 231, quae finxit cogitans fortasse Aen. V. 236 *quorum aequora curro, ducatus* p. 54 pro regione vel urbe, cui Dux praeest, *ferentem fortunam* p. 49 i. e. florentem, prosperam, quocum conferantur *venti ferentes* in Aen. IV, 430, *hostilitas* p. 2 et 59 pro animo hostili factisque hostilibus, *imago* p. 45 in narratione obsidii Leidensis, ubi scribit moenium ruinam qbsessis salutarem fuisse *objeta auribus eruptionis imagine*, id est, quum fragor et sonitus moenium cadentium hostium auribus perceptus eos de eruptione cogitare iussit¹⁾), *inconditum corpus* p. 36, quo indicatur res publica nondum bene composita, *iussus* p. 107, ubi *iussa exspectares*, p. 19 sine exemplo veteris scriptoris *libertatis medios et expertes* vocat, qui sedentes in medio inter liberos libertate tamen carent, p. 46 *aversi periculi pactionem explicat addens >qua incertus eventus certa mercede in alium transferri solet.*" *Periculum veteribus* fuisse, quod nos appellamus *risico*, notum est, illoque modo Grotius eleganter significavit, quod vulgo vocamus *assurantie, schadeverzekering*. — Qui a civibus lecti in oppidis de re publica deliberabant, eleganter p. 108 *Sapientes* appellantur, quum patro sermone audiant *vroeden, de vroedschap*.

Nominibus succedant verba et participia non vulgari modo usurpata, velut *abstenta ab armis plebs* p. 4 id est, quae ab armis se abstinebat, *accinctus iter* p. 276, *auxit* p. 2 pro aucta est, crevit²⁾), *certare sibi potentiam* p. 62 pro cer-

¹⁾ cf. Peerlkampius ad Hor. Carm. I. 20,8.

²⁾ cf. Dukerus ad Liv. III. 6, 2.

tando sibi potentiam quaerere, *emanere* p. 17 pro non adesse in senatu, nostrum *wegbliven*, *esse neglectui* p. 100, quod fortasse sumpsit e Terentii *Heaut.* II. 3, 116 vel finxit ad similitudinem locutionum *derisui*, *ostentui esse*, *impetere oppidum* p. 452 pro adoriri, oppugnare voc. poeticum, *inscribere se in crimen alicuius* p. 16 pro accusare aliquem, *paritum* = obeditum p. 18, quod non invenitur apud bonos scriptores, *perspicere* p. 103 per vestigandi notione, *relocari* p. 122 de classe disiecta, quae colligitur, *repertrices* p. 57, *retro* p. 96, ubi *Britanniam insulam retro vehi* est non per fretum, sed velis retro datis circumnavigare insulam.

» Nihil magis, nihil frequentius in Tacito reprehensum est quam obscuritas et nimia brevitas," ut utar verbis Fred. Haasii, qui in *commentatione editioni suae Operum Taeiti praemissa* p. LIV eam reprehensionem praeclare refutavit. Multi Grotio idem vitium obiecerunt, velut is qui scripsit *Parrhasiana*, cuius verba attulit Baylius in voce Grotius, adn. P., qui ipse ei prorsus assentitur, et Boeclerus in *præfatione Commentationis in libros de iure belli ac pacis*, cuius verba ex eadem Baylii adnotatione describer libet, quia aliquid iis continetur, quod ad historiam operis, in quo versamur, pertinet. Grotius »amavit ubique orationem pressam et quadam dignitate gravem, a qua nec in historia sibi temperavit. Satis constat virum nostri saeculi summum omnisque doctrinae et auctorem et censorem gravissimum, Hieronymum Bignonum ¹⁾), cum ineditas adhuc Grotii *Historias et Annales* legisset, non probasse brevitatem orationis, obscuritati obnoxiam, in illo genere scripturae, quod a perspicua venustate potissimum commendationem caperet, paeneque Grotio persuasisse, ut rescriberet." Bignonum maluisse orationem prolixiorem et floridiorem libenter credo, Grotium

¹⁾ Huic viro, Advocato Regis in Senatu Parisiensi Grotius libri de Veritate religionis Christianae editionem tertiam adnotationibus auctam misit m. Aug. anni CIOICXXXIX. Epistolae ad eum leguntur inter Epistolas ad Gallos CXVI, CLXII, CXCV. Quanti eum fecerit Grotius videre licet ex ep. CXXI et CXLVIII.

unquam cogitasse de opere reficiendo non credo ¹⁾, et valde dubito an alius scriptor Gallicus falso affirmet eum novam recensionem incepisse ²⁾.

Grotius non scripsit pueris, sed viris Latine doctis, et ut Thucydides opus suum »non ad actum rei pugnamque praesentem, sed ad memoriam posteritatis et ingenii famam” composuit ³⁾. Ergo requirit attentum lectorem, qui si quid non statim intelligit bis terve repetita lectione, quid scriptor voluerit, assequatur. Evidem fateor me in nonnullis locis haesisse, qui vel male typis descripti sunt et coniectura emendandi, — quos in additamento huius disputationis indicabo, ut aliorum commodis serviam — vel quum brevitate subobscuri sint, interpretatione sunt illustrandi. Huius generis sunt quae legimus A. I p. 1. bellum, quod scribere instituit, et civilis in speciem abiisse, *inventis domi partibus sub Principis et legum nomine*. Peerlkampius in margine adscripsit: »Ipsi Belgae inter se dissidebant: alii pro Principe, rege Hispaniae, stantes, alii pro legibus, quas Princeps violasset: quare ab eo defecerant”, comparavitque quod p. 24 legimus: »iusiurandum, quo Principi ac legibus tenabantur”, ubi copula ac leges Principi velut aequae adduntur. Rursus p. 54 »principatus et leges” iunguntur. — A. I p. 3 narratur quemadmodum comites Burgundi his minando, illis dando, pollicendo potentiam suam firmaverint. Inde factum ut brevi omnes poena et mercede potestati sua subiicerent, *promptumque promiscuae licentiae vim destruere, egregio iuris ordine Francicum ad instar*, id est, quum unaquaque civitas sui iuris esset et suas res pro libitu ordinaret, Comites ex

¹⁾ C. A. Abbing in Praef. libri, quem inscripsit. H. Grotii et F. Stra-
dae latinitatem, Hornae MDCCCXLIII; p. LVI similiter iudicavit: »Quae
legens nescias, quae magis mireris, Gallorum Grotium historiam con-
scribere docentium vanitatem, ipsius hos audientis lenitatem, an vero
auctoris credulitatem putantis Grotium hanc incomparabilem operis dig-
nitatem, styli inusitato labore cultuque elaborati maiestatem, ad amici
admonitiunculam abiecisse omnem.”

²⁾ B. H. de la Neufville (Baillet) in praefatione operis *Histoire d'Hol-
lande depuis la trêve de 1609*, Brux. 1702.

³⁾ Quintilianus I. O. X. 1, 31.

illa domo hanc vim iis ademerunt, et ut reges Franci omnes provincias in unum corpus redegerunt, sic illi egregie omnium iura aequarunt. — p. 4 *ut innorii atque florentes privati cura publicum exuerent*, id est, ut homines de plebe non nocentes imperantibus et opibus per opicia et mercaturam aucti curarent rem suam privatam, publicam non curarent, non attingerent. — p. 9 *ubi conspectum est non haerere manum vulneribus sine exemplo veteris scriptoris dictum videtur*. Ni fallor verbis haec inest sententia: ubi apparuit homines non retardari vulneribus potentiae sacerdotum illatis, sed plura et graviora inferre velle. — p. 22 *Multa e sacro rapta ut redderentur, ipsi haud egentis ad odium nova infamia religionis doctores perpulere*. Breviter et argute dictum sic explicandum putamus: Nova religio per se iam odiosa erat, non opus erat ut nova infamia templorum direptorum et imaginum fractarum odiosior fieret. Itaque eius ministri id reputantes perpulerunt raptore, ut multa redderent. — A. II p. 35. *Egregia consilii species, obviam eundum potentiae vicinis imminenti et Gallicis ingeniis bello opus, ut pacem servarent*. Carolus rex decipere volebat suspectos sibi, id est, eos qui ritus latinos aspernabantur. Mente suam tegebat egregia specie, primum eo quod Hispanorum potentiae obviam ire se velle simulabat, tum quod Gallis bellum externum daturus erat, ut in regno tranquilli essent. — p. 37 pulchre scribit: *Coliniaci sanguine foederatam Guisiorum potentiam, ita indicans Guisios hoc foedere et hoc pretio potentem suam factionem cum rege coniunxisse*. — Ibidem p. 45 ubi Lugduni obsidio narratur, haec legimus: *Itaque morbis belloque consumptos et nihil non experta fame, post longae spei commercia, ad Mutinense exemplum avibus internuntiis, perfossi aggeres, aperta amnium septa et terris immissum mare — servaverunt*. Omnia perspicua, dum verba *nihil non experta fame et longae spei commercia recte accipientur*. Illud est dictum pro: Quum fames nihil non experta esset, id est, quum homines fame coacti quidvis edissent. *Post longae spei commercia* breviter dictum est pro; postquam nuntios et epistolas diu frustra sperassent. In obsidione Mutinensi columbas iuisse internuntias narrat Plinius H. N. X. 110. —

Post Gulielmi necem quin res nostrae ruerent. externum auxilium implorandum videbatur, sed inter Gallos et Anglos nutabant. *Praelata est Gallia*, legimus A. IV p. 89, *Anglis ultro suadentibus, qui se fassi infirmiores praesidia dimicata* et *acceptis pignoribus offerebant*. Haec quomodo accipienda essent quum vir doctus dubitaverit¹⁾, non supervacaneum erit monere quae sit verborum sententia: Angli non suadebant verbis, sed suadere videbantur eo quod non dabant subsidia, sed offerebant tantum idque acceptis pignoribus, sive hac conditione, ut Brilam et Flessingam pro pignore acciperent, quod ipsum erat indicium infirmitatis. — Plura exempla mihi non ad manus sunt, nec studiose quaesivi. Illud satis docuisse mihi videor lectores sermonis latini gnoscos non minore voluptate Grotii quam Taciti Annales et Historias legere posse. Neuter assensum vulgi movit, uterque paucorum approbationem tulit et feret.

In Tacito multi versus reperiuntur²⁾. Ullum se in Grotio invenisse negat Peerlkampius, cui hac in re tantum tribuo, ut nullos esse affirmare audeam. Adiecitque hoc: »Grotius, ipse metri callentissimus et auribus intentis, vitabat." In poeta non exigua laus est versus fugisse in oratione soluta.

Satis demonstravimus Grotii Annales et Historias cum Taciti scriptis pluribus vinculis affinitatis esse coniunctas. Ut vero appareat nostratem fuisse alterum Tacitum, ex opere quod minus quam meretur legitur afferam nonnullos locos, qui ostendant Grotium in moribus hominum depingendis, in rerum memorabilium narratione, in argute dictis, in orationibus narrationi insertis Tacito non esse inferiorem.

Ubi primum memoratur Princeps Arausionensis A. I. p. 7, sic describitur: »Industria, comitate, solertia anteibat alios Wilhelmus, successione Cabelloniae domus princeps Arausionensium in provincia Gallica; sed origo illi a Nassavia,

¹⁾ H. Beijerman, Oldenbarneveld, de Staten van Holland en Leycester, Deventer 1847 p. 45.

²⁾ Vid. Fabricii Bibl. latina. Vol. II p. 389 seq. ed. Ernestinae. Draeger l. l. § 255.

Germanica gente, quae olim Austriacis aemula imperii certamine, deinde in victricis familiae clientelam concessit. Prima hic ab infantia segregatus a patre, qui Germanicam religionem profitebatur, alumnus aulae, intima apud Carolum admissione, belli ductu et maximis legationibus addidicerat regimen. Aderat antiqua gentis claritudo, possessiones per Belgicam amplissimae, animus ingens et celans sui, par animi magnitudini consilium et quantaevis fortunae capax: crudelitas et avaritia nullo ab ingenio longius abfuere: validus rerum etiam remotissimarum indagine fidaque rerum omnium memoria, apud subiectos multis illecebris potens: praefecturam habebat Hollandos cum Zelandis et Traiecto." His addantur quae de eodem legimus A. IV. p. 85, postquam eum Delphis glande traiectum narravit; »Nec dubitant qui senescentem interius novere, quin varietas casuum, quos prima ab aetate L ultra annos pertulerat, maxime ex quo suscepta causa plena invidiae, plena difficultatis, armis et ira potentiorum, obtrectatione aequalium, saepe et vulgi offensis afflictabatur, ut tolerantiam rerum humanarum ita seriam pietatem illi firmaverit. Quare ut corpore nihil fracto labribus, ita animo semper excuso egit secundis adversisque iuxta immotus."

Non minus accurate Alexandri Farnesii mores describuntur, quum ubi primus in scenam prodit A. III p. 61, tum quo loco eius mors narratur H. II p. 169 seq. Hunc locum longiorem omitto¹⁾, illum describam. Mortuo Iohanne Austriaco »regendum militem residuasque urbes Parmensis accipit, ipsius primum Iohannis ac militum voluntate, postea et Regis imperio; ingenii tector et ex Italia afferens fidei usum et peritiam simulandi. Terrere norat et ignoroscere, veras artes

¹⁾ Peerlkampius ad verba: *rerum successu nimia concupiscebatur, idque illi initium adversorum, quae mollius tulit, cum, quod multo difficilius est, secunda forliter toleraret,* adscripsit e Cornelii Nepotis Timoleonte c. 1 "id quod difficilius putatur, multo sapientius tulit secundam quam adversam fortunam", quem locum Grotius manifesto imitatus est in extrema sententia. Deinde ille animadvertisit ultima non congruere cum praecedentibus. Nam qui nimia concupiscit, is non fortiter tolerat secunda. Melius Nepos in Conone c. 5.

quibus Belgae caperentur. Itaque quum nullius armis tantum debeat Hispania, plus tamen hominum studio consecutus est perfecitque rem difficillimam, post libertatem ut dominationi faveretur."

Operae quoque pretium est inspicere, quae de Granvella A. I. p. 14, de Scenkio H. I. p. 134, de Ernesto Austriaco H. III. p. 182, de Elberto Leonino H. VII p. 355, de Elisabetha Angliae Regina H. XII. p. 431 seqq., imprimis quae de Mauritio Principe sine ira, cuius tamen graves causas habebat, A. IV. p. 86, V. p. 112 et saepius, quaeque de Oldenbarneveldio suo sine studio H. VII. p. 313 scripsit, et quae facta sint diversa hominum de Philippo II iudicia H. VII. p. 331 seq. Obiter mentionem faciens Academiae Lugduno-Batavae H. V. p. 266 nominat praceptorum, quorum fama brevi inclaruit, Donellum, Lipsium, Scaligerum, alios. De Lipsio haec: »Romanos mores veteraque tempora interpretando plurimum claritudinis Iustus Lipsius sibi locoque addidit, amoena morum gravitate supra professionem spectabilis et quadam eloquentia plerosque alliciens; nam cum floridum ipsi et profluens natura haud abnegaret, alterum maluit dicendi genus, concisum quidem nec sine festivitate, sed vere novum obtenuit antiqui: quod cum imitarentur, quibus ingenii iudiciorumque non idem fuit, ad corruptissima quaeque devenutum est."

Pulchre quoque et plerumque iuste populorum ingenia et mores pingit, Belgarum et Hispanorum A. I. p. 4 et 5, Anglorum et Belgarum A. V. p. 95, Batavorum, quo nomine Hollandos designat, p. 113 et seq., Germanorum, H. II. p. 145 et VII p. 356, Gallorum H. I. p. 137 seq.

In rebus gestis narrandis et in institutis describendis quantus artifex fuerit, plura exempla ostendunt, maxime in Historiarum libris. Ut pauca nominem, videatur ingentis classis armatae, quam Hispani vinci posse negabant, historia in libro I p. 116—124, quaeque narrantur de Breda dolo capta II. p. 140—142¹⁾; de Batavorum navigatio-

¹⁾ Inest cespitem bituminosorum descriptio brevis, quae comparari potest cum longiore in Parall. rerum. ib. III c. XXII in Meermannii

nibus »per quas effectum est, ut Batavorum inter arma felicitas non alienam modo pacem, sed suam quoque vinceret" IV. p. 230—239; de Heemskerkii expeditione maritima ad iter in Orientem per Septentrionem reperiendum V. p. 269—273; de victoriis Mauritio duce apud Turnholtum et Neoportum relatis VI. p. 274—278 et IX. p. 389—399; de pugna navalium ad Calpen XVI p. 512—516¹⁾). Non omitenda quoque societatis vel, ut Grotius scribit, sectae Iesuiticae descriptio, H. III. p. 194 seq., quam iure valde laudat Baylius in voce LOYOLA, III. p. 149. Quod unum in eo loco reprehendit, ipsius malae interpretationi debetur. Nam verba: »dant nomina et coniuges" non indicant, ut ille putabat, Iesuitas ducere uxores easque in societatem recipi posse, sed etiam nuptas mulieres in eam fuisse admissas.

Quam apte res novas descripserit uno exemplo ostendam, desumpto ex H. II. p. 164: »At Mauritius — locis duobus abdiderat notissimum nunc belli instrumentum, quod veterum arma rectius ignorabant, nostra saecula invenere, queis tanto plus solertiae aut malitia fuit. Carbo sulphuri ad-

editione T. III p. 9—11. In epigrammatis de rebus gestis ductu Principis Mauritii lepidum legitur de Breda capta hoc:

Hollandos non immerito mirabitur hospes
Ad Vulcani usum caespite posse frui.
Dic mihi, iam quanto melius mirabitur idem
Perficere Hollandos caespite Martis opus?

¹⁾ Calpes mentio in memoriam revocat versus ex Historia Borrii in Poematis Grotii p. 36, quos anno MDICV vel paulo post factos inseruit Parall. rerump. libri III capiti VII, ubi Meermannus e libro Ms. ita edidit:

Succedere iussus
Alba ferox, patriis longe truculentior undis,
Herculeis ubi meta viis freta fervida Calpe
Claudit et opposita spectat tellure columnam
Surgere, quae terrae mutat cum littore nomen.

Peerlkampius monet Meermannum non intellexisse ultima verba, veritatem (T. I p. 382): "die 't vroegere land in kust deed veranderen;" poetam velle: ubi et littus et terra aliud nomen accipiunt, ubi littus est Africanum et terra Africa.

mixtus et nitro, ubi multum inaruit, siflammam adinovetis, immensum tumet ac claudi impatiens, qua proximum, obstantia perrumpit. Ea vi concita tormenta et militares tubi (kanonnen en geweren) obiectos ferri globos ac glandes (schroot en kogels) longissime pellunt, ac vis eadem, si humo premas, disiicit molem. Pulverem tormentarium (buskruit) vocamus." Quae descriptio si cui prolixior videbitur, sciat Grotium eo vitio minime laborare, cognoscatque et mecum admiretur nonnullas sententias breviter et cum acumine enunciatas. Insigne exemplum est, quod legimus A. II. p. 42, ubi postquam scripsit ad bellum gerendum multis tributis et vectigalibus opus fuisse, addit: »Tanto flagrabant odio dominatus, omnia dabant ne decimam darent." Eadem pagina alterum invenitur. Harlemo post septem menses hosti dedita »visi sunt vinci posse, qui tam lente vicerant." Ibidem p. 43 quum narrasset furorem militum incubuisse in Antverpiam, civitatem opulentam, hanc eius rei rationem affert: »nimirum commercia et quae inde proveniunt opes vota sunt pacis (id est, in pace optantur votisque expetuntur); ubi bellum semel omnia permisit, nihil tutius est paupertate." A. V. p. 92 »ita factum est facillimum, quia difficillimum putabatur." H. I. p. 135 »Saepius accidit, semel memorandum, quia prisca facinora adaequat, pars ut altera alterius naviis circumventa pulvere tormentario seque et hostem incenderit. Tanta est cura vitam desperantibus non inultos mori." Ibidem p. 141 »vicere quibus vinci non licebat," id est; vicere, qui si victi essent ad unum omnes occubuisserent.

Tacitus aliorum exemplum secutus saepe narrationi interposuit orationes non vere habitas, sed eo modo fictas, quo aliquis consilium suum explicare potuisset. Propterea reprehenditur ab iis, qui in historia omnia ad simplicem rationem veritatis exigunt. Ego vero facio cum Iacobo Perizonio, qui se orationes in historia, si non sint immodicæ aut nimis crebrae, ferre posse et excusare affirmavit¹⁾, nimirum hac

¹⁾ Vid. Q. Curtius Rufus vindicatus a variis accus. Io. Clerici, L. B. 1703 p. 94.

lege ut quae dicantur quum rebus tum personis apta sint. Itaque non offendor paucis concionibus et sermonibus, quos Grotius operi suo inseruit, modo utens oratione obliqua, modo aliquem dicentem inducens. Prioris generis exempla in Annalibus pauca inveni, velut A, IV. p. 78 et 82, alterius solae Historiae suppeditant, in quibus eluent seditiosi civis in curia Neomagensi in vectiva H. II. p. 157 seq., Arschooti oratio in concilio Bruxellis habito H. IV. p. 204, legatorum nostrorum ad Elisabetham reginam de bello continuando H. VII. p. 314 .. 317, aliorum ab Ordinibus legatorum oratio dicta coram Iacobo, quum Angliae regnum suscepisset, H. XII. p. 433 seq.,

Haec omnia qui reputaverit, Grotium cum Tacito comparandum esse concedet et censembit filios, quum ederent Annales et Historias de patre, de patria, de omnibus bonarum litterarum amantibus bene esse meritos.

A D D I T A M E N T U M .

In epistolis Grotius saepe queritur de vitiis et erroribus vel a se commissis neque sublati vel e correctorum stupore et incuria ortis, quibus sui libri in Hollandia editi deformentur ¹⁾). Si Annales et Historias editas vidisset, in editione principe crebro, in altera editione paulo magis, in editione formae brevissimae saepissime peccatum esse doluisse.

Sunt quae neminem latent; sunt quoque, de quibus dubitari potest, quorumque correctio non plane certa est. Ad utilitatem eorum, qui opus lecturi sunt, quae a Peerlkampio et a me in marginibus editionis alterius observata et emendata sunt hic ponam, secutus numeros paginarum.

Pag. 3. Duces et comites *sua virtute, provincialium studiis,*

¹⁾ Videantur in App. epistolae ad fratrem 290, 402, 485, 486, 514, 525, 540, 546, 570, 603, 657, aliae.

regum socordia vix credibile est brevi quantum rem auxerint. Peerlkampius monuit non recte dici. Nam si quis suam rem auget, divitias et opes auget, dives fit. Neque de republica accipi potest; non enim rem publicam, sed suum honorem auxerunt. Melius esset omissa *rem* solum auxerint, id est, creverint ut p. 2 postquam auxit hostilitas."

Ibidem: »*ne tum quidem impigre sequebantur.*” Lege *pigre* vel *haud impigre*.

P. 5. *Castellani regnari amant aliquanto, quam nonnullae Hispanorum gentes, addictius.* Ut in Taciti loco, quem imitatur, melius nunc legitur *addictius*, idem Grotio reddendum. Sed Castellani aliquam retinebant libertatem, sua privilegia defendebant. Ergo nolebant regnari *addictius*, severius, volebant regnari mitius, lenius. Peerlkampius credebat Grotium scripsisse *minus adductius*, conferri iubens Florum IV. 2, 47, *nec minus admirabilior illius exitus belli cum adnot.* Dukeri. — ibid. *Assentando igitur validiores irridere vanam imperii imaginem.* Si verba sana sunt, validiores sive ii qui multum poterant dicuntur irridere imperium nomine magis quam re constans, et inepte additur *assentando*. Sed nimirum Hispani, de quibus sermo est, sunt subiectum verbi. Hi assentando *validioribus* vel *apud validiores* irridebant imperii vanam imaginem.

P. 12. *Causa, supra communes alias, haec proprie coniecati potest.* Corrige *propria*. Communibus causis opponitur *propria*, peculiaris, quae ad Philippum unum pertinebat.

P. 14. *Nec impiger Antonius (Granvella) intendere vires adversum potentes.* Nec impiger est et piger. Contrarium requiritur, itaque *nec piger aut sed impiger* scribi debet.

P. 15 pro *Leodicensi* lege *Leodiensi*, ut in ultimo paginae versu antistes appellatur *Leodiensis*.

P. 29 *cumque laesis sacris maiestas accederet, tam suspectu bonis principibus criminatio quam tyrannis opportuna, ut quae reos omni legum auxilio exuat et pene sola nominis atrocitate convincat, stipatae reis custodiae, cet.* Sic distinguendum esse vidit Peerlkampius, non ut in editionibus est sententia absolvenda post *convincat*, novaque incipienda *Stipatae* cet.

P. 30 *exsules impellebant, qui ubique inviti et inopes patriae*

fortuna procul premebantur. » An invisi? Quia patria est misera, ideo et ipsi contemnuntur. Neminem miserebat eorum. Nam nulla iis spes redeundi. Fortuna patriae eos extra patriam persequitur". Peerlkampius.

P. 32 *Super deditam scriptis rei famam. Lege diditam, id est, sparsam, divulgatam. Cf. Aen. VIII, 132 tua terris didita fama. Tac. A. XI, 1 didita per provincias fama, et Grotius ipse H. I p. 119 diditi ex Hispania rumores.*

P. 33 *immensum rerum agmen. Peerlkampius adscripsit: » Goris: van luyden en saeken. Sensit vulgatum non recte procedere. Sed res non erant immensi agminis; nam excipiebantur crimina sex. Grotius scripsit reorum."*

P. 45 *captis oppidis prope ripas (sc. Mosae et Leccae), inter quas Veteres Aquae (ita oppidum dicitur), nobilis saetitia victoris. Lege inter quae sc. oppida, et nobiles, nam pertinet ad Veteres Aquas.*

P. 48 *Sed damnatis et res soli in fiscum versae restituerentur, aut cet. Pendent haec a praegresso cautumque, itaque scribendum ut pro et. Recte sequitur: ut, quos in posterum ritus recipi placeret et de restituendis quae Hollandi Zelandique Regi propria bello detinebant et quam isti pecuniam constituerant ob duas Arausionensis expeditiones, eiusve debiti portionem ceterae nationes in se transscribi paterentur, post liberatam externis armis rempublicam, totius Belgicae consilium iudicaret. Sed pro eiusve necessario scribendum esse eiusne acute vidit Peerlkampius annotavitque: » Pecunia et debitum non differunt. Res ita cohaeret: Concilium iudicaret quos ritus recipi placeret, iudicaret de restituendis bonis, iudicaret an, quod ad pecuniam, eius portionem ceterae nationes in se transscribi paterentur. Potuisset scribere: et an pecuniae, quam constituerant, portionem cet." Non credo eiusve excusari posse illis locis Taciti Annalium, ubi *ve* et *vel* pro *ne* et *an* in libris scriptis invenitur, IV. 33 neque refert cuiusquam *Punicas Romanasve acies laetius extuleris*, ubi Nipperdeius *Romanasne correxit*, et VI. 23 (29) *sponte vel necessitate incertum habebatur*, ubi multi editores Ursinum secuti *an pro vel ediderunt*. cf. Draeger § 131.*

P. 55 *Amstelodamum Iohanni tunc etiam fovebatur. Non*

est dicendum, quid Iohannes, sed quid Amstelodamum fecerit. Itaque pro fovebatur legendum favebat.

P. 57 *Maxime — Belgarum exercitus dux erat Bossuvius.*
Ex ed. principe scr. *Maximi* cet.

P. 66 *Ne Hollandi quidem et Zelandi satis sibi consultum putabant usu religionis ad ea tempora revocato, quibus validaे urbes a republica dissidebant: Unde per novos tumultus metui.* Pro per scripsi par, ut Luc. Mullerus in poenite, ubi Civilis vocatur permagno decus Arminio correxit par magno d. A. Post vidi editionem principem id confirmare.

P. 73 *Franciscus — ita Reginae placuit aut ipse aut spes in illa maioris fortunae, ut c. c. de matrimonio ageretur.* Recte in edit. princ. est in illo. Andium dux Anglorum reginae spem maioris fortunae afferre posse videbatur.

P. 93. Inter conditiones urbis tradendae a Parmensi Antverpiensibus latas fuit, ut alieni a Romanis sacris quatuor ultra annos excederent. Scribendum est quatuor non ultra annos vel quatuor intra annos.

Quod p. 105 legitur *naves mari eodem venientes* ita repugnat usui sermonis, ut suspicer praepositionem *e* vel *ex* post *naves* intercidisse.

P. 106 qui suadebat pacem quae cogere poterat. Lege quia, ut est in edit. princ. Regina, quae poterat cogere, suadebat pacem.

P. 110 *Nationibus, quae modo e primariis urbibus aliquam apud foedera habent, ius aequum suffragii.* Scribe aliquem, sc. legatum sive deputatum.

P. 116 *Classis ingens, quae pari spe atque ira Hispanis, dum pax cum Turca et Gallia, in semet armata festinabatur.* Haec obscura sunt. Perspicua fiunt, si distinguas: *Gallia in semet armata, festinabatur.* Grotius hoc dicit: dum pax est cum Turca et dum Gallia bello civili agitatur, classis ingens ab Hispanis cito parabatur, iratis in eos qui defecerant eorumque socios, et sperantibus se illa classe Batavos et Britannos sibi esse subiecturos. Confirmatur hoc eo quod seq. pagina legimus: *Galliam tunc cum maxime suo sanguine undantem.*

P. 184 *Variis rumoribus Regis a religione defectio per Ba-*

tavos *Britanniamque iactata*, ut fere nulla res plus sermonum aut liberiora iudicia experitur: caeteros ira et detestatio, Romana sacra venerantes spes incesserat posse et alibi acceptior in publicum ritus sociari, utque *Gallia Germaniae*, ita reliquos *Galliae exemplum sequi*. Ut nullus in egregio loco naevus sit, legamus *Galliam pro Gallia*.

P. 186 *Lemminga*. Lege *Jemminga*, quod nomen loci melius reddit, quam Ubbonis *Emmii Jemgumum*.

P. 195 de Iesuitis scribit: *ingenia distinguunt non minue prudenter quam eligunt*; ut quem facundia aut scribendi meditationibus sperant clarescere. Male post *eligunt* ponitur semicolon. Sequentia arcte cum praecedentibus cohaerent. ut quem est idem ac si dixisset *ut aliquem vel ut quemque*. Saepe *ut quis* hoc modo in Taciti scriptis legitur, *velut A. I. 69. II. 24 et 83.*

P. 231 pro *lateris alternis* editio princeps recte habet *lateris alterius*, ut p. 275 *suspecto maxime gelu*, id est, maxime quum gelu exspectaretur et metueretur.

P. 432 *nec nulla arma nisi iustissimis de causis sumta*. Usitatus esset *nec ulla*, sed nihil mutandum; Grotio enim licebat exemplo poetarum dupli negatione vim negandi augere. cf. intt. ad Livii XLIII. 13, 1, et Draeger, hist. Syntax der lateinische Sprache II. p. 65.

HUGO DE GROOT ALS AUTEUR VAN STAAT-KUNDIGE STRIJDSCRIFTEN.

BLIJDRAGE VAN

W. G. B R I L L.

Wat is op letterkundig gebied de voorwaarde van eenen aan de hoogste eischen beantwoordenden stijl? Immers dit, dat de auteur volstrekt *oprecht* zij, dat is, geene ingenomenheid hoegenaamd kenne met zijn eigen persoon en met de vertooning, die hij maakt. Zelfs moet hij vrij zijn van den waan, dat het onderwerp, door hem behandeld, de zaak, door hem voorgestaan, eenigen glans op hem doet afstralen of eenige belangrijkheid aan hem bijzet.

Wij zien het aan Pericles. Zoo iemand, had hij, waar hij optrad, recht zich zelven te gevoelen in dat Athene, welks aanspraak om de eerste in Griekenland, ja! in de gansche wereld te zijn, hij op de macht van den hoogsten en edelsten geest, aldaar geopenbaard, had gevestigd; in dat Athene, hetwelk hij met tempels, der verhevenste idée van het Goddelijke volkommen waardig, vervuld had. Hij zal spreken tot het volk bij de aandoenlijkst denkbare gelegenheid, tot roem der gevallen in den strijd voor het hoogste recht hunner vaderstad. Hoe sterk was hier de aanleiding om die roering te ervaren, welke den spreker zich zelven tot in de diepste kern der persoonlijkheid doet gevoelen en genieten. Bij Pericles niets van dit alles! Hij is gansch kalm; bijna, zou men zeggen, hardvochtig. Verre daarvandaan, dat hij zijn onderwerp als gewichtig, of maar als gepast zou doen gelden, ontkleedt hij de gelegenheid, waarbij hij spreekt, van hetgeen haar voor groot en schoon doet houden, en dan,

met een ernst, die alle opgewondenheid uitsluit, voert hij het woord over den Staat en de plichten, die den burger zijn opgelegd.

Moest de redenaar een Pericles zijn, om op dat spreekgestoelte bij die gelegenheid dus op te treden, — over het algemeen mag men zeggen, dat geene taak meer dan die van het stellen van een staatkundig vertoog, het den redenaar voor de hand doet liggen om gansch vrij van ingenomenheid met zich zelven te wezen en dus aan de hoogste voorwaarde van den stijl te beantwoorden. Bij een staatkundig vertoog toch wordt geen persoonlijk feit hoegenaamd behartigd: het is om het belang van den Staat te doen, in welken de persoon zich verliest; op degelijke gronden alleen komt het aan; alle ijdelheid van den spreker of schrijver zou den andersdenkende of tegenstander slechts vat kunnen geven, ten nadeele van de verdedigde zaak. Dat deze algemeene waarheid steeds door de werkelijkheid gestaafd wordt, zou ik niet durven beweren. De naieve stoutheid of, moet ik zeggen? de stoute naieveteit der menschelijke persoonlijkheid gaat zoover, dat menigeen in de hoogste zaak, het belang, ja! het behoud of den uitersten nood van het vaderland zoo goed als voorbijziende, nog aan de vertooning denkt, die hij als knap man, ja, als stijlkunstenaar maken zal.

Maar er zijn omstandigheden, waarbij de staatkundige strijd zoo heet is, en de ernst van het maatschappelijk leven de personen zoozeer inneemt, dat, zal hij niet uit den zadel gelicht worden, den redenaar, spreker of schrijver geen oogenblik tijd gegund is om aan zich zelven te denken. Dan is het hem alleen om zijne zaak te doen; hij bezigt de best mogelijke en onwidersprekelijkste gronden, en de vorm, waarin hij ze aanvoert, is gansch vrij van die vernuftigheid en gezochtheid, welke verraadt, dat de auteur nog eenig gewicht gehecht heeft aan de uitdrukking, afgescheiden van zijn alles beheerschend en, als het ware, alles vernietigend doel.

Zoodanig eene omstandigheid is het geweest, waarbij Hugo de Groot eenmaal als auteur van staatkundige strijdschriften is opgetreden. Het gold de vraag, of de Staten van Holland zich de bijeenroeping eener nationale Synode zouden laten

welgevallen, waar de godsdienstige geschillen, die hun Ge-west beroerden, zouden beslecht worden. Dit was het voorop-gestelde punt, waarover gestreden werd. Doch er stak oneindig meer achter. Wanneer de Contra-remonstranten bij die Synode in het gelijk gesteld werden, en het was zeker dat dit geschieden zou, dan kwam eene partij aan het bewind, in wier triomf die leden van Holland, wier woordvoerder bij uitnemendheid Hugo de Groot geacht mag worden, den ondergang zagen van de heerschappij der beginseLEN, die de kracht en de grootheid van de Vereenigde Provinciën uit-maakten, de hooge gedachte van Willem van Oranje verwe-zenkten en de rust van gansch Europa verzekeren konden. Zou men het beerlijk werk van het naastvoorgaande geslacht, waarvan met den Advokaat van Holland nog enkelen overig waren, door eerzucht en geestdrijverij laten sloopen! Zou al het bloed, waarop de stichting der Republiek te staan was gekomen, vergeefs gevloeid hebben; al de ellende, die het land met de stichters der Republiek uitgestaan had, vergeefs zijn geleden, en dat om de burgerij, zoo in ons land als in de voornaamste landen van Europa, wederom onder den druk van Prinsen en Grooten te brengen, die naar de her-vatting van den oorlog hunkerden, daar zij zich vleiden, dat deze den vijand zou dwingen hun alsnog hunnen zin te geven.

Zoo oordeelde Hugo de Groot, en men beseft lichtelijk, hoe hij zich van het bepleiten dier zaak gekweten geeft; hoe hij alle bewijzen heeft bijgebracht, waardoor de eisch der Provinciën als onrechtmatig, de gronden, door haar aan-gevoerd, als ongeldig gewraakt werden. En hier bleek nu, hoe de staatkundige schrijver, die zich geheel geeft aan zijne zaak, eene taal ter zijner beschikking heeft, zoo klaar, wat de gedachten, en zoo eenvoudig, wat den vorm en de keus der woorden aangaat, dat zij werkelijk onsterfelijk mag hee-ten. Inderdaad de taal van Hugo de Groot, in dezen staat-kundigen strijd gebezigt, is onsterfelijk in zoo verre zij, na meer dan derdehalve eeuw, nog zoo nieuw is, als of zij giste-ren door een onzer beste auteurs was gebezigt. Na Hugo de Groot is er geen verdere ontwikkeling van onze politieke

taal mogelijk. Wie van het voorbeeld, hier gegeven, afweek, zou slechts bederven.

De Duitsche diplomatieke taal en kanselarijstijl van die dagen en nog zooveel later is te recht in zijne belachlijkhed ten toon gesteld, en de geschiedschrijvers, die menig vertoog van Duitsche staatslieden hebben moeten lezen, hebben daartoe veel geduld en ontraadselingsgave noodig gehad. Daarentegen roemt men de klarheid, die van ouds de taal der Fransche staatslieden zou gekenmerkt hebben. Doch verre was het er af, dat de Fransche diplomaten in de eeuw van Hugo de Groot zich algemeen ontslagen meenden te mogen achten van de bloemen der welsprekendheid, van de wendingen en de woordenrijkheid eener kunstige rede. Eerst na Molière's geestigen spot en Pascal's voorgang kan men zeggen, dat de Franschen algemeen eenvoudig hebben leeren schrijven en zich onder hen een gepaste stijl van zaken heeft gevormd. Wel nu, onafhankelijk van de Franschen en zonder het voorbeeld hunner Satire Ménippée noodig gehad te hebben, heeft de ernst der omstandigheden, waar het eer of schande, leven of dood betrof, onze Nederlandsche staatslieden waarheid en eenvoud in hun spreken en schrijven geleerd. Marnix voor Hugo de Groot, en Constantijn Huygens na hem, hebben in het Fransch en het Hollandsch beide, eene taal gebezigt, onovertrefbaar in kracht en klarheid, in juistheid en eenvoudigheid. Maar tusschen die beiden staat Hugo de Groot met zijne zakenkennis en scherpzinnigheid op de bres van het door zijne broeders en bondgenooten bestormde Holland.

Vele van de stukken, in de dagen, aan welke wij denken, van de Staten van Holland uitgegaan, en hetzij met name, hetzij zonder zijnen naam, door Hugo de Groot gesteld, zijn dadelijk door de pers, op de toenmaals gebruikelijke wijze, publiek gemaakt. Herhaaldelijk uitgegeven is de Rede, door de Groot aan het hoofd der Deputatie van de Staten van Holland, in April 1616, tot de Heeren van Amsterdam gehouden. Desgelijks zag de publicatie het licht, behelzende verklaring van de Staten van Holland betreffende hunne goede meening om de gereformeerde religie in zuiverheid te behouden, een stuk, waarin men de geleerdheid en bondigheid van

Hugo de Groot erkent. Voorzeker zal ook de door de Groot gestelde, den eersten December 1617 in de vergadering der Staten-Generaal voorgedragen *Deductie van Holland tegen de maatregelen der Staten-Generaal in zake van godsdienst genomen*, uitgegeven zijn. Mij is zij alleen uit de in handschrift bestaande resolutiën der Staten-Generaal bekend. — Wil men een enkel staaltje van Hugo de Groot's fiere taal? De deductie begon met de klacht, dat men alle verzoeken van Holland om handhaving van haar gezag, waartoe de Provinciën verplicht waren, in den wind geslagen, en al de gronden, tot staving van dit haar verzoek aangevoerd, onopgelost gelaten had. Men verwierp, wel is waar, Hollands beroep op het 13de artikel der Unie; maar wilde men dit artikel anders verklaren, dan Holland deed, zoo zou men, onder voorwendsel van verklaring, al de artikelen der Unie, waarvan de meeste op verre na zoo klaar niet waren als het 13de, gemakkelijk weg kunnen redeneeren. Het was duidelijk dat sedert de gereformeerde religie algemeen omhelsd was geworden, de godsdienst niet opgehouden had de zaak der bijzondere Provinciën te zijn. Iminers hadden de Provinciën daarbij niets van haar oorspronkelijk recht kunnen verliezen, evenmin tegenover de Unie, als over zoo vele andere insgelijks gereformeerde Rijken. Zoo de Unie hare besluiten in zake van godsdienst aan enkele Provinciën opdringen kon, waarom zouden de andere gereformeerde Rijken dit niet insgelijks mogen doen? Neen! evenmin als de Nederlanden iets in zake van godsdienst over vreemde Staten te zeggen hadden, evenzoo min hadden vreemde Staten eenigen vorm van godsdienst aan de Provinciën voor te schrijven, en zoo de Provinciën geenerlei gezag van dien aard over zich aan vreemden konden toekennen, konden zij dit evenmin aan de Unie, vermits hare aanspraak geene andere was, dan welke ook die vreemden zouden kunnen doen gelden. Aan overwonnen steden en plaatsen had de Generaliteit de gereformeerde godsdienst kunnen voorschrijven; maar Holland was geen overwonnen land; integendeel, voornamelijk door Holland's goed en bloed waren die overwinningen behaald en die veroveringen geschied. Alzoo verlangde Holland de vol-

heid van haar recht te blijven gebruiken, gelijk de Zwitserse Cantons en de Geunieerde Vorsten, die elk op zijn gebied het recht van bijzondere verordeningen in het kerkelijke uitoefenden, en blijkens de bijzondere kerkordeningen van Utrecht, Holland, Groningen en Zeeland, ook de Staten dezer Gewesten sedert de algemeene invoering der gereformeerde godsdienst gedaan hadden.

De verklaring, door Holland in Juni 1618 bij monde van Oldenbarnevelt ter vergadering der Staten-Generaal gedaan, had grooten indruk gemaakt, dermate dat de Provinciën, — Utrecht natuurlijk, dat op de hand van Holland was, uitgezonderd, — te kennen gaven tegenverklaringen te zullen indienen. Van tegenverklaringen van Friesland, Overijssel en Stad en Landen is niets gekomen, maar Gelderland en Zeeland leverden elk eene tegenverklaring in. Deze tegenverklaringen nu bleven van Holland's zijde niet onbeantwoord, en wederom was het Hugo de Groot, hoezeer niet genoemd, welke die beantwoording stelde. Na de gronden, door de Heeren van Gelderland en Zeeland tot ontzenuwing van het 13de artikel op nieuw aangevoerd, op nieuw afgewezen te hebben, komt de steller van Hollands antwoord tot dit besluit: zoo was dan dat artikel, het plechtanker van Hollands recht, alsnog in onverzwakte kracht geldig. Maar het was Holland niet te doen om uitzonderingen op te werpen, ten einde zijne vrijheid te misbruiken en de gereformeerde religie te verzaken of te veranderen: integendeel, de Staten van Holland verklaarden ook bij deze gelegenheid uitdrukkelijk, dat »zij alle hooge Overheden, die eens tot de kennis der ware religie gekomen waren, in conscientie verplicht achtten, haar met alle mogelijke middelen te handhaven: dus hielden zij zich eeuwiglijk verbonden zulks met uitsluiting van alle andere godsdienstvormen te doen, bereid zijnde daarvoor goed en bloed op te zetten, gelijk zij voordezen trouw gedaan hadden; — maar daarnavens verstandden zij, dat, gelijk zij de ware religie vrijwillig en ongedwongen hadden aangenomen, zij haar ook vrijwillig en ongedwongen wilden blijven aan kleven, zonder dat zij zich en hunne Provincie in het stuk der godsdienst ooit tot onderdanen gemaakt hadden, evenmin

van de Generaliteit, als van de andere gereformeerde Landen, Rijken of Republieken.

Doch wat baten ware bewijsgronden in een politieken of socialen strijd? Daar staan twee machten tegen elkander over, die beiden zich een volstrekt recht toekennen, waarvoor de tegenpartij wijken moet. Zelfs wat voor de rechbank der zedelijkheid en des menschelijken verstands onrecht en onwaarheid moet heeten, ziet zich vaak, volgens de uitspraak van een bekenden mond, de macht van boven gegeven, en gebruikt die in zijne ure. Des te minder kan men zich hier verwonderen, dat de partij, door Hugo de Groot zoo krachtig verdedigd, overwonnen is, hier, zeg ik, waar het werkelijk, — en dit is door Oldenbarneveldt zelven toegegeven, — mogelijk was, ter goeder trouw omtrent de in de toekomst wenschelijke staatkundige orde van zaken verschillende gevoelens te koesteren.

Hoe dit zij, Hugo de Groot is het slachtoffer van den valzijner partij geworden, en dit is te meer te bejammeren, omdat hij daarbij niet alleen zijne uitwendige vrijheid heeft moeten verliezen, maar ook zijne zedelijke grootheid, tengevolge van het geweld, tegen hem gebruikt, schade geleden heeft. Had hij reeds, nadat de stad, waar hij pensionaris was, de waardgelders had afgedankt, den Prins een bezoek gebracht met het doel om zijn gedrag zoo schoon mogelijk voor te stellen, en wat in 's Prinsen oogen de schuld van Rotterdam was, min of meer op een kortelings overleden burgemeester te schuiven, vooral de brief, dien hij na zijne inhechtenisneming aan den Prins heeft geschreven, behelst min edele uitlatingen. Immers den Advokaat wijt hij in dat schrijven de hem thans ondankbaar dunkende rol, die hij had moeten spelen, en van den Prins smeekt hij redding van schade en schande. Vergeeflijker is het, dat hij in dien zelfden brief den Prins wil doen gevoelen, hoe hij, auteur van in vele plaatsen gelezen schriften, die nog ongedrukte werken onder zich heeft, 's Prinsen eer en roem in zijne hand houdt. Erger is, dat hij zich bereid betuigd heeft om in 's Prinsen huisdienst over te gaan; als domestiek van den Prins (want dus heette het in dien tijd), zou hij den dienst

van het land verzaakt en zijne vroegere loopbaan gansch hebben moeten verloochenen. Dat heeft hij niet gedaan, toen hij zich, in de hoop van daar eenen werkkring te bekomen, in Frankrijk vestigde, en het aanbod van Koning Christiaan van Denemarken, even als Jakob van Groot-Britannië, vijand van Oldenbarneveldts staatkunde, afsloeg. Doch zijne houding in de eerste dagen na zijne gevangenneming kunnen wij ons maar al te goed verklaren. Hij was nog zoo jong en gevoelde in zich eene zoo groote kracht tot staatkundig handelen en letterkundig voortbrengen. Zou hij nu van de baan des roems moeten aftreden? Al was het slechts voor een korten tijd (want aan eene wreede veroordeeling tot eeuwigdurende gevangenis dacht hij niet), het denkbeeld buitengesloten te zijn van het tooneel, waar de belangen der volken door de grooten en edelen der aarde in het volle licht werden behandeld, — hij kon het niet verdragen.

Toen wat hij niet verwacht had, gebeurde, en hij met eene kalmte in het gelaat, waarvan de rechters de oogen hadden moeten afwenden, zijn vonnis gehoord had, sprak hij dit woord: er staat in de sententie van eene eeuwige gevangenis, maar ik ken geene straf voor eeuwig, dan de hel, — dat is, geen menschen, God alleen kan tot eene eeuwige straf verdoemen. — Er bestaat reden om te betreuren, dat hij dat woord in een min edelen zin, dan het bedoeld was, waar gemaakt heeft door uit Loevestein te ontvluchten. Toen aan zijne gemalin kort na zijne gevangenneming ter oore gekomen was, dat haar man willens scheen zekere openingen te doen, bezwarend voor de drijvers zijner zaak, hoe fier betoonde zij zich toen, daar zij hem, zoo hij, wat zij niet gelooven kon, werkelijk tot zoo iets in staat was, gevoelen deed, dat zulks eene laaghartigheid zou wezen; — diezelfde Maria van Reigersbergen heeft de middelen ter zijner ontvluchting uitgedacht en toegepast. Maar was het niet beneden haars mans waardigheid, zich in een boekenkist te laten opsluiten en zich aan eene beschamende ontdekking bloot te stellen? Neen! op die manier -- zoo had hij behooren te spreken -- op die manier ontduik ik

de mij onrechtvaardig opgelegde straffe niet: de wijze is vrij in den kerker: komen de Heeren Staten mij niet, als de Overheden van Philippi Paulus gedaan hebben, beleefdelyk noodigen om hun een dienst te doen en dezen kerker te verlaten, dan stel ik mijne lichamelijke vrijheid gelaten uit tot het uur van mijn sterven. — En is het zoo ondenkbaar, dat, bijaldien hij op Loevestein gebleven ware, het oogenblik zou gekomen zijn, dat hij zich door zijne landgenooten de straf kwijt gescholden en zich weder in 's Lands dienst aangenomen had gezien? Vossius heeft, herinner ik mij wel, eenmaal zijne ontvluchting betreurd, en gezegd, dat hij zijne gevangenis te vroeg had verlaten. Zooveel is zeker, dat van den tijd aan, dat hij te Parijs zijne meesterlijke *Verantwoording* geschreven had, de kans eener terugroeping in omgekeerde reden stond tot de voortreffelijkheid van het daar geleverd betoog. De partij, waarover hij in dit geschrift triomfeerde, was in de Vereenigde Provinciën steeds sterk vertegenwoordigd, en gaf men Hugo de Groot, door hem weder in te halen, gelijk, zoo teekende zijne tegenpartij haar eigen onteerend vonnis.

Doch genoeg! Mijn voornemen was over Hugo de Groot als auteur van staatkundige strijdschriften te spreken, welnu, met de vermelding van zijne *Verantwoording*, het uitnemendste der voortbrengselen zijner pen in dit vak, mag ik eindigen.

DE RECHTS-TAAL VAN H. DE GROOT'S INLEIDING TOT DE HOLLANDSCHE RECHTS-GELEERTHEID.

BIJDRAGE VAN

S. V I S S E R I N G.

I.

In het vroege voorjaar van 1631 verscheen de »Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgleertheid; beschreven by Hugo de Groot“¹⁾.

Aan het hoofd van het werk las men een voorbericht van den ongenoemden bezorger der uitgave, waarvan de aanhef luidde²⁾:

»Beminde Leser. Alsoo ick uit verscheyde luyden hooges en
»laces stands hebbe verstaen, dat dese Inleydinghe tot de Hol-
»landsche Rechtsgleertheydt by de Heere Hugo de Groot ge-
»stelt, seer dienstigh werden ggehouden voor alle degene die
»haer met de Rechtspleginge deser Landen willen bemoeyen,
»ende dat daer van buyten syn weten verscheyden afschriften,
»doch al te samen gebreckelijcke ende vol misstelliugen, in han-
»den waren, die oock eenige Druckers, tot ondienst van den
»Leeser, van meeninge waren op de perse te brengen, soo

¹⁾) In zijn brief van 14 Maart 1631 berichtte Hugo de Groot zijn broeder Willem de goede ontvangst van een exemplaar van het pas gedrukte boek. (De brieven, waarheen in den tekst verwiesen wordt, zijn hierachter onder Bijlage II in uittreksel opgenomen).

²⁾) Alle aanhalingen zijn letterlijk afgeschreven uit de eerste uitgave van 1631, zonder enige poging om de ongelijkheden van spelling te verhelpen.

»hebbe ick soo veele te wege gebracht, dat my niet goedt-
»vinden van den Insteller (die eerst niet van meening was
»dit uyt te geven, maar sijn kinderen tot onderwijs nae te
»laten) is ter handen ghekommen het eerste ende oorsproncke-
»lijcke afschrift by hem oversien ende verbctert, 'twelck ick
»als nu (tot dienste soo ick vertrouwe van de gocde Inge-
»setenen deser Lande) door den Druck ghemeen maecke"

Het boek maakte, naar het schijnt, verbazenden opgang. Immers, niet ééne, maar een tal van uitgaven, bij verschillende boekhandelaren, zagen in dat jaar 1631 het licht, 'tzij gelijktijdig, 'tzij kort na elkander, 'tzij dat werkelijk verschillende handschriften ter perse wierden gelegd, 'tzij dat, bij gemis van privilege, de uitgevers onderling op roof uitgingen en elkaar nadrukten. Ik laat dit in 't midden en mag mij in 't algemeen van alle opmerkingen omtrent de uitwendige geschiedenis van het boek en zijn verschijning in velerlei gestaltenisse onthouden, omdat een onzer mededelen juist van dit onderwerp eene bijzondere studie heeft gemaakt, waarvan hij de vruchten ons eerlang, naar ik hoop, zal mededeelen. Genoeg zij het, hier op te merken, dat te gelijker tijd of wel onmiddellijk na elkaar, twee uitgaven in 4° het licht zagen bij de weduwe van Hillebrant Jacobse van Wou, te 's Gravenhage, ééne met romeinschen, de andere met duitschen letter gedrukt, welke ik meen voor de authentieke te mogen houden; bovendien ééne in 4° bij Frans Pels en Cornelis Blaaulaken te Amsterdam, die op den titel de tweede druk genoemd wordt; eene in klein 8° bij Pieter Corssen te Rotterdam, die de vierde druk heet te zijn; en (volgens Dr. H. C. Rogge) eene bij Adriaen Roman te Haarlem, in 4°.

Van de later, slag op slag elkaar opvolgende nieuwe uitgaven, in 1636, 1639, 1641, enz. enz. kan ik zwijgen. Alleen wil ik aanmerken, dat zij onder elkaar zonderling in spelling verschillen en dat de meeste slordig met tal van fouten, en daaronder grove en zinstorende, gedrukt zijn.

Het was geen lijvig boekwerk. De Haagsche uitgave met latijnschen letter, (die ik tot grondslag van mijne onderzoeken genomen heb en waarheen ik bij mijne aanhalingen

verwijs) beslaat 186 bladen met voor- en keerzijde of 372 bladzijden, met groten letter, ruim gedrukt.

Het werk is er op aangelegd, een hand- en leerboek te zijn. Het is verdeeld in drie boeken, die wederom in hoofdstukken (hier *deelen* genoemd) gesplitst zijn. Op het voetspoor der Instituten van Justinianus handelt het eerste boek over het recht in 't algemeen en over personen-recht (»*van de beginselen der rechten, ende van der menschen rechteliche gestaltenisse*«); het tweede boek over zakenrecht (»*van beheering*«); het derde over verbindtenissen (»*van inschuld*«). Het had in het plan van De Groot gelegen, er nog een vierde boek aan toe te voegen, waarin dan de leer der actiën, de rechts-vordering, zou behandeld zijn. Maar hij heeft aan dit voornemen geen gevolg gegeven. Hierop kom ik straks terug.

De vorm is meesterlijk. De ontvouwing der rechtsleer is streng methodisch en systematisch, en overtreft in dit opzicht verre de Instituten¹⁾. De voordracht is helder, scherp en pittig. Kort en bondig wordt de leer van elke rechtsinstelling gegeven zonder in bijzonderheden te verwateren, met vermijding van uitwijdingen en breede betoogen. — Wat dit laatste echter betreft met een paar uitzonderingen, waarbij het mij lust een oogenblik stil te staan, al ligt overigens de dogmatische beteekenis van het werk buiten het bestek van mijn onderzoek. — In de eerste plaats heeft De Groot de verzoeking niet kunnen wederstaan om zich hier en daar in een breed verhaal van oud-vaderlandsche rechts-toestanden te vermeien: Zoo in 't eerste boek bij *Huwelijk* (I. 5); in 't tweede boek bij *Versterfrecht* (het aesdoms- en schependomsrecht) (II. 28) en bij *Leenrecht* (II. 41); in 't derde boek bij het *burenrecht* ten opzichte van »landen liggende gemengder veure« (III. 28) en bij *verbindtenissen uit misdaad* (III. 32). Ik zwijg van de zorg, waarmede hij overal, waar het pas geeft, oude handvesten en plakkaten aanvoert; te opmerkelijker omdat hem bij de samenstelling van het boek de bronnen dik-

¹⁾ De schrijver zelf was zich hiervan wel bewust. Zie zijn brief aan zijne kinderen (Bijlage I).

wijls ontbraken en hij bij zijne aanhalingen op zijn geheugen vertrouwen moest ¹⁾.

De andere richting, waarin De Groot zich uitweidingen veroorlooft, gaat op het gebied der volkshuishoudkunde. In verband met zijne leer van de »aangeboren rechten» en van het daarop gegrondveste »maatschappelijk verdrag» verdedigt hij (geheel in denzelfden trant als in zijn werk de *Jure Belli et Pacis* ²⁾) den bijzonderen eigendom (II. 3). Evenals Locke ruim eene halve eeuw later zou doen, vestigt hij dit eigen- domsrecht op de behoeften den mensch ingeschapen en de noodzakelijkhed van hare vervulling en, zichzelven gelijkblivende, verklaart hij wederom de noodzakelijkhed van de op- heffing van dien eigendom en het herstel der gemeenschap in het bijzonder geval van »ghemeenschap van nooddruft in tijd van nood tusschen alle die op eenen bodem in zee zijn» (III. 29). »Hieruit schijnt oock gesproten te zijn het spreeck- woord der zeevarende luiden, die buitensduins zijnde zegghen, dat sy al even rijck zijn.” Uit dit aangeboren recht spruit volgens hem wijders ook voort het *erfrecht*, zoowel krachtens wille van den erflater als bij versterf (II. 14) »alsoo de ouders schuldig zijn hare kinderen van nooddruft te versorghen, ende de kinderen aen hare ouders ende voorouders danckbaerheid schuldig zijn te bewijzen.” Uit de natuurlijke verdeeling van den arbeid leidt hij af de noodzakelijkhed der ruilingen van goederen en diensten, van koop en verkoop, door de onver- mijdelijke tusschenkomst van het geld als ruilmiddel en waardemeter, en van de andere burgerrechtelijke overeenkomsten (III. 6). Eindelijk verdedigt hij het bedingen van intrest (door hem *winst*, *winninge*, *winpenningen* genoemd) op on- verbeterlijke wijze met de drie redenen: 't gevaar waaraan de uitleener zich blootstelt, de billijkheid, dat hij »iets trecke voor het ontbeeren», en het voordeel dat hij den inleener

¹⁾ Zie zijne brieven van 10 April 1627 en 14 April 1629. Hij gewaagt hiervan ook in een brief aan Groenewegen, die hem verweten had dat zijne aanhalingen niet goed en niet volledig waren. 10 Oct. 1643.

²⁾ Verg. O. van Rees, geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland. Dl. I, blz. 304 v.v.

verschaft en waarvoor deze hem eenige belooning schuldig is (III. 10), »want... dat ick iemand dat gerijff doe, dat hij iet kan winnen, 't welck ick hadde kunnen winnen, is redens genoeg om iet daer vooren te bedingen."'

II.

Men weet, dat de Inleiding door De Groot geschreven is tijdens zijne gevangenschap op Loevesteyn (Juni 1619 — Maart 1621). Zoo er nog enige twijfel deswege bestond, het boek zelf zou eene aanwijzing tot tijdsbepaling geven. Van voorwaardelijke makingen sprekende (II, 23), zegt hij: »Aengaende den tijd heeft oock den maecker sijn vrijheid, want hy kan daer bij stellen een seeckeren dag, als in den Oestmaend van 't jaer sesthienhonderd en twintig." Naar allen gis was dit een tijdstip, dat voor zijn geest in eene niet ver verwijderde toekomst lag terwijl hij die woorden schreef.

Dat hij dit werk enkel zou hebben ter hand genomen tot tijdverdrijf, gelijk hij zelf te kennen geeft in een brief uit Loevesteyn van 2 Febr. 1620 (opgenomen in de kleine verzameling *Epistolae sex ineditae*, LB. 1809) of om zijne zonen in de rechtswetenschap in te leiden, zooals de bewering luidt in het bericht aan den »beminden leser", komt mij niet aannemelijk voor. Meer waarschijnlijk acht ik het, dat hij van zijn vrijen tijd gebruik gemaakt heeft om een vroeger reeds opgevat plan, waartoe hij de bouwstoffen had verzameld, te volvoeren.

Is dit vermoeden niet ongegrond, dan ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat het oogmerk van De Groot geweest is, ten gerieve zijner landgenoten een handboek van Hollandsch burgerlijk recht te geven, dat voortaan tot regel zou kunnen dienen. Inderdaad is het werk er op aangelegd om als rechtsboek gebruikt te worden. Behoudens de enkele uitweidingen, waarvan ik gewaagde, is het in den strengen stijl vervat, die aan een wetboek past. Elke rechtstoestand, elke rechtsinstelling wordt in aard, werking en gevolgen beschreven. Op gebiedenden toon wordt een: zoo is het, zoo

moet het zijn, uitgesproken. Geen onderzoek van twijfelaarige gevallen; veel minder nog aanvoering en weerlegging van strijdige meeningen. Het recht door oude plakkaten en handvesten, keuren en ordonnantiën gevestigd, wordt als het ware door het gezag van den schrijver bekrachtigd. Waar het onbeschreven gewoonrecht ter sprake komt, wordt dit in al zijne werkingen ontleed en tot vaste regelen herleid. Treffende voorbeelden hiervan vindt gij o. a. in de hoofdstukken over de rechten en verplichtingen van schippers en scheepsgezellen (III. 20), over verzekering (III. 24), over avarijen (III 29)

Doch ik mag hierbij niet langer stilstaan.

En nevens het vervaardigen van een *rechtsboek* was het oogmerk van De Groot met de bewerking zijner »Inleiding», aan de Hollandsehe *rechts-taal* vastheid en gestalte te geven.

Voor deze stelling heb ik in de eerste plaats uitwendige bewijzen.

De ongenoemde bezorger van de eerste authentieke uitgave laat in het bericht aan den »beminden leser» op de boven aangehaalde woorden volgen:

»Het werck hebbe ick niet voorgenomen te prijsen, maer dit wil ick u, beminde Leser, wel verseeckeren dat den Insteller sorghvuldigh is geweest om alles te vervatten in een bequame ordre; ende nau heeft ghelet om de bepalingen met de bepaelde namen wel te doen over een komen, waerin bij de Rechtsgheleerden seer werdt gemist; oock van alle verdeelingen op malkanderen wel te doen vervolgen Onse Duytsche moederstale heeft hy ook gesocht te vereeren, ende te toonen dat oock dese wetenschap in deselve tale wel kan verhandelt werden, waertoe hij hem beholpen heeft met veele nu wat ongebruyckelijcke doch goede oude Duytsche woorden, die in de oude handvesten ende keuren bevonden werden; oock eenighe woorden door 't samenvouginge gemaect, doch soo dat den sin daer van seer licht is te vatten"

Nu is het bekend, dat Hugo de Groot, zoo niet al vroe-

ger, althans reeds sedert April 1627¹⁾ met zijnen broeder Willem over eene voorgenomen uitgave van de »Inleiding" briefwisseling gevoerd heeft, dat Willem de bezorging dier uitgave op zich nam, maar dat Hugo van Parijs uit er nauwlettend het oog op hield en zijnen broeder voorschriften gaf, hoe in dit of dat geval te handelen. Zoo wordt ook blijkens twee brieven van Januari en Maart 1629²⁾ de inhoud der voorrede met zorg overwogen. Die voorrede is grootendeels ontleend aan een eigenhandig opstel van De Groot, in den vorm van een brief aan zijne kinderen, op Loevesteyn geschreven, en de zinsneden, die ik u zoo even voorlas, zijn woordelijk uit dat stuk overgenomen³⁾,

Terwijl nu in die voorrede over den inhoud van het werk betrekkelijk weinig gesproken wordt, vinden wij grooten nadruk gelegd op den vorm, op de taal; en blijkbaar wilde de schrijver doen uitkomen, hoe in dit opzicht zijn werk zich van die van andere rechtsgeleerden onderscheidde.

En met hoeveel zorg en nauwgezetheid hij daarbij te werk gegaan is, kan ons ten overvloede nog blijken uit een aardig staaltje, voorkomende in een derden brief uit datzelfde tijdperk⁴⁾. De zinsnede die ik bedoel luidt als volgt:

»Corvino pro eo quod monet gratias habeo. Sed vox *gelover*
»ver exstat in priscis legibus Hollandiae et Zelandiae et
»*ἀναλογικώτερος* est ipsa Germanica. Itaque nihil muto.
»Sed et in aliis rebus malo nostra vetera quam nunc pere-
»grina. Ego maximo studio legi magnam copiam privilegio-
»rum et statutorum nostrae patriae et vicinorum, eo fine
»ut inde voces nostrates excerptem. Si quae usu
»obsolevere facile revocari possunt."

Wat zien wij hier? Het woord *gelover* voor *Inschulder* of (zoals wij nu uitsluitend zeggen) *schuldeischer*, komt vier-

¹⁾ Brief van 10 April 1627.

²⁾ Brief van 9 Jan. 1629; van 29 Maart 1629; ook nog in een brief van 18 October 1630 komt hij daarop terug.

³⁾ Verg. Bijlage I.

⁴⁾ Brief van 23 Febr. 1629.

malen in het boek voor ¹⁾). Daarop valt aanmerking. Maar De Groot handhaaft het, omdat het goed is en omdat hij het, goed zijnde, wil gebruiken om het in de volkstaal weder ingang te verschaffen.

Het is haast overtuigend, nu nog van inwendig bewijs te spreken. Men gelieve mijne verzekering aan te nemen, dat ik in het gansche boek bij herhaalde lezing niet één woord van onduitschen klank of oorsprong heb kunnen ontdekken. Alleen het woord *avarije* ²⁾ kwam mij, als uitheemschen basterd, verdacht voor. Maar ook hier zou De Groot zich nog kunnen dekken met het gezag van Q. Weijtsen, die in zijn *Tractaet van averijen*, aanvoert, dat het een woord is: »in alle Talen van Christenrijck uit het Grieksch overgenomen" (Simon van Leeuwen zocht den oorsprong van het woord in het Arabisch).

Ik kan hier de verzoeking niet wederstaan om te doen als de schilders, die door een donkeren achtergrond het licht, dat op de hoofdfiguur vallen moet, versterken. Terwijl De Groot op Loevesteyn zijne *Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleertheid* samenstelde, was zijn kerkergenoot Rombout Hogerbeets met een gelijksoortig werk bezig, te weten met het opstellen van zijne *Brevis Introductio ad praxin, ofte Korte Inleydinge tot de Practycke van 't aenvanghen der processen, et de foro competenti* ³⁾). »Ghestelt in myn ghevanghenisse by my Rombout Hogerbeets" leest men op de laatste bladzijde van het boekske in de uitgave in klein 8° van 1631 bij Pieter Corssen te Rotterdam. Volgens het voorbericht eener latere uitgave ⁴⁾ bezorgd door des schrijvers zoon A. Hogerbeets (sic), gedagteekend »den laetsten May 1641" is ook dit »Tractaetje in de gevanghenisse op de uiterste frontieren

¹⁾ II. 11, II. 42, II. 48 (tweemaal).

²⁾ III, 22. III, 24. III, 29.

³⁾ Zoo luidt de titel in de uitgave door den zoon in 1641 bezorgd. In andere uitgaven (reeds in die van 1631) luidt hij: *Van het aenleggen ende volvoeren der processen voor de respective Hoven van Justitie in Holland.*

⁴⁾ Zie de uitgave bij Adriaen Roman, te Haerlem, s. a.

»van Hollandt ende het fort van Loevesteyn ingestelt" ten einde de zoon zich »daermede, om de practycke te leeren »soude mogen behelpen." Ziedaar eene aardige overeenstemming tusschen beide geschriften. Maar deze is ook de eenige. Sla het Tractaatje open waar gij wilt; van elke bladzijde, haast uit elken regel grijnen u de afschuwelijkste barbarismen tegen. Een staaltje ¹⁾). »Als den Impetrant hem laet stellen in default eer der gheantwoort is, wordt het appel by een default verklaert desert, de sententie geconfermeert, ende den Appellant gecondemneert in de boeten ende kostten." Ziedaar de gebruikelijke rechtstaal van die dagen.

III.

In zijn opzet om aldus »onze Duitsche moederstale te vereeren ende te toonen dat oock dese wetenschap in deselve tale wel kan verhandelt werden", is dan De Groot voortreffelijk geslaagd. Dit getuigenis moeten wij hem bij haast elke bladzijde geven. »Juist! dat is het rechte woord!" komt ons telkens onwillekeurig op de lippen: »dat is de gepaste term, de natuurlijke verbinding, de nauwkeurige omschrijving: geen woord te veel, geen woord te weinig, geen woord misplaatst." — Wij hebben de Latijnsche en bastaardtermen die (niet in den tekst maar) op den kant der bladzijde met toevoeging van een L of een B bijgedrukt zijn, nauwelijks noodig om hem te verstaan.

In een opzicht echter is de tekst gebrekkig: de spelling. Ik sprak reeds van de slordigheid en willekeur, waarmede men hierbij in de latere uitgaven te werk ging. Maar ook in de uitgave van 1631, die wij als de meest vertrouwbare mogen aanmerken, vertoont zich dit gebrek in hooge mate. Zoo vinden wij b.v. soms in eenige regelen na elkaar gespeld *zoo*, *soo*, *so* of *zaek*, *zake*, *zaeck*, *zaec*, *saeck*; zoo wordt bij het voorvoegsel *ge* en de uitgangen *gen* en *ging* volkomen willekeurig nu eens de *h* achter de *g* ingevoegd dan weggelaten. Die ongelijkmatigheden zijn zoo vele en van dien aard,

¹⁾ Cap. IX, blz. 19 der editie van A. Roman, 1641.

dat zij wel aan het ten druk gelegde handschrift zelf¹⁾ geweten moeten worden.

Ook kan men den schrijver der »*Inleiding*” nog twee andere zonden te laste leggen: zijne groote ingenomenheid met oude en daaronder stellig ook in zijn tijd reeds verouderde termen en spreekwijzen, en een soms al te ver gaand streven naar zuiverheid, dat tot gemanierdheid overslaat. Maar het zijn zonden, die onder het begrip van overdrijving van het goede kunnen gebracht worden.

Het eerste vergrijp zal men hem niet zwaar toerekenen. Het hangt samen met zijne begeerte om oud-vaderlandsche rechtstoestanden zoo al niet in stand te houden, dan toch in het geheugen te bewaren. En hij ontwapent ons geheel, wanneer hij menigmaal zelf in alle oprechtheid ons waarschuwt, dat hij oude zaken beschrijft en verouderde woorden gebruikt. De beoefenaren der rechts-oudheden en van de geschiedenis onzer taal kunnen hem daar dankbaar voor zijn. Ik mag mij noch onder de eersten noch onder de anderen rangschikken en wil mij dus hierin niet dieper begeven. Alleen wil ik mij veroorlooven, in 't voorbijgaan enige aardige woorden en geestige spreekwijzen onder uwe aandacht te brengen, die den deskundigen zeker niet onbekend, maar sommigen onzer wellicht nieuw zijn. Ik kies enkele uit velen.

mondborgschap

» Voogdie, 't welck oock mondborgschap werd ghenoemd
» omdat de voogd den onmondigen als verborgt, waervoor men
» nu zeit *memberschap* en voor *mondborgen* momboirs". (1. 4.)

vertichting = boedelscheiding

» ten derde mag verkiesing van versterf-recht geschieden

¹⁾ Het oorspronkelijk opstel van de *Inleiding* is door H. de Groot op Loevesteyn verbrand, opdat het niet in handen zou vallen van hen, die hem kwalijk gezind waren. (Zie zijn brief aan Willem, van 12 Juili 1630.) Hoe en wanneer Willem het eerst in het bezit gekomen is van een afschrift, kan ik niet met zekerheid zeggen. Uit den aanhef van den brief van 9 Januari 1629 maak ik op, dat Hugo hem omstreeks dien tijd de kopij, voor den druk bestemd, uit Parijs gezonden heeft.

bij boedelscheidinge of *vertichtinge*, die ter weeskamer geschied". (II. 29.)

verstooringe (restitutie)

- »ende voor de genoten vruchten die niet te vinden en zijn
- »is hy [de bezitter ter kwader trouw] ggehouden *verstooringe*
- »te doen". (II. 6.)

gestade, gestade doen, gestaden, gestadigen (geldig, geldig maken, bevestigen)

- »Sulx dat het gunst alsnu by bejaerde ongetrouwde wijven
- »werd gepleegt, schoon sonder voogd, niet en laet *gestade* te
- »zijn". (I. 4.)

(Zulke voogd van bejaarde jonge dochters heette, zegt De Groot, *straet-voogd*. Maar dit recht is in onbruik gekomen).

- »welcke brieven werden *gestadet* indien het meerendeel der
- »inschulders daerin bewilligen". (III. 51.)

(brieven van respijt aan een gebrekkigen schuldenaar verleend.)

maelstede voor wettelijke woonplaats. (I. 5. 13.)

ontzich, vrees:

- »dat de uiterste wille hem door dwang ofte *ontzich* is
- »afgheperst". (II. 24.)

vaere (metus) »wordt verstaen eene *groote vreeze*, als van dood". (III. 48.)

havenis en *havening*, goede staat van onderhoud (III. 7, 9).

sonder veel gelaets, zonder omslag van vormen (I. 5).

»van aver tot aver" (I. 14).

- »'t schijnt dat wel-gebooren mannen van ouds zijn geweest,
- »die van aver tot aver van vrije ende eerliche luiden waeren
- »gekomen."

in goeden raecke (sarta tecta).

- »Den lijftochter is oock gehouden de tocht-huizen te hou-
- »den *in goeden raecke*" (II. 39).

met den voet stooten »als men verkoopt soo goed en quaed

- »als 't is, sonder daervoor in te staen, twelck men
- »noemt *met den voet stooten* (III. 14) (nog heden: *voetstoots*)."

- »Ende hoewel den kooper als dan sijn voeten steeckt in
- »des verkoopers schoenen". (III. 14.)

(*Periculum rei venditae pertinet ad emtorem*).

» *met voorwaerden gaet een man uit sijn kleederen, dat
is sijn recht, gelijck men zeit*” (III. 3).

» Soo dat de zaecken niet en konden afgedaan werden by
» *staende sonne nocte over dwarsse nacht*” (III. 32) (d. i. op
één rechtdag.)

» Zoo wanneer veele 't samen doende zijn gheweest *in vaerde
ende velde* ende mids den doncker ofte anders niet zeecker
» en is wie de wonde heeft gegeven, so moeten die met haar
» allen eenen *baerschuldigen* man uitmaken”. (III. 34).

Enkele van deze overoude spreekwijzen hebben nog heden burgerrecht behouden, b.v.:

te geef ofte te neem. (III. 28).

ter naester lage en minster schade (II. 32).

dien water deert, die water keert, waarbij De Groot deze verklaring geeft: » Nae gemeen recht mag yder een sijn wa-
» ter laten lopen soo het van selfs wil loopen. Waeruit het
» oude spreeckwoord komt: *dien water deert, die water keert*”.
(II. 35).

Ernstiger is de andere grief, die van overdreven gekuischt-
heid van taal, welke in kieskeurigheid ontaardt. Hierdoor komt De Groot er toe, in plaats van woorden en zegswijzen,
die algemeen bekend en gebruikelijk zijn, zulke te kiezen die zonder verklaring onverstaanbaar blijven. — Zoo noemt hij den advocaat *voorspraek*, den procureur *volmacht*, den griffier *gerechtschrijver*, den secretaris *stadtschrijver*, den notaris *be-ampteschrijver* en zijn protocol *het kladtboeck*, den factoor *eene koopmans-bewindhebber*. De Gereformeerde Religie vertaalt hij met: de *gesuyerde Godsdienst*; de Vereenigde Oostindische Compagnie, met welke hij eenmaal zooveel te doen had, wordt hier genoemd *de ghemeenschap van den O. I. handel*. Soms gebeurt het, dat hij, geen passend woord vindende, tot eene omschrijving de toevlucht neemt, die zonder toevoeging van het verworpen woord in de kanttekening onbegrijpelijk zou wezen. Zoo lezen wij in het Hoofdstuk over *Maetschap* (III. 21): »ende kan in dese gemeenschap komen al wat eerlick
» is, maer niet oneerlicks, waeronder mede gehouden werd *den*

»inkoop van eenighe waren om dierte te maecken," en hier-naast op den kant het woord *Monopolie*. Is het misschien ook aan deze zucht tot taalzuivering te wijten, dat wij tel-kens van *koopschat* en *koopgeld* lezen, maar nergens in het geheele boek het woord *prijs* ontmoeteu? Bij de behandeling van het wisselrecht (III. 13, 45) noemt hij den *teickenaer* (trekker) den *aennemer* of *aenvaerder* (acceptant) en den *hou-der*; en ontvouwt hunne wederkeerige rechten en verplichtingen, maar van *endossement* en *endossanten* wordt volstrekt niet gewaagd Zou hij zich onthouden hebben omdat hij wan-hoopte aan de mogelijkheid om deze termen te verduitschen? Of moeten wij aannemen, dat toen hij schreef, het endossement nog zoo weinig in zwang was, dat van de rechten en verplichtingen der endossanten niet behoefde gehandeld te worden?

IV.

Is De Groot in zijn toeleg geslaagd? Ten deele ja. Zijne *Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleertheid* is werkelijk een Hollandsch *rechtsboek* geworden en dit bijna twee eeuwen lang gebleven. Dat getuigen de vele uitgaven die tot in de tweede helft der achttiende eeuw achtereenvolgend het licht zagen. Zijne leer werd in het studeervertrek, in de pleitzaal en bij de akademische lessen als gezaghebbend aangevoerd. Niet minder dan die van de Instituten van Justinianus zelven werd de tekst waardig gekeurd om tot stoffe te dienen voor meer of minder uitvoerige en geleerde commentaren.

Maar zijn oogmerk, om ook de Hollandsche *rechts-taal* te vestigen, heeft de opsteller der *Inleiding* gemist. De mannen der wetenschap zoowel als de mannen der praktijk zijn voortgegaan, aan de taal van Hogerbeets de voorkeur te geven boven de taal van Du Groot. In de plakkaten der *Algemeene* en *Gewestelijke Staten*, in de ordonnantiën en keuren der stedelijke besturen en der waterschappen heeft de barbaar-sche kanselarij-stijl gezegevieren. De adviezen en pleidooien der praktizijns, de sententiën der rechtbanken en hoven zijn een onverkwikkelijk mengelmoes gebleven van slecht Hol-

landsch, Latijnsche rechtstermen en basterdvormen. Van waardeering zijner poging »om onse Duytsche moederstale te ver-eeren ende te toonen dat oock deze wetenschap in deselve tale »wel kan verhandelt worden" geen spoor. Onze rechtsgeleerden zijn tot het einde der achttiende eeuw toe, met enkele uitzonderingen¹⁾, voortgegaan ook de Vaderlandsche rechtswetenschap in het Latijn te behandelen. In de akademische lessen werd de leer van De Groot in het Latijn verklaard.

Twee sterksprekende bijzonderheden, die het boek zelf raken, wil ik hier nog bepaald vermelden.

De geleerde secretaris van Delft, Mr. Simon van Groenewegen van der Made, de eerste, die eene uitgave van de *Inleiding* met noten bezorgde²⁾, had nog, nevens Latijnsche citaten, aanmerkingen en toelichtingen in het Hollandsch geschreven. Maar de uitgave in 1767 bezorgd door Mr. Willem Schorer, president in den Edelen Hove van Vlaenderen, enz.. geeft op den Hollandschen tekst zeer uitvoerige Latijnsche aanteekeningen en leidt het boek bij de lezers van zíjn tijd met eene Latijnsche voorrede in. Nog in 1800 schreef D. G. van der Keessel zijne *Theses Selectae Juris Hollandici et Zeelandici ad supplendam Hugonis Grotii Introductionem ad Iptiam Hollandicam*, in het Latijn, trouwens als handboek voor zijne academische lessen.

Nog treffender is de andere bijzonderheid, waarvan ik heb te gewagen. Het is een eenigszins zonderling geval. Wij merkten vroeger reeds op, dat de *Inleiding* niet voltooid is. Er ontbreekt een *vierde boek*, handelende over de rechtsvordering. Dit ligt niet alleen in den aard der zaak, maar wij vinden ook in het boek zelf twee plaatsen die bewijzen, dat De Groot er zelf aldus over dacht. In een der alleraaltste hoofdstukken van het Derde Boek, handelende »van »verset (exceptie) uit gewijsde zaecke" (III. 49) lezen wij:

¹⁾ Onder deze Ulric Huber, *Hedendaegsche rechtsgeleerdheid*, die echter in de voorrede verschoonig verzoekt dat hij in de landstale schrijft: "Eere kan ik niet wachten van in 't Duitsch te hebben geschreven," zegt hij.

²⁾ Eerste uitgave 1644, tweede 1652.

»Een vonnisse gaet in kracht van ghewijde zake, wanneer
 »daervan geen beroep (appel) ofte klaring (reformatie) en valt,
 »ofte dat den tijd van beroep ofte klaring is overstreecken,
 »'t en waer nochtans hetselve vonnis by herziening (revisie)
 »wierd veranderd, van alle dewelcke 't syner tijd sal werden
 »ghesprocken." Nog stelliger laat de schrijver zich uit in
 't 46^e deel van het IIe Boek: »Cijnsrecht plag oock te heb-
 »ben recht van pandinghe, waervan in 't stuck van de Rechts-
 »pleging sal werden ghesproken." — Heeft nu De Groot
 gemeend, dit Vierde Boek achterwege te kunnen laten, we-
 tende dat zijn vriend en lotgenoot Rombout Hogerbeets in
 eene andere cel van de Loevesteynsche gevangenis het Holl-
 landsche procesrecht beschreef, terwijl hij zelf het materiële
 recht te boek stelde? Dit is nergens gebleken. Integendeel,
 aan den voet van eene »Eerste Tafel" bij den tekst der
 Inleiding gevoegd en bevattende een overzicht »van de ver-
 »deeling der boecken" lezen wij: »Middelen om 't recht voor
 te staen ende te vervolgen. Dit deel is by Merula ¹⁾ ver-
 handelt ende daerom by ons nae-ghelaten." Dit Overzicht
 is van Hugo de Groot zelven afkomstig, zooals blijkt uit
 den geleidenden brief in de gevangenis aan zijne kinderen
 geschreven. En in den brief van 9 Januari 1629 schrijft
 hij: »Pars quarta esse debuit *de actionibus et judiciis*, sed
 »eam omisi, quia Merula tractaverat et satis habui ad eum
 »lectorem remittere." Zoo wordt ons rekenschap gegeven,
 waarom 't Vierde Boek ontbreekt. Maar waarom dan bij
 de uitgave, tien jaren na het opstellen van het werk met
 goedvinden van den »Insteller" en (zoo als het voorbericht
 zegt) »volgens het eerste en oorspronckelycke afschrift by
 »hem oversien ende verbeterd" bezorgd, de twee aangehaalde
 verwijzingen naar latere behandeling der rechtspleging niet
 doorgeschrapt? — Nu komt echter nog het vreemdste (en

¹⁾ Van Paulus Merula verscheen in 1592 de *Synopsis praxeos civilis, Maniere van procedeeren in dese provinciën Hollandt, Zeelandt ende Westfrieslandt, belangende civiele saken.* — Men vindt bij Merula een streven naar zuiverheid van taal; maar hij erkent dat hij moeite heeft het juiste woord te vinden dat de plaats van een gebruikelijken bastaardterm zou kunnen innemen.

de lange uitweidings, die ik mij moest veroorlooven, was noodig om dit in het volle licht te stellen). In 1654 verschijnt van de hand van broeder Willem de Groot (dezelfde die de uitgave der *Inleiding* bezorgde) eene *Isagoge ad praxin fori Batavici*. In de opdracht van het boek aan den Hogen Raad en het Hof van Holland geeft hij als volgt rekkenschap van zijn doel. »Introductionem ad Jurisprudentiam Batavicam, magnae utilitatis librum, composuit Hugo Grotius, frater meus, cuius aeterna apud omnes bonos cives erit memoria. Nihil itaque praeter postremam partem, quae proprie praxin tangit, deesse videbatur. Hanc ego, nostratibus fere neglectam, certe praeteritam (niet vleiend voor Merula en Hogerbeets!), vestigiis aliorum et praecipue fratris mei insistens, excolendam mihi delegi." Alzoo eene aanvulling van de *Inleiding* — — in het Latijn! De broeder zelf verloochent het streven des broeders »om onse Duitsche moederstale te vereeren." Als reden hiervoor geeft hij op, dat hij (hij ook al!) het boekje oorspronkelijk had opgesteld ten behoeve van het onderricht zijner zonen, maar dat hij de uitgave in het Latijn wenschelijk heeft geacht ter wille der studenten en ten gerieve van de vreemdelingen, die met ons recht kennis zouden willen maken. — Dat teekent den tijd¹⁾.

V.

Eerst de negentiende eeuw heeft aan de bedoelingen van

¹⁾ Het is waar, twee jaren later, in 1656, gaf Willem de Groot eene Hollandsche vertaling uit van zijne *Isagoge: Inleyding tot de Practyck van den Hove van Holland*, 's Gravenhage by A. Tongerloo en J. Verhoeven. In de opdracht aan Burgemeesteren van Delft zegt hij, dat hij eerst de Isagoge in 't Latijn gegeven heeft „tot dienst van de buitenlanders ende de eer van ons Vaderland, maer vernomen hebbende, dat vele goede luyden... wel wenschen het selve in onze moedertaal te lesen, meenende dat men daermede voor de Rechtbancken van de steden ende de dorpen van ons Vaderland zou kunnen dienst doen... soo hebbe ick de moeyte genomen om hetselve te vertalen ende te vervormen." — Het voorbeeld van zijnen broeder om zuiverheid van taal te betrachten is echter bij deze Hollandsche bewerking voor W. de Groot verloren gegaan.

De Groot, ook wat de taal betreft, eenig recht doen weder-varen. Het uitgangspunt van deze eerherstelling »onser duyt-sche moederstale" is geweest de groote staatsomwenteling van de laatste jaren der achttiende eeuw. Toen de Staatsregeling van 1798 in art. 28 van de *Algemeene beginselen* verordend had: »Er zal een wetboek gemaakt worden zoowel van Bur-gerlijke als van Lijfstraffelijke wetten. te gelijk met de wijze »van Rechtsvordering, op gronden door de staatsrege-ling verzekerd en algemeen voor de gansche republiek," toen was het beginsel aangenomen en uitgesproken van een eigen vaderlandsch recht, in nederlandsche taal vervat. Wel was het er verre af, dat ook aan het tweede lid van art 28: »deszelfs invoering zal zijn uiterlijk binnen *twoe ja-ren na de invoering der staatsregeling,*" gevolg kon wor-den gegeven, ofschoon men ook dadelijk aan het werk getogen was. Maar toch, hetzelfde gebod werd in alle volgende staatsregelingen gehandhaafd; en al heeft het lang, zeer lang geduurd, en al hebben wij ons ook den wijden omweg over Frankrijk heen moeten getroosten om te komen waar wij komen wilden, wij zijn er eindelijk gekomen. En dat wij er gekomen zijn, hebben wij voor een deel ook te danken aan den man, die ons voor twee eeuwen den weg ge-baand heeft.

Het is niet gemakkelijk na te gaan, en het zal wel nimmer met volkomen zekerheid aangewezen kunnen worden, hoe de opstellers der verschillende nederlandsche wetboeken, die tusschen 1798 en 1838 zijn vervaardigd (het Wetboek Napoleon ingericht voor het koningrijk Holland, het eerste Wetboek van Koophandel, het Crimineel Wetboek van 1809, het ontwerp van 1816/20 en de wetboeken na herhaalde omwerking eindelijk in 1838 ingevoerd) bij de samenstel-ling hunner ontwerpen zijn te werk gegaan wat de taal betreft. In hoeverre hebben zij zich, bewust of onbewust gehouden aan de woorden, termen en uitdrukkingen van het dagelijksche leven in hunne omgeving? In welke mate hebben zij met opzet de geschriften van oude rechtsge-leerden en de beschreven rechtsbronnen des lands geraad-pleegd? En welk gezag hebben zij hierbij ook aan De Groot

toegekend? ¹⁾ — Dit onderzoek ligt hier buiten mijn bestek. Maar bij de vergelijking van den tekst onzer Wetboeken met de *Inleiding* heeft het mij getroffen, dat de meeste woorden van dagelijksch gebruik als rechtstermen in deze Wetboeken voorkomende, reeds in het leerboek van De Groot met gelijke beteekenis worden aangetroffen. En zeker is het, dat eenige onzer nu in de rechts- en volkstaal opgenomen woorden uit deze mijn zijn opgedolven. Men noemt: *dading*, *vennoot* en *vennootschap*, *onderzetting*, *overzetting* (delegatie), *verjaring* (ook bij De Groot in de tweeledige beteekenis van *usucapio* en *praescriptio* voorkomende), *erfdienstbaarheden*, *versterf*, *handlichting*, *natrekking* en andere.

Het zou kwalijk voegen de lange lijst van woorden, die ik heb opgeteekend als gelijkelijk bij de Groot en in onze wetboeken voorkomende, hier voor te lezen. — Maar wilt mij, ten besluite, nog twee opmerkingen, dit stuk rakende, veroorlooven.

VI.

De eerste is: Men heeft niet zelden woorden van de Groot overgenomen, of wel dezelfde woorden als hij gebezigd, maar in eene beteekenis die afwijkt of zelfs sterk verschilt van die, welke hij er aan gaf, 't zij omdat die beteekenis in de volkstaal zelve allengs verloopen is, 't zij omdat de latere wetgever met opzet eene nieuwe beteekenis aan het oude woord heeft willen geven, 't zij eindelijk omdat hij onbewust het oorspronkelijk begrip uit het oog verloren heeft. Ik geef enige treffende voorbeelden.

Voogdij, *voogd* zijn woorden bij ons even gebruikelijk als

¹⁾ In het Ontwerp van 1820 komen enige uitdrukkingen voor, die wij thans missen, ontegenzeggelijk aan De Groot ontleend, zooals art. 84, 85 alg. bep. *mondigen*, *onmondigen* (geheel in zijn zin), art. 1202, 1237 *huisen*- en *veld-dienstbaarheden*, art. 1398 *lijftocht* voor vruchtgebruik, art. 2972 *onderwind* voor zaakwaarneming, art. 2981, *baattrekking*; maar daarentegen wordt dit ontwerp ook ontsierd door een aantal vreemde woorden, die meerendeels volkomen overtollig zijn en die men op het voorbeeld van De Groot gemakkelijk had kunnen vermijden.

bij De Groot. Maar bij hem is het begrip ruimer. *Onmon-digen* of *weezen* noemt hij allen zonder onderscheid, »die zich »zelven niet redderen en kunnen" (I. 4, 6). Dezen hebben een *mondborg*, *momber*, *voogd*. Maar zij worden onderscheiden in *bejaarde* en *onbejaarde* (minderjarige) weezen. Bij ons gelden *voogd* en *voogdij* alleen van minderjarigen, terwijl wij (op het voetspoor van het Romeinsche recht) van de krankzinnigen, onnoozelen en verkwisters een afzonderlijke groep gemaakt hebben. Of wij hieraan wel of kwalijk gedaan hebben, laat ik in 't midden. ¹⁾ Genoeg zij het, hier op te merken dat wij er aan te danken hebben, dat de onduitsche woorden *curatele* en *curator* in onze wet zijn opgenomen, en dat de wetgever voor de »onder curatele gestelden" geen eigen naam heeft weten te vinden.

Het opschrift van den 11^{en} titel van het IIe boek van ons B. W. luidt: »van erfopvolging bij versterf." De eerste afdeeling van dezen titel lezende, die de algemeene beginselen van erfopvolging behandelt (onverschillig uit welken hoofde, wet of uitersten wil, zij voortspruit), zouden wij licht tot de opvatting komen, dat de wetgever niet anders bedoeld heeft dan voor te schrijven, hoe erfopvolging ontstaat wanneer iemand gestorven is. Maar in de artikelen 961—963 (bij de leer van het »wettelijk erfdeel of de legitieme portie") wordt *erfopvolging bij versterf* gebezigd in tegenstelling van erfopvolging krachtens uitersten wil. De Groot onderscheidt veel scherper en nauwkeuriger. Bij hem is *versterf* (zelfst. nw., meervoud *versterven* en *versterften*) de erfgenaamschap of het recht van erfopvolging zelf, dat de wet geeft wanneer uiterste wil ontbreekt (II. 26, 29, 31). Zijne bepaling luidt: »Ver-»sterf is eene aankomste (titel) van erfenisse buiten uiterste »wille." Dit *versterf* »wordt aanvaard." Als hij het leerstuk afgehandeld heeft zegt hij: »Ende hiermede houden wij vol-»daen de verhandeling van allerlei *versterften*."

¹⁾ In den Code Napoleon hebben ook deze een *tuteur* (art. 505 v.v.) en zijn beheer wordt *tutelle* geheeten.

Ik herinner mij, dat ik, toen ik als student de eerste kennis maakte met ons pas ingevoerd Burgerlijk Wetboek, op de vraag wat toch de uitdrukking »van onderzetting of »*hypotheek*” aan het hoofd van den 20^{en} titel van het IIe boek beduidde, van een deskundig man ten antwoord kreeg, dat *onderzetting* juist hetzelfde betekende als *hypotheek*, dat het een oud-hollandsch woord was, bij De Groot voorkomende, ’t welk men weer in eere herstellen wilde. Vermits diezelfde samenvoeging van twee woorden voor dezelfde zaak in het wetboek verder nog maar tweemaal voorkwam (art. 1179 en 1208) en er overigens nergens meer van *onderzetting* gewaagd werd, heb ik mij daarover niet meer bekommerd en even als al mijne land- en tijdgenoten met den wetgever zelven steeds van *hypotheek* met zijne afleidingen *hypothekair*, *verhypotheker*, enz. gesproken. Thans betreurt ik het, dat de wetgever zich in der tijd met deze uiterst bescheidene herinnering aan de oude rechtstaal te vreden gesteld heeft, niet het minst, omdat hij ons daarmede op een dwaalweg heeft gebracht. — *Onderzetting* komt bij De Groot meermalen voor, en wel in eene merkwaardige beteekenis, maar juist niet in die van *hypotheek*.

Wij vinden in de *Inleiding* (II. 22, 48, III, 8), de termen *onderzetten*, *onderzetting*, *onderzetter*, *onderzetbaer goed*, *het onderzette* (soms met *s*, veelal met *z* gespeld). Altijd is het begrip, ’t welk hier uitgedrukt wordt, dat van een verband op iemands goed, uitdrukkelijk of stilzwijgend, bij de wet of bij overeenkomst gevestigd. *Onderzetting* kan bestaan met of zonder *ter handzetting*; het begrip is ruimer dan dat van *verzetting* of *pandgeving*, d. i. een overeenkomst waarbij »iemand eenig goed (tilbaer of ontilbaer, eigen of eens anders) een ander tot syn schuldsverseeckering in handen stelt.” *Onderzetting* is dan volgens de bepaling van De Groot »eene »gerechtigheid over eens anders zaecck dienende tot zekerheid »van inschuld”. De *stilzwijgende onderzetting* is die, welke uit de wet voortvloeit, zoo als: het voorrecht van de schatkist wegens belasting of boete, van den »dijckring” wegens kosten van dijken, dammen enz., van den verhuurder op de tilbare have des huurders, van den weeze op zijns voogds

goederen, enz. enz. De besproken *onderzetting*, of *veronderpanding* is algemeen of bijzonder. *Algemeen*, die over alle goederen des schuldenaars ("zijne *alinge goederen*" zegt De Groot) gaat; de *bijzondere*, waardoor óf tilbaar óf ontilbaar goed verbonden wordt; die van tilbaar goed kan geschieden met of zonder overgave der zaak: die van ontilbaar goed moet altijd geschieden » voor 't gerechte van de plaatse alwaer 't goed gelegen is".

Derhalve, *onderzetting* volgens het begrip bij De Groot omvat alles wat bij ons genoemd wordt *privilegie* (art. 1180 B. W.) *pand* (art. 1196) en *hypotheek* (art. 1208). En onze wetgever, dit woord in den zin der oude rechtstaal in het leven terug willende roepen, had niet aan het hoofd van den 20^{en} titel moeten spreken *van onderzetting of hypotheek*, maar aan het hoofd van den 18^{en} moeten schrijven: *van onderzetting of bevoorregte inschulden*.

Men weet, dat sedert de min of meer officiële vertaling van den Code Pénal bij ons verschenen is, aan het woord *misdaad* eene bijzondere, scherp bepaalde beteekenis is gehecht, die na dien tijd in onze geheele wetgeving ingang gevonden heeft, t. w. die van een strafwaardig vergrijp van de ergste soort. Bedrieg ik mij niet, dan zijn de taalkenners het er over eens, dat volgens ons taaleigen *wanbedrijf* grover vergrijp is dan *misdaad*. — Ook bij De Groot (III. 33—37) komt *misdaad* als strafbare handeling voor. Hij spreekt van *misdaad tegen 't leven, tegen 't lichaem, tegen de vrijheid, jegens de eer, jegens goed*. Hij spreekt (III. 32) van *blijckeliche misdaad* (*maleficium*) en *misdaad door wetduiding* (*quasi ex maleficio*). Maar het grondbegrip is bij hem ruimer. Het is dat, wat onze wet thans noemt *onrechtmatige daad* (art. 1401 B. W.). Hij omschrijft: »misdaet is een doen ofte laten zijnde uit zich zelve ofte door eenighe wet ongeoord loft». En in dezen ruimen zin komt het woord herhaaldelijk in de *Inleiding* voor. Eén voorbeeld. De huurder »is oock schuldig te vergoeden alle schade die door sijn *misdaed* ofte versuum van syn huisgezin... werd aengedaen». Het is de vraag, of het thans nog wenschelijk en mogelijk zij,

aan dezen ruimeren zin van het woord op nieuw ingang te verschaffen. Maar wij zullen het allen toejuichen, dat het nieuwe Wetboek van Strafrecht met de onjuiste opvatting, die zich sedert 1811 ingedrongen had, gebroken heeft.

Nog van eene andere dubbelzinnigheid heeft ons het nieuwe Strafwetboek verlost. In het bekende art. 22 van het Wb. van Strafv.¹⁾ komen de woorden *hoon* en *laster* voor, over wier onderscheidenlijke beteekenis onder de rechtsgeleerden veel te doen is geweest. Ofschoon in den vertaalden Code Pénal het woord *hoon* niet vermeld wordt²⁾, in bijzondere strafwetten³⁾ wordt *hoon*, *hoonen* herhaaldelijk in verband met *beleediging*, *smaad* en *laster* genoemd. Zijn dit woorden van gelijke kracht of heeft elk zijn eigen beteekenis? De twijfel zal niet meer geopperd behoeven te worden, wanneer het nieuwe Wetboek van Strafrecht zal zijn ingevoerd, dat⁴⁾ als algemeen begrip *beleediging* (met woord of daad) stelt en daaronder *smaad*, *smaadschrift* en *laster* samenvat. *Laster* is dan⁵⁾ in 't bijzonder de daad van hem, die opzettelijk iemands eer of goeden naam aanrandt door te last legging van een bepaald feit tegen beter weten en zonder bewijs der waarheid te leveren. Had de wetgever met De Groot te rade willen gaan (ik zeg niet dat hij het had behooren te doen) hij zou *lastering* hebben genoemd wat nu *smaad* zal heeten, en *hoon* beleediging door daden (*injuria realis*). *Hoon* omschrijft hij, (III. 35) als »misdaad jegens de vrijheid“ en hij brengt er onder *vrouwekracht* en *overspel*; *lastering* (III. 36) als »misdaad jegens eer“ waardoor »werden verbonden alle die »mondeling ofte schriftelick . . . iet te kennen geven waerdoor »iemands eer werd ghekrenkt.“

¹⁾ Verg. ook B. W. art. 1408 v.v.

²⁾ Wel wordt in art. 377 van *hoonende redenen* en *woorden*, voorkomende in schrifturen en pleidooien bij een rechtsgeding gesproken.

³⁾ Wet 28 Sept. 1816 Stbl. N°. 51. Wet 16 Mei 1829 Stbl. N°. 34. Wet 1 Juni 1830 Stbl. N°. 15.

⁴⁾ IIe Boek titel 2, 3 en 16.

⁵⁾ Art. 262.

Nog twee woorden wil ik hier noemen (doch ook niet meer dan noemen) die zoowel in onze wetten als in de *Inleiding* voorkomen, maar met zeer verschillende beteekenissen: *Verzet* en *verstek*.

Verzet, thans vertaling van het fransche *opposition*¹⁾, is bij De Groot (III. 1, 4, 30, 49, 50) wat wij nu *exceptie* noemen. Het is wel jammer dat wij ons niet van het vreemde woord *exceptie* hebben durven losmaken.

Verstek, thans vertaling van *défaut*²⁾, komt bij De Groot in eenigszins verwant zin, doch meer als *verval van rechtsvordering* door *tijdsverloop* (*praescriptio*) voor, als hij leert, dat zekere rechtsvordering binnen vijf jaren moet worden ingesteld »*op versteck*» (II. 18).

VII.

Mijne tweede opmerking is deze. Zoo de lijst lang is van woorden, die wij reeds bij De Groot aantreffen en ook nu nog in onze wetten wedervinden, nog uitgebreider zal wellicht de lijst zijn van woorden, termen en uitdrukkingen, die De Groot gebruikte en die wij nu noode missen; zelfs dan nog wanneer men van deze lijst afzondert zulke gezegden en zegswijzen, die hij nog meende te zijnen behoeve te mogen ontleenen aan de taal der voorgeslachten, maar die thans voor goed naar het museum van oudheden verwezen zijn.

Ik zal hier geen poging doen om den vollen rijkdom van dien verloren woordenschat in 't licht te stellen. Met enkele grepen kan ik ook hier volstaan, vooral in verband met de vraag, die ik u zou willen voorleggen, of wij niet mogen trachten, althans een deel van het verlorene terug te winnen?

Onze wetgever verdient in het algemeen den lof, dat hij zijn best gedaan heeft basterdwoorden uit onze wetboeken te weeren. Toch zijn er enige overgebleven, die wij, door De Groot voorgelicht, zouden kunnen verwijderen. Waarom zou-

¹⁾ Wetb. v. Rechtsv. 81, 376, 667.

²⁾ B. v. Wetb. v. Rechtsv. 75. vv.

den wij niet met hem in plaats van *titel* kunnen spreken van *aankomst* (*wetteliche, rechteliche, lasteliche, winsteliche aankomste*)? (II. 7, 22, 48). Waarom niet voor wettelijk *domicilie* (in onderscheiding van feitelijke woonplaats) *maelstede* (I. 5, 13) ook thans nog gebezigd? Of voor *consignatie, onderrechtlegging* (III. 16, 40), voor *executeeren, uitrechten*? (Il. 42). Dat *hypotheek* niet door *onderzetting* vertaald kan worden, hebben wij gezien. Maar zou er overgroot bezwaar zijn, er *kusting* voor in de plaats te stellen (II. 48, III. 14), een woord in de volkstaal nog levend?¹⁾ *Verzet* voor *exceptie* is niet meer mogelijk, omdat *verzet* thans eene andere beteekenis heeft gekregen. Maar ware het te veel gewaagd, de *dilatoire exceptiën verzetting van eisch*, de *declinatoire afzetting van eisch* te noemen? (III. 1).

Maar ook afgescheiden van de poging om vreemde indringers uit te sluiten, heb ik op tal van uitnemend passende, sprekende woorden te wijzen, die thans voor onze rechtstaal verloren zijn maar teruggewonnen konden worden. Uit den grooten rijkdom is de keuze moeilijk, doch ik wil enige noemen die nauwelijks toelichting behoeven:

Aantellen (*aanteller, aantelling*) voor betalen van geld of van waren die bij maat, gewicht of tal worden geleverd (III. 13, 14).

Beheering, beheeren, voor zakelijk recht. (II. 1. 22).

Bовоorwaarden, het opnemen van voorwaarden in een uitersten wil of in eene overeenkomst. (III. 8, 14, 21).

Boedelmenging, gemeenschap van goederen bij huwelijk. (II. 11, 13).

Eigenen, eigening, eigendom overdoen, iemand eigenaar maken. (II. 11).

Klare en onklare schulden, (II. 21.) (*debita liquida, illiquida*).

¹⁾ Ik weet wel, dat *kusting* in het oud-hollandsch recht en zoo ook bij De Groot (II. 48, III. 18) eene engere beteekenis had dan nu *hypothek*, namelijk die van verband op verkocht onroerend goed voor onbetaalde kooppenningen. Maar in de volkstaal is dit begrip allengs uitgebreid en er is, dunkt mij, geen bezwaar, dat wij ons daarnaar voegen.

Magen, maagschap, zijdemagen, bemaagden, onbemaagden, (nevens bloedverwanten) (I. 5, II. 26, 27, 30).

Nooddruft (II. 14, 24, III. 51), noodzakelijk levensonderhoud.

Nutten, nutting, nutter, genut, ter vervanging van het uit het Hoogduitsch overgewaaid *benuttigen* (II. 39, 44, 47).

Tegendering, partij in het proces. (III. 50).

Tocht met zijne samenstellingen en afleidingen, *tochter, tochtgoed, lijftocht* (II. 6, 38, 39, 40, 44) (vruchtgebruik en vruchtgenot).

Zijn eigendom, zijn recht *verlaten, verlating* (pro derelicto habere). »Eigendom werd ook verloren door *verlatinge*; woorden die sijns rechts *verlatinge medebrengen*” (II. 21, 32, 41, 42, 47).

Een goed *weerloos maken* (III. 2, 8) b.v. zoo iemand. »door arglist het pand den schuldeischer *weerloos* heeft gemaect”.

Hoe wij op deze wijze voor onze rechtstaal winste zouden kunnen doen, kan misschien het helderst in 't licht gesteld worden door de drie volgende voorbeelden.

In art. 473 B. W. lezen wij: »door handligting kan de *minderjarige meerderjarig worden verklaard”*

Dit is nu, wel beschouwd, eene onwaarheid en eene ongerijmdheid. Een minderjarige wordt niet anders meerderjarig dan door het verloop der daartoe gestelde jaren. Had de wetgever hier De Groot willen raadplegen, hij zou het ww. *mondigen* gebezigd hebben, of, *mondig verklaren*. Maar die uitstekend juiste termen *mondig, onmondig* (I. 4, 10) (om niet van *zelfmonden* te spreken), zijn naar het schijnt na de terugwijzing van het ontwerp van 1820, waarin zij nog voorkwamen, met opzet vermeden.

De Groot onderscheidt scherp en volhardend tusschen *erfstellung* en *making* (legaat) en aldus kan hij spreken, zóó dat men hem dadelijk verstaat, van *maken* (legateeren), *maker* (degeen die legateert), *makingbeurder* (legataris), *vooruitmaking* (praelegaat), *making van keure* (legatum optionis), *wegmaken* (iets wat den erfgenaam behoort, aan een derde legateeren).

(II. 14, 18, 20, 22). Onze wetgever spreekt van *erfstellingy* en *legaut* en vat soms beide te zamen in den algemeenen term: *beschikking*. Evenwel zijn de woorden *making*, *maken* en *wegmaken* elk één- of tweemaal, als bij ongeluk, in ons B. W. verdwaald. Art. 971 spreekt van goederen »welke »bij uitersten wil zijn *weggemaakt*”, (d. i. aan den boedel zijn ontrokken, iets anders dan De Groot er onder begrijpt); art. 952 handelt over »de gegoedheid van den nijderjarigen »muker”, die ten voordeele van zijne leermeesters enz. beschikte; art. 947 gewaagt van »*Makingen* bij uiterste wils- »beschikking ten behoeve van openbare instellingen”, maar het woord omvat hier zoowel *erfstelling* als *legaat*. Zoo ook art. 973. Ik durf zeggen, dat onze wetgever beter had gedaan, in dit stuk De Groot te volgen.

In hoogdravend dicht of deftige rede veroorlooven wij ons nog wel eens het woord *onderwinden* te gebruiken. Overigens is het onzer spreek- en schrijftaal afgestorven. — Bij De Groot komen *onderwind*, *onderwinden*, *onderwinder*, *onderwonden zaak*, (II. 21, III. 19, 27) als rechtstermen voor, in 't bijzonder en bepaald voor hetgeen ons B. W. noemt »het »vrijwillig waarnemen van eens anders zaak zonder lastge- »ving” (*negotiorum gestio*), maar ook in ruimere.1 zin in 't algemeen voor het zelfstandig en eigenmachting aanvaarden eener zaak of van een bedrijf. Hij spreekt van iemand, »die zich nagelaten goederen *onderwindt*”, van een huurder, die na afloop van den huurtijd »in het *onderwind* van het land blijft”. Zou het niet wenschelijk zijn, deze zeer bruikbare woorden ook voor het gebruik des dagelijkschen levens in onze taal terug te roepen, te meer omdat wij dan daarin het middel zouden kunnen vinden om ons van den leelijken basterd *exploitatie* te ontslaan?

Mijne voordracht is ten einde en mij rest alleen nog maar U dank te zeggen voor het geduld, waarmede gij ze hebt willen aanhooren. Wat ik mededeelde kon voor de taal- en rechts-geleerden in ons midden weinig nieuws opleveren. De

overigen hebben misschien hier of daar iets hunner belangstelling waard vernomen. Mijn doel zal bereikt zijn, wan-ner ik bij allen de herinnering aan de groote verdiensten van Huig de Groot jegens de vaderlandsche rechtstaal ver-leverendgd heb. En ik vlei mij bij niemand tegenspraak te ontmoeten, wan-ner ik zeg, dat wij hem daarvoor niet beter hulde kunnen brengen dan door zijn voorbeeld te volgen en, elk in zijnen kring, elk naar zijne gaven en met zijn gezag, er ons op toe te leggen om, gelijk hij gedaan heeft, »onse »Duytsche moederstale te vereeren.”

B I J L A G E I.

BRIEF VAN DEN HEERE HUGO DE GROOT AAN ZIJNE KINDEREN KORNELIS, PIETER EN DIEDERIK DE GROOT.

Mijn lieve Kinderen!

Uwer eenigen zijt met mij geweest in de Louvesteynse gevangenis; eenige hebt daarvan wel gehoort. Hoe onschuldig ik daaraan ben gekomen, weet de goede God en 't blijkt ten deeble by mijne uitgegeven schriften. Daar zijnde heb ik den droeven tijd overgebragt met zulke zaaken, die mij altijt hoogst ter harte gegaan hadden, namelyk met Gods Woord, en andere eerlijke oeffeningen. Van het eerste zullen getuigenisse geven mijne *Aanteekeningen op de boeken van het Goddelijke Nieuw Verbond*, ende mijn *zes boeken gemaakt tot voorstand van den Christelijken Godsdienst* die in druk zijn uitgegaan. Van het andere mijne overzetting uit *Stobaeus*. Ook dit boek, dat ik u nalaat, inhoudende eene onderregting van de regten die in Holland te passieren komen. Ik heb in 't instellen zorgvuldig geweest, om alles te vervatten in eene bekwame ordre, die Ik hoop getroffen te hebben, immers wel zoo goed, als in de latijnsche Justiniaansche *Institutiones Rechtsinleyding* word bevonden. Ik heb ook naauw gelet, om de bepaalingen met de bepaalde naamen wel te doen overeenkomen, waarin by de Rechtsgeleerden zeer word gemist; ook om alle verdeelingen op mal-kanderen wel te doen vervolgen, 'twelk gjij kortelijk zult kunnen zien bij de vijf ingevoegde Tafelen. Onze duitsche moedertaal heb ik ook hier, gelijk in de ses boeken, gezogt te vereeren ende te tonen dat ook deze wetenschap in dezelve taale zeer wel kan verhandelt worden; waartoe ik mij beholpen heb met veele nu wat ongebruikelyke doch goede oude Duitsche woorden, die in de oude handvesten en keuren bevonden worden; ook eenige woorden door zamenvoeging gemaakt, doch zoo dat de zin daarvan zeer ligt is te vatten; ende tot nader gerijf van degeenen die aan Latynsche ofte Basterd duitsche woorden zijn gewent, heb ik op den kant de Duitsche woorden vertaalt met het eene en met het andere, en het eene met L het andere met B beteikend. Uit de Roomsche Regten heb ik hier ingesteld, 'tgeen b

ons in gebruik is, niet alleen uit de voorzeide Justiniaansche Inleidinge, maar ook uit de andere boeken der Regten; waarbij ik heb gevoegd ons eigen Recht voor zooveel hetzelve mij was bekent door de oude Handvesten, Vonnissen en andere bewijzen. Een ding beklaag ik my, dat ik dit werk maakende weinig Boeken en andere behulp-middelen by my heb gehad; ook geen ommegang met andere menschen, die my noodig zouden zijn geweest, om met de zelve te spreken van de Hollandsche Coustumen en Gebruiken. Zoekt daarom kennisse met ervaren Rechtsgeleerden te maken, om 't geene hieraan mag ontbreeken, daaruit te vervullen. Neemt dit middelertijd aan als eene erfenis alzoo mij de andere middelen die ik u had behooren na te laten, met groote onregt benomen zijn. Hebt altijd God voor oogen, ende weet dat hem de rechtvaardigheid lief is.

Uw genegen Vader
Hugo de Groot.

(*zonder dagtekening*).

Aldus afgedrukt in de: *Rechtsgeleerde Observatiën, dienende tot opheldering van verscheide duistere en tot nog toe voor het grootste gedeelte onbekenden passagiën uyt de Inleidinge tot de Hollandsche rechts-gel. van wijlen Mr. Hugo de Groot, door een Genootschap van Rechts-geleerden, onder de spreek: Ab omnibus libenter disce quod nescis. Ie deel, 's Gravenhage, Mensert, 8° 1777, blz. 9.*

B I J L A G E II.

UITTREKSELS UIT BRIEVEN VAN H. DE GROOT, BETREKKING HEBBENDE TOT DE „INLEIDING.”

1. *Aan zijn vader J. de Groot en broeder W. de Groot,*
10 April 1627. App. Ep. N°. 146.

De Institutionibus Juris Batavici quod mones, Frater, gratias habeo. Partes descriptas credo. De integro plane credibile mihi non fit; sed puto spargi eam suspicionem ab iis qui ea ratione facilius me sperant adduci posse ut meum exemplar ipsis edendum largiar, de quo ampliandum adhuc videtur. Sunt enim multa in moribus posita de quibus fori peritos consultos velim. Longa enim mea a foro absentia me erroribus patentem fecit; itaque optem alienis quoque auxiliis niti.

2. *Aan W. de Groot, 9 Januari 1629. App. Ep. N°. 198.*

In den aanhef bericht, dat hij het Handschrift zendt. Vervolgens, na andere onderwerpen te hebben behandeld:

Ad Institutiones Juris redeo. Ego eum librum absolvi in *modis tollendarum Obligationum*, quia revera is finis esse debet Partis tertiae, quae est de Obligationibus, contra quam in Institutionibus Iustinianeis factum est. Pars quarta esse debuit de *Actionibus et Judiciis*. Sed eam omisi quia Merula tractaverat et satis habui ad eum lectorem remittere. Praefationem quam praemissam libro vides, nolo pro re decreta accipiamus. Tempus erit, si editur, ea de re cogitandi

3. *Aan W. de Groot, 23 Februari 1629. App. Ep. N°. 202.*

Corvino pro co, etc. (Zie den tekst hiervoor, blz. 378).

4. *Aan W. de Groot, 29 Maart 1629. App. Ep. N°. 205.*

Ego plane Institutionibus nostris addendum censeo Hollandiae privilegium, vel in majorem cautelam vel quia res eorum agitur. Et satius forte fuisset hoc solum obtineri. Sed quia actum est maneat. Juris consultos quos nominas, ego rogo ut hunc capitivitatis meae foetum cum venia legant. Multa enim deërant et desunt etiamnum

quae usui esse possent. Praefationem quam in carcere scripsoram nunc omittendam et ipse monueram. Id quod tu suades, non damno; sed tempus erit videndi, currente prelo.

5. *Aan W. de Groot, 14 April 1629. App. Ep. N°. 206.*

Institutiones Batavici Juris audio jam auctoritatem habere quamquam συγχρότου;. Vide ne quid ibi sit, in quo nos Pragmatici reprehendere possint. Meministi monuisse me, cum scribebam, rerum aliarum tractatione pene oblitum me fuisse fori et in carcere tenuem fuisse supellectilem librariam.

(NB. Tusschen 20 Mei 1629 en 14 September bracht Willem een bezoek aan zijnen broeder te Parijs. Vergelijk de brieven van die twee dagtekeningen. App. Ep. N°. 212, 213.)

6. *Aan W. de Groot, 12 Juli 1630. App. Ep. N°. 251.*

Institutionum mearum archetypum ipse in Lupesteiniaco carcere combussi ne in potestatem male volentium veniret. Itaque non habeo quod inspiciam. Edicta ipsa ad quae respicio erant in volumine legum in quarto quod aliquoties per literas poposci, cum datum mihi a Minprio crederem. Tu Vossii esse monuisti. In eo sunt Velaviana, Zutfaniersia, Trajectina et alia multa. Inde igitur corrigendi numeri, quos puto sic a me scriptos: de Wilhelmo 1440, de Carolo 1524. Sed ipse inspice, neque in errata rejice, sed NB illas chartas *fac recudi vel cum meo damno.*

(heeft betrekking op eene plaats van Boek II, deel 28, blz. 72*. In eenige exemplaren van de oorspronkelijke uitgave, die thans nog bestaan, vindt men de fout met inlegging van een nieuw blad verbeterd, in andere niet).

7. *Aan W. de Groot, 18 October 1630, App. Ep. n°. 260.*

De praefatione dubito. Vix enim quid a me dici potest quod non male excipiatur. Expectabo amicorum consilium, an scribendum, et quid.

8. *Aan W. de Groot, 14 Maart 1631, App. Ep. n°. 273.*

Accepi jam, Frater, per Pomeranum Institutiones meas, quibus duae, ut monuisti, tabulae desunt. Placet editio; errata corigo, ut secunda sit defaecatio.

9. Brief uit Loevesteyn aan W. de Groot, 2 Febr. 1620,
opgenomen in de kleine verzameling: *Hugonis Grotii
Epistolae sex ineditae, edente Adr. Stolker, L.B. 1809.*

Ne autem nescius sis, quomodo hanc solitudinem, partem exacti temporis impendi repetendo Juris praesertim Patrii studio.....

B I J L A G E III.

WOORDENLIJST, UIT DE „INLEIDING” GETROKKEN.

Een kort woord ter toelichting vooraf.

Bij de samenstelling eener woordenlijst als deze is het moeilijk, de juiste grenslijn te trekken tusschen 'tgeen al of niet behoort opgenomen te worden, en het verwijt te ontgaan van òf te veel òf te weinig te geven.

Ik heb getracht, mij aan deze regelen te houden: woorden, die in geenerlei betrekking stonden tot de *rechts-taal* achterwege te laten, hoe merkwaardig zij ook in andere opzichten mochten voorkomen; daarentegen uitdrukkingen, die als rechtstermen konden gelden, zoo volledig mogelijk op te nemen, al komen daaronder ook voor, die eigenlijk niet vermeld behoeften te worden, omdat zij heden bij ons evenzeer en op gelijke wijze gebruikelijk zijn als bij De Groot. Daarbij ben ik echter (met enkele uitzonderingen) zulke termen en uitdrukkingen voorbijgegaan, die De Groot zelf als geheel verouderd kenmerkt, (zoals bij *leenrecht*, *landscharing*, *strafrecht*). — Zoo ik bij de toepassing dezer regelen hier of daar gefaald heb, wil ik daarvoor verschoning vragen; ik ben de eerste te erkennen, dat bij nauwkeurige nalezing nog wel woorden gevonden zullen worden, die deze lijst kunnen aanvullen.

Voorts heb ik den auteur zelven zooveel mogelijk den zin zijner woorden laten verklaren en daarom doorgaans ook zijne definitiën opgenomen. Verklaring en toelichting mijnerzijds heb ik alleen gegeven wanneer mij dit volstrekt noodzakelijk voorkwam.

De latijnsche en bastaardtermen achter het opgenomen woord gesteld, zijn die, welke De Groot zelf op den kant der bladzijde aangeeft.

Ik heb mij aan de alfabetische orde gehouden. De systematische had wel iets verleidelijks, omdat deze beter inzicht kan geven in de beteekenis der woorden, door hun samenhing in het licht te stellen. Maar ik moest mij hiervan onthouden, omdat zij mij onwillekeurig zou verleid hebben tot een dogmatische behandeling van den inhoud, die niet in mijn plan lag.

De spelling heb ik gevuld zooals die voorkomt in de eerste oorspronkelijke 4° uitgave van 1631 met latijnschen letter. Waar echter deze uitgave willekeurig verschil maakt, heb ik mij gehouden aan die

spelling, welke het meest met de hedendaagsche overeenkomt. Zoo heb ik h. v. in de woorden *zaak*, *zekerheid*, *verzet*, die beurtelings met *s* en met *s* gespeld worden, steeds de *z* gebruikt.

De aanhalingen der cijfers hebben deze beteekenis: het romeinsche cijfer I II III wijst aan het *boek*, de vette arabische cijfers verwijzen naar het *deel* of hoofdstuk van elk boek, de anderen naar de bladzijde in de uitgave van 1631, waar het woord gevonden wordt. Maar daar in deze uitgave voor- en keerzijde van elk blad dezelfde paginatuur hebben, is de keerzijde met toevoeging van een sterretje * aangeduid. Van de indeeling der hoofdstukken in paragrafen, die in de latere uitgaven van het werk gevonden wordt, heb ik geen gebruik kunnen maken, omdat zij in deze eerste uitgave ontbreekt.

Bij sommige bijzonder merkwaardige woorden, of zulke, die onderscheidene beteekenissen hebben, zijn alle plaatsen aangehaald waar ik ze gevonden heb. Bij de meeste heb ik alleen de bladzijden aangevoerd, waar ik ze voor 't eerst aantrof of waar de beteekenis der uitdrukking door den schrijver verklaard wordt.

Bij enkele woorden onder de letters A, G en O heb ik het voorrecht gehad den belangstellenden lezer te kunnen verwijzen naar de ophelderingen die het *Woordenboek der Nederlandsche taal* van de Vries en te Winkel, zoo ver het verschenen is, geeft. Dit is aangeduid met de letters WB en het cijfer van de kolom, waar de opheldering gegeven wordt.

Mijn aanvankelijk voornemen, om ook aan te wijzen, welke der hier medegedeelde termen in de latere wetten en wetboeken of ontwerpen van wetboeken zijn opgenomen, 't zij met gelijke of met gewijzigde of geheel afwijkende beteekenis, heb ik moeten opgeven. Dit werk dreigde te omslachtig en te tijdroovend te worden. Ik wensch deze studie aan anderen over te laten. Een goed begin is daarmede reeds gemaakt door den heer Mr. C. Bake, in zijn opstel: *Opmerkingen over eenige rechtstermen, in het burgerlijk wetboek voorkomende, in het Rechtsgeleerd magazijn 1882.*

Ik heb den indruk gekregen, dat eene goede kritische uitgave van de *Inleiding*, met zorg bewerkt door een man des rechts en der tale kundig, in meer dan één opzicht zeer gewenscht zou zijn. De uitgaven, die ik in de gelegenheid was te raadplegen, zijn alle gebrekkig. De laatst verschenen, die van 1860 bij Weijtingh en Brave, is volkomen onbruikbaar.

A.

Achteruitvaerders ofte Banckbreckers (Bancquerotiers) II. 5, bl. 85; III. 41, bl. 179.*

„Oock alle uitstellen ghegheven aan achteruitvaerders zijn nietig.” (Vg. WB. 780).

Aengaen (*het*) van de erfenisse (*Aditio*). II. 28, bl. 58*; II. 43, bl. 97*. (Vg. WB. 132).

Aengroeyen (*accrescere*). II. 30, bl. 80*.

„Dat het deel van d'eene zijde de magen van d'andere zijde niet en mag aengroeyen.”

Aenkomste (*titulus*). II. 7, bl. 37, 39; II. 28, bl. 60, 62*; II. 48, bl. 104*.

Goede, lastige, lasteliche, winsteliche, wetteliche, rechteliche aenkomste. (Vg. WB. 204).

Aennemen, aennemer. III. 43, bl. 181.

Accepteren, acceptant van wissel. (Vg. WB. 254).

Aentael (*Ius rei vindicationis*) II. 7, bl. 37, 39; II. 8, bl. 40*; III. 26, bl. 157.

„Aentael op eene zaecke; — genoegzaem om alle aentael te dooden; — ende mag daerom elck een dien iet is gemaect, niet alleen aentael gebruicken op de saeck, maer oock opspraeck op den Erfgenaem.” (Vg. WB. 385).

Aentalen. II. 37, bl. 38*.

„Die mochte . . . sulck goed aentalen.” (Vg. WB. 388).

Aentellen, aenteller, aentelling. III. 13, bl. 130*; III. 14, bl. 132.

„Aentellen geschied in seecker slag van geld; — men mag oock voor den tijd in den wisselbrieff genoemt geen aentelling doen.” (Vg. WB. 396, waar echter De Groot niet aangehaald wordt).

Aenvaerden, aengevaert, onaengevaert, aenvaerder. II. 1 bl. 27; II. 21, bl. 58*; III. 13, bl. 130.

Van eene erfenis; — van eenen wissel (*accepteren*) (Vg. WB. 423).

Aenvang (*het recht van*). II. 7, bl. 38*.

Het inbezitnemen van goederen. (Vg. WB. 434).

Aenvanger. II. 4, bl. 33*.

„Andere onge eigende goederen komen toe den aenvanger.”

Aenwas, aenwerp. II. 9, bl. 42, 42*.

„*Gemiddeld* aenwerp (*insula in fluvio*), *ongemiddeld* aenwerp (*alluvio*).” (Vg. WB. 474).

Aenwijzing (*assignatie*). III. 43, bl. 180*.

„Aenwijzing geschied wanneer een schuldenaer sijne schuldenaer verzoect aan sijne inschulder betalinghe te doen van zijnent wege.”

Aerd- ofte nagel-vast. III. 14, bl. 133.

Aesdoms- ende scheependoms-recht. II. 28, bl. 71 v.v. (Vg. WB. 600).

Afcomste. III. 1, bl. 109. (Ontbinding van verbintenis).

„Wij sunten eerst spreecken van 't bestaen der verbintenissen in 't ghemeen ende daer nae van de afcomsten van dien, te weten, tusschen wie ider afcomste bestaat . . .” (Vg. WB. 1090, waar echter De Groot niet aangehaald wordt).

Affkomsten (species). II. 1, bl. 14.

„Een geslachte (*genus*) waeronder veel affkomsten (*species*) behooren.” (Vg. WB. 1093).

Afschatten, afschatting. II. 32, bl. 81*, 82.

„Wanneer de ghemeene saeck eenig goed van noode heeft en 't zelve den onderzetter afschat; — onder behoorliche siering, dat is afschatting.” (Vg. WB. 1317).

Afwinnen. II. 6, bl. 36*.

„Maer de vruchten die te vinden zijn mogen hem [den bezitter te kwader trouw] rechtelick afgewonnen werden.” (Vg. WB. 1911, waar echter De Groot niet aangehaald wordt).

Afzetten, afzetting. II. 37, bl. 37*; III. 1, bl. 111*.

„Recht om te eischen ofte om een eisch af te zetten; — door deze afzetting behiel den bezitter het bezit, zonder nochtans eigen-dom te verkrijgen.” (Verg. Verzet).

Alinge goederen. II. 48, bl. 104.

„Algemeene onderzetting die gedaen werd over des onderzetters alinge goederen.”

Amiraalschap, Amiraal-schip. III. 32, bl. 151*.

„Amiraalschap is maetschap van schepen verscheiden luiden toekomende tot verweering.”

Anen. II. 37, bl. 70.

„Overgrootvaders.”

Argelist (dulus). III. 48, bl. 182*, 183.

„Is quaed bedrog aengeleit om iemand te verkorten.”

Arren moede. III. 33, bl. 172.

„Dat de doodslag niet door arren moede maer door verzuim is toeghekommen.”

Avarie (avarije). III. 33, bl. 151*; III. 34, bl. 154*; III. 39, bl. 161*.

„Schade... die men gewoon is te brengen in avarie; — *groote avarie*, dat is als ghemeene last, die ghedraghen moet werden bij schip ende goed, ten zeggen van goede mannen; — 't *maken van de avarijē*” (het opmaken of berekenen).

Aver. I. 14, bl. 22*.

„Van aver tot aver.”

B.

Baerschuldig (zie bij de Spreekwoorden: *in vaerde ende veldel baet-treacking* (*Verbintenis uit —*)). III. 30, bl. 163.

„ontstaet wanneer iemand zonder vorige rechtgunning baet treect, ofte zoude komen te trekken uit eens anders goed.”

Banckbreeckers, banckbreeckinge, bankbreukig. II. 5, bl. 35, 35*; III. 39, bl. 177* (verg. *achteruitvaerder*).

Beampte-schrijver (notaris). II. 17, bl. 51.

Bed. I. 5, bl. 9*; II. 27, bl. 70; II. 28, bl. 76; II. 41, bl. 92*, 93.

„Zoo van volle als van halve bedde; — het bedde gescheurt, gescheiden zijnde.”

Bedeghen. III. 45, bl. 181.

„Indien hij... van weghen zijn onvermoghentheid waer vluchtende of schuilende of anders voor onvermogende bedeghen.”

Bedinger. III. 3, bl. 118.

„Dat den bedingher ende belover mogten zijn op ééne plaatse.”

Bedwingen. I. 9, bl. 18*; II. 20, bl. 57*; III. 19, bl. 141*; III. 31, bl. 166.

„Maer hem rechtelick daertoe laet bedwingen; — mag de huirder den verhuirder bedwingen; — bedwongen bij gijzelinge of pandinge.”

Begrijpen. III. 32, bl. 167*.

„Indien hij begrepen (geapprehendeert) was op de versche daet.”
(zie Spreekwoorden.)

Beheren, behering, beheerbaer. II. 1, bl. 27*, 28; II. 22, bl. 62.

„Behering (*Ius is rem*) is 't recht van toebehooren bestaende tusschen den mensch ende de zaecke zonder ncodigh opzicht op een ander mensch; — is bezitrecht ofte eigendom.”

Bekomer (acquisitor). II. 8, bl. 40; II. 41, bl. 92.

„Door bekomers daed werd den eigendom verworven.”

Bekommeren, bekommering (arrest). III. 20, bl. 142*, 145; III. 24, bl. 154.

„Bekommering van schip ofte lijff; — 't zij de waren mede bekommert zijn.”

Belasting. III. 12, bl. 129; III. 32, bl. 170.

„Vruchten die den lasthebber ter zake van zijne belastinge aankomen; — door doen, als door belasting, toestemming, heeling, medestand....”

Belenden. III. 15, bl. 135*.

(Zelfst. nw.) „aanwijzing van de belenden.”

Belet. III. 20, bl. 148.

„Zieckte ofte noodelick belet.”

Belet van hoger timmering (jus non altius tollendi). II. 34, bl. 83*.

Belooste: zie *toezeggung*.

Bemaegden, onbemaegden. II. 26, bl. 69; II. 30, bl. 80.

„Bemaegden in dit stuck werden genoemt die magen, dat is bloedverwanten, nalaten binnen de leden die mogen erven; — onbemaegden wierden van ouds gehouden die gheen magen na en lieten binnen het vierde lid” (vg. WB. 998).

Beraed (jus deliberandi). II. 21, bl. 58*.

Bergen, bergers, bergloon, het gebergde. III. 22, bl. 158*; III. 29, bl. 161.

„Om ander luiden goed in zee te bergen.”
(Verg. *onderwind*).

Bescheid. III. 5, 120*; III. 40, bl. 184.

„Schriftelick bescheid; — valsch bescheid; — bescheid van geleend geld.”

Bespreck. II. 47, bl. 102*.

„Deze gerechtigheid en werd bij handelinge ofte bespreck niet bekomen.”

Bestandigheid, onbestandigheid. III. 30, bl. 185.

„Van de bestandigheid ende onbestandigheid der verbintenissen.”

Bestorven. II. 41, bl. 92*.

„Beiderzijds bestorven; — de bestorven zijde.”

Betaling (solutio). III. 39, bl. 177.

„is eene opbrenginghe des zaecks die iemand schuldig is.”

Betaling-s-gelyck. III. 40, bl. 178.

„is onder-rechtlegging, vermenging, verlijkinge.”

Beteren. III. 34, bl. 173.

„Sulcs werd ghebeterd als een wonde, niet als een doodslag.”

Beternisse. III. 35, bl. 156*.

„Indien 't leen-goed bevonden werd door des leenmans toedoen verbetert te zijn, sal den Heer vrij staen de waerde van de beternisse te betalen.”

Beuren (capere). II. 15, bl. 48*; II. 26, 49*.

„Wie bij uiterste wille mogen beuren.”

Bevoorwaarden. III. 8, bl. 124*; III. 14, bl. 134; III. 21, bl. 150*.

„Want dickmael werd bevoorwaerd dat den schuldeischer sal ghenieten de vruchten van 't pand.”

Bevrachter. III. 20, bl. 144.

„Een bevrachter een schip ghehuirt hebbende om sijn wille daermede te doen.”

Bewaeraenneemer, bewaeraenneeming, bewaergeving (depositum). III. 6, bl. 122; III. 7, bl. 123.

„Onder bewaergeving behoort mede, dat bij wijlen eenig strijdig goed gestelt werd in *bewaerde hand* (*apud sequestrem*).”

Bewind, bewinden, bewind hebben. I. 9, bl. 18, 18*.

„Bewindende voogd (administrerende).”

Bewoning (habitatio). II. 44, bl. 99*.

„Recht van bewoning over een huis.”

Bezit-recht. II. 2, bl. 28.

„is dat uit het bezit volgt.”

Bezorger (curateur). II. 21, bl. 59*.

„Werd.... een bezorger gestelt om 't bewind te hebben van des sterfhuizes goederen.”

Bezwaren, bezwarenisse. II. 22, bl. 60*.

„Indien de zake den maker toe-komende ende by hem weg-gemaect ergens mede ware bezwaert, zoo moet onderscheid ge-maect werden of uit krachte van die bezwarenisse den eighendom soude kunnen werden verlooren.”

Bijlbrief. II. 48, bl. 103*.

„Iemand die geld heeft geleent om een huis ofte schip te bouwen ofte te herbouwen, ofte den arbeid daertoe heeft gbedaen over 'tselve huis ofte schip; den brief die van dese schuld werd ghemaect noemt men den bijlbrief.”

Bladinghe. II. 39, bl. 88.

„Nochtans de ghewoonte, die soo wel over de woorden als over het recht heerscht, heeft te wege ghebracht, dat als iemand aan sijn huisvrouw ofte aan iemand anders maect de lijftocht ofte bladinghe van alle sijne goederen....”

Blinde lotinge. I. 9, bl. 17*.

„Bij caveling, anders genoemt blinde lotinge.”

Bloedgebreck. II. 43, bl. 98; III. 25, bl. 156*.

„Een leen werd verloren door bloedgebreck.”

Bodemerie (bodemerie). II. 48, bl. 103; III. 11, bl. 128*; III. 20, bl. 149*.

„is geldleining waarvan den uitleener 't gevaeer loopt van de zee; — bodemerie tot het vierde deel toe van de waerde van den *bodem*”.

Boedel (bona). II. 11, bl. 44*.

„is 't geheel, begrijpende al 't kunt een alleen ofte meer 't sa-men in ghemeenschap toebehoort, met de lasten.”

Boedel-afstand (cessio bonorum). III. 51, bl. 184*.

Boedelhouders, boedelhoudsters. II. 13, bl. 47.

Boedelmenging. II. 11, bl. 44; II. 13, bl. 47.

„By huwelick; — buiten huwelick.”

Boedel-scheidinge. I. 9, bl. 17*.

Boete II. 23, bl. 64.

„Alwaer oock iets ghemaect bij wijse van boete (*poenae nomine*). ”

Borge, achterborge, borgtocht. III. 3 bl. 115, 115*.

Bozemming (boezemming). II. 5, bl. 36*; II. 22, bl. 81*.

„Recht van spasteecking ende bozemming.”

Breuck, breucken (ww.). I. 15, bl. 23; II. 48, bl. 103*.

„Eer sij voor de misdaed gebreuct hadden (*poenam perlulissent*). ”

Brieven ende schuldkennissen. (obligatiën). I. 9, bl. 17*.

Bruick (usus). II. 44, bl. 99.

(Vg. WB. i. v. *gebruik*, 511).

Bruickleening (commodatum). III. 6, bl. 122.

Bundig. III. 14, bl. 131.

(Bindend, geldig.)

Burger-recht (bijzonder) (jus privatum). I. 2, bl. 5.

C.

Carspel (parochie). II. 1, bl. 25*; II. 45, bl. 101.

Cavelen, caveling, cavel-ceelen, cavel-brieven. I. 9, bl. 17*; III. 28, bl. 159*.

(Ook somwijlen met k gespeld.)

Cijns, cijnsbeurder, cijnsgoed, cijnsplichtige, cijns-recht ofte uitgang (census), II. 46, bl. 101*, 102.

D.

Dading (transactio), dadingen ww., dadingwoorden. III. 4; bl. 120.

Dagen, daging (citatio), daagcedel. II. 21, bl. 59*; III. 32, bl. 184*, 185.

Deurwaarder. II. 21, bl. 59*.

Diefte. III. 8, bl. 124*; III. 9, bl. 125.

(Diefstal.)

Dijckplichtige landen. II. 32, bl. 81*.

Dingluiden, dingsluiden. I. 13, bl. 21*; II. 28, bl. 73*; III. 4, bl. 120.

Dingtael, dingtalen, ww., dingtalige zaeck (res litigiosa). I. 4, bl. 8; III. 4, bl. 120; III. 14, bl. 131*.

Doodslag, doodslager. III. 33, bl. 171, 172.

„Misdaed jegens het leven; — doodslag niet door arren moede maer door verzuim.”

Dreef (actus). II. 35, bl. 84*.

Driftig. III. 38, bl. 176*.

„Een schip . . . driftig zijnde geworden buiten des schippers schuld.”

Drop (jus stillicidii). II. 34, bl. 83*.

„dat is 't recht om sijn ontfangen hemelwater te laten vallen op eens anders grond (het *dropdragend erf*).”

Dropvang. II. 34, bl. 83*.

„dat is het recht om te vangen het hemelwater, komende van eens anders erf.”

Dwang-lossing. III. 11, bl. 132*.

„Maer den Rentheffer mag van den Rentverschrijver geen dwanglossing bedingen. Want dit zoude maecken leening ende gheen koop.”

Edelboortig. I. 14, bl. 22.

„Uit het geslachte komt het onderscheid dat eenige zijn edelboortig, eenighe on-edelen.”

Eigendom. II. 3, bl. 28*, 31; II, 33, bl. 82.

„is de toebehoorte tot een zaeck waerdoor iemand, schoon het bezit niet hebbende, 'tzelve vermag rechtelick te bekomen.”

Volle eigendom (dominium plenum).

Gebrekkeliche eigendom (quasi-dominium).

(De laatste wordt ter onderscheiding eene *gerechtigheid* genoemd.)

Eigendoms-verwacht. II. 47, bl. 102*.

„is een gerechtigheid die iemand heeft op de zaecke van een ander, waerdoor den eigendom t'eeniger tijd op hem moet komen.”

Eigen maken, eigenen, eigening. II. 4, bl. 31*; II 11, bl. 44; II. 14, bl. 47*; III. 10, bl. 126; III. 14, bl. 130*; III. 15, bl. 135*; III. 39, bl. 177*.

„Dat den verkooper indien hij eigenaar is van het verkochte goed, schuldig is den kooper daerin te eigenen; — geëigend, onge-eigend goed.”

Eigengenoten. III. 28, bl. 159.

„Eigengenoten ofte bezitgenoten.”

Enckels. II. 27, bl. 69*.

„Kindskinderen . . . welcke men hier te lande plag enckels te noemen.”

Erfaenhangig. II. 33, bl. 82*.

„Erfaenhangige gerechtigheden . . . die aan eenigh heerschend erf vast zijn werden ten aenzien van het onderworpen erfstdienstbaerheden genoemt.”

Erfdeeling. II. 40, bl. 89*.

Erfdienstbaerheden (servitudes praediorum). II. 33, bl. 82*; II. 34, bl. 83.

Zijn onderscheiden in *huisdienstbaerheden* en *velddienstbaerheden*.

Erfenisce (hereditas). II. 11, bl. 44*; II. 19, bl. 55*.

„is eens overledens boedel.”

Ergenaem ofte oir (haeres). II. 14, bl. 48.

„is een die intreed in des overledens boedel, als zijn recht ende last in 't ghemeen verkregen hebbende.”

Erfloating. II. 14, bl. 48; II. 19, bl. 55*; II. 30, bl. 56*; II. 43, bl. 97.

„is een beteickening des willes, wie men wil dat ergenaem sal zijn;” — erfloating *uit de hand* (*institutio*), *over de hand* (*substitutio*); — by erfloating ofte by makinge.

Erfpacht-gunning. III. 6, bl. 122; III. 18, bl. 139.

Erfpacht-recht. II. 40, bl. 88*; III. 18, bl. 139.

„is erffeliche tocht van eens anders ontelbaer goed onder jaerlicksche *erfpacht*.”

Evenheid, onevenheid, verevening, weder-evening. I. 1, bl. 1*; III. 1, bl. 108; III. 6, bl. 121*; III. 10, bl. 127; III. 30, bl. 165; III. 30, bl. 170 v.; III. 33, bl. 192; III. 35, bl. 179*; III. 52, bl. 185*.

(Volgens de rechtsleer van De Groot is het de eisch der *vergeldende rechtvaardigheid*, dat eenen iegelijk het zijne toekome. Dit noemt hij *evenheid*, vermoedelijk als vertaling van *aequum, aequitas* in hun oorspronkelijke beteekenis. Die evenheid kan verstoord worden *ten bate* des eenen, *ter schade* des anderen; dit kan gebeuren *ter minne* of *ter onminne*, dat is, door een rechtmatige daad, zoo als eene vergissing (betaling van iets onverschuldigds) of door eene onrechtmatige daad. Zoo ontstaat er *onevenheid*. Deze is dan oorzaak van verbindtenis tot *verevening* of *weder-evening*, d. i. tot herstel der *evenheid*.)

Zie voorts op *verevening, wederevening*.

G.

Gastding. I. 18, bl. 21*.

„Dat is wanneer een van beide dingluiden is vremdeling, hier gheen maelstede houdende; werd spoediger ggehouden als *poorterding*.” (Vg. WB. 313, 321.)

Geboorte. I. 3, bl. 6; II. 40, bl. 89*.

„t Erfpacht-recht werd verloren door uitsterving van des eerste Erfpachters geboorte.”

Wanschapen geboorten (monstra).

Gedaentgeving. III. 8, bl. 39*.

„Van 't bekomen door gedaentgeving.” (Vg. WB. 550).

Geheng (gehengen). II. 36, bl. 85*; II. 39, bl. 87*.

„Iets te gehengen ofte te gedogen; — toezegging, 't gheheng daerop volgende.” (Vg. WB. 857).

Geloof. II. 43, bl. 104.

„Door 't verstrecken van sijn geloof voor den eigenaer.”

Gelovers (crediteurs). II. 11, bl. 45*; II. 43, bl. 98; II. 48, bl. 103*, 105.

„Voor schulden staende huwelick ghemaectt... vermooghen de gelovers den man ende sijn erfghenamen voor het gheheel aan te spreecken; — het leengoed verkoopen ten bate van de gelovers; — als den eene ghelover gheen recht gevende boven den ander; — of 't verbonden ontelbaar goed in handen van den gelover werd gestelt ofte niet.”

Gemeenschap. II. 28, bl. 158*; II. 49, bl. 104; III. 29, 160*, 162*.

„Gemeenschap zonder overkoming; — gemeenschap des zaecks; — gemeenschap des uitkomsts; — gemeenschap van nooddruft; — ghemeenschap van den Oost-Indischen handel.”

Gemoedhebbing. III. 49, bl. 180. Zie *leesting*.

Genoemde in den wisselbrief. III. 13, bl. 130.
(de nemer).

Genut. II. 44, bl. 99; III. 41, bl. 179.

Zie *nutten*. „Zonder genut” Zie *schenking*.

Gerechtigheden (zonderlinge). I. 4, bl. 8; II. 43, 98*; III. 23, bl. 152; III. 28, bl. 160. (eigenaardige rechtsbetrekkingen).

„Zoo ontstaen hieruit eenighe zonderlinge gerechtigheden.”

Gerechtigheid. II. 33, bl. 82*; II. 38, bl. 86*; II. 44, bl. 99; II. 47, bl. 102*.

„Ende 't minste deel [van den eigendom] noemt men een gerechtigheid, als het recht van voetpad; — gerechtigheid waer door den eighedom ghemindert werd; — gerechtigheden dienende tot nut ofte tot zekerheid.”

Gestade, gestaden ww., *gestadigen, gestade zijn.* I. 4, bl. 8; II. 21, bl. 59* II. 49, bl. 97; III. 3, bl. 117*; III. 51, bl. 185, 185*.

„Sulx dat 't gunt alsnu bij bejaerde ongetroude wijven wert gepleegt, schoon sonder voogt, niet en laet gestade te zijn; — om aldaer ondersocht ende, soo sulcs bevonden werdt te behooren, gestadet (*geinterneert*) te werden; — mits hij de gedane opdracht gestade; — dat zijn doen zal werden gestadigt (*rem ratam haberi*). ”

Gestaltenisse (rechtelicke). I. 3, bl. 6; II. 1, bl. 23*.

„Der menschen (*Ius personale*); — der zaecken.”

Gewijsde. III. 49, bl. 183*, 184; III. 50, bl. 184*.

„Een vonnisse gaet in kracht van gewijsde zake.”

Gezichtverbod. II. 34, bl. 84.

„Dat is 't recht waer door iemand werd verboden uit zijn erf te zien op eens anders erf.”

Gifter. II. 1, bl. 26; III. 2, bl. 112.

„Dat de gifte toekomt die den laatsten gifter naest bestaat; — ende daerom en is den gifter het gegeven goed niet gehouden te waeren.”

Gijzeling. I. 3, bl. 18*.

„Bedwonghen bij gijzelinghe ofte pandinge.”

Gods-penning. III. 14, bl. 133*.

„Welck hand-gift bij ons oock genoemt werd een Gods-penning omdat het ghemeenlick niet veel meer en bedraegt als men wel ghewoon is aan den Armen om Godswille te geven.”

Goeden, ontgoeden. II. 18, bl. 54; II. 23, bl. 63.

„Want die men goed bij uiterste wille, die mag men oock ontgoeden.”

Goederen ofte haven (bona). II. 1, bl. 27.

„Wandelbare zaken die uit haren aerd zoowel die als deze kunnen toebehooren.”

Goederen. I. 8, bl. 15*, 16; I. 9, bl. 17; I. 10, bl. 18*; II. 1, bl. 24; II. 7, bl. 37.

Roerende, onroerende, roereliche, onroerbare, tilbare, ontilbare.

Gootrecht (jus cloaceae). II. 34, bl. 84.

„t Recht om een goot te hebben leggende ofte uitkomende op eens anders grond”

(*grond-eigenaer, grond-heer* II. 10, bl. 43*; 46, bl. 102)

Gunste van de land-overheid (octroy). II. 15, bl. 49.

H.

Handelbraeck (recessio a contractu). III. 42, bl. 180.

Handeling. III. 42, bl. 182*.

„Zaecken die geraect zijn buiten handeling.”

Handeling. II. 42, bl. 102*; III. 2, bl. 111*; III. 3, bl. 114, 114*; III. 6, bl. 121.

„Overkominge die anders handeling genoemd werd is de een-dracht des willes van twe ofte meer luiden tot eens ofte beider nut.”

(NB. III. 42, bl. 180 worden *handelaers* genoemd, die de handeling hebben aangegaan).

Hand-gift. III. 14, bl. 133*. Zie *Gods-penning*.

Hand-lichting (emancipatio). I. 6, bl. 13.

„Dewelck geschied of in rechte of stilzwijgende.”

Handvolling, handvulling (namptissement). III. 5, bl. 121; III. 13, bl. 130; III. 24, bl. 155*; III. 45, bl. 181*.

Haven. II. 1, bl. 27. Zie *Goederen*.

Havening, havenisse. III. 7, bl. 124; III. 9, bl. 125*.

„Kosten die tot nodig onderhoud ende havenisse des bewaerde zaeks zijn gedaen; — ‘t onderhoud van een geleent paerd ende havening.”

Hechtenisse. III. 51, bl. 185

„Soo hij in hechtenisse is bij den stad-schrijver.”

Heere-loon. III. 20, bl. 142*, 143.

„Dan indien de schipper gedrongen wierd te dienen op heereloon”

Heergewaden (laudemiae) II. 41, bl. 96.

Helpelijck III. 22, bl. 151*.

„De ghenesing van die ghenen die in ‘t vechten verminckt zijn, ende soo zij niet helpelijck en zijn haer vrij brood haer leven lang.”

Herkomen (oude) (coustumen). I. 2, bl. 4,

Herstelling (restitutio in integrum) I. 8, bl. 16*; III. 48, bl. 182*, 183, 183*; III. 52, bl. 185*.

„Herstellinge uit vaere, argelist ende minderjarigheid.”

Her-wissel. III. 45, bl. 181.

Heusch versoec in rechte (request civiel). III. 48, bl. 183.

Hofs-kinderen, stads-kinderen. I. 11, bl. 19*; II. 15, bl. 49.

„Quistgoederen . . . werden daeromme genoemt Hofs- ofte Stads-kinderen”

Hoofd voor hoofd (per capita) II. 28, bl. 76.

Hoofd-geld. III. 10, bl. 128; III. 14, bl. 132; III. 45, bl. 181.
(Kapitaal).

„Winpenningen op te hoopen tot hoofd-geld.”

Hoon, honer, gehoonde. III. 35, bl. 173, 173*.

„Misdaed jegens de vrijheid werd genoemt hoon.”

Houder. III. 13, bl. 130.

„Den houder des wissel-briefs.”

Huir ende verhuring (locatio-conductio). III. 8, bl. 22*; III. 19, bl. 140.

Huis-bestiering. I. 3, bl. 6.

„Uit dit gezag van een man over zijn vrouw, ende van de ouders over de kinderen is ontstaan de huis-bestieringe.”

Huis-dienstbaerheden (servitudes praediorum urbanorum). II. 24, bl. 83.

Huisgebou-recht. II. 46, bl. 102.

„De gerechtigheid die iemand heeft tot een huisgebouw staende op eens anders grond.”

Huisraed (supellex). II. 28, bl. 61.

„is 't geheel van 't gunt eighentlick tot dienst van 't huis behoort.”

Huld. Zie *manschap*.

Huwelick ofte echt. I. 5, bl. 9.

Huwelicken. I. 4, bl. 8; I. 5, bl. 9.

„Alle mondigen mogen huwelicken nae haer zelfs wil.”

Huwelicks-gave. II. 48, bl. 97.

„Uit sake van . . . huwelicks-gave.”

Huwelicksche voorwaerde (pacta antenuptialia). II. 12, bl. 45*.

„is een handeling tusschen toekomende echtgeuoten aengaende hun goederen.”

I.

Inbalcking o, te inanckering (jus immittendi), II. 31, bl. 83.

„Dat is 't recht om een balck ofte een ancker te hebben in eens anders gebouw.”

Inboel. II. 28, bl. 61.

„is al het geheel van het tilbaer goed dat in een huis werd bevonden.”

Inborelingen, inborelingen-recht. I. 13, bl. 21*, 22.

„Uitlanders bekomen inborelingen-recht door bewilliging van de Staten des lands.”

Inbrenging. II. 11, bl. 45.

(thans: inbreng.)

Indien, mids, opdat, waerom als zelfstandige naamwoorden gebezigd. II. 18, bl. 54*; II. 20, bl. 56*; II. 23, bl. 63*; II. 26, bl. 86; III. 2, bl. 112*; III. 3, bl. 118*.

„Suiverlick ofte met een indien; — slechtelick ofte onder een indien; — oock onder mids ofte indien; — men kan oock bij de makinghe voegen een waerom (*causa*) een indien (*conditio*) ende een opdat (*modus*); — een oneerliche ofte verboden indien.”

Inleenen, inleener, inleening. III. 9, bl. 125; III. 10, bl. 126.

„Den aennemer ofte inleener; — maer waer de inleening geschied ten dienste van de uitleener.”

Inschuld (*jus in personam sive creditum*). I. 9, bl. 17; II. 1, bl. 27*; III. 1, bl. 106*; III. 14, bl. 131*; III. 28, bl. 160; III. 40, bl. 178*.

„d. i. 't recht van toebehooren dat den eenen mensch heeft op den anderen om van hem enige zake ofte daed te genieten; — vergelijking tusschen inschuld en uitschuld.

Inschulder (*crediteur*). II. 5, bl. 35; III. 1, bl. 109; III. 3, bl. 116* en verder *passim* ¹⁾.

Inzeilen, inzeiler. III. 38, bl. 176*, 177.

„Ingeval een schip zeilende ofte fockende een ander schip vastleggende inzeilde; — in welcken ghevalle den inzeiler de gheheele schade moet betaalen.”

J.

Jegens. III. 34, bl. 172*; III. 35, bl. 173; III. 37, bl. 175*.

„Misdaed jegens 't lichaem; — misdaed jegens de vrijheid; — een rechter wijzende jeghens wetten . . . ofte gunnende uitstel jeghens recht.”

K.

Kennisse (instantie). II. 41, bl. 96*.

„Alwaer oock komt de tweede kennisse van achter-leen.”

¹⁾ Ik heb onderzocht, of De Groot bepaaldelijk onderscheidt tusschen *inschulder* als eigenaar eener inschuld en *schuldeischer* als degeen die zijn recht tegenover den schuldenaar laat gelden. Het is mij niet gebleken.

Kennisse (acte). III. 45, bl. 181.

„De houder des wissel-briefs.... is gehouden.... een kennisse daervan te maken...; ende is schuldig den wisselbrief met de kennisse terug te zenden.”

Keves-kinderen. Zie *wettigen, onwettigen.*

Klad-boeck (protocol). II. 17, bl. 51*.

„Van den beampeten schrijver.”

Klare, onklare schulden (debita liquida, illiquida). II. 28, bl. 59*.

Kleinnood (juweelen). II. 22, bl. 61.

„t Geheel van goud, zilver, gesteente ende diergelijcke daer mede 't lijf niet bedeckt maer verciert werd, alzoo genoemt omdat het is van kleine nood.”

Kloving, kluft (per stirpes). II. 28, bl. 75, 76, 76*.

Koop ende verkoping (Emtio-venditio). III. 6, bl. 122; III. 14, bl. 130*.

Koopbraeck. III. 17, bl. 138*; III. 52, bl. 186.

„Den koop te breecken.”

Koogeld, koopschat (pretium). III. 1, bl. 108*; III. 14, bl. 130*; III. 15, bl. 135, 136.

„Koopschat in gelde.”

Koopsgevolg. III. 15, bl. 135.

„Zijn: koopsnakoming, koops-overgang, koopbraeck.

Verg. *naesting.*

Kost (victus). II. 22, bl. 61.

„Begrijpt alleen spijs ende drank.” Verg. *onderhoud.*

Kusting, kustingbrieven, kustingpenningen. II. 48, bl. 105*; III. 14, bl. 133*.

„Doch de betalinghe kan bedonghen werden niet alleen gereed, maer oock by tijden ende deelen, 'twelck by ons genoemt werd kusting-penninghen, ende de brieven daer van gemaect, kusting-brieven.”

L.

Laden, ontladen. III. 20, bl. 143*.

Landgemeene geschreven wet. I. 2, bl. 3*.

„Bestaat in Besluiten der Staten (*resolutiën*) ofte in bevelen van Landshoofden (*placcaten*).”

Landskinderen. III. 3, 114*

„Lands- ofte stads-kinderen.”

Lands-stand (wet raeckende) (jus publicum). I. 2, bl. 5*.

Land-weer. II. 41, bl. 95.

„De leenmannen.... moeten haere leenheeren dienen in alle heervaerten, te weten tot verweeringhe der *paelsteden*, 'twelk men landweer noemt.”

Lastaennemer, lastaenvaerding, lastgever, lastgeving (mandatum). III. 6, bl. 122; III. 13, bl. 128*, 129*.

Lasteraar, lastering, gelasterde. III. 36, bl. 174*.

„Misdaed jegens eer werd ghenoemt lastering.”

Leen, leengoed, leengoederen (feuda), onleengoederen (allodia), leengunning, leenrecht (jus feudi), leensgevolg, leengifte, leenroerig, leenzaken, hoofdleen, achterleen; leenheer, leenman, leensleenmannen (ooste mansmannen), leenvolger, leenbezitter; leenbanck, leenhof. II. 26, bl. 68, 69; II. 41, bl. 89* vv.; III. 6, bl. 122*; III. 25, bl. 155*, 156*.

Leenen. III. 9, bl. 125.

„In 't Duitsch werd het woord leenen ghebruikt soo wel daer men 't selve moet wedergeven, als daer men niet hetselve maer evenveel weder-geeft; maer alsoo de eigenschappen van deze handelingen seer verscheiden zijn, zoo is noodig het twijffelachtige woord met eenige bijvoeging te onderscheiden.”

(Van hier onderscheid tusschen *bruick-leening* en *verbruick-leening*).

Leesting ofte gemoedhebbing (satisfactio). III. 42, bl. 180.

„is opbrenging van iets anders in plaatse van 't gunst iemand schuldig is, met des inschudlers willc, tot schuldlossing.”

Leevering ofte opdracht (traditio). II. 5, bl. 34*.

Legdagen. III. 20, bl. 143

Lichtschepen. III. 29, bl. 162*.

„Mag den schipper... lichtschepen huiren om 't schip te lossen.”

Lid, led en, gelid. I. 5, bl. 9; II. 20, bl. 57*; II. 26, bl. 69; II. 27, bl. 70.

„Kinderen van 't eerste gelid; — led en van bloed”.

Verg. *Maegtalen*.

Lijckschulden. II. 23, bl. 64*.

Lijfdiensten I. 4, bl. 8.

„Alzoo sommige luiden oock lijfdiensten schuldig zijn”

Lijftocht (ususfructus), lijftochter. I. 9, bl. 17*; II. 20, bl. 58; II. 22, bl. 61; II. 39, bl. 87, 88.

„is tocht voor des dochters leven; — nabootsing van lijftocht (quasi ususfructus).”

Verg. *Bladingke*.

Lijftoebehooren (vestis). II. 23, bl. 61.

„is 't geheel van kleederen.”

Loon. III. 10, bl. 140—141; III. 20, bl. 144*; III. 24, bl. 152*, 153.

(ruim begrip = huurprijs, niet alleen van diensten, maar ook van goederen en geld).

Lossing. III. 14, bl. 132.

„van renten.”

Maegschap. I. 5, bl. 9; II. 27, bl. 69*.

Opgaende, nedergaende (dalende) zijdelinge maegschap.

Maegtalen, gemaegtaeld. II. 27, bl. 69; II. 30, bl. 80; III. 16, bl. 137*

„Leden van maegschap; — allegader even nae gemaegtaeld zijnde.”

Maelstede (domicilium). I. 5, bl. 10*; I. 13, bl. 21*.

„Vreemdeling, hier gheen maelstede houdende.”

Maetschap ofte vennoodschap (societas). III. 6, bl. 122*; III. 21, bl. 149*, 151.

„is een overkominghe van twee ofte meerder luiden om door gemeenschap van goederen ofte dienst gemeene baet te trecken; — bij huwelick is tusschen echtghenoten blijvende bij 't landrecht maetschap van alle goederen; bij voorwaerden gaet men aan gemeenschap.”

Makelaers. III. 24, bl. 152*.

„Tollenaers ende makelaers.”

Maken (legateren), maker, making (legatum), making-beurder (legatarius), makinghe van keure (legatum optionis), vooruit-making (praelegatum), wegmakeu. II. 14, bl. 48*; II. 18, bl. 53; II. 30, bl. 57; II. 23, bl. 60 v.v.; III. 28, bl. 160.

(Verg. *Ontmaken*).

Maners. III. 39, bl. 177*.

(schuldeischers).

Maning. Zie *Vermaning*.

Manschap ofte huld (homagium). II. 41, bl. 94*.

Man-wijven (hermaphroditi sive androgyni). I. 3, bl. 6.

Morgenbeden. II. 41, bl. 95.

„Grondlasten.”

Mede-plichtigen. III. 41. bl. 179*.

„Toezegging van de schuld niet te eisschen, 'tij die gedaen is aan een ofte meerder mede-plichtigen, ofte oock aan de borge, ontbind de schuld.”

Mede-reden, mede-reders, mede-rederschap, mede-reding.

III. 23, bl. 152.

„Mede-rederschap is maetschap van verscheiden luiden, die een ofte meer schepen onder hun ghemeen zijnde tot gemeene baet gebruicken.”

Mids. Zie *Indien*.

Misdaed, misdadige. III. 18, bl. 139; III. 19, bl. 141*; III. 20, bl. 147; III. 21, bl. 150*; III. 30, bl. 163*; III. 23, bl. 167; III. 33 - 38, bl. 171—176.

„Misdaet is een doen ofte laten, zijnde uit zich zelve ofte door eenige wet ongeoorloft; — uit eene misdaed kau ontstaen twee-

derlei verbintenis; de eene tot straf, de andere tot wedergeving van de onevenheid."

"Haer eigen misdaed ende verzuim; — de huirder is oock schuldig te vergoeden alle schade, die door zijn misdaed ofte verzuim van sijn huisgezin . . . werd aengedaen."

"Een doodslag ofte andere misdaed lijffstraffe verdianende; — misdaed tegen 't leven, tegen 't lichaem," enz.; — *blijckeliche* misdaed (*maleficium*), misdaed *door wetduidinge* (*quasi-maleficium*)."

Missing. III. 1, bl. 110*; III. 19, bl. 140; III. 45, bl. 181*.

"Met kosten, schaden ende missingen; — vergoeding van schade ende missingen daerdoor geleden."

Mogenheid. II. 45, bl. 100.

"Dat de graef van Holland . . . plag in Vriesland over 't Vlie gehuld te werden als de moghenheid der Vriezen."

Mondborg, mondborgschap, momboirs, momberschap. I. 4, bl. 8*; II. 41, bl. 96.

"Voogdie, 'twelck oock mondborgschap werd ghenoemt, omdat de voogd den onmondigen als verborgt, waer voor men nu zeit momberschap, ende voor mondborgen momboirs; — voor onmondigen doet den mondborg den eed."

Mondig, onmondig. I. 4, bl. 8.

"Mondigen werden genoemt die haer zelfs ende haer eigen zaak machtig zijn ende oversulox op eigen naem dingtael mogen voeren; die men oock andersins zelfmonden plag te noemen; onmondigen dien sulcx ontbreekt."

Mondigen ww., *mondig maken.* I. 10, bl. 19.

"Doch die aldus zijn gemondigt; — zoo wanneer een wees . . . mondig ofte sijns zelfs voogd werd gemaect."

Moordelick. III. 33, bl. 171*.

"Een doodslag is geschied moordelick, dat is luipende ende loerende."

Morgen-gave (duwarie). II. 12, bl. 46*; II. 42, bl. 97*.

Muirbeewaring. II. 34, bl. 83.

"Dat is 't recht om op eens anders muir iet te bouwen."

N.

Naesting (retractus) (andersins zinninge, naekoop, aenboord ofte wederdrijving genoemt), naesten, naester, naesting aenleggen. II. 40, bl. 89*; II. 43, bl. 67*; II. 47, bl. 103; III. 16, bl. 137, 138*.

"is een recht iemand toebehoorende over eenig ontilbaer goed, als oock op den kooper ende verkooper wanneer 'tselve goed verkocht werd, om te treden in des koopers plaatse."

Verg. Koopgevolg.

Nagel-naeste. II. 2, bl. 72; III. 28, bl. 168.

„t Voorzeide woord *naeste* wierd scherp genomen, dat is, gelijck men vanouds sprack, voor nagel-naeste, sulcs dat geen plaatsvolling wierd toegelaten.”

Nahuir. III. 19, bl. 140*.

„Onder idel voorgeven van huir ofte nahuir.”

Natrecking. II. 9, bl. 41.

„is wanneer van twee 't samengevoegde zaken de waerdiger d'onwaerdiger tot haer trect.”

Neering. I. 13, bl. 21*; III. 23, bl. 152.

„t Zij tot eigen neering, 't zij op huire; — koophandel ende neeringhe,”

Neeringachtige gemeente. I. 3, bl. 7.

„De neeringachtige gemeente, haer de moeite ontslaende, heeft het gebied ghelaten aan de voornaemste van verstand ende middelen, waeruit ontstaen is de *bester-regieringe* (*aristocratie*).”

Noaddrift II. 14, bl. 47*; III. 24, bl. 153; III. 51, bl. 184*, 185.

„Alsoo de ouders schuldig zijn haere kinderen van noaddrift te verzorghen; — men mag alles doen verzeckeren uitgenomen . . . vrachtkoest van schepen bedongen, kruid, loot, noaddrift; — zijne middelen boven noaddrift.”

Nood-weer. III. 32, bl. 172.

„Of dat iemand in nood ware om zijn lijff, wijff, kinderen ofte goed jeghens geweld te beschutten, ende alsoo iemand doodsloeg, 't welck nood-weer werd ghenoemt.”

Nood-weg. II. 35, bl. 84*, 85.

„is een weg alleen te gebruicken tot den oegst, tot een lijk ofte andere noodzakelickheid.”

Nutten, nutter, nutting, nuttrecken, genut. II. 39, bl. 88; II. 44, bl. 92; II. 47, bl. 102*.

„Tot dagelics behoeff te nutten; — dat de nutting moet geschieden zonder zaecksvermindering; — zonder 't selve genut aan anderen te mogen overdoen.”

O.

Oir, mans-oir. II. 14, bl. 48; II. 43, bl. 98.

Zie *erfgenaem* (Vg. WB. 103)

Oirbaer, oorbaer, oirboir. I. 9, bl. 17; II. 7, bl. 38*; II. 9, bl. 41*; III. 1, bl. 109; III. 23, bl. 159.

„Ten meesten oirboir van de wezen; — om 'slands oirboir; — om den ghemeenen oirboir.”

Omwegen. Zie *wegen*.

Onbejaerden I. 5, bl. 10.

„Jonggezellen beneden de vijf en twintig, jonge dochters beneden de twintig jaren.”

(Verg WB. 965)

Onbemaegden. Zie *bemaegden*.

Onbeschadigt. III. 3, bl. 117*.

„Dat een voogd zijn weze zal onbeschadigt houden (*rem salvam fore pupillo*).”

Onbestandig, onbestandigheid. III. 17, bl. 139; III. 20, bl. 165.

„Zoo soude de koop... van den aenvang een onbestandig zijn geweest.”

Zie voorts *bestandigheid*.

(Verg. WB. 1076 i. v. onbestandig).

Onbestorven kinderen. I. 6, bl. 12*.

Zie *bestorven* (Verg. WB. 1078).

Onderhoud (alimenta). II. 22, bl. 61.

„is 't geheel begrijpende kost, klederen ende huisvesting, 't welck duirt iemands leven lang.”

Verg. *Kost*.

Onderpand. II. 23, bl. 64*.

„Dat hij heeft recht van onderpand op 't goed van de erfenisse.”

(Vg. WB. 1429, 1431.)

Onder-recht-leggen, onder-recht-legging (consignatio). III. 16, bl. 138*; III. 46, bl. 178*.

„is wanneer den schuldenaer, de betaling aengeboden ende geweigert zijnde, het gunt hij schuldig is leit onder 't gherecht, den inschulder daer van de weet doende.”

(Vg. WB. 1435.)

Onderwind, onderwinden, onderwinder, onderwonden zaeck. II. 21, bl. 59; III. 19, bl. 140—141*; III. 27, bl. 158.

(Algemeen begrip.)

„Want, wie erfgenaem zijnde gestelt.... hem iet van de nageleaten goederen onderwind; — onverstand van een konst die hem iemand onderwind; — de huider blijvende in 't onderwind van het land ende hem latende daerover in rechten betrekken.”

(Bepaald begrip.)

„De moeite die iemand aenneemt ten opzichte van een afwezende, zonder last, om zijne zaecken te verrichten; — den onderwinder mag uit het onderwind scheiden; — onder dese naem van onderwind behoort mede de moeite die ghenomen werd om ander luiden goed in zee te bergen.”

Ondersetten, onderzetter, onderzetting, het ondersette, ondersetbaer goed. II. 22, bl. 60*; II. 48, bl. 102 r.v.; III. 6, bl. 124.

„is eene gerechtigheid over eens anders zaeck dienende tot

zekerheid van inschuld; — is stilzwijgende (*legaal*) ofte besprooken (*conventioneel*)."

Onedelen (*niet edelvoortig*). I. 14, bl. 22*.

"Zijn eertijds geweest tweederlei: *welgeboren mannen* ende *gemeene luiden*."

Onevenheid. Zie *evenheid*.

Ongebruick. II. 37, bl. 86*.

"Onghebruick van een derde deel van honderd jaren."

Ongeval (*onverzuimt*). III. 34, bl. 172*.

"Noodweer ende onverzuimt ongheval werd hier, ghelyck in een doodslag, vrij gekent."

Onschuld doen (*excusatio*). I. 7, bl. 15.

"Voogden.... staet vrij, voor het gerechte haer onschuld te doen op haer vermogen ofte ongelegenheid."

Ontbied. III. 30, bl. 147*.

"Schipgesellen.... zijn in alle gevallen schuldig op des schippers ontbied wederom aan boord te komen."

Ontfankelick. II. 51, bl. 185.

"Wie vertrocken zijn ofte gescholen hebben.... zijn tot deze weldaed niet ontfankelick."

Ontgoeden. Zie *goeden*.

Ontmaken (*adimere legatum*). II. 24, bl. 67*.

"Maeckingen is 't bijsonder vergaen oock, wanneer deselve na 't maken bij den maker zijn ontmaect."

Ontrouw ofte smaed (*felonie*). II. 48, bl. 98.

Ontzich. II. 24, bl. 65*.

"Dat de uiterste wille hem door dwang ofte ontzich is afgheperst."

Onvermogend, onvermogentheid (*insolventie*). III. 25, bl. 181.

"Ofte anders voor onvermogende bedeghen; — ofte van weghen zijn onvermoghentheid waer vluchtende ofte schuilende."

Onzeilbaer. III. 24, bl. 154*.

"Een schip geworden zijnde onzeilbaer."

Oorkonde. III. 3, bl. 118.

"Schrifteliche ofte mondelinge oorkonde."

Zie *wille* (*uiterste*).

Oorkonden. I. 13, bl. 21*; I. 14, bl. 22*.

"Dat de uitlanders oock niet toegelaten en wierden te oorkonden jegens inboorlingen."

Oorkondschap. II. 7, bl. 38*.

"Met oorkondschap der schepenen."

Oorloff. III. 19, bl. 142; III. 30, bl. 145*, 148.

"Die een dienstbode binnenstijds oorloff geeft zonder wetteliche redenen."

Oorzaeck. III. 3, bl. 118; III. 5, bl. 121; III. 30, bl. 165.

"Oneerliche, onrechtmatige, rechteliche, verboden, wetteliche oorzaeck."

Opbrengen, opbrenging. III. 39, bl. 177; III. 42, bl. 180.

"Opbrenging des zaecks die iemand schuldig is; — opbrengen kan bestaan in doen ofte geven."

Opbrenginge der kinderen. I. 3, bl. 6*.

Opdat. Zie *indien*.

Opdracht. Zie *leevering*.

Opleggen, oplegging. III. 19, bl. 141*; III. 20, bl. 143; III. 23, bl. 152*.

"So is den koopman den schipper ghehouden op te leggen zijn besprocken vracht; — oplegging van de winstmissinge; — schippers.... zijn schuldig te doen reeckening, bewijs ende oplegging van 't te kort."

Opperheid. I. 3, bl. 6*.

"Der mannen over de wijven; want het wijste komt altijd toe te gebieden."

Op-rechten. III. 29, bl. 161.

"Indien koopmans-goed door toedoen, schuld ofte onkunde der schipsgezellen schade leed, soo zijn sij dat gehouden op te rechten."

Opspraek, opspreecken (actio in personam). II. 2, bl. 37*; II. 20, bl. 58; II. 23, bl. 64; II. 42, bl. 97*; III. 5, bl. 121; III. 16, bl. 138*.

"Opsprake op eenig mensch; — dat die daermede zijn gebaet niet alleen opspraek hebben op den vervremling, maer oock aentael op het vervremling goed; — schuldeischers spreeckende op des schuldenaers boedel; — spreecken op den kooper ende den verkooper."

Verg. aentael.

Opvloten. III. 29, bl. 162*.

"Maer of een schip, komende omtrent de gaten ofte havenen van den lande, soo diep ging, dat het niet opvloten en konde."

Opzeggen, opzegging (renunciatio). III. 21, bl. 151.

Opzicht (onderling) (relatio). I. 3, bl. 6, 8.

"Een onderling opzicht tusschen de menschen."

Oud-eigen, oud-eigenaer. II. 46, bl. 102; II. 48, bl. 103* III. 14, bl. 132.

"Op eenighe plaetsen noemt men het cijns-goed oud-eigen, gelijck oud-burgemeester werd genoemt die eertijds burghemeester was; — ten waer uit zaecken van oud-eigen, dat is als iemand een huis ofte land verkocht, een cijns daerop houdende; — een cijnsbeurder ofte oud-eigenaer."

Overbodig. I. 10, bl. 19; II. 12, bl. 46*; III. 20, bl. 147.

"Al waer 't dat een zodanige beklaegde voogd overbodig waer secker te doen voor zijn bewind, — ende den schipsgesel niet

overbodig zijnde hem te ghedragen ten zeggen van den stierman."

Overdaed. I. 15, bl. 23.

"Doch hebben altijd des Graefs Amptluiden den geestelijcken overdaed bedrijvende, moghen vanghen."

Overkoming (contractus). II. 42, bl. 103; III. 5, bl. 121 en verder passim.

"Die anders handeling ghenoemt werd, is de eendracht des willes van twe ofte meer luiden tot eens ofte beider nut."

Overloop. II. 9, bl. 41, 41*.

"Overloop van zand (*overstuiving*) ofte van water (*overvloëging*)."

Overspel. I. 12, bl. 21; III. 35, bl. 174.

Overwinninge. III. 21, bl. 150.

(Overwinst).

Overwonnen kinderen. I. 12, bl. 21; II. 31, bl. 81.

"Die gewonnen zijn in overspel, ofte uit twee die malkander in bloed ofte zwagerschap te nae bestonden dan dat sij een malkander souden moghen trouwen."

Verg. *Speelkinderen*.

Overzetting (delegatio). III. 44, bl. 180*; III. 45, bl. 181.

"Is wanneer den eene schuldenaer werd bevrijd, stellende een ander die daertoe willig is, in zijne plaatse; — wissel-brieven hebben geen kracht van overzetting."

P.

Pachter. III. 19, bl. 140*.

(Huurder).

Pachters. III. 21, bl. 150*.

"Eenige 'slands goederen ofte middelen in pachte nemende."

Pand (rechtelick). II. 48, bl. 103*.

"Want dat men rechtelick pand noemt en is eigentlick gheen onderzetting, als den eene ghelover geen recht gevende boven den ander."

Pandaenvaerder, pandaenvaerdung (contractus pignoris). III. 6, bl. 122; III. 8, bl. 124, 124*¹⁾.

Pandgeving ofte verzetting. III. 8, bl. 124.

"Is een overkoming waer door iemand eenig goed een ander tot zijns schulds verzeckering in handen stelt."

¹⁾ Te dzter plaatse komt in alle uitgaven, die ik heb kunnen raadplegen, het woord *pand-aenvaerder* voor. Ik meen het voor eené schrijf- of drukfout te moeten houden.

Pandinghe. II. 48, bl. 102.

„Cijnsrecht plag oock te hebben recht van pandinghe.”

Plaetsvolling (repreäsentatie). II. 28, bl. 72.

Plegen. II. 20, bl. 57*.

„Soo werd nochtans bij ons... ghepleegt... dat de kinderen eerst trecken haer rechteliche deel uit de heele erfenis.”

Poorterding, poortersgeding. I. 13, bl. 21*; II. 7, bl. 38*.

Zie *Gastding*.

Q

Quijting. III. 39, bl. 177.

„is een daed die uit eighen kracht het recht ontbind ende is betalinge ofte betalings gelijck.”

Quijtschelding. 41, bl. 179; III. 45, bl. 181*.

„is wanneer de ontbindinge spruit uit des inschuldigers wille; — quijtschelding door de wet geschied door verjaringe.”

Quistgoeden, quistgoederen (prodigi). I. 11, bl. 19*; II. 17, bl. 50*.

„Die men op-maeckers ende verdoenders noemt.”

R

Raecke (in goeden). II. 39, bl. 87; III. 10, bl. 141*.

„Tocht-huizen te houden in goeden raecke (*sarta tecta*); — oversulcs mag den huider oock den verhuider bedwingen om 't verhuirde goed te houden in goeden raecke.”

Recht. I. 1, bl. 1.

„*Ruim genomen*: is de overeenkoming van de daad eens redelick wezens met de reden: voor zoveel aeń dezelve daed een ander yet is gelegen.”

„*Eng genomen*: is het opzicht dat daer is tusschen een redelick wezen ende yet dat op hetzelve past door waerdigheid ofte toe-behooren.”

Recht (aengeboren) III. 35, bl. 173*.

Verg. *Wet (aengeboren)*.

Rechtelick deel, gedeelte (portio legitima). II. 18, bl. 53; II. 20, bl. 57*.

Rechtmätig. I. 1, bl. 1.

„is dat met het recht overeenkomt.”

Recht-plegen. III. 3, bl. 117*.

„Dat iemand die recht-pleegt het ghewijsde sal voldoen.”

Verg. *recht-spreecken*.

Rechtsgeleertheid. I. 1, bl. 1

„is een konst om nae de rechtvaerdigheid te leven.”

Rechts-ontbinding. III. 39, bl. 177.

„geschied door quijting ofte door quijtschelding.”

Recht-spreecken. I. 8, bl. 16*; III. 46, bl. 182.

„Uit de handelinge van de voogden moghen de wzen t'haerder tijd recht-spreecken; — beletsel waerdoor icmand geen recht en heeft kunnen spreecken”

Verg. *recht-plegen*.

Rechtsverlij Zie *Verlij*.

Rechtvaerdigheid. I. 1, bl. 1.

wetteliche (legalis).

begevende (justitia distributiva).

vergeldende (justitia commutativa).

Redderen. I. 4, bl. 8*; I. 8, bl. 12*.

„Onmondigen door onbequaemheid om zich zelfs te redderen; — al waer 't schoon, dat sy de bequaemheid hadden om haer selve te redderen.”

Regieringe. I. 8, bl. 7.

Volcs-regieringe (democratis).

Bester-regieringe (aristocratis).

Eens-regieringe (monarchia).

Renten, rente-betaling, rentheffer, rentschuldigen, rent-verschrijver. I. 9, bl. 18; II. 48, bl. 97*; III. 14, bl. 132, 132*.

„Men mag gheen leenen belasten met renten; — koop van landen ofte van renten; — den kooper werd genoemt rentheffer, den verkooper rent-verschrijver.”

Reuilen, reuiling (permutatio). III. 8, bl. 121*; III. 31, bl. 166.

„is geven om geven, wanneer het bestaat in euckele zaeken.”

Rij-pad. II. 35, bl. 84*.

„is 't recht om te paerd over iemands land te rijden.”

S.

t Saembelending. III. 28, bl. 160.

„is naeste gelegenheid van verdeelde landen, zonder zichtbaer ofte kennelick gescheid.”

t Samendaging. III. 8, bl. 115.

„wanneer . . . alle gelijck in rechten aenghesprocken werden.”

Schadeloosheid. III. 1, bl. 109; III. 7, bl. 124.

„Indien den onmondige van de voogd zijne schadeloosheid kan bekomen.”

Schaer, scharen, scharing, grond-scharing, land-scharing, schaerbaer goed II, 44, bl. 99; III. 28, bl. 159, 159*.

„Recht van scharing op meente-landen.”

Schelden (ten goede) (quijteeren). III. 16, bl. 138*.

Schenking, schenckagie (donatio). III. 2, bl. 111*, 113*; III. 41, bl. 179.

„Quijtschelding geschied bij schenking, wanneer den inschulder zonder genut den schuldenaer van de schuld onthind (*acceptatio*).
Schepenen. II. 28, bl. 74.

„Dus genoemt omdat zij 't vonnis schiepen.”

Schepen-kennisse. III. 5, bl. 120*; III. 19, bl. 140.

„Schriftelike toezagging, die gheschied door Schepen-kennisse, bescheid van een beampte-schrijver ofte een handschrift bij den toezaggher gheteickent.”

Schot-vrij. I. 14, bl. 22*.

„De edelen waren oock schot-vrij.”

Schuld. III. 1, bl. 106*, 107.

„Ruim genomen werd gezeit van alle daed den mensch nae 't voorschrift van eenige deugden betamende; bestaat meest in drie hoofdstucken: *weldaed-schuld* (barmhartigheid), *trouw-schuld* (waerheidsliefde), *misdaed-schuld*.

„Eng genomen, slaet op inschuld ende kan sonder deselve niet bestaan, ende werd anders ghenoemt verbintenisse (*obligatio*).

Schuldkennis. Zie *brieven*.

Schuldsplissinge. III. 3, bl. 116.

„Onder borgen.”

Schuldvernieuwing (novatio). III. 43, bl. 180.

Schutten, schutskoi. III. 38, bl. 176*.

„Beesten die op eens anders land werden gevonden mogen geschuttet werden.”

Siering. Zie *afschatting*.

Slecht, slechtelick. I. 1, bl. 1; II. 43, bl. 97*; III. 2, bl. 118*; III. 40, bl. 178.

„De toezaggingen kunnen geschieden slechtelick ofte onder een indien; — slechtelick erfgenaem, niet onder boedelbeschrijving; — slecht wanverzoek; — slechte evenheid.”

Smaed. Zie *ontrouw*.

Smaldeelen, smaldeeling. II. 28, bl. 73; II. 40, bl. 89.

Smalheren (vasallen). II. 1, bl. 27*; II. 41, bl. 95.

Spa-steecking. Zie *bozemming*.

Speelkinderen. I. 12, bl. 20*, 21; II. 22, bl. 71; II. 31, bl. 80*, 81.

„Die geboren werden uit twee ongetrouwe die na rechten t' samen hadden mogen trouwen.”

Verg. *overwonnen kinderen*.

Splisbare, onsplisbare schulden. II. 31, bl. 59.

Stads kinderen. Zie *hofs kinderen, lands kinderen*.

Staet ende beschrijving (inventaris). I. 9, bl. 17.

Steigering (dagelicksche) III. 14, bl. 132*.

(Koers van het geld.)

Straetvoogd. I. 4, bl. 8*.

„Een gekozen voogd, die men anders een stract-voogd noemt.”

T.

Tafelhouders (*lombarden*). II. 3, bl. 30*.

Teyendinger (*partie adverse*). III. 56, bl. 184.

Teickenaer, teickening (*wissel-*) III. 13, bl. 130.

Ter-hand-zetting. II. 48, bl. 104; III. 8, bl. 124.

„Bisondere onderzetting over tilbaer goed kan geschieden of met ter-hand-zetting of zonder ter-hand-zetting.”

Ter nood (*in subsidium*). II. 20, bl. 57.

„Ten ware de erfenisse andersins de lasten niet en konde dragen; want dan soude hy ter nood by de schuldeischers aenghe-sprocken kunnen werden.”

Ter schenck. III. 1, bl. 111*

Ter slete. III. 48, bl. 182.

„Koopmanschap ter slete gelevert.”

Tiend, tiendbaer, tiendenaer, tiendrecht. II. 45, bl. 99*—101*.

„Smalle, krytende tienden; — dat koren tiendbaer is; — tiendrecht is een gerechtigheid om 't elfde deel van eenige vruchten te trekken.”

Tilbaer, ontilbaer. Zie *goederen*.

Tocht (*dominium utile*), *tochts-deelen*, *tocht-goed*, *tocht-huizen*, *tochter*, *erfelijke tocht*. II. 6, bl. 36*; II. 38, bl. 86*, 87; II. 39, bl. 87, 87*; II. 40, bl. 88*; II. 44, bl. 99.

„Tocht is een gerechtigheid om de vruchten van eens anders zaeck te trekken zonder des zaecks vermindering; — is *lijftocht* ofte *erffeliche tocht*; — erffeliche tocht is, die met één leven niet en werd bepaelt; — is *erfpacht-recht* ende *leenrecht*; — tochtsdeelen zijn *bruick* ende *tiendrecht*.”

Toebehooren. I. 1, bl. 1; II. 48, bl. 106; III. 1, bl. 106*.

„Is waerdoor yet het onze werd genoemt, ende bestaat in *bekering* (*jus reale*) ende *inschutd* (*jus personale*).”

Toebehoorte. Zie *eigendom*.

Toebehoorte van land ende woning (*instrumentum fundi*). II. 22, bl. 61.

„is 't geheel van den bouwtuig.”

Toebehoortig. II. 1, bl. 27.

„Die bij de wet niemand toebehoortig en zijn gemaect.”

Toedoening. II. 9, bl. 41; II. 10, bl. 43*.

„Door toeval ofte door toedoening.”

Toezeggen, toezegger, toczepping (*promissio*). III. 1, bl. 107*, 111; III. 3, bl. 115 v.v.; III. 5, bl. 120*; III. 6, bl. 122*.

„Toezegging (*promissio*) is meer dan *beloofte* (*pollicitatio*); — toezegging noemen wij een willige daed eens menschen, waerdoor hij aan een ander iet belooft, met meninge dat den ander hetzelve aennemen ende daerdoor op den belover eenig recht zal mogen verkrijgen; — geschied uitdruckelick ofte door wetduiding; — schrifteliche toezegging (*literarum obligatio*); — toezegging door wetduiding begrijpt zeeckere voorwaerden, die schoon niet uitgedruct zijnde tusschen de handelaers, evenwel gehouden werden voor uitgedruct, alleen met het noemen van de naem van de handelinge.”

Tollenaers. III. 24, bl. 152*.

„Alle luiden mogen verzeckeren ende haer laten verzeckeren, uitgenomen de Rechters gestelt over 't stuck van verzeckering ende hare dienaars; als oock tollenaers ende makelaers.”¹⁾

Troubeloofte. I. 5, bl. 9.

Tuisch-spel, tuisch-spelen (*alea*). III. 3, bl. 119; III. 21, bl. 150*.

Twistige zaken. III. 4, bl. 120.

„Van alle twistige zaken mag men dadingen.”

U.

Uitgaen, uitgang. I. 10, bl. 19; II. 7, bl. 37.

„Den uitgang van der voogden dienst is . . . ten seste wanneer den dag uitgaet ofte 't geval komt te ontbrecken, ofte de zaecke ophoud, onder ofte over de welcke iemand de voogdije was toege- dragen; — na 't uitgaen van de voogdije.”

Uitgang. Zie *Cijns*.

Uitheemschen, uitlanders. I. 13, bl. 21*; II. 16, bl. 49*.

Uitneming (*exceptio*). II. 8, bl. 40; II. 24, bl. 66.

(niet als rechtsterm, doch als *uitzondering*).

Uitrechten (*executeren*). II. 43, bl. 97*.

„So moghen sij eerst de leenvruchten . . . uitrechten.”

Uitschuld. III. 28, bl. 160; III. 40, bl. 178*.

„Uitschulden zijn hieronder niet begrepen; — verlijking is een teghenstelling van inschuld jegens uitschuld.”

Uitstel (*brieven van*) (*respijl*). III. 51, bl. 185*.

Uitwinnen, uitwinning. II. 40, bl. 90; III. 3, bl. 116.

„De eigenaer moet het erfspacht-recht wettelick uitwinnen; —

¹⁾ Wie hier De Groot onder *tollenaers* verstaat, is mij niet duidelijk. Gewoonlijk noemt men aldus de tolheffers. Zie v. Zurck, *Codex Batavus* i. v. Maar uit de zamenvoeging met *makelaars* vermoed ik, dat De Groot hen bedoelt, die anders *convoiloopers* genoemd worden.

soo lang tot dat hy den zaeckweldighe sal hebben uitghewonnen ; — na de uitwinninge van den zaeckweldige.”

Uit-woeckeren. III. 10, bl. 128.

„Waerdoor . . . menschen die met het geld veel meenen te winnen mettertijd uitgewoeckert werden.”

Verg. *Woecker.*

V.

Vaere (metus). III. 48, bl. 182*, 183.

„Werdt verstaen een groote vreese, als van dood ; — herstellinge uit vaere.”

Veelbegrijpende zaken (universales). II. 1, bl. 23*.

Veinsterrecht. II. 34, bl. 84.

„is 't recht om een veinster te hebben hangende ofte opgaende over eens anders grond.”

Veld-dienstbaerheden (servitutes praediorum rusticorum). II. 35, bl. 84*.

Vennoot, vennoodschap. Zie *Maetschap.*

Verbintenis. III. 1, bl. 109, 111; III. 39, bl. 177; III. 48, bl. 182*, 183.

„is eene daed van de eene waeruit voor een ander inschuld ontstaet ; — verbintenissen ontstaen, — sterven, — vergaen, — worden krachteloos gemaect door behulpmiddelen.

Verbruickleining (mutuum). III. 8, bl. 122; III. 10, bl. 126.

„is een overkoming waerdoor iemand iets van 't sijne, 'twelck meetbaer, telbaer ofte weegbaer is, een ander ter handen stelt opdat het des ontfangers eighen werde, ende den ontfanger daernae zoo veel van 't selve geslacht en van gelijcke deugd wedergeve.”

Verdragen. III. 50, bl. 184.

„Een eed by iemand gedaen : 'tselve zoude zijn, indien hy bereid zijnde den eed te doen, hem deselve waer verdragen.”

Vereeren. III. 13, bl. 130.

„Een ander die den wisselbrief wil vereeren.”

Verevening. III. 33, bl. 172; III. 35, bl. 173*.

„Wie een wild beest ofte een ander beest hadde, dat gewoon waer quaet te doen, en 't selve niet wel en verzekerde, komt iemand daerdoor te sterven, is des doodslags schuldig soo veel de verevening aengaet ; — uit beslapping by wille schijnt wel, dat na 't aengeboren recht gheen verevening en soude werden vereischt.”

Verg. *evenheid, weder-evening.*

Verhael. III. 1, bl. 110*; III. 45, bl. 181, 181*.

„Soo soude hy verliesen zijn verhael op den teickenaer van den wisselbrief.”

Verjaring (usucapio et praecriptio). I 2, bl. 37; III 46, bl 181*.

„Gelyck by ons den eigendom door verjaringhe werd bekomen; — verjaring, wanneer zecckere tijd zijnde verstreecken de schuld werd gehouden voor gequeten.”

Verkorting over de helft III. 58, bl. 185*.

Verlaten, verlating II. 21, bl. 58*; II. 32, bl. 81*; II. 42, bl. 97*; II. 47, bl. 102*; III. 41, bl. 179*.

„Eene erfenis verlaten (*repudiare*); — sijn recht verlatende; — woorden die sijns rechts verlatinge medebrengen; — eigendom werd oock verloren door verlatinge, te weten so wanneer iemand niet en wil dat iet langer zij onder zijne goederen.”

Verlij, mv. *verlijen*. II. 41, bl. 96, 96*; II. 43, bl. 98; II. 45, bl. 100*; III. 25, bl. 155*.

„Verlij geven, verlij nemen” (leenrecht).

Verlij, rechtsverlij. III. 3, bl. 116*; III. 13, bl. 130.

„De borg mag oock vóór de betalinge van den schuldeischer afvorderen verlij van 't recht, dat de schuldeischer heeft op de mede-borghen; — die dan van den genoemde in den wisselbrief rechtsverlij mag bekomen.”

Verlijden, verliden.

„Doch soo wanneer het bescheid is van gheleent geld, alsoo de luiden dicmael sulcs verliden vóór het aentellen, is by de wetten goed gevonden, dat de toesegginghe ¹⁾) binnen de twee jaren te reecken van den dag van 't verliden af hem mag behelpen met te seggen dat het geld niet en is ghetelt gheweest.”

Verlijcken, verlijking. III. 29, bl. 162; III. 40, bl. 178*, 179

„Verlijking is een teghenstelling van inschuld jeghens uitschuld, tusschen deselve luiden uitstaende, tot ghelycke waerde toe; — verlijkinghe der schaden die gheleden zijn door werpen, stranden, kerven ofte andersins... 't welck al te samen in een ghebracht zijnde, werd een ighelick uit die heelen hoop verlijckt nae beloop van de verlooren ende behouden goeden.”

Perloop (mora). II. 40, bl. 90.

Verlossing. III. 41, bl. 179*.

„Bij ons, ghelyck in toesegging, alsoo oock in verlossing is 't genoeg dat men zodanighe woorden ghebruicke, die sijns rechts verlatinge mede-brenghen.”

Vermangelen, vermangeling. II. 5, bl. 36; II. 43, bl. 100.

„Tienden van Zeeland eertijds aan de Graven vermangelt om eenige goederen.”

Vermaning (rechtelijke). II. 24, bl. 67.

„Zoo wanneer een meerderjarige erfgenaem, ghestelt by uiterste wille een jaer lang na rechteliche vermaning nalaet de makinge te voldoen.”

¹⁾ Lees: toesegger.

Verg. III. 1, bl. 110 Maning.*

Vermenging (confusio et mixtio). II. 8, bl. 39, 40*; III. 40, bl. 178*.*

Veronderpanding. II. 48, bl. 104.

„Besprocken onderzetting ofte veronderpanding is *algemeen* ofte *bijzonder*.

Verreuilung. II. 48, bl. 97.

Versteck. II. 18, bl. 54.*

„Ende moeten dat recht binnen vijf jaeren instellen, op versteck.”

Versteecken. III. 51, bl. 184, 185.*

„Dat hij geene goederen en heeft versteecken noch verzweghen.”

Versterf mv. versterven en versterften. II. 26, bl. 68, 69; II. 39, bl. 80; II. 31, bl. 81.*

„Versterf is een aenkomste van erfenisse buiten uiterste wille.”

Verstooring (restitutie). II. 6, bl. 36.*

„Ende voor de genoten vruchten die niet te vinden en zijn, is hy gehouden verstooringe te doen.”

Vertichting. I. 9, bl. 17; II. 39, bl. 79*.*

„Boedelscheidinghe ofte verlichtinge.”

Vertrecken. III. 15, bl. 136.

„De levering by den verkooper zijnde vertrocken (*gedilayeert*).”

Verval (recht van). II. 39, bl. 87; II. 46, bl. 102; II. 48, bl. 105.*

„Hy en mag oock by voorwaerden niet bedinghen recht van verval van eigendom by wanbetalinge.”

Vervangen (pupillariter substituere). I. 6, bl. 13.

Vervremden, vervremler, vervremding. II. 30, bl. 57, 58; II. 39, bl. 79*.*

Verwandelen (transire). II. 8, bl. 40.

„Want in sulcken gevalle verwandelt den eigendom niet.”

Verwillekeuren (consenteren). III. 19, bl. 140.

Verzeeckering (asseurantie). III. 6, bl. 122; III. 34, bl. 152*.*

„is een overkomingh waerdoor iemand op hem neemt het onzeecker ghevaer dat een ander had te verwachten; den welcke wederom hem daervoor gehouden is loon te geven.”

Verzeeckerbrieff, schrift van verzeeckering (police van assurantie). III. 34, bl. 154 v. v.

Verzet (recht van) (exceptio). III. 1, bl. 111; III. 4, bl. 120; III. 30, bl. 164; III. 49, bl. 183; III. 50, bl. 184.*

„Uit dading ontstaet verzet voor den verweerde; — *eeuwig verzet*; — verzet van vonnisse ofte gewysde zaeck (*exceptio rei judicatae*); — verzet uit gedane eede (*exceptio jurisjurandi*).”

Verg. afzetting.

Verzetten, verzetting. III. 8, bl. 124, v.; III. 33, bl. 152.*

Zie pandgeving.

Verzorger (curateur). III. 51, bl. 185.

„Een verzorger over den boedel.”

Vierendeelen. I. 7, bl. 14; I. 9, bl. 18*; I. 14, bl. 22; II. 28, bl. 73.

„Dat is de naeste vrienden van de bestorven zijde”

Vlucht-woorden. II. 17, bl. 52.

„Want vlucht-woorden behooren voor geen uiterste wille te strecken.”

Voeringe III. 20, bl. 146; III. 29, bl. 161.

„Om de jonge luiden ende anderen te williger te maecken tot de zeevaert, is van alle oude tijden in deze landen alle luiden haer in scheepsdienst ter zee begevende, toeghelaten seeckere kleine koopmanschap met haer eighen geld te mogen koopen ende sonder vracht te geven met het schip over te brengen: welcke kleine koopmanschap *voeringe* werd genoemt.”

Voetpad (iter). II. 35, bl. 84*.

„Dat is 't recht om te voet te mogen gaen over eens anders land.”

Volmachten (procureurs). III. 46, bl. 182.

Vonnisse. III. 49, bl. 184.

Verg. *gewijsde*.

Vonnis-gelyck. III. 50, bl. 184.

„is een eed die by iemand is gedaen over een zake die by zijn tegendering gestelt was t' sijnen eede.”

Voogd, voogdeloos, voogdije. I. 4, bl. 8*; I. 6, bl. 13; I. 7, bl. 15.

„Werd des vaders voogdije oock geëindigt, soo wanneer den vader selve in voogdije werd gestelt.”

Voorgherechtigheden. I. 11, bl. 20*.

(Voorrechten.)

Voor-raed. II. 24, bl. 66.

„Indien iemand zijne uiterste wille schriftelick gemaect met voor-raed hadde deursneden.”

Voorslaegs-wils. III. 3, bl. 113*.

(Met opzet.)

Voorspraken (advocaten). III. 46, bl. 182.

Voor-zaet. II. 7, bl. 37; III. 49, bl. 184.

„De goede trouw van den voorzaet hielp den erfgenaem.”

Vremden (uitlanders). II. 16, bl. 49*.

(niet-verwanten). II. 19, bl. 55*; II. 24, bl. 66.

Vrijen (luere). II. 22, bl. 60*; III. 15, bl. 136; III. 29, bl. 178.

„In welcken gevalle den erfgenaem het goed moet vrijen; — onder waeren is oock het vrijen begrepen; — die aan een wees betaelt werd niet ghevrijd.”

Prijgeweldig. III. 35, bl. 173*.

(Vrij van geweld.)

Vrij kennen. I. 9, bl. 17.

„Doch indien bij uiterste wille iemand waer vrij gekent van beschrijvinge te leveren.”

Vrij licht ofte vrij gezicht (*jus luminibus non officiandi; prospectus*). II. 34, bl. 84.

Vrouwekracht, vrouwekrachter. III. 35, bl. 173*.

Vruchten. II. 38, bl. 87.

„Alle baet die uit de zake ontstaet.”

W.

Waerborgh. III. 14, bl. 181.

„Den verkooper en is niet gehouden waerborgh te stellen.”

Waerd. II. 1, bl. 25*; II. 33, bl. 81*; II. 48, bl. 103.

„De waerd, dat is de dijck-ring; — waerden, dat is landen begrepen onder ééne dijkagie.”

Waerden. II. 9, bl. 42.

„Platen ofte stroom-eilanden, die men op eenige plaetsen waerden noemt.”

Waerdigheid, I. 1, bl. 1.

„Is de bequaemheid van een redelick wezen tot yet dat begoert werd.”

Waeren, waering (*garanderen*). III. 2, bl. 112; III. 14, bl. 130*, 131, 135*, 136; III. 35, bl. 156.

„Eigening ofte waering van eenighe zaecke; — onder waeren is oock het vrijen begrepen.”

Waerhand. III. 14, bl. 131.

„Dat hy den kooper boven den koopschat sooveel soude vergoeden als denselven kooper aan de eigendom van de saeck gelegen was, 'twelck men noemt waeren, ende die tot sulcks gehouden is, waerhand.”

Waerom. Zie *indien*.

Wanbetaling. III. 42, bl. 182.

„Vóór zijne wanbetaling (*ante moram*).”

Wandelbaer. III. 14, 132*.

„Aengezien de waerde van geslagen geld in dese landen van over langen tijd seer wandelbaer is geweest.”

Wandelbaere, onwandelbaere zaecken (*res alienabiles, inalienabiles*). II. 1, bl. 26; II. 33, bl. 60.

„Al dat onder menschen wandelbaer is (*in commercio*).”

Wanschappen geboorten (*monstra*). I. 3, bl. 6.

Wanverzoek. II. 41, bl. 96; II. 43, bl. 97*.

„Sonder verlij ofte manschap mag niemand in rechten op een leen aentael doen ofte 'tselve verweren Evenwel bij versuim, 'twelck wanverzoek werd genoemt; — slecht wanverzoek.”

Waterhaling (aqua haustus). II. 35, bl. 85.

„t Recht om water te halen uit eens anders put ofte regenback.”
Wateringen. II. 35, bl. 85.

„Heere-wateringen, ban-wateringen.”
Waterleiding (aqua ductus). II. 35, bl. 85.

„t Recht om water uit iemands water af te leiden.”
Waterloop (jus fluminis). II. 34, bl. 83*.

„t Recht om zijn water te laten loopen over eens anders grond.”
Waterlozing te veldewaert. II. 35, bl. 85.

„t Recht om zijn water te lozen over eens anders grond.”
Wedde, wederwedde. III. 3, bl. 119.

„In Holland plag seer gebruckelick te zijn dat den eenen dingman den anderen in recht een wedde bode over schuld ofte onschuld, om door de vrees van groot verlies de luiden af te schricken van onrechtmatige Rechtspleginghe; ende alle wedden hadden haer wederwedde.”

Weddingen. III. 3, bl. 119; III. 34, bl. 153.

„Dat is toezagginghen op een indien.”
Weder-eisching (condictio). III. 30, bl. 163*.

Weder-evening. III. 32, bl. 170 v.

„Tot weder-evening dan zijn gehouden alle die iemand door misdaed hebben verkort.”

Verg. evenheid.

Wederspreecken, wederzeggen, wederzegger, wederzegging. I. 5, bl. 10*; I. 8, bl. 15*.

„t Huwelick der wezen en is oock niet van onwaerde door het wederspreecken der voogden; — dat geen weder-zeggen vallende ofte den weder-zegger in 't onrecht zijnde bevallen.”

Wedertoocht. III. 8, bl. 124.

„Want dickmael werd bevoorwaerd dat den schuldeischer sal ghenieten de vruchten van 't pand voor het missen van de winste van sijn geld, 't welck genoemt werd wedertocht.”

Weerloos. II. 48, bl. 105; III. 3, bl. 113; III. 8, bl. 124*.

„Ofte door argelist het pand den schuldeischer weerloos heeft gemaect.”

Wees, wezen. I. 7, bl. 13*; I. 11, bl. 19.

„Die door onbequaemheid om zich zelfs te redderen onmondig zijn, werden in 't gemeen wezen ghenoemt. Deze zijn *onbejaerde* of *bejaerde*.

Weet, wete. I. 5, bl. 10; III. 34, bl. 153, 154*; III. 32, bl. 170*; III. 40, bl. 178*.

(kennis).

„Maer waren de goederen so lang te voren vergaen, dat hij . . . daervan de wete konde hebben. . . .”

(kennisgeving).

„Nadat haer de wete is gedaen; — de wettelicheke wete; — den inschulder daervan de wete doende.”

Weg (via). II. 35, bl. 84*.

„t Recht om met paerden ofte wagens over iemands land te varen.”

Wegen. II. 35, bl. 84*.

Heere-wegen (viae publicae).

Buir-wegen (viae vicinales).

Wegen (rechte), omwegen (directe, indirecte). II. 16, bl. 50.

„Overwonnen onwetteliche kinderen mogen mede van haer ouders noch door rechte wegen, noch door omwegen bij uiterste wille niet genieten.”

Weg-maken. Zie *maken*.

Werpen. III. 39, bl. 161*.

„t Schip in nood zijnde ende den schipper meenende oirboir te zijn, goed te werpen.”

Wet. I. 3, bl. 2 vv.

„De wet is een werck des redens, yet dat eerlick is schickende ten gemeenen beste, ingestelt ende gekondigt door yemand dien 't gezag over eenige gemeenschap toekomt.”

De wet is:

Aengeboren (lex naturalis) of gegeven (lex positiva).

Gegeven wet is:

Goddelick of menschelick.

Menscheliche wet is:

Volckerwet (Jus gentium), burgerwet (Jus civile).

Burgerwet is:

Geschreven of ongeschreven (costuimen, oude herkomen).

Geschreven wet is:

Landgemeen (generael), plaatselick (locael).

Wet. I. 5, bl. 10.

(overheid).

„Zoo werd bij de wet van de plaatse met kennisse van zaken sulcx bevolen te geschieden als deselve oirboir ende redelick vind”

Wets-duiding (verbintenis door) (quasicontractus). III. 26, bl. 157.

„Ontstaan uit erfenis, voogdij, onderwind; — toezaegging door wetduiding.”

Verg. *toezegging*.

Wets-kenninghe. I. 5, bl. 10*.

(beslissing der overheid bij verzet tegen huwelijk van minderjarigen).

Wettigen, onwettigen (legitimi, illegitimi). I. 13, bl. 20*.

„Onwettigen die men van ouds keveskinderen noemde.”

Wettigen, w.w. wettiging. II. 41, bl. 94.

Wezentlick (het) (substantiale). I. 3, bl. 6.

Wijnkoop. III. 16, bl. 138.

„De naester moet oock betalen de wijnkoop (soo daer eenighe by den kooper betaelt is) tweevoud.”

Wijsdom (sententia definitiva). II. 28, bl. 74.

„Alsoo nu in 't oud Hollandsch doemen was gezeit vonnis geven, waerom oock een eindelick vonnis wijsdom, dat is der wijsen dom wierd genoemt . . .”

Wille (uiterste). II. 14, bl. 48; II. 17, bl. 50.

„is een oorkonde van 't gunt iemand wil dat van 't zijne na sijn dood sal geschieden; — is *volkomen (testamentum)* of *onvolkomen (codicil)*.”

Willer. II. 17, bl. 50*, 51*; II. 22, bl. 62.

„De uiterste wille in schrift zijnde vervat bij den willer ende by hem geteickent.”

Winning. III. 10, bl. 128; III. 15, bl. 135*.

„Werd toeghelaten van honderd penninghen twaelf in 't jaer tot winning te bedingen; — winninghe te geven van 't gemiste geld jeghens den penning zestien.”

Winpenningen. III. 10, bl. 128.

„Maer onbetaelde winpenninghen op te hoopen tot hoofdgeld ende daervan wederom winst te bedinghen is . . . verboden.”

(*Anatocismus.*)

Winst. III. 21, bl. 150 v.; III. 52, bl. 186.

(In ruimeren zin, anders bij de Groot doorgaans *baet.*)

„Meer deel aan de winst ende minder aan de schade; -- aen gezien de maetschap om winstes wille alleen werd aangegach; — enige winst tot loon bedongen.”

I. 9, bl. 18; III. 8, bl. 124; III. 10, bl. 128.

(In engen zin, gelijk *winning.*)

„Winst van zijn geld; — winst jeghens den penning sestien.”

Winstderving (lucrum cessans). III. 13, bl. 129; III. 13, bl. 130*; III. 30, bl. 144; III. 23, bl. 152*.

„Kosten, schade ende winstderving.”

Wissel-brieff. III. 13, bl. 130; III. 45, bl. 180*, 181.

„Wie een wissel-brieff werd aengeboden is schuldig aen te vaerden (*accepteren*) ofte te verwerpen (*protesteren*).”

Wisseling (cambium). III. 8, bl. 122; III. 10, bl. 126*.

„Want als men geld geeft om datelick ander geld te ontfangen, dat en is geen leening maer geld-reuiling, die men wisseling noemt.”

Wissel-teickening. III. 13, bl. 130.

„is schrifteliche lastgheving waerdoor iemand belast eenen ander, van sijns lastgevers wege zeecker geld aan een derde te tellen.”

Verg. *teickenaer.*

Woecker. III. 10, bl. 126; III. 14, bl. 133.

„Van verbruickleining ende woecker; — zoo mag men oock voor ghreed geld niet meer renten koopen dan de redelickheid toe en laet; anders werd sulcks voor woecker gehouden.”

Verg. *uitwoeckeren*.

Woest-ballingen (bandijten). II. 24, bl. 67; III. 22, bl. 168.

„Dit aldus geschied zijnde wierd den misdaedige gheleit woestballing met vier ende brand.”

Woord-verbintenis. III. 3, bl. 116.

„Borg-tocht geschied als andere woord-verbintissen door toesegging ende aenneming.”

Z.

Zaecks-gevolg (rei consequentia). II. 8, bl. 39*.

Zaecks-overgeving (overkoming door). III. 6, bl. 122*; III. 12, bl. 128*.

„Van deze dagelicksche handelingen werden eenige voltrocken door zaecks-overgeving; — handelingen die zonder zaeck-overgeving werden voltrocken (*obligationes ex consensu*).”

Zaeckweldige (principale debiteur). I. 9, bl. 18; III. 3, bl. 114*; III. 41, bl. 179*.

„is dien de zaeck voornamelick aengaet.”

Zeecker duen (cavere). I. 7, bl. 14; I. 9, bl. 16*.

Zeeckering (cautio). I. 7, bl. 14; III. 3, bl. 117*.

„Onder goede zeeckering; — vele toesegginghe, meest onder zeeckering.”

Zeevonden (onbeheerde), zeevonder. II. 1, bl. 27*; II. 4, bl. 34.

Zeggen (uit- ofte in-). II. 36, bl. 86.

„Zoo wanneer een vollen eigenaer van twee huizen het eene huis heeft gebruikt met eenige gerechtigheid over het andere huis: ende daernae door opdracht de huizen in eigendom werden gescheiden, zonder iet uit ofte in te zegghen.”

Zelfmonden. I. 4, bl. 8.

„Mondigen... die men oock andersins zelfmonden plag te noemen.”

Zijde-erffenisse. II. 28, bl. 78.

Zijde-magen. II. 41, bl. 91*.

Zijdigheden (partijschappen). II. 41, bl. 91.

„De Hoecksche ende Cabeljauwsche zijdigheden.”

Zucht. III. 28, bl. 159*.

(bij land-scharing).

„t Gunt niet deelbaer en is, behoort die te volgen die 't meeste deel heeft; ofte de deelen ghelyck zijnde, dic de meeste reden van zucht heeft tot de zaeck, mits doende vergoedinghe aan de anderen.”

Zusterlingen. II. 27, bl. 70.

„Maer omdat kinderen van twee zusters malkanderen in dit [vierde] ghelid bestaan ende de oude Duitschen meer wercs plaghen te maecken van maegschap komende door vrouwen, als vaster gaende, zoo werden de neven ende nichten van dit lid alle gader malkanders zusterlinghen ghenoemt.”

Zwaerdzijde, spilzijde. II. 41, bl. 92, 93.

SPREEKWOORDEN EN GEZEGDEN DIE NIET ONDER EEN BEPAALD WOORD TE BRENGEN ZIJN.

Sonder veel gelaets. I. 5, bl. 10*.

„Van ouds plag men in dese landen het huwelick te voltrecken sonder veel gelaets; op eenige plaetsen alleenlick door het byslapen met kennis van de magen wederzijdes.”

(Verg. WB. i. v. *gelaat* 1028).

Zaken in geding staende (litigieus). II. 7, bl. 37.

Verg. *twistige zaken*.

Met een bruidegom mag men loven, maer met een bruid moet men geven. II. 12, bl. 46*.

Verg. over den zin van dit spreekwoord. Van der Keessel, *Thesis CCLVI.*

Ter naester lage ende minster schade. II. 32, bl. 82.

„Welck recht oock Dijckgraven ende Heemraden hebben binnen haren waerd, om aerde te halen tot maecking ende hermaking van dijcken mits deselve halende ter naester lage ende minster schade onder behoorlicke siering, dat is afschattung.”

Dien water deert, die water keert. II. 35, bl. 85.

„Nae gemeen recht mag yder een sijn water laten lopen soo het van selfs wil loopen. Waer uit het oude spreeckwoord komt: dien water deert, die water keert.”

Met voorwaerden gaet een man uit sijn kleederen. III. 3, bl. 114.

„Dat is sijn recht.”

Zijn voeten steecken in des verkoopers schoenen. III. 14, bl. 131*.

„Men mag oock verkoopen de erfenis van een overleden mensch Ende hoewel de kooper alsdan zijn voeten steeckt in des verkoopers schoenen, soo mag nochtans den verkooper by des overledens schuld-eischers aanghesprocken werden.”

Met den voet stooten. III. 14, bl. 132.

„Doch men mag oock wel een twijfelachtig recht ofte zaecke

verkoopen, so goed ende quaed als 't is, sonder daervoor in te staen, 't welck men noemt met de voet stooten."

Land baenen. III. 19, bl. 140*.

"De overkominge waerdoor iemand land aenneemt te baenen voor zeecker deel van de vruchten (*colonus partiarius*).

Weiland insteeken. III. 19, bl. 142.

"Die weiland voor langen tijd van jaren heeft gehuirt mag hetselve in de laetste jaren niet insteeken."

Landen liggende gemengder veure. III. 28, bl. 159.

"Van landen legghende gemengender veure, ende niet zijnde verhuirt, is de gewoonte in Rijnland, dat het genut werd geschaert ten overstaen van schout ende buiren, elck nae sijn aandeel in de landen."

Te geef ofte te neem. III. 28, bl. 159, 159*.

"De deelen ghelyck zijnde mag het den een den ander stellen te geef ofte te neem."

Begrijpen op de versche daed. III. 32, bl. 167*.

"Iemand moedwilliglick zijnde doodgeslagen so wierd het doode lichaem gebracht voor den rechter ende de naeste magen doende de klachte van weghen het doode lichaem, soo wierd den levende, indien hij begrepen was op de versche daed, gheleit bij dem doode...."

Bij staende sonne nocte over dwarse nacht. III. 32, bl. 168.

"So dat de saecken niet en konden afgedaan werden bij staende sonne nocte over dwarse nacht."

In vaerde ende velde. III. 32, bl. 168*; III. 33, bl. 171*; III. 34, bl. 172*.

"In vaerde nocte in velde; — in vaerde ofte in velde; — zoo wanuer veele t'samen doende zijn gheweest in vaerde ende velde, ende mids den doncker ofte anders niet zeecker en is, wie de wonde heeft gegeven, so moeten die met haer allen eenen baerschuldigen man uitmaken ofte mogen anders een voor al aengesproken werden."

(Vg. WB. i. v. *aenvaarden*, 420.)

Ten dage dienende. III. 51, bl. 185.

"Ende is den versoecker gehouden ten daghe dienende te verschijnen."

VERBETERINGEN.

Blz. 106	regel	3	v. o.	lees:	verdeban	voor:	vredeban
" 107	"	2	v. b.				
" 108	"	12	—				
" 288	"	11	—	"	strijdschriften	"	twistschriften
" 347	"	23	—	"	praeteriti	"	praeterit
" 350	"	20	—	"	describere	"	describer

NAAM- EN ZAAKREGISTER

OP DE

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

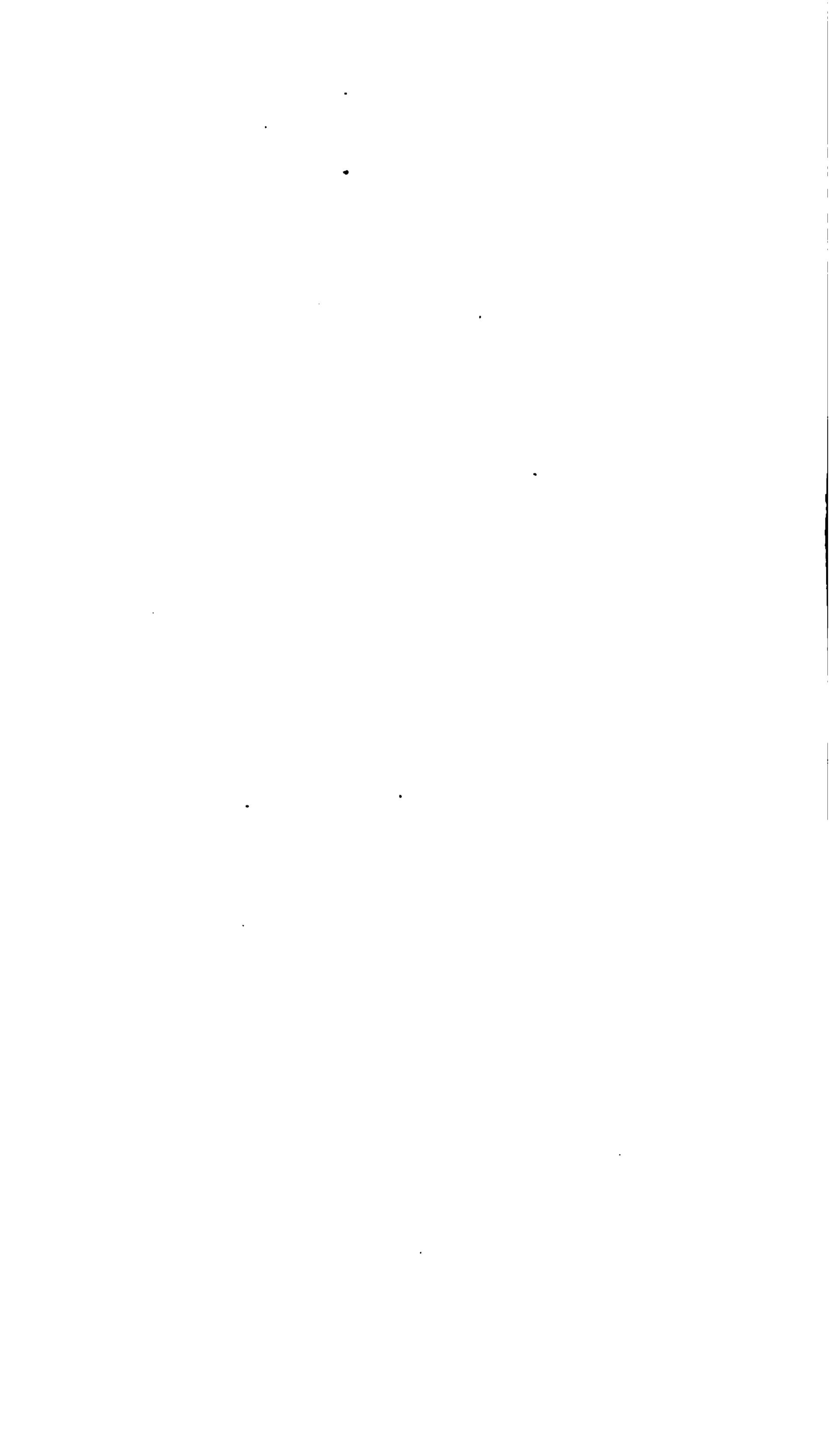
Afdeeling: LETTERKUNDE.

T W E E D E R E E K S.

D e e l I — X I I .

**AMSTERDAM,
JOHANNES MULLER.**

1883.

NAAM-REGISTER

OP DE

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN,

AFDEELING LETTERKUNDE.

Tweede Reeks. Deel I—XII.

ACQUOY (J. G. R.), IX. 2, 4, 217. XI. 335.

ALLEVI (G.), XII. 183.

ASSER (T. M. C.), XII. 196.

BEETS (N.), II. 95. III. 261, 264, 360. VIII. 35, 82, 264. X. 292, 298. XII. 183, 186.

BERGH (L. PH. C. VAN DEN), I. 138. II. 60, 290. V. 225. VI. 5. VII. 166. VIII. 269. IX. 143. XI. 114. XII. 26, 72.

BOOT (J. C. G.), I. 113, 144, 173, 198, 321, 327, 360. II. 193, 197, 199, 255. III. 153, 155, 244, 342, 344. IV. 231, 276, 278, 325, 334, 343. V. 95, 186, 238, 246, 377. VI. 356. VII. 14, 213, 215, 318, 324. VIII. 28, 85, 90, 335. IX. 186, 312, 373. X. 70, 402. XI. 160, 175, 237, 240, 268. XII. 254, 275, 288, 333.

- BORRET (Th.), I. 360. II. 155, 159, 221, 255, 256, 258. III. 244.
 IV. 37, 231. V. 95, 186, 377. VI. 198, 356. VII. 8, 324. VIII.
 82, 97, 335. IX. 217, 373. X. 285, 402. XI. 253, 268, 335. XII.
 254, 275.
- BRILL (W. G.), I. 1, 2, 10, 203, 206. II. 284, 337, 341. III. 343.
 IV. 66, 72, 328. V. 84, 87. VI. 36, 39, 251, 253, 264. VII. 271.
 VIII. 86, 282. IX. 137. X. 281. XI. 112, 254. XII. 184, 288, 363.
- BULJS (J. T.), VI. 5.
- CAMPBELL (M. F. A. G.), VII. 8. X. 297.
- COSIJN (P. J.), VII. 354. VIII. 2.
- DELPRAT (G. H. M.), I. 113.
- DIRKS (J.), I. 40, 42, 67. V. 17, 44, 183. XI. 3, 262. XII. 273.
- FAURE (R. VAN BONEVAL), IV. 152. VII. 3.
- FRANCKEN (C. M.), I. 113, 312. II. 283. IV. 40. VII. 144. IX. 45,
 71, 369. X. 142, 145. XI. 206, 211, 281, 292.
- FRUIN (J. A.), II. 221. VII. 100.
- FRUIN (R. J.), I. 10. III. 343. V. 294. VI. 253. VII. 26, 107, 213,
 234. VIII. 25. XI. 108, 218, 238, 280, 283. XII. 99, 172, 174.
- GEER (B. J. LINTEO DE), I. 147, 199. II. 60, 221. V. 2. VI. 297,
 334. VII. 318. VIII. 25, 344, 358. X. 174. XI. 340. XII. 2.
- GOEJE (M. J. DE), I. 73, 76. II. 294. III. 357. V. 56, 82, 103, 105,
 108, 194, 317. VII. 137, 163. IX. 187, 243. X. 173, 178.
- GOUDSMIT (J. E.), II. 339. V. 12, 179. X. 174.
- HABETS (J.), XI. 43, 81, 123, 126. XII. 25, 27.
- HARTING (D.), II. 338. IX. 44, 46.
- HARTOGH HEIJS VAN ZOUTEVEN (H.), VI. 284.
- HERWERDEN (H. VAN), I. 239, 242, 313. II. 230. IV. 81, 157. V.
 115, 319. VI. 7. VII. 144. IX. 367. X. 1.
- HOEKSTRA BZN. (S.), III. 53, 83.
- HOLLE (K. F.), I. 320.
- HOLWERDA (J. H.), II. 106. III. 207, 271.
- HOOP SCHEFFER (J. G. DE), IV. 333. X. 142, 201, 203, 302. XII.
 96, 119.
- IMHOOF-BLÜMER (F.), XI. 27.
- JONCKBLOET (W. J. A.), III. 360.
- JONG (P. DE), VIII. 212, 217. X. 52, 54.
- JONGE (J. K. J. DE), VI. 6. VII. 243.

- JORISSEN (Th.), III. 211. V. 314.
- KAPPEIJNE VAN DE COPPELLO (J.), X. 142.
- KERN (H.), I. 228. II. 21, 25, 147, 290, 304. III. 154, 170. IV. 333, 344. V. 51, 246, 293. VI. 251, 257. VII. 135. VIII. 214. IX. 108, 125. X. 74, 77, 143. XI. 109, 114, 182, 205.
- KNOOP (W. J.), III. 8, 28. IV. 117, 150, 333, 336. VI. 253, 294, 299. VII. 111, 134, 271, 276. VIII. 212, 237. IX. 108, 110, 157. X. 75, 116. XI. 43, 51.
- KUENEN (A.), III. 289, 341. VI. 200, 207. XII. 288, 301.
- LAND (J. P. N.), IV. 228, 248. V. 193, 196, 358. VII. 167. IX. 143, 144, 244, 246. XI. 2, 4, 113, 116, 124, 148.
- LEEMANS (C.), I. 40, 45, 70, 74, 98, 130, 313, 325, 336. II. 53, 63, 94, 96, 157. IV. 215, 216, 276, 326. V. 179, 248, 250, 294. VI. 112, 124, 125, 180, 276. VII. 186, 271, 345. VIII. 271. IX. 184, 222. XI. 44, 206, 264, 265. XII. 2, 4.
- MEES AZN. (G.), I. 322. VII. 250, 252. VIII. 282, 284.
- MEES (W. C.), V. 14, 18. VII. 187, 212.
- MOLL (W.), I. 124. II. 196. III. 52, 251, 360. VI. 3, 48, 112. VII. 8, 294, 316, 318. IX. 43.
- MULLER (P. L.), I. 1, 10.
- NABER (S. A.), I. 8, 12, 321, 360. II. 255 (bis), 256 (bis). III. 244. IV. 231. V. 7, 95, 182, 186, 377. VI. 356. VII. 324. VIII. 214, 335. IX. 369, 373. X. 45, 51, 402. XI. 258, 268. XII. 253, 264, 275.
- OPZOOMER (C. W.), II. 289, 296. III. 1. IV. 33. V. 183. XII. 290.
- PINTO (A. A. DE), VIII. 298, 306.
- PLEIJTE (W.), XII. 254.
- RÉVILLE (A.), I. 42.
- ROORDA (T.), I. 228.
- RUTGERS (A.), III. 357.
- SCHOLTEN (J. H.), II. 144, 147.
- SIX (J. P.), II. 15. IV. 229. V. 85. VI. 37, 288. VII. 316. XI. 3, 44, 234.
- SLOET (L. A. J. W.), II. 192. III. 7, 10, 13. IV. 38. VI. 200, 201. VIII. 2. 23. XI. 160, 163.
- TELLEGEM (B. D. H.), III. 266. IV. 1. VII. 138. IX. 299, 313.
- TIELE (C. P.), XII. 198, 199.
- VERWIJS (E.), I. 141. II. 228, 231. VI. 124, 153. VIII. 4, 6.

VETH (P. J.), I. 228. II. 55, 88, 147. IV. 69, 113. V. 317. VII.
163, 243.

VISSERING (S.), XII. 174, 288, 372.

VOSMAER (C.), XI. 26, 28.

VRIES AZN. (G. DE), V. 374. VII. 318.

VRIES (M. DE), V. 209, 236. IX. 217.

WAL (J. DE), II. 60. V. 293, 296. VII. 274. VIII. 25, 360. IX. 2.
XII. 174.

WIJBRANDS (AEM. W.), XI. 260.

WIJCK (B. H. C. K. VAN DER), II. 2. VI. 122, 128. XII. 25, 39.

WIJNNE (J. A.), XII. 209, 252.

ZAAK-REGISTER

OP DE

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN,

AFDEELING LETTERKUNDE.

Tweede Reeks. Deel I—XII.

AEIPHAR. V. 209, 236, 246.

AESCHYLI ET SOPHOCLIS (*De locis nonnullis*). V. 319. VI. 7.

ALKMAAR (JOHANNES VAN) voor het kettergerigt der kerkvergadering van Constanz. III. 57.

ALPHABETTEN (Opheldering over een tabel met photographische afdruk van Soendanesche en andere Oostersche). I. 320.

ALTING (JACOB). Zie Maresius.

ANFANG en slichte clage umme varende have (Verslag over eene verhandeling getiteld). II. 60.

ANGEL-SAKSERS en hunne kleine munt genaamd Sceattas. I. 40, 42, 67.

ARISTOPHANES. Zie Wolken.

- D'AVAUX (Onderzoek naar de mate van waarheidsliefde en zelfstandigheid, toe te kennen aan den Franschen Gezant J. A. de Mesmes, graaf) (1640—1709). XII. 209, 252.
- BANNUS PACIS (Over de beteekenis van) in een charter van Floris V van 14 Mei 1273. XII. 99, 172.
- BARONIUS (Over een brief van den Kardinaal) aan een onbekenden betreffende het martelaarschap van Balt. Gerard. XI. 218, 238, 280, 283.
- BASSRELIEFFS uit Pteria in Cappadociën (Over). IV. 229.
- BEDBUR bij Kleef (Over het adellijk stift). VIII. 2. Rapport VIII. 23, 25.
- BEGRAAFPLAATSEN bij Bologna (Over twee Etrurische). II. 197, 199.
- BELASTING, die in de Mohammedaansche landen onder den titel van Zakah geheven wordt (Over de). II. 55, 88.
- BELASTING (Opmerkingen omtrent gelijke verdeeling van). V. 14, 18.
- BENTINCK-RHOON (Over de zending van W. Graaf) in 1749 naar Weenen. II, 337, 341.
- BERGKRISTAL (Over twee stukken geslepen) te Leiden. XI. 160, 163.
- BESTUUR (Geschiedkundig onderzoek naar de algemeene maatregelen van inwendig). IX. 299, 313.
- BESTUUR (Over algemeene maatregelen van inwendig) en delegatie van wetgevende macht. VIII. 298, 306.
- BISSOES of heidensche priesters en priesteressen bij de Boegineezzen (Verslag over eene verhandeling over de). II. 147.
- BLOEMHOF (De Abdij) te Wittewierum in de dertiende eeuw. XI. 260, 333, 335.
- BOEKDRUKKERIJ (Over de oudst bekende Nederlandsche). X. 297.
- BÔRÔ-BOEDOER (Eenige opmerkingen over de uitgaaf van het werk) IV. 215, 216.
- BRANDANE (Bijdrage over het Middel-Nederlandsch gedicht van Sinte). II. 228, 231.
- BROWNISTEN te Amsterdam (De). X. 142, 201, 203, 302.
- BRUNSWIJK WOLFENBUTTEL (Over den waren grond der achterdocht, die hier te lande tegen den Hertog Lodewijk van) heeft bestaan en diens ontslag als Veldmaarschalk der republiek in 1784 veroorzaakt heeft. I. 203, 206.

- BUAT (Over het proces van den ritmeester), in 1666. XI. 108.
- BUDDHISTEN (Verslag over eene verhandeling over de zuidelijke). III. 357.
- BUITENLANDSCHE LEDEN (Uitbreidings van het aantal) niet gewenscht. VIII. 82.
- BIJBELVERTALING (Bijdrage tot de geschiedenis der Middel-Nederlandse). VII. 294, 316.
- BIJBELVERTALING (Over de zoogenoemde Hierosolymitaansche of Christelijk Palaestynsche). V. 193, 196.
- BIJBELVERTALING van Ulfila (De Gotische). X. 281.
- BIJGELOOF in de middeneeuwen (Bijdrage tot de geschiedenis van het). I. 124. I. 141.
- CARMEN fratrum arvalium (Over het). VIII. 269.
- CATO van Utica (Over twee onlangs ontdekte fragmenten van een leven van). V. 238, 246.
- CATS (Bijdrage over het leven van Heer Nicolaas van). VIII. 4, 6.
- CENT EMBLÈMES CHRESTIENS van Georgette de Montenay (Polyglottische uitgave van de). XII. 183, 186.
- CHARTERBOEK (Verslag der Commissie voor het). I. 138.
- CHRISTENDOM (Een Arabisch handschrift, behelzende eene bestrijding van 't). VIII. 212, 217.
- CICERO (Bijdrage tot de verklaring en de kritiek van brieven van) ad Familiares I. 9 en VII. 1, ad Atticum III. 4. — I. 144. 173.
- CICERO'S pleitrede voor Caecina (Over). XI. 340. XII. 2.
- CICERONIS BRUTUM (Observationes criticae ad). XI. 160, 175.
- CICERONIS epistolas (Observationes criticae ad) aangeboden. IX. 312.
- Verslag hierover IX. 369.
- CLAGE umme eigen edder erve. II. 192. Verslag hierover. II. 221.
- COMHAER (GOZEWIJN), een Nederlander aan het hoofd der kerk van IJseland. VI. 48, 112.
- COMITIA CENTURIATA (Over de oorspronkelijke samenstelling en vroegste ontwikkeling der). XI. 281, 292.
- COMMISSIE voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst. I. 9, 44, 70, 75, 128, 137, 145, 201, 204, 240, 318, 326. II. 12, 24, 58, 157, 230. III. 6, 56, 210. V. 13.
- CONGRES der Americanisten (Overzicht van het verhandelde op het tweede). VII. 186.

- CRAS (H. C.) epistola ad. D. Wijttenbachium. VIII. 85, 90.
- CRATINUS (Het geboortejaar van). XII. 253, 264.
- DAGEN (Over de gelukkige en ongelukkige) bij de oude Egyptenaren. I. 130.
- DENARII (Romeinsche) van de laatste jaren der republiek in een terp bij Wommels gevonden. XI. 8.
- DÈNIS (De slag van St.) in verband met den vredeshandel van Nijmegen. VII. 26, 107. Zie ook Willem III.
- DICHTREGELEN (Over eenige onlangs ontdekte tragische). X. I.
- DIGESTEN (De Index florentinus der). VI. 297, 334.
- DOODENBOEK (Over het Aegyptische). VI. 276.
- DOOP bij onderdompeling (Geschiedenis van den) van den aanvang der kristelijke kerk tot op het eind der 17de eeuw. XII. 97, 119.
- DRAAGPENNINGEN (Gewijde). I. 40, 45.
- DUIZEND en HONDERD (Over de grondbeteekenis van). V. 51.
- DIJK- EN MOLENBESTUUR in het Noorderkwartier onder de Graefelijke Regeering en in de Republiek (Geschiedenis van het). V. 374. Verslag. VI. 5.
- DYNASTIEN volgens Manetho (Verslag over eene verhandeling geteld). V. 294.
- EGMONDS oudheden (Over). VI. 125, 197, 250, 283, 284, 287. (Verslag). VII. 8.
- EGYPTISCHE geneeskundige handschriften (Bijdrage over oud-). V. 248, 250.
- EIGENNAMEN (Over de met *ab*, *ach*, enz. samengestelde Hebreeuwse). X. 52, 54.
- ETHICA van Spinoza (Over de uitgaven en den tekst der). XI. 2, 4.
- EUDAIMONIA (Over het begrip der) bij Aristoteles. XII. 25, 39.
- EURIPIDEM (Adnotationes criticae et exegeticae ad). IV. 81, 157.
- EVANGELIARIUM (Over een zeer oud Grieksch) te Rossano in Calabrië gevonden. X. 285.
- FAVOLIUS (HUGO) en zijne Latijnsche gedichten. VII. 213, 215.
- FLORIS V (Over de oorzaak van den aanslag der Edelen tegen). VII. 271.
- FLORIS V (Over een tweetal traktraten van Graaf). VIII. 86.
- FRATERHUIS te Zwolle (De Kroniek van het). Eene bijdrage tot de kennis van het inwendig leven der fraterhuizen. IX. 2. 4.

GAIUS (Over Studemund's uitgave der Commentarien van). V. 12, 179.

GARUCCI (Over het werk van Pater): Storia dell'arte christiana nei primi otto secoli della chiesa. XI. 253.

GEDENKSTEENEN (Twee Romeinsche) te Horne bij Roermond. XI. 43, 81.

GEERT GROOTE'S dietsche vertalingen. IX. 43, 108. Verslag. IX. 217.

GELLIUS (Verbeteringen van de N. A. XX. 1 van A.). I. 192, 199.

GELRE en Zutphen (Over het wapen der eerste Graven van). VI. 200, 201.

GEMMEN met Pehlevi-opschriften in het Kon. kabinet te 's Gravenhage (Verklaring van). V. 103, 108.

GENERALITEITSLANDEN (Over het billijke of onbillijke der klachten in de voormalige). I. 322.

GENEZING van zieke plaatsen bij oude schrijvers (Over de). II. 256. (bis).

GERMAANSCHE WOORDEN in Latijnsche opschriften aan den Beneden-Rijn. II. 290, 304.

GESCHIEDENIS (Over de bronnen voor onze) buiten de grenzen van Nederland bewaard. XI. 114.

GOUDSMIT (Hulde aan de nagedachtenis van J. E.). XI. 280.

GRAFSCHRIFT (Over een Latijnsch) te Castelammare di Stabia ontdekt. X. 70.

GRAFTEEKEN van Dodewaard (Over het Romeinsch). V. 179 (Verslag). V. 186.

GRIEKSCHE SCHRIJVERSEN (Verklaring en verbetering van). I. 8, 12.

GRONDWET van 29 Maart 1814 (Bijdrage tot de geschiedenis der). VII. 138.

GROOT (HUGO DE) (Toespraak van den Voorzitter over). XII. 290.

GROOT (HUGO DE) als uitlegger van het Oude Verbond. XII. 288, 301.

GROOT (HUGO DE) als auteur van staatkundige strijdsschriften. - XII. 288, 363.

GROOT'S (HUGO DE) Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid (De rechtstaal van). XII. 288, 372.

GROTIUS (HUGO) et Cornelius Tacitus. XII. 288, 333.

GROTIUS (H.) (Verslag over de herdenking van den jaardag van). XII. 171, 174.

HADRIANUS tegenover de rechtswetenschap van zijn tijd. VIII.
344, 358.

HANDSCHRIFTEN (Verslag over eenige geïllustreerde). III. 251, 255.
HARICH in Friesland (Over potten met kinderbeenderen onlangs ontdekt te). II. 94, 96.

HATTEM (De dijkgraaf van) wegens een dijkgave in het jaar 1414 gedaan met geestelijk recht vervolg'd. III. 7, 13.

HECK (JOHANNES) Mededeeling over. VII. 14.

HEMSTERHUIS (FRANS) Brief van (—) aan Petrus Wesseling. IV.
334, 348.

HENDRIK IV, Koning van Frankrijk (Kritiek van eenige der bronnen voor de geschiedenis der laatsie dagen van). VI. 251, 264.

HEYNSIUS (Over de Latijnsche gedichten van Nicolaus). I. 321, 327.

HISTORIOGRAPHIE (Over de grenzen der). IV. 66, 72.

HOMERICAE (Quaestiones). V. 115 (Verslag). VII. 144.

HOMERISCHE QUAESTIE (Bijdragen tot de). V. 7, 182.

HOOFDELIJKE VERBINTENIS in het Burgerlijk Wetboek (Over de benaming). II. 339.

HUIJGENS (Korte biographische aanteekeningen van Const.). III.
342, 344.

HUIJGENS (Over een onuitgegeven epigram van). IX. 186.

HUIJGENS (Over eene uitgaaf der Korenbloemen van). III. 261, 264,
360. IV. 33.

HUIJGENS (Verslag over de handschriften van). III. 208, 211.

HUIJGENS (Verslag over eene verhandeling over de Latijnsche brieven van). III. 343.

HUIJGENS (Geschenk van brieven en gedichten van en aan Const.).
XI. 161.

HYMNOGRAPHEN (Bijdrage tot de kennis der techniek van de Byzantijnsche). II. 155, 159.

INDISCHE GESCHIEDENIS (Over eenige tijdstippen der). III. 154,
170.

INDISCHE SAGE in Javaansch gewaad (Verslag over eene verhandeling getiteld). V. 317.

INSCRIPTIE op een steen te Athene op den Acropolis opgegraven. V. 85.

INSCRIPTIONES Hispaniae Christianae. II. 256, 258.

- IRAWAN RABI (Het Javaansche Wayangstuk). IX. 108, 125.
- JAARBOEKEN (Over het gemis van Nederlandsche) na 1798. VII.
106.
- JAPAN (Arabische berichten over). X. 173, 178.
- JOHANNES (Over de overlevering dat de Apostel) in Klein-Azië zou geleefd hebben. II. 144, 147.
- JOSEPHUS (Allerlei uit). II. 106.
- KAMPF UM'S RECHT (Over een geschrift van R. von Ibering getiteld). IV. 152.
- KANAÄN. Zie Phoenicië.
- KANO (Over eene oude) in een veen onder Nyeveen gevonden. I. 325, 336.
- KAWI-OORKONDEN (Aanvraag om voorlichting tot verklaring van).
I. 202 (Verslag). I. 228, 238. II. 13, 230.
- KERKGESCHIEDENIS uit den tijd van de kerkvergadering van Constanz (Bijdrage tot de). III. 52, 57.
- KEURVORST (Over de buitenlandsche staatkunde van den grooten).
IV. 333, 336.
- KOE (Over het gebruik van een ijzeren) bij begrafenissen in Friesland. V. 183.
- KOETEI (Over de opschriften uit) in verband met de geschiedenis van het schrift in den Indischen Archipel. XI. 109, 114, 182, 205.
- KONINGSCHAP (Beschouwingen over de ontwikkeling van het Engelsche). III. 266. IV. 1.
- KOOPKONTRACT (Over een Grieksch-Aegyptisch) van het eind der tweede eeuw v. C. IX. 184, 222.
- KORENBLOEMEN van Huijgens. Zie Huijgens.
- KRIJGSVERRICHTINGEN in 1678 (Over de) voor den slag van St. Denis. IX. 157, 158.
- KRIJGSVERRICHTINGEN van 1691 (Over de) in de Nederlanden, tot aan den dood van Louvois. XI. 43, 51.
- KUNST (Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche). Zie Commissie.
- KUNSTWERKEN (Over enige van de jongste ontdekkingen van Grieksche). XI. 26, 28.
- LAND- EN STADRECHTEN van ons land (Onderzoek naar den oorsprong der oude). II. 290.

- LANX SATURA. I. 12.
- LATIJNSCHE GEDICHTJES (Bijdrage tot de tekstkritiek van eenige).
III. 153, 155.
- LATIJNSCHE POËZIE (Bericht aangaande den wedstrijd in). I. 113,
124, 360. II. 20, 255. III. 244, 250. IV. 227, 231. V. 95, 103,
377. VI. 2, 356. VII. 2, 142, 324. VIII. 1, 335, 358. IX. 373.
X. 44, 402. XI. 2, 261, 268. XII. 272, 275.
- LATIJNSCHE SCHRIJVERS (Bijdragen tot verklaring en kritiek
van). I. 173, 198.
- LEGER (Over de impopulariteit van ons) tijdens de republiek. VII.
271, 276.
- LENNEP (J. VAN) (Legaat van den Heer P. Knoll zijner geheele
verzameling werken van). XI. 233.
- LEONORE (Over eene latijnsche metrische vertaling van Burger's).
II. 95.
- LESBLA-CLODIA. Bijdrage tot verklaring der gedichten van Catullus.
IX. 45, 71.
- LETTERKUNDE in de middeleeuwen (Over de). XI. 254.
- LEX COLONIAE Juliae Genetivae (Een paar opmerkingen aangaande
de). X. 142, 145.
- LIBER LEGIS SAXONUM (Over de). V. 2.
- LICHAAM en ziel (Over het verband tusschen). II. 2.
- LIED VON DER GLOCKE (Over eene latijnsche metrische vertaling
van Schiller's). II. 95.
- LODEWIJK XIV over 1672 (Oordeel van). IV. 117, 150, 214.
- LOGIC (On a supposed improvement in formal). V. 358.
- LUCILII librorum decadem secundum et tertiam (Coniectanea critica
ad C.). I. 312 (Verslag). I. 321.
- LUITENANT (Een Hollandsch) onder koning Lodewijk. VIII. 282,
284.
- MAASTRICHT (Aanslag op). Zie Maurits.
- MAHĀBHĀRATA (Over een oudjavaansche vertaling van het). VII
135. (Verslag). VII. 163.
- MARESIUS (SAMUEL) (De verzoening van) met Jacob Alting. VII.
250, 252.
- MAURITS (Over den aanslag van Prins) op Maastricht in 1594. VIII.
212, 237. IX. 108, 110.

MINIATUURSCHILDERKUNST. Zie Handschriften.

MOLL (W.) (Toespraak van den voorzitter bij de mededeeling van het overlijden van). IX. 135.

MUNT (Over het opschrift eener Oostersche) uit de verzameling van den Heer Six. II. 294.

MUNTEN met Arabische opschriften in Friesland gevonden. XII. 273.

MUNTEN met Himyaritische opschriften (Over oude) te San'â in Zuid-Arabië gevonden. XI. 3.

MUNTEN van eenige steden van het Syrische rijk. II. 15.

MUNTEN (Over) door de steden van Phenicië voor den tijd der Romeinen geslagen. VI. 288.

MUNTEN (Over eenige gouden) van Lampsacus en van Cyzicus. VI. 37.

MUNTEN (Over oud-grieksche). XI. 27 (Verslag). XI. 44.

MUNTEN (Over Cyprische). XI. 234.

MUSEUM VAN OUDHEDEN te Leiden (Voorstel van den heer Leemans betreffende de belangen van 's Rijks). VII. 271, 314 (Verslag). VII. 318.

MUSEUM VAN OUDHEDEN te Leiden (Over de belangrijke aanwinsten van het Rijks-). XI. 206.

MUURSCHILDERINGEN in de kerk te Bathmen (Over). I. 313. II. 157. III. 10.

NEDERLANDS eerste betrekkingen met Oostenrijk (Verslag over eene verhandeling getiteld). I. 1, 10.

NEDERLANDSCHE REPUBLIEK (Over de verhouding der) tot de eerste coalitie tegen Frankrijk 1791—94. V. 314 (Verslag). VI. 253.

NEHALENNIA ALTAAR onlangs te Domburg ontdekt. II. 63.

NIRAYĀVALIYĀ-SUTTAM, een upanga der Jaina's. VIII. 85. (Verslag). VIII. 214.

NUMISMATISCHE mededeeling. V. 44.

OERA LINDA-BOK (Over het). IV. 276, 325.

OLDENBARNEVELT (Over de binnenlandsche staatkunde van). XII. 26, 72, 88.

OLDENBARNEVELT (Over het proces van). V. 225.

OLDENBARNEVELT (Over papieren, door) tijdens zijne gevangenschap in een stoel verborgen. IX. 143.

ONDERWIJS (Over het) door de Romeinsche rechtgeleerden gegeven.

I. 147.

OORKONDE van Çaka 782 (Over eene Oudjavaansche). X. 74, 77.

OORKONDEN (Over twee) onlangs uitgegeven in de Additamenta zum Westfälische Urkundenbuch. VIII. 23.

OPSCHRIFTEN (Over oude) uit Engeland en Schotland. VI. 198.

OPSCHRIFTEN (Over twee latijnsche). XI. 237, 240.

OPSCHRIFT (Over twee fragmenten van een romeinsch) gevonden te Odilienberg bij Roermond. XII. 25, 27.

OPSCHRIFT van Djamboe (Over het sanskritsche). VI. 251, 257.

OPSCHRIFTKUNDIGE opmerkingen. VI. 112.

OUDHEDEN (Over de Domburgsche). II. 53, 63.

PALEN gevonden in het veen bij Nijeveen. VI. 284.

PATHODIA van Constantijn Huijgens (De). XI. 113, 116.

PAULUS AEGINETA (Over eene plaats van) betreffende verschillende pijlsoorten bij de ouden. XII. 2, 4.

PELIKAAN (Over de afleiding van het woord) in het slavisch. V. 194, 209, 236, 246.

PENNING (Over een looden), met het omschrift: abstrusam tenebris tempus me educit in auras. I. 70, 74, 98.

PENNINGKUNDE (Mededeeling omtrent). V. 17, 44. X. 75.

PHILONEM JUDAЕUM (Annotatio critica in): III. 207, 271.

PHOENICIË en Kanaän (Over de namen). I. 73, 76.

PHYSILOGUS (Over twee onbekende redactiën van den). IV. 228, 248.

PLAUTUS (Woord- en versaccent bij). JV. 40.

PLAUTUS' AULULARIA (Over het origineel van). XI. 206, 211.

PLICHTBESEF (Wat is de grondslag van het onvoorwaardelijk)? III. 53, 83, 151.

POELGEEST (Over de oorzaak van den moord op Aleid van) gepleegd. VI. 36, 39.

POETAS SCENICOS Graecorum (Studia critica et palaeographica in). II. 230 (Verslag). II. 283.

POOL-EXPEDITIE (Voorstel tot onderneming eener internationale). VII. 141 (Verslag). VII. 243.

POST-STATIËN (Over de ligging der) op de romeinsche heerbaan van Tongeren naar Nijmegen. XI. 123, 126, 265.

- PROCES (Opmerkingen over het Summier). VII. 3, 100.
- PIJLSOORTEN bij de ouden. Zie Paulus Aegineta.
- RAMSES III (Over een afdruksel van den Sarcophaag van). XI. 264.
- REPUBLIEK DER VEREENIGDE NEDERLANDEN (Hoe heeft de zich gedragen in het hachelijke tijdstip van den moord op Hendrik IV gepleegd? IV. 328.
- RINCLUS (Over het Middelnederlandsche strophische gedicht). VI. 124, 153.
- ROEMSTER VAN DEN AEMSTEL (Over het zeldzame boekskend en zijn problematieken auteur. X. 298.
- ROMEINSCHE REGTSGELEERDEN (Over het onderwijs door de) gegeven. I. 147, 199.
- RUNENINSCRIPTIE van den Bucharester ring (De). VII. 354. VIII. 2.
- RIJKS-ADVISEURS (Bedenkingen tegen eenige punten in een verslag van) aan de Regeering. VIII. 271, 273.
- SANSKRIT-OPSCHRIFT van Koetei op Borneo (Over een). X. 143. Zie ook Koetei.
- SCEATTAS (Over de Angelsakkers en hunne kleine munten genaamd). I. 40, 42, 67.
- SCHOTSCHE WIJSGEEREN aan Nederlandsche hogescholen. VII. 167, 168.
- SCOPERTE PREISTORICHE (Alcune delle mie). XII. 183, 252. (Rapport). XII. 254.
- SHAKESPEARE'S tooneelstukken (Over het gemis van eene goede kritische uitgave van). V. 183.
- SLAVIN (De christen) in dienst bij heidensche meesters gedurende de eerste drie eeuwen. VIII. 83, 97.
- SLAWISCHE VOLKEN (Een belangrijk Arabisch bericht over de) omstreeks 965 n. Chr. IX. 187, 243.
- SOPHRONIUS (Over een klaaglied van bisschop) uit het eerste gedeelte der zevende eeuw. IV. 37.
- SPINOZA (Over de eerste uitgave der brieven van). IX. 143, 144.
- SPOORWEGRECHT (Over internationaal). XII. 196.
- STAATHUISHOUDKUNDE (Poging tot verduidelijking van enige begrippen in de). VII. 187, 212.
- STAATSMACHT (Over de grenzen der). III. 1.

- STANDENVERDEELING (Indische theoriën omtrent de). II. 21, 25.
- STRAFWETBOEK voor Nederland (Over eene Italiaansche vertaling van het jongste ontwerp van een). VII. 274.
- STRAFWETGEVING (Het nationale element in de). V. 293, 296.
- SUMER en Akkad (Is) hetzelfde als Makan en Mêlucha? XII. 198, 199.
- SURIANO (Over de briefwisseling van den Venetiaanschen gezant bij onze republiek). XII. 184.
- SYNAGOGE (Over de mannen der groote). VI. 200, 207.
- TAAL (Over de toenemende verkrachting onzer). XI. 258.
- TAAL der oude Meden en der orde van de Chaldaeen (Over de). XI. 112.
- TABARI'S GESCHIEDENIS (Mededeeling over de uitgave van). VII. 137.
- TALEN (Bijdrage over den aard der Semitische). I. 2.
- TANNER (GEORG) (Opmerkingen en gissingen naar aanleiding van een der onlangs uitgegeven brieven van). VIII. 360 IX. 2.
- TERPEN in Friesland (Mededeeling uit het geschrift van Luigi Pigorini over de). XI. 262.
- TERREMAREN in Emilia (Over de). II. 193, 199.
- TESTAMENT (Bijdrage tot vaststelling van den tekst der schriften van het Nieuwe). IX. 44, 46.
- TESTAMENT (De stamboom van den masoretischen tekst des O.). III. 289, 341.
- THEOPHRASTUS (Bijdrage tot verklaring en kritiek der Karakters van). I. 239, 242, 313.
- THORBECKE herdacht. II. 289, 296.
- THORBECKE (Aanbieding van een afschrift van het leven van) door den Heer Kiehl vervaardigd maar niet voltooid. VII. 274.
- TOLLIJST van 1272 (Onduidelijke woorden en uitdrukkingen in eene Venlosche). IV. 38.
- TONGSCHROEF in gebruik ten tijde der geloofsvervolging. IV. 333.
- TOONEELPOËZIE (Over fragmenten van Grieksche) in een papyrus gevonden. IX. 367. X. 1.
- TOONLADDERS der Arabische muziek (Over de). IX. 244, 246.
- TRACTATUS THEOLOGICO-POLITICUS (Over vier drukken van Spinoza's). XI. 124, 148.

UNIE van Utrecht (Over het oordeel onzer voornaamste staatslieden over de) IX. 137.

VAGDAVERCUST (Verklaring van den naam eener godin). IV. 333, 344.

VERSTAND (Over vier elementaire vormen van het). VI. 122, 128.

VIER (4) (Over den oudsten vorm der Indischen). VII. 135.

VIM FACERE (Over het) in het interdictum uti possidetis. X. 142. (Verslag). X. 174.

VISSCHERS (ANNA ROEMER) (Mededeeling betreffende een aantal tot hertoe onuitgegeven gedichten van). VIII. 35, 82, 264. X. 292.

VLIET (Bijdrage over Johan van). IV. 276, 278, 325. VIII. 28.

VOLKSVERHUIZING (Over de oudste). V. 84, 87.

VOORWERPEN van vroegeren tijd te Hartwerd bij Bolsward gevonden. VI. 124, 180.

VREDESONDERHANDELINGEN te Munster (Bijdrage tot de). II. 284.

WAYANGS (Over het opsporen en verzamelen van). V. 374. VIII. 295. IX. 2, 108, 125, 137.

WESSELING (PETRUS) (Brief van Frans Hemsterhuis aan). IV. 334, 348.

WETGEVING (Onze achterlijkheid in de kunst der). IV. 33, 35.

WIG of bijl (Over eene steenen) van zeldzamen vorm in het Rijksmuseum van oudheden te Leiden). VII. 345.

WILLEM I van Holland (Twee feiten uit het leven van Graaf). VIII. 282.

WILLEM III als legerhoofd. III. 8, 28.

WILLEM III en den slag van St. Denis. VI. 294. VII. 111, 134, 213, 234 (Zie ook St. Denis).

WILLEM III en de verhouding der Republiek tot Lodewijk XIV in de jaren 1678 tot 1688 (Over). X. 75, 116.

WOLKEN van Aristophanes (Over de compositie der). X. 45, 51.

WOORDEN die een collectief denkbeeld geven (Over het gebruik van). II. 338.

WOORDEN in onze taal van Spaansche en Portugeesche afkomst. IV. 69, 113, 326.

ZAKAH. Zie Belasting.

ZIGEUNERS (Bijdrage tot de geschiedenis der). V. 56, 9

ZWAARDCULTUS (Mededeeling over den). V. 103, 105.

ZWEDER VAN KUILENBURG (Bijdrage tot de kennis van)

BLJVOEGSEL TOT HET REGISTER

op Deel I—XII.

GROOT (H. DE) (Over de Oostersche vertalingen van het g
de veritate rel. Christ. van). VII. 106, 109.

HANDSCHRIFTEN van H. Grotius (Over een dichtal). IX. 14

lenis der). V. 52.
den). V. 103, p.
frage tot de koning;

T REGISTER

rtalingen van de
9.

en drieën. II.

